

ANNE APPLEBAUM

GULAGO ISTORIJA

baltos lankos

Gulago istorija

Anne Applebaum

Iš anglų kalbos vertė
Rasa Drazdauskienė

baltos lankos

UDK 343.8(47+57)
Ap54

Knyga išleista bendradarbiaujant su
Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministerija

Dailininkas
Zigmantas Butautis

Redaktorė
Loreta Daukšytė

Maketavo
Sigrida Juozapaitytė

Versta iš
Anne Applebaum, *Gulag: a History*, Anchor Books, 2004

Printed in Lithuania
ISBN 978-9955-23-288-9

Ši knyga skiriama tiems, kurie aprašė, kas įvyko.

Siaubingais Ježovo valdžios metais septyniolika mėnesių praleidau eilėse prie Leningrado kalėjimo. Kartą mane „atpažino“. Tada už manęs stovėjusi moteris, žinoma, ji niekada nebuvo girdėjusi mano vardo, atsipeikėjo iš visas mus kaustančio sąstingio ir tyliai į ausį (ten visi kalbėjo pašnibždomis) manęs paklausė:
– O šitą jūs galite aprašyti?
Ir aš atsakiau:
– Galiu.
Tada tuo, kas kitados buvo jos veidu, nuslinko kai kas panašaus į šypseną.

Ana Achmatova, „Rekviem“

Turinys

Padėkos

Jokia knyga nėra tik vieno žmogaus nuopelnas, bet šios knygos tikrai nebūtų buvę galima parašyti be praktinės, intelektinės ir filosofinės daugelio žmonių pagalbos – tarp šių žmonių yra ir tie, kuriuos laikau savo artimiausiais draugais, ir tie, kurių niekada nesu sutikusi. Nėra įprasta, kad autorius dėkotų seniai mirusiems rašytojams, tačiau aš norėčiau ypač išskirti mažą, bet unikalią grupę – buvusius lagerių kalinius, kurių atsiminimus daug kartų įdėmiai skaičiau rašydama šią knygą. Daugybė buvusių kalinių iškalbingai ir išsamiai aprašė savo išgyvenimus, tačiau tikrai ne atsitiktinai šioje knygoje daugiausia cituojami Varlamo Šalamovo, Isaako Filštinskio, Gustavo Herlingo, Jevgenijos Ginzburg, Levo Razgono, Januszo Bardacho, Olgos Adamovos-Šliozberg, Anatolijaus Žigulino, Alexanderio Dolguno ir, be abejo, Aleksandro Solženicyno darbai. Kai kurie iš šių žmonių priklauso gerai žinomiems buvusiems lagerio kaliniams. Kiti – ne tokie žinomi, tačiau juos visus sieja viena. Jų atsiminimai išsiskyrė iš daugelio mano perskaitytųjų ne tik teksto kokybe, bet ir autorių gebėjimu prasiskverbti pro kasdienių siaubų paviršių, įžvelgti svarbiausias žmogiškos egzistencijos tiesas.

Dar esu nepaprastai dėkinga didelei grupei maskviečių, kurie vedžiojo mane po archyvus, supažindino su buvusiais kaliniais ir sykiu patys aiškino savo šalies praeities įvykius. Pirmiausia noriu paminėti archyvų specialistą, istoriką Aleksandrą Kokuriną (tikiuosi, jis netrukus bus pripažintas naujosios Rusijos istorijos pradininku) bei Galią Vinogradovą ir Alą Boryną, itin karštai prisidėjusias prie šio projekto. Kai rašiau, man padėjo pokalbiai su Ana Grišina, Borisu Belikinu, Nikita Petrovu, Susana Pečiora, Aleksandru Gurjanovu, Arsenijumi Roginskiu ir Nataša Malykina iš „Memorial“ draugijos Maskvos skyriaus, su Simeonu Vilenskiu iš „Vozvraščenije“, taip pat su Olegu Chlevniuku, Zoja Jerošok, profesore Natalija Lebedeva, Liuba Vinogradova ir Stanislawu Gregorowicziumi, kuris dirbo Lenkijos ambasadoje Maskvoje. Dar labai dėkoju daugeliui žmonių, sutikusių man duoti oficialius, ilgus interviu, kurių atskiras sąrašas pateikiamas Bibliografijos skyriuje.

Už Maskvos ribų noriu pareikšti didžiulį dėkingumą įvairiausiems žmonėms, kurie su mielu noru metė visus savo reikalus ir negailėjo laiko užsienietei, kuri kartais atvykdavo tarsi perkūnas iš giedro dangaus ir klausinėjo naiviausių dalykų apie tai, kam šie žmonės skyrė ilgus tyrinėjimų metus. Tarp šių žmonių yra Nikolajus Morozovas ir Michailas Rogačiovas iš Syktyvkaro,

Ženia Chaidarova ir Liuba Petrovna iš Vorkutos, Irina Šabulina ir Tatjana Fokina iš Solovkų, Galina Dudina iš Archangelsko, Vasilijus Makurovas, Anatolijus Cigankovas ir Jurijus Dmitrijevas iš Petrozavodsko, Viktoras Šmirovas iš Permės, Leonidas Trusas iš Novosibirsko, Iskitimo vietos istorijos muziejaus direktorė Svetlana Doinisena, Venjaminas Jofė ir Irina Reznikova iš „Memorial“ draugijos Sankt Peterburgo skyriaus. Atskirai dėkoju Archangelsko kraštotyros bibliotekos bibliotekininkams; keletas jų skyrė man visą dieną ir padėjo suprasti regiono istoriją vien todėl, kad jiems tai atrodė svarbu.

Varšuvoje man labai pravertė draugijos „Karta“ biblioteka ir archyvai, taip pat pokalbiai su Anna Dzienkiewicz ir Dorota Pazio. Vašingtone, Kongreso bibliotekoje man gelbėjo Davidas Nordlanderis ir Harry Leichas. Esu labai dėkinga Elenai Danielson, Thomasui Henriksonui, Lorai Sorokai, o ypač Robertui Conquestui iš Huverio instituto. Italų istorikė Marta Craveri man padėjo suprasti lageriuose vykdavusius maištus. Pokalbiai su Vladimiru Bukovskiu ir Aleksandru Jakovlevu padėjo geriau suprasti postalininius laikus.

Už finansinę ir moralinę pagalbą esu nuoširdžiai dėkinga Lynde ir Harry Bradley fondui, Johno M. Olino fondui, Huverio institutui, Märit ir Hanso Rausingų fondui bei Johnui Blundellui iš Ekonomikos reikalų instituto.

Taip pat norėčiau padėkoti draugams ir bendradarbiams, kurie man rašant šią knygą padėjo praktiniais ir istoriniais patarimais. Tarp jų: Antony Beevoras, Colinas Thubronas, Stefanas ir Danuta Waydenfieldai, Jurijus Morakovas, Paulas Hofheinzas, Amity Shlaes, Davidas Nordlanderis, Simonas Hefferis, Chrisas Joyce'as, Alessandro Missiras, Terry Martinas, Aleksandras Gribanovas, Piotras Paszkowskis ir Orlando Figesas, taip pat Radekas Sikorskis, kuriam priklausantis ministro portfelis pasirodė iš tiesų labai naudingas. Atskirai dėkoju Georgesui Borchardtui, Kristine Puopolo, Gerry Howardui ir Stuartui Proffittui, prižiūrėjusiems šios knygos baigiamuosius darbus.

Ir galiausiai už draugystę, išmintingus patarimus, svetingumą ir maistą norėčiau padėkoti Christianui ir Natashai Caryl, Edwardui Lucasui, Jurijui Senokosovui ir Lenai Nemirovskajai, mano mieliems šeimininkams Maskvoje.

Įvadas

Likimas visus sulygino
Už įstatymo ribų –
Buožės sūnų ir raudonąjį karvedį,
Popo ir komisaro sūnus.

Čia lygios tapo visos klasės,
Visi žmonės broliai, lagerio kaliniai,
Visi paženklinti išdaviko žyme...

Aleksandras Tvardovskis, „Atminties teise“[1]

Tai gulago istorija: istorija milžiniškos lagerių sistemos, kitados pasklidusios po visą Sovietų Sąjungą, nuo Baltosios jūros salų iki Juodosios jūros pakrančių, nuo šiaurės poliarinio rato iki Vidurio Azijos lygumų, nuo Murmansko iki Vorkutos ir Kazachstano, nuo Maskvos centro iki Leningrado priemiesčių. Pats žodis GULAG yra Vyriausiosios pataisos darbų lagerių valdybos pavadinimo *Glavnoje Upravlenije ispravitelno trudovych LAGerei* santrumpa. Laikui bėgant šiuo žodžiu pradėta vadinti ne tik koncentracijos stovyklų administraciją, bet ir pačią sovietinę vergų darbo sistemą, įvairius jos pavidalus ir atmainas – darbo lagerius, bausmės lagerius, kriminalinių ir politinių nusikaltėlių lagerius, moterų lagerius, vaikų lagerius, persiuntimo lagerius. Dar platesne prasme žodis „gulagas“ reiškė visą represinę sovietų sistemą, visas procedūras, kurias kaliniai kadaise praminė „mėsmale“: suėmimus, tardymus, gabenimą nešildomuose gyvulių vagonuose, darbo prievolę, išardytas šeimas, tremtyje praleistus metus, ankstyvas ir beprasmes mirtis.

Gulago šaknys glūdi carinėje Rusijoje, priverčiamojo darbo brigadose, kurios veikė Sibire nuo XVII a. iki XX a. pradžios. Beveik tuoj pat po revoliucijos gulagas įgijo šiuolaikinį, geriau mums pažįstamą pavidalą ir tapo neatskiriama sovietų sistemos dalimi. Revoliucionieriai nuo pat pradžių vykdė masinį terorą prieš tikrus ir įsivaizduojamus priešininkus, o 1918 m. vasarą Leninas, revoliucijos vadas, jau reikalavo „nepatikimus elementus“ uždaryti į koncentracijos stovyklas, kurios buvo šalia didžiųjų šalies miestų.[2] Neilgai trukus jose įkalinta daugybė aristokratų, pirklių ir kitų piliečių, pavadintų potencialiais priešais. 1921 m. keturiasdešimt trijose srityse jau

veikė aštuoniasdešimt keturios stovyklos, ir beveik visos jos buvo skirtos pirmiesiems liaudies priešams „perauklėti“.

1929 m. lageriai įgijo naują prasmę. Tais metais Stalinas nutarė prievartos darbu paspartinti Sovietų Sąjungos industrializaciją ir išgauti kuo daugiau beveik negyvenamos Sovietų Sąjungos tolimos šiaurės regionų gamtinių išteklių. Tais pačiais metais sovietų slaptoji policija pradėjo siekti valdyti sovietų baudžiamąją sistemą ir palengva iš teisinės sistemos paveržė visas šalies koncentracijos stovyklas ir kalėjimus. Kai 1937 ir 1938 m. prasidėjo masiniai suėmimai, koncentracijos stovyklų tinklas ėmė sparčiai plėstis. XX a. ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje jų jau buvo visose dvylikoje Sovietų Sąjungos laiko juostų.

Kitaip negu įprasta manyti, gulagas ketvirtąjį dešimtmetį nesiliovė augęs; jis plėtėsi ir per visą Antrąjį pasaulinį karą, ir penktąjį dešimtmetį, o aukščiausią tašką pasiekė šeštojo dešimtmečio pradžioje. Tuo metu lageriai jau vaidino esminį vaidmenį sovietų ekonomikoje. Juose buvo išgaunama trečdalis šalies aukso, daug anglių ir medienos, daugybė įvairių kitokių produktų. Per Sovietų Sąjungos gyvavimą susikūrė mažiausiai 476 atskiri lagerių kompleksai, juos sudarė tūkstančiai atskirų stovyklų, kiekvienoje jų kalėjo nuo kelių šimtų iki daugelio tūkstančių žmonių.[3] Kaliniai dirbo beveik visose pramonės šakose – medienos paruošose, kasyklose, statybose, fabrikuose, žemės ūkyje, jie projektavo lėktuvus ir artilerijos prietaisus, – ir gyveno, galima sakyti, atskiroje šalyje, kone atskiroje civilizacijoje. Gulage veikė savi įstatymai, savi papročiai, egzistavo sava moralė ir net žargonas. Gulagas sukūrė savo literatūrą, išugdė savo niekšus ir didvyrius, jis paženklino visus, kuriems teko jį pereiti, – ir kalinius, ir prižiūrėtojus. Išėję iš gulago, buvę kaliniai net po daugelio metų sugebėdavo gatvėje atpažinti kitus buvusius kalinius tiesiog „iš akių“.

Tokių susitikimų pasitaikydavo dažnai, nes lagerių apyvarta buvo milžiniška. Nuolatos vienus žmones suimdavo, kitus paleisdavo. Kalinius paleisdavo, kai pasibaigdavo jų bausmės laikas arba jie įstodavo į Raudonąją armiją, arba dėl invalidumo; paleisdavo moteris su mažais vaikais, kartais kalinius paaukštindavo – paskirdavo prižiūrėtojais. Todėl bendras kalinių skaičius lageriuose dažniausiai būdavo apie du milijonus, tačiau bendras Sovietų Sąjungos piliečių, pabuvojusių lageriuose kaip politiniai ar kriminaliniai nusikaltėliai, skaičius gerokai didesnis. Patikimiausi duomenys rodo, kad nuo 1929 m., kai gulagas pradėjo pastebimai plėstis, iki Stalino mirties 1953 m. šią didžiulę sistemą perėjo apytikriai aštuoniolika milijonų žmonių. Dar maždaug šeši milijonai buvo ištremti į Kazachijos stepes ar Sibiro taigą. Tremtiniai, kuriems įstatymai neleido palikti tremties vietų, irgi buvo priverstiniai darbininkai, nors jie ir negyveno už spygliuotos vielos.[4]

Lageriai, kaip masinio priverčiamojo darbo sistema, įtraukusi milijonus žmonių, išnyko po Stalino mirties. Nors pats Stalinas visą gyvenimą laikė gulagą būtina Sovietų Sąjungos ekonomikos augimo sąlyga, jo politiniai įpėdiniai suvokė, kad lageriai iš esmės yra atsilikimo ir iškreipto investavimo šaltinis, ir tuoj po vado mirties pradėjo ardyti jų sistemą. Procesą pagreitino trys stambūs sukilimai, kuriuos lydėjo daugybė menkesnių, bet ne mažiau pavojingų įvykių.

Vis dėlto lageriai visai neišnyko. Jie patobulėjo. Aštuntąjį XX a. dešimtmetį ir devintojo dešimtmečio pradžioje kai kurie buvo pertvarkyti į kalėjimus naujoms demokratijos aktyvistų, antisovietininkų bei nacionalistų kartoms ir kriminaliniams nusikaltėliams kalinti. Per sovietinių disidentų sukurtą sistemą ir tarptautinį žmogaus teisių sąjūdį informacija apie šiuos postalininius lagerius reguliariai pasiekdavo Vakarus. Pamažu ja pradėta naudotis šaltojo karo diplomatijoje. Net devintąjį dešimtmetį Amerikos prezidentas Ronaldas Reaganas ir Sovietų Sąjungos prezidentas Michailas Gorbačiovas dar svarstė sovietinių lagerių klausimą. Tik 1987 m. Gorbačiovas – gulago kalinių anūkas – ėmėsi galutinai sunaikinti Sovietų Sąjungos politinių kalinių stovyklas.

Lageriai gyvavo tol, kol buvo gyva Sovietų Sąjunga, juos perėjo milijonai žmonių, tačiau tikroji Sovietų Sąjungos koncentracijos stovyklų istorija nebuvo gerai žinoma. Tam tikru požiūriu ji nežinoma ir iki šiol. Net paprasti aukščiau išvardyti faktai, šiuo metu žinomi daugeliui Vakarų mokslininkų, nagrinėjančių sovietų istoriją, nėra paplitę vakariečių masinėje sąmonėje. „Žmogiškasis pažinimas, – rašė prancūzas komunizmo istorikas Pierre'as Rigoulot, – auga ne kaip plytų siena, kurią žingsnis po žingsnio stato mūrininkas. Pažinimo augimas, stagnacija ar menkėjimas priklauso nuo socialinių, kultūrinių ir politinių aplinkybių."[5]

Galima sakyti, iki šiol socialinės, kultūrinės ir politinės aplinkybės, skatinančios sužinoti apie gulagą, buvo nepalankios.

Šią problemą pirmą kartą suvokiau prieš kelerius metus, eidama per Karlo tiltą, vieną mėgstamiausių tada dar neseniai demokratiją atgavusios Prahos turizmo objektų. Ant tilto knibždėte knibždėjo gatvės prekiautojų ir menininkų, kas keli žingsniai kas nors pardavinėjo tai, ką ir galima tikėtis pamatyti tokioje gražioje vietoje. Buvo paveikslų, vaizduojančių dailias gatveles, nebrangių papuošalų ir raktų pakabukų su užrašu „Praha". Be kitų smulkmenų, turistai galėjo nusipirkti sovietų karinės simbolikos: kepurių, emblemų, diržo sagčių ir mažyčių ženkliukų su Lenino ir Brežnevo atvaizdais, kuriuos sovietų moksleiviai nešiojo prisisegę prie uniformų.

Tai man pasirodė keista. Sovietinę simboliką daugiausia pirko amerikiečiai ir Vakarų europiečiai. Bet kuris iš jų būtų pasibaisėjęs pasiūlymu prisisegti svastiką. Tačiau nė vienam neužkliuvo pjautuvas ir kūjis, puošiantys marškinėlius ar kepurę. Tai buvo smulkmena, bet dažnai tokios smulkmenos aiškiausiai parodo kultūrines nuostatas. Buvo absoliučiai aišku, kad vienos masinės žmogžudystės simboliai mums kelia siaubą, o kitos – juoką.

Kodėl Prahos turistai nesibjauri stalinizmu, iš dalies gali paaiškinti faktas, kad jo beveik visai nematyti Vakarų masinėje kultūroje. Šaltasis karas sukūrė Džeimsą Bondą, trilerius ir karikatūriškus rusus, pasirodančius filmuose apie Rembo, bet nieko panašaus į ambicingus filmus „Šindlerio sąrašas" arba „Sofi pasirinkimas". Stevenas Spielbergas, bene įtakingiausias Holivudo režisierius (patinka mums tai ar ne), mieliau kūrė filmus apie Japonijos („Saulės imperija") ir nacių koncentracijos stovyklas, bet ne apie Stalino lagerius. Pastarieji taip ir nesukėlė Holivudo susidomėjimo.

Aukštoji kultūra šia tema domėjosi nė kiek ne daugiau. Vokiečių filosofo Martino Heideggerio reputacijai didžiulę žalą padarė jo trumpalaikė netiesioginė parama nacizmui, entuziazmas, kuris praėjo dar prieš Hitleriui atliekant žiauriausias baisybes. O štai prancūzų filosofo Jean-Paulio Sartre'o reputacijai nė trupučio nepakenkė jo agresyvi parama stalinizmui pokario metais, kai kiekvienas besidomintis į valias galėjo gauti informacijos apie Stalino žvėriškumus. „Kadangi mes nebuvome partijos nariai, – kartą rašė jis, – neprivalėjome rašyti apie sovietų darbo stovyklas; laisvai galėjome atsiriboti nuo ginčų dėl sistemos prigimties, jei tik nekildavo didelės socialinės svarbos įvykių."[6] Arba štai ką jis pasakė Albert'ui Camus: „Man, kaip ir jums, atrodo, kad šių stovyklų negalima toleruoti, bet ne mažiau nepakenčiama tai, kaip jas kasdien valkioja buržuazinė spauda."[7]

Sugriuvus Sovietų Sąjungai, šis tas pasikeitė. Pavyzdžiui, 2002 m. britų romanistą Martiną Amisą taip sujaudino Stalino ir stalinizmo tema, kad jis jai paskyrė visą knygą. Jo pastangos paskatino kitus rašytojus susidomėti, kodėl šią temą nagrinėjo tiek nedaug politinės ir literatūrinės kairės atstovų.[8] Kita vertus, kai kas ir nepasikeitė. Dar ir dabar amerikiečių mokslininkas gali išleisti knygą, kurioje būtų tvirtinama, kad ketvirtojo dešimtmečio valymai buvo naudingi, nes skatino visuomenės mobilumą ir taip padėjo pagrindus persitvarkymui (*perestroikai*).[9] Dar ir dabar britų leidinio literatūros redaktorius gali atmesti straipsnį dėl to, kad jis „pernelyg antisovietiškas".[10] Vis dėlto kur kas dažniau pasitaikanti reakcija į stalinizmo terorą yra nuobodulys arba abejingumas. Šiaip gana objektyvioje mano knygos apie buvusios Sovietų Sąjungos respublikas XX a. dešimtąjį dešimtmetį recenzijoje yra tokie sakiniai: „Ketvirtąjį dešimtmetį kilo teroro nulemtas badas, kuriuo Stalinas nužudė daugiau ukrainiečių negu Hitleris – žydų. Tačiau ar daug kas Vakaruose jį

atsimena? Juk šios žudynės buvo tokios nuobodžios, be jokios įtampos ar dramatizmo.“[11]

Tai vis smulkmenos: suvenyrų pirkimas, filosofo reputacija, esantys ar nesantys Holivudo filmai. Bet sudėkime viską kartu, ir gausime istoriją. Intelektiniu požiūriu amerikiečiai ir Vakarų europiečiai žino, kas vyko Sovietų Sąjungoje. Garsusis Aleksandro Solženicyno romanas apie gyvenimą lageriuose *Viena Ivano Denisovičiaus diena* buvo išverstas į kelias kalbas ir išleistas Vakaruose 1962–1963 m. Jo sakytinė lagerių istorija *Gulago archipelagas*, 1973 m. pasirodžiusi irgi keliomis kalbomis, sukėlė daug diskusijų. Tiesą pasakius, *Gulago archipelagas* kai kuriose šalyse, ypač Prancūzijoje, sukėlė nedidukę intelektinę revoliuciją ir atvertė ištisas grupes Prancūzijos kairuolių į antisovietizmą. Dar daugiau atviros informacijos apie gulagą pasirodė viešumo (*glasnost*) laikais, devintąjį dešimtmetį, jai užsienyje taip pat buvo skirta nemažai dėmesio.

Ir vis dėlto daugeliui žmonių Stalino nusikaltimai nekelia tokio instinktyvaus pasibaisėjimo, kaip Hitlerio. Kenas Livingstone'as, buvęs Britanijos parlamento narys, dabar [knygos rašymo metais – vert. past.] Londono meras, kartą pamėgino man paaiškinti šį skirtumą. Taip, naciai buvo „blogio įsikūnijimas“, kalbėjo jis. Bet Sovietų Sąjunga buvo „deformuota“. Šis požiūris primena daugelio žmonių, nebūtinai senų kairuolių, įsitikinimą: Sovietų Sąjunga tam tikru metu tiesiog išsimušė iš vėžių, bet ji nebuvo tokia iš esmės bloga, kaip Hitlerio Vokietija.

Dar neseniai faktą, kad Europos komunizmo tragedija kelia daugeliui žmonių tik drungnus jausmus, buvo galima logiškai paaiškinti tam tikromis aplinkybėmis. Viena iš jų – laiko poveikis: metams bėgant komunistiniai režimai iš tiesų darėsi ne tokie pasibjaurėtini. Niekas pernelyg nebijojo generolo Jaruzelskio ar net Brežnevo, nors jie abu sukėlė nemažai destrukcijos. Svarbų vaidmenį suvaidino ir patikimos informacijos, paremtos archyvine medžiaga, trūkumas. Akademinių darbų šia tema trūksta taip pat seniai, kaip seniai trūksta galimybių prieiti prie šaltinių. Archyvai buvo uždaryti. Įeiti į lagerių teritorijas buvo draudžiama. Jokie televizijos operatoriai niekada nefilmavo sovietinių lagerių ar jų aukų, kaip filmavo Vokietijos stovyklas Antrojo pasaulinio karo pabaigoje. O be vaizdų, žinoma, sunkiau viską suprasti.

Tačiau ir ideologija iškreipė mūsų besiformuojantį Sovietų Sąjungos bei Rytų Europos istorijos suvokimą.[12] Maža dalis Vakarų kairuolių stengėsi paaiškinti, o kartais net pateisinti lagerius ir juos sukūrusį ketvirtąjį dešimtmetį prasidėjusį terorą. 1936 m., kai milijonai sovietų valstiečių jau dirbo lageriuose arba gyveno tremtyje, britų socialistai Sidney's ir Beatrice Webbai paskelbė labai plačią Sovietų Sąjungos apžvalgą, kurioje, be kita ko, aiškinama, kaip „išnaudojami Rusijos valstiečiai pamažu įgyja politinę laisvę“.[13]

Vykstant parodomiesiems Maskvos procesams, kuriuose Stalinas savavališkai pasmerkė lageriuose kalėti tūkstančius nekaltų partijos narių, dramaturgas Bertoltas Brechtas filosofui Sidney Hookui pasakė, kad „juo jie nekaltesni, tuo labiau nusipelno mirti".[14]

Ir net devintojo dešimtmečio pabaigoje dar buvo mokslininkų, kurie rašė apie Rytų Vokietijos sveikatos apsaugos sistemos pranašumus ar Lenkijos taikos iniciatyvas, ir aktyvistų, kuriems buvo nemalonus triukšmas ir sąmyšis, keliamas dėl Rytų Europos kalėjimuose ir lageriuose kalinamų disidentų. Gal taip yra dėl to, kad Vakarų kairiosios filosofijos kūrėjai Marxas ir Engelsas buvo ir Sovietų Sąjungos kūrėjai. Jie ir kalbėjo bendra kalba: masės, proletariatas, išnaudotojai ir išnaudojamieji, gamybos priemonių nuosavybė. Pernelyg smerkdami Sovietų Sąjungą Vakarų kairieji būtų iš dalies pasmerkę ir tai, kas jiems kitados buvo labai brangu.

Ne tik kraštutiniams kairiesiems, ne tik Vakarų komunistams kilo pagunda pateisinti Stalino nusikaltimus, nors niekada nebūtų teisinę Hitlerio. Komunizmo idealai – socialinis teisingumas, visų žmonių lygybė – daugeliui vakariečių tiesiog atrodo daug patrauklesni už nacių propaguojamą rasizmą ir stipriųjų pergalę prieš silpnuosius. Net jei komunizmo ideologija praktikoje pasirodė esanti visiškai kitokia, intelektiniams Amerikos ir Prancūzijos revoliucijų įpėdiniams buvo daug sunkiau pasmerkti sistemą, kuri bent jau *atrodė* panaši į jų pačių. Gal tai padės paaiškinti, kodėl gulago veiksmų liudytojus iš pat pradžių dažnai niekino ir menkino tie, kuriems nė į galvą neateitų abejoti holokausto liudijimų, užrašytų Primo Levi ar Elie Wieselio, patikimumu. Nuo pat Rusijos revoliucijos oficialios informacijos apie sovietų lagerius nebuvo sunku gauti: garsiausias sovietų pasakojimas apie vieną pirmųjų lagerių, Baltosios jūros kanalą, net buvo išleistas anglų kalba. Vien neišmanymu negalima paaiškinti, kodėl Vakarų intelektualai taip vengė šios temos.

Vakarų dešinieji, kita vertus, stengėsi pasmerkti sovietų nusikaltimus, bet kartais jų metodai darė daugiau žalos, negu naudos. Be abejo, labiausiai antikomunizmo idėjai pakenkė Amerikos senatorius Josephas McCarthy. Neseniai pasirodę dokumentai, įrodantys, jog kai kurie jo kaltinimai buvo teisingi, nepanaikino jo perdėtos kovos prieš komunistus poveikio Amerikos visuomenės supratimui: po jo surengtų viešų komunizmo rėmėjų „teismų" visi antikomunistai pradėti kaltinti šovinizmu ir netolerancija.[15] Galiausiai jo veiksmai, kaip ir jo oponentų, nepravertė neutraliam istorijos tyrimui.

Vis dėlto ne visos mūsų nuostatos dėl sovietinės praeities yra susijusios su politine ideologija. Iš tikrųjų daugelį jų lemia blėstantys atsiminimai apie Antrąjį pasaulinį karą. Šiuo metu esame tvirtai įsitikinę, kad Antrasis pasaulinis karas buvo visiškai teisingas karas, ir mažai yra norinčių šiuo įsitikinimu suabejoti. Prisimename Išsilaipinimo dieną, kalinių išlaisvinimą iš nacių

koncentracijos stovyklų, vaikus, gatvėse linksmai sveikinančius išlaisvintojus amerikiečius. Niekas nenori girdėti apie kitą, tamsiąją, sąjungininkų pergalės pusę arba apie tai, kad išlaisvinus kalinius iš mūsų priešo Hitlerio lagerių plėtėsi mūsų sąjungininko Stalino lageriai. Pripažinę, kad, prievartine repatriacija po karo nusiuntę tūkstančius rusų į tikrą mirtį arba milijonus žmonių Jaltoje pasmerkę sovietų valdžiai, Vakarų sąjungininkai galbūt padėjo kitiems vykdyti nusikaltimus žmonijai, sudrumstume mūsų to laikotarpio prisiminimų moralinį tyrumą. Niekam nemalonu galvoti, kad nugalėjome vieną masinį žudiką padedami kito. Niekam nemalonu prisiminti, kaip puikiai tas masinis žudikas sutarė su Vakarų valstybių vadovais. „Man nuoširdžiai patinka Stalinas, – pasakė draugui Britanijos užsienio sekretorius Anthony Edenas, – jis niekada nėra sulaužęs duoto žodžio.“[16] Yra labai daug fotografijų, vaizduojančių Staliną, Churchillį ir Rooseveltą drauge, ir jie visi šypsosi.

Ir pagaliau, sovietų propaganda nepraėjo be pėdsakų. Pavyzdžiui, šiokios tokios įtakos turėjo sovietų pastangos sukelti abejonių Solženicyno raštais, vaizduojant jį bepročiu, antisemitu ar girtuokliu.[17] Sovietų spaudimas Vakarų mokslininkams ir žurnalistams iškreipė ir jų darbą. Kai aš devintojo dešimtmečio pabaigoje Jungtinių Valstijų universitete studijavau Rusijos istoriją, pažįstami mane įspėjo pakeisti studijų objektą, kitaip manęs lauks daugybė sunkumų: anais laikais tiems, kurie „palankiai“ rašė apie Sovietų Sąjungą, buvo lengviau patekti į archyvus, gauti oficialią informaciją ir vizas ilgesniam laikui. Kitiems grėsė išsiuntimas iš šalies ir profesiniai sunkumai. Savaime suprantama, pašalaičiai neturėjo jokių galimybių gauti medžiagos apie Stalino lagerius arba kalėjimų sistemą po Stalino mirties. Tokios temos paprasčiausiai nebuvo, o mokslininkai, pamėginę kapstyti per giliai, netrukus netekdavo leidimo atvykti į šalį.

Visi šitie paaiškinimai, sudėti draugėn, kadaise atrodė suprantami. Kai 1989 m. prasidėjo komunizmo žlugimas ir ėmiau rimčiau mąstyti šia tema, net ir aš įžvelgiau jų logiką: atrodė – visai suprantama ir natūralu, kad aš tiek mažai žinau apie stalininę Sovietų Sąjungą, kuri dėl slaptos savo istorijos atrodė dar labiau intriguojanti. Praėjus daugiau kaip dešimčiai metų mąstau visiškai kitaip. Antrasis pasaulinis karas jau priklauso ankstesnei kartai. Baigėsi ir Šaltasis karas, visiems laikams pasikeitė jį sukėlusios sąjungos ir tarptautinių santykių linijos. Vakarų kairieji ir Vakarų dešinieji dabar kovoja dėl kitų dalykų. Ir sykiu Vakarų civilizacijai gresia nauji terorizmo pavojai, todėl dar svarbesni tapo senųjų komunizmo pavojų Vakarų civilizacijai tyrimai.

Kitaip tariant, „socialinės, kultūrinės ir politinės aplinkybės“ pasikeitė – kaip ir mūsų turima informacija apie lagerius. Devintojo dešimtmečio pabaigoje Michailo Gorbačiovo valdomoje Sovietų Sąjungoje pasirodė daugybė

dokumentų apie gulagą. Pirmą kartą laikraščiuose buvo spausdinami pasakojimai apie gyvenimą sovietinėse koncentracijos stovyklose. Dėl šių naujovių žmonės masiškai pirko žurnalus. Atgijo senieji ginčai dėl skaičių – kiek žuvo, kiek buvo įkalinta. Rusijos istorikai ir istorikų draugijos su Maskvos draugija „Memorial" priešakyje ėmė leisti monografijas, atskirų lagerių ir konkrečių žmonių istorijas, apytikrę aukų statistiką ir mirusiųjų vardų sąrašus. Jų pastangas papildė ir išplėtojo buvusių sovietinių respublikų, buvusio Varšuvos pakto šalių, o vėliau ir Vakarų istorikų darbai.

Rusijoje, nors ir yra nemažai kliūčių, šis sovietinės praeities tyrimas vyksta ir dabar. Tiesa, pirmas XXI a. dešimtmetis labai skiriasi nuo paskutinio XX a. dešimtmečio, istorinės tikrovės paieška jau nebėra tokia svarbi Rusijos viešojo diskurso dalis, ji nebesukelia tiek sensacijų kaip anksčiau. Didžioji dalis tyrimų, kuriuos atlieka rusų ir kitų šalių istorikai, yra tikras juodas darbas: reikia peržiūrėti tūkstančius konkrečių dokumentų, valandų valandas sėdėti šaltuose, skersvėjų varstomuose archyvuose, ieškant faktų ir skaičių. Bet šis darbas jau pradeda duoti vaisių. Lėtai, neskubėdama draugija „Memorial" ne tik sudarė pirmą visų įregistruotų lagerių pavadinimų ir jų buvimo vietų sąrašą, bet ir išleido daugybę nepaprastai svarbių istorinių veikalų, surinko milžinišką sakytinių ir rašytinių lagerius išgyvenusių žmonių pasakojimų archyvą. Bendradarbiaudama su kitomis organizacijomis – Sacharovo institutu ir leidykla „Vozvraščenije" (Sugrįžimas) – kai kuriuos atsiminimus ji pateikė masiniam skaitytojui. Rusijos moksliniai žurnalai ir mokslo įstaigų leidiniai ėmė spausdinti naujais dokumentais paremtas monografijas ir leisti pačius dokumentus. Panašūs darbai vyksta ir kitur, nemažai jų atlieka Lenkijos draugija „Karta", Lietuvos, Latvijos, Estijos, Rumunijos ir Vengrijos istorijos muziejai bei saujelė Amerikos ir Vakarų Europos mokslininkų, kuriems pakanka laiko ir jėgų dirbti sovietų archyvuose.

Rinkdama medžiagą šiai knygai aš naudojausi jų darbais ir dar dviem šaltiniais, kurie prieš dešimt metų man būtų buvę nepasiekiami. Pirmasis – tai gausūs nauji memuarai, devintąjį dešimtmetį pradėti leisti Rusijoje, Amerikoje, Izraelyje, Rytų Europoje ir kitur. Rašydama šią knygą dažnai jais naudojausi. Praeityje kai kurie Sovietų Sąjungos mokslininkai nenoriai remdavosi atsiminimais apie gulagą tvirtindami, kad jų autoriai dėl politinių priežasčių iškreipė savo pasakojimus, kad daugelis autorių rašė praėjus nemažai metų po to, kai grįžo iš lagerių, ir kad dažnai, nepasikliaudami savo atmintimi, jie skolinosi vieni kitų istorijas. Vis dėlto, kai perskaičiau kelis šimtus lagerio kalinių atsiminimų ir pakalbinau daugiau kaip dvi dešimtis likusių gyvų kalinių, man pasirodė, kad įmanoma atsijoti tuos, kurie neįtikėtini, nuplagijuoti ar perdėm politizuoti. Dar aš manau, kad atsiminimuose, nors ir neverta jais kliautis tikrinant vardus, datas ar skaičius, vis dėlto gausu

kitokios, neįkainojamos informacijos apie gyvybiškai svarbius lagerių gyvenimo aspektus: kalinių tarpusavio santykius, grupių konfliktus, prižiūrėtojų ir administratorių elgesį, korupcijos vaidmenį, net meilę ir aistras. Sąmoningai nutariau gausiai cituoti rašytoją Varlamą Šalamovą dėl to, kad jo grožinė kūryba paremta išgyvenimais lageryje ir kad jo apsakymai pagrįsti tikrais įvykiais.

Kiek įmanoma, atsiminimus stengiausi grįsti gausia archyvine medžiaga – šaltiniu, kuriuo, paradoksalu, tačiau irgi ne visi noriai naudojasi. Kaip paaiškės šioje knygoje, propaganda Sovietų Sąjungoje buvo tokia stipri, kad neretai pakeisdavo tikrovės suvokimą. Dėl šios priežasties istorikai praeityje pagrįstai nepasikliovė oficialiai paskelbtais sovietiniais dokumentais, nes dažnai jų paskirtis būdavo nuslėpti tikrovę. Tačiau slapti dokumentai – dokumentai, dabar saugomi archyvuose, – turėjo kitokią paskirtį. Kad GULAG'as galėtų valdyti lagerius, jam buvo reikalingi tam tikri užrašai. Maskva turėjo žinoti, kas vyksta provincijoje, provincijos centrai turėjo gauti nurodymus iš centrinės administracijos, reikėjo kaupti statistikos duomenis. Tai nereiškia, kad šiais archyvais galima absoliučiai pasitikėti (biurokratai dėl jiems vieniems žinomų priežasčių iškraipydavo net kasdieniškiausias smulkmenas), tačiau, apdairiai naudojami, jie gali paaiškinti tuos lagerių gyvenimo aspektus, kurių atsiminimai nepaaiškina. Svarbiausia, jie gali paaiškinti, kodėl buvo įkurti lageriai ar bent kokių tikslų jais tikėjosi pasiekti Stalino režimas.

Tiesa ir tai, kad archyvai kur kas įvairesni, negu daug kas tikėjosi, ir kad juose saugoma medžiaga pasakoja lagerių istoriją įvairiais požiūriais. Pavyzdžiui, man pavyko peržiūrėti GULAG'o archyvą, saugomą Maskvoje, Rusijos valstybės archyve, kuriame surinkti inspektorių pranešimai, finansinės ataskaitos, lagerių komendantų laiškai viršininkams Maskvoje, pasakojimai apie mėginimus pabėgti ir lagerių teatruose surengtų muzikinių spektaklių programos. Dar aš rėmiausi partijos narių susirinkimų protokolais ir dokumentais, saugomais Stalino rinkinyje, vadinamame *osobaja papka* (specialusis archyvas). Rusijos istorikų padedama turėjau galimybę pasinaudoti sovietinių karinių archyvų ir konvojų archyvų dokumentais, kuriuose, be kita ko, buvo suimtiems kaliniams pasiimti leidžiamų ir draudžiamų daiktų sąrašai. Naudojausi ir kai kuriais ne Maskvoje esančiais archyvais – Petrozavodske, Archangelske, Syktyvkare, Vorkutoje ir Solovkų salose, – kuriuose užfiksuota lagerių kasdienybė, taip pat Dmitlago – lagerio, kurio kaliniai iškasė Maskvos–Volgos kanalą, – archyvais, saugomais Maskvoje. Visuose šiuose archyvuose yra lagerių kasdienio gyvenimo aprašymų, užsakymų blankų, užrašų apie kalinius. Kartą man pasiūlė dalį mažo Kedrovyj Šoro lagerio, kuris priklausė Intai (kasykloms, esančioms šiauriau poliarinio rato), archyvo ir mandagiai paklausė, ar nenorėčiau jo nusipirkti.

Abu šie šaltiniai, kartu sudėjus, suteikė galimybę kitaip rašyti apie lagerius. Šioje knygoje man nebereikia disidentų „teiginių“ lyginti su sovietų vyriausybės „pareiškimais“. Nebereikia ieškoti vidurio tarp sovietų pabėgėlių ir sovietų pareigūnų pasakojimų. Norėdama geriau papasakoti, kas vyko, aš galiu pasinaudoti įvairių žmonių: prižiūrėtojų, policininkų, kalinių, skirtingu laiku atlikusių skirtingas bausmes, pasakojimais. Knygos pagrindas – ne emocijos ir ne politika, nuo seno supanti sovietų koncentracijos stovyklų istoriografiją. Ta erdvė knygoje skirta aukų išgyvenimams.

Ši knyga – gulago istorija. Tai sakydama turiu galvoje sovietų koncentracijos stovyklų istoriją: jų atsiradimas su bolševikų revoliucija, jų virtimas reikšminga sovietų ekonomikos dalimi, jų sunykimas po Stalino mirties. Kartu tai knyga apie gulago palikimą: nėra nė mažiausios abejonės, kad aštuntąjį ir devintąjį dešimtmečiais sovietiniuose politinių ir kriminalinių kalinių lageriuose galiojęs režimas ir ritualai tiesiogiai paveldėti iš ankstesnių laikų, todėl, manau, jie yra tos pačios knygos tema.

Be to, tai knyga apie gyvenimą gulage, dėl šios priežasties lagerių istorija joje ir pasakojama dvejopai. Pirmas ir trečias šios knygos skyriai skirti chronologijai. Juose nuosekliai aprašoma lagerių raida ir jų administravimas. Pagrindinėje knygos dalyje kalbama apie gyvenimą lageriuose, nagrinėjant jį įvairiais aspektais. Dauguma šioje dalyje pateikiamų pavyzdžių ir cituojamų dokumentų susiję su penktuoju dešimtmečiu, kai lagerių sistema pasiekė aukščiausią tašką, tačiau kai kur – priešindamasi istoriškumui – užsiminiau ir apie ankstesnius bei vėlesnius laikus. Tam tikri lagerių gyvenimo aspektai atsirado laikui bėgant, ir man atrodė svarbu paaiškinti, kaip tai vyko.

Jau pasakiau, kas yra ši knyga, bet dar norėčiau pasakyti, kas ji nėra: ji nėra SSRS istorija, partijos valymų istorija ar apskritai represijų istorija. Ji nėra nei Stalino, nei jo Politinio biuro ar slaptosios policijos, kurios sudėtingą administravimo istoriją sąmoningai stengiausi supaprastinti, valdymo istorija. Nors ir naudojausi sovietų disidentų tekstais, dažnai sukurtais patiriant didžiulį spaudimą ir rodančiais didžiulę narsą, šios knygos negalima vadinti išsamia žmogaus teisių sąjūdžio Sovietų Sąjungoje istorija. Tiesą sakant, joje nepakankamai plačiai aprašoma konkrečių tautų ir konkrečių kalinių grupių – lenkų, baltų, ukrainiečių, čečėnų, Vokietijos ir Japonijos karo belaisvių, – nukentėjusių nuo sovietų režimo ir lageriuose, ir už jų ribų, istorija. Joje nesiimama nuodugniai ištirti 1937–1938 m. masinių žudynių, dažniausiai vykdavusių už lagerių ribų, ar tūkstančių lenkų karininkų išžudymo Katynėje ir kitur. Ši knyga skirta ne specialistams, o skaitytojams, kurių sovietų istorijos žinios nėra specializuotos, tad visi šie įvykiai ir reiš-

kiniai joje bus paminėti. Tačiau vienoje knygoje jų visų deramai išnagrinėti neįmanoma.

Bene svarbiausia yra tai, kad šioje knygoje nebus išsamiai kalbama apie vadinamuosius tremtinius, milijonus žmonių, kurie dažniausiai buvo suimami tuo pačiu metu ir dėl tų pačių priežasčių, kaip gulago kaliniai, bet gabenami ne į lagerius, o į tolimas tremties vietas ir ten tūkstančių tūkstančiais mirė nuo bado, šalčio ir alinančio darbo. Vieni buvo ištremti dėl politinių priežasčių, pavyzdžiui, ketvirtąjį dešimtmetį – buožės, arba turtingi valstiečiai. Kiti tremti dėl jų tautybės, tarp jų lenkai, baltai, ukrainiečiai, Pavolgio vokiečiai ir čečėnai penktąjį dešimtmetį. Kazachstane, Centrinėje Azijoje ir Sibire jų likimas buvo labai įvairus – pernelyg įvairus, kad jį būtų galima aprėpti pasakojant apie lagerių sistemą. Nusprendžiau – galbūt savavališkai – minėti juos tik tada, kai jų išgyvenimai man pasirodydavo panašiausi į gulago kalinių arba su jais susiję. Ir nors jų istorija labai susijusi su gulago istorija, jai papasakoti prireiktų dar vienos panašaus storio knygos. Tikiuosi, kas nors greitai ją parašys.

Šioje knygoje rašoma apie sovietų koncentracijos stovyklas, tačiau apie jas neįmanoma kalbėti kaip apie izoliuotą reiškinį. Gulagas augo ir plėtojosi konkrečiu laiku, konkrečioje vietoje, su kitais įvykiais, o svarbiausia – trilypiame kontekste. Gulagas, kaip reiškinys, yra Sovietų Sąjungos istorijos dalis, bet jis dar priklauso tarptautinei ir Rusijos kalinimų bei trėmimų istorijai ir yra susijęs su konkrečia intelektine XX a. vidurio Europos atmosfera, lėmusia taip pat nacių koncentracijos stovyklų atsiradimą Vokietijoje.

Sakydama, kad gulagas „yra Sovietų Sąjungos istorijos dalis“, turiu galvoje labai konkretų dalyką: gulagas, kaip baigtinis objektas, nenukrito iš dangaus, jis buvo jį supančios visuomenės bendro gyvenimo lygio atvaizdas. Lageriai skendo purve, prižiūrėtojai pasižymėjo žiaurumu, darbas buvo dirbamas aplaidžiai – tačiau taip buvo iš dalies dėl to, kad ir kitose sovietų gyvenimo srityse buvo per akis purvo, žiaurumo ir apsileidimo. Gyvenimas lageriuose buvo baisus, nepakeliamas, nežmoniškas, mirtingumas didžiulis – tačiau ir tai vargu ar nustebins. Tam tikrais laikotarpiais gyvenimas Sovietų Sąjungoje irgi buvo baisus, nepakeliamas, nežmoniškas, o mirtingumas didžiulis ir lageriuose, ir už jų ribų.

Tikrai neatsitiktinai pirmieji sovietų lageriai atsirado tuojau po kruvinos, smurtingos ir chaotiškos Rusijos revoliucijos. Revoliucija, po jos prasidėjęs teroras ir vėliau įsiplieskęs pilietinis karas ne vienam Rusijos gyventojui sukėlė mintį, kad visiems laikams sugriauta pati civilizacija. „Mirties bausmėmis svaidytasi į kairę ir į dešinę, – rašė istorikas Richardas Pipesas, – žmonės be jokios priežasties buvo šaudomi arba lygiai taip pat nepaaiškinamai išlaisvinami.“[18] 1917 m. apsivertė aukštyn kojomis visuomenės struktūra: visą

gyvenimą kauptas turtas ir patirtis pradėti laikyti trūkumu, plėšimai pervadinti „nacionalizacija", žmogžudystės tapo įprasta, pateisinama kovos už proletariato diktatūrą priemone. Kai tokia atmosfera, faktas, kad Leninas iškart liepė suimti tūkstančius žmonių vien už tai, kad jie turi turto ar priklauso aristokratijai, vargu ar galėjo pasirodyti keistas arba neįprastas.

Tą patį galima pasakyti ir apie kai kuriais metais lageriuose būdavusį didelį mirtingumą – jis irgi tam tikra prasme atspindėjo visos šalies įvykius. Mirtingumas lageriuose išaugo ketvirtojo dešimtmečio pradžioje, kai visą šalį sukaustė badas. Vėliau jis padidėjo per Antrąjį pasaulinį karą: kai Vokietija užpuolė Sovietų Sąjungą, milijonai gyventojų žuvo mūšiuose, kilo dizenterijos ir šiltinės epidemijos, o paskui vėl prasidėjo badas – visa tai veikė žmones ir lageriuose, ir už jų ribų. 1941–1942 m. žiemą, kai ketvirtis gulago kalinių mirė iš bado, lygiai tokia pat mirtimi mirė ne mažiau kaip milijonas Leningrado gyventojų, įkalintų Vokietijai vykdant miesto blokadą.[19] Blokados kronikininkė Lidija Ginzburg rašė: „Alkis buvo nuolatinė būsena... visada mus lydinti, visada juntama... didžiausia neviltis ir kančia apimdavo valgant, kai maistas siaubingai greitai pasibaigdavo, nespėjus pasisotinti."[20] Jos žodžiai, skaitytojas netruks pastebėti, nejaukiai primena buvusių kalinių pasakojimus.

Žinoma, leningradiečiai mirė savo namuose, o gulagas sugriovė žmonių gyvenimus, išdraskė šeimas, atplėšė vaikus nuo tėvų ir milijonus žmonių pasmerkė gyventi nuošaliose dykynėse, už tūkstančių kilometrų nuo namiškių. Ir vis tiek siaubingus kalinių išgyvenimus pagrįstai galima lyginti su šiurpiais „laisvų" sovietų šalies piliečių prisiminimais, pavyzdžiui, su Jelenos Kožinos, evakuotos iš Leningrado 1942 m. vasario mėnesį. Kelionėje ji matė, kaip nuo išsekimo ir bado mirė jos brolis, sesuo ir senelė. Vokiečiams artėjant, ji su motina ėjo per stepę ir matė „nevaldomą sumaištį bei chaosą... Pasaulis subyrėjo į tūkstančius gabalėlių. Viskas buvo persmelkta dūmų ir klaikaus degėsių dvoko; stepė atrodė ankšta ir dusinanti, tarsi gniaužė karštame, suodiname kumštyje". Kožinai neteko būti lageriuose, tačiau jai, dar nesulaukusiai dešimties metų, teko patirti baisų šaltį, alkį ir baimę, kurių atminimas persekiojo ją visą gyvenimą. „Niekas, – rašė ji, – negalės ištrinti iš mano atminties antklode pridengto išnešamo Vadiko lavono, kančiose uždususios Tanios ir mudviejų su mama, paskutinių likusių gyvų, klaidžiojančių liepsnojančios stepės dūmuose ir griausmuose."[21]

Gulago kalinius ir kitus SSRS gyventojus siejo daug kas, ne tik kančia. Ir lageriuose, ir už jų ribų vyravo tas pats aplaidumas dirbant, ta pati nusikalstamai kvaila biurokratija, ta pati korupcija ir tas pats niūrus abejingumas žmogui. Rašydama šią knygą, vienam draugui lenkui papasakojau apie sovietų kalinių ištobulintą sukčiavimo darbe sistemą, vadinamą *tufta* (ji aprašoma šioje knygoje). Jis ėmė garsiai kvatotis: „Manai, ją sugalvojo kaliniai? Visose

Sovietų bloko šalyse galiojo *tufta*." Stalinistinėje Sovietų Sąjungoje skirtumas tarp gyvenimo už spygliuotos vielos ir gyvenimo „laisvėje" buvo ne esminis, o veikiau kiekybinis. Gal dėl šios priežasties gulagas dažnai vadinamas sovietų sistemos kvintesencija. Net kalėjimų žargonu pasaulis už spygliuotos vielos vadintas ne laisve, bet didžiąja zona (*bolšaja zona*) – didesne, ne tokia mirtina, kaip lagerio mažoji zona, bet nė kiek ne žmogiškesne ir jau tikrai nė kiek ne žmoniškesne.

Todėl gulago neįmanoma visiškai atskirti nuo visos Sovietų Sąjungos gyvenimo, kaip ir pasakojimo apie sovietų lagerius nepavyks atriboti nuo ilgos, daugiatautės ir daugiakultūrės kalėjimų, tremčių, įkalinimo ir koncentracijos stovyklų istorijos. Kalinių trėmimo į nuošalias vietas, kur jie galės „grąžinti skolą visuomenei", būti naudingi ir neteršti kitų savo idėjomis ar nusikalstamais veiksmais, praktika yra sena kaip pati civilizacija. Senovės Romos ir Graikijos valdovai išsiųsdavo neklusniuosius į tolimas kolonijas. Sokratas verčiau pasirinko mirtį, negu kamuotis ištremtas iš Atėnų. Poetas Ovidijus buvo ištremtas į sušvinkusį uostamiestį prie Juodosios jūros. Karaliaus Jurgio laikais Britanija siųsdavo kišenvagius ir vagis į Australiją. XIX a. Prancūzija siųsdavo nuteistus nusikaltėlius į Gajaną. Portugalija saviškius – į Mozambiką.[22]

1917 m. naujajai Sovietų Sąjungos vadovybei nereikėjo ieškoti precedento tolimoje Grenlandijoje. Nuo XVII a. Rusijoje galiojo sava trėmimų sistema: trėmimai pirmą kartą Rusijos įstatymuose paminėti 1649 m. Tais laikais tremtis laikyta nauja, humaniškesne kriminalinių nusikaltėlių bausmės forma, kur kas tinkamesne negu mirties bausmė, ženklinimas įkaitinta geležimi ir kūno žalojimas; ja buvo baudžiama už daugybę įvairiausių lengvų ir sunkesnių nusižengimų: nuo uostomojo tabako vartojimo ir ateities spėjimo iki žmogžudystės.[23] Labai daug Rusijos intelektualų ir rašytojų, tarp jų ir Puškinas, patyrė vienokią ar kitokią tremtį; kitus kamavo vien pati tremties galimybė – 1890 m. Antonas Čechovas, savo literatūrinės šlovės viršūnėje, didžiulei visų nuostabai, apkeliavo ir aprašė baudžiamąsias kolonijas Ramiojo vandenyno teritorijoje, Sachalino saloje, priklausančioje Rusijai. Prieš išvykdamas sutrikusiam leidėjui jis paaiškino savo motyvus:

> Mes leidome milijonams žmonių supūti kalėjimuose, supūti be jokio tikslo, be jokios prasmės, barbariškai; mes šimtus tūkstančių varstų šaltyje ginėme grandinėmis sukaustytus žmones, užkrėtėme juos sifiliu, pavertėme juos iškrypėliais, pridauginome nusikaltėlių... bet visa tai su mumis neturi nieko bendra, tai mums visai neįdomu...[24]

Žvelgiant atgalios, carinės kalėjimų sistemos istorijoje nesunku atrasti šaknis daugelio principų, vėliau taikytų sovietiniame gulage. Pavyzdžiui, ištrėmimas

į Sibirą, kaip ir įkalinimas gulage, niekada nebuvo laikomas priemone tik nusikaltėliams. 1736 m. išleistame įstatyme skelbiama, kad kaimo gyventojams nutarus, jog kuris nors kaimietis daro kitiems blogą įtaką, kaimo seniūnai gali išdalyti nelaimėlio turtą ir liepti jam išsikelti gyventi kitur. Jei jam nepasiseks rasti kito prieglobsčio, valstybė gali jį išsiųsti tremtin.[25] Tarp kitko, šį įstatymą 1948 m. citavo Chruščiovas, (sėkmingai) įrodinėdamas būtinybę tremti kolūkiečius, pripažintus nepakankamai entuziastingais ir darbščiais.[26]

Įprotis tremti žmones vien už tai, kad jie nesugeba prisitaikyti prie bendruomenės, išliko visą XIX amžių. George'as Kennanas – Amerikos politiko dėdė – knygoje *Siberia and the Exile System* (Sibiras ir trėmimų sistema) aprašė „administracinio proceso", kurį pats stebėjo Rusijoje 1891 m., sistemą:

> Gali būti, kad neįtikęs asmuo nepadarė jokio nusikaltimo... bet jei, vietos valdžios atstovų nuomone, jo buvimas tam tikroje vietoje „trukdo viešajai tvarkai" arba „trikdo visuomenės ramybę", jis gali būti suimtas be orderio, gali būti išlaikytas kalėjime nuo dviejų savaičių iki dvejų metų, o paskui jėga perkeltas į bet kurią kitą imperijos vietą ir ten pavestas policijos priežiūrai nuo vienų iki dešimties metų.[27]

Administraciniai trėmimai, kuriems nereikėjo nei teismo, nei paskelbto nuosprendžio, buvo idealios bausmės ne tik įvairiems nerimstantiems nutrūktgalviams, bet ir politiniams santvarkos priešininkams. Pradžioje tai daugiausia buvo lenkų aristokratai, kurie priešinosi jų teritoriją ir valdas okupavusiai Rusijai. Vėliau tremti imta ir religinius atskalūnus bei „revoliucinių" grupių ar slaptų draugijų narius, tarp jų ir bolševikus. Garsiausi XIX a. Sibire „prievarta perkelti asmenys" irgi buvo politiniai kaliniai, nors jų nepavadinsi administraciniais tremtiniais – jie buvo nuteisti, jiems buvo paskelbtas nuosprendis. Tai dekabristai, kilmingų aristokratų grupelė, 1825 m. surengusi silpnutį sukilimą prieš carą Nikolajų I. Caro kerštas sukrėtė visą to meto Europą, penkis dekabristus jis nuteisė mirties bausme. Iš kitų atėmė titulus ir, sukaustytus grandinėmis, išsiuntė į Sibirą; pas keletą nuteistųjų gyventi atvyko stebinamai drąsios jų žmonos. Tik keli iš jų gyvi sulaukė po trisdešimties metų paskelbtos Nikolajaus įpėdinio Aleksandro II malonės ir seni bei pavargę grįžo į Sankt Peterburgą.[28] Kitas gerai žinomas politinis kalinys buvo Fiodoras Dostojevskis, 1849 m. nuteistas ketveriems metams katorgos. Grįžęs iš Sibiro tremties, jis parašė knygą *Užrašai iš mirusiųjų namų*, kuri iki šiol yra dažniausiai skaitomas pasakojimas apie gyvenimą caro kalėjimuose.

Carinė trėmimų sistema, kaip ir gulagas, buvo sukurta ne vien tik kaip bausmės priemonė. Rusijos valdovai taip pat norėjo, kad tremtiniai – ir politiniai, ir kriminaliniai – išspręstų šimtmečius šalies ekonomiką kamavusią

problemą: nepakankamą Rusijos Tolimųjų Rytų ir Tolimosios Šiaurės žemių apgyvenimą, todėl Rusijos imperija nepajėgė naudoti savo gamtinių išteklių. Siekdama šio tikslo Rusijos valstybė jau XVIII a. pradėjo kai kuriems kaliniams skirti sunkiųjų darbų bausmes, pavadintas katorga, iš graikiško žodžio *kateirgon* (priversti). Katorgos Rusijoje priešistorė labai ilga. XVIII a. pradžioje Petras Didysis naudojo kalinių ir baudžiauninkų darbą keliams tiesti, tvirtovėms, fabrikams, laivams ir pačiam Sankt Peterburgo miestui statyti. 1722 m. jis išleido konkretesnį nurodymą – ištremti nusikaltėlius su žmonomis ir vaikais į Rytų Sibirą, netoli Daurijos sidabro kasyklų.[29]

Petro sumanymas panaudoti priverčiamąjį darbą kadaise buvo laikomas didele ekonomikos ir politikos sėkme. Istorija apie šimtus tūkstančių baudžiauninkų, kurie atidavė gyvybes statydami Sankt Peterburgą, padarė didžiulį poveikį ateities kartoms. Daug žuvo statybose, tačiau pats miestas tapo pažangos ir europietiškumo simboliu. Metodai buvo žiaurūs, bet nacijai jie atnešė daug naudos. Turbūt Petro pavyzdžiu galima paaiškinti, kodėl jo įpėdiniai carai taip mielai perėmė katorgos tradiciją. Nėra abejonių, kad ir Stalinas labai žavėjosi Petro statybos metodais.

Vis dėlto XIX a. katorgos bausmė dar buvo palyginti reta. 1906 m. bausmę katorgoje atliko tik apie 6 000 nuteistųjų; 1916 m., revoliucijos išvakarėse, jų buvo tik 28 600.[30] Kur kas didesnę ekonominę naudą davė kitos rūšies kaliniai – priverstiniai persikėlėliai, nuteisti gyventi tremtyje, bet ne kalėjime, menkai gyvenamuose, bet ekonomiškai naudinguose šalies regionuose. Vien nuo 1824 iki 1889 m. į Sibirą buvo išsiųsta apie 720 000 priverstinių persikėlėlių. Daugelis jų išvyko su šeimomis. Būtent jie, o ne grandinėmis sukaustyti kaliniai, pamažu apgyveno tuščias, turtingas mineralinių iškasenų Rusijos dykynes.[31]

Jiems paskirti nuosprendžiai ne visada buvo lengvi, ir kai kurie persikėlėliai savo likimą laikė sunkesniu už katorgininkų. Perkelti gyventi į nuošalius regionus, kur prasta žemė ir šalia nėra kaimynų, jie neretai mirdavo iš bado ilgomis žiemomis arba iš nuobodulio mirtinai nusigerdavo. Moterų buvo labai mažai (jų niekada nebuvo daugiau kaip 15 proc.), knygų dar mažiau, pramogų visai nebuvo.[32]

Keliaudamas per Sibirą į Sachaliną Antonas Čechovas sutiko ir aprašė keletą šių tremtinių persikėlėlių. „Daugelis jų neturtingi, fiziškai silpni, neturi praktinių įgūdžių ir moka tiktai rašyti, o to dažniausiai visiškai niekam nereikia. Kai kurie pradeda išparduoti vieną po kito savo olandiškos drobės marškinius, šalikus ir nosines, kol galiausiai po dvejų ar trejų metų miršta baisiame skurde..."[33]

Tačiau ne visi persikėlėliai nuskursdavo ar suprastėdavo. Sibiras buvo toli nuo europinės Rusijos dalies, o Rytuose valdininkija buvo atlaidesnė,

aristokratų daug mažiau. Turtingesni tremtiniai ir buvę kaliniai kartais sukaupdavo nemenkus turtus. Labiau išsilavinę tapdavo gydytojais ar teisininkais, įkurdavo mokyklas.[34] Kunigaikštienė Marija Volkonskaja, dekabristo Sergejaus Volkonskio žmona, finansavo teatro ir koncertų salės statybą Irkutske; nors iš jos, kaip ir iš jos vyro, oficialiai buvo atimtas titulas, visi mielai rinkdavosi į jos rengiamus pobūvius bei kviestines vakarienes, apie kurias buvo kalbama net tolimoje Maskvoje ir Sankt Peterburge.[35]

XX a. pradžioje sistema buvo nebe tokia griežta, kaip anksčiau. Kalėjimų reformų mada, XIX a. paplitusi Europoje, galiausiai pasiekė Rusiją. Režimas sušvelnėjo, priežiūra tapo atlaidesnė.[36] Galima net pasakyti, kad palyginti su tuo, kas prasidėjo netrukus, kelionė į Sibirą tais laikais buvo gal ir ne labai maloni, bet tikrai ne pernelyg varginanti bausmė nedidelei grupelei žmonių, vėliau vadovausiančių Rusijos revoliucijai. Atsidūrę kalėjime bolševikai gaudavo nemažai lengvatų kaip „politiniai“, o ne kaip kriminaliniai kaliniai, jiems buvo leidžiama turėti knygų, popieriaus, rašymo priemonių. Grigorijus Ordžonikidzė, vienas iš bolševikų vadų, vėliau prisiminė, kad kalėdamas Sankt Peterburgo Šliselburgo tvirtovėje perskaitė Adamo Smitho, Ricardo, Plechanovo, Williamo Jameso, Fredericko W. Tayloro, Dostojevskio, Ibseno ir kitų autorių veikalus.[37] Lyginant su vėlesniais laikais, bolševikai taip pat buvo gerai maitinami, gerai rengėsi, net dailiai šukavosi. Nuotraukoje, fotografuotoje 1906 m., Trockis, tuo metu kalintas Petropavlovsko tvirtovėje, dėvi akinius, kostiumą, ryši kaklaraištį ir vilki marškinius įspūdingo baltumo apykakle. Tik prižiūrėtojo langelis duryse jam už nugaros leidžia spėti, kur fotografuota.[38] Kitoje nuotraukoje, darytoje 1900 m. Trockiui gyvenant tremtyje Rytų Sibire, jis su kailine kepure ir storais kailiniais, tarp vyrų ir moterų ilgais batais ir su kailiniais.[39] Tokie drabužiai gulage, po pusšimčio metų, bus reta prabanga.

Jei gyvenimas carinėje tremtyje tapdavo nepakeliamas, visada buvo galima pabėgti. Stalinas pats buvo suimtas ir ištremtas keturis kartus. Tris kartus jis pabėgo, kartą iš Irkutsko, dukart iš Vorkutos, rajono, kuris vėliau bus sėte nusėtas lageriais.[40] Todėl jis be galo niekino „bedantį“ carizmo režimą. Stalino biografas rusas Dmitrijus Volkogonovas taip išreiškia jo požiūrį į tremtį: „Nereikėjo dirbti, skaityti leido kiek širdis geidžia, o panorėjęs galėjai pabėgti – reikėjo tik panorėti.“[41]

Taip Sibire įgyta patirtis pasiūlė bolševikams tobulintiną modelį – ir išmokė, kad būtinas labai griežtas baudžiamasis režimas.

Gulagas yra neatskiriama Sovietų Sąjungos ir Rusijos istorijos dalis, bet jo negalima atskirti ir nuo Europos istorijos: Sovietų Sąjunga buvo ne vienin-

telė XX a. Europos šalis, išvysčiusi totalitarinę santvarką ar sukūrusi koncentracijos stovyklų sistemą. Šioje knygoje nesiekiama rodyti sovietinių ir nacistinių koncentracijos stovyklų panašumų bei skirtumų, tačiau šios temos negalima visiškai nutylėti. Abi sistemos buvo sukurtos apytikriai tuo pačiu metu, tame pačiame žemyne. Hitleris žinojo apie sovietų lagerius, o Stalinas žinojo apie holokaustą. Buvo kalinių, kurie patyrė ir aprašė gyvenimą abiejų sistemų stovyklose. Abiejų sistemų sąsajos itin gilios.

Pirmiausia jos susijusios tuo, kad ir nacizmas, ir sovietų komunizmas gimė po barbariškų Pirmojo pasaulinio karo ir tuojau po jo vykusio Rusijos pilietinio karo išgyvenimų. Pramoniniai karo metodai, gausiai taikyti per šiuos konfliktus, tais laikais sukėlė milžinišką intelektualų ir menininkų reakciją. Kur kas mažiau kalbėta apie taip pat gausiai naudotus pramoninius įkalinimo metodus – žinoma, išskyrus milijonus jų aukų. Nuo 1914 m. abi šalys visoje Europoje statė stovyklas internuotiems asmenims ir karo belaisviams. 1918 m. Rusijos teritorijoje buvo 2,2 milijono karo belaisvių. Šių ir vėlesnių stovyklų gyvavimą palaikė naujos, masinės ginklų, tankų, net spygliuotos vielos gamybos technologijos. Iš tiesų keletas pirmųjų sovietinių lagerių buvo pastatyti buvusių Pirmojo pasaulinio karo belaisvių stovyklų vietoje.[42]

Sovietų ir nacių stovyklos susijusios dar tuo, kad ir vienos, ir kitos yra platesnės XIX a. pabaigoje prasidėjusios koncentracijos stovyklų istorijos dalis. Kalbėdama apie koncentracijos stovyklas, aš turiu galvoje stovyklas, sukurtas žmonėms įkalinti ne už tai, ką jie padarė, o dėl to, kas jie yra. Koncentracijos stovyklos, kitaip negu kaliniams skirtos kalėjimų zonos ar karo belaisvių stovyklos, buvo pastatytos specialiai konkretiems, niekuo nenusikaltusiems civiliams kaliniams, priklausantiems „priešų" grupei, arba asmenims, kurie dėl savo rasės ar potencialių politinių pažiūrų galėjo būti pavojingi ar priešiški visuomenei.[43]

Laikantis šio apibrėžimo, pirmos šiuolaikinės koncentracijos stovyklos buvo pastatytos ne Vokietijoje ir ne Rusijoje, o kolonijinėje Kuboje 1895 m. Tais metais Ispanijos imperija, siekdama numalšinti vietos gyventojų sukilimus, pradėjo vykdyti politiką *reconcentración*, kurios tikslas buvo iškeldinti Kubos valstiečius iš jų žemių ir „rekoncentruoti" juos stovyklose, taip atimant iš sukilėlių galimybę gauti maisto, prieglobstį ir paramą. Apie 1900 m. ispaniškas žodis *reconcentración* jau buvo išverstas į anglų kalbą ir vartojamas aprašant Britanijos projektą, kuris dėl panašių priežasčių buvo pradėtas vykdyti Pietų Afrikoje per Būrų karą: būrų civiliai buvo „sukoncentruoti" į stovyklas, kad būrų kovotojai negalėtų gauti paramos ir prieglobsčio.

Idėja išplito. Pavyzdžiui, beveik neabejotina, kad žodis *konclager* rusų kalboje atsirado iš angliško „koncentracijos stovyklos" vertimo, veikiausiai dėl

Trockio domėjimosi Būrų karo istorija.[44] 1904 m. vokiečių kolonistai vokiškojoje Pietryčių Afrikoje irgi perėmė britų modelį, tik įvedė vieną pataisą. Užuot tiesiog izoliavę regiono čiabuvius, hererų gentį, jie privertė juos dirbti vokiečių kolonistams.

Pirmąsias vokiškas darbo stovyklas Afrikoje ir po trisdešimties metų įkurtas darbo stovyklas nacių Vokietijoje sieja daugialypis, keistas ryšys. Pavyzdžiui, dėl šių Pietų Afrikos darbo kolonijų 1905 m. vokiečių kalboje pirmą kartą pasirodė žodis *Konzentrationslager*. Pirmasis imperinis vokiškosios Pietryčių Afrikos komisaras buvo toks daktaras Heinrichas Goeringas, Hermanno, kuris 1933 m. įkūrė pirmas nacių stovyklas, tėvas. Be to, Afrikos stovyklose vokiečiai pirmą kartą atliko medicinos eksperimentus su žmonėmis: du Josepho Mengele mokytojai, Theodoras Mollisonas ir Eugenas Fischeris, tyrė hererų gentį, be kita ko, norėdami įrodyti ir Fischerio teoriją apie baltosios rasės viršenybę. Bet jų pažiūros anaiptol nebuvo išskirtinės. 1912 m. Vokietijoje išleistoje ir perkamiausia tapusioje knygoje *Der Deutsche Gedanke in der Welt* (Vokiečių mąstymas pasaulyje) rašoma, jog

> niekas neįtikins mąstančio žmogaus, kad Pietų Afrikos kafirų genties išsaugojimas žmonijos ateičiai yra svarbesnis už didžiųjų Europos nacijų ir apskritai baltosios rasės plėtimąsi... tik kai čiabuviai išmoks gaminti ką nors vertinga, kas galėtų atnešti naudos viršesnei rasei... bus galima teigti, kad jie turi moralinę teisę egzistuoti.[45]

Ši teorija retai buvo deklaruojama taip aiškiai, tačiau panašiais įsitikinimais pagrįsta daugelis kolonistų veiksmų. Kai kurios kolonializmo atmainos tikrai palaikė baltųjų rasinės viršenybės mitą ir pateisino vienos rasės naudojamą smurtą prieš kitą rasę. Todėl būtų galima teigti, kad kai kurių europiečių kolonistų ydinga patirtis padėjo nutiesti kelią totalitarizmui XX a. Europoje.[46] Ir ne tik Europoje. Indonezija yra pavyzdys pokolonijinės valstybės, kurios valdovai, kaip ir ankstesni kolonistai, kalino savo kritikus koncentracijos stovyklose.

Rusijos imperija, kuri besiplėsdama į Rytus gana sėkmingai įveikė savo pačios senuosius gyventojus, irgi nebuvo išimtis.[47] Levo Tolstojaus romane *Ana Karenina* per vieną kviestinę vakarienę Anos vyras, oficialiai atsakingas už „čiabuvių gentis", įtikinėja, jog aukštesnės kultūros turi absorbuoti žemesnes.[48] Bolševikai, kaip ir visi išsilavinę rusai, negalėjo nežinoti, kaip Rusijos imperija pavergė kirgizus, buriatus, tungusus, čiukčius ir kitas tautas. Ir tai, kad jiems – būtent jiems, kurie visada taip rūpinosi išnaudojamųjų ir pavergtųjų likimu, – tai nelabai rūpėjo, jau savaime rodo garsiai neišsakytas jų nuostatas.

Žinoma, norint sukurti Europoje koncentracijos stovyklas, anaiptol nebuvo privaloma gerai žinoti pietinės Afrikos ar Rytų Sibiro istoriją: XX a. pradžioje Europoje įsitikinimas, kad tam tikro tipo žmonės yra viršesni už kitus, buvo gana populiarus. Būtent šis įsitikinimas ir yra tas giliausias ryšys, kuris jungia Sovietų Sąjungos ir nacių Vokietijos stovyklas: ir vienas, ir kitas režimas iš dalies siekė save įteisinti sukurdamas „priešų“ arba „žemesniųjų rasių“ kategorijas, kurias vėliau masiškai persekiojo ir naikino.

Nacių Vokietijoje pirmiausia buvo nusitaikyta į luošus ir protiškai atsilikusius asmenis. Vėliau naciai ėmėsi čigonų, homoseksualų, o labiausiai – žydų. SSRS aukomis pirmiausia tapo „buvusieji“ – asmenys, neva palaikę senąjį režimą, – vėliau „liaudies priešai“ – neaiškiai apibrėžta kategorija, kuriai buvo priskiriami ne tik menami politiniai režimo priešininkai, bet ir konkrečios tautinės bei etninės grupės, jei tik imdavo atrodyti, kad jos (irgi dėl neaiškiai apibrėžtų priežasčių) kelia grėsmę sovietų valstybei arba Stalino valdžiai. Stalinas įvairiais savo valdymo laikotarpiais surengė masinius lenkų, baltų, čečėnų, totorių ir (prieš pat savo mirtį) žydų suėmimus.[49]

Šios kategorijos niekada nebuvo apibrėžiamos visai savavališkai, bet stabiliomis jų irgi nebūtų galima pavadinti. Prieš pusšimtį metų Hannah Arendt rašė, kad ir nacių, ir bolševikų režimai kūrė „objektyvius priešininkus“ arba „objektyvius priešus“, kurių „tapatybė keičiasi pagal aplinkybes – tad vos tik sunaikinama viena kategorija, galima skelbti karą kitai“. Ji pridūrė, kad dėl tos pačios priežasties „totalitarinės policijos tikslas yra ne išaiškinti nusikaltimus, bet būti pasirengusiai vadovybės sprendimui suimti kurią nors gyventojų kategoriją“.[50] Vėl tas pats: žmonės suimami ne už tai, ką jie padarė, bet dėl to, kas jie yra.

Abiejose visuomenėse koncentracijos stovyklų sukūrimas iš tiesų buvo tik galutinis ilgo šių objektyvių priešų dehumanizavimo etapas – proceso, kuris prasidėjo nuo retorikos. Autobiografijoje *Mein Kampf* Hitleris rašo staiga supratęs, kad žydai yra kalti dėl visų Vokietijos problemų, kad „visi nešvarūs darbeliai, visos nedorybės“ viešajame gyvenime susijusios su žydais: „chirurgo peiliu perpjovęs tokį pūlinį, tuojau pat, tarsi kirminą dvėselienoje, aptiksi žydelį, dažnai apakintą staiga ant jo kritusios šviesos...“[51]

Leninas ir Stalinas taip pat pirmiausia apkaltino „priešus“ daugybe Sovietų Sąjungos ekonomikos nesėkmių: jie buvo „kenkėjai“ ir „sabotuotojai“, užsienio valstybių agentai. Ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje, kai suėmimų banga ėmė didėti, Stalinas dar labiau sustiprino šią retoriką, „liaudies priešus“ išvadindamas niekingais graužikais, teršėjais, „piktžolėmis“. Savo priešininkus jis vadino „purvu“, kurį reikia „nuolat valyti“ – lygiai taip pat nacių propaganda žydų įvaizdį siejo su kenkėjais, parazitais, užkrečiamomis ligomis.[52]

Kai priešai jau demonizuoti, galima rimtai imtis jų teisinės izoliacijos. Iš žydų, prieš juos suimant ir išvežant į stovyklas, buvo atimta Vokietijos pilietybė. Jiems buvo uždrausta dirbti valstybės tarnautojais, advokatais, teisėjais; uždrausta tuoktis su arijais; uždrausta lankyti arijų mokyklas; uždrausta kelti Vokietijos vėliavą; jie buvo priversti nešioti geltoną Dovydo žvaigždę, gatvėse mušami ir žeminami.[53] Stalino valdomoje Sovietų Sąjungoje „priešai“, prieš juos suimant, irgi buvo dažnai žeminami viešuose susirinkimuose, atleidžiami iš darbo, šalinami iš Komunistų partijos, su jais išsiskirdavo pasibjaurėję šeimos nariai ir viešai pasmerkdavo pasipiktinę vaikai.

Stovyklose dehumanizacijos procesas dar labiau stiprėjo, sudarydamas galimybę įbauginti aukas ir sutvirtinti kankintojų įsitikinimą savo veiksmų teisėtumu. Rašytoja Gitta Sereny ilgame, atskira knyga išleistame interviu su Treblinkos stovyklos komendantu Franzu Stangliu klausia, kodėl stovyklos kaliniai prieš juos nužudant dar buvo mušami, žeminami, iš jų buvo atimami drabužiai. Stanglis atsakė: „Kad pripratintume tuos, kurie turėjo atlikti reikalingus veiksmus. Kad jie galėtų padaryti tai, ką padarė.“[54] Knygoje *Die Ordnung des Terrors: Das Konzentrationslager* (Teroro valdymas: koncentracijos stovykla) vokiečių sociologas Wolfgangas Sofsky irgi parodė, kaip kalinių dehumanizavimas nacių stovyklose buvo kruopščiai įaustas į visus stovyklos kasdienio gyvenimo aspektus – pradedant vienodais suplyšusiais kalinių drabužiais, teisės į privatumą atėmimu, griežta dienotvarke ir baigiant nuolatiniu mirties laukimu.

Sovietų sistemoje, kaip netrukus pamatysime, dehumanizavimas irgi prasidėdavo jau suėmimo akimirką – iš kalinių atimdavo drabužius ir tapatybę, uždrausdavo kontaktus su išorės pasauliu, kankindavo, tardydavo ir rengdavo pasityčiojimo vertus teismus (jei iš viso vykdavo teismo procesas). Ypatingas sovietinis šio proceso prieskonis buvo tyčinė kalinių „ekskomunika“ nuo sovietinio gyvenimo, draudimas kreiptis vienam į kitą „drauge“, o nuo 1937 m. – draudimas pelnyti trokštamą „darbo spartuolio“ vardą, kad ir kaip gerai suimtasis elgtųsi, kad ir kaip sunkiai dirbtų. Stalino portretų, kabojusių visuose SSRS gyventojų namuose ir įstaigose, beveik niekada nebuvo lageriuose ir kalėjimuose; apie tai pasakoja daugelis kalinių.

Tačiau tuo nenorima pasakyti, kad sovietų ir nacių stovyklos buvo identiškos. Bet kuris, turintis bendrą supratimą apie holokaustą, skaitydamas šią knygą pamatys, kad gyvenimas sovietų lageriuose skyrėsi nuo gyvenimo nacių stovyklose; vieni skirtumai buvo akivaizdūs, kiti subtilesni. Nevienodai buvo sutvarkytas kasdienis gyvenimas ir darbas, kitokie prižiūrėtojai ir bausmės, skyrėsi propaganda. Gulagas egzistavo gerokai ilgiau, jis perėjo kelis santykinio žiaurumo ir santykinio humaniškumo ciklus. Nacių stovyklų istorija trumpesnė, joje mažiau įvairovės: stovyklos tiesiog darėsi vis žiaures-

nės, kol galiausiai jas likvidavo traukdamiesi vokiečiai arba išlaisvino įsiveržę sąjungininkai. Gulagui priklausė labai įvairių tipų lageriai, nuo mirtinų aukso kasyklų Kolymos regione iki „prabangių" įslaptintų institutų pamaskvėje, kur įkalinti mokslininkai kūrė ginklus Raudonajai armijai. Nors nacių sistemoje irgi buvo įvairių stovyklų, jų spektras buvo daug siauresnis.

Vis dėlto pamatiniais pavadinčiau du abiejų sistemų skirtumus. Pirmas, „priešo" apibrėžimas Sovietų Sąjungoje visada buvo daug aptakesnis, negu „žydo" apibrėžimas nacių Vokietijoje. Išskyrus vos keletą tikrai ypatingų atvejų, joks žydas nacių Vokietijoje negalėjo pakeisti savo statuso, joks žydas, atsidūręs stovykloje, negalėjo tikėtis išvengti mirties, ir visi žydai visą laiką tai žinojo. Sovietų Sąjungoje milijonai kalinių bijojo, kad jiems teks mirti – milijonai iš tiesų ir mirė, – tačiau nė vienai kalinių kategorijai mirtis nebuvo absoliučiai užtikrinta. Kai kurie kaliniai galėjo pagerinti savo gyvenimo sąlygas dirbdami palyginti patogų inžinieriaus ar geologo darbą. Kiekvienoje stovykloje egzistavo kalinių hierarchija, vieni kaliniai galėjo iškilti kitų kalinių dėka ar net su jų pagalba. Kartais kaliniams skelbdavo masines amnestijas – kai gulage būdavo moterų, vaikų ir senelių perteklius arba kai prireikdavo daugiau kareivių pasiųsti į frontą. Kartais staiga į gera pasikeisdavo kai kurių „priešų" kategorijų statusas. Pavyzdžiui, 1939 m., prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, Stalinas suėmė šimtus tūkstančių lenkų, o 1941 m., kai Lenkija ir Sovietų Sąjunga tapo laikinomis sąjungininkėmis, netikėtai juos iš gulago paleido. Kartais nutikdavo priešingai: Sovietų Sąjungoje bausmių vykdytojai galėjo tapti aukomis. Būdavo suimami ir lageriuose įkalinami patys gulago prižiūrėtojai, administratoriai, net aukšti slaptosios policijos pareigūnai. Kitaip tariant, ne kiekviena „piktžolė" visą laiką ja buvo, ir nebuvo nė vienos sovietų kalinių grupės, kurios nariai būtų nuolatos laukę mirties.[55]

Antras skirtumas (jis taip pat išryškės šioje knygoje) – pirminė gulago paskirtis buvo ekonominė, tai patvirtina ir privatūs jo įkūrėjų teiginiai, ir vieša propaganda. Tačiau tai nereiškia, kad gulagas buvo humaniškas. Kaliniai, virtę sistemos dalimi, prilygo gyvuliams, tiksliau – geležies rūdos luitams. Prižiūrėtojai savo nuožiūra kilojo juos iš vietos į vietą, gabeno gyvuliniais vagonais, svėrė ir matavo, maitino, jei iš jų tikėdavosi gauti naudos, arba marino badu, jei naudos nesitikėjo. Kalbant marksizmo terminais, kaliniai buvo išnaudojami, sudaiktinti ir paversti prekėmis. Jei jie nepajėgė dalyvauti gamybos procese, šeimininkams jų gyvybės buvo bevertės.

Ir vis dėlto jų išgyvenimai gerokai skyrėsi nuo to, ką patyrė žydai ir kiti kaliniai, nacių pasiųsti į specialios paskirties stovyklas, vadinamas ne *Konzentrationslager*, bet *Vernichtungslager* – ne į „darbo stovyklas", bet į tikrus mirties fabrikus. Tokios stovyklos buvo keturios: Belžecas, Chelmnas, Sobiboras ir Treblinka. Maidanekas ir Osvencimas (Aušvicas) buvo ir darbo, ir

mirties stovyklos. Atsidūrę šiose stovyklose kaliniai buvo „rūšiuojami". Mažuma jų buvo kelioms savaitėms siunčiami priverčiamųjų darbų. Kitus siųsdavo tiesiai į dujų kameras, kur buvo nužudomi ir tuojau pat sudeginami.

Kaip man pavyko išsiaiškinti, Sovietų Sąjungoje nebuvo nieko, kas galėtų prilygti šioms žudynėms, kurios vykdytos, kai holokaustas pasiekė viršūnę. Tiesa, Sovietų Sąjunga rado kitų būdų, kaip masiškai nužudyti šimtus tūkstančių savo piliečių. Dažniausiai jie atsidurdavo ne koncentracijos stovyklose, o būdavo naktimis nuvežami į mišką, išrikiuojami, nušaunami šūviu į pakaušį ir palaidojami masiniuose kapuose – šios žmogžudystės tokios pat anoniminės ir industrializuotos, kaip ir tos, kurias vykdė naciai. Be kita ko, pasakojama ir apie tai, kad sovietų slaptoji policija naudojo kaliniams žudyti automobilių išmetamąsias dujas (automobiliai – tarsi primityvios dujų kameros), kaip ir naciai savo veiklos pradžioje.[56] Gulage sovietų kaliniai taip pat dažniau mirdavo ne nuo kalintojų veiksmų, bet dėl jų baisaus apsileidimo ir abejingumo.[57] Tam tikruose sovietų lageriuose tam tikru metu kaliniai, paskirti kirsti medžių šiaurės miškuose arba dirbti baisiausiose Kolymos aukso kasyklose, galėjo tikėtis neabejotinos mirties. Kaliniai taip pat būdavo užrakinami karceriuose, kur mirdavo nuo šalčio ir bado; juos paliegusius palikdavo gulėti nešildomose ligoninėse ar tiesiog sušaudydavo už „bandymą pabėgti". Ir vis dėlto visa sovietinių lagerių sistema nebuvo organizuota taip, kad masiškai „gamintų" lavonus – nors kartais ji būtent taip ir veikė.

Tai subtilūs, tačiau reikšmingi skirtumai. Gulagas ir Osvencimas priklauso tai pačiai intelektinei ir istorinei tradicijai, tačiau jie vienas nuo kito skiriasi, skiriasi ir nuo kitų režimų sukurtų stovyklų sistemų. Koncentracijos stovyklos idėja gana plati ir gali būti naudojama įvairiose kultūrose bei situacijose, tačiau net paviršutiniškas žvilgsnis į koncentracijos stovyklų tarpkultūrinę istoriją rodo, jog konkrečios stovyklų detalės – kaip organizuojamas kasdienis stovyklos gyvenimas, kaip stovyklos keičiasi laikui bėgant, griežtėja ar laisvėja jų organizavimo principai, ar jos darosi žiauresnės, ar liberalesnės – priklauso nuo šalies, nuo kultūros ir nuo santvarkos.[58] Tiems, kurie atsidūrė už spygliuotos vielos, šios detalės galėjo lemti gyvenimą, sveikatą ir išlikimą.

Tiesą sakant, kai skaitai abi stovyklas išgyvenusių žmonių pasakojimus, labiau į akis krinta skirtingi aukų išgyvenimai, o ne dviejų stovyklų sistemų skirtumai. Kiekvienas pasakojimas unikalus, kiekvienos rūšies stovyklose įvairių žmonių laukė įvairaus pobūdžio košmarai. Vokietijoje mirtį kartais lėmė žiaurumas, Rusijoje – neviltis. Osvencime galėjai mirti dujų kameroje, Kolymoje – mirtinai sušalti sniegynuose. Mirtis galėjo ištikti Vokietijos miške ar Sibiro platybėse, per nelaimingą atsitikimą kasykloje ar gyvuliniame vagone. Tačiau kiekvieno žmogaus gyvenimo istorija – unikali.

PIRMA DALIS

Gulago sukūrimas, 1917–1939 m.

1 skyrius

Bolševikinė pradžia

Tačiau sulaužytas tavo stuburas,
Mano puikusis, pasigailėtinas amžiau!
Ir su beprasme šypsena,
Žiaurus ir silpnas, žvelgi atgal,
Tarsi kitados buvęs lankstus žvėris
Į savo paties letenų pėdsakus.

Osipas Mandelštamas, „Amžius“[1]

Vienas mano tikslų yra sugriauti mitą, kad žiauriausių represijų era prasidėjo 1936–1937 metais. Aš manau, statistika parodys, kad suėmimų, nuosprendžių ir trėmimų banga kilo jau 1918 m. pradžioje, dar prieš oficialiai tą patį rudenį paskelbtą raudonąjį terorą. Nuo tada ši banga visą laiką didėjo, iki pat Stalino mirties...

Dmitrijus Lichačiovas, „Atsiminimai“[2]

1917 m. per Rusiją nusirito dviejų revoliucijų bangos, kurios nušlavė imperinės Rusijos visuomenę it kortų namelį. Vasario mėnesį carui Nikolajui II atsisakius sosto, įvykius sulaikyti ar suvaldyti buvo nepaprastai sunku. Aleksandras Kerenskis, pirmosios porevoliucinės Laikinosios vyriausybės vadovas, vėliau rašė, kad tuštumoje, atsivėrusioje subyrėjus senajam režimui, „visos priimtos politinių ir taktinių veiksmų programos, net drąsiausios ir geriausiai apgalvotos, tarytum pakibo ore be tikslo ir be naudos“.[3]

Nors Laikinoji vyriausybė buvo silpna, nors žmones buvo apėmęs nepasitenkinimas ir pyktis dėl Pirmojo pasaulinio karo baisumų, niekas nesitikėjo, kad valdžia atiteks bolševikams, vienai iš kelių radikalių socialistinių partijų, kurios agitavo už dar spartesnes permainas. Užsienyje bolševikai buvo beveik nežinomi. Užsienio šalių požiūrį iliustruoja štai toks apokrifinis pasakojimas: 1917 m. vienas valdininkas įbėgo į Austrijos užsienio reikalų ministro kabinetą šaukdamas: „Jūsų Ekscelencija, Rusijoje įvyko revoliucija!“ Ministras prunkštelėjo: „Kas galėjo Rusijoje įvykdyti revoliuciją? Tik jau ne *Herr* Trockis, tas simpatiškas ponas iš *Café Central*!“

Bolševikai beveik visiems buvo nesuvokiami, o jų lyderis Vladimiras Iljičius Uljanovas – žmogus, pagarsėjęs slapyvardžiu Leninas, – dar didesnė paslaptis. Per daugelį emigracijoje praleistų revoliucinės veiklos metų Leninas buvo vertinamas dėl savo gabumų, bet jo nemėgo dėl nepakantumo ir polinkio skaldyti bendraminčius. Jis dažnai kivirčijosi su kitais socialistų vadais ir iš pirmo žvilgsnio smulkius nesutarimus nesvarbiais dogmos klausimais mėgdavo paversti karštais ginčais.[4]

Pirmus mėnesius po Vasario revoliucijos Leninas net ir jo paties partijos nariams neatrodė esąs neginčijamas vadovas. Dar 1917 m. spalio viduryje grupelė įtakingų bolševikų priešinosi jo planui nuversti Laikinąją vyriausybę ir įrodinėjo, kad partija nepasirengusi perimti valdžios, be to, ji dar nėra įgijusi liaudies paramos. Vis dėlto Leninas ginčą laimėjo, ir spalio 25 d. vyriausybė buvo nuversta. Minia, paveikta Lenino agitacijos, nusiaubė Žiemos rūmus. Bolševikai suėmė Laikinosios vyriausybės ministrus. Po kelių valandų Leninas tapo šalies vadovu. Ta šalis buvo pavadinta Sovietų Rusija.

Nors Leninui pavyko užimti valdžią, jo kritikai bolševikai nelabai klydo. Bolševikai iš tiesų buvo visiškai nepasirengę. Dauguma ankstesnių sprendimų, tarp jų ir sprendimas sukurti vienos partijos valstybę, buvo priimti atsižvelgiant į to meto poreikius. Liaudies parama tikrai buvo menka, ir bolševikai, stengdamiesi įsitvirtinti valdžioje, beveik tuojau pat pradėjo kruviną pilietinį karą. Nuo 1918 m., kai senajam režimui atstovavę baltagvardiečiai persigrupavo kovai su Raudonąja armija, vadovaujama Lenino draugo „*Herr* Trockio iš *Café Central*“, Rusijos kaimus pradėjo niokoti bene žiauriausi mūšiai, kada nors vykę Europoje. Žvėriški metodai buvo taikomi ne tik mūšio lauke. Bolševikai visomis jėgomis stengėsi numalšinti intelektinę ir politinę opoziciją, kad ir kokiais pavidalais ji reikštųsi, užsipuldami ne tik senojo režimo atstovus, bet ir kitus socialistus: menševikus, anarchistus, socialistus revoliucionierius (eserus). Naujojoje sovietų valstybėje santykinė taika įsivyraus tik 1921 metais.[5]

Šiomis improvizacijos ir smurto sąlygomis pradėta steigti pirmąsias sovietų darbo stovyklas. Jos, kaip daugelis kitų bolševikų institucijų, buvo sukurtos *ad hoc*, paskubomis, kaip neišvengiamas įrankis pilietinio karo įkarštyje. Tai anaiptol nereiškia, kad anksčiau jų idėja neatrodė patraukli. Likus trims savaitėms iki Spalio revoliucijos Leninas jau kūrė planus – tiesa, miglotus, – kaip priversti turtingus kapitalistus atlikti „būtinąją darbo prievolę“. 1918 m. sausio mėnesį, įsiutintas antibolševikinio pasipriešinimo, jis ėmė kalbėti dar griežčiau; rašė esąs patenkintas „sabotuotojų milijonierių, pratusių keliauti traukiniais pirmos ir antros klasės kupė, suėmimais. Siūlau juos nuteisti pusei metų priverčiamųjų darbų kasyklose“.[6]

Lenino įsivaizduojama sunkiųjų darbų stovykla, kaip ypatinga bausmės forma tam tikros rūšies buržuaziniams „priešams“, puikiai atitiko jo požiūrį į

bausmę ir nusikaltimą. Viena vertus, pirmasis sovietų vadas abejojo būtinybe bausti ir į kalėjimą sodinti paprastus nusikaltėlius: vagis, kišenvagius, žmogžudžius, nes juos laikė potencialiais sąjungininkais. Jo nuomone, pagrindinė „socialinių išsišokimų" (tai yra nusikaltimų) priežastis – „masių išnaudojimas". Pašalinus šią priežastį, teigė jis, „neliks ir pačių išsišokimų". Nereikia ypatingų bausmių nusikaltėliams gąsdinti: laikui bėgant juos išnaikins pati revoliucija. Šit kodėl pirmo bolševikų baudžiamojo kodekso retorika veikiausiai buvo prie širdies radikaliausiems, pažangiausiems Vakarų baudžiamosios sistemos reformatoriams. Be kita ko, kodekse buvo skelbiama, kad „individuali kaltė išvis neegzistuoja", o bausmės „negalima tapatinti su atpildu ar atlygiu".[7]

Kita vertus, Leninas – kaip ir jo sekėjai bolševikai teisės teoretikai – tvirtino, kad sovietų valstybės susikūrimas paskatins atsirasti naujo tipo nusikaltėlį – „klasinį priešą". Klasinis priešas nepritaria revoliucijai ir atvirais, bet dažniausiai – slaptais, veiksmais siekia ją sunaikinti. Klasinį priešą daug sunkiau atpažinti nei paprastą nusikaltėlį, ir dar sunkiau jį perauklėti. Nieku gyvu negalima pasitikėti klasinio priešo, kitaip nei paprasto nusikaltėlio, pasiryžimu bendradarbiauti su sovietų režimu, ir jį reikia bausti kur kas griežčiau nei paprastą žudiką ar vagį. 1918 m. gegužės mėnesį pirmajame bolševikų išleistame dekrete apie kyšininkavimą skelbiama: „Jei asmuo, pripažintas kaltas dėl kyšio ėmimo ar davimo, priklauso turtingųjų klasei ir naudojasi kyšiu kaip priemone išsaugoti arba įgyti privilegijų, susijusių su nuosavybės teisėmis, jis turi būti nuteistas sunkiausiems ir nemaloniausiems priverčiamiesiems darbams, o visas jo turtas konfiskuotas."[8]

Kitaip tariant, jau nuo pat pirmųjų naujosios sovietų valstybės gyvavimo dienų žmones ketinta teisti ne už tai, ką jie padarė, bet dėl to, kas jie buvo.

Nelaimei, niekas aiškiai neapibrėžė, kaip konkrečiai turėtų atrodyti „klasinis priešas". Todėl bolševikams užgrobus valdžią labai pagausėjo suėmimų. 1917 m. lapkričio mėnesį revoliuciniai tribunolai, sudaryti iš atsitiktinių revoliucijos šalininkų, pradėjo teisti atsitiktinius revoliucijos „priešus". Bankininkai, pirklių žmonos, spekuliantai – tie, kurie vertėsi savarankiška ekonomine veikla, – buvę caro kalėjimų prižiūrėtojai ir visi kiti įtartinais laikomi asmenys buvo savavališkai įkalinami, siunčiami į sunkiuosius darbus ir net baudžiami mirtimi.[9]

„Priešo" apibrėžimas įvairiose vietovėse buvo nevienodas, kai kur jis beveik sutapo su „karo belaisvio" sąvoka. Levo Trockio vadovaujama Raudonoji armija, užėmusi kokį miestą, dažnai paimdavo įkaitais „buržujus", numatytus sušaudyti, jei grįžtų baltagvardiečiai, svyruojant fronto linijai taip dažnai atsitikdavo. O kol kas juos buvo galima priversti dirbti sunkius darbus, dažniausiai kasti apkasus ir statyti barikadas.[10] Toks pat neaiškus skirtumas buvo tarp politinių kalinių ir paprastų nusikaltėlių. Neišsilavinę

laikinųjų komisijų ir revoliucinių tribunolų nariai galėjo nuspręsti, pavyzdžiui, kad žmogus, pagautas važiuojantis tramvajumi be bilieto, padarė žalą visuomenei, ir nuteisti jį už politinį nusikaltimą.[11] Galiausiai dauguma tokių sprendimų buvo palikta suėmimą vykdantiems policininkams ar kareiviams. Feliksas Dzeržynskis, Čekos – Lenino slaptosios policijos, KGB pirmtakės, – įkūrėjas, turėjo mažą juodą knygelę, kurioje užsirašydavo dirbant sutiktų atsitiktinių „priešų" vardus ir adresus.[12]

Šie skirtumai išliks neaiškūs dar aštuoniasdešimt metų – iki pat Sovietų Sąjungos žlugimo. Vis dėlto dvi kalinių kategorijos – „politiniai" ir „kriminaliniai" – padarė esminį poveikį sovietinės baudžiamosios sistemos formavimuisi. Pirmą bolševikų valdymo dešimtmetį sovietų baudžiamosios įstaigos skilo į dvi kategorijas, po vieną kiekvienos rūšies kaliniams. Skilimas buvo savaiminė reakcija į gyvuojančią chaotišką kalėjimų sistemą. Pirmosiomis revoliucijos dienomis visi kaliniai buvo įkalinami tradicinių teisinių institucijų: pirma – Teisingumo komisariato, vėliau – Vidaus reikalų komisariato, ir priklausė įprastai kalėjimų sistemai. Kitaip tariant, jie buvo perduodami išlikusiai carinei sistemai – įkalinami dažniausiai nešvariuose, niūriuose mūro kalėjimuose, kurie stūksojo visų didesnių miestų centruose. Revoliucijos metais (1917–1920) šiose institucijose klestėjo visiška suirutė. Kalėjimus užpuldavo žmonių minios, apsišaukėliai komisarai atleisdavo prižiūrėtojus, kaliniams buvo dosniai taikomos amnestijos, o kartais jie paprasčiausiai išeidavo namo.[13]

Bolševikams užėmus valdžią, keli dar išlikę veikiantys kalėjimai jau buvo perpildyti. Vos kelios savaitės po revoliucijos pats Leninas reikalavo „imtis griežčiausių priemonių, kad būtų kuo greičiau pagerintas maisto tiekimas Petrogrado kalėjimams"[14]. Po kelių mėnesių Maskvos Čekos narys, aplankęs šio miesto Tagankos kalėjimą, pranešė apie „siaubingą šaltį ir purvą", šiltinę ir badą. Daugelis kalinių negalėjo atlikti jiems paskirtos darbo prievolės, nes neturėjo kuo apsirengti. Laikraštyje buvo rašoma, kad Maskvos Butyrkų kalėjime, skirtame 1 000 kalinių, jau dabar įkalinta 2 500. Kitame laikraštyje išspausdintas skundas, kad raudonieji patruliai „be jokios tvarkos kasdien suima šimtus žmonių ir paskui nežino, ką su jais daryti".[15]

Kalinių perteklius skatino „kūrybiškus" sprendimus. Naujosios valdžios atstovai, neturėdami pasirinkimo, laikydavo žmones rūsiuose, palėpėse, tuščiuose rūmuose ir senose bažnyčiose. Vienas liudytojas vėliau prisiminė buvęs įkalintas apleisto namo rūsyje, kambaryje penkiasdešimt žmonių, jokio baldo ir beveik be maisto: negaunantys paspirties iš šeimos narių tiesiog badavo.[16] 1917 m. gruodžio mėnesį Čekos komisija sprendė penkiasdešimt šešių kalinių: „vagių, girtuoklių ir įvairių „politinių", laikomų Lenino Petrogrado štabo – Smolnio instituto – rūsyje, likimą.[17]

Ne visiems netvarka buvo kančia. Britų diplomatas Robertas Bruce'as Lockhartas, apkaltintas šnipinėjimu (kaip vėliau paaiškėjo, pagrįstai), 1918 m. buvo kalinamas viename Kremliaus kambarių. Jis leido laiką dėliodamas pasiansą ir skaitydamas Tukidido ir Carlyle'io veikalus. Kartais į kambarį užeidavo buvęs imperijos laikų tarnas ir atnešdavo jam karštos arbatos, laikraščių.[18]

Tačiau net išlikusiuose caro laikų kalėjimuose režimas šlubavo, o prižiūrėtojai buvo nepatyrę. Rusijos šiaurės pasienyje su Suomija, Vyborgo mieste, kalinys pamatė, kad aukštyn kojom apvirtusiame porevoliuciniame gyvenime kalėjimo prižiūrėtoju tapo buvęs jo vairuotojas. Šis su džiaugsmu padėjo savo šeimininkui persikelti į geresnę, sausesnę kamerą, o galiausiai – ir visai pabėgti.[19] Vienas Baltosios armijos pulkininkas prisimena, kad 1917 m. gruodžio mėnesį Petrogrado kalėjime kaliniai ateidavo ir išeidavo kada panorėję, o naktimis kamerose miegodavę benamiai. Vėliau tuos laikus prisimindamas vienas sovietų pareigūnas teigė, kad iš kalėjimų „nebėgo tik tinginiai".[20]

Suirutė paskatino Čeką ieškoti naujų sprendimų: bolševikai negalėjo leisti, kad jų „tikrieji" priešai atsidurtų įprastų kalėjimų sistemoje. Netvarkingi kalėjimai ir tingūs prižiūrėtojai tiko tik kišenvagiams ir nepilnamečiams nusikaltėliams prižiūrėti, bet sabotuotojams, parazitams, spekuliantams, baltagvardiečių karininkams, dvasininkams, kapitalistams ir kitiems asmenims, pakerėjusiems bolševikų vaizduotę, reikėjo sumanyti ką nors nepaprasto.

Sprendimą pavyko rasti jau 1918 m. birželio 4 d., Trockiui liepus grupę neklusnių karo belaisvių čekų sutramdyti, nuginkluoti ir uždaryti į lagerį – koncentracijos stovyklą. Po dvylikos dienų memorandume sovietų vyriausybei Trockis vėl rašė apie koncentracijos stovyklas – kalėjimus po atviru dangumi, kuriuose „miestų ir kaimų buržuazija... bus mobilizuota, iš jos suformuoti užnugario batalionai visuomeniniams darbams atlikti (jie galės valyti barakus, stovyklos teritoriją, gatves, kasti apkasus ir kt.). Atsisakiusiems bus skiriamos baudos, jie bus suimami ir laikomi, kol bauda bus sumokėta"[21].

Rugpjūčio mėnesį ir Leninas pavartojo šį žodį. Telegramoje Penzos, prieš bolševikus nukreipto sukilimo centro, komisarams jis paragino imtis „masinio teroro prieš buožes [pasiturinčius valstiečius], dvasininkus ir baltagvardiečius", o „nepatikimus elementus įkalinti už miesto koncentracijos stovykloje".[22] Vieta jau buvo parengta. 1918 m. vasarą, Brest Litovske pasirašius taikos sutartį, kuri nutraukė Rusijos dalyvavimą Pirmajame pasauliniame kare, buvo išlaisvinti du milijonai karo belaisvių. Ištuštėjusios stovyklos tuojau pat buvo perduotos Čekai.[23]

Tuo metu Čeka atrodė idealiai tinkanti „priešų“ įkalinimo ypatingos paskirties stovyklose užduočiai perimti. Visiškai nauja organizacija buvo sumanyta kaip komunistų partijos „skydas ir kalavijas“ ir nebuvo priklausoma nei nuo oficialios sovietų vyriausybės, nei nuo atskirų jos padalinių. Ji neturėjo teisinio darbo tradicijų, neprivalėjo laikytis įstatymų nei konsultuotis su policija, teismais ar Teisingumo komisaru. Nepaprastą jos statusą liudijo ir jos pavadinimas: Rusijos ypatingoji komisija kovai su kontrrevoliucija ir sabotažu, arba, kaip ji vadinta rusiškų žodžių „Ypatingoji komisija“ trumpiniu – ČK: Čeka. Ji buvo „ypatingoji“ būtent dėl to, kad buvo už įstatymo ribų.

Tik įkūrus Čeką, jai buvo pavesta ypatinga užduotis. 1918 m. rugsėjo 5 d. Dzeržynskiui buvo nurodyta įgyvendinti Lenino numatytą raudonojo teroro politiką. Ši teroro banga – suėmimai, įkalinimai, žudynės – kilo po pasikėsinimo į Leniną, ji buvo geriau organizuota nei ankstesni pavieniai teroro veiksmai ir iš tikrųjų tapo svarbia pilietinio karo dalimi, nukreipta į asmenis, įtariamus kontrrevoliucine veikla „vidaus fronte“. Ji buvo kruvina, negailestinga ir žiauri, tokia, kokios ir norėjo vykdytojai. *Krasnaja Gazeta*, Raudonosios armijos laikraštis, apie ją rašė: „Be gailesčio, be atodairos mes šimtais žudome savo priešus. Tegu jų bus tūkstančiai, tegu jie paskęs savo kraujuje. Už Lenino kraują... liesis upeliai buržuazijos kraujo – kuo daugiau, kiek įmanoma daugiau kraujo...“[24]

Raudonasis teroras buvo gyvybiškai svarbus Leninui kovoje dėl valdžios. Koncentracijos stovyklos, vadinamosios ypatingosios paskirties stovyklos, buvo gyvybiškai svarbios raudonajam terorui. Jos buvo paminėtos pačiame pirmame dekrete, kuris paskelbė raudonąjį terorą, raginantį ne tik suimti ir įkalinti „svarbiausius buržuazijos atstovus, žemvaldžius, pramonininkus, prekiautojus, kunigus kontrrevoliucionierius ir antisovietinius karininkus“, bet ir „izoliuoti juos koncentracijos stovyklose“.[25] Nors patikimų duomenų apie kalinių skaičių nėra, 1919 m. pabaigoje Rusijoje jau buvo užregistruota dvidešimt viena stovykla. 1920 m. pabaigoje jų buvo 107 – penkis kartus daugiau.[26]

Vis dėlto tuo metu stovyklų paskirtis nebuvo visiškai aiški. Kaliniai jose turėjo dirbti – tačiau kuriam tikslui? Ar darbu siekta kalinius perauklėti? Ar juos pažeminti? O gal taip siekta padėti statyti naują sovietų valstybę? Įvairūs Sovietų Sąjungos vadovai ir institucijos į šiuos klausimus atsako skirtingai. 1919 m. vasario mėnesį pats Dzeržynskis iškalbingai nusakė stovyklų vaidmenį ideologiškai perauklėjant buržuaziją. Pasak jo, naujosios stovyklos

> panaudos suimtųjų darbą, tų ponų, kurie gyvena be jokio užsiėmimo, ir tų, kurie neįstengia dirbti be prievartos. Šias nuobaudas reikia taikyti tiems

sovietinių institucijų darbuotojams, kurie darbe nerodo sąmoningumo, vėluoja ir pan. Taigi mes sukursime darbo mokyklas.[27]

Tačiau 1919 m. pavasarį, paskelbus pirmus oficialius dekretus dėl ypatingosios paskirties stovyklų, į pirmą vietą iškilo šiek tiek kiti tikslai.[28] Dekretuose, stebėtinai ilgame taisyklių ir rekomendacijų sąraše, siūloma kiekvieno regiono sostinėje įkurti stovyklą ne mažesniam negu 300 žmonių skaičiui, „miesto pakraštyje arba netoli jo esančiuose pastatuose, tokiuose kaip vienuolynai, dvarai, fermos ir kt.“. Jose galioja griežtai nustatyta aštuonių valandų darbo diena, o viršvalandžiai ir naktinis darbas leidžiami tik tada, kai „neprieštarauja darbo kodeksui“. Maisto siuntiniai draudžiami. Leidžiami pasimatymai su artimiausiais šeimos nariais, bet tik sekmadieniais ir per šventes. Už mėginimą pabėgti kalinio bausmės laikas gali būti pailgintas dešimteriopai. Antras mėginimas pabėgti baudžiamas mirtimi – tai nepaprastai griežta bausmė, lyginant su atlaidžiu carizmo laikų požiūriu į pabėgėlius, jį bolševikai kuo puikiausiai žinojo. Dar svarbiau tai, kad dekretuose aiškiai nurodytas kalinių darbo tikslas – ne juos ugdyti, bet padengti stovyklos išlaikymo išlaidas. Neįgalūs kaliniai turėjo būti siunčiami kitur. Stovyklose buvo numatytas finansavimasis. Pirmieji stovyklų įkūrėjai optimistiškai tikėjo, kad jos sugebės išsilaikyti pačios.[29]

Dėl nereguliaraus valstybės finansavimo stovyklų vadovai greitai susidomėjo finansavimosi idėja ar bent panoro gauti iš kalinių praktinės naudos. 1919 m. rugsėjo mėnesį Dzeržynskiui parodytame slaptame pranešime skundžiamasi „žemiau kritikos“ esančiomis persiuntimo stovyklų sanitarinėmis sąlygomis, ypač dėl to, kad daug žmonių dėl jų susirgę negali dirbti: „Drėgnomis rudens dienomis tai bus ne vietos, kuriose galima sukaupti žmones ir pasinaudoti jų darbu, o epidemijų ir kitokių ligų židiniai.“ Be kita ko, pranešimo autorius siūlo negalinčius dirbti kalinius išsiųsti kitur ir taip stovyklą padaryti efektyvesnę – šios taktikos vėliau ne kartą laikysis GULAG'o vadovybė. Jau tada pareigūnams, atsakingiems už stovyklas, jose siaučiančios ligos ir badas rūpėjo tik todėl, kad iš ligotų ir išbadėjusių kalinių maža naudos. Jų orumas ir žmogiškumas, jau nekalbant apie išgyvenimą, atsakingiems asmenims visai nerūpėjo.[30]

Tikrai ne visiems stovyklų komendantams rūpėjo kalinių perauklėjimas ar stovyklų finansavimasis. Jie labiau norėjo nubausti buvusius turtuolius, pažeminti juos ir priversti pajusti darbininko dalią. Ukrainos miestą Poltavą laikinai perėmusios baltagvardiečių kariuomenės tyrimo komisijos pateiktame pranešime rašoma, kad per bolševikų okupaciją suimtiems buržuaziniams elementams buvo skiriami darbai, kuriais „siekiama pasityčioti iš žmonių, juos paniekinti. Antai vienas suimtasis... buvo priverstas rankomis

nugramdyti nuo grindų prilipusį storą purvo sluoksnį. Kitam liepta išvalyti tualetą, ir... šiam darbui duota – servetėlė“.[31]

Tiesa, dešimtys tūkstančių kalinių veikiausiai nė nepajuto tokio subtilaus siekių skirtumo, juos pakankamai pažemino jau tai, kad buvo suimti be jokios priežasties. Turbūt tie siekiai neturėjo poveikio ir kalinių gyvenimo sąlygoms, kurios buvo visur vienodai klaikios. Išvežtas į lagerį Sibire kunigas vėliau prisiminė sriubą iš gyvulių vidurių ir žiemą beveik nešildomus barakus, kuriuose nebuvo elektros.[32] Aleksandras Izgojevas, įtakingas caro laikų politikas, buvo išsiųstas į stovyklą šiauriau nuo Petrogrado. Pakeliui kaliniai sustojo Vologdoje. Vietoj žadėto karšto maisto ir šilto būsto jiems teko klaidžioti iš vietos į vietą, ieškant nakvynės. Kaliniams nebuvo paruošta persiuntimo stovykla. Galiausiai jie įsikūrė buvusioje mokykloje, kur buvo tik „plikos sienos ir suolai“. Tie, kurie turėjo pinigų, maisto galiausiai nusipirko mieste.[33]

Tačiau ne tik kaliniai susidūrė su tokiu chaotišku, nederamu elgesiu. Lemiamomis pilietinio karo akimirkomis būtini Raudonosios armijos ir sovietų valstybės poreikiai nustelbė visa kita: perauklėjimą, kerštą ar teisingumo siekius. 1918 m. spalio mėnesį Šiaurės fronto vadas pasiuntė Petrogrado karinei komisijai reikalavimą atsiųsti jam 800 darbininkų, jų staiga prireikė keliams tiesti ir apkasams kasti. Netrukus „tam tikras skaičius asmenų, priklausančių buvusių pirklių klasei, buvo iškviestas į sovietų štabą, neva užsiregistruoti ateityje numatomai darbo prievolei. Kai piliečiai susirinko registruotis, jie buvo suimti ir nusiųsti į Semionovo pulko kareivines laukti, kol bus išsiųsti į frontą“. Kai net taip nepavyko surinkti pakankamai darbininkų, vietos sovietas – valdžios taryba – tiesiog apsupo Nevos prospekto, Petrogrado prekybinės dalies centro, dalį ir suėmė visus čia buvusius žmones, kurie neturėjo partinio bilieto ar pažymėjimo, įrodančio, kad jie dirba valstybės įstaigoje, suvarė juos į artimiausias kareivines. Moterys vėliau buvo paleistos, o vyrai išvežti į šiaurę: „...nė vienam iš taip keistai mobilizuotų vyrų prieš išvykstant nebuvo leista sutvarkyti šeimos reikalų, atsisveikinti su giminėmis, pasirūpinti tinkamais drabužiais ar apavu.“[34]

Eiliniams piliečiams toks suėmimas buvo didelis sukrėtimas, o Petrogrado darbininkų jis nebūtų labai nustebinęs. Jau pirmomis sovietų istorijos dienomis kone išnyko riba tarp „darbo prievolės“ ir paprasto darbo. Trockis atvirai kalbėjo apie būtinumą paversti visą šalį „darbininkų armija“, organizuota pagal Raudonosios armijos pavyzdį. Darbininkai nuo pat pradžių buvo verčiami registruotis centriniuose darbo punktuose, iš kurių jie galėjo būti pasiųsti į bet kurią šalies vietą. Buvo išleisti specialūs dekretai, kurie draudė tam tikrų profesijų darbininkams, pavyzdžiui, šachtininkams, palikti savo darbo vietas. Be to, laisvųjų darbininkų gyvenimo sąlygos anais revoliucinio

chaoso metais nebuvo daug geresnės už kalinių. Žvelgiant iš šalies, darbo įmonių kartais nebuvo galima atskirti nuo koncentracijos stovyklų.[35]

Tačiau tai tik rodė pradžią to, kas buvo vėliau: beveik dešimt metų dar buvo painiojami „stovyklos“, „kalėjimo“ ir „darbo prievolės“ apibrėžimai. Baudžiamųjų įstaigų kontrolė ėjo iš rankų į rankas. Atsakingos institucijos buvo nuolat pertvarkomos, keičiami jų pavadinimai, o įvairūs biurokratai ir komisarai stengėsi užvaldyti jų sistemą.[36]

Vis dėlto akivaizdu, kad baigiantis pilietiniam karui baudžiamųjų įstaigų kontrolės modelis buvo sukurtas. Sovietų Sąjunga jau buvo suformavusi dvi skirtingas kalėjimų sistemas, kuriose galiojo skirtingos taisyklės, tradicijos ir ideologijos. Paprastąją kalėjimų sistemą kontroliavo Teisingumo komisariatas, vėliau Vidaus reikalų komisariatas; joje buvo laikomi asmenys, sovietų vadinami kriminaliniais nusikaltėliais. Nors praktikoje ši sistema irgi buvo chaotiška, vis dėlto kaliniai buvo laikomi tradiciniuose kalėjimuose ir administratorių skelbiami tikslai: atimti iš nusikaltėlio galimybę daryti naujus nusikaltimus ir darbu jį perauklėti, nes „kaliniai privalo dirbti, kad įgytų sugebėjimų, kuriuos galėtų panaudoti sąžiningam gyvenimui“, pateikti tarptautiniame memorandume, būtų puikiausiai suprasti buržuazinėse šalyse.[37]

Tuo pačiu metu veikusi Čeka – vėliau pervadinta GPU, dar vėliau OGPU, NKVD ir galiausiai KGB – kontroliavo kitą kalėjimų sistemą, iš pradžių vadinamą ypatingosios paskirties stovyklų, arba lagerių, sistema. Nors stovyklose Čeka vartojo tą pačią „perauklėjimo“, „perkaldinimo“ retoriką, jos nė neturėjo būti panašios į paprastas baudžiamąsias įstaigas. Šios stovyklos – lageriai – nepriklausė jokių kitų sovietinių institucijų jurisdikcijai ir buvo nepasiekiamos visuomenės žvilgsniui. Jose galiojo specialios taisyklės, griežtesnis režimas, už pabėgimą buvo baudžiama sunkesnėmis bausmėmis. Ne visi kalintys lageriuose buvo nuteisti įprastų teismų, kai kurie kalėdavo visai be teismo nuosprendžio. Šios stovyklos buvo sukurtos kaip to meto būtinybė, bet vėliau, „priešo“ apibrėžimui tampant lankstesniam ir didėjant Čekos įtakai, jų teritorija plėtėsi, o galia augo. Kai abi baudžiamosios sistemos, paprastoji ir ypatingoji, galiausiai susijungė, jose abiejose įsigaliojo ypatingosios sistemos taisyklės. Čeka prarijo savo varžovus.

Iš pradžių buvo nuspręsta, kad ypatingoji kalėjimų sistema rūpinsis ypatingais kaliniais: dvasininkais, buvusiais caro valdininkais, buržuaziniais spekuliantais ir naujosios santvarkos priešais. Tačiau viena politinių kalinių kategorija labiau už kitas domino valdžios atstovus. Tai buvo revoliucinių socialistų politinių partijų nariai nebolševikai, dažniausiai anarchistai, kairieji ir dešinieji eserai, menševikai ir visi kiti, kurie kovojo už revoliuciją, jiems tik nepakako

įžvalgumo įstoti į Lenino vadovaujamą bolševikų frakciją ir aktyviai dalyvauti 1917 m. spalio mėnesio perversme. Jie, kaip buvę revoliucinės kovos su carizmu sąjungininkai, nusipelnė ypatingo elgesio. Komunistų partijos Centro komitetas reguliariai svarstė jų likimą iki pat ketvirtojo dešimtmečio pabaigos, o tada dauguma dar likusių gyvų buvo suimti arba sušaudyti.[38]

Ši kalinių kategorija kėlė nerimą Leninui iš dalies dėl to, kad jis, kaip visi sektų lyderiai, labiau už viską neapkentė atskalūnų. Viename iš įprastinių pokalbių jį kritikavusį socialistą jis pavadino „apgaviku", „aklu šunyčiu", „buržuazijos palaižūnu" ir „kraugerių bei niekšų pakaliku", kurio vieta – „paplavų duobėje".[39] Tiesą sakant, dar gerokai prieš revoliuciją Leninas žinojo, kaip pasielgs su jam prieštaraujančiais draugais socialistais. Vienas jo bendražygių revoliucionierių prisimena tokį pokalbį:

> Aš jam pasakiau: „Vladimirai Iljičiau, jei jūs užimsite valdžią, jau kitą dieną pradėsite karti menševikus." Jis pažvelgė į mane ir atsakė: „Pirmas menševikas bus pakartas tik tada, kai iškarsime visus iki vieno eserus." Paskui susiraukė ir pradėjo juoktis.[40]

Tačiau kalinius, priklausančius ypatingajai „politinių" kategorijai, buvo kur kas sunkiau suvaldyti. Daugelis jų buvo metų metus kalėję caro kalėjimuose ir mokėjo organizuoti bado streikus, žinojo, kaip daryti spaudimą prižiūrėtojams, kaip užmegzti ryšius su kitose kamerose kalinčiais draugais ir keistis su jais informacija, kaip rengti bendrus protestus. Dar svarbiau buvo tai, kad jie žinojo, kaip palaikyti ryšius su išorės pasauliu, į ką kreiptis. Daugelis Rusijos nebolševikų partijų tebeturėjo emigracijoje, daugiausia Berlyne ar Paryžiuje, veikusius skyrius, kurių nariai galėjo padaryti daug žalos tarptautiniam bolševikų įvaizdžiui. 1921 m. Trečiajame Komunistų internacionalo suvažiavime eserų – ideologiniu požiūriu artimiausių bolševikams (kai kurie nariai neilgai net buvo sudarę su jais koaliciją) – emigracijos skyriaus atstovai garsiai perskaitė Rusijoje įkalintų savo draugų laišką. Laiškas kongrese sukėlė sensaciją, ypač dėl to, kad jame buvo teigiama, jog kalėjimo sąlygos revoliucinėje Rusijoje daug blogesnės negu caro laikais. „Mūsų draugai gyvena pusbadžiu, – skelbiama laiške, – daugybė jų kalinami mėnesių mėnesius, negaudami galimybės pasimatyti su giminėmis, be laiškų, be fizinės veiklos."[41]

Emigracijoje veikę socialistai atkakliai agitavo už kalinių teises, lygiai kaip ir prieš revoliuciją. Netrukus po bolševikų perversmo kelios garsios revoliucionierės, tarp jų Vera Figner, parašiusi atsiminimus apie gyvenimą caro kalėjimuose, ir Jekaterina Peškova, rašytojo Maksimo Gorkio žmona, padėjo atkurti Politinį Raudonąjį Kryžių, pagalbos kaliniams organizaciją,

kuri iki revoliucijos veikė pogrindyje. Peškova gerai pažinojo Dzeržynskį, reguliariai ir nuoširdžiai su juo susirašinėjo. Dėl jos ryšių ir padėties Politinio Raudonojo Kryžiaus atstovai gavo teisę lankyti įkalinimo vietas, kalbėtis su politiniais kaliniais, siųsti jiems siuntinius, net rašyti peticijas dėl susirgusiųjų išlaisvinimo; šias privilegijas jie išlaikė beveik iki ketvirtojo dešimtmečio pradžios.[42] Rašytojui Levui Razgonui, įkalintam 1937 m., ši veikla atrodė tokia neįtikėtina, kad savo antrosios žmonos – kurios tėvas buvo vienas iš įkalintų socialistų – pasakojimų apie Politinį Raudonąjį Kryžių jis klausėsi tarsi „neįtikėtinos pasakos".[43]

Blogas vardas, kurį Vakarų socialistai ir Politinio Raudonojo Kryžiaus darbuotojai kūrė bolševikams, kėlė šiems didelį nerimą. Daugelis jų buvo ilgai gyvenę emigracijoje ir paisė tarptautinių organizacijų nuomonės. Taip pat daug kas tikėjo, kad revoliucija netrukus persimes į Vakarus, ir nenorėjo, kad blogos žinios stabdytų komunizmo pažangą. 1922 m. kritika Vakarų spaudoje juos taip išgąsdino, kad jie surengė pirmą iš daugelio mėginimų užmaskuoti komunistinį terorą: užsipuolė „kapitalistinį terorą". Tam jie sukūrė „alternatyvią" pagalbos kaliniams instituciją – Tarptautinę revoliucijos aukų pagalbos draugiją MOPR, pavadintą pagal rusiškų žodžių pirmąsias raides, kurios tikslas buvo padėti „šimtams tūkstančių kapitalizmo kalinių".[44]

Politinio Raudonojo Kryžiaus skyrius Berlyne tuojau pat pasmerkė MOPR'ą už mėginimą „nutildyti aimanas tų, kurie miršta Rusijos kalėjimuose, koncentracijos stovyklose ir tremties vietose", tačiau kitus pavyko apgauti. 1924 m. MOPR'as paskelbė turįs keturis milijonus narių ir net surengė pirmą tarptautinę konferenciją, kurioje dalyvavo atstovai iš viso pasaulio.[45] Propaganda nenuėjo veltui. Kai prancūzų rašytojo Romaino Rolland'o paprašė pakomentuoti neseniai išleistą Rusijos kalėjimuose kalinčių socialistų laiškų rinkinį, jis atsakė, kad „beveik tas pat vyksta Lenkijos kalėjimuose, Kalifornijos kalėjimuose, kuriuose kankinami darbininkai, ir Andamanų salose anglų įkurtuose kalėjimų rūsiuose..."[46]

Čeka kovojo su nepalankiais spaudos atsiliepimais ir kitaip – problemų keliančius socialistus siuntė kuo toliau nuo jų turimų ryšių vietos. Kai kurie administracijos nurodymais buvo išsiųsti į tolimą tremtį, kaip carizmo laikais. Kiti įkurdinti nuošaliose stovyklose netoli Archangelsko, miesto Rusijos šiaurėje, daugiausia buvusiame Cholmogorų vienuolyne už kelių šimtų mylių į šiaurę nuo Petrogrado, prie Šiaurės jūros. Tačiau tremtiniai net atokiausiose vietose surasdavo būdų perduoti žinias. Negausi mažos koncentracijos stovyklos Naryme, atokioje Sibiro vietovėje, politinių kalinių grupė sugebėjo emigracijoje leidžiamam socialistų laikraščiui atsiųsti laišką, kuriame skundėsi esą „taip atskirti nuo pasaulio, kad gali tikėtis gauti tik laiškus, pranešančius apie artimųjų sveikatą, ir rašyti tik apie savo sveikatos reikalus.

Visi kiti laiškai... pakeliui dingsta". Jie rašė, kad tarp jų yra aštuoniolikmetė anarchistė Olga Romanova, kuri buvo išsiųsta į patį tolimiausią regiono pakraštį „ir tris mėnesius mito tik duona ir karštu vandeniu".[47]

Tremtiniai tolimuose regionuose nedavė ramybės ir kalėjimų prižiūrėtojams. Įkalinti socialistai, pratę prie privilegijuotos politinių kalinių padėties caro kalėjimuose, visur reikalavo laikraščių, knygų, pasivaikščiojimų, neribotos susirašinėjimo laisvės, o svarbiausia – galimybės išsirinkti atstovą deryboms su valdžia. Kai sutrikę vietiniai Čekos agentai atsisakydavo suteikti šias teises (be abejo, jie nebūtų sugebėję atskirti anarchisto nuo padegėjo), socialistai imdavosi protestų, kartais smurtinių. Viename Cholmogorų stovyklos aprašyme pasakojama, kad čia atsidūrę kaliniai pamatė, jog

> būtina kovoti už elementariausius dalykus, pavyzdžiui, už tai, kad socialistams ir anarchistams būtų suteiktos įprastos politinių kalinių teisės. Šioje kovoje jie buvo baudžiami visomis įmanomomis bausmėmis, tokiomis kaip įkalinimas vienutėje, mušimas, marinimas badu, plakimas viela, organizuotas šaudymas ir kt. Pakaks paminėti, kad metams baigiantis Cholmogorų kaliniai galėjo didžiuotis ankstesnius rekordus papildę trisdešimties–trisdešimt penkių dienų trukmės bado streikais...[48]

Galiausiai ši kalinių grupė buvo iš Cholmogorų perkelta į kitą stovyklą Petrominske, irgi vienuolyne. Kaip rašoma peticijoje, kurią kaliniai vėliau pasiuntė administracijai, čia jie buvo sutikti „šiurkščiais šūkavimais ir grasinimais", uždaryti po šešis ankštose buvusiose vienuolių celėse, rado „parazitų knibždančius" gultus, jiems buvo uždrausta bet kokia mankšta, knygos ir rašomasis popierius.[49] Petrominsko komendantas, draugas Bachulis, mėgino palaužti kalinius – atsisakė jiems tiekti šviesą ir šildymą, kartais šaudydavo po jų langais.[50] Atsakydami į tai, kaliniai pradėjo dar vieną nesibaigiančių bado streikų ir protesto laiškų seriją. Pagrindinis jų reikalavimas buvo perkelti juos iš šios stovyklos, kurioje, pasak jų, siaučia maliarija, į kitą.[51]

Kitų stovyklų vadovai irgi skundėsi tokiais kaliniais. Laiške Dzeržynskiui vienas jų rašė, kad stovykloje „baltagvardiečiai, kurie įsivaizduoja esą politiniai kaliniai", susibūrė į „atkaklią grupelę", „jie šmeižia administraciją, juodina jos vardą... niekina gerą garbingo sovietų darbininko vardą" ir trukdo dirbti prižiūrėtojams.[52] Kai kurie prižiūrėtojai imdavosi patys spręsti problemas. 1921 m. balandžio mėnesį viena Petrominsko kalinių grupė atsisakė dirbti ir pareikalavo padidinti maisto davinį. Įpykusi dėl neklusnumo Archangelsko rajono valdžia įsakė visus 540 kalinių nubausti mirtimi. Jie buvo sušaudyti.[53]

Kitose vietose administracija elgėsi priešingai – mėgino siekti taikos tenkindama visus socialistų reikalavimus. Eserė Berta Babina savo atvykimą į Maskvos Butyrkų kalėjimo „socialistų sparną" prisiminė kaip džiugų susitikimą su seniai matytais draugais, „žmonėmis iš Sankt Peterburgo pogrindžio, studentiškų laikų pažįstamais, draugais iš daugelio įvairių miestų ir miestelių, kuriuose teko gyventi per savo klajones". Kaliniai, galima sakyti, valdė kalėjimą. Jie suorganizavo rytinės mankštos užsiėmimus, įkūrė chorą, orkestrą ir klubą, kuris gaudavo užsienio žurnalus, turėjo gerą biblioteką. Pagal tradiciją, atsiradusią dar prieš revoliuciją, iš kalėjimo išeidami kaliniai palikdavo jai savo knygas. Kalinių taryba skirstė kameras, kai kuriose ant grindų ir sienų buvo gražūs kilimai. Kitas kalinys prisiminė, kad jie „eidavę pasivaikščioti koridoriais nelyginant bulvarais".[54] Babinai kalėjimo gyvenimas atrodė nerealus: „Nejau jie negali mūsų net įkalinti kaip reikiant?"[55]

Čekos vadovybė klausė savęs to paties. Ataskaitoje Dzeržynskiui, datuojamoje 1921 m. sausio mėnesiu, kalėjimų inspektorius piktai skundėsi, kad Butyrkų kalėjime „vyrai ir moterys vaikšto drauge, o ant kamerų sienų kabo anarchistiniai ir kontrrevoliuciniai šūkiai".[56] Dzeržynskis rekomendavo sugriežtinti režimą, bet kai tai buvo padaryta, kaliniai vėl pradėjo protestuoti.

Neilgai trukusi Butyrkų idilė baigėsi. 1921 m. balandžio mėnesį grupė eserų laiške valdžios atstovams rašė, kad „tarp 3 ir 4 valandos ryto į kameras įsiveržė ginkluoti vyrai ir pradėjo puolimą... moteris už kojų, rankų ir plaukų vilko iš jų kamerų, kai kuriuos kalinius sumušė". Vėlesnėse ataskaitose Čeka aprašė šį „nutikimą" kaip išsiplėtusį, nevaldomą sukilimą ir nusprendė nebeleisti, kad Maskvoje susiburtų tiek daug politinių kalinių.[57] 1922 m. vasario mėnesį Butyrkų kalėjimo „socialistų sparnas" buvo išsklaidytas.

Represijos nedavė lauktų rezultatų. Nuolaidos – irgi. Net ypatingosios paskirties stovyklose Čeka neįstengė suvaldyti savo ypatingų kalinių. Be to, ji negalėjo sutrukdyti žinioms apie juos sklisti po pasaulį. Buvo aišku – reikia ieškoti kito būdo, kaip įveikti šiuos kalinius ir kitus į ypatingąją kalėjimų sistemą surinktus neklusnius kontrrevoliucionierius. 1923 m. buvo priimtas sprendimas – Solovkai.

2 skyrius

„Pirmasis GULAG'o lageris“

Kunigai čia ir vienuoliai,
Vagys, prostitutės.
Kunigaikščiai ir baronai –
Tiktai be karūnų.

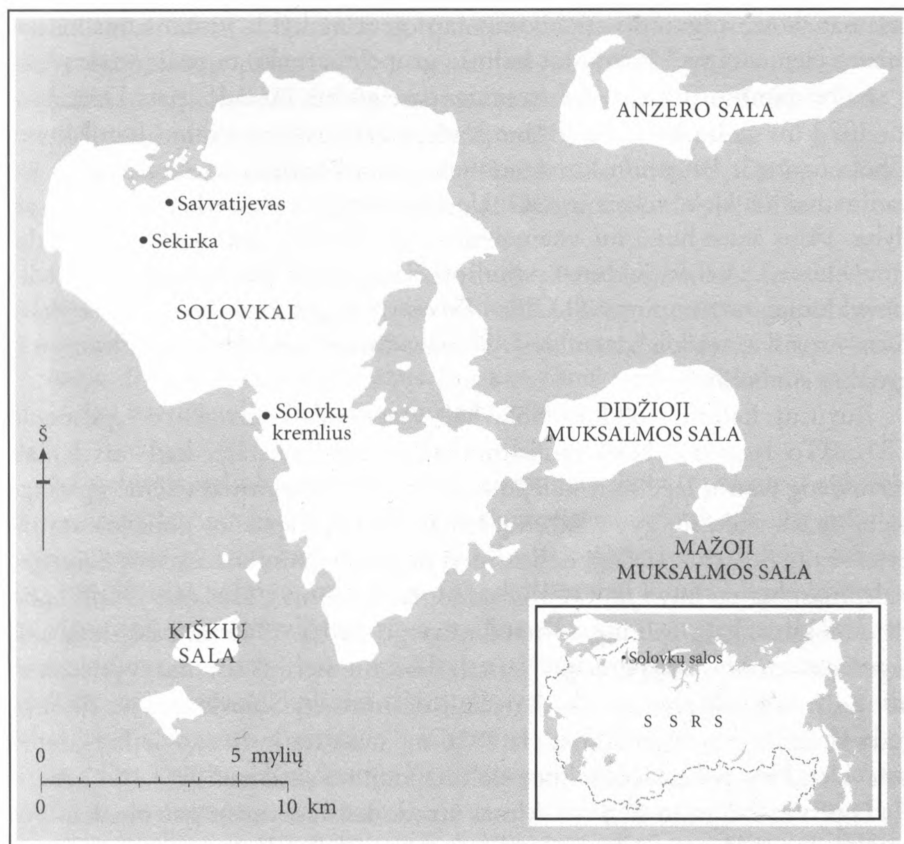
Šioje saloje turtuoliai neturi nei rūmų,
Nei pilių, nei dvarų...

Kalinio anonimo eilėraštis,
parašytas Solovkų salose 1926 m.[1]

Žvelgiant iš varpinės, stovinčios tolimajame seno Solovkų vienuolyno kampe, dar šiandien galima įžiūrėti Solovkų koncentracijos stovyklos kontūrus. Solovkų kremlių, vienuolyno pastatų ir bažnyčių ansamblį, pastatytą XV a. ir vėliau tapusį pagrindine lagerio administracijos ir jos centrinių barakų būstine, tebesupa stora mūro siena. Į vakarus nuo vienuolyno esančioje prieplaukoje, kurioje dabar glaudžiasi kelios žvejų valtys, kitados knibždėte knibždėjo kalinių, kurie per trumpą Tolimosios Šiaurės navigacijos sezoną čia atvykdavo kas savaitę, o kartais ir kas dieną. Toliau tyvuliuoja bekraštė Baltoji jūra. Iš čia laivu į Kemę, žemyno tranzito punktą, kuriame kitados kaliniai pradėdavo kelionę, galima nuplaukti per kelias valandas. Kelionė į Archangelską, didžiausią Baltosios jūros uostą ir rajono sostinę, trunka visą naktį.

Atsisukus į šiaurę, galima vos vos įžiūrėti neryškias Sekirkos, kalvos viršūnėje pastatytos bažnyčios, kurios rūsiuose kadaise buvo įrengti ir liūdnai pagarsėjo Solovkų karceriai, apybrėžas. Rytuose stovi kalinių pastatyta jėgainė, ji dar šiandien intensyviai naudojama. Tiesiai už jos – sklypas, kuriame buvo botanikos sodas. Pirmaisiais lagerio gyvavimo metais kaliniai jame augino eksperimentinius augalus, stengdamiesi nustatyti, kokį derlių būtų galima nuimti tolimoje šiaurėje.

Toliausiai, už botanikos sodo, yra kitos Solovkų salyno salos. Baltojoje jūroje matyti Didžioji Muksalma, kurioje kaliniai augindavo kailines juodsidabres lapes, Anzeras – specialus lageris invalidams, moterims su kūdikiais ir buvusiems vienuoliams, Kiškių sala (*Zajackij ostrov*) – moterų baudžiama-

Solovkų salynas Baltojoje jūroje

sis lageris.[2] Neatsitiktinai Solženicynas sovietinei lagerių sistemai apibūdinti pasirinko „archipelago" metaforą. Solovkai, pirmasis sovietinis lageris, kuris, suplanuotas ir pastatytas ilgesniam laikui, virto tikru salynu, plėtėsi užimdamas salą po salos, augdamas paglemžė buvusias senos vienuolijos bažnyčias ir kitus pastatus.

Vienuolyno kompleksas nuo seno buvo naudojamas kaip kalėjimas. Solovkų vienuoliai, ištikimi caro valdiniai, jau nuo XVI a. padėjo įkalinti politinius priešininkus – atskalūnus dvasininkus, kartais ir pasitaikančius maištininkus aristokratus.[3] Vienuma, aukštos mūro sienos, šalti vėjai ir žuvėdrų klyksmas, kitados čia viliojęs ypatingo sukirpimo atsiskyrėlius vienuolius, audrino ir bolševikų vaizduotę. Jau 1920 m. gegužės mėnesį straipsnyje, paskelbtame vyriausybės laikraščio *Izvestija* Archangelsko laidoje, salos pavadintos idealia vieta darbo stovyklai: „...negailestinga aplinka, darbo

režimas, kova su gamtos stichijomis taps gera mokykla visiems nusikalstamiems elementams.“ Pirmosios kalinių grupelės atvyko tą pačią vasarą.[4]

Salos domino ir kitus, aukštesnius, pareigūnus. Atrodo, pats Dzeržynskis 1923 m. spalio 13 dieną įtikino sovietų vyriausybę perduoti konfiskuotą Cholmogorų ir Petrominsko vienuolynų turtą kontroliuoti Čekai, tada jau vadinamai GPU, o vėliau ir OGPU, arba Jungtine valstybės politine valdyba. Visus šiuos buvusius vienuolynus pakrikštijo „ypatingosios paskirties stovyklomis“.[5] Vėliau jie buvo pavadinti šiaurinėmis ypatingosios paskirties stovyklomis, sutrumpintai SLON – *Severnyje Lageria Osobovo Naznačenija. Slon* – rusiškai reiškia „dramblys“. Šis pavadinimas tapo humoro, ironijos ir grėsmės simboliu.

Buvusių kalinių folklore Solovkai visiems laikams išliko „pirmuoju GULAG'o lageriu“.[6] Nors mokslininkai neseniai nustatė, kad tais laikais buvo daug įvairių lagerių ir kalėjimų, Solovkai neabejotinai užėmė ypatingą vietą ne tik išlikusių gyvų kalinių, bet ir sovietų slaptosios policijos atmintyje.[7] Taip, Solovkai trečiąjį dešimtmetį nebuvo vienintelis Sovietų Sąjungos kalėjimas, bet tai buvo *jų*, OGPU valdomas kalėjimas, kuriame OGPU pradėjo mokytis, kaip pelningai išnaudoti vergų darbą. 1945 m. paskaitoje apie lagerių sistemos istoriją draugas Nasedkinas, tuometinis sistemos vyriausiasis administratorius, pareiškė, kad trečiąjį dešimtmetį Solovkuose ne tik atsirado ištisa lagerių sistema, bet čia 1926 m. susikūrė ir visa sovietinė „darbo prievolės, kaip perauklėjimo metodo“, naudojimo sistema.[8]

Iš pirmo žvilgsnio šis pareiškimas atrodo keistas, turint galvoje, kad priverčiamasis darbas Sovietų Sąjungoje jau nuo 1918 m. buvo pripažinta bausmės forma. Tačiau jei atidžiau pažiūrėsime, kaip pačiuose Solovkuose vystėsi darbo prievolės samprata, teiginys nebeatrodys toks keistas. Saloje dirbo visi, tačiau pirmosiomis dienomis kalinių valdymas nė iš tolo nepriminė „sistemos“. Nėra ir duomenų, kad jų darbas davė kokios nors naudos.

Pirma, vienai iš dviejų pagrindinių Solovkų kalinių kategorijų priklausantys žmonės iš pradžių visai nedirbo. Tai buvo apytikriai 300 „politinių“ socialistų, kurie atvyko į salą 1923 m. birželio mėnesį. Jie buvo atsiųsti iš Petrominsko stovyklos, taip pat iš Butyrkų ir kitų Maskvos bei Petrogrado kalėjimų ir nugabenti tiesiai į mažesnį Savatjevo vienuolyną, esantį už septynių kilometrų į šiaurę nuo pagrindinio vienuolyno komplekso. Solovkų prižiūrėtojai galėjo būti ramūs, kad ten jie bus atskirti nuo kitų kalinių ir neperduos jiems savo polinkio rengti bado streikus bei protestus.

Iš pradžių socialistams buvo suteiktos seniai jų reikalaujamos politinių kalinių „privilegijos“: laikraščiai, knygos, judėjimo laisvė spygliuota viela aptvertoje teritorijoje, laisvė nedirbti. Kiekviena stambesnė politinė partija – karieji eserai, dešinieji eserai, anarchistai, socialdemokratai, o vėliau ir

socialistai sionistai – išsirinko po lyderį ir užėmė joms skirtus konkretaus vienuolyno sparno pastatus.[9]

Elinorai Olickajai, 1924 m. suimtai jaunai kairiajai eserei, Savatjevas iš pradžių pasirodė „visai nepanašus į kalėjimą"; ji buvo sukrėsta, kai atvyko iš Maskvos, mėnesius praleidusi tamsiame Lubiankos kalėjime. Čia jos kamera, buvusi vienuolyno celė moterims skirtoje eserų sparno dalyje, buvo

> šviesi, švari, neseniai išplauta, su dviem dideliais, plačiais, atvirais langais. Kameroje buvo apstu šviesos ir oro. Žinoma, jokių grotų ant langų. Kameros viduryje stovėjo stalelis, užtiestas balta staltiese. Palei sienas – keturios lovos, dailiai užklotos paklodėmis. Prie kiekvienos – po mažą naktinį stalelį. Ant stalelių gulėjo knygos, sąsiuviniai, pieštukai.

Jai stebintis aplinka, arbatiniuose patiekiama arbata ir cukrumi cukrinėje, kameros draugės paaiškino, kad kaliniai tyčia sukūrė tokią jaukią aplinką: „Mes norime gyventi kaip žmonės."[10] Olitskaja netrukus sužinojo, kad Solovkų politiniai kaliniai, nors sirgo tuberkulioze bei kitomis ligomis ir retai gaudavo iki soties pavalgyti, buvo stebinančiai gerai organizuoti: kiekvienos partijos „seniūnas" buvo atsakingas už maisto saugojimą, gaminimą ir paskirstymą. Kadangi kaliniai tebeturėjo ypatingą „politinių" statusą, jiems buvo leidžiama gauti siuntinius ir iš giminių, ir iš Politinio Raudonojo Kryžiaus. Nors Politinio Raudonojo Kryžiaus veiklai jau pradėjo kilti sunkumų (1922 m. jo patalpose atlikta krata, o turtas konfiskuotas), Jekaterinai Peškovai, įtakingai jo vadovei, buvo asmeniškai leista siųsti pagalbą politiniams kaliniams. 1923 m. Savatjevo politiniams kaliniams ji pasiuntė visą traukinio vagoną maisto produktų. Tų pačių metų spalio mėnesį į šiaurę iškeliavo drabužių siunta.[11]

Politinių kalinių sukeltą viešųjų ryšių problemą nutarta išspręsti taip: duoti jiems beveik viską, ko prašo, bet įkurdinti kiek įmanoma toliau nuo kitų. Toks sprendimas nebuvo ilgalaikis: sovietų sistema nepajėgė ilgesnį laiką pakęsti išimčių. Tuo metu regimybę jau buvo nesunku permatyti, nes Solovkų saloje atsirado dar viena, kur kas gausesnė, kalinių grupė. „Išlipę Solovkuose, mes visi pajutome įžengę į naują, keistą gyvenimo etapą, – rašė vienas politinis kalinys. – Iš pokalbių su kriminaliniais kaliniais sužinojome, kokį pasibaisėtiną režimą jiems taiko administracija..."[12]

Pagrindiniuose Solovkų kremliaus barakuose irgi greitai daugėjo kalinių, bet jie atvykdavo ne taip iškilmingai, be ceremonijų, ir jų statusas nebuvo taip aiškiai apibrėžtas. 1923 m. jų buvo vos keli šimtai, o 1925 m. – jau

6 000.[13] Tarp jų buvo baltagvardiečių karininkų ir jų rėmėjų, spekuliantų, buvusių aristokratų, Kronštato sukilime dalyvavusių jūreivių ir paprastų kriminalinių nusikaltėlių. Šiems kaliniams ne taip lengva buvo gauti arbatos iš arbatinių ar cukraus iš cukrinių. Tiksliau, lengva buvo kai kuriems, bet ne visiems; pirmaisiais Solovkų lagerio gyvavimo metais pagrindinis jo bruožas buvo neracionalumas ir nenuspėjamumas, jis išryškėdavo jau pirmą kalinių atvykimo akimirką. Buvęs kalinys, atsiminimų autorius Borisas Širiajevas rašo, kad jau pirmą vakarą jį ir kitus atvykėlius pasveikino draugas A. P. Nogtevas, pirmasis Solovkų lagerio komendantas. „Sveikinu jus atvykusius, – ištarė jis, kaip rašo Širiajevas, „ironiškai". – Žinokite, kad čia nėra sovietų valdžios, o yra tik Solovkų valdžia. Galite pamiršti visas teises, kurias turėjote anksčiau. Čia galioja savi įstatymai." Frazė „čia nėra sovietų valdžios, o yra tik Solovkų valdžia" bus kartojama dažnai, ją prisimena daug memuarų autorių.[14]

Jau pirmomis dienomis ir savaitėmis dauguma kalinių suprasdavo, kad „Solovkų valdžia" – tai nusikalstamo aplaidumo ir savavališko žiaurumo mišinys. Gyvenimo sąlygos barakais paverstose bažnyčiose ir vienuolių celėse buvo labai prastos, ir niekas nesirūpino jų gerinti. Pirmą naktį Solovkų barakuose rašytojui Olegui Volkovui buvo paskirta vieta ant vientisų gultų, tai yra kelių plačių eile sukaltų lentų (apie tai dar kalbėsime), ant kurių vienas šalia kito miegojo kaliniai. Jam atsigulus, iš viršaus pradėjo lipti blakės: „...viena paskui kitą, nelyginant skruzdėlės. Aš negalėjau miegoti." Jis išėjo į lauką, kur bematant buvo apsuptas uodų debesies. „Su pavydu žiūrėjau į kitus, kietai miegančius, apsėstus parazitų."[15]

Padėtis nebuvo geresnė ir už pagrindinio kremliaus teritorijos sienų. Oficialiai SLON'as salyne valdė devynias atskiras stovyklas, kiekviena jų buvo padalyta dar į atskirus batalionus. Bet kai kurie kaliniai buvo laikomi miške, arčiau kirtaviečių, dar prastesnėmis sąlygomis.[16] Dmitrijus Lichačiovas, kuris vėliau tapo vienu garsiausių Rusijos literatūros kritikų, džiaugėsi, kad nebuvo paskirtas į vieną iš daugelio bevardžių miško stovyklų. Vienoje pabuvojęs, jis rašė „susirgęs iš siaubo dėl to, ką pamatė: žmonės miegojo apkasuose, kuriuos patys buvo dieną išsikasę, kartais – plikomis rankomis".[17]

Centrinė lagerio administracija beveik nekontroliavo tolimesnėse salose dirbančių prižiūrėtojų ir stovyklų viršininkų elgesio. Buvęs kalinys Kiseliovas atsiminimuose aprašo Anzero stovyklą, įkurtą vienoje iš mažesnių salų. Stovyklą, kuriai vadovavo čekistas Vanka Potapovas, sudarė trys barakai ir prižiūrėtojų būstas, įkurdintas buvusioje bažnyčioje. Kaliniai kirto medžius – be pertraukų, be poilsio, beveik nevalgę. Nebegalėdami ištverti ir norėdami kelias dienas pailsėti, jie nusikirto rankas ir kojas. Kaip pasakoja Kiseliovas, Potapovas laikė šiuos „perlus" sukrovęs į krūvą ir rodydavo lankytojams, ku-

riems dar girdavosi, kad savomis rankomis nužudęs daugiau kaip 400 žmonių. „Niekas iš ten negrįždavo“, – rašė Kiseliovas apie Azerą. Net jei jis perdeda, šis pasakojimas rodo, kaip kaliniai bijojo tolimesniųjų stovyklų.[18]

Visose stovyklose vyravusi baisi nešvara, nepakeliamas darbas ir prastas maistas neišvengiamai sukeldavo ligas, dažniausiai šiltinę. Beveik ketvirtadalis iš 6 000 kalinių, SLON'o sulaikytų 1925 m., mirė 1925–1926 m. žiemą nuo ypač didelės epidemijos. Remiantis kai kuriais apskaičiavimais, mirtingumas ir toliau išliko toks pat: nuo ketvirtadalio iki pusės visų kalinių kasmet mirdavo per šiltinės epidemijas, nuo bado ir kitų ligų. Viename dokumente įregistruota, kad 1929–1930 m. žiemą tada jau gerokai išsiplėtusio SLON'o stovyklose buvo 25 552 šiltinės atvejai.[19]

Tačiau kai kuriuos kalinius Solovkuose ištikdavo baisesni dalykai nei nepatogios gyvenimo sąlygos ir ligos. Salose kaliniams tekdavo kęsti sadizmą ir beprasmius kankinimus, kurių vėliau, kai gulage – kaip rašo Solženicynas – „vergvaldystė tapo *apmąstyta* sistema“[20], pasitaikydavo gerokai rečiau. Šie veiksmai aprašyti daugelyje atsiminimų, tačiau išsamiausią jų aprašą galima rasti tą patį dešimtmetį Maskvos atsiųstos tyrimo komisijos ataskaitoje. Maskvos pareigūnai pasibaisėjo pamatę, kad Solovkų prižiūrėtojai žiemą reguliariai palikdavo išrengtus kalinius senos, nešildomos katedros varpinėse, surišę jiems rankas ir kojas už nugaros viena virve. Jie taip pat sodindavo kalinius „ant suolo“, kitaip tariant, versdavo juos iki aštuoniolikos valandų nejudant sėdėti ant baslių, kartais dar pririšdavo prie kojų svarmenis; kalinio pėdos nesiekdavo grindų, todėl bausmė prilygo sąmoningam luošinimui. Kartais kaliniai būdavo verčiami nuogi per speigą eiti du kilometrus į pirtį. Kartais jiems tyčia duodavo pašvinkusios mėsos. Arba atsisakydavo suteikti medicinos pagalbą. Dažnai kaliniams būdavo liepiama atlikti beprasmius, niekam nereikalingus darbus, pavyzdžiui, permesti iš vienos vietos į kitą didžiules krūvas sniego arba šokti nuo tilto į upę kiekvieną kartą, kai prižiūrėtojas šūkteli: „Delfinas!“[21]

Dar vienas salose pamėgtas kankinimas, kuris minimas ir archyvuose, ir atsiminimuose, buvo „pasiųsti pas uodus“. Klingeris, baltagvardiečių karininkas, vienas iš nedaugelio pabėgusių iš Solovkų, rašė kartą matęs, kaip šį kankinimą paskyrė kaliniui, pasiskundusiam, kad iš jo atėmė namiškių atsiųstą siuntinį. Įpykę kalėjimo prižiūrėtojai išrengė jį nuogai, nepaliko nė apatinių, ir pririšo prie stulpo miške, kuriame, kaip įprasta šiaurės vasarą, knibždėte knibždėjo uodų. „Po pusvalandžio visas nelaimėlio kūnas ištino nuo begalės įkandimų“, – rašė Klingeris. Galiausiai kalinys prarado sąmonę nuo skausmo ir dėl to, kad neteko daug kraujo.[22]

Masinės žudynės buvo vykdomos beveik atsitiktine tvarka, daug kalinių prisimena nuolat juos lydėjusį atsitiktinės mirties siaubą. Lichačiovas sako,

kad tik per plauką liko gyvas taip šaudant 1929 m. spalio pabaigoje. Archyvo duomenys rodo, kad tada iš tiesų buvo sušaudyta apie 50 žmonių (ne 300, kaip jis rašo) už mėginimą sukurstyti maištą.[23]

Sušaudymui beveik prilygo paskyrimas į Sekirką, bažnyčią, kurios rūsiai tapo Solovkų karceriais. Tiesą pasakius, nors išliko labai daug pasakojimų apie tai, kas vykdavo bažnyčios rūsiuose, iš Sekirkos sugrįžo tiek nedaug gyvų žmonių, kad sunku tiksliai pasakyti, kokios sąlygos ten buvo iš tikrųjų. Vienas liudytojas kartą matė brigadą kalinių, žygiuojančių į darbą: „...eilė išgąsdintų, į žmones nepanašių būtybių, kai kurie apsirengę maišais, visi basi, apsupti griežtos sargybos...“[24]

Solovkų legenda pasakoja, kad ilgi 365 pakopų mediniai laiptai, kurie leidosi nuo Sekirkos bažnyčios stačiu kalvos šlaitu, irgi galėjo būti naudojami masinėms žudynėms. Kai kurį laiką lagerio valdžia buvo uždraudusi prižiūrėtojams šaudyti Sekirkos kalinius, jie pradėjo organizuoti „nelaimingus atsitikimus“ – numesdavo kalinius nuo laiptų.[25] Neseniai Solovkų kalinių giminės tų laiptų apačioje pastatė medinį kryžių, ženklinantį vietą, kurioje neva mirdavo šie kaliniai. Dabar ten ramu ir labai gražu – taip gražu, kad dešimtojo dešimtmečio pabaigoje Solovkų istorijos muziejus išleido Kalėdų atviruką su Sekirkos, laiptų ir kryžiaus fotografija.

Trečiojo dešimtmečio pradžioje SLON'o lageriuose tvyrojusi iracionalumo ir nenuspėjamumo dvasia lėmė tūkstančių kalinių mirtį, tačiau ta pati dvasia kitiems suteikė galimybę ne tik išlikti gyviems, bet ir šokti bei dainuoti tiesiogine šių žodžių prasme. 1923 m. grupelė kalinių jau buvo pradėjusi organizuoti pirmąjį lagerio teatrą. Iš pradžių „aktoriai“, kurių dauguma prieš repeticijas dešimt valandų per dieną kirsdavo miške medžius, neturėjo tekstų, todėl buvo nutarta vaidinti klasikos kūrinius iš atminties. Teatras labai pagerėjo 1924 m., kai atvyko nemažai buvusių profesionalių aktorių (jie visi buvo nuteisti kaip to paties „kontrrevoliucinio“ judėjimo nariai). Tais metais buvo pastatyti Čechovo „Dėdė Vania“ ir Gorkio „Saulės vaikai“.[26]

Vėliau Solovkų teatre buvo statomos operos ir operetės, rodomi akrobatų vaidinimai ir kino filmai. Antai muzikinio vakaro programoje kūrinius atliko orkestras, kvintetas, choras ir dainininkai, kurie dainavo rusiškų operų arijas.[27] Į 1924 m. kovo mėnesio repertuarą buvo įtrauktos rašytojo Leonido Andrejevo (kurio sūnus, taip pat rašytojas, Daniilas vėliau bus įkalintas gulage) bei Gogolio pjesės ir vakaras Sarah'ai Bernhardt atminti.[28]

Teatras nebuvo vienintelė kultūrinio gyvenimo forma. Solovkuose taip pat veikė biblioteka, kurioje galiausiai susikaupė 30 000 knygų, dar buvo botanikos sodas – jame kaliniai atlikdavo eksperimentus su poliarinės zonos

augalais. Solovkų kaliniai, tarp jų buvo daug mokslininkų iš Sankt Peterburgo, įsteigė vietinės augmenijos, gyvūnijos, meno ir istorijos muziejų.[29] Grupė elitinių kalinių susibūrė į „klubą“, kuris – bent jau fotografijose – atrodo visiškai buržuazinis. Nuotraukose matyti fortepijonas, parketo grindys, ant sienų Markso, Lenino ir pirmojo sovietų kultūros ministro Anatolijaus Lunačiarskio portretai – labai jaukus vaizdas.[30]

Solovkų kaliniai, naudodamiesi senomis vienuolių litografijos staklėmis, leido mėnesinius žurnalus ir laikraščius, kuriuose buvo gausu karikatūrų, labai nostalgiškos poezijos ir stebinančiai necenzūruotų grožinių tekstų. 1925 m. gruodžio mėnesio leidinyje *Soloveckije ostrova* (Solovkų salos) paskelbtame apsakyme rašoma apie buvusią aktorę, kuri atvyko į Solovkus, buvo priversta dirbti skalbėja ir niekaip neįstengė priprasti prie naujo gyvenimo. Apsakymas baigiamas sakiniu: „Solovkai yra prakeikti.“

Kito apsakymo herojus, buvęs aristokratas, kadaise lankęsis „privačiuose vakaruose Žiemos rūmuose“, naujoje vietoje randa vienintelę paguodą – susitikimus su kitu aristokratu ir pokalbius apie senus laikus.[31] Akivaizdu, kad socialistinio realizmo klišės tais laikais dar nebuvo privalomos. Ne visi pasakojimai baigėsi laimingai, vėliau tokie nebegalėjo pasirodyti, ir ne visi grožinės literatūros veikėjai kaliniai džiugiai prisitaikė prie sovietinės tikrovės.

Solovkų žurnaluose buvo ir mokslinių straipsnių, pradedant Lichačiovo kriminalinių nusikaltėlių lošimo etiketo analize ir baigiant tekstais apie sugriautų Solovkų bažnyčių architektūrą ir meno kūrinius. Nuo 1926 iki 1929 m. SLON'o spaustuvė sugebėjo išleisti net dvidešimt devynis Solovkų kraštotyros draugijos darbų sąsiuvinius. Draugijos nariai tyrinėjo salos augmeniją ir gyvūniją, atidžiau nagrinėjo kai kurias jų rūšis – šiaurės elnius, vietos augalus – ir rašė straipsnius apie plytų degimą, vėjo srautus, naudingąsias iškasenas ir kailinių žvėrelių auginimą. Pastarąja tema kaliniai taip susidomėjo, kad 1927 m., kai salos ekonomikos aktyvumas buvo aukščiausiai pakilęs, grupė jų įsivežė iš Suomijos keletą „veislinių“ juodsidabrių lapių vietos lapių veislei pagerinti. Be kita ko, vietos Kraštotyros draugija atliko geologinius tyrimus, kurių duomenis iki šiol naudoja vietos istorijos muziejaus direktorius.[32]

Labiau privilegijuoti kaliniai dalyvaudavo ir naujose sovietų apeigose bei šventėse, kuriose vėlesnėms lagerio kalinių kartoms dalyvauti bus sąmoningai uždrausta. 1925 m. *Soloveckije ostrova* rugsėjo mėnesio numeryje išspausdintame straipsnyje aprašoma, kaip saloje buvo švenčiama Gegužės pirmoji. Deja, oras pasitaikė blogas:

> Gegužės pirmąją visoje Sovietų Sąjungoje žydi gėlės, tačiau aplink Solovkus jūrą dar kausto ledas, daug sniego. Ir vis dėlto mes ruošiamės švęsti

proletariato šventę. Nuo ankstyvo ryto barakuose sujudimas. Vienas prausiasi, kitas skutasi, trečias taiso drabužius, ketvirtas blizgina batus...[33]

Žvelgiant iš vėlesnės perspektyvos, dar labiau stebina tai, kad taip ilgai salose išliko religinės apeigos. Buvęs kalinys V. A. Kazačkovas prisimena „didingas“ 1926 m. Velykas:

Neilgai likus iki šventės naujasis dalinio viršininkas pareikalavo, kad visi, kurie norės eiti į bažnyčią, pateiktų jam prašymus. Iš pradžių beveik niekas jų nepateikė – žmonės baiminosi padarinių. Bet prieš pat Velykas prašymus pateikė labai daug kas... Keliu į Onufrijevsko bažnyčią, kapinių koplyčią, traukė didžiulė procesija, sudaryta iš keliomis eilėmis einančių žmonių. Be abejo, visi į koplyčią netilpome. Daug kas sustojo lauke, o tie, kurie atėjo vėliau, negirdėjo nė pamaldų.[34]

Net 1924 m. gegužės mėnesio *Soloveckije lageria*, kito kalėjimo žurnalo, redakciniame straipsnyje buvo atsargiai, bet aiškiai užsimenama apie Velykas, „senovines pavasario sutikimo apeigas“, kurias „galima švęsti ir iškėlus raudoną vėliavą“.[35]

Daugelio kalinių nuostabai, beveik iki dešimtmečio pabaigos išliko ne tik religinės šventės, bet ir saujelė pačių vienuolių, vienuolyno šeimininkų. Jie dirbo „vienuoliais instruktoriais“, neva mokė kalinius tvarkyti jų klestinčius ūkininkavimo ir žūklės verslus – Solovkų silkės anksčiau buvo tiekiamos caro stalui – ir valdyti sudėtingą kanalų sistemą, jau kelis šimtmečius jungiančią salos bažnyčias. Laikui bėgant prie vienuolių prisijungė dešimtys sovietų kunigų ir Bažnyčios (Katalikų bei Stačiatikių) hierarchų, kurie priešinosi Bažnyčios turto konfiskavimui arba buvo pažeidę „dekretą, skelbiantį Bažnyčios atskyrimą nuo valstybės“. Dvasininkams, panašiai kaip politiniams kaliniams socialistams, buvo leidžiama gyventi atskirai, viename kremliaus barake; iki pat 1930–1931 m. jie galėjo laikyti pamaldas mažoje buvusių kapinių koplyčioje – kitiems kaliniams jose dalyvauti buvo leidžiama tik ypatingomis progomis.

Atrodo, šios „privilegijos“ kėlė nemenką pasipiktinimą, ir kartais tarp dvasininkų bei eilinių kalinių kildavo įtampa. Viena kalinė, kuri pagimdė ir buvo perkelta į specialią motinų ir vaikų koloniją Anzere, prisiminė, kad saloje gyvenusios vienuolės „šalinosi mūsų, netikinčiųjų... jos buvo piktos, nemylėjo vaikų ir nekentė mūsų“. Kiti dvasininkai, tai liudija daugybė atsiminimų, laikėsi visiškai priešingo požiūrio, paskyrė jėgas aktyviam evangelizavimui bei socialiniam darbui ir su kriminaliniais, ir su politiniais kaliniais.[36]

Tie, kurie turėjo pinigų, galėjo atsipirkti nuo darbo miškuose ir apsidrausti nuo kankinimų bei mirties. Solovkuose buvo restoranas, kuris kartais (nelegaliai) aptarnaudavo kalinius. Kas turėjo pinigų reikalingiems kyšiams, galėjo įsivežti maisto.[37] Lagerio administracija saloje buvo net įsteigusi „parduotuves", kuriose kaliniai galėjo įsigyti drabužių dvigubai brangiau negu įprastose sovietų parduotuvėse.[38] Vienas toks pinigais išsipirkęs nuo kančių buvo „kunigaikštis Violaro", romantikas avantiūristas, kurio vardas (labai įvairiai rašomas) šmėkščioja ne vienuose atsiminimuose. Kunigaikštis, dažniausiai vadinamas „Meksikos ambasadoriumi Egipte", per klaidą tuoj po revoliucijos atvyko į Sovietų Gruziją aplankyti žmonos giminių. Abu su žmona buvo suimti ir ištremti į tolimąją šiaurę. Iš pradžių jie buvo įkalinti, kunigaikštienę paskyrė dirbti skalbykloje, bet lagerio legenda pasakoja, kad už 5 000 rublių kunigaikštis nusipirko leidimą jiems abiem gyventi atskirame name, laikyti žirgą ir tarną.[39] Kiti prisimena turtingą indų pirklį iš Bombėjaus, kuris vėliau išvyko, Britų konsulatui Maskvoje padedant. Vėliau jo atsiminimai buvo paskelbti emigracijos spaudoje.[40]

Šie ir panašūs nutikimai, kai turtingi kaliniai galėjo lengvai gyventi ir neilgai trukus išvykti iš stovyklos, buvo tokie neįprasti, kad 1926 m. grupė ne tokių privilegijuotų kalinių Komunistų partijos centro komiteto prezidiumui parašė laišką, demaskuojantį „Solovkų koncentracijos stovykloje vyraujantį chaosą ir smurtą". Specialiomis frazėmis, kuriomis siekta įtikti komunistų vadovybei, kaliniai skundėsi, kad „piniginggieji gali, naudodamiesi savo pinigais, labai patogiai gyventi, perkeldami visą naštą ant darbininkų ir valstiečių, kurie neturi nė grašio, pečių". Turtuoliai perkasi lengvesnius darbus, rašė jie, o „vargšai dirba po 14–16 valandų per dieną".[41] Paaiškėjo, kad padriku Solovkų lagerio administravimu nepatenkinti buvo ne tik jie.

Kalinius baugino neprognozuojamas smurtas ir neteisingas elgesys, o aukštesniems sovietų pareigūnams nerimą kėlė kiti klausimai. Dešimtmečiui įpusėjus tapo aišku, kad SLON'o lageriai, o ir visa „paprastų" kalėjimų sistema, neįstengė pasiekti svarbiausio jai iškelto tikslo: pačiai išsilaikyti.[42] Tiesą pasakius, „ypatingieji" ir „paprastieji" sovietų lageriai ne tik nesugebėjo gauti pelno, bet dar jų komendantai nuolat reikalavo daugiau lėšų.

Šiuo požiūriu Solovkai primena kitus tų laikų sovietų kalėjimus. Žiauraus elgesio ar komforto atvejai saloje veikiausiai reiškėsi ekstremalesniu pavidalu – tai lėmė ypatinga kalinių ir prižiūrėtojų padėtis – nei kituose to meto Sovietų Sąjungos lageriuose ir kalėjimuose. Teoriškai paprastų kalėjimų sistemą taip pat sudarė darbo kolonijos, turinčios savo ūkius, dirbtuves ir fabrikus, o jų ekonominė veikla buvo taip pat prastai organizuota ir nepelninga.[43]

1928 m. inspektorių pranešime apie Karelijos kaime įkurtą koloniją – kurioje buvo penkiasdešimt devyni kaliniai, septyni arkliai, dvi kiaulės ir dvidešimt viena karvė – skundžiamasi, kad tik pusė kalinių turi antklodes, kad arklių būklė prasta (be to, vienas jų be leidimo buvo parduotas čigonui), kad kitus arklius stovyklos prižiūrėtojai reguliariai naudoja savo reikmėms, kad į laisvę paleistas stovykloje kalėjęs kalvis išeidamas išsinešė visus įrankius, kad iš visų stovyklos pastatų apšiltintas ir šildomas tiktai vyriausiojo administratoriaus būstas. Dar blogiau tai, kad tas vyriausiasis administratorius tris ar keturias dienas per savaitę praleidžia už stovyklos ribų, dažnai per anksti ir be leidimo išleidžia kalinius į laisvę, „atkakliai atsisako" kalinius mokyti agronomijos ir atvirai teigia laikąs kalinių perauklėjimą „beprasmiu". Kai kurių kalinių žmonos gyvena stovykloje, kitos atvyksta ilgam paviešėti ir dingsta miške su savo vyrais. Prižiūrėtojai užsiėmę „tarpusavio kivirčais ir girtavimu".[44] Nenuostabu, kad 1929 m. Karelijos vietos vyriausybei aukštesnė valdžia priekaištavo, jog ši „nepajėgia suprasti darbo prievolės, kaip socialinės gynybos priemonės, svarbos ir jos teikiamos naudos valstybei bei visuomenei".[45]

Aišku, tokie lageriai buvo nepelningi nuo pat pradžių, ir tai rodo dokumentai. Dar 1919 m. liepos mėnesį Gomelio (Baltarusija) Čekos vadovai atsiuntė Dzeržynskiui laišką, reikalaudami skubiai skirti jiems 500 000 rublių paramą: vietos lagerio statyba sustojo, nes pritrūko lėšų.[46] Paskui dar gerą dešimtį metų įvairios ministerijos ir institucijos, kurios pretendavo į teisę kontroliuoti įkalinimo stovyklas, grūmėsi ir dėl jų finansavimo, ir dėl įtakos. Norint palengvinti kalėjimų sistemos būklę, periodiškai buvo skelbiamos amnestijos, jų kulminacija tapo 1927 m. rudenį vykdyta plataus masto amnestija, skirta dešimtosioms Spalio revoliucijos metinėms. Į laisvę buvo paleisti daugiau kaip 50 000 žmonių, kalintų paprastų kalėjimų sistemoje; iš esmės tai įvyko dėl to, kad reikėjo apvalyti prikimštus kalėjimus ir sutaupyti pinigų.[47]

1925 m. lapkričio 10 dieną poreikis „tinkamiau panaudoti kalinius" buvo pripažintas aukščiausios valdžios. Tą dieną G. L. Piatakovas, bolševikas, kuris vėliau taps įtakingu ekonomikos valdininku, Dzeržynskiui rašė: „Aš padariau išvadą, – aiškino jis laiške, – kad, norint sukurti elementariausias sąlygas darbo kultūrai diegti, tam tikruose regionuose teks įkurti darbo prievolininkų gyvenvietes. Tokios gyvenvietės padės išvengti kalinių susigrūdimo įkalinimo vietose. Reikėtų nurodyti GPU ištirti šiuos klausimus." Toliau jis išvardijo keturis regionus, kuriuos būtinai reikia išplėtoti, ir jie visi: Sachalino sala Tolimuosiuose Rytuose, žemės aplink Jenisejaus upės žiotis Tolimojoje Šiaurėje, Kazachstano stepės ir rajonas aplink Sibiro miestą Nerčinską, vėliau tapo lageriais. Dzeržynskis pasiūlymui pritarė ir pasiuntė jį detalizuoti dviem bendradarbiams.[48]

Iš pradžių nieko reikšmingo neįvyko, gal dėl to, kad netrukus mirė pats Dzeržynskis. Tačiau pasiūlymas netruko atnešti permainų. Iki pat trečiojo dešimtmečio vidurio sovietų vadovybė negalėjo apsispręsti, ar jos kalėjimai ir lageriai pirmiausia skirti kaliniams perauklėti, ar jiems nubausti, ar gauti režimui reikalingo pelno. Vis dėlto įvairios institucijos, suinteresuotos koncentracijos stovyklų ateitimi, palengva artėjo prie konsensuso: kalėjimai privalo išsilaikyti patys. Dešimtmečiui baigiantis porevoliucinių sovietų kalėjimų palaida bala bus paversta nauja sistema. Solovkai virs ne tik gerai organizuotu ekonomikos koncernu, bet ir pavyzdiniu lageriu, kurio dešimtys tūkstančių klonų pasklis po visą SSRS.

Tuo metu apie tai niekas nenutuokė, ir Solovkų svarba išryškėjo tik žvelgiant iš laiko perspektyvos. Vėliau, 1930 m., skaitydamas pranešimą Solovkų partijos susirinkime vietos komendantas, pavarde draugas Uspenskis, pareikš: „Solovkų lagerio darbo patirtis įtikino partiją ir vyriausybę, kad kalėjimų sistema Sovietų Sąjungoje turi būti pakeista pataisos ir darbo stovyklų sistema."[49]

Kai kurių permainų aukščiausiu lygiu buvo tikimasi jau nuo pat pradžių, tai rodo Dzeržynskiui pateiktas pasiūlymas. Tačiau naujosios sistemos darbo principai – nauji stovyklų valdymo, kalinių gyvenimo ir jų darbo organizavimo metodai – buvo sukurti čia pat, saloje. Gal trečiojo dešimtmečio viduryje Solovkuose ir siautėjo chaosas, bet iš to chaoso susikūrė būsimasis gulagas.

Kaip ir kodėl pasikeitė SLON'as, galima bent iš dalies paaiškinti tokios personos, kaip Naftalijus Aronovičius Frenkelis, kuris iš kalinio tapo vienu įtakingiausių Solovkų komendantų, veikla. Viena vertus, Solženicynas *Gulago archipelage* tvirtina, kad Frenkelis pats sugalvojo maitinti kalinius pagal jų išdirbį. Tokia mirtina darbo sistema, silpnesnius kalinius sudorodavusi per kelias savaites, vėliau, kaip matysime, buvo nesuskaičiuojamos daugybės mirčių priežastis. Kita vertus, daug Rusijos ir Vakarų istorikų abejoja Frenkelio įtaka, o gausius pasakojimus apie jo visagalybę vadina paprasčiausiomis legendomis.[50]

Tiesą pasakius, Solženicynas veikiausiai suteikė Frenkeliui per daug svarbos: ankstesnių, dar prieš Solovkus veikusių bolševikų stovyklų kaliniai taip pat minėjo gaudavę papildomo maisto už papildomą išdirbį, be to, pati idėja gana akivaizdi, ją nebūtinai turėjo iškelti vienas žmogus.[51] Vis dėlto neseniai atverti archyvai, ypač Karelijos – sovietų respublikos, kuriai tais laikais priklausė Solovkai, – srities archyvas aiškiai rodo Frenkelio įtaką. Gal ne jis apmąstė visus sistemos aspektus, tačiau būtent jis sumanė, kaip kalėjimo stovyklą paversti pelninga ekonomikos institucija, ir padarė tai tokiu metu, tokioje vietoje ir tokiu būdu, kad jo idėja tikrai galėjo patraukti Stalino dėmesį.

Tačiau ir prieštaringi vertinimai nestebina. Frenkelio pavardė minima daugelyje atsiminimų apie pirmąsias lagerių sistemos egzistavimo dienas; juose aiškiai matyti, kad šį asmenį dar jam gyvam esant gaubė mitai. Oficialiose fotografijose matome tyčia grėsmingai atrodantį žmogų odine kepure ir kruopščiai pakirptais ūsais; vienas atsiminimų autorius sako, kad jis „rengėsi kaip puošeiva".[52] Kolega iš OGPU, kuris labai žavėjosi Frenkeliu, jo nepriekaištinga atmintimi ir sugebėjimu skaičiuoti mintyse, negalėjo atsistebėti: „Jis niekada nieko neužsirašydavo."[53] Ir sovietų propaganda vėliau apdainavo „neįtikėtinai talpią jo atmintį", minėjo „puikų medienos ir visų miško paruošos darbų išmanymą", jo patirtį žemės ūkio ir inžinerijos srityse bei platų išsilavinimą:

> Antai vieną dieną jis išsikalbėjo su dviem darbininkais iš įmonės, gaminančios muilą, kvepalus ir kosmetiką. Neilgai trukus jie nuščiuvo pamatę, kaip puikiai jis išmano parfumeriją, negana to, yra pasaulio rinkų ekspertas ir net žino, kokius kvapus mėgsta ir kokių nemėgsta Malajų salų gyventojai![54]

Kiti jo bijojo ir neapkentė. 1928 m. vykusiuose specialiuose Solovkų partinės kuopelės susirinkimuose kolegos apkaltino Frenkelį, kad šis sukūrė savą šnipų tinklą „ir todėl anksčiausiai viską apie visus sužino".[55] Dar 1927 m. pasakojimai apie jį pasiekė net Paryžių. Vienoje iš pirmų knygų apie Solovkus prancūzų antikomunistas apie Frenkelį rašė, kad „dėl jo siaubingų bejausmių iniciatyvų milijonus nelaimingų žmonių slegia nepakeliamas darbas ir baisios kančios".[56]

Frenkelio amžininkai negalėjo tiksliai pasakyti, iš kur jis kilęs. Solženicynas jį pavadino „Konstantinopolyje gimusiu Turkijos žydu".[57] Kitas autorius apie jį rašo kaip apie „vengrą manufaktūrininką".[58] Širiajevas teigia, kad jis kilęs iš Odesos, o kitų manymu – jis atvykėlis iš Austrijos, Palestinos arba buvęs Fordo gamyklos Amerikoje darbininkas.[59] Šiek tiek aiškumo suteikia jo kalinio registracijos kortelė, kurioje aiškiai parašyta, kad jis gimė 1883 m. Haifoje; tuo metu Palestina priklausė Osmanų imperijai. Iš ten jis atkeliavo į Sovietų Sąjungą (galbūt per Odesą, galbūt per Austriją-Vengriją) ir pasivadino „prekiautoju".[60] 1923 m. jis buvo suimtas už „nelegalų sienos kirtimą", tai galėjo reikšti, kad jis, kaip prekiautojas, nevengė užsiimti kontrabanda arba kad tiesiog jam per gerai sekėsi prekiauti, ir Sovietų Sąjunga negalėjo to pakęsti. Jis buvo nuteistas dešimčiai metų sunkiųjų darbų Solovkuose.[61]

Kaip iš tikro kaliniui Naftalijui Frenkeliui pavyko tapti lagerio komendantu – taip pat paslaptis. Pasak legendos, kai jis atvyko į stovyklą, prasta organizacija, gryniausias pinigų ir darbo švaistymas jį taip sukrėtė, kad atsisėdęs surašė išsamų laišką, kuriame tiksliai nurodė, kodėl blogai tvarkomos

visos stovyklos veiklos sritys – tarp jų miško paruošų darbai, žemės ūkis ir plytų degimas. Laišką įmetė į kaliniams skirtą „skundų dėžę“, šis patraukė administratoriaus dėmesį ir buvo dėl visa ko nusiųstas Genrichui Jagodai, čekistui, tuo metu sparčiai kilusiam slaptosios policijos hierarchijos laiptais ir galiausiai tapusiam jos vadovu. Kalbama, kad Jagoda tuojau pat pareikalavo susitikimo su laiško autoriumi. Anot vieno amžininko (ir Solženicyno, kuris nemini informacijos šaltinio), Frenkelis pats sakė buvęs nugabentas į Maskvą ir aptaręs savo idėjas su Stalinu ir vienu iš jo parankinių Kaganovičiumi.[62] Ši legendos vieta miglota: dokumentai rodo, kad Frenkelis buvo susitikęs su Stalinu ketvirtąjį dešimtmetį, be to, Stalinas tikrai jį globojo per partijos valymus, tačiau iki šiol nepavyko rasti jokių dokumentų apie jų susitikimą trečiąjį dešimtmetį. Tai nereiškia, kad susitikimo nebuvo, gali būti, kad dokumentų tiesiog neišliko.[63]

Šiuos pasakojimus netiesiogiai patvirtina kai kurie faktai. Naftalijus Frenkelis tikrai per labai trumpą laiką, net prisimenant chaotiškus SLON'o standartus, iš kalinio tapo prižiūrėtoju. 1924 m. lapkritį, Frenkeliui lageryje neišbuvus nė metų, SLON'o administracija jau kreipėsi dėl pirmalaikio jo išlaisvinimo. 1927 m. sutikimas galiausiai buvo duotas. Iki tol stovyklos administracija reguliariai siuntinėjo į OGPU raštus, šlovinančius Frenkelį: „stovykloje jis pasirodė esąs nepaprastai gabus darbininkas, pelnė SLON'o administracijos pasitikėjimą ir pagarbą... retas kuris toks gabus ir atsakingas darbininkas“.[64]

Dar mums žinoma, kad Frenkelis įkūrė SLON'o Ekonomikos ir komercijos skyrių (*Ekonomičeskaja komerčeskaja čast*) ir savo veikla Solovkų lagerius mėgino paversti ne tik save išlaikančiais, to reikalavo koncentracijos stovykloms skirti dekretai, bet ir pelningais – tokiais pelningais, kad jie pradėjo atiminėti darbą iš kitų įmonių. Nors šios įmonės buvo ne privačios, o valstybinės, trečiąjį dešimtmetį Sovietų Sąjungos ekonomikoje dar buvo konkurencijos elementų, ir Frenkelis jais pasinaudojo. 1925 m. rugsėjo mėnesį, Frenkeliui vadovaujant SLON'o ekonomikos skyriui, lageriai laimėjo teisę iškirsti Karelijoje 130 000 kubinių metrų miško, įveikę civilinę miško paruošų įmonę. SLON'as taip pat įsigijo Karelijos bendruomenės banko akcijų ir kovojo už teisę tiesti kelią iš Kemės į toli šiaurėje esančią Uchtą.[65]

Karelijos valdžios atstovus baugino tokia aktyvi veikla, juo labiau kad jie iš pat pradžių priešinosi stovyklos įkūrimui.[66] Vėliau jų skundai vis garsėjo. Susirinkime, kuris buvo sušauktas aptarti SLON'o plėtrą, vietos valdžios atstovai skundėsi, kad stovykla nesąžiningai naudoja pigią darbo jėgą ir greitai atims darbą iš paprastų miškakirčių. Dar vėliau susirinkimų atmosfera pasikeitė, jų dalyviai turėjo rimtesnių priekaištų. 1926 m. vasario mėnesį vykusiame Karelijos liaudies komisarų sovieto – Karelijos respublikos vyriausybės –

susirinkime keli vietos valdžios atstovai apkaltino SLON'ą kainų kėlimu; neva šis reikalauja per daug pinigų už kelio iš Kemės į Uchtą nutiesimą. „Mums jau visiškai aišku, – piktai apibendrino draugas Južnevas, – kad SLON'as yra komersantas, prekiautojas didžiulėmis, kibiomis rankomis, ir kad pagrindinis jo tikslas – siekti pelno."[67]

Karelijos prekybos įmonė, priklausanti valstybei, taip pat sukilo prieš SLON'o sprendimą atidaryti Kemėje parduotuvę. Valstybinė įmonė negalėjo sau leisti elgtis kaip SLON'as, kuris galėjo reikalauti iš kalinių dirbti daug ilgiau, o jiems mokėti daug mažiau – tiesą pasakius, visiškai nieko.[68] Maža to, skundėsi vietos valdžia, SLON'as, būdamas specialiais ryšiais susietas su OGPU, galėjo nepaisyti vietos įstatymų ir nemokėti įmokų į srities biudžetą.[69]

Ginčas dėl kalinių darbo pelningumo, efektyvumo ir teisingumo truko dar ketvirtį šimtmečio (šioje knygoje bus kalbama apie jį plačiau). Tačiau trečiojo dešimtmečio viduryje Karelijos vietos valdžia jį pralaimėjo. 1925 m. paskelbtoje Solovkų stovyklos ekonominės padėties ataskaitoje draugas Fiodoras Eichmansas – tuo metu buvęs Nogtevo pavaduotoju, o vėliau tapęs lagerio viršininku – gyrėsi SLON'o ekonominiais laimėjimais ir skelbė, kad plytų fabrikas, anksčiau buvęs „apverktinos būklės", dabar klesti, miško paruošų darbininkai viršijo metinį planą, jėgainė baigta statyti, o žuvies gamyba padvigubėjo.[70] Įvairūs šios ataskaitos variantai vėliau pasirodė ir Solovkų žurnaluose, ir kituose masiniam skaitytojui skirtuose Sovietų Sąjungos leidiniuose.[71] Juose buvo pateikti kruopštūs apskaičiavimai, viename iš pranešimų nurodoma dienos maisto davinio vertė – 29 kapeikos, metinės išlaidos vieno kalinio drabužiams – 34 rubliai 57 kapeikos. Išlaidos vienam kaliniui išlaikyti, įskaitant sveikatos priežiūrą ir transportą, buvo 211 rublių 67 kapeikos per metus.[72] Nors jau 1929 m. lageryje užfiksuotas 1,6 milijono rublių trūkumas[73] – tikriausiai dėl to, kad grynuosius išvogė OGPU, – vis tiek menama Solovkų ekonominės sėkmės istorija buvo kuo plačiau skleidžiama.

Netrukus ši sėkmė virto pagrindiniu argumentu, skatinančiu pertvarkyti visą sovietų kalėjimų sistemą. Niekam nerūpėjo, kad tai bus daroma bloginant kalinių maitinimą ir prastinant jų gyvenimo sąlygas.[74] Nelabai jaudintasi ir dėl to, kad pablogės kalėjimų ir vietos valdžios struktūrų santykiai.

Pačioje stovykloje beveik niekas neabejojo, kam reikia dėkoti už vadinamąją sėkmę. Visi aiškiai įvardijo Frenkelį kaip žmogų, atsakingą už lagerių komercializaciją, ir dauguma lygiai taip pat aiškiai rodė jam savo neapykantą. Atvirame 1928 m. Solovkų komunistų partijos narių susirinkime – tokiame atvirame, kad dalis susirinkimo protokolų paskelbti pernelyg slaptais ir neatiduoti į archyvą, todėl liko nepasiekiami, – vienos stovyklos komendantas draugas Jašenka pasiskundė, kad SLON'o Ekonomikos ir komercijos skyrius

įgijo pernelyg didelę įtaką ir „sprendžia viską“. Jis taip pat užsipuolė Frenkelį, „buvusį kalinį, po trejų metų darbų išlaisvintą, nes tuo metu lageryje trūko žmonių [prižiūrėtojų]“. Frenkelis įgijo tokią įtaką, skundėsi Jašenka (jo kalbos gerokai dvelkė antisemitizmu), kad „pasklidus gandui, jog jis gali išeiti, žmonės ėmė kalbėti: „mes be jo negalėsime dirbti“.

Jašenka prisipažino taip nekenčiąs Frenkelio, kad net galvojąs apie galimybę jį nužudyti. Kiti klausė, kodėl Frenkelis, buvęs kalinys, SLON'o parduotuvėse privilegijuotai aptarnaujamas ir gauna nuolaidų, tarsi būtų tų parduotuvių savininkas. Dar kiti kalbėjo, esą SLON'as taip užsiėmęs komercija, kad pamiršęs kitas savo užduotis – lageriuose sustojo perauklėjimo darbai, o kaliniai privalo dirbti nesąžiningomis sąlygomis. Kai jie susižaloja, stengdamiesi išvengti būtinybės vykdyti išdirbio normas, šie atvejai net nagrinėjami.[75]

Tačiau kaip anksčiau SLON'as laimėjo ginčą su Karelijos valdžia, taip ir Frenkelis – gal padedamas savo ryšių su Maskva – pačiame SLON'e laimėjo ginčą dėl to, kokia stovykla turėtų tapti Solovkai, kaip joje dirbs kaliniai ir kaip su jais bus elgiamasi.

Jau minėjau, kad ne Frenkelis veikiausiai išrado liūdnai pagarsėjusią „kiek išdirbi, tiek suvalgai“ sistemą, pagal kurią kaliniai gaudavo tokius maisto davinius, kokias išdirbio normas įstengdavo įvykdyti. Vis dėlto jis vadovavo šios sistemos plėtojimui ir klestėjimui; apytikslis susitarimas, pagal kurį už darbą kartais būdavo „mokama“ maistu, virto labai tiksliu ir valdomu maisto paskirstymo bei kalinių organizavimo metodu.

Iš tikrųjų Frenkelio sistema buvo gana paprasta. Visus SLON'o kalinius jis suskirstė į grupes pagal jų fizinį tinkamumą: sunkiems darbams, lengviems darbams, ir invalidus. Kiekvienai grupei skirdavo skirtingas užduotis ir išdirbio normas. Už tai visi gaudavo atitinkamą maistą, o grupių daviniai gana smarkiai skyrėsi. Viename sąraše, sudarytame tarp 1928 ir 1932 m., pirmos grupės kaliniams buvo numatyta 800 gramų duonos ir 80 gramų mėsos, antros grupės kaliniams – 500 gramų duonos ir 40 gramų mėsos, o trečios grupės kaliniams – 400 gramų duonos ir 40 gramų mėsos. Kitaip tariant, žemiausios kategorijos darbininkas gaudavo perpus mažesnį maisto davinį negu aukščiausios kategorijos.[76]

Praktikoje ši sistema leido labai greitai suskirstyti kalinius į tuos, kurie išgyvens, ir į tuos, kurie ne. Stiprieji kaliniai, gaudami palyginti gerą maistą, stiprėjo. Silpnieji kaliniai be maisto silpo, galiausiai susirgdavo ar mirdavo. Procesą greitino ir darė dar ekstremalesnį labai didelės išdirbio normos – kai kuriems kaliniams, ypač miestiečiams, niekada gyvenime

nekasusiems durpių ir nekirtusiems medžių, jos buvo visai neįveikiamos. 1928 m. centrinė administracija nubaudė grupę lagerio prižiūrėtojų, nes šie privertė žiemą 128 žmones dirbti miške visą naktį, kad įvykdytų normą. Praėjus mėnesiui po šio įvykio 75 procentai kalinių dar skundėsi stipriais nušalimais.[77]

Vadovaujant Frenkeliui, pasikeitė ir SLON'o atliekami darbai: jo nedomino tokie žaidimai, kaip kailinių žvėrelių auginimas ar egzotiškų Arkties augalų priežiūra. Jis siuntė kalinius tiesti kelių ir kirsti medžių, naudojosi nemokama, neprofesionalia darbo jėga, kurios SLON'as turėjo su kaupu.[78] Darbų pobūdis netruko pakeisti pačią lagerio, ar, tiksliau, lagerių, nes SLON'as išplito gerokai už Solovkų salyno ribų, prigimtį. Frenkeliui nelabai rūpėjo, kad kaliniai būtų laikomi kalėjimo sąlygomis – pastatuose, apjuostuose spygliuota viela. Jis siuntinėjo suimtųjų grupes dirbti po visą Karelijos respubliką ir Rusijos Archangelsko sritį, net už tūkstančių kilometrų nuo Solovkų, ten, kur tik jų labiausiai prireikdavo.[79]

Tartum vadybos konsultantas, kuris apsiėmė prikelti nusilpusią bendrovę, Frenkelis „racionalizavo" ir kitas lagerio gyvenimo sritis, pamažu atsikratydamas visko, kas tiesiogiai nedidino stovyklos ekonominio produktyvumo. Greitai buvo atsisakyta pretenzijų perauklėti. Kaip skundėsi Frenkelio priešininkai, jis uždarė lagerių laikraščius ir žurnalus, nutraukė Solovkų kraštotyros draugijos susirinkimus. Solovkų muziejus ir teatras išliko, bet tik tam, kad padarytų įspūdį atvykstantiems aukštiems pareigūnams.

Užtat sumažėjo atsitiktinio žiaurumo apraiškų. 1930 m. į salą atvyko Šanino komisija – speciali OGPU delegacija, paskirta gandams apie netinkamą elgesį su kaliniais tirti. Jų pranešimai patvirtino pasakojimus apie saloje taikomas fizines bausmes ir kankinimus. Stulbinamai nusigręžusi nuo savo pačios ankstesnės politikos, komisija skyrė mirties bausmę 19 kaltų OGPU atstovų ir jiems ją įvykdė.[80] Žiaurus pareigūnų elgesys tapo nebetinkamas, kai imta ypač vertinti kalinio darbingumą (*trudosposobnost*).

Galiausiai, vadovaujant Frenkeliui, visiems laikams pasikeitė „politinio kalinio" sąvoka. 1925 m. rudenį buvo atsisakyta dirbtinės perskyros tarp nuteistųjų už kriminalinius nusikaltimus ir nuteistųjų už kontrrevoliucinę veiklą: abiejų grupių kaliniai buvo pasiųsti į Kareliją bendrai dirbti milžiniškuose miško darbų projektuose ir lentpjūvėse. SLON'as nebepripažino privilegijų jokiems kaliniams, visus juos pradėjo laikyti potencialiais darbininkais.[81]

Socialistai, kurie gyveno Savatjevo barakuose, kėlė daugiau problemų. Aišku, politiniai kaliniai socialistai nė iš tolo netiko ekonominio efektyvumo idėjai, nes jie iš principo atsisakė dirbti bet kokius priverčiamuosius darbus. Jie net nesutiko skaldyti malkų savo barakams apšildyti. „Mes ištremti administracine tvarka, – pasiskundė vienas jų, – ir dabar tegu administracija

mus aprūpina viskuo, kas būtina.“[82] Nenuostabu, kad tokia pozicija ėmė kelti lagerio administracijos pasipiktinimą. Atrodo, komendantas Nogtevas ypač nepakentė begalinių jų reikalavimų, nors 1923 m. pavasarį Petrominske pats derėjosi su politiniais kaliniais ir žadėjo jiems laisvesnį režimą Solovkų saloje, jei tik šie sutiks savo valia ten važiuoti. Jis ginčijosi su politiniais kaliniais dėl jų judėjimo laisvės, dėl galimybės matytis su gydytoju ir teisės susirašinėti su išorės pasauliu. Galiausiai 1923 m. gruodžio 19 d., įsiplieskus ypač karštam ginčui dėl kaliniams taikomos komendanto valandos, kareiviai, kurie saugojo Savatjevo barakus, ėmė šaudyti į grupę politinių kalinių ir šešis jų nušovė.

Šis incidentas sukėlė didžiulį pasipiktinimą užsienyje. Politinis Raudonasis Kryžius slapta pergabeno per sieną pranešimus apie šaudymą. Pranešimai pirma pasirodė Vakarų spaudoje, tik paskui – Rusijoje. Salos administracija ir Komunistų partijos vadovybė keitėsi skubiomis telegramomis. Iš pradžių lagerio administracija šaudymą neigė, aiškino, kad kaliniai pažeidė komendanto valandą, o kareiviai prieš šaudydami į žmones paleido tris įspėjamuosius šūvius.

Vėliau, 1924 m. balandžio mėnesį, administracija pateikė subtilesnę įvykių analizę, nors galutinai ir nepripažino, kad kareiviai įspėjamųjų šūvių nepaleido (visi kaliniai sutaria, kad jų nebuvo). Politiniai kaliniai, aiškino administracija pranešime, priklausė „kitai klasei“, negu juos saugoti paskirti kareiviai. Kaliniai per dienas skaitė knygas ir laikraščius, o kareiviai knygų ir laikraščių neturėjo. Kaliniai valgė baltą duoną, sviestą ir pieną, o kareiviai tokių produktų negaudavo. Tai buvusi „nenormali situacija“. Susikaupė natūralus darbininkų nepasitenkinimas nedirbančiais, todėl, kai kaliniai pažeidė komendanto valandą, neišvengta kraujo praliejimo.[83] Norėdami pagrįsti savo išvadas, administratoriai Maskvoje Komunistų partijos centro komiteto susirinkime perskaitė kalinių laiškų ištraukas: „jaučiuosi gerai, valgau gerai... kol kas man nesiųskite nei drabužių, nei maisto...“ Kituose laiškuose buvo aprašyti gražūs gamtos vaizdai.[84] Kai kuriems šių laiškų vėliau pasirodžius sovietų spaudoje, kaliniai tvirtino taip pakiliai aprašę gyvenimą saloje tik norėdami nuraminti išsigandusius gimines.[85]

Centro komitetas pasipiktino ir ėmėsi veiksmų. Komisija, vadovaujama Glebo Bokio, OGPU vadovo, atsakingo už koncentracijos stovyklas, aplankė Solovkų lagerius ir persiuntimo kalėjimą Kemėje. 1924 m. laikraštyje *Izvestija* pasirodė serija straipsnių. „Didžiai klysta tie, kurie mano, kad Solovkai – tai niūrus, slegiantis kalėjimas, kuriame susėdę žmonės be tikslo leidžia dienas, – rašė N. Krasikovas. – Stovykla – tai didžiulė ekonominė organizacija, kuriai priklauso 3 500 darbininkų, atliekančių pačius įvairiausius darbus.“ Toliau apdainavęs Solovkų pramonę ir žemės ūkį, Krasikovas aprašo socialistų gyvenimą Savatjevo barakuose:

Jų gyvenimą galima pavadinti inteligentų ir anarchistų gyvenimu pačia blogiausia šių žodžių prasme. Nuolatinis dykinėjimas, politiniai nesutarimai, šeimyniniai kivirčai, ginčai dėl faktų, bet svarbiausia – agresyvus, priešiškas požiūris į visą vadovybę, o ypač į vietos administraciją ir juos saugančius Raudonosios armijos karius... visa tai, kartu sudėjus, skatina šių daugiau kaip trijų šimtų žmonių priešinimąsi bet kokioms vietos valdžios pastangoms, bet kokiems mėginimams suteikti jų gyvenimui drausmės ir organizuotumo.[86]

Kitame žurnale sovietų valdžia teigė, kad įkalintiesiems socialistams buvo skiriamas geresnis maisto davinys negu Raudonosios armijos kariams. Be to, kaliniai laisvai galėjo matytis su giminėmis – kaip kitaip jie būtų sugebėję perduoti informaciją? – ir galėjo kada nori išsikviesti gydytoją, daug dažniau negu normalių darbininkų kaimų gyventojai. Straipsnio autorius tyčiodamasis rašė, kad šie kaliniai reikalavo „retų ir brangių patentuotų mikstūrų", auksinių karūnėlių ir tiltų dantims.[87]

Tai buvo pabaigos pradžia. Po ilgų diskusijų, kuriose Centro komitetas apsvarstė ir atmetė idėją ištremti politinius kalinius į užsienį – nerimavo dėl tokio veiksmo poveikio Vakarų socialistams, o labiausiai kažkodėl Britų leiboristų partijai, – buvo priimtas sprendimas.[88] 1925 m. birželio 17 dieną, auštant, Savatjevo vienuolyną apsupo kareiviai. Kaliniams davė dvi valandas susikrauti daiktams. Paskui nuvedė juos į uostą, prievarta įsodino į laivus ir išgabeno į tolimus uždarus Vidurio Rusijos kalėjimus – Tobolską Vakarų Sibire ir Verchneuralską Urale, ten jų laukė daug blogesnės sąlygos, negu Savatjeve.[89] Vienas kalinys rašė apie

užrakintas kameras, kurių orą nuodija senas, dvokiantis tualeto kibiras; politiniai kaliniai atskirti vienas nuo kito... maisto daviniai blogesni negu Solovkuose. Kalėjimo administracija atsisako pripažinti mūsų seniūną (*starosta*). Nėra nei ligoninės, nei medicinos pagalbos. Kalėjimas dviejų aukštų, pirmo aukšto kameros žemos ir tamsios. Jose laikomi sergantys draugai, kai kurie serga tuberkulioze...[90]

Nors kaliniai ir toliau kovojo už savo teises, siuntė laiškus į užsienį, belsdami į kalėjimo sienas perdavinėjo vieni kitiems pranešimus ir rengė bado streikus, bolševikų propagandai pavyko nutildyti socialistų protestus. Berlyne, Paryžiuje ir Niujorke senosioms pagalbos kaliniams draugijoms pasidarė labai sunku surinkti pinigų.[91] „Po gruodžio 19-osios įvykių, – rašė vienas kalinys draugui į užsienį, turėdamas galvoje 1923 m. nušautus šešis kalinius, – mes įsivaizdavome, kaip „pasaulis bus sukrėstas" – mūsų, socialistų, pasaulis.

Bet jis, atrodo, nė nepastebėjo, kas atsitiko Solovkuose, ir tada tragedijoje nuaidėjo juokas.“[92]

Trečiojo dešimtmečio pabaigoje politiniai kaliniai socialistai nebeturėjo ypatingo statuso. Jie buvo laikomi tose pačiose kamerose su bolševikais, trockininkais ir kriminaliniais nusikaltėliais. Dar po dešimties metų politiniai kaliniai – tiksliau, „kontrrevoliucionieriai“ – jau bus laikomi nebe privilegijuotais, o žemiausios kategorijos kaliniais, lagerio hierarchijoje žemesniais už kriminalinius nusikaltėlius. Nustoję būti piliečiais su teisėmis, ginančiomis politinius kalinius, jie savo kalintojams rūpėjo tik tiek, kiek įstengė dirbti. Ir tik tol, kol įstengė dirbti, jie buvo maitinami ir galėjo išlikti gyvi.

3 skyrius

1929 m. didysis posūkis

> Kai bolševikai paėmė valdžią, jie buvo švelnūs ir atlaidūs savo priešams... mes nuo pat pradžių padarėme klaidą. Atlaidumas tokiai jėgai buvo nusikaltimas darbininkų klasei. Tai netrukus paaiškėjo...
>
> Josifas Stalinas[1]

1929 m. birželio 20 d. laivas „Glebas Bokis" prisišvartavo mažoje Solovkų prieplaukoje žemiau kremliaus. Iš viršaus jį stebėjo lūkesčių pilni kaliniai. Iš „Glebo Bokio" išlipo ne būrys tylių, išsekusių kalinių, kaip paprastai, bet grupelė sveikų, energingų vyrų ir viena moteris, eidami krantu jie gyvai kalbėjosi ir gestikuliavo. Fotografijose, padarytose tą dieną, matyti, kad beveik visi atvykėliai uniformuoti, tarp jų keli Čekos vadovai ir net pats Glebas Bokis. Vienas, aukštesnis už kitus, vešlesniais ūsais, apsirengęs paprastesniais drabužiais – dėvi plokščią darbininko kepurę, užsimetęs paprastą paltą. Tai rašytojas Maksimas Gorkis.

Vienas iš kalinių, stebėjusių juos pro langą, buvo Dmitrijus Lichačiovas, jis prisiminė ir dar keletą atvykėlių: „Mums buvo matyti kupstas, ant kurio ilgai stovėjo Gorkis su keistos išvaizdos asmeniu, apsirengusiu odiniu švarku, odinėmis galifė, apsiavusiu auliniais, su odine kepure. Tai buvo Gorkio marti, jo sūnaus Maksimo žmona. Buvo aiškiai matyti, kad ji apsirengė, jos manymu, tikros čekistės uniforma. Paskui visi sulipo į vienuolyno vežėčias, traukiamas „Dievas žino, iš kur paimto arklio", ir nuvažiavo apžiūrėti salos.[2]

Lichačiovas puikiai suprato, kad Gorkis neeilinis lankytojas. Tuo metu bolševikai Gorkį laikė savo garbinamu ir šlovinamu sūnumi palaidūnu. Gorkis buvo įsitikinęs socialistas, artimas Lenino bendražygis, tačiau jis priešinosi 1917 m. bolševikų perversmui. Straipsniuose ir kalbose jis atkakliai, karštai kritikavo patį perversmą ir po jo prasidėjusį terorą, minėjo Lenino „beprotišką politiką" ir „paplavų duobę", kuria virtęs Petrogradas. Galiausiai 1921 m. jis iš Rusijos emigravo į Sorentą, iš kur vis dar siuntinėjo tėvynėje likusiems draugams kaltinimų ir pykčio pilnus laiškus.

Laikui bėgant jo rašinių tonas taip pasikeitė, kad 1928 m. jis dėl ne visai aiškių priežasčių nusprendė grįžti. Solženicynas gana piktai aiškina, kad Gorkis grįžo, nes Vakaruose netapo toks garsus, kaip norėjo, ir paprasčiausiai

pritrūko pinigų. Orlando Figesas pažymi, kad rašytojas emigracijoje jautėsi labai nelaimingas ir negalėjo pakęsti kitų emigrantų iš Rusijos, kur kas karštesnių antikomunistų už jį, užuojautos.[3] Kad ir kokie buvo Gorkio motyvai grįžti, nutaręs gyventi tėvynėje jis, atrodo, pasiryžo kiek įmanydamas padėti sovietų režimui. Beveik iškart leidosi į pergalingą kelionę po Sovietų Sąjungą, tyčia įtraukdamas į darbotvarkę apsilankymą Solovkuose. Jis seniai, nuo savo nusikalstamos paauglystės laikų, domėjosi kalėjimais.

Gorkio apsilankymą Solovkuose savo memuaruose aprašė daugelis, ir visi sutaria, kad jam iš anksto buvo kruopščiai ruoštasi. Kai kas prisimena, kad vienai dienai net pakeitė lagerio taisykles, vyrams buvo leista susitikti su žmonomis, turbūt tam, kad žmonės atrodytų linksmesni.[4] Lichačiovas rašė, kad darbo kolonija buvo apsodinta dideliais, senais medžiais, kad neatrodytų taip niūriai, o kaliniai iškelti iš barakų, nes šie buvo perpildyti. Tačiau apie tai, ką saloje veikė atvykęs Gorkis, atsiminimų autoriai pasakoja skirtingai. Pasak Lichačiovo, rašytojas aiškiai permatė visus mėginimus jį apmulkinti. Vedžiojamas po ligoninę, kurios personalas vilkėjo naujutėlaičius chalatus, Gorkis šnirpštelėjęs: „Nemėgstu paradų." Ir išėjęs. Darbo kolonijoje jis praleido tik dešimt minučių (taip pasakoja Lichačiovas), paskui užsidarė su keturiolikmečiu kaliniu, norėdamas išgirsti „tiesą". Po keturiasdešimties minučių išėjo verkdamas.[5]

O štai Olegas Volkovas, taip pat buvęs Solovkuose, kai atvyko Gorkis, tvirtina, kad rašytojas „žiūrėjo tik ten, kur jam buvo liepta".[6] Ir nors istoriją apie keturiolikmetį berniuką mini ir kiti autoriai (pasak vieno jų, Gorkiui išvykus šis buvo tuojau pat sušaudytas), kai kas tvirtina, kad kalinių pastangoms pasikalbėti su Gorkiu buvo užkirstas kelias.[7] Beveik nėra abejonių, kad kalinių laiškai Gorkiui vėliau buvo perimami, o remiantis šaltiniu, bent vieno laiško autorius nubaustas mirtimi.[8] V. E. Kanenas, į nemalonę patekęs OGPU agentas, įkalintas Solovkuose, net tvirtina, kad Gorkis lankė Sekirkos karcerius ir pasirašė kalėjimo žurnale. Vienas Maskvos OGPU vadovų, lydėjusių Gorkį, rašė: „Apsilankęs Sekirkoje, pamačiau, kad čia yra tvarka, viskas taip, kaip turi būti." Apačioje, pasak Kaneno, Gorkis prirašęs pastabą: „Aš net sakyčiau – puiki tvarka."[9]

Neįmanoma tiksliai pasakyti, ką Gorkis veikė ar matė saloje, užtat galima perskaityti jo įspūdžius, vėliau pateiktus kaip kelionės užrašus. Gorkis išgyrė salų gamtos grožį, aprašė tapybiškus pastatus ir tapybiškai atrodančius jų gyventojus. Plaukdamas į salą, jis laive net sutiko keletą senųjų Solovkų vienuolių. „Ir kaip gi administracija elgiasi su vienuoliais?" – klausia jis. „Administracija visus skatina dirbti. Mes dirbame", – atsako šie.[10]

Gorkis susižavėjęs aprašo gyvenimo sąlygas, akivaizdžiai norėdamas parodyti skaitytojams, kad sovietų darbo stovykla iš esmės skiriasi nuo kapitalistinės

(ar carinės) darbo stovyklos – tai visiškai naujo tipo institucija. Kai kuriuose kambariuose jis matęs „keturias ar šešias lovas, papuoštas asmeniniais daiktais... ant palangių žydi gėlės. Neatrodo, kad gyvenimas paklustų pernelyg griežtoms taisyklėms. Ne, čia visai nepanašu į kalėjimą, veikiau atrodo, kad šiuose kambariuose gyvena keleiviai, išsigelbėję iš skęstančio laivo".

Darbo vietose jis mato „sveikus vyrus" lininiais marškiniais ir tvirtais batais. Politinių kalinių sutinka nedaug, o ir tuos niekinamai vadina „kontrrevoliucionieriais, emocingais monarchistais". Kai jie Gorkiui skundžiasi, kad buvo suimti neteisėtai, šis įtaria juos meluojant. Vienoje vietoje tarsi užsimena apie legendinį savo susitikimą su keturiolikmečiu. Per susitikimą su nepilnamečiais nusikaltėliais, rašo jis, vienas iš jų atnešė jam protesto raštą. Kiti vaikai į tai reagavo „garsiais riksmais" ir išvadino jį „skundiku".

Tačiau ne tik dėl gyvenimo sąlygų Gorkis Solovkus vadina naujo tipo stovykla. Jos kaliniai, „išgelbėti keleiviai", yra ne tik sveiki ir laimingi, bet vaidina svarbiausią vaidmenį didingame eksperimente: kriminalinės, asocialių polinkių asmenybės virtime naudingu sovietų piliečiu. Gorkis įkvėpė gyvybės Dzeržynskio idėjai: lageriai privalo tapti ne tik vietomis bausmėms atlikti, bet ir „darbo mokyklomis", specialiai pritaikytomis besiformuojančiai sovietų sistemai reikalingiems naujo tipo darbininkams kaldinti. Laikantis šio požiūrio, galutinis eksperimento tikslas yra užtikrinti, kad „kalėjimai būtų panaikinti" – ir šis tikslas bus pasiektas. „Jei bet kuri iš vadinamųjų kultūringų Europos šalių išdrįstų atlikti tokį eksperimentą, koks atliekamas šioje kolonijoje, – daro išvadą Gorkis, – ir jei šis eksperimentas duotų tokių vaisių, kokių duoda mūsiškis, ta šalis pradėtų garsiai trimituoti ir girtis savo laimėjimais." Jo manymu, tik dėl sovietų lyderių „kuklumo" iki šiol to nebuvo daroma.

Vėliau Gorkis neva prisipažinęs, kad nė vienas jo sakinys, parašytas apie Solovkus, neišliko „nepaliestas cenzoriaus plunksnos". Mes iš tiesų nežinome, ar jis tai parašė dėl savo naivumo, ar sąmoningai trokšdamas apgauti skaitytojus, ar priverstas cenzorių.[11] Kad ir kokie būtų Gorkio motyvai, jo 1929 m. apybraiža apie Solovkus taps svarbiu, pamatiniu tekstu formuojant visuomenės ir valdžios nuomonę apie tais metais sumanytą įdiegti naują, dar platesnę lagerių sistemą. Anksčiau bolševikų propaganda gynė revoliucinį smurtą kaip neišvengiamą, tačiau laikiną blogybę, kaip tam tikrą apvalančią jėgą. O Gorkis institucionalizuotą smurtą Solovkų lageriuose pavertė logiška ir natūralia naujosios tvarkos dalimi ir padėjo sutaikyti visuomenę su augančia totalitarinės valstybės galia.[12]

Kaip paaiškėjo, 1929 metus bus verta prisiminti ne tik dėl Gorkio apybraižos. Tuo metu revoliucija jau pasiekė brandą. Nuo pilietinio karo pabaigos

praėjo beveik dešimt metų. Leninas seniai miręs. Išmėginti įvairūs ekonomikos eksperimentai – Naujoji ekonominė politika, karinis komunizmas – ir galiausiai jų atsisakyta. Kaip pavienės koncentracijos stovyklos Solovkų salose tapo lagerių tinklu, vadinamuoju SLON'u, taip ir atsitiktiniai pirmųjų Sovietų Sąjungos egzistavimo metų teroro aktai virto sistemingesniu režimo apsibrėžtų priešų persekiojimu.

1929 m. revoliucija jau turėjo ir visai kitokio pobūdžio vadą. Visą trečiąjį dešimtmetį Josifas Stalinas persekiojo ir naikino pirmiausia bolševikų, o paskui savo paties priešus: jis pasiskelbė esąs atsakingas už partijos personalą ir gausiai naudojosi slapta informacija, renkama slaptosios policijos, kuria jis asmeniškai labai domėjosi. Stalinas surengė seriją partijos valymų (iš pradžių tai reiškė pašalinimą iš partijos), kurių rezultatai būdavo pranešami emocinguose masiniuose susirinkimuose, pilnuose kaltinimų ir savigailos. 1937 ir 1938 m. šie valymai jau bus mirtini: pašalinimą iš partijos dažniausiai lydėjo įkalinimas lageryje arba mirtis.

Stalinas itin subtiliai įveikė savo pagrindinį konkurentą kovoje dėl valdžios Levą Trockį. Pirmiausia jis Trockį diskreditavo, paskui ištrėmė į salą netoli Turkijos pakrantės, o galiausiai, juo pasinaudojęs, sukūrė precedentą. Kai Jakovas Bliumkinas, OGPU agentas ir karštas Trockio rėmėjas, aplankęs savo herojų tremtyje, grįžo nešinas jo žinia kitiems rėmėjams, Stalinas liepė Bliumkiną suimti ir nubausti mirtimi. Taip jis patvirtino valstybės pasirengimą panaudoti visą savo represinių struktūrų jėgą ne tik prieš kitų socialistų partijų narius ar senojo režimo atstovus, bet ir prieš pačios bolševikų partijos disidentus.[13]

Vis dėlto 1929 m. Stalinas dar nebuvo tas diktatorius, kuriuo jis taps baigiantis kitam dešimtmečiui. Bus tiksliau pasakyti, kad tais metais Stalinas pradėjo diegti politiką, galiausiai įtvirtinsiančią jo valdžią ir neatpažįstamai pakeisiančią sovietų ekonomiką bei visuomenę. Vakarų istorikai šią politiką vadina įvairiai – „revoliucija iš viršaus“ arba „stalininė revoliucija“. Pats Stalinas ją vadino „didžiuoju posūkiu“.

Stalino revoliucijos esmė buvo nauja nepaprastai – beveik karštligiškai – sparčios industrializacijos programa. Tuo metu sovietų revoliucija dar nebuvo atnešusi ryškesnių materialių permainų į daugelio žmonių gyvenimą. Priešingai – per daugelį revoliucijos, pilietinio karo ir ekonominių eksperimentų metų žmonės dar labiau nuskurdo. Taigi Stalinas, tikriausiai pajutęs augantį žmonių nepasitenkinimą revoliucija, nusprendė radikaliai pakeisti paprastų žmonių gyvenimo sąlygas.

Siekdama šio tikslo sovietų vyriausybė 1929 m. patvirtino naują penkmečio planą – ekonomikos programą, reikalaujančią kasmet 20 procentų padidinti darbo našumą. Buvo sugrąžintos maisto kortelės. Laikinai atsisakyta

septynių dienų savaitės, kurią sudarė penkios darbo ir dvi poilsio dienos. Vietoj jos darbininkams įvestos pamainos, kad fabrikai niekada nebūtų uždaryti. Pirmenybinės svarbos objektuose dažnokai būdavo trisdešimties valandų pamainos, o kai kurie darbininkai per mėnesį dirbdavo vidutiniškai po 300 valandų.[14] Iš viršaus primesta, tačiau apačioje entuziastingai palaikoma laiko dvasia reiškėsi nuolatinėmis lenktynėmis, kuriose fabrikų direktoriai ir biurokratai, darbininkai ir tarnautojai rungėsi, kas greičiau įvykdys ir viršys planą ar bent jau pasiūlys naujus, dar spartesnius būdus planui viršyti. Tačiau plano pagrįstumu niekam buvo nevalia abejoti. Tai galiojo ir aukščiausiems partijos sluoksniams: partijos vadai, drįsę suabejoti skubotos industrializacijos verte, neilgai išlikdavo postuose. Ta pati dvasia tvyrojo ir kasdienybėje. Vienas tais laikais gyvenęs žmogus prisimena, kaip darželyje žygiavo aplink kambarį iškėlęs vėliavėlę ir skandavo:

Penkis per ketverius,
Penkis per ketverius,
Penkis per ketverius,
O ne per penkerius!

Deja, skanduotės prasmė – kad penkmečio planą reikia įvykdyti per ketverius metus – jam taip ir liko visiškai nesuprantama.[15]

Kaip ir per visas didžiąsias sovietų iniciatyvas, masinės industrializacijos pradžioje atsirado visiškai naujos nusikaltėlių kategorijos. 1926 m. buvo perrašytas Sovietų Sąjungos baudžiamasis kodeksas, įtraukiant, be kita ko, išplėstą 58 straipsnį, apibrėžiantį „kontrrevoliucinius“ nusikaltimus. Anksčiau 58-ame straipsnyje buvo tik pora paragrafų, o dabar jų atsirado aštuoniolika – ir jais visais naudojosi OGPU, ypač tada, kai reikėdavo suimti įvairių technikos sričių specialistus.[16] Suprantama, tokio spartaus permainų tempo ilgai išlaikyti nebuvo įmanoma. Pernelyg greitai naudojamos primityvios technologijos gausino klaidų. Reikėjo surasti kaltuosius. Todėl pradėta suiminėti „kenkėjus“ ir „sabotuotojus“, kurie piktais kėslais trukdė sovietų ekonomikai pateisinti propagandos sukurtą vaizdą. Kai kurie iš pirmųjų parodomųjų teismo procesų – Šachtų procesas 1928 m., Industrinės partijos procesas 1930 m. – iš esmės buvo inžinierių ir techninės inteligentijos teismai. Toks pat buvo ir firmos „Metro-Vickers“ darbuotojų teismas 1933 m., kuris ypač patraukė tarptautinės bendruomenės dėmesį, nes jame buvo kaltinami ne tik rusai, bet ir britai, kaltinami „šnipinėjimu ir sabotažu“ Didžiosios Britanijos naudai.[17]

Tačiau kalinių atsiras ir iš kitur. 1929 m. sovietų režimas pradėjo prievartinės kaimo kolektyvizacijos procesą, milžiniškas esmines permainas, tam

tikru požiūriu pralenkusias net Rusijos revoliuciją. Per neįtikėtinai trumpą laiką kaimo komisarai privertė milijonus valstiečių atsisakyti savo sklypelių ir įstoti į kolūkius; dažniausiai valstiečiai buvo iškeldinami iš žemių, kurias šimtus metų dirbo jų šeimos. Ši permaina visiems laikams susilpnino Sovietų Sąjungos žemės ūkį ir buvo pagrindinė priežastis, dėl kurios 1932 ir 1934 m. Ukrainoje bei pietinėje Rusijoje kilo siaubingas, pragaištingas badas, jis nusinešė nuo šešių iki septynių milijonų žmonių gyvybių.[18] Be to, kolektyvizacija visiems laikams nutraukė Rusijos kaimiečių ryšį su praeitimi.

Milijonai žmonių priešinosi kolektyvizacijai, slėpė grūdus rūsiuose arba atsisakydavo bendradarbiauti su valdžia. Tuos, kurie priešinosi, vadino buožėmis: jų apibrėžimas buvo toks miglotas, kaip ir pavadinimas „kenkėjas", ir galėjo būti pritaikytas praktiškai bet kam. Kartais pakakdavo, kad tikrai neturtingas valstietis turėtų karvę arba kambariu didesnius už kaimyno namus, pakako ir pavydaus kaimyno skundo. Norėdamas palaužti buožių pasipriešinimą režimas iš esmės atgaivino seną carinę trėmimų administracine tvarka tradiciją. Diena po dienos į kaimus tiesiog atvažiuodavo sunkvežimiai ir vežimai, į kuriuos susodindavo ištisas šeimas. Kartais buožes sušaudydavo, kartais suimdavo ir nuteisdavo lagerio darbams. Galiausiai režimas vis dėlto daugumą jų ištrėmė. Nuo 1930 iki 1933 m. daugiau kaip du milijonai valstiečių „buožių" buvo ištremti į Sibirą, Kazachstaną ir kitus menkai gyvenamus Sovietų Sąjungos regionus, kur visą likusį gyvenimą jie praleido kaip „ypatingi tremtiniai", be teisės išvykti iš tremties vietos. Dar 100 000 jų buvo suimti ir atsidūrė gulage.[19]

Prasidėjus sausros sukeltam badui, kilo nauja suėmimų banga. Iš kaimų buvo atimti visi valstiečių turėti grūdai, kurių jokiu būdu nebuvo galima atiduoti buožėms. Žmonės, sučiupti vagiant menkiausią smulkmeną, net jei tai darydavo norėdami pamaitinti vaikus, irgi atsidurdavo kalėjimuose. 1932 m. rugpjūčio 7 d. išleistas įsakas už tokius „nusikaltimus valstybės turtui" reikalavo skirti mirties bausmę arba ilgą įkalinimą lageryje. Netrukus lageriuose pasirodė „rinkėjos" – valstietės, kurios, nenorėdamos mirti badu, ėjo rinkti laukuose likusių grūdų. Prie jų prisidėjo žmonės, iš alkio pavogę puskilogramį bulvių ar skraitą obuolių ir už tai nuteisti dešimt metų kalėti.[20] Šiais įstatymais galima paaiškinti, kodėl ketvirtąjį dešimtmetį valstiečiai sovietų lageriuose sudarė kalinių daugumą ir kodėl iki pat Stalino mirties kalėjimuose jų buvo gausu.

Masiniai suėmimai padarė didžiulę įtaką lageriams. Vos įsigaliojus naujiesiems įstatymams, stovyklų administratoriai ėmė raginti sparčiai ir radikaliai atnaujinti visą sistemą. Paprastų kalėjimų sistema, kuri vis dar priklausė Vidaus reikalų komisariatui (ir vis dar buvo didesnė už OGPU kontroliuojamus Solovkus), ankstesnį dešimtmetį tebebuvo perkrauta, blogai organizuota

ir gausiai finansuojama iš biudžeto. Šalyje padėtis buvo tokia prasta, kad Vidaus reikalų komisariatas net mėgino sumažinti kalinių skaičių – nuteisti žmones „darbo prievolei be laisvės atėmimo“, kitaip sakant, skirti jiems privalomus darbus, bet neuždaryti į kalėjimus ir taip sumažinti kalėjimų patiriamą spaudimą.[21]

Tačiau spartėjant kolektyvizacijai ir stiprėjant represijoms (iš namų buvo iškeldinti milijonai buožių), panašūs sprendimai ėmė atrodyti politiškai nebrandūs. Valdžia dar kartą nusprendė, kad tokius pavojingus nusikaltėlius – didžiojo Stalino siekio industrializuoti šalį priešus – reikia įkalinti griežčiau; OGPU buvo pasiryžusi sukurti tokią sistemą.

Žinodamas, kad kalėjimų sistema prastėja sparčiai augant kalinių skaičiui, Komunistų partijos Politinis biuras 1928 m. įkūrė komisiją šiai problemai spręsti. Komisija turėjo atrodyti neutrali, jai priklausė Vidaus reikalų ir Teisingumo komisariatų bei OGPU atstovai. Vadovauti komisijai buvo paskirtas teisingumo komisaras draugas Jansonas. Komisijos užduotis buvo sukurti „koncentracijos stovyklų sistemą, organizuotą pagal OGPU stovyklų pavyzdį“, o jos veikla buvo griežtai ribota. Nors būta ir lyriškų Maksimo Gorkio svajų apie darbo poveikį perauklėjant nusikaltėlius, visi komisijos nariai kalbėjo griežtos ekonomikos kalba. Visiems rūpėjo „pelningumas“, daug kalbėta apie „darbo racionalizavimą“.[22]

Tiesa, protokole, surašytame po 1929 m. gegužės 15 dienos komisijos posėdžio, užfiksuotos kelios masinei lagerių sistemai sukurti trukdančios praktinės kliūtys: lagerius bus sunku statyti, nėra kelių, jungiančių šalies centrą su tolimąja šiaure, ir panašiai. Darbo komisarui atrodė neteisinga smulkiems nusikaltėliams ir recidyvistams skirti tokias pačias bausmes. Vidaus reikalų komisaras Tolmačiovas priminė, kad užsieniečiams sistema nepatiks: „baltagvardiečiai emigrantai“ ir buržuazinė užsienio spauda skelbs, neva „užuot kūrę baudžiamąją sistemą, skirtą darbu perauklėti kalinius, mes pradėjome statyti čekistines tvirtoves“.[23]

Tačiau kalbėta tik apie tai, kad sistema prastai *atrodys*, o ne apie tai, kad ji *bus* prasta. Nė vienas komisijos narys neprieštaravo dėl jos sukūrimo, nepasakė, kad „Solovkų tipo“ lageriai yra žiaurūs ar mirtini. Niekas nė nepaminėjo Lenino taip mėgtų alternatyvių baudžiamojo teisingumo teorijų, nuostatos, kad nusikalstamumas išnyks su kapitalizmu. Tikrai niekas nekalbėjo apie kalinių perauklėjimą, apie „žmogaus prigimties keitimą“, kurį išgyrė Gorkis apybraižoje apie Solovkus ir kuriam skirta tiek dėmesio pristatant pirmuosius lagerių kompleksus. Užtat Genrichas Jagoda, OGPU atstovas komisijoje, labai aiškiai paskelbė tikruosius režimo tikslus:

> Ne tik įmanoma, bet ir absoliučiai būtina iš įkalinimo vietų Rusijos respublikoje perkelti 10 000 kalinių, kurių darbas gali būti geriau organizuotas ir naudingesnis. Be to, gavome pranešimų, kad Ukrainos respublikos kalėjimai bei stovyklos irgi perpildyti. Aišku, sovietų politika neleidžia statyti naujų kalėjimų. Niekas neskirs lėšų naujiems kalėjimams. O štai didelių stovyklų statyba – stovyklų, kuriose bus galima racionalizuoti darbą, – yra visai kas kita. Pritraukdami darbininkus į Šiaurę mes patiriame labai daug sunkumų. Jei nusiųstume ten tūkstančius kalinių, galėtume panaudoti Šiaurės gamtinius išteklius... Solovkų patirtis rodo, kad toje srityje tai įmanoma padaryti.

Toliau Jagoda paaiškino, kad gyventojai bus nuolat perkeliami. Pasibaigus bausmės laikui, kaliniai liks ten gyventi, nes „įvairiomis – administracinėmis ir ekonominėmis – priemonėmis galėsime priversti išlaisvintus kalinius pasilikti Šiaurėje ir taip apgyventi atokiausius šalies regionus“.[24]

Idėja, kad kaliniai taptų kolonistais – panašiai kaip laikantis carinio modelio, – nebuvo atsitiktinė. Kol Jansono komisija svarstė detales, kita sovietų vyriausybės sukurta komisija jau pradėjo tirti darbo jėgos krizę Tolimojoje Šiaurėje ir siūlė problemą spręsti pasitelkus bedarbius ar kinus imigrantus.[25] Abi komisijos tuo pačiu metu stengėsi išspręsti tą pačią problemą, ir tai anaiptol nenuostabu. Kad įvykdytų Stalino numatytą penkmečio planą, Sovietų Sąjunga turėjo gauti milžiniškus kiekius anglių, dujų, naftos ir miško medžiagos – visa tai buvo Sibire, Kazachstane ir Tolimojoje Šiaurėje. Šaliai taip pat reikėjo aukso naujiems įrengimams pirkti iš užsienio, o geologai neseniai jo atrado tolimiausiame Šiaurės Rytų Kolymos regione. Šiuos išteklius reikėjo kuo greičiau pasiimti, nors regionuose ir amžinas įšalas, primityvios gyvenimo sąlygos ir neprieinamumas.

Įkvėptas tuo metu vykusio komisariatų rungtyniavimo, Jansonas iš pradžių pasiūlė, kad kuriamą sistemą perimtų jo vadovaujamas komisariatas ir įkurtų kelias miško paruošų stovyklas, padėsiančias padidinti Sovietų Sąjungos medienos eksportą, vieną pagrindinių užsienio valiutos šaltinių. Šis projektas buvo atidėtas į šalį, veikiausiai todėl, kad ne visi norėjo jo kontrolę atiduoti draugui Jansonui ir jo teisininkams biurokratams. Tiesą pasakius, kai 1929 m. pavasarį projektą netikėtai atgaivino, Jansono komisijos išvados buvo kiek kitokios. 1929 m. balandžio 13 d. komisija pasiūlė sukurti naują, unifikuotą stovyklų sistemą, kurioje būtų panaikintas skirtumas tarp „paprastų“ ir „ypatingų“ stovyklų. Svarbiau vis dėlto tai, kad tiesioginę naujosios unifikuotos sistemos kontrolę komisija perdavė tiesiai OGPU.[26]

OGPU stulbinamai greitai perėmė Sovietų Sąjungos kalinių kontrolę. 1927 m. gruodį OGPU Ypatingasis skyrius kontroliavo 30 000 kalinių, arba

10 procentų visų įkalintųjų, daugiausia Solovkuose. Sistemoje dirbo ne daugiau kaip 1 000 žmonių, o jos biudžetas neviršijo 0,05 proc. valstybės išlaidų. Užtat Vidaus reikalų komisariatui pavaldžioje kalėjimų sistemoje buvo 150 000 kalinių, ir jai buvo skiriama 0,25 proc. valstybės biudžeto. Tačiau nuo 1928 iki 1930 m. padėtis apvirto aukštyn kojomis. Kitos valstybės institucijos palengva atsisakė kalinių, kalėjimų, lagerių ir jiems priklausančių pramonės įmonių, o OGPU jurisdikcijai priklausančių kalinių skaičius išaugo nuo 30 000 iki 300 000.[27] Slaptoji policija 1931 m. taip pat apsiėmė kontroliuoti milijonus „ypatingų tremtinių" – daugiausia ištremtų buožių, kuriuos iš esmės galima vadinti darbo prievolininkais, nes jiems buvo uždrausta išvykti iš paskirtų gyvenimo ir darbo vietų, o nepaklususiems grėsė mirtis arba suėmimas.[28] Dešimtmečiui įpusėjus OGPU jau kontroliavo visą milžinišką Sovietų Sąjungos kalinių darbo jėgą.

Norėdama susidoroti su naujomis pareigomis, OGPU reorganizavo buvusį Ypatingąjį stovyklų skyrių ir pavadino jį Vyriausiąja pataisos darbų lagerių ir darbo gyvenviečių valdyba. Galiausiai šį gremėzdišką pavadinimą sutrumpino iki Vyriausiosios lagerių valdybos, rusiškai – *Glavnoje Upravlenije LAGerei*. Iš čia ir kilo santrumpa, kuria pavadintas iš pradžių naujasis skyrius – GULAG, o paskui ir visa sistema – gulagas.[29]

Nuo pat tų laikų, kai susiformavo didžioji sovietų koncentracijos stovyklų sistema, jų kaliniai ir kronikininkai ginčijasi, kokie buvo jos sukūrimo motyvai. Ar lageriai atsirado atsitiktinai, kaip šalutinis šalies kolektyvizacijos, industrializacijos ir kitų procesų poveikis? O gal Stalinas kruopščiai suplanavo gulago augimą, iš anksto ketindamas suimti milijonus žmonių?

Anksčiau kai kurie mokslininkai skelbė, kad lageriai įkurti neturint bendro plano. Vienas istorikų, Jamesas Harrisas, tvirtino, kad ne Maskvos biurokratai, o vietos valdžios vadovai stengėsi pastatyti naujų lagerių Uralo srityje. Priversti, viena vertus, vykdyti neįmanomus penkmečio plano reikalavimus, o kita vertus, susidūrę su katastrofišku darbo jėgos trūkumu, Uralo valdininkai, siekdami nepasiekiamo tikslo, tyčia ypač greitai ir žiauriai vykdė kolektyvizaciją: iškėlę buožę iš jo gyvenamo ūkio, jie įgydavo dar vieną vergą darbui.[30] Kitas istorikas, Michaelis Jakobsonas, remdamasis panašiais argumentais įrodinėja, kad sovietų kalėjimų sistemos prigimtis buvusi „banali": „Biurokratai siekė neįgyvendinamų tikslų – kalėjimuose perauklėti kalinius ir pasiekti, kad įkalinimo įstaigos išsilaikytų pačios. Valdininkams reikėjo darbo jėgos ir fondų, reikėjo plėsti savo biurokratinę sistemą ir stengtis įvykdyti nerealius planus. Administratoriai ir prižiūrėtojai pareigingai laikėsi privalomų taisyklių ir vykdė reikalavimus. Teoretikai viską aiškino ir teisino.

Galiausiai visa tai buvo apverčiama aukštyn kojomis, modifikuojama arba išvis atsisakoma.“[31]

Iš tikrųjų nesukeltų nuostabos, jei paaiškėtų, kad gulagas išties atsiradęs atsitiktinai. Visą ketvirtojo dešimtmečio pradžią sovietų vadovybė ir konkrečiai Stalinas be paliovos kaitaliojo kursą, imdavosi įgyvendinti kokią nors politiką ir netrukus jos atsisakydavo, viešai skelbdavo pareiškimus, skirtus tikrovei nuslėpti. Skaitant tų laikų istoriją nelengva įžvelgti Stalino ar kieno nors kito sukurtą pragaištingą planą.[32] Pavyzdžiui, pats Stalinas pradėjo kolektyvizaciją, tačiau 1930 m. kovo mėnesį, atrodo, apsigalvojo ir užsipuolė pernelyg uolius vietos pareigūnus, kuriems neva „sėkmė apsukusi galvą“. Kad ir ką norėta pasakyti šiuo pareiškimu, didesnės įtakos jis nepadarė, buožių naikinimas truko dar ilgus metus.

OGPU biurokratai ir slaptoji policija, kurie planavo gulago plėtrą, iš pradžių, atrodo, taip pat aiškiai nesuvokė savo galutinio tikslo. Jansono komisija priimdavo sprendimus ir vėl juos atšaukdavo. OGPU irgi laikėsi iš pažiūros prieštaringos politikos. Pavyzdžiui, visą ketvirtąjį dešimtmetį OGPU dažnai skelbė amnestijas, siekdama aptuštinti prikimštus kalėjimus ir lagerius. Tačiau po kiekvienos amnestijos būtinai kildavo nauja represijų ir lagerių statybų banga, tarsi Stalinas ir jo parankiniai niekaip nebūtų įstengę apsispręsti, reikia jiems lagerių sistemos ar ne – o gal, laikui bėgant, įsakymus duodavo vis kiti žmonės.

Pati lagerių sistema irgi perėjo keletą ciklų: ji buvo tai represyvi, tai švelnesnė, tai vėl griežta. Net po 1929 m., kai lageriai pradėjo ryžtingai siekti ekonominio efektyvumo, sistemoje išliko keletas anomalijų. Pavyzdžiui, net 1937 m. daug politinių kalinių laikyta kalėjimuose, kuriuose atvirai buvo draudžiama dirbti – atrodytų, tokia praktika prieštarautų visuotiniam efektyvumo siekiui.[33] Ne visi biurokratiniai pokyčiai pasirodė esą labai prasmingi. Nors ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje formali perskyra tarp slaptosios ir neslaptosios policijos lagerių galiausiai buvo panaikinta, vis dėlto išliko skirtumas tarp „lagerių“, neva skirtų pavojingesniems nusikaltėliams ir politiniams kaliniams, ir „kolonijų“, kuriose kalėjo trumpesniam laikui nuteisti, smulkūs nusikaltėliai. Praktikoje lagerių ir kolonijų darbo bei kasdienio gyvenimo organizavimas ir maistas beveik nesiskyrė.

Vis dėlto pastaruoju metu daugiau specialistų linkę manyti, kad pats Stalinas gal ir ne kruopščiai sukūrė darbo lagerių planą, tačiau tikrai tikėjo jo milžiniškais privalumais ir šio tikėjimo neprarado iki pat mirties. Kodėl taip atsitiko?

Vieni autoriai, pavyzdžiui, buvęs slaptosios policijos darbuotojas ir ankstyvosios lagerių sistemos istorikas Ivanas Čuchinas, mano, kad Stalinas skatino itin ambicingus gulago statybų pradžios darbus, norėdamas sustiprinti

savo prestižą. Tuo metu jis buvo tik pradedantis šalies vadovas, iškilęs po ilgos ir negailestingos kovos dėl valdžios. Gal jis įsivaizdavo, kad naujos pramonės pergalės, pasiektos kalėjimo vergų darbu, padės jam užsitikrinti galią.[34]

Gali būti, kad Staliną įkvėpė ankstesni istorijos įvykiai. Robertas Tuckeris ir kiti įtikinamai parodė Stalino atkaklų domėjimąsi Petru Didžiuoju, dar vienu Rusijos valdovu, kuris, pasitelkęs daugybės baudžiauninkų ir kalinių darbą, pasiekė neįtikėtinų inžinerijos ir statybų rezultatų. Kalbėdamas Centro komiteto plenume, surengtame 1928 m., kaip tik prieš paskelbiant industrializacijos programą, Stalinas su pasigėrėjimu pareiškė, kad

> kai Petras Didysis, verslo reikalais bendraudamas su pažangesnėmis Vakarų šalimis, karštligiškai ėmėsi statyti gamyklas ir fabrikus, kad aprūpintų kariuomenę ir sustiprintų šalies gynybą, jis ypač stengėsi *įveikti savo atsilikimą*.[35]

Kursyvu pažymėjau aš – juo pabrėžiamas ryšys tarp Stalino „didžiojo posūkio“ ir XVIII a. jo pirmtako politikos. Rusijos istorijos tradicijoje Petras prisimenamas kaip didis ir žiaurus valdovas; to nesuvokiama kaip prieštaravimo. Juk niekas nebeprisimena, kiek baudžiauninkų mirė statydami Sankt Peterburgą, bet visi grožisi miestu. Gali būti, kad Stalinas pasekė Petro pavyzdžiu.

Tačiau Stalino domėjimasis koncentracijos stovyklomis galėjo visai neturėti racionalaus pagrindo: gal jo apsėdimas – gigantiški statybų projektai ir juose prievarta dirbančios žmonių minios – buvo kaip nors susijęs su jam būdinga beprotybe, kuri reiškėsi didybės manija. Mussolini kartą apie Leniną pasakė, kad šis esąs „menininkas, kuris taip apdoroja žmones, kaip kiti apdirba marmurą ar metalą“.[36] Šis apibūdinimas labiau tiktų Stalinui, kuris tiesiogine prasme mėgo žiūrėti, kaip didžiulės žmonių minios tobulai sinchroniškai žygiuoja arba šoka.[37] Jis žavėjosi baletu, surepetuotais gimnastų pasirodymais ir visokiais paradais bei piramidėmis, sudarytomis iš beveidžių, lanksčių žmonių figūrų.[38] Stalinas, kaip ir Hitleris, kone liguistai mėgo kiną, ypač Holivudo miuziklus su begale sinchroniškai judančių šokėjų ir dainininkų. Gal ne visai tokį, bet panašų malonumą jam teikė didžiulės minios kalinių, jo paliepimu kasančių kanalus ir tiesiančių geležinkelius.

Nepriklausomai nuo to, ar Staliną įkvėpė politinės, istorinės ar psichologinės priežastys, aišku, kad jau nuo pirmųjų gulago gyvavimo dienų jis asmeniškai domėjosi lageriais ir darė jų formavimuisi milžinišką įtaką. Beveik neabejotina, kad lemiamas sprendimas perkelti visus Sovietų Sąjungos lagerius ir kalėjimus iš paprastos teisingumo sistemos tiesiai į OGPU rankas buvo

priimtas Stalinui reikalaujant. 1929 m. Stalinas pradėjo asmeniškai domėtis šia institucija. Jis sekė slaptosios policijos vadovų karjeras, prižiūrėjo, kad jiems ir jų šeimos nariams būtų statomi patogūs namai.[39] O Vidaus reikalų komisariatui priklausanti kalėjimų administracijos sistema buvo patekusi į jo nemalonę: sistemos vadovai nuožmioje vidinėje to meto partijos frakcijų kovoje rėmė Stalino priešininkus.[40]

Visi Jansono komisijos dalyviai turėjo puikiausiai žinoti šias smulkmenas, ir to galbūt pakako jiems įtikinti perduoti kalėjimus OGPU. Bet Stalinas ir tiesiogiai kišosi į Jansono komisijos svarstymus. Vykstant sudėtingoms diskusijoms, kartą Politinis biuras buvo atšaukęs savo pirminį sprendimą, paskelbė ketinąs kalėjimų sistemą vėl perimti iš slaptosios policijos ir grąžinti ją Vidaus reikalų komisariatui. Tokia perspektyva Staliną įsiutino. 1930 m. parašytame laiške artimam bendražygiui Viačeslavui Molotovui Stalinas pavadino šį pasiūlymą „intriga", suregzta „kiaurai perpuvusio" vidaus reikalų komisaro. Jis įsakė Politiniam biurui grįžti prie ankstesnio sprendimo ir visai panaikino Vidaus reikalų komisariatą.[41] Stalino sprendimas perduoti lagerius OGPU lėmė jų pobūdį. Kalėjimai buvo pašalinti iš įprastos teisinės sferos ir galutinai atiduoti biurokratams iš slaptosios policijos, kurios kilmė buvo susijusi su paslaptinga, teisės normų nereguliuojama Čeka.

Gali būti ir taip, kad nuolat pabrėžiamo poreikio statyti „Solovkų tipo stovyklas" autorius irgi yra Stalinas, nors šią teoriją sunku pagrįsti tikrais faktais. Jau anksčiau minėjome, kad Solovkų lageriai niekada nebuvo pelningi – nei 1929 m., nei kada nors vėliau. Per darbo metus, skaičiuojamus nuo 1928 iki 1929 m. birželio mėn., SLON'as gavo 1,6 milijono rublių paramą iš valstybės biudžeto.[42] Nors iš pažiūros atrodė, kad SLON'as efektyvesnis už kitas vietos verslo įmones, bet kuris ekonomiką išmanantis žmogus būtų pasakęs, kad taip yra dėl nesąžiningos konkurencijos. Medienos paruošų lageriai, naudojantys kalinių darbą, visada atrodys dirbantys efektyviau už paprastas medienos paruošų įmones vien dėl to, kad pastarosiose valstiečiai dirbo tik žiemą, kai nebuvo ūkio darbų.[43]

Vis dėlto buvo *manoma*, kad Solovkų lageriai pelningi – bent jau taip manė Stalinas. Dar Stalinas manė, kad jų efektyvumą lemia būtent Frenkelio pasiūlyti „racionalizavimo" metodai – maisto davinio paskirstymas kaliniams pagal išdirbį ir nereikalingų „priedų" panaikinimas. Tai, kad Frenkelio sistema sulaukė aukščiausių sluoksnių paramos, rodo rezultatai: ši sistema labai greitai paplito po visą šalį, o pats Frenkelis buvo paskirtas vadovauti Baltosios jūros kanalo (Baltosios–Baltijos jūrų kanalo) statybai, didžiausiam Stalino laikų GULAG'o projektui – nepaprastai garbingas paskyrimas buvusiam kaliniui.[44] Vėliau, kaip matysime, paties aukščiausio lygio įsikišimas išgelbėjo jį nuo suėmimo ir galimos mirties bausmės.

Stalino domėjimąsi kalinių darbu rodo ir tai, kad jis nuolatos sekė visas lagerių sistemos administravimo smulkmenas. Visą gyvenimą jis reikalavo pateikti jam išsamią informaciją apie „kalinių darbo našumą" lageriuose, dažnai išreikštą statistikos duomenimis: kiek jie iškasė anglių ir išgavo naftos, kiek lageryje dirba kalinių, kiek medalių yra gavęs lagerio viršininkas.[45] Labiausiai jį domino Dalstrojaus aukso kasyklos, lagerių kompleksas tolimiausiame šiaurės rytų Kolymos regione, Stalinas reguliariai reikalavo tikslios informacijos apie Kolymos geologinius tyrimus, Dalstrojuje taikomus kalnakasybos metodus, gaunamo aukso kokybę ir kiekį. Norėdamas užtikrinti, kad ir nuošaliuose lageriuose būtų vykdomi jo įsakai, jis siųsdavo ten inspektorių grupes, dažnai reikalaudavo, kad administracijos vadovai atvyktų į Maskvą.[46]

Kartais, susidomėjęs kokiu nors konkrečiu projektu, Stalinas pats juo užsiimdavo. Pavyzdžiui, jo vaizduotę žadino kanalai; kartais atrodydavo, kad norėtų juos kasti bet kur. Kartą Jagoda buvo priverstas rašyti Stalinui ir mandagiai paprieštarauti jo nerealistiškam norui iškasti kanalą, naudojant vergų darbą, Maskvos centre.[47] Kai Stalinas pradėjo labiau kontroliuoti valdžios įstaigas, jis privertė ir kolegas daugiau dėmesio skirti lageriams. Apie 1940 m. Politinis biuras kone kas savaitę svarstė vieną ar kitą GULAG'o projektą.[48]

Tačiau Stalino interesas nebuvo tik teorinis. Jį domino ir patys žmonės, susiję su lagerių veikla: kas buvo suimtas, kur nuteistas, koks jo ar jos tolesnis likimas. Jis asmeniškai skaitė (ir kartais prirašydavo pastabų) peticijas paleisti į laisvę, kurias rašė kaliniai arba jų žmonos, dažnai atsakydamas vienu dviem žodžiais („palikti darbui" arba „paleisti").[49] Vėliau jis reguliariai reikalavo informacijos apie jį dominančius kalinius ar kalinių grupes, pavyzdžiui, apie Vakarų Ukrainos nacionalistus.[50]

Yra duomenų, kad kai kuriais kaliniais – ne tik savo asmeniniais priešais – Stalinas domėjosi ne vien politiniais sumetimais. Jau 1931 m., prieš įgydamas didelę galią, Stalinas prastūmė per Politinį biurą rezoliuciją, kuri leido jam neribotai veikti sprendimus dėl tam tikrų sričių technikos specialistų suėmimų.[51] Neatsitiktinai to meto inžinierių ir kitų specialistų suėmimai atspindi tam tikrą modelį, rodantį, kad jie suplanuoti iš anksto. Turbūt neatsitiktinai pačioje pirmoje kalinių grupėje, pasiųstoje į naujuosius Kolymos aukso kasyklų lagerius, buvo septyni gerai žinomi kalnakasybos ekspertai, du darbo organizavimo specialistai ir patyręs hidraulikos inžinierius.[52] Ir turbūt ne atsitiktinumas, kad OGPU, kaip pamatysime, sugebėjo suimti vieną garsiausių Sovietų Sąjungos geologų kaip tik tada, kai buvo suplanuota ekspedicija statyti lagerį Komijoje, netoli naftos telkinių.[53] Tokių sutapimų negalėjo suplanuoti sričių partijos komitetų pirmininkai, reaguojantys į akimirkos iššūkius.

Galiausiai esama netiesioginių, tačiau labai įdomių duomenų, rodančių, kad ketvirtojo dešimtmečio pabaigos ir penktojo dešimtmečio pradžios masiniai suėmimai irgi tam tikra prasme galėjo būti vykdomi siekiant įtikti Stalino pomėgiui naudoti vergų darbą, o ne – kaip buvo įprasta manyti – norint nubausti jo tikrus ar įsivaizduojamus priešus. Patikimiausios iki šiol Rusijoje išleistos lagerių istorijos autoriai nurodo buvus „neabejotiną ryšį tarp sėkmingos lagerių ekonominės veiklos ir į juos nusiųstų kalinių skaičiaus". Tikrai ne atsitiktinumas, teigia jie, kad bausmės už smulkius nusikaltimus buvo staiga sugriežtintos būtent tada, kai lageriai pradėjo plėstis ir jiems verkiant reikėjo kalinių darbo jėgos.[54]

Keli pabiri archyvuose aptinkami dokumentai leidžia tai suprasti. Pavyzdžiui, 1934 m. Jagoda parašė laišką savo valdiniams į Ukrainą, reikalaudamas atsiųsti 15 000–20 000 „darbui tinkamų" kalinių: jų skubiai prireikė Maskvos–Volgos kanalui užbaigti. Laiškas datuotas kovo 17 diena, jame Jagoda dar reikalauja, kad vietos OGPU vadovai „imtųsi papildomų priemonių" ir užtikrintų kalinių atvykimą iki balandžio 1 dienos. Iš kur reikėjo paimti tuos 15 000–20 000 naujų kalinių, nėra aišku. Ar jie buvo suimti, tenkinant Jagodos reikalavimus?[55] O gal – kaip mano istorikas Terry Martinas – Jagoda tiesiog stengėsi užtikrinti reguliarų darbo jėgos tiekimą lagerių sistemai – tikslas, kuris taip ir nebuvo pasiektas?

Jei suėmimais siekta pripildyti lagerius kalinių, tai buvo vykdoma tiesiog absurdiškai neefektyviai. Martinas ir jo kolegos nurodo, kad kiekvieną naują suimtųjų bangą lagerių viršininkai, regis, priimdavo kaip didžiulę staigmeną, ir dėl to jiems sunkiai sekėsi pasiekti bent šio to panašaus į našią ekonomiką. Suėmimus vykdantys pareigūnai irgi rinkosi aukas neracionaliai: užuot apsiriboję sveikais jaunais vyrais, kurie labiausiai tiko darbams tolimoje šiaurėje, jie suimdavo daug moterų, vaikų ir senių.[56] Vien masinių suėmimų nelogiškumas tarsi ragina atsisakyti idėjos apie planingą vergų jėgos naudojimą, ir dėl to daug kas daro išvadas, kad suėmimais pirmiausia norėta išnaikinti Stalino įsivaizduojamus priešus, o tik paskui – pripildyti kalinių Stalino lagerius.

Tačiau, geriau pagalvojus, aišku, kad šie du lagerių plėtimo paaiškinimai gali būti suderinti tarpusavyje. Gali būti, kad Stalinas suėmimais siekė ir išnaikinti priešus, ir sukurti vergų darbą. Gal jis vadovavosi dvejopais motyvais – savo paranoja ir sričių vadovų skelbiamu darbo jėgos poreikiu. Gal tiksliausia formulė tiesiog tokia: Stalinas pasiūlė savo slaptajai policijai koncentracijos stovyklų „Solovkų modelį", Stalinas rinko jiems aukas, o valdiniai iš paskutiniųjų stengėsi jam įtikti.

4 skyrius

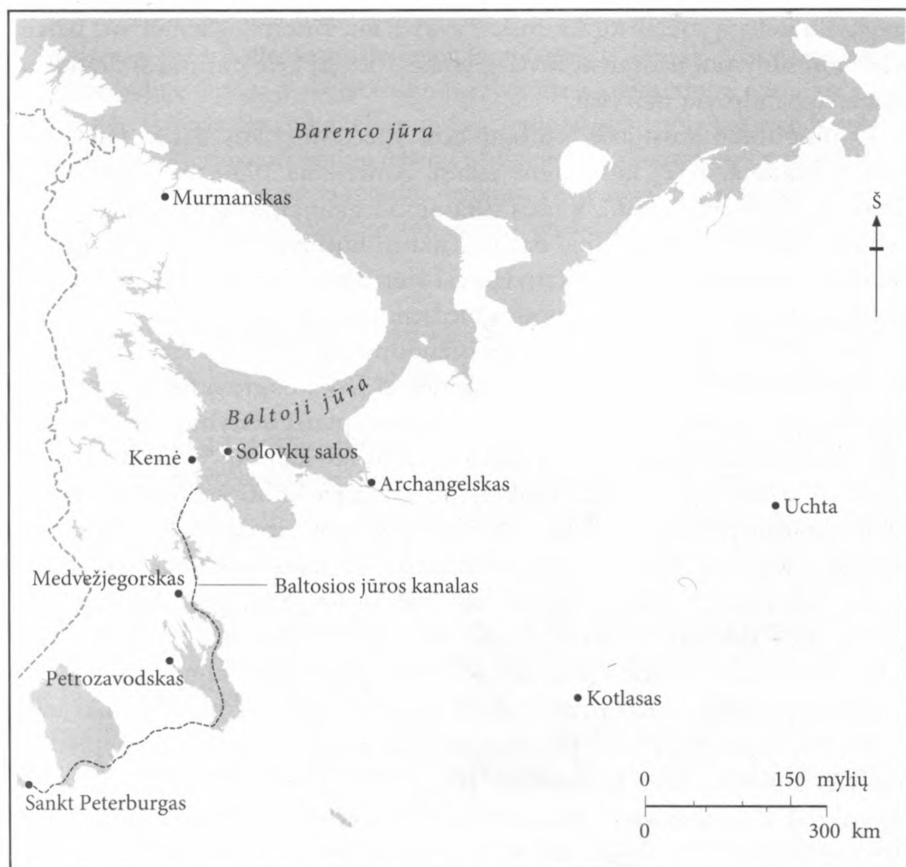
Baltosios jūros kanalas

Ten, kur snaudė vandenys ir samanotos uolos,
Dabar darbininkų jėgomis
Bus pastatyti fabrikai
Ir išaugs miestai.
Aukštakrosnių kaminai iškils
Po šiaurės dangumi,
Namus nušvies žiburiai –
Bibliotekų, teatrų, klubų.

Medvedkovas, Baltosios jūros kanalo kalinys, 1934[1]

Galų gale tik viena iš problemų, svarstytų Jansono komisijos susirinkimuose, sukėlė didesnių rūpesčių. Stalinas ir jo parankiniai neabejojo, kad didžioji sovietų tauta nuties naujus kelius ten, kur jų nebuvo; jie visiškai nesibodėjo naudotis kalinių, kaip vergų, darbo jėga, tačiau jiems labai rūpėjo, kaip apie kalėjimo lagerius kalbama užsienyje.

Tiesą pasakius, tais laikais užsienyje, kitaip nei įprasta manyti, buvo gana daug kalbama apie Stalino lagerius. Trečiojo dešimtmečio pabaigoje Vakaruose buvo tikrai nemažai žinoma apie sovietų koncentracijos stovyklas, turbūt daugiau negu Vakarų visuomenė apie juos žinojo penktojo dešimtmečio pabaigoje. Vokietijos, Prancūzijos, Britanijos ir Amerikos spaudoje, ypač kairiosios pakraipos laikraščiuose, kurie palaikė plačius ryšius su įkalintais Rusijos socialistais, pasirodė didelių straipsnių apie sovietų kalėjimus.[2] 1927 m. prancūzų rašytojas Raymondas Duguet išleido knygą apie Solovkus *Un Bagne en Russie Rouge* (Kalėjimas raudonojoje Rusijoje), kurioje stebinamai tiksliai ir išsamiai aprašė ir Naftalijaus Frenkelio asmenybę, ir siaubingus kalinių kankinimus, paliekant juos sukandžioti uodams. S. A. Malsagovas, Baltosios gvardijos karininkas gruzinas, kuriam pavyko pabėgti iš Solovkų ir pereiti sieną, 1926 m. Londone išleido knygą *Island Hell* (Pragaras saloje) apie gyvenimą Solovkuose. Plačiai pasklidus kalboms apie tai, kad sovietai piktnaudžiauja kalinių darbu, Britanijos kovos prieš vergovę draugija net ėmėsi tirti šį reikalą ir parašė ataskaitą, kurioje piktinamasi pasitaikančiais skorbuto atvejais ir nepakankama mityba.[3] Prancūzų senatorius, remdamasis

Baltosios jūros kanalas Rusijos šiaurėje, 1932–1933 m.

Rusijos pabėgėlių pasakojimais, parašė vėliau daug cituotą straipsnį, kuriame padėtis Sovietų Sąjungoje lyginama su Tautų lygos gautais duomenimis apie vergiją Liberijoje.[4]

Tačiau 1929 ir 1930 m. lageriams išsiplėtus, užsienio susidomėjimas nukrypo kitur: užuot rūpinęsis įkalintų socialistų likimu, pradėjo nerimauti dėl ekonominio pavojaus, kurį lageriai ėmė kelti Vakarų verslo interesams. Grėsmę pajutusios bendrovės ir profsąjungos pradėjo telktis. Pradėta reikalauti – ypač Britanijoje ir Jungtinėse Valstijose – boikotuoti pigesnes sovietų prekes, kurias neva pagamina įkalinti darbininkai. Paradoksalu, tačiau kalbos apie boikotus užgožė kitus klausimus Vakarų, ypač Europos, kairiesiems, kurie vis dar rėmė Rusijos revoliuciją, nors ne vienam iš jų lyderių nerimą kėlė

tenykščių kolegų socialistų likimas. Pavyzdžiui, Britanijos leiboristų partija priešinosi siūlymui uždrausti sovietų prekes, nes jai kėlė įtarimų šį draudimą siūlančių bendrovių motyvai.[5]

O Jungtinėse Valstijose profsąjungos, ypač Amerikos darbo federacija, palaikė boikotą. Kurį laiką joms sekėsi. Amerikoje 1930 m. Tarifų aktas skelbė, kad „visos prekės... kurios iškasamos, gaunamos ir pagaminamos... kalinių ir/arba priverčiamuoju darbu... neturi būti įvežtos į jokius Jungtinių Amerikos Valstijų uostus".[6] Remdamasi šiuo aktu, JAV finansų ministerija uždraudė sovietinės perdirbamosios medienos ir degtukų importą.

Nors JAV valstybės departamentas draudimo nepalaikė ir šis truko tik savaitę, diskusijos nesiliovė.[7] 1931 m. sausio mėnesį JAV kongreso Būdų ir priemonių (*Ways and Means*) komiteto nariai susirinko aptarti įstatymų aktus, „susijusius su draudimais įvežti prekes, pagamintas Rusijos kalinių".[8] 1931 m. gegužės 18, 19 ir 20 dienomis Londono laikraštyje *Times* paskelbti stebinamai išsamūs straipsniai apie priverčiamąjį darbą Sovietų Sąjungoje; seriją užbaigė redakcinis straipsnis, kuriame buvo smerkiamas neseniai priimtas Britanijos vyriausybės sprendimas suteikti diplomatinį pripažinimą Sovietų Sąjungai. „Skolinti pinigų Rusijai, – rašė redakcinio straipsnio autoriai, – reiškia suteikti dar daugiau galios tiems, kurie atvirai siekia sunaikinti ir sugriauti Britų imperiją."

Sovietų režimas labai rimtai žvelgė į boikoto grėsmę ir siekdamas užtikrinti, kad nenutrūktų į šalį plūstantys valiutos srautai, ėmėsi įvairių priemonių. Kai kurios jų buvo kosmetinės, pavyzdžiui, Jansono komisija galiausiai išbraukė iš visų savo viešų pasisakymų žodį „konclageris" (*konclager*). Nuo 1930 m. balandžio 7 dienos sovietų koncentracijos stovyklos pradėtos vadinti pataisos darbų stovyklomis (*ispravitelno-trudovyje lageria* – ITL). Nuo šiol oficialiai jos tik taip ir bus vadinamos.[9]

Lagerių administracija vietose įvedė keletą kitų kosmetinių permainų, ypač medienos paruošų gamyboje. OGPU ir Karelijos miško darbų bendrovė „Karellis" pakeitė sutartį, kad iš jos teksto atrodytų, jog kalinių darbas nebenaudojamas. Tuo metu iš OGPU lagerių buvo „pašalinta" 12 090 kalinių. Iš tikrųjų jie dirbo kaip dirbę, tačiau šį faktą pavyko paslėpti biurokratinėmis ataskaitomis.[10] Kaip visada, sovietų vadovybei labiau rūpėjo įvaizdis, o ne tikrovė.

Kitose vietovėse kalinius, vykdančius miško paruošų darbus, iš tiesų pakeitė laisvi darbininkai arba, kaip dažniau atsitikdavo, ištremti „persikėlėliai", buožės, kurie turėjo ne didesnį pasirinkimą negu kaliniai.[11] Atsiminimų autoriai sako, kad kartais panašios permainos įvykdavo praktiškai per naktį. George'as Kitchinas, suomių verslininkas, ketverius metus praleidęs OGPU lageriuose, kol jį galiausiai pavyko išlaisvinti padedant suomių vyriausybei, rašė, kad prieš pat apsilankant užsienio delegacijai

buvo gaunama slapta šifruota telegrama iš Maskvos centrinio biuro su nurodymais per tris dienas visiškai likviduoti lagerį, ir dar taip, kad jo neliktų nė pėdsakų... į visus darbo postus buvo siunčiamos telegramos, nurodančios per 24 valandas sustabdyti visus darbus, kalinius suburti į evakuacijos centrus, sunaikinti baudžiamųjų įstaigų pėdsakus: spygliuotos vielos aptvarus, sargybos bokštus ir įspėjamuosius ženklus, visi pareigūnai privalėjo persirengti civiliniais drabužiais, prižiūrėtojai – nusiginkluoti, ir laukti tolesnių nurodymų.

Kichinui su keliais tūkstančiais kitų kalinių buvo liepta išžygiuoti iš miško. Jis tvirtina, kad per šią ir kitas skubias evakuacijas mirė daugiau kaip 1 300 kalinių.[12]

1931 m. kovo mėnesį Molotovas, tuometinis Liaudies komisarų tarybos pirmininkas, buvo įsitikinęs, kad sovietų miško paruošų pramonėje nebeliko dirbančių kalinių – ar bent jau jų nematyti, todėl jis pakvietė visus norinčius užsieniečius atvykti ir pačius įsitikinti.[13] Keletas jų jau buvo apsilankę: Karelijos komunistų partijos archyve užfiksuota, kad 1929 m. atvyko du Amerikos žurnalistai, „draugas Durantas ir draugas Wolfas", sovietų žinių agentūros TASS ir „radikalių laikraščių" bendradarbiai Amerikoje. Abu svečiai buvo sutikti giedant „Internacionalą" – darbininkų himną, ir draugas Wolfas pažadėjo „papasakoti Amerikos darbininkams, kaip gyvena darbininkai Sovietų Sąjungoje ir kaip jie kuria naują gyvenimą". Tai buvo anaiptol ne paskutinė inscenizuota viešnagė.[14]

Vis dėlto, nors apie 1931 m. spaudimas surengti boikotą nusilpo, Vakarų kampanija prieš sovietų vergų darbą nepraėjo visiškai bergždžiai: Sovietų Sąjunga net Stalino valdymo laikais, o ir vėliau, labai rūpinosi savo įvaizdžiu užsienyje. Kai kurie istorikai, tarp jų Michaelis Jakobsonas, dabar samprotauja, kad boikoto grėsmė galėjo tapti svarbiu veiksniu kitam, reikšmingesniam politikos pokyčiui. Medienos paruošų verslas, kuriam reikia labai daug nekvalifikuotos darbo jėgos, idealiai tiko kaliniams išnaudoti. Bet medienos eksportas buvo vienas pagrindinių Sovietų Sąjungos valiutos gavimo šaltinių; negalima buvo rizikuoti dėl kito boikoto tikimybės. Kalinius reikėjo pasiųsti kitur – geriausia į tokią vietą, kurioje jais būtų galima džiaugtis, o ne slėpti. Galimybių netrūko, tačiau labiausiai Stalinui patiko ši: iškasti milžinišką kanalą, jungiantį Baltąją jūrą su Baltija, per beveik gryno granito laukus.

To meto kontekste Baltosios jūros kanalas (rusiškai *Belomorkanal* arba sutrumpintai – *Belomor*) nebuvo unikalus. Kai prasidėjo jo kasimo darbai, Sovietų Sąjunga jau buvo numačiusi keletą panašių didingų, begalės darbo reikalaujančių

projektų, tarp jų – didžiausia pasaulyje plieno liejykla Magnitogorske, milžiniška traktorių ir automobilių gamykla ir didžiuliai nauji „socialistiniai" miestai amžino įšalo zonos pelkynuose. Vis dėlto Baltosios jūros kanalas išsiskyrė net ir iš tų ketvirtojo dešimtmečio gigantomanijos projektų.

Pirmiausia, kanalas reiškė – ir tai suvokė daugybė rusų – labai senos svajonės išsipildymą. Pirmieji planai nutiesti tokį vandens kelią buvo nubraižyti dar XVIII a., kai caro pirkliai ieškojo būdų, kaip laivus su mediena ir mineralais nuo šaltų Baltosios jūros pakrančių perkelti į komercinius Baltijos jūros uostus, nedarant 370 mylių ilgio lanksto per Arkties vandenyną palei ilgą Norvegijos pakrantę.[15]

Be to, tai buvo nepaprastai, net neprotingai rizikingas ir ambicingas projektas, turbūt dėl to niekas anksčiau nemėgino jo įgyvendinti. Reikėjo iškasti 141 mylios ilgio kanalą, pastatyti penkias užtvankas ir devyniolika šliuzų. Sovietų planuotojai ketino viską pastatyti, naudodamiesi pačiomis paprasčiausiomis technologijomis, pramonės nepaliestame Tolimosios Šiaurės regione, kuris iki šiol nepakankamai ištirtas ir kuris, Maksimo Gorkio žodžiais tariant, buvo „hidrologinė *terra incognita*".[16] Tačiau visa tai veikiausiai tik dar labiau paskatino Staliną imtis projekto. Jis norėjo technologijų pergalės, kurios taip ir nepavyko pasiekti senajam režimui, ir nekantravo kuo greičiau jos sulaukti. Jis reikalavo ne tik iškasti kanalą, bet ir baigti visus darbus per dvidešimt mėnesių. Kai kanalas bus užbaigtas, jam bus suteiktas Stalino vardas.

Stalinas buvo pagrindinis Baltosios jūros kanalo idėjos autorius ir būtent jis reikalavo, kad kanalas būtų iškastas kalinių jėgomis. Prieš pradedant tiesimo darbus, jis įnirtingai smerkė tuos, kurie drįso abejoti, ar toks brangus projektas iš tiesų reikalingas, turėdami galvoje nelabai intensyvią laivybą Baltojoje jūroje. „Man sakė, – rašė jis Molotovui, – kad Rykovas ir Kviringas priešinasi Politinio biuro sprendimui, nori užgniaužti Šiaurės kanalo klausimą. Juos reikia gerai pakratyti ir suduoti per nagus." Politinio biuro susirinkime, kuriame svarstytas kanalo klausimas, Stalinas irgi paskubomis parašė piktą raštelį, aiškiai liudijantį jo tikėjimą kalinių darbo nauda: „Kalbant apie šiaurinę kanalo dalį, aš esu linkęs pasikliauti GPU [kalinių darbu]. Sykiu reikia paskirti specialistą, kad dar kartą apskaičiuotų pirmo sektoriaus darbų išlaidas... Per daug."[17]

Stalino norų niekas neslėpė. Pabaigus kanalo tiesimą, jo administratorius pasveikino Staliną ir už „drąsą" apsiimant statyti tokį „hidrotechnikos gigantą", ir už „nuostabų faktą, kad šis darbas buvo atliktas nepaprastos darbo jėgos".[18] Stalino ranka matoma ir iš to, kaip greitai pradėti kanalo darbai. Sprendimas pradėti statybas buvo priimtas 1931 m. vasarį, o darbai prasidėjo rugsėjį, inžinerijos darbams ir pirminei teritorijos apžiūrai skyrus vos septynis mėnesius.

Administraciniu, fiziniu ir net psichologiniu požiūriu pirmieji kalėjimo lageriai, susiję su Baltosios jūros kanalu, buvo SLON'o padalinys. Kanalo lageriai buvo organizuoti pagal SLON'o modelį, juose buvo naudojama SLON'o įranga, darbus valdė SLON'o kadrai. Kai tik prasidėjo naujojo projekto darbai, kanalo tiesimo vadovybė iškart perkėlė prie jo daug kalinių iš SLON'o lagerių žemyne ir Solovkų salose. Gali būti, kad iš pradžių senoji SLON'o ir naujoji Baltosios jūros kanalo biurokratija rungėsi, kuri kontroliuos šį projektą – bet kanalo vadovybė laimėjo. Galiausiai SLON'as neteko savarankiškumo. Solovkų kremliuje buvo įrengtas griežto režimo kalėjimas, o Solovkų salynas virto eiliniu Belbaltlago – Baltosios ir Baltijos (*Belomor-Baltijskij*) pataisos darbų lagerio – padaliniu. Iš SLON'o į kanalo statybas buvo perkelta daug prižiūrėtojų ir aukščiausių OGPU administratorių. Tarp jų, kaip jau minėjome, buvo Naftalijus Frenkelis, jis vadovavo kasdieniams kanalo statymo darbams nuo 1931 m. lapkričio iki pat pabaigos.[19]

Išlikusių gyvų kalinių atsiminimuose chaosas, lydėjęs kanalo kasimo darbus, įgyja kone mitologinius matmenis. Reikėjo taupyti pinigus, vadinasi, kaliniai vietoj metalo ir cemento turėjo naudoti medį, smėlį ir akmenis. Visur, kur galima, stengtasi apsiriboti tik būtiniausiais darbais. Po ilgų diskusijų nuspręsta kasti kanalą tiktai dvylikos pėdų gylio: tokio gylio vos užteko laivybai. Kadangi modernios technologijos buvo arba pernelyg brangios, arba jų išvis nebuvo, kanalo planuotojai naudojo nepaprastai daug nekvalifikuotos darbo jėgos. Apytikriai 170 000 kalinių ir „specialiųjų tremtinių", kurie dirbo prie kanalo dvidešimt vieną jo statybos mėnesį, kasė patį kanalą ir statė didžiules užtvankas bei šliuzus, naudojo medinius kastuvus, rankų darbo pjūklus, kirvius ir karučius.[20]

Tų laikų fotografijose įrankiai iš tiesų atrodo primityvūs, tačiau tikrasis jų primityvumas atsiskleidžia pažvelgus iš arčiau. Kai kurie įrankiai iki šiol tebėra Medvežjegorske, buvusiuose kanalo vartuose ir Belbaltlago „sostinėje". Dabar Medvežjegorskas – pamirštas Karelijos kaimas, garsėjantis tik milžinišku, tuščiu, tarakonais aptekusiu viešbučiu ir nedideliu vietos istorijos muziejumi. Jame eksponuojami kirviai iš tiesų tėra paaštrinto metalo luitai, odos skiautėmis ar virvėmis pririšti prie medinio koto. Pjūklai – geležies lakštai negrabiai išpjaustytais dantimis. Užuot naudoję dinamitą, kaliniai skaldė didžiules uolas kūjais – metalo gabalais, užmautais ant medinių kotų, – kuriais į akmenį kaldavo geležies strypus.

Viskas, pradedant karučiais ir baigiant pastoliais, buvo pasigaminta savo rankomis. Vienas kalinys prisimena, kad „nebuvo jokios technikos. Net paprastas automobilis buvo retenybė. Viską darėme rankomis, kartais pasitelkę arklius. Rankomis kasėme žemę, karučiais ją vežėme, rankomis skaldėme kalvas ir gabenome akmenis".[21] Net sovietų propaganda gyrėsi, kad akmenys

iš kanalo vagos būdavo išgabenami „Belomoro fordais... sunkiasvoriais sunkvežimiais keturiais mažais, kietais mediniais ratais, pagamintais iš rąstų".[22]

Gyvenimo sąlygos buvo ne ką geresnės, nors ir kaip stengėsi OGPU viršininkas Genrichas Jagoda, kuris buvo politiškai atsakingas už projektą. Jis, atrodo, nuoširdžiai tikėjo, kad, norint užbaigti kanalo statybas laiku, kaliniams reikia sukurti padorias gyvenimo sąlygas, ir dažnai persekiojo lagerių komendantus, kad šie geriau elgtųsi su kaliniais, liepė jiems „kiek įmanoma labiau rūpintis, kad kaliniai būtų tinkamai maitinami, aprengti ir apauti". Komendantai juo sekė, kaip ir 1933 m. juo sekė projekto Solovkų padalinio viršininkas. Be kita ko, jis nurodė valdiniams panaikinti vakare nutįstančias eiles prie maisto, likviduoti vagystes iš virtuvių ir apriboti vakarinio patikrinimo laiką, kad šis neužtruktų ilgiau nei valandą. Apskritai oficialios maisto davinio normos buvo didesnės, negu jos bus po kelerių metų, o tarp rekomenduojamų produktų buvo dešra ir arbata. Teoriškai kiekvienas kalinys kasmet gaudavo naujus darbo drabužius.[23]

Vis dėlto baisi skuba ir planavimo trūkumas kėlė žmonėms daug kančių. Vykstant kanalo kasimo darbams, pakeliui reikėjo statyti vis naujas lagerių gyvenvietes. Kaskart atvykę į naują vietą kaliniai ir tremtiniai nerasdavo nieko. Prieš pradėdami darbą jie dar turėdavo pasistatyti medinius barakus ir pasirūpinti maisto tiekimu. Kartais ledinės šaltos Karelijos žiemos spėdavo juos nugalabyti dar jiems nebaigus spręsti šių užduočių. Pagal vienus skaičiavimus mirė daugiau kaip 25 000 kalinių, nors į šį skaičių neįtraukti tie, kurie dėl ligos ar nelaimingo atsitikimo buvo paleisti į laisvę ir netrukus mirė.[24] Vienas kalinys, F. A. Losevas, žmonai rašė, kad svajoja būti Butyrkų kalėjime, nes čia jam tenka miegoti ant gultų su tokia daugybe žmonių, kad „naktį, kai žmogus verčiasi nuo vieno šono ant kito, verstis privalo dar keturi ar penki jo kaimynai". Dar beviltiškesnis paauglio, buožių tremtinių sūnaus, pasakojimas – vaikiną su visa šeima ištrėmė į gyvenvietę prie kanalo, ją kaip tik tada pradėjo statyti:

> Galiausiai mes apsigyvenome barake su dviaukščiais gultais. Kadangi mūsų šeimoje buvo vaikų, mums paskyrė pirmą aukštą. Barakas buvo ilgas ir šaltas. Krosnys kūrenamos visą parą, nes Karelijoje malkų netrūko... mūsų tėvas, pagrindinis šeimos maitintojas, gaudavo mums visiems trečdalį kibiro žalsvos sriubos, kurios tamsiose gelmėse plaukiodavo du trys žali pomidorai arba agurkas, ir kelis sušalusios bulvės griežinėlius, sumaišytus su 100–200 gramų miežių arba lęšių.

Dar berniukas prisimena, kad tėvas, statęs naujus namus persikėlėliams, gaudavo 600 gramų duonos. Jo sesuo gaudavo 400 gramų. Tiek maisto turėjo pakakti devyniems šeimos nariams.[25]

Ir tada, ir vėliau kai kurios negerovės buvo minimos oficialiose ataskaitose. Belbaltlago Komunistų partijos kuopelės susirinkime 1932 m. rugpjūčio mėnesį buvo skundžiamasi prastai organizuotu maisto išdavimu, nešvara virtuvėse ir gausėjančiais skorbuto atvejais. Kuopelės sekretorius pesimistiškai rašė: „Neabejoju, kanalas nebus iškastas laiku...“[26]

Tačiau dauguma žmonių negalėjo tuo abejoti. Vis dėlto laiškuose ir pranešimuose, kanalo statybos administracijos atstovų parašytuose per visą kanalo kasimo laiką, jaučiama nuolatinė panika. Stalinas įsakė, kad kanalas būtų iškastas per dvidešimt mėnesių, ir jo statytojai puikiausiai suprato, kad kiekvieno jų karjera, ir veikiausiai gyvybė, priklauso nuo to, ar po dvidešimties mėnesių kanalas bus baigtas. Norėdami paspartinti darbus lagerių komendantai ėmėsi metodų, naudojamų „laisvajame“ darbo pasaulyje, tokių kaip socialistinis darbo brigadų lenktyniavimas – rungtynės, kuri brigada greičiau įvykdys išdirbio normą, perkels akmenis ar iškas duobę, – arba visą naktį trunkantis šturmas, kai kaliniai „savanoriškai“ dirbdavo po dvidešimt keturias ar keturiasdešimt aštuonias valandas iš eilės. Vienas kalinys prisimena aplink darbo vietą iškabintas elektros lempučių girliandas, kad darbininkai galėtų be poilsio dirbti visą parą.[27] Kitas kalinys gavo premiją už gerą darbą – 10 kilogramų baltų miltų ir 5 kilogramus cukraus. Jis atidavė miltus lagerio kepėjams. Šie iškepė iš jų kelis kepalus baltos duonos, ir jis ją visą suvalgė pats, vienu prisėdimu.[28]

Vadovybė mėgo ne tik rengti lenktyniavimą, bet ir laikėsi darbo spartuolio (*udarnik*) kulto. Vėliau spartuoliai buvo pavadinti stachanovininkais, pagerbiant Aleksejų Stachanovą, kalnakasį, absurdiškai daug kartų viršijusį išdirbio normą. Spartuoliai ir stachanovininkai buvo kaliniai, kurie viršydavo normas ir už tai gaudavo papildomo maisto bei ypatingų privilegijų, iš jų teisę (apie kurią vėliau niekas nė nesvajojo) kasmet gauti naują kostiumą ir kas šešis mėnesius – naujus darbo drabužius.[29] Geriausi darbininkai gaudavo ir kur kas geresnį maistą. Valgyklose jie sėdėdavo prie atskirų stalų, virš kurių kabojo plakatai su užrašais „Geriausiems darbininkams – geriausias maistas“. Prastesni jų kolegos sėdėjo po plakatais, kurie skelbė: „Šitiems maistas prastesnis: nevykėliams, tinginiams, dykaduoniams“.[30]

Be to, geriausius darbininkus anksčiau paleisdavo į laisvę: už kiekvienas tris dienas, per kurias darbininkas šimtu procentų įvykdydavo išdirbio normą, nuo jam skirto bausmės termino nubraukdavo po vieną dieną. Kai kanalas galiausiai buvo baigtas (laiku, 1933 m. rugpjūčio mėn.), į laisvę buvo paleisti 12 484 kaliniai. Daug kitų apdovanota medaliais ir premijomis.[31] Vienas kalinys šventė savo ankstyvą išėjimą į laisvę su tradicinėmis rusiškomis duonos ir druskos įteikimo apeigomis, žiūrovams šaukiant: „*Ura* kanalo

statytojams!“ Įkaitintas šventės, jis pradėjo bučiuoti nepažįstamą moterį. Galiausiai jie abu praleido naktį ant kanalo kranto.[32]

Baltosios jūros kanalo statyba įsimintina daugeliu požiūrių: neapsakomas chaosas, stulbinamas greitis, projekto svarba Stalinui. Tačiau retorika, kurią pasitelkus kalbėta apie projektą, iš tiesų unikali: Baltosios jūros kanalas buvo pirmas, paskutinis ir vienintelis GULAG'o projektas, kurį nuo pradžios iki galo sovietų propaganda nušvietė ir šalyje, ir užsienyje. Žmogus, pasirinktas Sovietų Sąjungoje ir visame pasaulyje išaiškinti kasamo kanalo reikšmę, pateisinti jo statybą ir pagrįsti populiarumą, buvo ne kas kitas, kaip rašytojas Maksimas Gorkis.

Toks pasirinkimas nestebina. Tuo metu Gorkis jau buvo tvirtai įleidęs šaknis į stalininę hierarchiją. Po to, kai Stalinas 1933 m. rugpjūčio mėnesį garlaiviu pergalingai perplaukė baigtu kanalu, Gorkis vadovavo panašiai sovietų rašytojų ekspedicijai. Rašytojus kelionė taip sujaudino (bent jie taip pareiškė), kad jie vos galėjo nulaikyti savo užrašų sąsiuvinius: jų rankos „drebėjo iš nuostabos“.[33] Tie, kurie tuojau pat nusprendė parašyti knygą apie kanalo statybas, gavo nemenką materialinį paskatinimą, įskaitant „puikiausius pietus dalyvavimui projekte atšvęsti didingame caro laikų viešbutyje Leningrado „Astorijoje“.[34]

Net vertinant labai žemais socialistinio realizmo standartais, knyga *Kanal imeni Stalina* (Stalino vardo kanalas), gimusi jų bendromis pastangomis, yra stulbinamas totalitarinėse visuomenėse gyvenančių rašytojų ir intelektualų korupcijos įrodymas. Kaip ir Gorkio apybraižoje apie Solovkus, knygoje apie kanalą pateisinama tai, kas negali būti pateisinta, siekiama ne tik dokumentais įrodyti dvasinį kalinių virtimą švytinčiais *Homo sovieticus* pavyzdžiais, bet ir sukurti naujo tipo literatūrą. Knygos įvado ir pabaigos žodžio autorius Gorkis, tačiau už visą tekstą atsakingas ne kuris nors vienas autorius, o trisdešimt šešių rašytojų grupė. Pasitelkę retoriką, hiperbolę ir nežymiai koreguodami faktus jie bendromis jėgomis siekia perteikti naujojo amžiaus dvasią. Knygos temą puikiai išreiškia viena fotografija: joje moteris kalinės drabužiais labai ryžtingai laiko grąžtą. Apačioje užrašas: „Keisdamas gamtą, žmogus keičiasi pats.“ Neįmanoma įsivaizduoti didesnio kontrasto šaltakraujiškai Jansono komisijos retorikai ir ekonominiams OGPU tikslams.

Tiems, kam nepažįstamas socialistinio realizmo žanras, kai kurie knygos aspektai gali kelti nuostabą. Pirma, joje nemėginama visai nuslėpti tiesos, aprašomos problemos, kurias lėmė technologijų ir išsilavinusių specialistų trūkumas. Cituojamas Matvejus Bermanas, tuometinis GULAG'o komendantas, savo valdiniui iš OGPU sako:

Jums bus duotas tūkstantis sveikų vyrų. Sovietų valdžia juos pasmerkė įvairų laiką kalėti. Su šiais žmonėmis jūs turėsite atlikti darbą." – „Bet leiskite paklausti, kurgi prižiūrėtojai?" – klausia OGPU narys. „Prižiūrėtojus rasite vietoje. Jums teks pačiam juos pasirinkti." – „Gerai, bet aš nieko neišmanau apie naftą." – „Pasiimkite pagalbininku kalinį inžinierių Duchanovičių." – „Kokia iš jo nauda? Jo specialybė – šaltasis metalų liejimas." – „O ko jūs norite? Gal mums koncentracijos stovyklose įkalinti profesorius, kurių jums reikia? Baudžiamajame kodekse nėra tokio straipsnio. O mes nesame naftos sindikatas.

Taip taręs Bermanas išsiunčia OGPU agentą dirbti. „Beprotybė", – daro išvadą knygos autoriai. Tačiau „po mėnesio ar dviejų" OGPU agentas ir jo kolegos giriasi vieni kitiems pergalėmis, kurias jiems pavyko pasiekti su tokiomis mišriomis kalinių grupėmis. „Aš turiu pulkininką, kuris yra geriausias medkirtys visame lageryje", – džiūgauja vienas. „O mano inžinierius, dirbantis su ekskavatoriumi – buvęs kasininkas išeikvotojas", – atsiliepia kitas.[35]

Idėja aiški: materialinės sąlygos buvo sunkios, žmogiškieji ištekliai – ne patys geriausi, bet visažinei, neklystančiai sovietų politinei policijai nepaisant nieko pavyko paversti juos gerais sovietų piliečiais. Taip pasinaudojus tikrais faktais – technologijų primityvumu, kompetentingų specialistų trūkumu – buvo suteikta tikroviškumo visiškai išgalvotam gyvenimo lageriuose aprašymui.

Beveik visą knygą sudaro pseudoreliginiai, širdį veriantys pasakojimai apie kalinius, kurie dirbdami kanalo statybose „persikaldino". Daugelis kalinių, kurie vėliau atgimė, buvo nusikaltėliai. Bet ne visi. Kitaip negu Gorkio apybraižoje apie Solovkus, kurioje politinių kalinių egzistavimas ignoruojamas ar sumažinamas iki minimumo, knygoje aprašyti keli labai įspūdingi politiniai atsivertimai. „Kastos prietarų" slegiamas inžinierius Maslovas, buvęs „kenkėjas", stengiasi „geležimi paženklinti tamsius, gilius sąžinės atgimimo procesus, nuolatos iškylančius į paviršių". Inžinierius Zubrikas, buvęs darbininkų klasės sabotuotojas, „nuoširdžiu darbu pelnė teisę grįžti į klasę, kurioje buvo gimęs".[36]

Tačiau *Kanal imeni Stalina* anaiptol nebuvo vienintelis tų laikų literatūros kūrinys, šlovinantis perkuriančią lagerių galią. Nikolajaus Pogodino pjesė „Aristokratai" – komedija apie Baltosios jūros kanalą – yra dar vienas vertas dėmesio pavyzdys dar ir dėl to, kad joje išnyra anksčiau bolševikų mėgta „simpatiškų" vagių tema. Pogodino pjesė pirmą kartą suvaidinta 1934 m. gruodžio mėnesį (vėliau pagal ją sukurtas filmas „Kaliniai"); joje visiškai ignoruojami buožės ir politiniai kaliniai, kurie sudarė daugumą kanalo statytojų, o linksmai rodomi lagerio banditų (jie ir yra tie „aristokratai")

išdykavimai, papasakoti pašvelnintu nusikaltėlių žargonu. Teisybė, pjesėje yra keletas tamsesnių motyvų. Vienas nusikaltėlis kortomis išlošia merginą: tai reiškia, kad jo priešininkas turi ją pagauti ir priversti jam paklusti. Pjesėje mergina pabėga, tikrovėje vargu ar būtų jai taip pasisekę.

Vis dėlto pabaigoje visi prisipažįsta padarę nusikaltimus, praregi ir ima entuziastingai dirbti. Nuskamba daina:

Buvau aš žiaurus banditas, taip,
Vogiau iš žmonių, darbo nekenčiau,
Gyvenimas buvo tamsus kaip naktis.
Bet atvežė mane į kanalą,
Dabar viskas atrodo kaip sapnas baisus.
Tarsi iš naujo gimiau,
Noriu dirbti, gyventi, dainuoti...[37]

Tais laikais ši pjesė buvo išgirta kaip nauja, radikali teatrinės raiškos forma. Jerzis Gliksmanas, lenkų socialistas, kuris 1935 m. Maskvos teatre matė „Aristokratus", taip aprašo savo išgyvenimus:

> Scena iš įprastos vietos buvo perkelta į pastato centrą, o žiūrovai sėdėjo aplink ją ratu. Režisierius siekė įtraukti žiūrovus į pjesės veiksmą, nutiesti tiltą tarp aktoriaus ir žiūrovo. Uždangos nebuvo, scenografija be galo paprasta, beveik kaip Elžbietos laikų teatre... jaudino pati tema – gyvenimas lageryje.[38]

Už lagerio ribų tokia literatūra atliko dvejopą funkciją. Viena vertus, ji buvo viena iš priemonių, kuriomis skeptiškos užsienio visuomenės akyse ir toliau siekta pateisinti sparčią lagerių plėtrą. Kita vertus, ji veikiausiai padėjo nuraminti ir sovietų piliečius, sujaudintus smurtingos kolektyvizacijos ir industrializacijos, žadėdama jiems laimingą pabaigą: net stalininės revoliucijos aukoms bus suteikta galimybė iš naujo pradėti gyvenimą darbo stovyklose.

Propaganda pasirodė veiksminga. Pasižiūrėjęs „Aristokratus", Gliksmanas paprašė nuvežti jį į tikrą lagerį. Nemenkai jo nuostabai, netrukus jį nuvežė į parodomąjį lagerį Bolševe, netoli Maskvos. Vėliau jis prisiminė matęs „švarias baltas lovas ir patalynę, gražias prausyklas. Viskas spindėjo švara", ir susitikęs grupelę jaunesnių kalinių, kurie jam papasakojo įkvepiančias savo gyvenimo istorijas, panašias į tas, kurias aprašė Pogodinas ir Gorkis. Jis susitiko buvusį vagį, kuris dabar studijavo ir ruošėsi tapti inžinieriumi. Susitiko chuliganą, apgailėjusį savo paklydimus ir dabar vadovaujantį lagerio sandėliui. „Koks gražus galėtų būti pasaulis!" – Gliksmanui į ausį sušnabždėjo prancūzų kino režisierius. Deja, Gliksmanas po penkerių metų pats atsidūrė ant grūste pri-

grūsto gyvulinio vagono grindų, vežamas į lagerį, kuris neturėjo nieko bendro su pavyzdiniu Bolševu, draugijoje kalinių, nė iš tolo nepanašių į Pogodino pjesės herojus.[39]

Pačiuose lageriuose propaganda atliko panašią užduotį. Lagerių leidiniuose ir sienlaikraščiuose – ant lentos prisegtuose popieriaus lapuose kaliniams skaityti – buvo tie patys eilėraščiai ir pasakojimai, kuriuos pasakodavo lankytojams, tik juose pabrėžiami kiek kiti dalykai. Šiuo požiūriu tipiškas yra laikraštis *Perekovka* (Perkaldinimas), kuriam rašė ir kurį leido Maskvos–Volgos kanalą (projektą, pradėtą po neabejotinos Baltosios jūros kanalo „sėkmės“) kasantys kaliniai. Laikraštis pilnutėlis pagyrų spartuoliams ir jų privilegijų aprašymų („Jiems nereikia stovėti eilėse, maistą jiems padavėjos atneša tiesiai prie stalo!“); *Perekovka* tiek daug dėmesio, kaip *Kanal imeni Stalina*, neskiria dvasinio atgimimo pranašumams apdainuoti, bet jame išsamiau aptariamos konkrečios privilegijos, kurias galėtų gauti kaliniai, jei sumanytų sunkiau dirbti.

Be to, čia taip labai neapsimetinėjama vaizduojant sovietų sistemos teisingumą. 1933 m. sausio 18 d. numeryje perspausdinama Lazario Kogano, vieno lagerio viršininkų, kalba: „Ne mūsų reikalas spręsti, teisingai ar neteisingai žmogus įkalintas. Tai prokuroro darbas... Jūsų pareiga – savo darbu sukurti ką nors vertingo valstybei, o mūsų pareiga – padaryti jus asmenimis, iš kurių valstybei būtų naudos.“[40]

Pažymėtina ir tai, kad laikraštyje *Perekovka* buvo labai atviras „skundų“ skyrius. Kaliniai rašė laiškus skųsdamiesi, kad moterų barakuose, viena vertus, girdėti „kivirčai ir keiksmai“, o kita vertus – „giedamos giesmės“; piktinosi neįvykdomomis išdirbio normomis, batų ir švarių apatinių baltinių trūkumu, beprasmišku arklių mušimu, juodosios rinkos turgumi pačiame Dmitrovo, pagrindinio lagerio, centre ir neūkišku technikos naudojimu („nėra blogų įrenginių, yra tik blogi valdytojai“). Toks atviras lagerio problemų svarstymas vėliau išnyks ir galės reikštis tik privačioje lagerių inspektorių ir jiems vadovaujančių Maskvos viršininkų korespondencijoje. Tačiau ketvirtojo dešimtmečio pradžioje toks viešumas (*glasnost*) buvo gana įprastas ir lageriuose, ir už jų ribų. Tai buvo natūralus, karštligiškas noras kuo greičiau pagerinti sąlygas, pagerinti darbo kokybę ir – tai užvis svarbiausia – įvykdyti beprotiškus stalininės vadovybės reikalavimus.[41]

Šiandien vaikštinėjant Baltosios jūros kanalo pakrante sunku įsivaizduoti aną kone isterišką atmosferą. Aplankiau šias vietas tingią 1999 m. rugpjūčio dieną, lydima keleto vietos istorikų. Mes trumpam stabtelėjome Povenece apžiūrėti kanalo aukoms skirtą nedidelį paminklą, kuriame iškaltas trumpas įrašas: „Nekaltiesiems, kurie mirė statydami Baltosios jūros kanalą,

1931–1933." Mums stovint, vienas mano bendrakeleivių tyčia ceremoningai surūkė papirosą „Belomor". Jis paaiškino, kad „Belomor" papirosai, kadaise buvę populiariausi Sovietų Sąjungoje, gerus kelis dešimtmečius galėjo būti laikomi vieninteliu kanalo tiesėjų atminimu.

Netoliese stūksojo sena ištremtų darbininkų gyvenvietė (*trudposiolok*), dabar beveik tuščia. Didelių, kitados tvirtai pastatytų medinių kareliško stiliaus namų langai ir durys buvo užkalti. Kai kurių pastatų stogai įgriuvę. Iš Baltarusijos kilęs vietos gyventojas – jis net truputį mokėjo lenkiškai – mums papasakojo, kad prieš kelerius metus mėginęs nusipirkti vieną šitų namų, bet vietos valdžia jam jo nepardavė. „Dabar namas baigia sugriūti", – pasakė žmogus. Sodelyje už savo namo jis augino moliūgus, agurkus ir uogas. Pavaišino mus namine degtine. Turėdamas sodą ir gaudamas 550 rublių pensiją (tuo metu tai buvo apie 22 JAV doleriai) per mėnesį, jis sakė galįs normaliai gyventi. Be abejo, prie kanalo darbų nebuvo.

Ir nenuostabu: kanale plaukiojo ir greta jo akmenimis svaidėsi vaikigaliai. Drumstame, negiliame vandenyje braidė karvės, pro betono plyšius stiebėsi piktžolės. Kai priėjome prie vieno šliuzo, mažoje būdelėje su rausvomis užuolaidomis ir išlikusiomis originaliomis stalininio stiliaus kolonomis sėdinti moteriškė, prižiūrinti vandens kilimo ir slūgimo lygį, mums pasakė, kad dabar čia per dieną praplaukia daugiausia septyni laivai, bet dažniau – trys ar keturi. Tai daugiau negu 1966 m. suskaičiavo Solženicynas, visą dieną praleidęs prie kanalo ir pamatęs dvi baržas: abi gabeno malkas. Tais laikais, kaip ir dabar, dauguma prekių buvo vežama traukiniais, be to, kaip pasakė mums kanalo darbuotoja, jo vaga tokia sekli, kad „net povandeniniai laivai negali juo plaukti sava eiga – juos reikia pakrauti į baržas".[42]

Panašu, jog laivybos kelias iš Baltijos į Baltąją jūrą pasirodė vis dėlto ne toks jau reikalingas.

5 skyrius

Lageriai plečiasi

Mes žygiuojame į priekį, o už mūsų
Žvaliai žygiuoja visa brigada.
Mums prieš akis stachanovininkų pergalė
Atveria naują kelią...

Nes mes senojo kelio nebepažįstame,
Iš požemių pakilome į šauksmą.
Stachanovininkų pergalės keliu,
Pilni tikėjimo einame į laisvą gyvenimą...

Iš laikraščio *Kuznica* (Kalvė), leisto Sazlage, 1936 m.[1]

Politiniu požiūriu Baltosios jūros kanalas buvo svarbiausias visos epochos GULAG'o projektas. Kadangi juo asmeniškai domėjosi Stalinas, kanalo statybai nepagailėta jokių turimų išteklių. Gausi propaganda visur pranešė žinią apie sėkmingą kanalo užbaigimą. Tačiau kanalo kasimas nebuvo tipiškas naujųjų GULAG'o projektų pavyzdys, be to, jis nebuvo nei pirmas, nei didžiausias.

Tiesą pasakius, dar prieš pradedant kanalo statybą OGPU jau visoje šalyje patyliukais naudojo kalinių darbą, apsieidama be triukšmo ir be propagandos. Apie ketvirtojo dešimtmečio vidurį gulage jau buvo 300 000 kalinių, pasklidusių po kokį tuziną lagerių kompleksų ir keletą mažesnių stovyklų. Dallage, naujame Tolimųjų Rytų lageryje, dirbo 15 000 žmonių. Daugiau kaip 20 000 kalinių statė ir aptarnavo chemijos gamyklą Višlage, lageryje, įkurtame Višerske, vietoj buvusio SLON'o padalinio vakarinėje Uralo kalnų pusėje. Siblage, Vakarų Sibire, kaliniai tiesė šiaurės geležinkelius, degė plytas ir kirto medžius, 40 000 SLON'o kalinių tiesė kelius, ruošė eksportui skirtą medieną ir apdorodavo 40 proc. visos žuvies, pagautos Baltojoje jūroje.[2]

Naujieji lageriai, kitaip negu Baltosios jūros kanalas, nebuvo skirti parodai. Nors jų reikšmė Sovietų Sąjungos ekonomikai tikrai daug didesnė, jų neaprašinėjo specialiai pasiųstos rašytojų brigados. Jų egzistavimo nebuvo galima – dar nebuvo galima – laikyti visiška paslaptimi, tačiau niekas apie

juos per daug nekalbėjo: apie „tikruosius" gulago pasiekimus užsieniečiai, o ir patys Sovietų Sąjungos gyventojai, neturėjo žinoti.

Lageriams plečiantis, pasikeitė ir pati OGPU. Sovietų slaptoji policija kaip ir anksčiau šnipinėjo režimo priešus, tardė įtariamus disidentus ir stengėsi visur atrasti „sąmokslų" bei „konspiracijos atvejų". Nuo 1929 m. slaptoji policija iš dalies perėmė atsakomybę už Sovietų Sąjungos ekonomikos vystymą. Ateinantį dešimtmetį ji net taps savotiška pioniere, ne kartą organizuos ekspedicijas Sovietų Sąjungos gamtiniams ištekliams ir jų naudingumui tirti. OGPU suplanuodavo ir aprūpindavo geologų ekspedicijas, kurios ieškojo anglių, naftos, aukso, nikelio ir kitų metalų, slypinčių po amžinuoju įšalu poliarinėje ir gretimų regionų tundroje Sovietų Sąjungos Tolimojoje Šiaurėje. OGPU sprendė, kuriuos milžiniškus miškingus plotus reikia iškirsti gaminant vertingą eksportinę medieną. Kad šie ištekliai pasiektų didžiuosius Sovietų Sąjungos miestus ir pramonės centrus, buvo sukurta milžiniška kelių ir geležinkelių sistema, kuri išplito negyvenamose dykynėse tūkstančius kilometrų. Kartais OGPU atstovai ir patys dalyvaudavo šiuose sumanymuose: žygiuodavo per tundrą su storais kailiniais ir šiltais batais, o apie atradimus telegrafu pranešdavo Maskvai.

Ne tik kalinių prižiūrėtojai, bet ir kaliniai gavo naują vaidmenį. Kai kurie įkalintieji ir toliau dirbo už spygliuotos vielos, kasė anglis ar griovius, tačiau pirmoje ketvirtojo dešimtmečio pusėje kiti kaliniai irklavo baidares upėmis, tekančiomis šiauriau – prie poliarinio rato, nešė geologų tyrimams reikalingą įrangą, ruošė gruntą naujoms anglių kasykloms ir naftos gręžiniams. Jie statė naujų lagerių barakus, apjuosdavo juos spygliuota viela ir suręsdavo sargybos bokštus. Jie statė išteklių perdirbimo įmones, kalė geležinkelio bėgius, liejo naujų kelių dangą. Galiausiai jie ir patys pradėjo kurtis naujose teritorijose, apgyvendami anksčiau buvusias neįžengiamas dykynes.

Vėliau sovietų istorikai šį sovietų istorijos epizodą lyriškai pavadins „Tolimosios Šiaurės atvėrimu", ir jis iš tiesų reiškė kokybinį šuolį, lyginant su praeitimi. Net paskutiniais carizmo dešimtmečiais, kai Rusijoje pagaliau pradėjo reikštis labai pavėluota pramonės revoliucija, niekas nemėgino taip intensyviai tyrinėti ir apgyventi tolimų Rusijos šiaurės regionų. Klimatas ten buvo pernelyg atšiaurus, darbai reikalavo labai daug žmonių kančių ir Rusijos turima technologinė įranga buvo pernelyg primityvi. Sovietų režimui tokie dalykai mažiau rūpėjo. Nors sovietų turimos technologijos nebuvo geresnės, jie kur kas mažiau suko galvas dėl žmonių, kuriuos siuntė „atverti" regiono. Jei dalis jų mirs – ką gi, rasime dar.

Tragedijų netrūko, ypač naujos epochos pradžioje. Neseniai vieną itin šiurpų nutikimą, kuris tapo lagerių kalinių folkloro dalimi, patvirtino dokumentas, rastas Novosibirsko archyve. Jis pasirašytas Narymo, Vakarų Si-

bire, partijos komiteto instruktoriaus ir 1933 m. gegužės mėnesį išsiųstas asmeniškai Stalinui. Dokumente smulkiai aprašoma, kaip grupė ištremtų valstiečių – pavadintų „atsilikusiais elementais“ – atvyko į Obės upės Nazino salą. Valstiečiai buvo tremtiniai, todėl jiems reikėjo apsigyventi tose žemėse ir turbūt mėginti jose ūkininkauti:

> Pirmoje kolonoje buvo 5 070 žmonių, antroje – 1 044, iš viso – 6 114. Transporto sąlygos labai blogos: net tas truputis maisto, kurį jie gavo, buvo nevalgomas, sugrūsti į vagonus tremtiniai beveik neturėjo kuo kvėpuoti... Dėl to kas dieną mirdavo po 35–40 žmonių. Tačiau tokias sąlygas galima pavadinti prabangiomis, lyginant su tuo, kas tremtinių laukė Nazine... Nazino sala yra visiškai negyvenama, be jokių gyvenviečių... Nebuvo nei įrankių, nei grūdų, nei maisto. Taip prasidėjo jų naujas gyvenimas. Kai atvyko pirma kolona, rytojaus dieną, gegužės 19 d., vėl pradėjo snigti, pakilo vėjas. Išbadėję žmonės, mėnesius negavę pakankamai maisto, be pastogės ir be įrankių... atsidūrė spąstuose. Jie net negalėjo įkurti laužų ir pasišildyti. Dar daugiau jų ėmė mirti...
> Pirmą dieną palaidoti 295 žmonės. Tik ketvirtą dieną po to, kai kolona atvyko į salą, valdžia atsiuntė valtis su trupučiu miltų, tikrai ne daugiau kaip po keletą svarų žmogui. Vos pamatę šį menką davinį, žmonės ėmė bėgti prie kranto ir mėgino kepurėse, kelnėse ar švarkuose sumaišyti truputį miltų su vandeniu. Daugelis bandė miltus valgyti tiesiai iš pakų, keletas užspringo ir mirė. Tos kelios saujos miltų buvo visas maistas, kurį tremtiniai gavo nuo tos dienos, kai atsidūrė saloje...

Rugpjūčio 20 d., po trijų mėnesių, kaip rašo partijos funkcionierius, beveik 4 000 iš pirmųjų 6 114 „persikėlėlių“ buvo nebegyvi. Likusieji išgyveno todėl, kad mito mirusiųjų mėsa. Pasak kito kalinio, kuris buvo sutikęs juos Tomsko kalėjime, šie žmonės atrodė „kaip vaikščiojantys lavonai“, jie visi buvo suimti ir apkaltinti kanibalizmu.[3]

Net tais atvejais, kai mirtingumas nebuvo toks siaubingas, daugelio geriausiai žinomų ankstyvųjų GULAG'o projektų kaliniai vis tiek gyveno beveik nepakeliamomis sąlygomis. BAMlagas, lageris, įkurtas palei statomą geležinkelį nuo Baikalo iki Amūro Rusijos Tolimuosiuose Rytuose (tai buvo Transsibiro ekspreso geležinkelio sistemos dalis), yra geras pavyzdys, kaip baisiai gali susiklostyti iš anksto nesuplanuota padėtis. Geležinkeliai, kaip ir Baltosios jūros kanalas, buvo tiesiami beprotiškai skubant, visiškai iš anksto nepasirengus. Lagerio planuotojai vienu metu tyrė gruntą, projektavo ir tiesė geležinkelį; tiesimo darbai prasidėdavo dar nebaigus tyrimų. Be to, tyrėjai privalėjo bene 2 000 kilometrų grunto tyrimus atlikti per keturis mėnesius; jie neturėjo nei tinkamų batų, nei drabužių, nei prietaisų.

Žemėlapiai buvo prasti, dėl to buvo padaryta brangiai kainuojančių klaidų. Vienas tyrėjas pasakojo, kad „dvi darbininkų grupės [kiekviena tyrė savą geležinkelio atkarpą] pamatė, kad negali susijungti ir baigti darbo, nes dvi upės, palei kurias jie ėjo, susilieja tik žemėlapyje – tikrovėje jos teka toli viena nuo kitos“.[4]

Vos tik prasidėjo darbai, į pagrindinį lagerio miestą Svobodną (šis pavadinimas reiškia „laisvas“) be pertraukos ėmė vykti kolonos. Nuo 1933 m. sausio iki 1936 m. sausio kalinių skaičius išaugo nuo kelių tūkstančių iki 180 000. Daugelis jų jau atvyko nusilpę, basi, prastai apsirengę, kamuojami skorbuto, sifilio, dizenterijos; buvo ir nukentėjusių nuo bado, kuris trečiojo dešimtmečio pradžioje siautėjo Sovietų Rusijos kaimuose. Lageris buvo visiškai neparuoštas. Vienos kolonos kalinius įkurdino šaltuose, tamsiuose barakuose ir davė valgyti sudulkėjusios duonos. BAMlago vadovai neįstengė įveikti chaoso, kaip patys prisipažino Maskvai siunčiamose ataskaitose, sunkiausia jiems buvo prižiūrėti nusilpusius kalinius. Todėl tiems, kurie buvo per silpni dirbti, paprasčiausiai paskirdavo karcerio davinį ir palikdavo mirti badu. Vienos kolonos, kurią sudarė dvidešimt devyni žmonės, visi atvykę kaliniai mirė per trisdešimt septynias dienas.[5] Gali būti, kad tiesiant geležinkelį mirė dešimtys tūkstančių kalinių.

Panašios istorijos buvo pasakojamos visoje šalyje. Gulago geležinkelio tiesimo centre Sevlage, įkurtame šiaurės rytuose nuo Archangelsko, 1929 m. inžinieriai nustatė, kad jų projektui paskirtų kalinių skaičių reikia padidinti šešis kartus. Tų metų balandžio–spalio mėnesiais, kaip reikalauta, į statybų vietą pradėjo vykti kolonos, bet atvykusieji nieko nerado. Vienas kalinys prisimena: „Nebuvo nei barakų, nei kaimo. Pašonėje stovėjo palapinės sargybiniams ir įrangai. Žmonių buvo nedaug, gal pusantro tūkstančio. Dauguma jų vidutinio amžiaus valstiečiai, buvę buožės. Ir kriminaliniai nusikaltėliai. Inteligentijos nebuvo matyti...“[6]

Nors visi ketvirtojo dešimtmečio pradžioje įkurti lagerių kompleksai iš pradžių buvo visiškai pakrikę – nė vienas nebuvo pasirengęs priimti išsekusių kalinių, atvykusių iš bado nusiaubtų rajonų, – vis dėlto ne visi jie žlugo. Susiklosčius tinkamoms aplinkybėms – palyginti palankios vietos sąlygos ir stipri Maskvos parama – kai kurie lageriai pradėjo augti. Stebinamai greitai juose susikūrė stabilesnės biurokratijos struktūros, buvo pastatyti ne tokie laikini pastatai, net susiformavo vietos NKVD elitas. Saujelė tokių lagerių galiausiai užims didžiules teritorijas ir ištisus šalies regionus pavers milžiniškais kalėjimais. Iš visų tuo metu įkurtų lagerių galiausiai pramonės imperijomis taps du: Uchtos ekspedicija ir Dalstrojaus trestas. Į jų kilmę verta pažvelgti atidžiau.

Abejingam keleiviui, važiuojančiam išdaužytu cementiniu keliu iš Syktyvkaro, Komijos Respublikos administracijos centro, į Uchtą, vieną didžiausių Komijos pramonės centrų, apylinkės nesukels didelio susidomėjimo. 200 kilometrų ilgio kelias, vietomis gerokai nudėvėtas, vingiuoja per nesibaigiančius pušynus ir pelkėtus laukus. Jis kerta kelias upes, tačiau ypatingais vaizdais pasigirti negali: čia taiga, stebuklingai monotoniškas poliarinio rato kraštovaizdis, kuriuo garsėja Komija (kaip ir visa Rusijos šiaurė).

Vaizdai nekelia didelio susižavėjimo, tačiau atidžiau pažvelgus galima pamatyti keletą keistybių. Kai žinai, kurioje vietoje ieškoti, žemėje šalia kelio gali įžvelgti įdubas. Tai vieninteliai likę kitados palei visą kelią plytėjusio lagerio pėdsakai ir vienintelis atsiminimas apie kelią tiesusius kalinius. Kelių tiesimo punktai buvo laikini, todėl kaliniai dažniausiai gyvendavo ne barakuose, bet žeminėse (*zemliankose*), kurios ir paliko šiuos pėdsakus.

Greta kito kelio ruožo matyti patvaresnio lagerio, kuris buvo pastatytas prie nedidelio naftos gręžinio, likučiai. Dabar ši vieta apžėlusi piktžolėmis ir krūmynais, tačiau praskleidus augmeniją matyti gerokai sutrešusios medinės lentos (veikiausiai jos išliko todėl, kad persisunkė nafta, kuri varvėjo nuo kalinių batų) ir spygliuotos vielos gabalai. Čia nėra jokio paminklo; jį galima rasti tik Bograzdine, toliau, kur buvo įsikūręs paskirstymo lageris, jame tilpo iki 25 000 kalinių. Neliko jokių Bograzdino pėdsakų. Dar kitoje vietoje, prie to paties kelio, už šiuolaikinės degalinės, priklausančios „Lukoilui", Rusijos naftos bendrovei, stovi senas medinis sargybos bokštas, aplink jį – metalo šiukšlės ir surūdijusios vielos atkarpos.

Vaikščiojant po Uchtą su žmogumi, gerai pažįstančiu miestą, netrukus atsiskleidžia jo paslėpta istorija. Visus kelius, vedančius į miestą, kadaise nutiesė kaliniai, jie pastatė ir Uchtos centro įstaigų pastatus, ir gyvenamuosius namus. Pačiame miesto viduryje yra parkas, suprojektuotas ir įveistas kalinių architektų, teatras, kuriame vaidino aktoriai kaliniai, ir tvirti mediniai namai, kuriuose kadaise gyveno lagerio vadovybė. Dabar toje pačioje medžiais apsodintoje gatvėje moderniuose pastatuose gyvena „Gazpromo", kitos naujos rusų bendrovės, vadovai.

Uchta nėra vienintelis toks miestas Komijos Respublikoje. Iš pirmo žvilgsnio neįžiūrimi gulago pėdsakai likę visoje Komijoje, neaprėpiamame taigos ir tundros regione į šiaurės rytus nuo Sankt Peterburgo ir į vakarus nuo Uralo kalnų. Kaliniai suprojektavo ir pastatė visus didžiausius respublikos miestus – ne tik Uchtą, bet ir Syktyvkarą, Pečiorą, Vorkutą, Intą. Kaliniai nutiesė Komijos kelius ir geležinkelius, sukūrė pradinę pramonės infrastruktūrą. Kaliniams, kurie buvo čia atsiųsti penktąjį ir šeštąjį dešimtmetį, Komija atrodė tarsi vienas didžiulis lageris – taip ir buvo. Vietos gyventojai daug kaimų iki šiol vadina stalinizmo laikų pavadinimais – pavyzdžiui,

„Čainataunas“, kuriame gyveno grupė kalinių iš Kinijos, arba „Berlynas“, kitados skirtas karo belaisviams iš Vokietijos.

Šios milžiniškos kalėjimų respublikos atsiradimas susijęs su viena iš pirmųjų OGPU ekspedicijų – Uchtos ekspedicija, kuri buvo surengta 1929 m. tuo metu negyvenamoms žemėms ištirti. Pagal sovietų standartus ekspedicija buvo gana gerai parengta. Joje netrūko specialistų, daugelis jų jau buvo Solovkų kaliniai: vien per 1928 m. į SLON'ą pasiųsti šešiasdešimt aštuoni kalnakasybos inžinieriai, tais metais paskelbtų kovos su „kenkėjais“ ir „sabotuotojais“ kampanijų aukos, neva jie stabdę Sovietų Sąjungos industrializacijos proveržį.[7]

1928 m. lapkričio mėnesį OGPU stebinamai laiku suėmė garsų geologą N. Tichonovičių. Tačiau įmetę jį į Butyrkų kalėjimą nepradėjo įprasto tardymo. Kalinį atvedė į planinį susirinkimą. Kaip vėliau prisiminė Tichonovičius, aštuonių žmonių grupė (jam taip ir nebuvo pasakyta, kas jie tokie) negaišo laiko įžangai, o iškart paklausė, kaip pasiruošti ekspedicijai į Komiją. Jei jis vyktų pats, kokius drabužius pasiimtų? Kiek maisto? Kokius įrankius? Kokiu transportu keliautų? Tichonovičius, kuris pirmą kartą tame regione lankėsi 1900 m., pasiūlė du galimus maršrutus. Geologai gali vykti sausuma, pėsčiomis ir arkliais nusigauti per negyvenamos taigos pelkynus ir miškus iki Syktyvkaro kaimo, tuo metu didžiausio visame regione. Kitas variantas – keliauti vandeniu: išplaukti iš Archangelsko uosto Baltojoje jūroje, palei šiaurinę pakrantę iki Pečioros upės žiočių, o toliau keliauti gilyn į žemyną Pečioros intakais. Tichonovičius rekomendavo antrąjį maršrutą nurodydamas, kad valtimis ir laivais galima pergabenti daugiau sunkios įrangos. Paklausiusi jo rekomendacijos, ekspedicija išvyko jūrų keliu. Tichonovičius, vis dar kalinys, buvo paskirtas jos vyriausiuoju geologu.

Negaišta laiko ir negailėta pinigų, nes sovietų vadovybė laikė šią ekspediciją itin svarbia ir skubia. Gegužės mėnesį gulago administracija grupės vadovais paskyrė du aukštus slaptosios policijos pareigūnus: E. P. Skają – buvusį Smolnio instituto, pirmojo Lenino darbo štabo revoliucijos dienomis, saugumo tarnybos vadovą, kuris vėliau tapo paties Kremliaus saugumo tarnybos vadovu, ir S. F. Sidorovą – vyriausią OGPU ekonomikos planuotoją. Apytikriai tuo pačiu metu ekspedicijos vadovai išsirinko „darbo jėgą“ – 139 stipriausius, sveikiausius kalinius iš SLON'o paskirstymo lagerio Kemėje, tarp jų buvo politinių kalinių, buožių ir kriminalinių nusikaltėlių. Po dviejų mėnesių visi jau buvo pasiruošę išvykti. 1929 m. liepos 5 d. septintą valandą ryto kaliniai pradėjo krauti įrangą į SLON'o garlaivį „Glebas Bokis“. Nepraėjus nė dvidešimt keturioms valandoms jie išplaukė.

Nenuostabu, kad kelionėje ekspedicijai pasitaikė daugybė kliūčių. Atrodo, keli sargybiniai išsigando, vienas net pabėgo, kai laivas neilgam sustojo Archangelske. Pakeliui įvairiose vietose pabėgo ir kelios nedidelės kalinių grupelės. Kai ekspedicija galiausiai pasiekė Pečioros upės žiotis, paaiškėjo, kad sunku surasti vietinių palydovų. Komijos gyventojai net už pinigus nenorėjo susidėti nei su slaptąja policija, nei su kaliniais: jie atsisakė padėti vesti laivą prieš srovę. Vis dėlto po septynių savaičių laivas galiausiai atplaukė į vietą. Rugpjūčio 21 d. buvo įkurta bazinė stovykla Čibju kaime, vėliau jis buvo pervadintas Uchta.

Po tokios varginančios kelionės ekspedicijos nariai tikriausiai buvo itin niūriai nusiteikę. Jie taip ilgai keliavo – ir kur atvyko? Čibju kaime komforto nebuvo per daug. Vienas iš kalinių, geologas pavarde Kulevskis, prisiminė pirmą įspūdį: „Širdį suspaudė matant laukinį, tuščią kraštovaizdį: absurdiškai didžiulis, juodas, vienišas sargybos bokštas, dvi varganos trobelės, taiga ir purvynas...“[8]

Vėliau jis nebeturės laiko apmąstymams. Buvo rugpjūčio pabaiga, ore galėjai pajusti artėjantį rudenį. Nebuvo galima gaišti. Kaliniai, vos atvykę, pradėjo dirbti po dvylika valandų per dieną – statė lagerį ir įrenginėjo darbo vietas. Geologai ėmėsi ieškoti tinkamiausių vietų naftos gręžiniams. Vėliau rudenį atvyko dar specialistų. Atvyko ir naujų kalinių kolonos, ir visą 1930 m. „sezoną“ iš pradžių jie atvykdavo kas mėnesį, paskui kas savaitę. Baigiantis pirmiems metams kalinių skaičius išaugo beveik iki tūkstančio.

Nors ekspedicija ir buvo iš anksto suplanuota, tais pirmaisiais metais ir kaliniai, ir tremtiniai gyveno tokiomis pat baisiomis sąlygomis kaip ir visi kitų lagerių kaliniai. Beveik visiems teko glaustis palapinėse, nes barakų nebuvo. Nepakako žieminių drabužių ir batų, labai trūko maisto. Miltų ir mėsos atgabendavo daug mažiau negu užsakydavo, taip pat ir vaistų. Kaip vėliau išsiųstame pranešime ekspedicijos vadovai prisipažino, daugėjo nusilpusių ir sergančių kalinių. Nė kiek ne lengviau ištveriama pasirodė izoliacija. Naujieji lageriai buvo taip toli nuo bet kokios civilizacijos – taip toli nuo kelių ir net nuo geležinkelių, – kad iki 1937 m. Komijoje neprireikė spygliuotos vielos aptvarų. Buvo manoma, kad bėgti beprasmiška.

Tačiau kaliniai buvo siunčiami ir toliau, o iš Uchtos bazinės stovyklos pradėjo vykti papildomos ekspedicijos. Jei joms pasisekdavo, kiekviena iš šių ekspedicijų savo ruožtu įkurdavo naują bazinę stovyklą/lagerį, vadinamą *lagpunktu*, kartais neįsivaizduojamai atokiose vietose, už kelių dienų ar net savaičių kelio nuo Uchtos. Pastarieji vėl įkurdavo naujas stovyklas keliams tiesti arba kolūkius, skirtus kalinių reikmėms. Taip tuščiuose Komijos miškuose plito lageriai, kaip greitai želiančios piktžolės.

Barenco jūra

Vaigačo sala

Kemė

Baltoji jūra

Solovkų salos

Archangelskas

Pečioros upė

Š

Čibju (Uchta)

0 150 mylių

0 300 km

Kotlasas

Syktyvkaras

ekspedicijos kelias

riba tarp miškų ir tundros

Uchtos ekspedicijos maršrutas, Komija, 1929 m.

Š

Vorkuta

Archangelskas

Kedrovyj Šoras

0 150 mylių

0 300 km

Uchta

Kotlasas

lageris

geležinkelis

tiesiamas geležinkelio ruožas

Uchtpečlagas, Komija, 1937 m.

Kai kurios ekspedicijos buvo laikinos. Tokia buvo ir viena pirmųjų, kuri 1930 m. vasarą leidosi iš Uchtos į Šiaurės jūros Vaigačo salą. Nors ankstesnės geologų ekspedicijos saloje jau buvo radusios švino ir cinko telkinių, ir Vaigačo ekspedicijoje, taip ji buvo praminta, netrūko kalinių geologų. Kai kurie geologai taip pavyzdingai elgėsi, kad OGPU juos apdovanojo: leido į salą atsigabenti žmonas ir vaikus. Vietovė buvo tokia nuošali, kad lagerio vyriausybė, regis, visai nebijojo, kad kaliniai pabėgs, ir leido jiems su kitais kaliniais ar laisvaisiais darbininkais vaikščioti kur tik nori, be jokių specialių leidimų. Norėdamas paskatinti „spartuolių darbą Arktyje" Matvejus Bermanas, tuometinis gulago viršininkas, liepė už kiekvieną spartuoliško darbo dieną Vaigačo salos kalinių bausmės terminą sutrumpinti dviem dienomis.[9] Tačiau 1934 m. kasyklas užliejo vanduo, ir kitais metais OGPU išgabeno iš salos kalinius bei įrangą.[10]

Kitos ekspedicijos pasirodė patvaresnės. 1931 m. dvidešimt trijų asmenų grupė valtimis išplaukė žemyno vandens keliais į šiaurę nuo Uchtos, ketino pradėti kasti milžiniškus anglių telkinius – Vorkutos anglies baseiną, prieš metus aptiktą poliarinėje tundroje, šiaurinėje Komijos dalyje. Kaip ir visoms panašioms ekspedicijoms, maršrutą nustatė geologai, valtis vairavo kaliniai, o darbams vadovavo nedidelė OGPU pareigūnų grupė; visi vargais negalais brovėsi pro spiečius uodų, vasarą apspintančių tundrą. Kelias pirmas naktis praleido po atviru dangumi, paskui šiaip taip pasistatė stovyklą, ištvėrė žiemą ir kitą pavasarį pastatė primityvią šachtą, kurią pavadino „Rudnik-1". Naudodamiesi tik laužtuvais, kastuvais ir mediniais karučiais, be jokios mechanizuotos įrangos, kaliniai pradėjo kasti anglis. Per šešerius metus „Rudnik-1" išaugo ir virto Vorkutos miestu bei Vorkutlago, vienos didžiausių ir griežčiausių lagerių sistemų visame gulage, centru. 1938 m. Vorkutlage buvo 15 000 kalinių, kurie per metus iškasė 188 206 tonas anglių.[11]

Oficialiai ne visi naujieji Komijos gyventojai buvo kaliniai. 1929 m. valdžios atstovai į regioną pradėjo siųsti ir „specialiuosius tremtinius". Iš pradžių tai buvo beveik vien buožės, kurie atvykdavo su žmonomis ir vaikais; tikėtasi, kad jie dirbdami žemę save išlaikys. Pats Jagoda įsakė tremtiniams duoti „laisvalaikio", kad šie galėtų pasisodinti sodus, auginti kiaules, žvejoti ir pasistatyti namus. „Iš pradžių jie gyvens iš lagerio davinio, vėliau – savarankiškai."[12] Toks sprendimas atrodo gana palankus, tačiau tikrovėje beveik 5 000 tremtinių šeimų – daugiau kaip 16 000 žmonių – atvykę 1930 m. atsidūrė, kaip įprasta, kone plyname lauke. Iki tų metų lapkričio buvo pastatyti 288 barakai, o reikėjo mažiausiai 700. Kambariuose gyveno po tris keturias šeimas. Neužteko maisto, drabužių, šilto apavo. Tremtinių kaimuose nebuvo pirčių, kelių, neveikė pašto tarnyba ir telefono ryšys.[13]

Dalis Komijos tremtinių mirė, daugelis mėgino pabėgti (iki liepos pabaigos mėginusių pabėgti buvo 344), tačiau galiausiai jie tapo nuolatiniu Komijos lagerių sistemos papildymu. Vėlesnės represijų bangos jų čia atnešė dar daugiau, ypač daug buvo lenkų ir vokiečių. Todėl vietos gyventojai kai kuriuos Komijos kaimus praminė „Berlynu". Tremtinių gyvenamos vietos nebuvo aptvertos spygliuota viela, bet jie dirbo tokius pat darbus kaip kaliniai, dažnai net tose pačiose vietose. 1940 m. medkirčių lageris buvo paverstas tremtinių kaimu – tai rodo, kad tam tikru požiūriu abi šios grupės buvo vienodos. Daug tremtinių galiausiai susirado darbus lageriuose, tapo sargybiniais ar administratoriais.[14]

Laikui bėgant šią geografinę plėtrą atspindėjo ir lagerių nomenklatūra. 1931 m. Uchtos ekspedicija pervadinta Uchtos-Pečiorsko pataisos darbų lageriu, arba Uchtpečlagu. Per ateinančius du dešimtmečius Uchtpečlago pavadinimas bus dar ne kartą keičiamas, o pats lageris pertvarkomas ir skaldomas atsižvelgiant į pasikeitusią geografinę padėtį, besiplečiančią imperiją ir augančią biurokratiją. Tiesą pasakius, dešimtmečio pabaigoje Uchtpečlagas anaiptol nebebuvo vienas lageris. Jis išperėjo ištisą lagerių sistemą, iš viso du tuzinus, tarp jų Uchtpečlagą ir Uchtižemlagą (naftos ir akmens anglių gavyba), Ustvymlagą (miško paruošos), Vorkutą ir Intą (akmens anglių gavyba) ir Sevželdorlagą (geležinkelių tiesimas).[15]

Dar per keletą metų Uchtpečlagas ir jo palikuoniai tapo koncentruotesni, o savo nuolat augantiems poreikiams įsigijo naujų institucijų ir naujų pastatų. Kai lagerių administracijai prireikdavo ligoninių, jas pradėdavo statyti, buvo sukurta sistema kaliniams farmacininkams ir kalinėms slaugėms ruošti. Kai pritrūkdavo maisto, įkurdavo savo kolūkius, pastatydavo sandėlių, sukurdavo paskirstymo sistemas. Jei stokodavo elektros, pasistatydavo jėgainių. Kai prireikdavo statybinių medžiagų, imdavosi statyti plytų fabrikus.

Prireikus išsilavinusių darbininkų, apmokydavo jau turimus. Pasirodė, kad kone visi iš buožių kilę darbininkai yra neraštingi ar beveik neraštingi, dėl to įgyvendinant sudėtingesnius techninius projektus kildavo daug sunkumų. Todėl lagerių administracija įsteigė techninio mokymo kursus, kuriems savo ruožtu reikėjo pastatų ir kadrų: matematikos, fizikos mokytojų ir *politrukų* jų darbui prižiūrėti.[16] Penktąjį dešimtmetį Vorkutoje – mieste, pastatytame ant amžino įšalo, čia kasmet reikėdavo atnaujinti kelių dangą ir taisyti vamzdžius, – atsirado geologijos institutas ir universitetas, teatrų, lėlių teatrų, plaukimo baseinų ir vaikų darželių.

Uchtpečlago plėtimosi niekas pernelyg negarsino, tačiau jis anaiptol nebuvo chaotiškas. Be abejo, vietose dirbę lagerių komendantai norėjo, kad jų projektas augtų, o drauge – ir jų prestižas. Būtinybė, o ne centro planavimas turėjo skatinti kurti naujus lagerių padalinius. Tiesa, sovietų vyriausy-

bės poreikiai (jai reikėjo vietos savo priešams sukišti) labai atitiko regiono poreikius (jam reikėjo daugiau žmonių medžiams kirsti). Pavyzdžiui, kai 1930 m. Maskva parašė ketinanti atsiųsti tremtinių persikėlėlių, vietos vadovai negalėjo atsidžiaugti.[17] Lagerių likimas buvo taip pat svarstomas ir pačiu aukščiausiu lygiu. Verta pabrėžti, kad 1932 m. lapkritį Politinis biuras – dalyvaujant pačiam Stalinui – beveik visą susirinkimą skyrė Uchtpečlago dabartinei padėčiai ir ateities planams aptarti; stebėtinai nuodugniai buvo aptartos jo perspektyvos ir ištekliai. Iš susirinkimo protokolų atrodo, jog Politinis biuras priėmė ar bent jau patvirtino visus svarbiausius sprendimus: kurias šachtas turėtų plėtoti lageris, kur tiesti geležinkelius, kiek jam reikės traktorių, automobilių ir laivų, kiek tremtinių šeimų jis gali priimti. Politinis biuras taip pat skyrė lėšų lagerio statyboms – daugiau kaip 26 milijonus rublių.[18]

Tikrai ne atsitiktinumas, kad po šio susirinkimo per pirmus trejus metus kalinių skaičius lageryje išaugo kone keturgubai: nuo 4 797 (1932 m. viduryje) iki 17 852 (1933 m. viduryje).[19] Kai kas iš paties aukščiausio sovietų valdžios lygmens labai norėjo, kad Uchtpečlagas plėstųsi. Turint galvoje, kokią valdžią ir galią turėjo Stalinas, tai galėjo būti tiktai jis pats.

Kaip Osvencimas liaudies atmintyje tapo visų nacių koncentracijos stovyklų simboliu, taip žodis „Kolyma" gali būti laikomas baisiausių lagerio kančių sinonimu. „Kolyma, – rašė vienas istorikas, – yra upė, kalnų grandinė, regionas ir metafora."[20] Neaprėpiamas tolimiausiame Šiaurės Rytų Sibire prie Ramiojo vandenyno kranto plytintis Kolymos regionas, kuriame gausu mineralų (o svarbiausia – ir aukso), turbūt gali būti laikomas atšiauriausia Rusijos vieta. Kolymoje šalčiau negu Komijoje (žiemą čia nuolat būna keturiasdešimt penki laipsniai šalčio), be to, ji dar nuošalesnė.[21] Kad pasiektų Kolymos lagerius, kaliniai traukiniu keliaudavo per visą Sovietų Sąjungą iki Vladivostoko; kartais kelionė užtrukdavo tris mėnesius. Likusią kelio dalį įveikdavo laivu: plaukdavo į šiaurę pro Japoniją, per Ochotsko jūrą iki Magadano uosto – Kolymos upės deltos vartų.

Pirmasis Kolymos komendantas yra viena ryškiausių gulago istorijos asmenybių. Eduardas Berzinis, senas bolševikas, vadovavęs Pirmajai latvių šaulių divizijai, 1918 m. saugojusiai Kremlių. Vėliau jis padėjo triuškinti eserus, Lenino priešininkus socialistus, ir atskleisti Bruce'o Lockharto „britų sąmokslą".[22] 1926 m. Stalinas pavedė Berziniui organizuoti Višlagą, vieną iš pirmųjų didelio masto lagerių. Pastarasis šio darbo ėmėsi su įkarščiu ir įkvėpė Višlago istoriką jo valdymo laikotarpį pavadinti gulago „romantiškojo laikotarpio" viršūne.[23]

OGPU statė Višlagą tuo metu, kai buvo tiesiamas Baltosios jūros kanalas, ir Berzinis, atrodo, nuoširdžiai pritarė (ar bent jau garsiai reiškė pritarimą) Gorkio idėjoms perauklėti kalinius. Kupinas geraširdiško globėjiškumo Berzinis aprūpino savo kalinius kino teatrais ir diskusijų klubais, bibliotekomis ir „restoranų tipo" valgyklomis. Jis sodino sodus, kuriuose liepdavo įrengti fontanus, įkūrė nedidelį zoologijos sodą. Kaliniams reguliariai mokėjo atlyginimą ir laikėsi tokios pat politikos, kaip ir Baltosios jūros kanalo komendantai – „ankstesnio paleidimo į laisvę už gerą darbą". Šiais patogumais galėjo naudotis ne visi: kalinius, pripažintus netikusiais darbininkais, ar kalinius, kuriems paprasčiausiai nepasisekė, išsiųsdavo į kurį nors iš daugelio Višlago miško kirtimo *lagpunktų* taigoje, kur gyvenimo sąlygos buvo blogos, mirtingumas didesnis, kaliniai patylomis kankinami ar net nužudomi.[24]

Vis dėlto Berzinis siekė, kad jo lageris bent jau *atrodytų* garbinga institucija. Todėl iš pirmo žvilgsnio jis buvo gana keistas kandidatas į pirmuosius Tolimosios šiaurės statybų administracijos – Dalstrojaus – „tresto", arba pseudokorporacijos, siekiančios plėstis Kolymos regione, viršininkus. Dalstrojaus įkūrimas anaiptol nebuvo nei romantiškas, nei idealistinis veiksmas. Stalinas šiuo regionu domėjosi jau nuo 1926 m., kai pats pasiuntė inžinierių į Jungtines Valstijas studijuoti kalnakasybos metodų.[25] Vėliau, 1931 m. rugpjūčio 20 d. – 1932 m. kovo 16 d., Politinis biuras net vienuolika kartų svarstė Kolymos geologinę ir geografinę padėtį, ir pats Stalinas dažnai dalyvaudavo diskusijose. Panašiai kaip Jansono komisija, svarsčiusi gulago organizavimą, Politinis biuras dėl šių klausimų diskutavo, pasak istoriko Davido Nordlanderio, „ne idealistine socialistinių statybų retorika, o veikiau praktine pirmenybinių investicijų ir finansinės grąžos kalba". Vėlesnėje korespondencijoje su Berziniu Stalinas daugiausia domėjosi kalinių produktyvumu, išdirbio normomis ir rezultatais, nė karto neužsimindamas apie kalinių perauklėjimo idėjas.[26]

Kita vertus, gal sovietų vyriausybei kaip tik reikalingiausias buvo Berzinio talentas kurti patrauklų viešąjį įvaizdį. Vėliau Dalstrojus bus perduotas tiesiogiai administruoti GULAG'ui, tačiau iš pradžių apie trestą visada – viešai – kalbėta kaip apie atskirą darinį, savotišką verslo konglomeratą, visiškai nesusijusį su GULAG'u. Valdžia tyliai sukūrė Sevvostlagą, gulago lagerį, kuris Dalstrojaus trestui tiekė kalinius. Praktikoje abi institucijos niekada tarpusavyje nesivaržė. Dalstrojaus viršininkas vadovavo ir Sevvostlagui, tuo niekas nė neabejojo. Tačiau popieriuje tai buvo dvi atskiros įmonės, ir viešai jos buvo rodomos kaip atskiros.[27]

Tokia sistema buvo logiška. Pirma, Dalstrojus norėjo pritraukti savanorių, ypač inžinierių ir santuokinio amžiaus moterų (abiejų grupių asmenų Kolymoje visada trūko), ir Berzinis surengė ne vieną verbavimo ekspediciją, stengdamasis įtikinti „laisvuosius darbininkus" emigruoti į šį regioną, tam

Kolyma, 1937 m.

tikslui jis įkūrė įstaigas Maskvoje, Leningrade, Odesoje, Rostove ir Novosibirske.[28] Jau vien dėl šios priežasties Stalinas ir Berzinis galėjo nenorėti pernelyg glaudžiai sieti Kolymos su gulagu baimindamiesi, kad toks ryšys atbaidys potencialius verbuojamuosius. Gali būti, kad šios machinacijos buvo skirtos išorės pasauliui apgauti, tačiau tiesioginių to įrodymų nėra. Kolymos auksas, kaip ir sovietų mediena, bus parduodamas Vakarams, o už gautą valiutą įsigyjama nepaprastai reikalingų technologijų ir įrangos. Gal tai paaiškintų, kodėl sovietų vadovybė norėjo, kad Kolymos aukso kasyklos atrodytų kuo „normalesnė" ekonomikos įmonė. Sovietų aukso boikotas būtų galėjęs padaryti daug daugiau žalos nei sovietų medienos boikotas.

Kad ir kaip ten būtų, Stalinas iš pat pradžių asmeniškai labai domėjosi Kolyma. 1932 m. jis net pareikalavo kasdienių aukso pramonės darbo ataskaitų ir, kaip jau minėta, domėjosi Dalstrojaus tyrimo projektais ir vykdomų išdirbio normų smulkmenomis. Jis siuntė inspektorius lagerių tikrinti ir reikalavo, kad Dalstrojaus vadovai reguliariai lankytųsi Maskvoje. Kai Politinis biuras skyrė Dalstrojui pinigų, jis kartu pateikė ir tikslius nurodymus, kaip juos išleisti, lygiai taip, kaip ir Uchtpečlagui.[29]

Vis dėlto Dalstrojaus „savarankiškumas" nebuvo tiktai fikcija. Berzinis buvo pavaldus Stalinui, tačiau jam pavyko Kolymoje palikti ir savo pėdsakų, tokių ryškių, kad vėliau „Berzinio laikai" bus minimi su nostalgija. Atrodo, Berzinis savo užduotį suprato gana tiesmukai: jo darbas – priversti kalinius iškasti kiek įmanoma daugiau aukso. Jam nerūpėjo kalinius marinti badu, juos žudyti ar bausti – svarbus buvo tik darbo našumas. Todėl vadovaujant pirmajam viršininkui, sąlygos Dalstrojuje toli gražu nebuvo tokios sunkios, kokios tapo vėliau, ir kaliniai daug rečiau badavo. Iš dalies ir dėl to Kolymos aukso gavybos mastai per pirmus dvejus Dalstrojaus veiklos metus aštuoniskart išaugo.[30]

Tiesa, pirmaisiais metais buvo toks pat ištisas chaosas ir netvarka, kaip ir visur kitur. 1932 m. regione jau dirbo beveik 10 000 kalinių, tarp jų buvo ir grupė įkalintų inžinierių bei kitų specialistų, kurių įgūdžiai taip tiksliai atitiko jiems iškeltas užduotis, ir daugiau kaip 30 000 „laisvųjų darbininkų" – lageriuose dirbančių nekalinių.[31] Kalinių buvo labai daug, tačiau daug jų ir mirė. Iš 16 000 kalinių, kurie į Kolymą atvyko pirmaisiais Berzinio vadovavimo metais, gyvi Magadaną pasiekė tik 9 928 žmonės.[32] Išlikusieji pakliuvo į žiemos pūgas be tinkamų drabužių ir be priedangos; tie, kurie išgyveno pirmuosius metus, vėliau tvirtino, jog gyvų išliko tik pusė.[33]

Tačiau aptvarkius pradinį chaosą padėtis palengva ėmė gerėti. Berzinis labai stengėsi gerinti kalinių gyvenimo sąlygas, tikriausiai (ir visai pagrįstai) manydamas, kad šiltai gyvenantys ir sočiai maitinami kaliniai iškas daugiau aukso. Todėl Thomasas Sgovio, Kolymoje kalėjęs amerikietis, vėliau rašė,

jog lagerio „senbuviai“ šiltai prisimindavo Berzinio vadovavimą: „kai šaltis nukrisdavo žemiau nei 60 laipsnių, jų nevarydavo dirbti. Per mėnesį gaudavo po tris poilsio dienas. Maisto pakako, jis buvo kaloringas. *Zekams* [kaliniams] duodavo šiltus drabužius – kailines kepures ir veltinius...“[34] Kitas buvęs Kolymos kalinys Varlamas Šalamovas – jo *Kolymos apsakymai* yra bene žiauriausi lagerių literatūros žanro pavyzdžiai – taip pat rašė, kad Berzinio laikais buvęs

> puikus maistas, darbo diena žiemą trukdavo keturias–šešias, o vasarą dešimt valandų, kaliniai gaudavo milžiniškus atlyginimus, kuriuos sutaupę pasibaigus bausmės laikui grįždavo į žemyną turtingi... Tais laikais kapinių buvo tiek mažai, kad vėliau atvykusiems kaliniams pirmieji Kolymos gyventojai atrodė buvę kone nemirtingi.[35]

Tuo metu gyvenimo sąlygos buvo geresnės nei vėliau, ir lagerio vadovybė su kaliniais elgėsi kur kas humaniškiau. Nebuvo aiškios ribos tarp savanorių laisvųjų darbininkų ir kalinių. Abiejų grupių atstovai normaliai bendravo tarpusavyje; kartais kaliniams buvo leidžiama išsikelti iš barakų ir apsigyventi laisvųjų darbininkų kaimuose, kai kuriems kaliniams pavyko gauti paaukštinimą ir tapti ginkluotais sargybiniais, geologais arba inžinieriais.[36] Marijai Jofei, ketvirtojo dešimtmečio vidurio Kolymos tremtinei, buvo leista turėti knygų ir popieriaus, ji prisiminė, kad daugeliui tremtinių šeimų leista gyventi drauge.[37]

Kaliniams taip pat buvo leidžiama, iki tam tikros ribos, dalyvauti politiniuose tų laikų įvykiuose. Kolymoje, kaip ir prie Baltosios jūros kanalo, buvo siekiama sukurti savus spartuolius ir stachanovininkus. Vienas kalinys net tapo Dalstrojaus „stachanoviško darbo metodų instruktoriumi“, o geriausiai dirbantys kaliniai gaudavo ženklelį su užrašu „Kolymos spartuolis“.[38]

Kolymos, kaip ir Uchtpečlago, struktūra netrukus tapo labai sudėtinga. Ketvirtąjį dešimtmetį kaliniai statė ne tik kasyklas, bet ir Magadano uosto dokus bei banglaužius, tiesė vienintelį svarbiausią regiono kelią – Kolymos plentą, vedantį tiesiai į šiaurę nuo Magadano. Daugelis Sevvostlago *lagpunktų* buvo įrengti palei šį kelią, dažnai jie net būdavo vadinami pagal atstumą nuo Magadano (pavyzdžiui, „Keturiasdešimt septintojo kilometro lageris“). Kaliniai pastatė ir patį Magadano miestą, kuriame 1936 m. gyveno jau 15 000 žmonių ir kuris nesiliovė augęs. Jevgenija Ginzburg, 1947 m. grįžusi į Magadaną po septynerių metų, praleistų tolimesniuose lageriuose, „vos neapalpo iš nuostabos ir susižavėjimo“ pamačiusi sparčiai išaugusį miestą: „Tik po kelių savaičių pastebėjau, kad aukštus pastatus galima suskaičiuoti ant pirštų. Bet tada man jis atrodė didžiulis miestas.“[39]

Beje, Ginzburg buvo viena iš nedaugelio kalinių, pastebėjusių keistą paradoksą. Keista, tačiau gulagas ir Kolymoje, ir Komijoje iš tikrųjų po truputį „nešė civilizaciją“ – jei ją galima taip pavadinti – į kraštą, kuris anksčiau buvo negyvenamas. Neįžengiamuose miškuose buvo nutiesti keliai, pelkėse pradėti statyti namai. Vietos gyventojai buvo išstumti besiplečiančių miestų, fabrikų ir geležinkelių. Po daugelio metų moteriškė, kadaise buvusi nuošalaus Lokčimlago, vieno iš Komijos miško paruošų lagerio, virėjo duktė, pasakojo man, koks buvo gyvenimas tada, kai lageriai dar veikė. „O-o-o, daržovių buvo pilnas sandėlys, laukuose kiek nori moliūgų – ne taip plika, kaip dabar, – ji pasibjaurėjusi mostelėjo ranka rodydama mažytį kaimą, dabar stovintį buvusio lagerio vietoje, buvusius karcerius, kuriuose iki šiol gyvena žmonės. – Ir tikros elektros šviesos, ir viršininkai didžiuliais automobiliais atvažiuodavo ir išvažiuodavo kone kiekvieną dieną...“

Ginzburg tą pačią įžvalgą pateikia iškalbingiau:

> Kokia keista žmogaus širdis! Visa siela prakeikiau tuos, kuriems į galvą atėjo mintis statyti miestą šioje amžino įšalo zonoje, tirpdyti žemę nekaltų žmonių krauju ir ašaromis. Bet sykiu jutau juokingą pasididžiavimą... Kaip išaugo, kaip išgražėjo mūsų Magadanas per tuos septynerius metus, kol manęs nebuvo! Nė neatpažinsi. Gėrėjausi kiekvienu gatvės žibintu, kiekviena asfalto juosta, net plakatu, pranešančiu, kad Kultūros namuose rodoma operetė „Dolerio princesė“. Mes branginame visus, net pačius karčiausius savo gyvenimo gabalėlius.[40]

1934 m. gulagas Kolymoje, Komijoje, Sibire, Kazachstane ir kituose SSRS regionuose plėtėsi pagal tą patį modelį, kaip Solovkuose. Pirmomis dienomis daug kalinių beprasmiškai mirdavo dėl apsileidimo, chaoso ir netvarkos. Nereikėjo nė tiesioginio sadizmo veiksmų – beprasmis sargybinių, kurie su kaliniais elgėsi kaip su galvijais, žiaurumas kėlė labai daug kančių.

Vis dėlto laikui bėgant sistema tarsi pradėjo nusistovėti. Po 1933 m. rekordų mirčių sumažėjo, nes badas šalyje atlėgo ir pagerėjo lagerių organizavimas. 1934 m. mirtingumas, jei tikėsime oficialia statistika, siekė apie 4 procentus.[41] Uchtpečlage buvo išgaunama nafta, Kolymoje – auksas, Archangelsko rajono lageriuose – mediena. Visame Sibire nutiesti keliai. Netrūko klaidų ir nesusipratimų, bet taip buvo visoje SSRS. Sparti industrializacija, prastas planavimas ir tinkamų specialistų trūkumas rodė, kad neįmanoma išvengti pereikvojimų. Be abejo, tai buvo žinoma didžiųjų projektų vadovams.

Nors ir būta laikinų nesėkmių, OGPU netrukus tapo viena įtakingiausių ekonomikos veikėjų šalyje. 1934 m. Dmitlage, lageryje, kuris kasė Maskvos–Volgos kanalą, dirbo beveik 200 000 kalinių, daugiau negu prie Baltosios jū-

ros kanalo.[42] Siblagas irgi išaugo, 1934 m. jame buvo 63 000 kalinių, o įkurtas Dallagas per ketverius metus išaugo daugiau kaip tris kartus: 1934 m. jame buvo 50 000 kalinių. Visoje Sovietų Sąjungoje atsirado daug naujų lagerių: Uzbekistano Sazlagas, jo kaliniai dirbo kolūkiuose; prie Leningrado Svirlagas, jo kaliniai kirto medžius ir gamino miestui reikalingus medinius gaminius, ir Kazachstano Karlagas, jo kaliniai dirbo kaip valstiečiai, fabrikų darbininkai ir net žvejai.[43]

Tais pačiais 1934 m. OGPU vėl buvo perorganizuota ir pervadinta, be kita ko, ir siekiant parodyti jos naują statusą ir naujas pareigas. Tais metais slaptoji policija oficialiai tapo Vidaus reikalų liaudies komisariatu ir pagarsėjo nauju pavadinimu – NKVD. Gavusi naują pavadinimą NKVD valdė daugiau kaip milijono kalinių likimus.[44] Tačiau santykinė ramybė truko neilgai. Netrukus sistema staiga apsivers aukštyn kojomis sukeldama revoliuciją, sunaikinsiančią ir vergus, ir ponus.

6 skyrius

Didysis teroras ir jo padariniai

Tai buvo, kai šypsojosi
Tik mirusieji, džiaugdamiesi ramybe.
Ir tarsi nereikalingas svarmuo
Prie savo kalėjimų siūbavo Leningradas.
Ir kada nuo kančių išprotėjusios
Ėjo jau nuteistųjų minios,
O trumpą išsiskyrimo dainą
Giedojo garvežių švilpukai,
Virš mūsų degė mirties žvaigždės,
Ir raitėsi nekalta Rusija,
Trypiama kruvinais batais
Ir traiškoma juodų „mirusiųjų“ padangomis.

Ana Achmatova, „Rekviem“[1]

Vertinant objektyviai, 1937 ir 1938 metai – atmintyje išlikę kaip didžiojo teroro metai – lagerių istorijoje nėra patys baisiausi. Ne tada vyko didžioji lagerių plėtra, po dešimties metų lageriuose buvo daugiau kalinių nei vėliau paprastai prisimenama, daugiausia jų buvo 1952 metais. Nors turimi statistikos duomenys nėra visai patikimi, vis dėlto aišku, kad mirtingumas lageriuose padidėjo per kaimus apėmusį 1932 ir 1933 m. badą ir sunkiausiu Antrojo pasaulinio karo laikotarpiu, ypač 1942–1943 m., kai priverčiamųjų darbų lageriuose, kalėjimuose ir karo belaisvių stovyklose iš viso buvo įkalinta apytikriai keturi milijonai žmonių.[2]

Istorijos požiūriu taip pat galima teigti, kad 1937 ir 1938 metų svarba buvo perdėta. Net Solženicynas skundėsi, kad tie, kurie smerkia Stalino piktadarybes, „dažniausiai užkliūva už tų trisdešimt septintų ir trisdešimt aštuntų metų, kurie jiems tarsi įstringa gerklėse“, ir tam tikra prasme jis teisus.[3] Juk didysis teroras prasidėjo po du dešimtmečius trukusių represijų. Nuo pat 1918 m. reguliariai vyko masiniai suėmimai ir masiniai trėmimai: pirmiausia, trečiojo dešimtmečio pradžioje, buvo tremiami opozicijos politikai, vėliau, to paties dešimtmečio pabaigoje, – „sabotuotojai“, dar vėliau, ketvirtojo dešimtmečio pradžioje, – buožės. Visus masinius suėmimus lydėdavo reguliarūs kaltinamųjų „tvarkos ardymu“ persekiojimai.

Po didžiojo teroro vyko dar gausesni suėmimai bei trėmimai – buvo tremiami lenkai, ukrainiečiai ir baltai, kurie gyveno 1939 m. okupuotose teritorijose, Raudonosios armijos „išdavikai“, patekę į priešų nelaisvę, paprasti žmonės, kurie 1941 m. įsiveržus naciams atsidūrė kitoje fronto pusėje. Vėliau, 1948 m., buvę lagerių kaliniai bus suimami dar kartą, o dar vėliau, prieš pat Stalino mirtį, prasidės masiniai žydų suėmimai. Nors 1937 ir 1938 m. teroro aukos galbūt geriau žinomos, vėliau nieko panašaus į tais metais vykusius viešus „parodomuosius“ teismo procesus nepasikartojo, vis dėlto didžiojo teroro laikų suėmimus tiksliau būtų galima pavadinti ne represijų viršūne, o veikiau viena iš neįprastų represijų bangų, kurios užplūdo šalį Stalino valdymo metais; ji labiau paveikė šalies elitą – senuosius bolševikus, kariuomenės ir partijos vadovus, apskritai kliudė įvairesnius žmones ir galiausiai baigėsi neįprastai dažnomis mirties bausmėmis.

Vis dėlto gulago istorijoje 1937 metai žymi aiškią ribą. Būtent tais metais sovietų lageriai iš aplaidžiai prižiūrimų kalėjimų, kuriuose žmonės mirdavo atsitiktinai, virto tikromis mirties stovyklomis, kuriose daug daugiau kalinių negu kada nors anksčiau buvo sąmoningai verčiami dirbti, kol numirs, arba tiesiogiai žudomi. Ši permaina toli gražu nebuvo nuosekli, nors sąmoningai didinamas mirtingumas lageriuose 1939 m. sumažėjo (apskritai mirtingumas lageriuose banguos dėl karo ir ideologijos permainų iki pat Stalino mirties, 1953 m.), didysis teroras paliko ryškų pėdsaką ir kalinių, ir jų prižiūrėtojų sąmonėje.[4]

Gulago kaliniai, kaip ir visi kiti šalies gyventojai, tikrai negalėjo nematyti artėjančio teroro požymių. Po iki šiol neišaiškintos populiaraus Leningrado partinio vadovo Sergejaus Kirovo žmogžudystės 1934 m. gruodį Stalinas jėga prastūmė seriją dekretų, dėl kurių NKVD gavo kur kas didesnius įgaliojimus suimti, tardyti ir bausti mirtimi „liaudies priešus“. Vos po kelių savaičių šių dekretų aukomis tapo du įtakingi bolševikai, Kamenevas ir Zinovjevas, abu buvę Stalino priešininkai; buvo suimti ne tik jie, bet ir tūkstančiai jų šalininkų bei tariamų šalininkų, daugiausia kilusių iš Leningrado. Paskui vyko masiniai pašalinimai iš Komunistų partijos, nors iš pradžių jie nebuvo daug masiškesni už pašalinimus, vykdytus dešimtmečio pradžioje.

Palengva valymai tapo kruvinesni. Visą 1936 m. pavasarį ir vasarą Stalino pakalikai tardė Kamenevą ir Zinovjevą bei grupę buvusių Trockio šalininkų, ruošdami jų „prisipažinimus“ didžiuliam viešam parodomajam teismo procesui, kuris buvo surengtas rugpjūtį. Po jo visi kaltinamieji ir daugelis jų giminaičių buvo nubausti mirtimi. Neilgai trukus įvyko kitų įtakingų bolševikų, tarp jų ir charizmatinio vadovo Nikolajaus Bucharino, teismai. Jų šeimos irgi nukentėjo.

Suėmimų ir persekiojimų manija apėmė visą partijos hierarchiją ir išplito po visuomenę. Šią nuotaiką iš viršaus kurstė Stalinas, ja naudodamasis jis išnaikino savo priešus, sukūrė naują jam lojalių vadovų klasę ir įbaugino sovietų gyventojus – jau nekalbant apie tai, kad pripildė koncentracijos stovyklas kalinių. Nuo 1937 m. jis pradėjo pasirašinėti įsakus NKVD regionų vadovams, kuriuose būdavo nurodyta, kiek žmonių kuriame regione reikia suimti (suėmimų priežastys nebūdavo nurodomos). Vienus reikėjo nuteisti „pirmos kategorijos" bausme – mirtimi, kitiems pakako „antros kategorijos" – įkalinimo koncentracijos stovykloje aštuoneriems–dešimčiai metų. Patys „piktybiškiausi" iš pastarųjų turėjo atsidurti specialiuose politiniams kaliniams skirtuose kalėjimuose, turbūt tam, kad neužkrėstų propaganda kitų lagerio kalinių. Kai kurie mokslininkai mano, kad NKVD skirstė suimtinų kalinių kvotas šalyje pagal tai, kiek kuriame regione įsivaizdavo esant „priešų". Kita vertus, ryšio galėjo ir visai nebūti.[5]

Šie įsakai iš esmės labai panašūs į biurokratų, kuriančių naujausią penkmečio plano versiją, nurodymus. Štai, pavyzdžiui, kaip atrodo 1937 m. liepos 30 d. įsakas:

	Pirma kategorija	Antra kategorija	Bendras skaičius
Azerbaidžano SSR	1 500	3 750	5 250
Armėnijos SSR	500	1 000	1 500
Baltarusijos SSR	2 000	10 000	12 000
Gruzijos SSR	2 000	3 000	5 000
Kirgizijos SSR	250	500	750
Tadžikijos SSR	500	1 300	1 800
Turkmėnijos SSR	500	1 500	2 000
Uzbekijos SSR	750	4 000	4 750
Baškirijos ASSR	500	1 500	2 000
Buriatijos-Mongolijos ASSR	350	1 500	1 850
Dagestano ASSR	500	2 500	3 000
Karelijos ASSR	300	700	1 000
Kabardos-Balkarijos ASSR	300	700	1 000
Krymo ASSR	300	1 200	1 500
Komijos ASSR	100	300	400
Kalmukijos ASSR	100	300	400
Mārijos ASSR	100	300	400
ir kt.[6]			

Akivaizdu, valymai kilo anaiptol ne spontaniškai: naujiems kaliniams net buvo iš anksto paruošti lageriai. Be to, valymams beveik niekas nesipriešino. Maskvos NKVD administracija tikėjosi, kad provincijos padaliniai karštai pritars jos politikai, ir pastarieji klusniai su tuo sutiko. „Prašome leidimo sušaudyti papildomai 700 žmonių, priklausančių dašnakų gaujoms ir kitiems antisovietiniams dariniams“, – parašė Maskvai 1937 m. rugsėjo mėnesį Armėnijos NKVD. Stalinas asmeniškai pasirašė panašų prašymą – juos pasirašydavo arba jis, arba Molotovas: „Padidinu pirmos kategorijos kalinių skaičių Krasnojarsko krašte iki 6 600 asmenų.“ 1938 m. vasario mėnesio Politinio biuro susirinkimas leido Ukrainos NKVD papildomai suimti 30 000 „buožių ir kitų antisovietinių elementų“.[7]

Kai kurie Sovietų Sąjungos gyventojai pritarė naujiesiems suėmimams: be abejo, ne ką kitą, o staiga atskleistą didžiulį skaičių „priešų“, kurie buvo pasislėpę net aukščiausiose partijos valdžios struktūrose, reikia kaltinti dėl to, kad Sovietų Sąjunga – nors Stalino ir paskelbtas didysis posūkis, nors ir įvykdyta kolektyvizacija bei penkmečio planas – vis dar tokia skurdi ir atsilikusi. Vis dėlto dauguma žmonių visai nereiškė jokios nuomonės apie tai, kas vyksta, nes buvo be galo išsigandę ir sutrikę, jie matė, kaip garsūs revoliucionieriai prisipažįsta darę nusikaltimus, o kaimynai naktimis dingsta.

Gulago valymai pirmiausia palietė lagerių komendantus – daug jų buvo pašalinta. Visos šalies atmintyje 1937-ieji išliko metais, kai revoliucija pradėjo ėsti savo vaikus, o lagerių sistemai tai buvo metai, kai gulagas suėdė savo įkūrėjus, pradėjęs nuo pačios viršūnės. Genrichas Jagoda, slaptosios policijos viršininkas, iš esmės atsakingas už lagerių sistemos plėtimą, 1938 m. buvo nuteistas ir sušaudytas, bet prieš tai jis dar Aukščiausiojo Sovieto paprašė malonės. „Sunku mirti, – rašė žmogus, myriop pasiuntęs tūkstančius. – Puolu ant kelių prieš liaudį ir partiją, melsdamas man atleisti, išgelbėti mano gyvybę.“[8]

Jagodą pakeitęs nykštukas Nikolajus Ježovas (jis buvo tik pusantro metro ūgio) tuojau pat ėmė veikti – siekė atsikratyti Jagodos draugų ir valdinių, kurie dar dirbo NKVD. Jis puolė ir Jagodos šeimą – kaip vėliau puls ir kitų žmonių šeimas, – suėmė jo žmoną, tėvus, seseris, sūnėnus ir dukterėčias. Viena jų vėliau prisiminė, ką sakė senelė, Jagodos motina, tą dieną, kai ji ir visi likę šeimos nariai buvo ištremiami.

> – Jei tik Gena [Jagoda] dabar matytų, ką jie mums daro, – tyliai pasakė kažkuris.
> Staiga senelė, kuri niekada nepakeldavo balso, atsigręžė į tuščią butą ir garsiai sušuko:
> – Tebūnie jis prakeiktas!

Ji peržegnojo slenkstį, ir durys užsitrenkė. Šis garsas nuaidėjo laiptinėje kaip motinos prakeiksmo aidas.[9]

Panašaus likimo sulaukė ir nemažai lagerių viršininkų bei administratorių, kuriuos užaugino ir išpuoselėjo Jagoda. Drauge su šimtais tūkstančių kitų sovietų gyventojų jie buvo apkaltinti dalyvavimu milžiniškuose sąmoksluose, suimti ir tardyti sudėtingiausiose bylose, kuriose kartais figūruodavo šimtai žmonių. Viena garsiausių tokių bylų buvo susijusi su Matvejumi Bermanu, 1932–1937 m. vadovavusiu GULAG'ui. Jam nepadėjo nė ilgametė partinė veikla (į partiją jis įstojo dar 1917 m.). 1938 m. gruodį NKVD apkaltino Bermaną vadovavus „dešiniųjų trockininkų terorizmo ir sabotažo organizacijai", kuri kaliniams lageriuose padėjo sukurti „privilegijuotas sąlygas", sąmoningai slopino lagerių sargybinių „karinį ir politinį budrumą" (štai kodėl tiek daug pabėgimų) ir sabotavo GULAG'o statybos projektus (štai kodėl jie vykdyti taip lėtai).

Bermanas krito ne vienas. Visoje Sovietų Sąjungoje gulago lagerių komendantai ir administracijų vadovai buvo apkaltinti priklausę tai pačiai „dešiniųjų trockininkų organizacijai" ir vienu kartu nuteisti. Šių teismo procesų dokumentai daro siurrealizmo įspūdį: tarsi metų metus brandintos nuoskaudos – neįvykdytos išdirbio normos, prastai nutiesti keliai, beveik neveikiantys kalinių pastatyti fabrikai – kažin kaip būtų išsprogusios šia beprotiška atomazga.

Pavyzdžiui, Aleksandras Izrailevas, Uchtpečlago viršininko pavaduotojas, buvo nuteistas už „trukdymą angliakasybos augimui". Aleksandras Polisonovas, pulkininkas, dirbęs gulago sargybos viršininku, buvo apkaltintas sudaręs valdiniams „nepakeliamas sąlygas". Michailas Goskinas, gulago Geležinkelių tiesimo skyriaus vadovas, neva „sukūręs neįvykdomus planus" Voločiajevkos–Komsomoleco geležinkelio ruožui. Isaakas Ginzburgas, vadovavęs gulago Medicinos skyriui, pripažintas kaltu dėl didelio kalinių mirtingumo ir apkaltintas sudaręs ypatingas sąlygas kitiems kaliniams – kontrrevoliucionieriams, kurie dėl ligos buvo anksčiau išleidžiami į laisvę. Daugelis minėtųjų buvo nuteisti mirties bausme, nors keletui iš jų ji pakeista įkalinimu lageryje arba kalėjime, o saujelė net išliko gyvi iki 1955 m. reabilitacijos.[10]

Toks pat likimas ištiko stebėtinai daug pirmųjų gulago administratorių. 1938 m. buvo sušaudytas Fiodoras Eichmansas, buvęs SLON'o viršininkas, vėliau vadovavęs OGPU Ypatingajam skyriui. 1939 m. sušaudytas Lazaris Koganas, antrasis gulago viršininkas. Izrailas Plineris, užėmęs Bermano vietą, tik metus pabuvo gulago viršininku, 1939 m. buvo sušaudytas.[11] Atrodo, sistemai reikėjo pasiteisinti, kodėl ji taip prastai veikia, ir pasiteisinimu tapo žmonių kaltė. O gal sakyti „sistema" yra netikslu: gal pačiam Stalinui reikėjo

pateisinimo, kodėl jo puikiai sumanytas vergų darbo projektas vyksta taip lėtai ir duoda tokius skirtingus rezultatus.

Pasitaikė keistų visuotinio triuškinimo išimčių. Stalinas ne tik kontroliavo, kas bus suimtas, bet kartais spręsdavo, ko *nereikia* suimti. Įdomu, kad Naftalijus Frenkelis, net žuvus beveik visiems jo buvusiems kolegoms, sugebėjo išvengti budelio kulkos. 1937 m. jis vadovavo BAMlagui, Baikalo–Amūro geležinkelio magistralei, vienam iš chaotiškiausių ir pražūtingiausių lagerių Tolimuosiuose Rytuose. Net kai 1938 m. BAMlage buvo suimti trisdešimt aštuoni „trockininkai“, Frenkelio kažkodėl tarp jų nebuvo.

Faktas, kad jis nepakliuvo tarp suimtųjų, atrodo dar keistesnis žinant, kad Frenkelis buvo puolamas lagerio laikraštyje, atvirai kaltinamas sabotažu. Vis dėlto jo byla paslaptingai sustabdyta Maskvoje. Vietinis BAMlago prokuroras, kuris tyrė Frenkelio bylą, šio delsimo nesuprato. „Nesuprantu, kodėl šiam tyrimui paskelbtas „ypatingasis įsakas“ ir kas atsiuntė šį įsaką, – rašė jis Andrejui Vyšinskiui, Sovietų Sąjungos generaliniam prokurorui. – Jei mes nesuimsime trockininkų šnipų ir diversantų, tai ką tada reikia suimti?“ Panašu, kad Stalinas įstengė apsaugoti savo draugus.[12]

Turbūt dramatiškiausia 1937 m. istorija, susijusi su lagerio vadovais, įvyko metų pabaigoje Magadane, ir prasidėjo ji Eduardo Berzinio, Dalstrojaus viršininko, suėmimu. Berzinis buvo tiesioginis Jagodos valdinys, tad turėjo seniai įtarti, kad jo karjera netrukus baigsis. Sunerimti reikėjo dar tada, kai gruodžio mėnesį pas jį atvyko grupė naujų NKVD „pasiuntinių“, tarp jų majoras Pavlovas, aukštesnio rango už Berzinį NKVD pareigūnas. Nors Stalinas turėjo įprotį netrukus žlugsiančius pareigūnus taip supažindinti su jų įpėdiniais, Berzinis nė ženklu neišsidavė, jog ką nors įtaria. Kai į Nagajevo įlanką įplaukė laivas bloga lemiančiu pavadinimu „Nikolajus Ježovas“, kuriuo atvyko naujoji komanda, Berzinis jų pasitikti nusiuntė pučiamųjų orkestrą. Paskui kelias dienas rodė naujiesiems „darbuotojams“, kaip funkcionuoja lageris, nors šie nekreipė į jį jokio dėmesio; paskui pats buvo įsodintas į „Nikolajų Ježovą“.

Pasiekęs Vladivostoką jis, kaip įprasta, ketino vykti į Maskvą Transsibiro ekspresu. Tačiau iš Vladivostoko Berzinis išvyko kaip privilegijuotas keleivis, o atvyko jau būdamas kaliniu. Likus 70 kilometrų iki Maskvos, Aleksandrove, traukinys staiga sustojo. 1937 m. gruodžio devynioliktos vidurnaktį Berzinis buvo suimtas stoties perone – ne sostinėje, kad Maskvoje nekiltų triukšmo – ir nugabentas į Lubianką, kalėjimą Maskvos centre, tardyti. Netrukus jam pateikti kaltinimai dėl „kontrrevoliucinės sabotažinės veiklos“. NKVD jį apkaltino subūrus „šnipų ir diversantų trockininkų organizaciją Kolymoje“, kuri neva siuntė auksą Japonijos vyriausybei siekdama, kad Japonija perimtų Rusijos Tolimuosius Rytus. Jis taip pat buvo apkaltintas šnipinėjęs Anglijai

ir Vokietijai. Akivaizdu, Dalstrojaus viršininkas laiko veltui negaišo. Jis buvo sušaudytas 1938 m. rugpjūtį Lubiankos kalėjimo rūsyje.

Pateiktų kaltinimų absurdiškumas nesustabdė bylos tyrėjų. Gruodžio pabaigoje greitadarbis Pavlovas suėmė daugumą Berzinio valdinių. I. G. Filipovas, Sevvostlago viršininkas, kankinamas pateikė išsamų prisipažinimą, kuriame buvo apkaltinti kone visi. Prisipažinęs, kad 1934 m. „užverbavo" Berzinį, jis papasakojo, kad jų „antisovietinė organizacija" planavo nuversti sovietų vyriausybę, buvo pasiryžusi, be kita ko, „surengti Kolymoje ginkluotą sukilimą prieš sovietų valdžią... rengdama ir vykdydama teroristinius veiksmus prieš komunistų partijos ir sovietų vyriausybės vadovus... kurstydama vietos gyventojus... ir skatindama gausius kenkimo veiksmus". Berzinio vyriausiasis pavaduotojas Levas Epšteinas vėliau prisipažino rinkęs „slaptą žvalgybos informaciją Prancūzijai ir Japonijai, kartu atlikdamas sabotažo, kenkimo ir ardymo veiksmus". Magadano poliklinikos vyriausiasis gydytojas buvo apkaltintas „palaikęs ryšius su svetimais elementais ir spekuliantais". Kai galiausiai byla baigėsi, šimtai žmonių, kaip nors susijusių su Berziniu (pradedant geologais ar biurokratais ir baigiant inžinieriais), buvo nubausti mirtimi arba patys tapo kaliniais.[13]

Verta prisiminti šių įvykių kontekstą: Kolymos lagerių elitas nebuvo vienintelė galinga sistema, sunaikinta 1937 ir 1938 metais. Pastarųjų pabaigoje Stalinas iš Raudonosios armijos išvalė daugybę garsių karvedžių, tarp jų buvo Liaudies gynybos komisaro pavaduotojas maršalas Michailas Tuchačevskis, armijos vadas Jona Jakyras, armijos vadas Jeronimas Uborevičius ir kiti, taip pat jų žmonos ir vaikai, kurių dauguma buvo sušaudyti, o kiti atsidūrė lageriuose.[14] Panašus likimas laukė ir komunistų partijos. Valymai kliudė ne tik potencialius Stalino priešus partijos vadovybėje, bet ir partijos elitą provincijoje, partijos pirmuosius sekretorius, vietos ir rajonų komitetų pirmininkus, svarbių fabrikų ir institucijų vadovus.

Jelena Sidorkina (suimta 1937 m. lapkričio mėn.) vėliau rašė, kad kai kuriose vietovėse ir tam tikruose visuomenės sluoksniuose suėmimų buvo tiek daug, jog „niekas nebežinojo, kas bus rytoj. Žmonės bijojo kalbėtis, bijojo susitikti, ypač su šeimomis, kuriose tėvas ar motina jau buvo „izoliuoti". Nedaugelis, kam pakako lengvabūdiškumo užstoti suimtuosius, automatiškai patys tapo kandidatais į „izoliuotuosius".[15]

Tačiau mirė ne visi, ir ne visi lageriai buvo švariai išvalyti. Tiesą pasakius, mažiau žinomų lagerių viršininkams labiau pasisekė, negu vidutinio rango NKVD pareigūnams, tai rodo V. A. Barabanovo, Jagodos globotinio, atvejis. 1935 m., būdamas Dmitlago komendanto pavaduotoju, Barabanovas su kolega buvo suimtas už tai, kad pasirodė lageryje „neblaivus". Dėl to jis neteko darbo, buvo nuteistas neilgai kalėti ir 1938 m., kai Jagodos parankiniai

buvo masiškai suimami, jis dirbo nuošaliame Tolimosios Šiaurės lageryje. Kilus suirutei apie jį visi pamiršo. 1954 m. jam buvo atleista aistra alkoholiui, ir jis vėl pakilo tarnyboje – tapo visos gulago sistemos komendanto pavaduotoju.[16]

Tačiau lagerių istorijai 1937 m. svarbūs ne tik kaip didžiojo teroro metai; tais metais galiausiai liovėsi šlovingo kalinių perauklėjimo propaganda ir tokio idealo pagyros. Iš dalies tai galėjo lemti mirtys ir suėmimai tų, kurie buvo tiesiogiai susiję su šia kampanija. Jagodos, kurį visuomenė iki šiol siejo su Baltosios jūros kanalo statybomis, nebebuvo. Maksimas Gorkis staiga mirė 1936 m. birželio mėnesį. I. L. Averbachas, Gorkio bendraautoris rašant knygą *Kanal imeni Stalina* ir kitos knygos, skirtos Maskvos–Volgos kanalo kasimui, pavadintos *Ot prestuplenija k trudu* (Nuo nusikaltimo prie darbo), autorius, buvo demaskuotas kaip trockininkas ir 1937 m. balandžio mėnesį suimtas. Suimta ir nemažai kitų rašytojų, su Gorkiu parašiusių kolektyvinį veikalą apie Baltosios jūros kanalą.[17]

Permaina turėjo ir gilesnes šaknis. Politinė retorika darėsi vis radikalesnė, politinių nusikaltėlių medžioklė intensyvėjo, todėl lagerių, kuriuose buvo kalinami šie pavojingi politiniai nusikaltėliai, statusas pasikeitė. Paranojos ir šnipų manijos apimtai šaliai jau pats lagerių „priešams“ ir „kenkėjams“ egzistavimas tapo jei ir ne paslaptimi (penktąjį dešimtmetį daugelyje didesnių miestų buvo įprasta matyti kalinius, tiesiančius kelius ir statančius daugiabučius namus), tai bent jau tema, kuria viešai nekalbama. Nikolajaus Pogodino pjesė „Aristokratai“ 1937 m. buvo uždrausta, ir ją leista (nors neilgai) statyti tik 1956 m., gerokai po Stalino mirties.[18] Gorkio knyga *Kanal imeni Stalina* irgi – dėl neaiškių priežasčių – buvo įtraukta į uždraustų knygų sąrašus. Gal naujieji NKVD viršininkai nebegalėjo klausytis įmantrių pagyrų nešlovę užsitraukusiam Jagodai. O gal žvalus sėkmingo „priešų“ persiauklėjimo aprašymas nebeatrodė įtikinamas naujais laikais, kai kas dieną rasdavosi vis naujų priešų, kai šimtai tūkstančių jų buvo baudžiami mirtimi, o ne siunčiami persiauklėti. Be abejo, istorijas apie sumanius visažinius čekistus sunku suderinti su masiniais NKVD valymais.

Kad nebūtų apkaltinti aplaidžiai vykdantys savo užduotį (izoliuoti režimo priešus), GULAG'o vadovai išleido naujas vidines saugumo taisykles, kurioms reikėjo milžiniškų išlaidų. Nuo šiol visa korespondencija turėjo būti siunčiama tik per specialų kurjerį. Vien 1940 m. NKVD kurjeriams teko pervežti dvidešimt penkis milijonus slaptų siuntų. Ant laiškų į lagerius buvo užrašomi tik pašto dėžučių numeriai, nes lagerių buvimo vietos tapo paslaptimi. Patys lageriai išnyko iš žemėlapių. Net NKVD vidaus korespondencijoje,

siekiant nuslėpti tikrąją lagerių veiklą, jie buvo neutraliai vadinami „specialiaisiais objektais“ (*specobjekty*) arba „padaliniais“ (*podrazdelenija*).[19]

Tiems atvejams, kai reikėdavo kalbėti apie konkrečius lagerius ir konkrečią jų kalinių veiklą, NKVD sukūrė sudėtingą kodą, kuris galėjo būti naudojamas viešose telegramose. 1940 m. dokumente išvardyti užkoduoti žodžiai, kai kurie iš jų atrodo keistai kūrybiški. Nėščias moteris reikėjo vadinti „knygomis“, o moteris su vaikais – „receptais“. O vyrai buvo „sąskaitos“. Tremtiniai vadinti „šiukšlėmis“, o kaliniai, kurių veikla tiriama – „vokais“. Lageris vadintas „trestu“, lagerio padalinys – „fabriku“. Vieno lagerio kodinis pavadinimas buvo „Laisvasis“.[20]

Pasikeitė ir kalba pačiuose lageriuose. Iki 1937 m. rudens oficialiuose dokumentuose ir laiškuose lagerių kaliniai dažnai vadinti pagal jų profesijas, pavyzdžiui, „medkirčiai“. 1940 m. kalinys jau nebegalėjo vadintis medkirčiu, jis buvo tiktai kalinys (*zakliučionnyj*), arba, kaip dažniausiai rašyta dokumentuose, *z/k* (tariama – *zek*).[21] Kalinių (*zekų*) grupė virto „kontingentu“ – tai biurokratiškas, nuasmenintas pavadinimas. Be to, kaliniai jau nebegalėjo siekti trokštamo stachanovininko vardo; vieno lagerio administratorius parašė kupiną pasipiktinimo laišką savo valdiniams, jame liepia gerai dirbančius kalinius vadinti „spartuoliškai dirbančiais kaliniais“ arba „stachanoviškais darbo metodais dirbančiais kaliniais“.

Suprantama, bet kokia pozityvi žodžių „politinis kalinys“ prasmė seniai buvo dingusi. Privilegijos politiniams kaliniams socialistams baigėsi dar 1925 m., kai jie buvo iškelti iš Solovkų. Bet dabar terminas „politinis kalinys“ pasikeitė iš esmės. Juo galėjo būti apibūdinamas kiekvienas žmogus, nuteistas pagal nelemtąjį Baudžiamojo kodekso 58-ąjį straipsnį, kuris apėmė visus „kontrrevoliucinius“ nusikaltimus – ir šis pavadinimas tapo absoliučiai neigiamas. Politiniai kaliniai – kartais dar vadinti KR (kontrrevoliucionieriais), *kontromis* arba *kontrikais* – vis dažniau tapatinti su tuo, kas apibrėžta žodžiais „liaudies priešas“ (*vrag naroda*).[22]

Šį pavadinimą – jakobinišką epitetą, kurį pirmą kartą pavartojo Leninas 1917 m., – Stalinas atgaivino 1927 m., pavadindamas juo Trockį ir jo šalininkus. Terminas įgavo platesnę prasmę 1936 m., kai iš partijos Centro komiteto buvo pasiųstas slaptas laiškas (pasak Stalino biografo ruso Dmitrijaus Volkogonovo, jį parašė pats Stalinas) visoms respublikų ir sričių partinėms organizacijoms. Laiške aiškinama, kad liaudies priešas iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti „romus ir nebaugus“, tačiau jis visomis jėgomis stengiasi „vogčiomis prasiskverbti į socializmą“, nors pats „slapta jam nepritaria“. Kitaip tariant, priešų jau nebeįmanoma identifikuoti tik pagal jų viešai reiškiamas pažiūras. Vėlesnis NKVD viršininkas Lavrentijus Berija irgi dažnai citavo Staliną pabrėždamas, kad „liaudies priešas yra ne tik tas, kuris vykdo sabotažą, bet ir

tas, kuris abejoja partijos linijos teisingumu". Taigi „priešu" galima vadinti bet ką, išdrįsusį dėl bet kokios priežasties pasipriešinti Stalino valdymui, net jei šis žmogus to nedaro atvirai.[23]

Lageriuose „liaudies priešas" tapo oficialiu terminu ir pradėtas vartoti oficialiuose dokumentuose. Moterys buvo suimamos kaip „liaudies priešų žmonos", nes 1937 m. išleistas NKVD dekretas numatė tokių suėmimų galimybę; jis galiojo ir vaikams. Oficialiai vaikai būdavo teisiami kaip „revoliucijos priešo šeimos nariai" (*člen semji vraga revoliuciji* – ČSVR).[24] Daug „žmonų" buvo įkalinta Mordvijos Temnikovsko lageryje, dar vadintame Temlagu, centrinėje Rusijoje. Ana Larina, į nemalonę patekusio sovietų vadovo Nikolajaus Bucharino žmona, prisimena: „...varge visi tapo lygūs – tuchačevskiai ir jakyrai, bucharinai ir radekai, uborevičiai ir gamarnikai. Pasidalytas vargas – pusė vargo!"[25]

Kita buvusi Temlago kalinė Galina Levinson prisimena, kad jų lagerio režimas buvo gana liberalus, gal dėl to, kad „mes nebuvome nuteistosios, o tiktai žmonos". Dauguma lageryje kalėjusių moterų, pastebėjo ji, buvo „absoliučiai sovietiniai žmonės" ir neabejojo, kad yra suimtos kažkokios slaptos fašistinės organizacijos, veikiančios partijos viduje, pastangomis. Kelios kalinės kasdien Stalinui ir Centro komitetui rašė laiškus, kuriuose piktai skundėsi prieš jas rezgamu sąmokslu.[26]

Pavadinimas „liaudies priešas" buvo vartojamas ne tik oficialiojoje kalboje: 1937 m. jis jau spėjo tapti įžeidimu. Nuo Solovkų laikų lagerių įkūrėjai ir planuotojai stengėsi grįsti visą sistemą idėja, kad kaliniai yra ne žmonės, o veikiau „darbo jėgos vienetai": net Baltosios jūros kanalą tiesiančius buožes Maksimas Gorkis pavadino „pusiau gyvuliais".[27] Dabar propaganda „priešus" vaizdavo niekingesnius net už dvikojus galvijus. Nuo ketvirtojo dešimtmečio pabaigos Stalinas ir pats pradėjo „liaudies priešus" viešai vadinti „kenkėjais", „teršėjais" ir „purvu", o kartais – tiesiog „piktžolėmis", kurias reikia išrauti su šaknimis.[28]

Žinia buvo aiški: *zekai* nebelaikomi visaverčiais Sovietų Sąjungos piliečiais, jei jie apskritai laikytini žmonėmis. Vienas kalinys sakė, kad kaliniai buvo savotiškai „ekskomunikuoti, atskirti nuo politinio gyvenimo, jiems nebeleista dalyvauti jo liturgijoje ir šventose apeigose".[29] Po 1937 m. sargybiniai ir prižiūrėtojai nebesikreipė į kalinius žodžiu „drauge" (*tovarišč*), o kalinys, išdrįsęs taip kreiptis į sargybinį, galėjo būti sumuštas: tinkamas kreipinys buvo „pilieti" (*graždanin*). Lageriuose ir kalėjimuose negalėjo būti Stalino portretų ar fotografijų. Po 1937 m. buvo nebeįmanoma suvokti ketvirtojo dešimtmečio viduryje gana dažnai matyto vaizdo: kaliniai važiuoja traukiniu, papuoštu Stalino portretais ir transparantais, skelbiančiais, jog čia važiuoja stachanovininkai. Dingo ir Gegužės pirmosios, darbo žmonių šventės, minėjimai, panašūs į tuos, kurie vykdavo Solovkų kremliuje.[30]

Užsieniečius dažnai stebina, kaip stipriai sovietų kalinius veikė ši „ekskomunika“ nuo sovietų visuomenės. Vienas kalinys prancūzas Jacques'as Rossi, knygos *The Gulag Handbook* (Gulago vadovėlis), lagerių gyvenimo enciklopedijos, autorius, rašė, jog žodis „drauge“ tarsi elektra nukrėsdavo ilgai jo negirdėjusius kalinius: „Brigada, ką tik atidirbusi vienuolikos su puse valandų darbo pamainą, sutiko pasilikti dar vienai pamainai tik dėl to, kad vyriausiasis inžinierius... kaliniams pasakė: „Aš jūsų šito prašau, *draugai*.“[31]

„Politinių kalinių“ nužmoginimo pasekmė, savaime aišku, buvo labai akivaizdus, o kai kur net dramatiškas jų gyvenimo sąlygų pasikeitimas. Ketvirtojo dešimtmečio gulagas buvo iš esmės padrikas, dažnai žiaurus, kartais mirtinas. Vis dėlto ketvirtąjį dešimtmetį kai kur, kai kada politiniams kaliniams būdavo suteikiama tikra atpirkimo galimybė. Baltosios jūros kanalo kasėjai galėjo skaityti laikraštį *Perekovka*, kurio pavadinimas reiškė „perkaldinimą“. Pogodino „Aristokratų“ pabaigoje vaizduojamas buvusio sabotuotojo „atsivertimas“. Flora Leipman – už ruso ištekėjusios, persikėlusios gyventi į Sankt Peterburgą ir netrukus už šnipinėjimą suimtos škotės duktė – 1934 m. aplankė motiną, kalinčią šiaurėje, miško paruošų lageryje, ir pastebėjo, kad „kalinių ir prižiūrėtojų santykiuose dar išlikę žmogiškumo, nes KGB nebuvo tokia sumani ir psichologiškai įmantri, kokia ji tapo po kelerių metų“.[32] Leipman žinojo, apie ką kalba, nes „po kelerių metų“ ji pati tapo kaline. Po 1937 m. požiūris į kalinius tikrai pasikeitė, ypač į tuos, kurie buvo suimti pagal 58-ąjį Baudžiamojo kodekso straipsnį, už „kontrrevoliucinius“ nusikaltimus.

Lageriuose politiniai kaliniai, dirbę planuotojais ar inžinieriais, buvo pašalinti iš šių pareigų ir priversti grįžti prie „bendrųjų darbų“, kitaip tariant, nekvalifikuoto fizinio darbo šachtose ar miškuose: „priešams“ nebebuvo leidžiama eiti jokių atsakingesnių pareigų, nes bijota, kad jie imsis sabotažo. Pavlovas, naujasis Dalstrojaus viršininkas, asmeniškai pasirašė įsaką, kuriuo kalinys geologas I. S. Davidenka turėjo būti „naudojamas kaip eilinis darbininkas ir jam jokiu būdu neleidžiama atlikti savarankiškų darbų. Davidenkos atliekamas užduotis būtina atidžiai tikrinti ir kasdien stebėti“.[33] Ataskaitoje, pateiktoje 1939 m. vasario mėnesį, Belbaltlago komendantas tvirtino išvaikęs „visus darbininkus, nenusipelniusius politinio pasitikėjimo“, ir ypač – „visus buvusius kalinius, nuteistus už kontrrevoliucinius nusikaltimus“. Nuo šiol, žadėjo jis, administracinius ir techninius darbus dirbs tiktai „komunistai, komjaunuoliai ir patikimi specialistai“.[34] Akivaizdu, kad nebe ekonominis produktyvumas buvo lagerių veiklos pagrindinis tikslas.

Visų sistemos lagerių režimai tapo griežtesni ne tik politiniams kaliniams, bet ir eiliniams kriminaliniams nusikaltėliams. Duonos davinys už „bendruosius darbus“ ketvirtojo dešimtmečio pradžioje kartais galėdavo siekti

kilogramą per dieną net tiems, kurie neįvykdydavo normos, o stachanovininkams – iki dviejų kilogramų. Pagrindiniuose Baltosios jūros kanalo *lagpunktuose* kaliniai dvylika kartų per mėnesį gaudavo mėsos.[35] Dešimtmečio pabaigoje pastovus davinys sumažėjo beveik perpus ir sudarė tik 400 arba 450 gramų duonos, o tie, kurie įstengdavo įvykdyti išdirbio normas, papildomai gaudavo dar 200 gramų. Nubaustųjų davinys sumažėjo iki 300 gramų.[36] Apie tuos laikus Kolymoje Varlamas Šalamovas rašė:

> Kad sveikas jaunas žmogus, pradėjęs darbus atvirose aukso kasyklose tyrame šaltame ore, virstų „dvasna", pakakdavo dvidešimt trisdešimt dienų padirbėti po šešiolika valandų per parą be išeiginių, be to, nuolat badauti, vilkėti nuplyšusius drabužius, nakvoti drobinėje skylėtoje palapinėje, kai naktimis šaltis siekia 60 laipsnių žemiau nulio... iš visos brigados, pradėjusios darbą aukso gavybos sezono pradžioje, niekas neišgyveno, išskyrus patį brigadininką, brigados prižiūrėtoją ir kelis artimus brigadininko draugus.[37]

Sąlygos blogėjo ir dėl to, kad kai kuriuose lageriuose kalinių skaičius augo tiesiog stulbinamai greitai. Teisybė, Politinis biuras stengėsi iš anksto pasirengti naujų kalinių srautui ir 1937 m. nurodė GULAG'ui pradėti statyti penkias naujas miško paruošų stovyklas Komijos srityje bei „tolimesniuose Kazachstano rajonuose". Statyboms paskubinti gulagas net gavo „10 milijonų rublių avansą", už kurį turėjo įkurti naujuosius lagerius. Be to, Gynybos, sveikatos ir miško paruošų liaudies komisariatui buvo įsakyta nedelsiant surasti 240 vadovaujančių pareigūnų ir politinių instruktorių, 150 gydytojų, 400 medicinos personalo darbuotojų, 10 garsių miškininkystės specialistų ir „50 Leningrado miškų technikos akademijos absolventų", galinčių dirbti gulage.[38]

Ir vis dėlto lageriai jau buvo grūste prigrūsti neseniai atvykusių suimtųjų – pasikartojo ketvirtojo dešimtmečio pradžios situacija. Siblago, miško paruošų lagerio Sibire, viename *lagpunktų*, pritaikytų 250–300 kalinių, 1937 m. iš tikrųjų, kaip spėja vienas buvęs kalinys, jų buvo daugiau negu 17 000. Net jei šiame *lagpunkte* kalinių buvo ir keturis kartus mažiau, vis tiek kalinio spėjimas aiškiai rodo, koks jis buvo perpildytas. Barakų trūko, kaliniai kasė žemines, tačiau net ir šios buvo tokios pilnos, kad jose „negalėjai pajudėti neužlipdamas kam nors ant rankos". Kaliniai atsisakydavo eiti į lauką, bijodami netekti vietos ant grindų. Nebuvo dubenų, šaukštų, prie maisto tekdavo stovėti ilgiausias eiles. Prasidėjo dizenterijos epidemija, ir kaliniai ėmė sparčiai mirti.

Vėliau įvykusiame partijos susirinkime net Siblago administracija rimtai prisiminė „baisias 1938 m. pamokas", be kita ko, ir dėl to, kad dėl krizės

buvo prarasta „daug darbo dienų".[39] Visoje lagerių sistemoje mirtingumas 1938 m., lyginant su 1937 m., išaugo dvigubai. Ne visi statistikos duomenys yra prieinami, bet manoma, kad mirtingumas ypač išaugo tuose Tolimosios Šiaurės lageriuose – Kolymoje, Vorkutoje, Norilske, – į kuriuos gausiai buvo siunčiami politiniai kaliniai.[40]

Tačiau kaliniai mirdavo ne tik nuo bado ir nepakeliamo darbo. Įsigaliojus naujai atmosferai, netrukus pasidarė aišku, kad liaudies priešus nepakanka įkalinti – geriausia būtų, jei jie išvis liautųsi egzistavę. Todėl 1937 m. liepos 30 d. NKVD išleido įsaką represuoti „buvusius buožes, vagis ir kitus antisovietinius elementus" – įsaką, kuriame buvo pateiktos mirties bausmės įvykdymo kvotos ir gulago kaliniams.[41] 1937 m. rugpjūčio 25 d. Ježovas pasirašė dar vieną įsaką, kuriuo buvo raginama įvykdyti mirties bausmę griežto saugumo kalėjimuose laikomiems politiniams kaliniams. NKVD, pareiškė jis, privalo „per du mėnesius baigti aktyviausių kontrrevoliucinių elementų... tų, kurie nuteisti už šnipinėjimą, diversijas, terorizmą, revoliucinę veiklą ir banditizmą, ir tų, kurie nuteisti už priklausymą antisovietinėms partijoms, numalšinimo operaciją".[42]

Prie politinių kalinių jis prijungė ir Solovkų, kurie tuo metu jau buvo paversti griežto saugumo politiniu kalėjimu, „banditus bei nusikalstamus elementus". Ir Solovkams nustatyta kvota: 1 200 ten tebekalinčių kalinių reikėjo sušaudyti. Liudytojas prisimena, kaip vieną dieną kai kurie iš jų buvo iškviesti:

> Netikėtai kalinius iškvietė iš atvirų kremliaus kamerų, kad galėtų visus perskaičiuoti. Rikiuotei buvo perskaitytas be galo ilgas pavardžių sąrašas – kelis šimtus žmonių liepta pergabenti. Jiems davė dvi valandas susiruošti ir įsakė susirinkti toje pačioje centrinėje aikštėje. Kilo baisus sąmyšis. Vieni nubėgo krautis daiktų, kiti skubėjo atsisveikinti su draugais. Po dviejų valandų beveik visi, kurie turėjo būti pergabenti, stovėjo savo vietose... išžygiavo kolonos kalinių su lagaminais ir kuprinėmis...[43]

Atrodo, kai kurie kaliniai turėjo dar ir peilius, kuriais vėliau šiaurės Karelijos Sandormocho kaime užpuolė sargybinius, atvykusius jų sušaudyti, ir sunkiai juos sužeidė. Po šio nutikimo NKVD įsakė visus kalinius prieš sušaudant nurengti iki apatinių. Vėliau atsakingas už šią operaciją NKVD darbuotojas buvo apdovanotas, kaip rašoma archyviniuose dokumentuose, „vertinga dovana" už narsą atliekant užduotį. Po kelių mėnesių jis ir pats buvo sušaudytas.[44]

Solovkuose, atrodo, kaliniai sušaudyti būdavo parenkami atsitiktinai. Tačiau kai kurių lagerių administracija naudojosi suteikta proga atsikratyti

daugiausia sunkumų keliančiais kaliniais. Taip veikiausiai buvo ir Vorkutoje, kur daugelis atrinktų kalinių iš tiesų buvo trockininkai – tikri Trockio šalininkai, anksčiau dalyvavę lagerių streikuose ir kituose sukilimuose. Vienas liudytojas pasakoja, kad 1937–1938 metų žiemos pradžioje Vorkutos administracija apie 1 200 kalinių, daugiausia trockininkų ir kitų politinių bei vieną kitą kriminalinį nusikaltėlį, buvo atskirai apgyvendinusi apleistame plytų fabrike ir didžiulėse, perpildytose („taip perpildytose, kad net sprogo") palapinėse. Kaliniai karšto maisto negaudavo, „dienos davinį sudarė tik 400 gramų sužiedėjusios duonos".[45] Ten jie išbuvo iki kovo pabaigos, tada iš Maskvos atvyko nauja NKVD pareigūnų grupė. Pareigūnai sudarė „ypatingąją komisiją", į kurią kvietė kalinius po keturiasdešimt. Jiems buvo pasakyta, kad bus pergabenti. Kiekvienas gavo po gabalą duonos. Palapinėse gyvenę kaliniai girdėjo, kaip jiems buvo liepta žygiuoti – „o paskui pasigirdo šūviai".

Palapinėse kilo tikras pragaras. Vienas valstietis, įkalintas už „spekuliaciją" (jis turguje pardavė savo išaugintą paršiuką), atsigulė ant gultų ir gulėjo atmerktomis akimis, į nieką nereaguodamas. „Ką bendra aš turiu su jumis, politiniais? – kartais sudejuodavo jis. – Jūs kovojote dėl valdžios, dėl postų, o aš tik noriu gyventi." Kitas kalinys, pasak liudytojų, nusižudė. Du išprotėjo. Galiausiai, kai liko gal 100 žmonių, šaudymai liovėsi – taip pat staiga ir taip pat nepaaiškinamai, kaip buvo prasidėję. NKVD vadovai grįžo į Maskvą. Išlikę kaliniai grįžo į šachtas. Lageryje iš viso buvo nužudyta apie 2 000 kalinių.

Stalinas ir Ježovas ne visada siųsdavo iš Maskvos pašalinius žmones tokiems darbams atlikti. Norėdama paspartinti procesą visoje šalyje, NKVD organizuodavo *troikas*, jos veikė ir lageriuose, ir už jų ribų. *Troika*, arba trejetas, buvo būtent tai, ką skelbia pavadinimas: trys žmonės, dažniausiai rajono NKVD vadovas, provincijos pirmasis partijos sekretorius ir vietos prokuratūros ar vietinės valdžios atstovas. Susirinkę drauge jie turėjo teisę paskelbti kaliniui nuosprendį *in absentia*: nereikėjo nei teisėjo, nei prisiekusiųjų, nei advokatų, nei paties teismo proceso.[46]

Sudarytos *troikos* iš tiesų veikė labai greitai. 1937 m. rugsėjo 20 d., gana vidutinę dieną, Karelijos *troika* nuteisė 231 Baltosios jūros kanalo lagerio, Belbaltlago, kalinį. Jei įsivaizduotume, kad jos darbo diena truko dešimt valandų be pertraukų, išeitų, kad vieno kalinio likimui nulemti buvo skirta mažiau negu trys minutės. Daugelis pasmerktųjų pirmą kartą buvo nuteisti daug anksčiau, ketvirtojo dešimtmečio pradžioje. Dabar juos apkaltino naujais nusikaltimais, dažniausiai susijusiais su netikusiu elgesiu lageryje ar netinkamu požiūriu į lagerio gyvenimą. Tarp nuteistų politinių kalinių – buvusių menševikų, anarchistų, socialdemokratų – buvo vienuolė, kuri

„atsisakė dirbti sovietų valdžiai“, ir buožė – lagerio virėjas. Jis apkaltintas paskleidęs stachanovininkams infekciją. Pasak valdininkų, jis tyčia sukurdavo „ilgas eiles, kuriose šie turėdavo stovėti, nes pirmiausia maistas būdavo išdalijamas kitiems kaliniams“.[47]

Tokia isterija truko neilgai. 1938 m. lapkritį staiga liovėsi masiniai šaudymai ir lageriuose, ir visoje šalyje. Gal net Stalinui pasirodė, kad valymai nuėjo per toli. Gal jis tiesiog pasiekė, ką norėjo. O gal valymai padarė pernelyg daug žalos vis dar labai trapiai šalies ekonomikai. Kad ir kokia būtų buvusi priežastis, Stalinas 1939 m. kovo mėnesį vykusiame komunistų partijos suvažiavime pareiškė, kad atliekant valymus pasitaikė „daugiau klaidų, negu buvo galima tikėtis“.[48]

Niekas neatsiprašė, niekas neatgailavo, beveik niekas taip ir nebuvo nubaustas. Vos prieš kelis mėnesius visiems NKVD viršininkams Stalinas buvo išsiuntęs aplinkraštį, kuriame juos sveikino „pasiekus triuškinamą pergalę prieš šnipus ir slapta veikusius užsienio valstybių agentus“ ir „iš šalies išvalius priešiškus, maištingus ir šnipinėjančius kadrus“. Tik jame jis užsiminė apie kai kuriuos operacijos „trūkumus“, tokius kaip „supaprastintos tyrimo procedūros“, liudytojų parodymų ir kaltę patvirtinančių įrodymų atsisakymas.[49]

Galutinai nesibaigė pačios NKVD valymai. Stalinas 1938 m. lapkričio mėnesį iš pareigų pašalino neva dėl visų šių „klaidų“ kaltą Nikolajų Ježovą ir pasmerkė jį myriop. Mirties bausmė įvykdyta 1940 m., prieš tai Ježovas, kaip anksčiau Jagoda, parašė malonės prašymą: „Pasakykite Stalinui, kad mirsiu su jo vardu lūpose.“[50]

Su Ježovu krito ir jo globotiniai; prieš kelerius metus tas pat buvo ištikę Jagodos pakalikams. Jevgenija Ginzburg vieną dieną pastebėjo, kad nuo kalėjimo kameros sienos dingo kalėjimo vidaus tvarkos taisyklės. Kai jos vėl buvo pakabintos, kairėje viršuje, toje vietoje, kur anksčiau buvo užrašyta: „Patvirtinta. Ježovas, generalinis valstybės saugumo komisaras“, baltavo popieriaus keturkampis. Tačiau permainos tuo nesibaigė. „Iš pradžių buvo uždažyta Veinstoko [kalėjimo komendanto] pavardė ir vietoj jos įrašytas Antonovas, paskui Antonovas dingo ir toje vietoje atsirado užrašas: „Vyriausioji kalėjimo administracija“. „Dabar nebereikės taip dažnai kaitalioti“, – juokėmės mes.“[51]

Lagerių sistemos produktyvumas ir toliau sparčiai smuko. Dėl masinių šaudymų, išaugusio ligotų ir nusilpusių kalinių skaičiaus ir kalinių specialistų netekties Uchtpečlago išdirbis 1937 m. smarkiai sumažėjo, lyginant su 1936-aisiais. 1938 m. liepą buvo sušaukta speciali gulago komisija, kuri turėjo svarstyti didžiulį Uchtpečlago deficitą.[52] Smuko ir Kolymos aukso kasyklų

produktyvumas. Net daugybė naujų kalinių nepajėgė iškasti tiek aukso, kiek buvo iškasama ankstesniais metais. Ježovas, kol dar nebuvo nuverstas, taip pat prašė daugiau pinigų pasenusiai Dalstrojaus kalnakasybos technikai atnaujinti – tarsi tai būtų buvusi tikroji problema.[53]

O štai Baltbeltlago komendantas – tas, kuris taip išdidžiai gyrėsi išvalęs iš lagerio administracijos politinius kalinius, – skundėsi „skubiu administracijos ir techninių darbuotojų poreikiu“. Jis atsargiai rašo, kad po valymo lagerio techninių darbuotojų korpusas neabejotinai tapo politiškai „sveikesnis“, tačiau „išryškėjo ir jo trūkumai“. Pavyzdžiui, keturioliktajame lagerio padalinyje yra 12 500 kalinių, iš kurių tik 657 – nepolitiniai. Ir pastarųjų dauguma nuteisti už labai sunkius kriminalinius nusikaltimus, todėl negali dirbti specialistais ir administratoriais, o 184 asmenys apskritai neraštingi, taigi lieka tik 70 žmonių, kuriuos būtų galima įdarbinti raštininkais ar inžinieriais.[54]

Bendra visų NKVD lagerių apyvarta, taip rodo oficialioji statistika, smuko nuo 3,5 milijardo rublių 1936 m. iki 2 milijardų rublių 1937 metais. Sumažėjo ir bendrojo lagerių pramonės produkto vertė – nuo 1,1 milijardo iki 945 milijonų rublių.[55]

Tai, kad daugelis lagerių visiškai nepelningi ir labai prastai tvarkomi ir kad juose daugėja ligotų ir mirštančių kalinių, Maskvos neliko nepastebėta, GULAG’o Komunistų partijos kuopelės susirinkimuose buvo labai atvirai svarstomi lagerių ekonomikos klausimai. 1938 m. balandžio mėnesio susirinkime vienas biurokratas pasiskundė Komijos lageriuose viešpataujančiu „chaosu ir netvarka“. Be to, jis apkaltino Norilsko lagerio valdžią, kad ši stato nikelio fabriką pagal „blogą projektą“ ir dėl to švaisto daugybę pinigų. Prisiminęs, kiek lėšų išleista įkuriant naujus miško paruošų lagerius, kitas administratorius piktinosi: „Tikėjomės kur kas daugiau. Mūsų lageriai veikia be sistemos. Pagrindiniai pastatai pastatyti pelkėje, ir dabar juos reikia perkelti kitur.“

1939 m. skundai darėsi dar piktesni. Šiaurės lageriuose susidarė „ypač sunki maisto išteklių padėtis“, todėl atsirado „labai daug nusilpusių darbininkų, nepaprastai daug kalinių, kurie išvis negali dirbti, be to, juose didžiulis mirtingumas ir sergamumas“.[56] Tais pačiais metais Liaudies komisarų sovietas pripažino, kad iki 60 proc. kalinių serga pelagra ar kitomis dėl prastos mitybos kilusiomis ligomis.[57]

Suprantama, ne visas šias negeroves galima paaiškinti didžiuoju teroru. Kaip jau buvo minėta, net Frenkelio vadovaujami miško paruošų lageriai, kuriais taip žavėjosi Stalinas, niekada nebuvo pelningi.[58] Kalinių darbas visada buvo – ir visada bus – kur kas mažiau našus už laisvų žmonių darbą. Bet šios pamokos niekaip nesisekė išmokti. Kai 1938 m. lapkričio mėnesį

iš valdžios buvo pašalintas Ježovas, jį pakeitęs naujasis NKVD viršininkas Lavrentijus Berija beveik iškart ėmėsi keisti lagerių režimą, jų vidaus tvarkos taisykles – stengėsi pasiekti optimalų rezultatą ir lagerius paversti tuo, kuo juos norėjo matyti Stalinas: sovietų ekonomikos centru.

Berija (dar) nebuvo spėjęs įsitikinti, kad pati lagerių sistema dėl savo prigimties yra neproduktyvi ir neekonomiška. Užtat jis, atrodo, tikėjo, kad nekompetentingi buvo lagerių sistemai vadovavę žmonės. Pats jis rimtai pasiryžo lagerius paversti pagaliau tikrai pelninga sovietų ekonomikos dalimi.

Berija nei tada, nei vėliau nepaleido iš lagerių į laisvę gausybės neteisingai apkaltintų kalinių (nors NKVD kai kuriuos išleido iš kalėjimų). Nei tada, nei vėliau lageriai netapo humaniškesni. „Priešų" nužmoginimo retorika ir toliau, iki pat Stalino mirties, smelkė lagerių sargybinių ir administratorių kalbą. Toliau buvo blogai elgiamasi su politiniais kaliniais, apskritai su visais kaliniais; 1939 m., atidžiai stebint Berijai, kaliniai pradėjo dirbti Kolymos urano kasyklose beveik be jokių apsaugos nuo radiacijos priemonių.[59] Berija pakeitė tik vieną sistemos aspektą: jis įsakė lagerių viršininkams išlaikyti daugiau kalinių gyvų ir geriau juos panaudoti.

Nors aiškiai to ir nebuvo pasakyta, Berija panaikino draudimą „samdyti" inžinerinių, mokslinių ar techninių įgūdžių turinčius politinius kalinius dirbti lageryje techniniais specialistais. Vietiniai lagerių komendantai vis dar baiminosi įdarbinti politinius kalinius „specialistais"; tokia padėtis išliko iki šeštojo dešimtmečio vidurio, kol pats gulagas sunyko. Dar 1948 m. įvairūs saugumo tarnybų padaliniai tebesiginčijo, leisti ar neleisti politiniams kaliniams dirbti specialistais. Vieni įrodinėjo, kad tai politiškai pavojinga, kiti aiškino, kad be jų bus per sunku administruoti lagerius.[60] Nors Berija taip niekada iki galo šio uždavinio ir neišsprendė, jis labai norėjo gulagą paversti našia sovietų ekonomikos dalimi ir negalėjo leisti, kad *visi* žymiausi gulage kalintys mokslininkai ir inžinieriai nušaltų rankas ar kojas tolimos šiaurės speiguose. 1938 m. rugsėjo mėnesį jis nurodė lageriuose kalintiems mokslininkams įrengti specialias dirbtuves ir laboratorijas, kurias kaliniai vėliau vadino *šaraškomis*. Solženicynas, dirbęs tokioje *šaraškoje*, savo romane *Pirmasis ratas* apie šią „ypatingai slaptą tyrimo įstaigą, oficialiai vadinamą tik kodiniu numeriu", rašė:

> Tuzinas kalinių iš lagerių buvo atgabenti į seną pamaskvės kaimo namą, kuris tuojau pat buvo aptvertas spygliuota viela... tuo metu kaliniai tiksliai nežinojo, kokiems tyrimams atlikti jie buvo atvežti į Mavriną. Jie triūsė išpakuodami daugybę dėžių, atgabentų specialios paskirties traukiniais, stengėsi surasti sau patogiausias kėdes ir stalus, rūšiavo įrangą...[61]

Iš pradžių *šaraškos* buvo pavadintos „ypatingaisiais konstravimo biurais". Vėliau visos jos bus pavadintos NKVD Ketvirtuoju ypatinguoju padaliniu, ir jose galiausiai dirbs apie 1 000 mokslininkų. Kai kuriais atvejais Berija asmeniškai surasdavo talentingų mokslininkų ir liepdavo juos atgabenti į Maskvą. NKVD agentai juos nuprausdavo, nukirpdavo, nuskusdavo, leisdavo gerai pailsėti, o paskui išsiųsdavo dirbti kalėjimų laboratorijose. Prie svarbiausių Berijos „radinių" galima priskirti aviacijos inžinierių Andrejų Tupolevą, kuris atvyko į *šarašką* nešinas maišeliu su žiaubere duonos ir keliais gabalėliais cukraus (ir atsisakė juos atiduoti net tada, kai jam buvo pažadėtas geresnis maitinimas).

Tupolevas savo ruožtu Berijai pateikė ilgą kviestinų mokslininkų sąrašą, kuriame buvo ir Valentinas Gluško, vėliau jis taps žymiausiu Sovietų Sąjungos raketų variklių projektuotoju, ir Sergejus Koroliovas, vėliau jis taps pirmojo sovietų paleisto dirbtinio Žemės palydovo *Sputnik* kūrėju, tiesą sakant – visos sovietų kosmoso užkariavimo programos kūrėju. Koroliovas grįžo į Lubianką Kolymoje praleidęs septyniolika mėnesių, dėl skorbuto netekęs beveik visų dantų, „išbadėjęs ir išsekęs", taip jį apibūdino kiti kaliniai.[62] Vis dėlto pranešime, kuris bus parengtas 1944 m. rugpjūčio mėnesį, Berija išvardys dvidešimt svarbių karinės technikos išradimų, padarytų jo *šaraškose*, ir smulkiai papasakos apie tai, kaip jie buvo panaudoti gynybos pramonėje per Antrąjį pasaulinį karą.[63]

Tam tikru požiūriu Berijos vadovavimas ir kai kuriems *zekams* reiškė geresnes gyvenimo sąlygas. Apskritai maisto tiekimas pagerėjo. 1938 m. balandžio mėnesį Berija priminė, kad lagerio maisto davinio norma (2 000 kalorijų per dieną) numatyta žmonėms, sėdintiems kalėjime, o ne žmonėms, dirbantiems sunkų fizinį darbą. Vagystės, sukčiavimai ir nuobaudos už prastą darbą ir taip mažą davinį sumažindavo net 70 proc., todėl labai daug kalinių badavo. Berija apgailestavo ne dėl badaujančių kalinių, bet dėl didelio jų mirtingumo ir sergamumo, trukdančio NKVD įvykdyti 1939 m. gamybos planus. Jis pareikalavo nustatyti naujas maisto davinių normas, kad „fizinis lagerių darbo jėgos pajėgumas būtų maksimaliai panaudojamas visose pramonės šakose".[64]

Net po to, kai Berijos režimas padidino maisto davinius, vargiai galima teigti, kad tai buvo rūpinimasis kaliniais kaip žmonėmis. Priešingai – žmonių kalinių vertimas darbo jėgos vienetais pasistūmėjo keletą žingsnių į priekį. Kaliniai lageriuose vis dar galėjo būti nuteisti mirties bausme, ir ne tik už kontrrevoliucines pažiūras. Tiems, kurie vengė darbo ar aktyviai siekė jį žlugdyti, turėjo būti skiriamas „griežtesnis lagerio režimas, karceriai, prastesni maisto daviniai ir gyvenimo sąlygos bei kitos drausminės nuobaudos". „Išsisukinėtojams" būdavo skiriami nauji nuosprendžiai, taip pat ir mirties bausmė.[65]

Vietos prokurorai puolė tirti išsisukinėjimo atvejus. Pavyzdžiui, 1939 m. rugpjūčio mėnesį buvo sušaudytas kalinys ne tik už vengimą dirbti, bet ir už tai, kad ragino nedirbti kitus. Spalio mėnesį trys kalinės, tikrai stačiatikių vienuolės, buvo apkaltintos vengusios dirbti ir giedojusios kontrrevoliucines giesmes; dvi buvo sušaudytos, trečiai pratęstas laikas bausmei atlikti.[66]

Didžiojo teroro metai paliko ir kitokių pėdsakų. Niekada gulage nebebus tikima, kad kaliniai verti atleidimo. Buvo panaikinta pirmalaikio paleidimo į laisvę už gerą elgesį sistema. Pats Stalinas, vienintelį kartą viešai įsikišęs į kasdienį lagerių valdymą, panaikino pirmalaikius paleidimus teigdamas, jog jie daro žalą ekonominei lagerių veiklai. Kreipdamasis į Aukščiausiojo sovieto prezidiumo susirinkimą 1938 m. jis klausė:

> Ar mes negalime sugalvoti kokio nors kito būdo, kaip juos paskatinti, – medaliais, ar ko nors panašaus? Mes elgiamės neteisingai, mes trikdome lagerio darbą. Gal išlaisvinti šiuos žmones ir labai reikia, bet žvelgiant nacionalinės ekonomikos požiūriu, tai klaida... mes išlaisvinsime geriausius žmones ir pasiliksime blogiausius.[67]

1939 m. birželio mėnesį buvo paskelbtas tai numatantis įsakas. Po kelių mėnesių kitu įsaku panaikintas invalidams taikytas „pirmalaikis išlaisvinimas lygtinai". Ligotų kalinių padaugėjo. Pagrindiniais motyvais, skatinančiais kalinius geriau dirbti, tapo pagerintas „tiekimas ir maistas" ir, žinoma, medaliai, kurių patrauklumu taip tikėjo Stalinas. 1940 m. medalius pradėjo dalyti net Dalstrojuje.[68]

Kai kurios šių iniciatyvų prieštaravo tų laikų įstatymams ir sulaukė nemenko pasipriešinimo. Generalinis prokuroras Vyšinskis ir Teisingumo liaudies komisaras Ričkovas priešinosi tam, kad būtų likviduota pirmalaikio paleidimo norma ir mirties bausmė taikoma už kaltinimą „lagerio gyvenimo ardymu". Tačiau buvo aišku, kad Berija, kaip kitados Jagoda, yra užsitikrinęs Stalino palaikymą, todėl jis laimėjo visas kovas. Nuo 1940 m. sausio 1 d. NKVD net buvo suteikta teisė atsiimti kai kuriuos iš 130 000 kalinių, „paskolintų" kitoms ministerijoms. Berija rimtai pasiryžo paversti gulagą tikrai pelninga įmone.[69]

Berijos įvestos permainos stebėtinai greitai davė rezultatų. Paskutiniais mėnesiais prieš Antrąjį pasaulinį karą NKVD ekonominės veiklos rodikliai vėl pradėjo kilti. 1939 m. NKVD apyvarta sudarė 4,2 milijardo rublių. 1940 m. ji jau siekė 4,5 milijardo rublių. Karo metais, kai į lagerius pradėjo gausiai plūsti kaliniai, šie skaičiai augo dar sparčiau.[70] Remiantis oficialios statistikos

duomenimis, mirčių skaičius lageriuose nuo 1938 iki 1939 m. irgi sumažėjo kone perpus, nuo 5 iki 3 proc., nors kalinių vis daugėjo.[71]

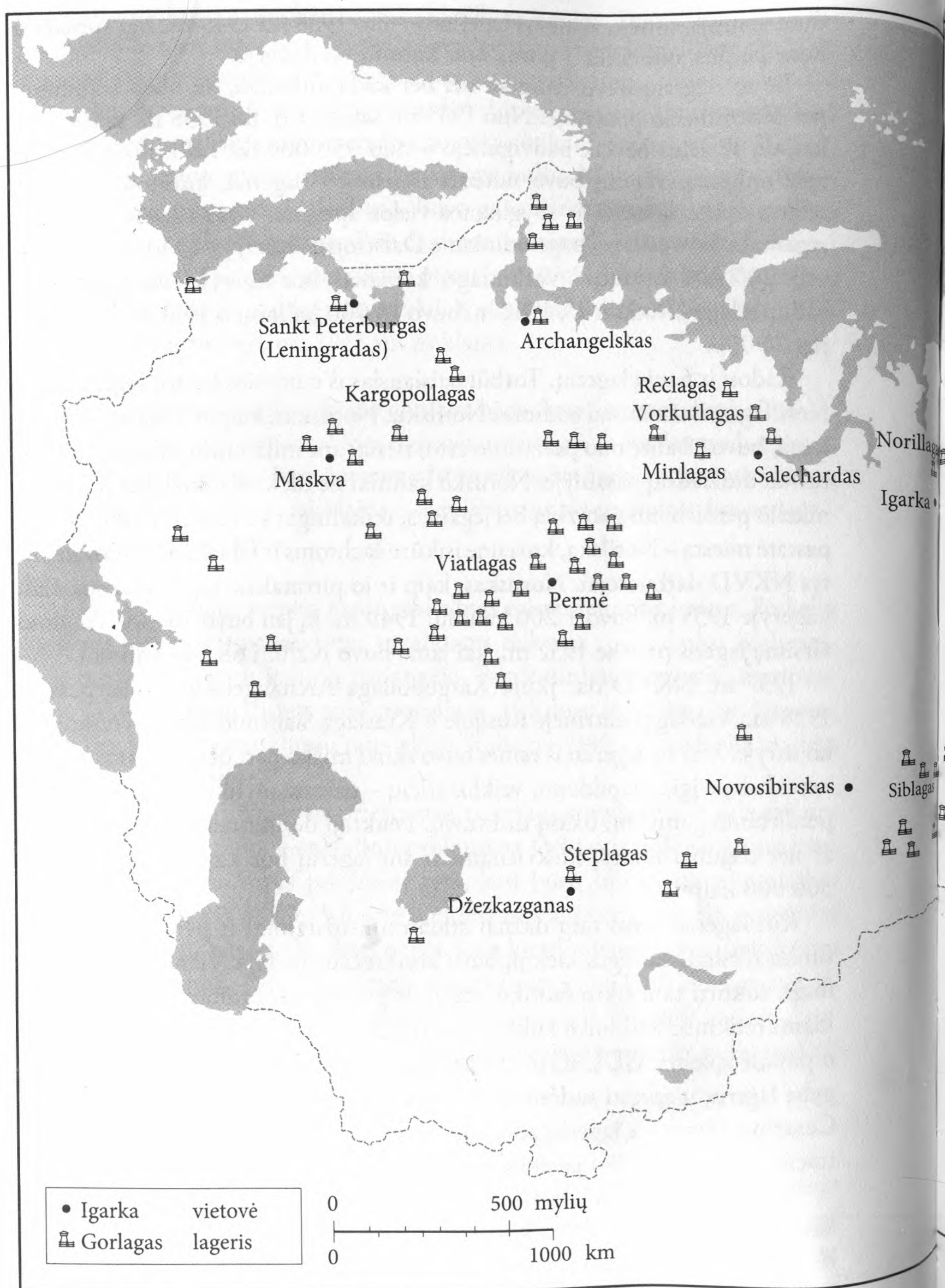
Be to, lagerių buvo daugiau nei bet kada anksčiau, jie buvo stambesni nei dešimtmečio pradžioje. Nuo 1935 m. sausio 1 d. iki 1938 m. sausio 1 d. kalinių skaičius beveik padvigubėjo – nuo 950 000 iki 1,8 milijono, ir dar apie milijoną žmonių buvo nuteista ištremti.[72] Lageriai, kuriuose anksčiau tebuvo kelios lūšnelės ir spygliuotos vielos aptvarai, virto tikrais pramonės gigantais. Sevvostlage, pagrindiniame Dalstrojaus lageryje, 1940 m. buvo beveik 200 000 kalinių.[73] Vorkutlage, kalnakasybos lageryje, išaugusiame iš Uchtpečlago „Rudnik-1", 1938 m. buvo 15 000 kalinių, o 1951 m. jų jau bus per 70 000.

Radosi ir naujų lagerių. Turbūt baisiausias iš naujosios kartos lagerių buvo Norillagas, dažniausiai vadintas Norilsku. Norilskas, kaip ir Vorkuta bei Kolyma, buvo į šiaurę nuo poliarinio rato, tiesiai ant milžiniškų nikelio išteklių, turbūt didžiausių pasaulyje. Norilsko kaliniai ne tik kasė nikelį, bet ir pastatė nikelio perdirbimo gamyklą bei jėgaines, reikalingas šachtoms. Paskui jie dar pastatė miestą – Norilską, kuriame įsikūrė šachtoms ir fabrikams vadovaujantys NKVD darbuotojai. Norilskas, kaip ir jo pirmtakai, augo labai sparčiai. Lageryje 1935 m. buvo 1 200 kalinių, 1940 m. jų jau buvo 19 500. Augimo viršūnę lageris pasiekė 1952 m., kai jame buvo įkalinti 68 849 kaliniai.[74]

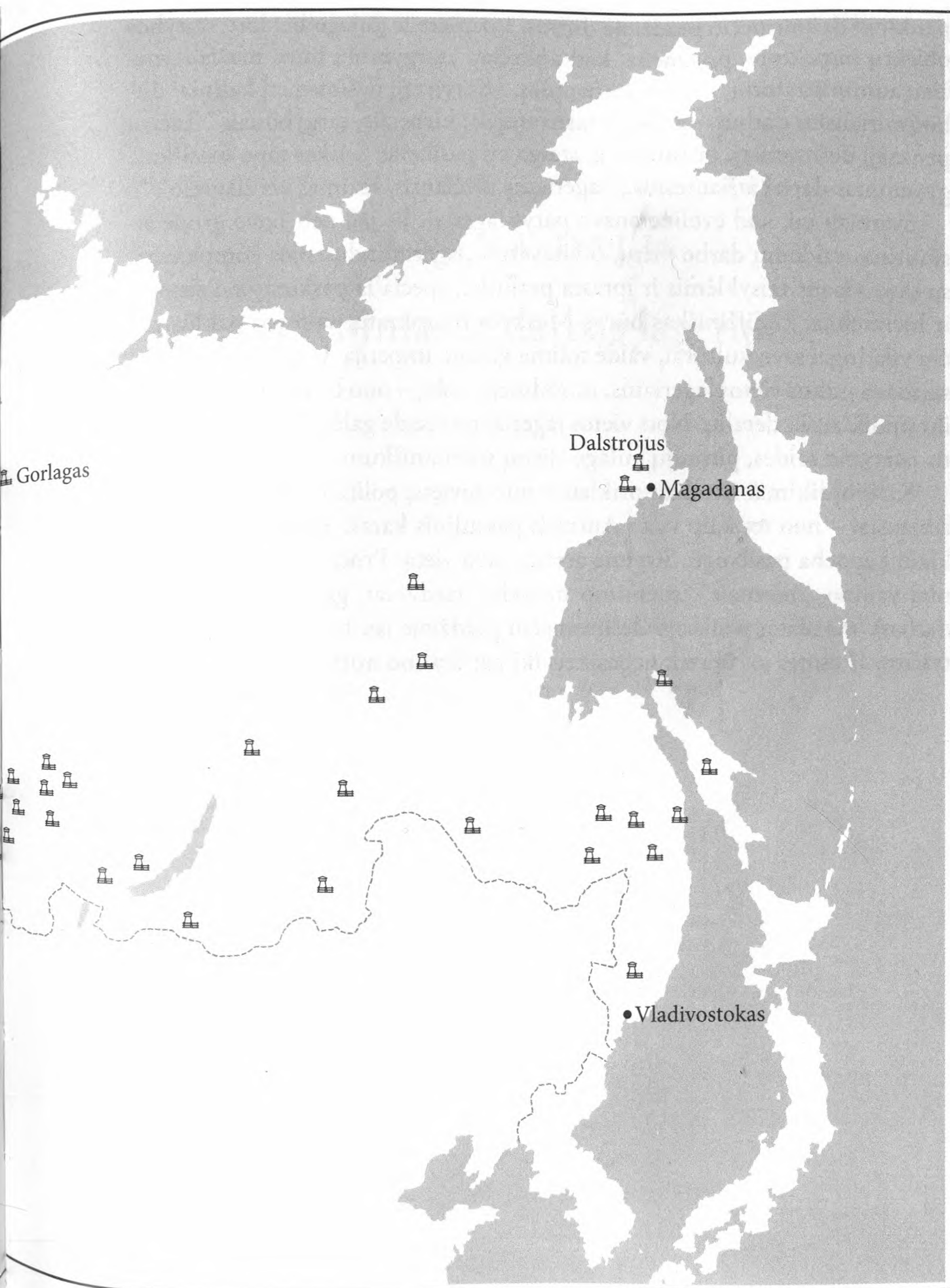
1937 m. NKVD dar įkūrė Kargopollagą Archangelsko rajone, paskui, 1938 m., Viatlagą centrinėje Rusijoje ir Kraslagą Šiaurinio Sibiro Krasnojarsko srityje. Visi šie lageriai iš esmės buvo skirti miško paruošų darbams, tačiau netrukus jie įgijo papildomų veiklos sričių – pastatė plytų fabrikų, medienos perdirbimo gamyklų, baldų dirbtuvių. Penktąjį dešimtmetį jie visi dvigubai ar net trigubai išaugs, kiekviename iš šių lagerių bus kalinama po kokius 300 000 kalinių.[75]

Kiti lageriai buvo taip dažnai atidaromi, uždaromi ir pertvarkomi, kad sunku tiksliai pasakyti, kiek jų buvo konkrečiais metais. Vieni lageriai buvo maži, sukurti tam tikro fabriko, statybos projekto ar pramonės šakos poreikiams tenkinti. Kiti buvo laikini, įkurti siekiant nutiesti kelią ar geležinkelį, o paskui apleisti. GULAG'o administracija, norėdama geriau tvarkyti daugybę lagerių ir spręsti sudėtingas jų problemas, galiausiai įsteigė padalinius: Centrinę pramonės lagerių administraciją, Centrinę kelių tiesimo administraciją, Centrinę miško paruošų administraciją ir t. t.

Tačiau keitėsi ne tik lagerių dydis. Pradedant ketvirtojo dešimtmečio pabaiga, naujieji lageriai buvo kuriami kaip gryniausios pramonės struktūros, be jokių Višlago fontanų ir sodų, be idealistinės Kolymos propagandos, be kalinių specialistų, veikiančių visuose lagerio kasdienio gyvenimo lygmenyse. Olga Vasilejeva, administratorė, ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje ir

Gulagas klestėjimo laikais, 1939–1953 m.

Gorlagas
Dalstrojus
Magadanas
Vladivostokas

penktojo dešimtmečio pradžioje dirbusi inžiniere ir gulago bei kitų statybos objektų inspektore, prisimena, kad anksčiau „sargybinių buvo mažiau, mažiau administratorių, mažiau tarnautojų... Ketvirtąjį dešimtmetį kaliniai dirbo įvairiausius darbus – jie buvo tarnautojais, kirpėjais, sargybiniais". Tačiau penktąjį dešimtmetį, prisimena ji, staiga tai pasikeitė: „viskas tapo masiška... gyvenimas darėsi atšiauresnis... lageriams plečiantis, režimas vis žiaurėjo".[76]

Svarbiau tai, kad evoliucionavo patys lageriai. Jie jau nebebuvo grupė atsitiktinai valdomų darbo vietų, o visavertis „lagerių industrijos kompleksas" su savo vidaus taisyklėmis ir įprasta praktika, specialia paskirstymo sistema ir hierarchija.[77] Milžiniškas būrys Maskvos biurokratų, taip pat paklūstančių ypatingai savo kultūrai, valdė tolimą gulago imperiją. Centras reguliariai siųsdavo įsakus vietos lageriams, nurodinėjo viską – nuo bendrosios politikos iki smulkiausių detalių. Nors vietos lageriai ne visada galėjo (ar norėjo) laikytis įstatymo raidės, pirmųjų gulago dienų spontaniškumas taip ir nebegrįžo.

Kalinių likimai ir toliau priklausė nuo sovietų politikos, ekonomikos, o labiausiai – nuo to, kaip vyko Antrasis pasaulinis karas. Tačiau bandymų ir klaidų epocha pasibaigė. Sistema atrado savo vietą. Procedūros, kurias kaliniai vadino „mėsmale" (suėmimo metodai, tardymai, gabenimas, maistas, darbas), maždaug penktojo dešimtmečio pradžioje jau buvo nepajudinamai tvirtos. Iš esmės jos beveik nepasikeis iki pat Stalino mirties.

ANTRA DALIS

Gyvenimas ir darbas lageriuose

7 skyrius

Suėmimas

Išgirdę apie naujus suėmimus, niekada neklausdavome: „Už ką jį suėmė?", tačiau mes buvome išimtis. Daugelis žmonių, pakvaišę iš baimės, klausdavo šito vien tam, kad įgytų bent kiek vilties: jei kitus suėmė už ką nors, tai jų nesuims, nes jie nepadarė nieko blogo. Žmonės vieni per kitus stengdavosi sugalvoti įmantriausių priežasčių kiekvienam suėmimui pateisinti: „na, ji juk tikrai užsiėmė kontrabanda, žinote", „jis iš tiesų jau per toli nuėjo" arba „nieko kito nebuvo galima tikėtis, jis baisus žmogus", „jis man visad atrodė kažkoks įtartinas", „jis visai ne toks, kaip mes". Būtent todėl mes uždraudėme klausti: „Už ką jį suėmė?"

– Už ką? – pasipiktinusi šūkteldavo Achmatova kas kartą, kai kuris nors iš mūsų, paveiktas vyraujančios atmosferos, užduodavo šį klausimą. – Kaip tai – už ką? Laikas suprasti, kad žmonės suimami už nieką!

Nadežda Mandelštam, „Be vilties"[1]

Ana Achmatova – poetė, kurią cituoja kito poeto našlė, – buvo ir teisi, ir neteisi. Viena vertus, trečiojo dešimtmečio viduryje – nuo tada, kai įsigaliojo sovietinis represijų mechanizmas – sovietų valdžios atstovai nebesuiminėjo žmonių gatvėse ir nesodino jų į kalėjimą be jokios priežasties ar paaiškinimo: po suėmimo vykdavo tardymas, teismo procesas ir nuosprendis. Kita vertus, „nusikaltimai", už kuriuos žmones suimdavo, teisdavo ir bausdavo, buvo absurdiški, o tardymo bei teismo procedūros – nesuvokiamos, siurrealistinės.

Žvelgiant iš laiko perspektyvos, tai – vienas iš unikalių sovietinės lagerių sistemos požymių: kaliniai į lagerius būdavo pristatomi atlikus įvairius teisinius veiksmus, nors ne visada po įprasto teismo proceso. Nacių okupuotoje Europoje žydų niekas netardė ir neskelbė jiems nuosprendžio, o sovietų lageriuose dauguma kalinių buvo perėję tardymą (nors paviršutinišką), teismo procesą (nors ir panašų į farsą) ir pripažinti kaltais (net jei tai užtrukdavo trumpiau negu minutę). Be abejo, žmones, dirbančius saugumo tarnybose, taip pat sargybinius ir administratorius, kurie vėliau lageriuose kontroliavo kalinių gyvenimą, dirbti skatino suvokimas, kad jie vykdo įstatymo reikalavimus.

Tačiau pakartosiu: tai, kad represijų sistema buvo teisinė, anaiptol nereiškia, kad ji buvo logiška. Priešingai – 1947 metais nė kiek ne lengviau buvo galima nuspėti, kas bus suimtas, negu 1917 metais. Tiesa, galima buvo lengviau spėti, ką *galėtų* suimti. Ypač prasidėjus teroro protrūkiams, kai režimas, regis, aukas rinkdavosi iš dalies tas, kurios kuo nors patraukdavo saugumo dėmesį – kaimynas išgirdo kaimyną pasakojant nevykusį anekdotą, viršininkas pastebėjo darbuotoją „įtartinai" elgiantis, – bet dažniausiai tas, kurios priklausė tuo metu daugiausia įtarimų keliančiai žmonių kategorijai.

Kai kurios šių kategorijų buvo gana konkrečios – inžinieriai ir technikos specialistai trečiojo dešimtmečio pabaigoje, buožės 1931 m., okupuotose teritorijose gyvenantys lenkai ir Baltijos valstybių piliečiai per Antrąjį pasaulinį karą, – o kai kurios visiškai neaiškios. Pavyzdžiui, visą ketvirtąjį ir penktąjį dešimtmetį įtartinais buvo laikomi „užsieniečiai". „Užsieniečiai" galėjo būti bet kas – asmenys, iš tiesų turintys kitos šalies pilietybę, asmenys, bendraujantys su užsienio piliečiais, arba asmenys, palaikantys realius ar įsivaizduojamus ryšius su užsienio šalimis. Kad ir ką būtų darę „užsieniečiai", jiems visada grėsė suėmimas, o labiausiai tiems, kurie kuo nors išsiskirdavo iš minios. Robertas Robinsonas, vienas iš kelių juodaodžių Amerikos komunistų, ketvirtąjį dešimtmetį atsikrausčiusių gyventi į Maskvą, vėliau rašė: „Visi iki vieno trečiojo dešimtmečio pradžioje mano pažinoti juodaodžiai, kurie tapo sovietų piliečiais, per septynerius metus dingo iš Maskvos."[2]

Tas pats galiojo ir diplomatams. Pavyzdžiui, Alexanderis Dolgunas, Amerikos pilietis ir paprastas Amerikos ambasados Maskvoje darbuotojas, atsiminimuose aprašo, kaip jį 1948 m. suėmė gatvėje ir melagingai apkaltino šnipinėjimu; įtarimą sukėlė, be kita ko, ir jo jaunatviškas pomėgis atsikratyti jį sekusios saugumo pasiųstos „uodegos", ir neeiliniai jo sugebėjimai įkalbėti ambasados vairuotojus paskolinti jam automobilį – sovietų saugumo agentai pamanė, kad šis žmogus gerokai įtakingesnis, negu rodo jo pareigos. Jis lageriuose praleido aštuonerius metus ir grįžo į Jungtines Valstijas tik 1971 metais.

Dažnai taikiniais tapdavo užsienio komunistai. Stalinas 1937 m. vasario mėnesį Georgiui Dimitrovui, Komunistų internacionalo – Kominterno, sukurto pasaulinei revoliucijai parengti, – generaliniam sekretoriui, grėsmingai prasitarė: „Visi jūs tame Kominterne dirbate priešo naudai." Iš 1936 m. Komunistų internacionalo Vykdomojo komiteto 394 narių 1938 m. balandžio mėnesį buvo likę tik 171. Visi kiti, tarp jų įvairių tautybių atstovai: vokiečiai, austrai, jugoslavai, italai, bulgarai, suomiai, baltai, net anglai ir prancūzai, buvo sušaudyti arba išsiųsti į lagerius. Atrodo, ypač nukentėjo žydai. Galutiniais skaičiavimais, Stalinas nužudė daugiau ikikarinės Vokietijos komunistų partijos narių negu Hitleris: iš šešiasdešimt aštuonių Vokietijos komunistų lyderių, kurie naciams užėmus valdžią pabėgo į Sovietų Sąjungą, lageriuose

arba nuo budelio kulkos mirė keturiasdešimt vienas. Turbūt dar labiau nukentėjo Lenkijos komunistų partija. Remiantis vienais duomenimis, 1937 m. pavasarį ir vasarą buvo nužudyta 5 000 lenkų komunistų.[3]

Tačiau nereikėjo net priklausyti užsienio komunistų partijai: Stalinas nusitaikė ir į atvykėlius; gausiausią jų grupę turbūt sudarė „Amerikos suomiai“. Tai buvo suomiškai kalbantys suomiai, kurie buvo arba emigravę į Ameriką, arba ten gimę; jie atvyko į Sovietų Sąjungą ketvirtąjį dešimtmetį, kai Jungtinėse Valstijose prasidėjo Didžioji depresija. Daugiausia tai buvo fabrikų darbininkai, beveik visi Amerikoje netekę darbo. Paskatinti sovietų propagandos (sovietų verbuotojai keliavo po suomiškai kalbančių amerikiečių bendruomenes pasakodami apie nuostabias gyvenimo sąlygas ir darbo galimybes Sovietų Sąjungoje), jie masiškai patraukė į suomiškai kalbančią Karelijos respubliką. Beveik iškart jie pradėjo vietos valdžiai kelti daugybę problemų. Paaiškėjo, kad Karelija nė iš tolo nepanaši į Ameriką. Daugelis atvykėlių apie tai garsiai visiems kalbėjo, o paskui pamėgino grįžti atgal, tačiau ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje atsidūrė gulage.[4]

Ne mažiau įtarimų kėlė sovietų piliečiai, palaikantys ryšius su užsieniečiais. Pirmiausia tai buvo atstovai tų tautybių, kurios užsienyje turėjo didelę diasporą: lenkai, vokiečiai, Karelijos suomiai, jie palaikė ryšius su užsienyje gyvenančiais giminėmis ir pažįstamais, taip pat Baltijos valstybių piliečiai, po visą Sovietų Sąjungą pasklidę graikai, iraniečiai, korėjiečiai, afganai, kinai ir rumunai. Remiantis NKVD archyvais, nuo 1937 m. liepos iki 1938 m. lapkričio „nacionalinėse“ operacijose nuteista 335 513 žmonių.[5] Matysime, kad panašios operacijos bus kartojamos ir per karą, ir po jo.

Tačiau įtarimams sukelti net nereikėjo kalbėti užsienio kalba. Šnipinėjimu buvo įtariami visi, kurie palaikė kokius nors ryšius su užsieniu: pašto ženklų kolekcininkai, esperantininkai, visi tie, kurie užsienyje turėjo susirašinėjimo draugų arba giminių. NKVD taip pat suėmė visus sovietų piliečius, kurie tiesė Kinijos–Tolimųjų Rytų geležinkelį – dar caro laikais pradėtą geležinkelio atšaką per Mandžiūriją, – ir apkaltino juos šnipinėjus Japonijai. Lageriuose šiuos žmones vadino „harbiniečiais“, pagal Harbino, miesto, kuriame daugelis jų gyveno, pavadinimą.[6] Robertas Conquestas aprašo, kaip buvo suimta operos dainininkė, oficialiame pokylyje šokusi su Japonijos ambasadoriumi, ir veterinaras, gydęs užsieniečių laikomus naminius gyvūnus.[7]

Baigiantis ketvirtajam dešimtmečiui dauguma sovietų piliečių suvokė šį principą ir ėmė vengti bet kokių kontaktų su užsieniečiais. Karlo Stajneris, rusę vedęs kroatų komunistas, prisimena, kad „rusai labai retai išdrįsdavo privačiai kalbėtis su užsieniečiais... Man žmonos giminės taip ir liko beveik nepažįstami. Nė vienas iš jų neišdrįso mūsų aplankyti. Kai Sonios giminės sužinojo, kad mes ketiname tuoktis, visi iki vieno ją įspėjo to nedaryti...“[8]

Net daug vėliau, jau devintojo dešimtmečio pabaigoje – tada aš pirmą kartą atvažiavau į Sovietų Sąjungą, – daug rusų atsargiai žiūrėjo į užsieniečius, visai juos ignoravo, o gatvėje stengėsi nežiūrėti jiems į akis.

Tačiau saugumas suėmė ne visus užsieniečius, ir ne visi piliečiai, apkaltinti palaikę ryšius su užsieniais, iš tikrųjų juos palaikė. Kartais žmones suimdavo dėl kur kas keistesnių priežasčių.[9] Todėl į klausimą „Už ką?", kurio taip nemėgo Ana Achmatova, būtų galima pateikti iš tiesų stulbinamą gausybę įmanomų atsakymų.

Pavyzdžiui, Nadeždos Mandelštam vyras Osipas Mandelštamas buvo suimtas už šį poetinį išpuolį prieš Staliną:

Mes gyvename nejausdami po kojomis šalies,
Mūsų kalbų negirdėti už dešimties žingsnių,
O ten, kur pasigirsta nors pusė pokalbėlio,
Būtinai kalnietį iš Kremliaus paminės.
Jo stori pirštai riebūs tarsi kirminai,
O žodžiai taiklūs kaip švininiai svarsčiai,
Juokiasi vešlūs tarakono ūsai,
Spindi batų aulai.

O aplinkui – plonakaklių vadų šutvė,
Jis žaidžia pusžmogių paslaugomis.
Kas sušvilps, kas sukniauks, kas sukniurks.
Bet tik jis vienas bamba ir beda pirštu,
Tarsi pasagas kala įsakus vieną po kito:

Kam į strėnas, kam į kaktą, kam į akį.
Kiekviena mirties bausmė jam saldi kaip medus,
Ir plati osetino krūtinė.[10]

Tatjana Okunevskaja, viena populiariausių sovietų kino aktorių, buvo įsitikinusi, kad ją suėmė už atsisakymą miegoti su Viktoru Abakumovu, karo metais vadovavusiu sovietų kontržvalgybai. Kad ji suprastų tikrąją suėmimo priežastį, kaip tvirtina pati aktorė, jai buvo parodytas suėmimo orderis su Abakumovo parašu.[11] Keturi broliai Starostinai, puikūs futbolininkai, buvo suimti 1942 metais. Jie tvirtai tikėjo – todėl, kad jų komanda „Spartak" per neapsižiūrėjimą pernelyg žiauriai sutriuškino Lavrentijaus Berijos mėgstamą „Dinamo".[12]

Tačiau nereikėjo net kuo nors išsiskirti iš kitų. Liudmilą Chačatrian suėmė už tai, kad ji ištekėjo už užsieniečio – jugoslavo kareivio. Levas Razgonas

pasakojo apie valstietį Seriogina, kuris, išgirdęs, kad nužudytas Kirovas, pasakė: „Nė velnio jis man nerūpi." Serioginas nė girdėti nebuvo girdėjęs apie Kirovą ir pamanė, kad kalbama apie gretimame kaime žuvusį žmogų. Už šią klaidą jis gavo dešimt metų.[13] 1939 m. už papasakotą ar išklausytą anekdotą apie Staliną, už pavėlavimą į darbą, už tai, kad išgąsdintas draugas arba pavydus kaimynas įskundė tave dalyvavus neegzistuojančiame sąmoksle, už tai, kad laikai keturias karves kaime, kuriame visi kiti laiko po vieną, už pavogtą porą batų, už tai, kad esi Stalino žmonos pusbrolis, už tai, kad pavogei iš savo įstaigos parkerį bei porą lapų popieriaus ir parnešei juos mokykloje besimokančiam vaikui, kuris jų neturi – už visus šiuos „nusikaltimus" buvo galima pakliūti į sovietų lagerius. Remiantis 1940 m. išleistu įstatymu, pamėginusio nelegaliai kirsti sieną ir pabėgti iš Sovietų Sąjungos asmens giminės turėjo būti suimti, nors jie galbūt net nežinojo apie rengiamą pabėgimą.[14] Netrukus matysime, kad karo metų įstatymai, baudžiantys už vėlavimą į darbą ir draudžiantys keisti darbo vietą, pripildys lagerius naujų „nusikaltėlių".

Suėmimo priežasčių buvo daug ir įvairių, ne mažiau įvairūs buvo ir suėmimo metodai. Vienus suimtuosius įspėdavo gerokai iš anksto. Ketvirtojo dešimtmečio viduryje OGPU agentas daug kartų buvo išsikvietęs Aleksandrą Vaisbergą apklausai dar prieš jį suimant, vis klausinėjo: „Kas jus užverbavo? Ką jūs užverbavote? Kokiai užsienio organizacijai dirbate?", kaip šis tapęs „šnipu". „Jis kartodavo ir kartodavo tiksliai tuos pačius klausimus, o aš visada vienodai į juos atsakydavau."[15]

Beveik tuo pačiu metu Galiną Serebriakovą, knygos *Markso jaunystė* autorę, aukšto valdininko žmoną, kiekvieną vakarą „kviesdavo" į Lubianką, versdavo laukti iki antros ar trečios valandos nakties, tardydavo, o penktą valandą ryto leisdavo grįžti į namus. Jos gyvenamą namą supo agentai, o kiekvieną kartą jai išėjus iš namų, iš paskos važiuodavo juodas automobilis. Ji buvo taip tvirtai įsitikinusi netrukus būsianti suimta, kad mėgino nusižudyti. Vis dėlto jai teko iškęsti kelių mėnesių persekiojimą, kol iš tikrųjų buvo suimta.[16]

Kilus didžiosioms suėmimų bangoms (1929 ir 1930 m. buvo suiminėjami buožės, 1937 ir 1938 m. – partijos veikėjai, 1948 m. – buvę kaliniai), daug kas suprasdavo, kad atėjo ir jų eilė, kai suimdavo visus jų aplinkos žmones. Elinor Lipper, olandų komunistė, ketvirtąjį dešimtmetį atvykusi į Maskvą ir 1937 m. gyvenusi „Liukso" viešbutyje, skirtame užsienio revoliucionieriams, vėliau prisiminė: „Kas naktį iš viešbučio kas nors dingdavo... kiekvieną rytą ant durų vėl rasdavome po kelis didžiulius raudonus antspaudus."[17]

Tikrojo teroro laikais suėmimas kai kam net tapo savotišku palengvėjimu. Nikolajų Starostiną, vieną iš nelaimingųjų futbolininkų, kelias savaites visur sekiojo saugumo agentai. Galiausiai, netekęs kantrybės, jis priėjo prie

vieno iš jų ir pareikalavo pasiaiškinti: „Jei jums ko nors iš manęs reikia, pasikvieskite į kabinetą.“ Todėl suimamas jis juto ne „sukrėtimą ir baimę“, bet „smalsumą“.[18]

Dar kitus suimdavo visiškai netikėtai. Lenkų rašytojas Aleksanderis Watas, jis tuo metu gyveno okupuotame Lvove, buvo su kitais rašytojais pakviestas į pobūvį restorane. Jis paklausė kvietėjo, kokia proga. „Pamatysite“, – atsakė jam. Restorane buvo inscenizuotos muštynės ir Watą suėmė iškart.[19] Alexanderį Dolguną, Amerikos ambasados tarnautoją, gatvėje pašaukė žmogus, kaip paaiškėjo – saugumo agentas. Vyriškis pašaukė jį vardu. „Aš visiškai suglumau. Pamaniau, gal tai koks pamišėlis...“ – prisimena Dolgunas.[20] Kai aktorę Okunevskają atėjo suimti, ji sunkiai sirgo gripu ir gulėjo lovoje, todėl pareikalavo, kad jos suimti ateitų kitą dieną. Moteriai parodė suėmimo orderį (tą patį, su Abakumovo parašu) ir nutempė sergančią laiptais žemyn.[21] Solženicynas kartoja veikiausiai išgalvotą istoriją apie moterį, kurią jos draugas, profesionalas tardytojas, nusivedė į Didįjį teatrą, o po spektaklio – tiesiai į Lubianką.[22] Buvusi kalinė ir atsiminimų autorė Nina Gagen-Torn pasakoja apie kitą moterį, kurią suėmė Leningrade, kai ji nulipo į kiemą surinkti išdžiūvusių skalbinių; moteris buvo su chalatu, namie palikusi kūdikį vieną, nes neabejojo, kad po kelių minučių grįš. Ji maldavo, kad jai leistų pasiimti kūdikį, tačiau niekas neklausė.[23]

Iš tikrųjų atrodo, kad organai tyčia stengėsi laikytis įvairios taktikos: vienus suimdavo darbe, kitus – namie, vienus – gatvėje, kitus – traukinyje. Šį įtarimą patvirtina Viktoro Abakumovo raštas Stalinui, datuojamas 1947 m. liepos 17 diena. Jame rašoma, kad kalinius milicininkai „užklumpa iš netyčių“ sąmoningai, kad šie nepabėgtų ir nesipriešintų, kad neįspėtų kitų „kontrrevoliucinio sąmokslo“ dalyvių. Toliau dokumente rašoma, kad tam tikrais atvejais „vykdomi slapti suėmimai gatvėje“.[24]

Tačiau dažniausiai žmonės būdavo suimami savo pačių namuose, vidury nakties. Masinių suėmimų laikais visi pradėjo bijoti vidurnaktį pasigirstančio „beldimo į duris“. Viename labai sename sovietų anekdote pasakojama, kaip Ivanas ir jo žmona Maša išgirdę beldžiant į duris persigando ir kaip jiems palengvėjo sužinojus, kad tai tik kaimynas atėjo pranešti, kad jų namas dega. Sovietų patarlė sako: „Vagys, prostitutės ir NKVD dirba naktimis.“[25] Dažniausiai šiuos naktinius suėmimus lydėdavo kratos, tačiau kratos taip pat buvo atliekamos įvairiai. Osipas Mandelštamas buvo suimtas du kartus, pirmą kartą 1934 m., antrą – 1938 m., jo žmona aprašo, kaip skyrėsi abi procedūros:

> 1938 m. jie negaišo laiko – nei ieškojo popierių, nei jų tyrinėjo, tiesą pasakius, agentai, atrodo, nė nežinojo, ką dirba žmogus, kurio suimti jie atėjo... tiesiog išvertė visus čiužinius, sušlavė į maišą visus jo popierius, pasidairė

aplink ir išėjo, pasiėmę drauge M. [Mandelštamą]. Visa operacija užtruko ne ilgiau kaip dvidešimt minučių. O 1934 m. jie išbuvo pas mus visą naktį, iki paryčių.

Per pirmąją kratą saugumo agentai tikrai žinojo, ko ieško, atidžiai peržiūrėjo visus Mandelštamo popierius, atmetė senus rankraščius, ieškojo naujų eilėraščių. Tą pirmą kartą jie pasirūpino, kad kratoje dalyvautų civiliai „liudytojai" ir saugumo apmokamas „draugas", Mandelštamų pažįstamas literatūros kritikas, kuriam veikiausiai buvo liepta užtikrinti, kad išgirdę beldimą į duris Mandelštamai nepradėtų deginti popierių.[26] Vėliau tokios smulkmenos jų nebedomino.

Masiniai konkrečių tautybių asmenų suėmimai, vykdyti, pavyzdžiui, buvusioje Rytų Lenkijoje ir Baltijos valstybėse, kurias Raudonoji armija okupavo 1939–1941 m., buvo dar chaotiškesni. Januszas Bardachas, žydas paauglys, gyvenęs Lenkijos Voluinės Vladimiro mieste, per vieną tokių masinių suėmimų buvo priverstas būti „liudytoju". Jis lydėjo grupę girtų enkavėdistų, kurie 1939 m. gruodžio 5-osios naktį vaikščiojo po namus ir rinko žmones, o paskui juos įkalino arba ištrėmė. Kartais jie užpuldavo turtingesnius, įtakingesnius miesto piliečius, kurių vardai buvo sąraše, o kartais tiesiog čiupdavo „pabėgėlius", dažniausiai žydus, pabėgusius iš nacių okupuotos Vakarų Lenkijos į sovietų okupuotą Rytų Lenkiją, jų vardų nė nesivargino užsirašyti. Vienuose namuose pabėgėliai mėgino gintis sakydami priklausą Bundui, žydų socialistų sąjūdžiui. Tačiau NKVD grupės vadas Genadijus, išgirdęs, kad jie atvyko iš Liublino, tuo metu buvusio kitoje sienos pusėje, užriko:

– Purvini perbėgėliai! Nacių šnipai!
Vaikai pradėjo verkti, ir tai Genadijų dar labiau suerzino.
– Užčiaupkite juos! O gal norite, kad pats jais pasirūpinčiau?
Motina apglėbė vaikus ir prispaudė prie savęs, bet jie niekaip nesiliovė verkę. Genadijus sugriebė mažąjį berniuką už rankų, ištraukė jį iš motinos glėbio ir sviedė ant grindų.
– Sakyta, užsičiaupk!
Motina suklykė. Tėvas mėgino kažką sakyti, tačiau tik stovėjo burna gaudydamas orą. Genadijus pakėlė vaiką nuo grindų, palaikė atidžiai žiūrėdamas jam į veidą, paskui smarkiai trenkė jį į sieną...

Vėliau enkavėdistai sugriovė Bardacho vaikystės draugo namus:

Šone buvo įėjimas į daktaro Šechterio kabinetą. Viduryje stovėjo tamsus raudonmedžio stalas, Genadijus patraukė tiesiai prie jo. Delnu paglostė glotnų paviršių ir staiga, apimtas netikėto įsiūčio, trenkė per stalą laužtuvu.

Sibiro gulagas. Gignoux karikatūra iš žurnalo Le Pelerin, *1931 m. (© Private Collection / Archives Charmet / The Bridgeman Art Library)*

– Kapitalistinės kiaulės! Prakeikti parazitai! Būtinai surasime tuos buržuazinius išnaudotojus!

Jis daužė vis smarkiau ir smarkiau, nesustodamas, kol medis keliose vietose skilo...

Neradę Šechterių, enkavėdistai išprievartavo ir nužudė sodininko žmoną.

Tokias operacijas dažniausiai vykdė konvojus – sargybiniai kareiviai, kurie saugodavo vagonuose vežamus tremtinius, o ne patys NKVD darbuotojai, todėl jie nebuvo apmokyti taip gerai, kaip saugumo agentai, kurie „įprastomis" sąlygomis suiminėjo „įprastus" nusikaltėlius. Smurtas veikiausiai nebuvo oficialiai leidžiamas, bet tai buvo sovietų kareiviai, kurie suiminėjo „kapitalistus" iš turtingų „Vakarų", todėl, atrodo, į girtavimą, netvarką ir net prievartavimus buvo žiūrima pro pirštus, kaip ir vėliau, kai Raudonoji armija pradėjo žygį per Lenkiją ir Vokietiją.[27]

Vis dėlto kai kurie suėmėjų darbo aspektai vadovybės buvo griežtai kontroliuojami. Pavyzdžiui, Maskvos centrinė konvojaus sargybinių administracija 1940 m. lapkritį nusprendė, kad sargybiniai, suimdami piliečius, privalo

jiems patarti pasiimti šiltų drabužių ir asmeninių daiktų trejiems metams, nes Sovietų Sąjungoje šiuo metu tokių dalykų trūksta. Buvo tikimasi, kad suimtieji savo daiktus parduos.[28] Anksčiau kareiviams būdavo įsakoma suimamiesiems nesakyti nieko – nei kur juos veda, nei kuriam laikui. Įprasta formulė buvo tokia: „Ko jūs jaudinatės? Kam tie daiktai? Mes tik norime su jumis truputį pasikalbėti.“ Kartais tremtiniams pasakydavo, kad jie tik bus perkelti į kitą sritį, toliau nuo pasienio, „jūsų pačių saugumui“.[29] Tuo siekta neišgąsdinti suimamųjų, išvengti jų pasipriešinimo ar pabėgimo. Taip žmonės atsidurdavo atšiauriame, nepažįstamame klimate be būtiniausių išgyvenimui reikalingų daiktų.

Galima suprasti lenkų valstiečius, pirmą kartą susidūrusius su sovietų režimu ir naiviai patikėjusius tokiomis melagystėmis, tačiau tos pačios formulės nė kiek ne blogiau veikė Maskvos ir Leningrado intelektualus bei partijos veikėjus, kurie buvo tikri savo nekaltumo šarvų tvirtumu. Suimdami Kazanės partinę darbuotoją Jevgeniją Ginzburg pasakė, kad ją išsiveda „keturiasdešimčiai minučių, daugiausia valandai“. Todėl ji nepasinaudojo proga atsisveikinti su vaikais.[30] Jelena Sidorkina, partijos narė, po suėmimo pėsčia nuėjo į kalėjimą su ją suėmusiu pareigūnu, „taikiai šnekučiuodamasi“, nė kiek neabejodama, kad netrukus grįš namo.[31]

Sofiją Aleksandrovą, buvusią čekisto Glebo Bokio žmoną, suimti atėję enkavėdistai įtikino neimti švarkelio – „toks šiltas vakaras, nepraeis nė valanda, ir grįšite“, o jos žentas rašytojas Levas Razgonas vėliau mąstė apie keistą sistemos žiaurumą: „Kam prireikė sodinti į kalėjimą pagyvenusią, silpnos sveikatos moterį, neleidus jai pasiimti nė mažiausio apatinių ir prausimosi reikmenų ryšulėlio, kuriuos suimtajam būdavo leidžiama turėti visada, nuo faraonų laikų?“[32]

Tačiau aktoriaus Georgijaus Ženovo žmonai pakako sumanumo įdėti jam drabužių pamainą. Išgirdusi, kad jis tuojau grįš, moteris atkirto: „Tie, kurie pakliūva jums į rankas, greitai negrįžta.“[33] Ji buvo teisi. Beveik visada, kai suimtasis įeidavo pro sunkias kaustytas sovietų kalėjimo duris, į namus jis arba ji sugrįždavo tik po daugelio metų.

Kartais sovietų taikyti suėmimo metodai kone primena kaprizus, tačiau ritualai, kurie prasidėdavo po suėmimo, penktojo dešimtmečio pradžioje jau buvo visiškai aiškūs. Kad ir kaip kalinys būtų patekęs į vietos kalėjimą, čia galiojo seniai nusistovėjusi tvarka. Beveik visada kalinius užregistruodavo, nufotografuodavo, paimdavo jų pirštų atspaudus ir tik tada, gerokai vėliau, pranešdavo, už ką jie suimti ir koks likimas jų laukia. Kelias valandas, o kartais net kelias dienas kaliniai nematydavo jokio aukštesnio pareigūno,

tik paprastus kalėjimo prižiūrėtojus, kuriems nė kiek nerūpėjo nei kalinio likimas, nei kuo jis kaltinamas, todėl į visus klausimus atsakydavo abejingai gūžtelėdami pečiais.

Daug buvusių kalinių mano, kad pirmos nelaisvės valandos tyčia suplanuotos taip, kad sukrėstas suimtasis neįstengtų nuosekliai mąstyti. Ina Šichejeva-Gaister, suimta už tai, kad buvo liaudies priešo duktė, pajuto tai vos kelias valandas pabuvusi Lubiankoje, Maskvos centre stovinčiame kalėjime:

> Čia, Lubiankoje, tu jau nebe žmogus. Ir visi aplink tave – ne žmonės. Tave veda koridoriumi, fotografuoja, nurengia, mechaniškai apieško. Viskas atliekama be jokio asmeniškumo. Ieškai žmogiško žvilgsnio – aš jau nekalbu apie žmogišką balsą, bet nors žvilgsnio! – tačiau jo nėra. Susikuitusi stovi prieš fotografą, stengiesi kaip nors pasitaisyti drabužius, tau pirštu parodo, kur sėstis, bejausmis balsas paliepia: „tiesiai“ ir „profiliu“. Jie tavęs nelaiko žmogumi! Tapai daiktu...[34]

Kaliniai, nugabenti tardymui į vieną iš daugelio miesto kalėjimų (o ne tuojau pat susodinti į traukinius, kaip tremtiniai), būdavo po kelis kartus labai nuodugniai iškratomi ir apieškomi. 1937 m. išleistame dokumente kalėjimų prižiūrėtojams nurodoma nieku gyvu nepamiršti, kad „priešas ir suimtas nesiliauja kovojęs“, todėl gali nusižudyti, kad nuslėptų savo nusikalstamą veiklą. Todėl iš kalinių atimdavo sagas, diržus, petnešas, batraiščius, keliaraiščius, apatinių baltinių gumas – viską, kuo tik kalinys neva galėtų nusižudyti.[35] Daugelį šis nurodymas žemino. Nadežda Jofė, garsaus bolševiko duktė, pasakoja, kad iš jos atėmė diržą, kojinių sąsagas, batų raištelius ir plaukų smeigtukus:

> Pamenu, kaip mane sukrėtė toks absurdiškas pažeminimas. Ką galima padaryti plaukų smeigtuku? Net jei kam nors ateitų į galvą beprotiška mintis pasikarti batų raišteliais, kaip tai galima padaryti? Jiems tiesiog reikėjo, kad žmogus atsidurtų pasibjaurėtinoje, žeminančioje padėtyje, kad smuktų sijonas, nesilaikytų kojinės, o einant čiūžčiotų batai.[36]

Paskui žmogų apieškodavo, ir tai buvo kur kas blogiau. Romane *Pirmasis ratas* Aleksandras Solženicynas aprašo sovietų diplomato Inokentijaus suėmimą. Šiam atvykus į Lubianką, po kelių valandų prižiūrėtojas apžiūrėjo visas jo kūno vietas:

> Prižiūrėtojas, tarsi arklių pirklys, nepraustais pirštais apčiupinėjo Inokentijaus burną, ištempė vieną, paskui kitą skruostą, patempė žemyn akių vokus;

įsitikinęs, kad nei akyse, nei burnoje nieko nėra paslėpto, jis užvertė jo galvą, kad šviesa kristų į šnerves, paskui patikrino abi ausis, atsitraukęs paliepė Inokentijui išskėsti rankų pirštus ir paplasnoti rankomis – parodyti, kad po pažastimis nieko nėra. Tuo pačiu bejausmiu, įsakmiu balsu jis paliepė:
– Paimkite į rankas varpą. Atsmaukite odelę. Daugiau. Taip, užteks. Pajudinkite varpą į kairę, į dešinę, aukštyn, žemyn. Užteks, paleiskite. Pasisukite į mane nugara. Išskėskite kojas. Plačiau. Pasilenkite, kad rankomis liestumėte grindis. Kojas plačiau. Rankomis praskėskite sėdmenis. Taip. Dabar atsitūpkite. Greičiau. Dar kartą.
Anksčiau įsivaizduodamas savo suėmimą Inokentijus matė dvikovą su mirtimi. Tam jis buvo pasirengęs, norėjo principingai ginti savo gyvenimą, savo įsitikinimus. Negalėjo nė įsivaizduoti, kad tikrovė bus tokia paprasta, nuobodi, tokia nenuginčijama. Jį sutiko siaurapročiai žemiausio rango pareigūnai, kuriems nerūpėjo nei jo asmenybė, nei tai, ką jis padarė.[37]

Moterys tokias kratas dar sunkiau išgyvendavo. Kalėjimo prižiūrėtoja, atlikusi kratą, „atėmė mūsų liemenėles, kojines prilaikančius korsetus ir dar keletą drabužių, be kurių moteris negali apsieiti. Paskui įvyko trumpas, šlykštus ginekologinis patikrinimas. Aš tylėjau, bet jaučiausi taip, tarsi iš manęs būtų atimtas žmogiškas orumas“, – prisimena buvusi kalinė.[38]

Atsiminimų autorę T. P. Miliutiną, kuri 1941 m. dvylika mėnesių sėdėjo Aleksandrovsko centriniame kalėjime, kratydavo reguliariai. Jos kameros moteris po penkias išvesdavo į nešildomą laiptų aikštelę. Ten joms liepdavo nusirengti nuogai, sudėti drabužius ant grindų ir pakelti rankas. Prižiūrėtojos rankomis apčiupinėdavo sėdinčių ir tupinčių kalinių „plaukus, ausis, po liežuviu, taip pat tarp kojų“. Po pirmos kratos, rašo Miliutina, „daugelis prapliupo verkti, kitas apėmė isterija...“[39]

Po kratos kai kuriuos kalinius izoliuodavo. „Pirmų įkalinimo valandų paskirtis, – rašo Solženicynas, – palaužti kalinį, atskirti jį nuo kitų kalinių, kad niekas jo nepadrąsintų, kad jis pasijustų visiškai vienišas, sunkiai slegiamas visos milžiniškos, išsišakojusios sistemos...“[40] Jevgenijaus Gnedino, sovietų diplomato ir revoliucionierių sūnaus, kameroje buvo tik staliukas, pritvirtintas prie grindų, ir dvi tokios pat kėdės. Sulankstoma lovelė, kurioje kalinys naktį miegodavo, buvo sraigtais prisukta prie sienos. Viskas – sienos, kėdės, lova ir lubos – nudažyta žydrai. „Atrodė, kad esi keistoje laivo kajutėje“, – atsiminimuose rašė Gnedinas.[41]

Dažnai suimtuosius sodindavo į *boksą* – „kokių keturių pėdų ilgio ir devynių pėdų pločio kamerą, tuščią dėžę, kurioje buvo tik suolelis“, kaip atsitiko Alexanderiui Dolgunui; *bokse* kaliniai praleisdavo kelias valandas, o kartais net kelias dienas.[42] Isaakas Vogelfangeris, lenkų chirurgas, buvo viduržiemį

pasodintas į kamerą atvirais langais.[43] Kitus, pavyzdžiui, Liubovę Beršadskają, kalinę, kuri vėliau prisidėjo organizuojant kalinių streiką Vorkutoje, izoliuodavo visam tardymo laikotarpiui. Beršadskaja devynis mėnesius praleido vienutėje, ji rašė, kad jau buvo pradėjusi nuoširdžiai laukti tardymo sesijų, kad tik galėtų su kuo nors pasikalbėti.[44]

Vis dėlto ankšta, perpildyta kamera naujokui galėjo atrodyti kur kas baisesnė už vienutę. Olgos Adamovos-Šliozberg pasakojimas apie pirmąją jos kamerą primena Hieronymo Boscho paveikslus:

> Kamera buvo milžiniška. Nuo arkinių sienų varvėjo vanduo. Praeiti skirto siauro tarpelio abiejose pusėse tiesėsi ilgi vientisi gultai, ant kurių vienas prie kito gulėjo žmonės. Ant virvių, ištemptų virš galvų, džiūvo visokiausi skarmalai. Oras buvo net tirštas nuo bjaurios stipraus, pigaus tabako smarvės, garsiai skardėjo ginčai, riksmai ir aimanos.[45]

Kitas atsiminimų autorius irgi stengiasi perteikti jį apėmusį sukrėtimą:

> Vaizdas buvo toks baisus – vyrai ilgais plaukais, su barzdomis, prakaito dvokas, niekur nėra vietos nei atsisėsti, nei prigulti. Reikia didelių pastangų, kad įsivaizduotumėte, kokioje vietoje aš buvau.[46]

Aino Kuusinen, Kominterno lyderio Otto Kuusineno žmona suomė, buvo įsitikinusi, kad pirmą naktį ją tyčia pasodino į kamerą, esančią netoli tardytojų kabineto:

> Net šiandien, po trisdešimties metų, man sunku apsakyti, kokia siaubinga buvo toji pirma naktis Lefortove. Savo kameroje girdėjau viską, kas vyko išorėje. Netoliese, kaip vėliau sužinojau, buvo „tardymo skyrius", atskira struktūra, kurią iš tiesų galima vadinti kankinimo kameromis. Visą naktį girdėjau nežmoniškus klyksmus ir besikartojančius rimbo kirčius. Netekęs vilties, iškankintas gyvulys nebūtų galėjęs taip siaubingai rėkti, kaip tie nelaimingieji, valandų valandas kankinami grasinimais, smūgiais ir keiksmais.[47]

Tačiau visų kalinių, kad ir kur jie suimti būtų pirmą naktį atsidūrę – sename caro laikų kalėjime, užrakintoje geležinkelio stotyje, kalinimui pritaikytoje bažnyčioje ar vienuolyne, – laukė ta pati skubi, neišvengiama užduotis: atsipeikėti nuo sukrėtimo, prisitaikyti prie ypatingų kalėjimo gyvenimo taisyklių ir stengtis ištverti tardymą. Juo greičiau jiems pavyks tai padaryti, tuo geriau prisitaikys prie sistemos ir, pagaliau, tuo lengviau jiems bus lageryje.

Iš visų procedūrų, kurias patirdavo suimtieji pakeliui į gulagą, tardymas Vakarų skaitytojams turbūt geriausiai pažįstamas. Tardymai aprašyti ne tik istorijos vadovėliuose, bet ir Vakarų literatūros kūriniuose, pavyzdžiui, Arthuro Koestlerio romane *Vidurdienio tamsa*; taip pat jis vaizduojamas filmuose apie karą ir kituose aukštosios ir masinės kultūros reiškiniuose. Žiauriais tardymais garsėjo ir gestapas, ir Ispanijos inkvizicija. Jų naudoti metodai seniai tapo legendomis. „Mes turime būdų jus prakalbinti..." – šitą sakinį iki šiol kartoja vaikai žaisdami karą.

Be abejo, suimtieji ir demokratinėse, įstatymų valdomose, šalyse kartais tardomi laikantis visų įstatymų, kartais – ne. Negalima sakyti, kad per tardymus tik SSRS taikomas psichologinis spaudimas ir net kankinimai. Metodika „geras policininkas – blogas policininkas" (malonus, mandagus tardytojas užduoda klausimus, o jį nuolat pertraukia piktas inkvizitorius) jau seniai beveik kaip patarlė paplito kitose kalbose ir kaip rekomenduojama taktika įtraukta į (pasenusius) vadovėlius Amerikos policininkams rengti. Tardomiems kaliniams vienu ar kitu metu buvo taikomas spaudimas daugelyje, o gal net beveik visose pasaulio šalyse; būtent duomenys apie taikomą spaudimą paskatino Amerikos Aukščiausiąjį Teismą 1966 m. byloje „Miranda prieš Arizonos valstiją" paskelbti, kad įtariamieji baudžiamaisiais nusikaltimais privalo, be kita ko, būti informuoti, jog jie turi teisę tylėti ir teisę bendrauti su savo advokatu.[48]

Vis dėlto sovietų saugumo „tardymai" buvo unikalūs: ypatinga ne tik jų metodika, bet ir masiškumas. Kartais vienoje „byloje" būdavo tardomi šimtai žmonių, suimtų visoje Sovietų Sąjungos teritorijoje. Tipiškas pavyzdys – Orenburgo rajoninio skyriaus NKVD ataskaita apie „operatyvines priemones, kurių imtasi 1937 m. balandžio 1 d. – rugsėjo 18 d., siekiant likviduoti slaptas trockininkų ir buchanininkų grupuotes, taip pat kitas kontrrevoliucines grupes". Remiantis šia ataskaita, Orenburgo NKVD suėmė 420 „trockininkų" sąmokslo narių ir 120 „dešiniųjų", taip pat daugiau kaip 2 000 asmenų, kurie priklausė „dešiniajai karinei japonų kazokų organizacijai", 1 500 caro karininkų ir valstybės tarnautojų, kurie 1935 m. buvo ištremti iš Sankt Peterburgo, apie 250 lenkų, kaltinamų „lenkų šnipų" byloje, 95 asmenis, dirbusius tiesiant Harbino geležinkelį Kinijoje ir laikomus japonų šnipais, 3 290 buvusių buožių ir dar 1 399 „nusikalstamus elementus".

Iš viso Orenburgo NKVD per penkis mėnesius suėmė daugiau kaip 7 500 žmonių, vadinasi, įkalčiams nuodugniai ištirti tiesiog nebuvo laiko. Tai niekam nerūpėjo, nes visų šių kontrrevoliucinių sąmokslų tyrimas iš tiesų buvo pradėtas Maskvoje. Vietos NKVD skyrius tiesiog dirbo savo darbą – vykdė jam valdžios skirtus darbo planus.[49]

Suimtųjų tiek padaugėjo, kad net prireikė specialių procedūrų. Tai nereiškia, kad padaugėjo ir žiaurumo. Priešingai, kuo daugiau radosi kalinių, tuo didesnė buvo tikimybė, kad NKVD apsiribos minimaliais tyrimais. Kaltinamieji buvo paskubomis apklausiami ir lygiai skubotai nuteisiami, kartais neapsakomai trumpuose teismo posėdžiuose. Generolas Aleksandras Gorbatovas, gerbiamas karo vadas, prisimena, jog jo teismo posėdis užtruko „keturias ar penkias minutes": buvo patikrinta jo tapatybė ir užduotas klausimas: „Kodėl jūs per tardymą neprisipažinote padaręs šiuos nusikaltimus?" Generolas buvo nuteistas penkiolikai metų.[50]

Kartais išsiversdavo ir be teismo: žmones *in absentia* nuteisdavo ne teismas, o ypatingoji komisija (*osoboje soveščianije*) arba *troika*, trys pareigūnai. Taip nutiko Thomasui Sgovio, kurio bylos tyrimas buvo labai paviršutiniškas. Sgovio buvo gimęs Niujorko valstijos Bafalo mieste ir atvyko į Sovietų Sąjungą 1935 m. kaip politinis emigrantas, italų komunisto, ištremto iš Jungtinių Amerikos Valstijų į Sovietų Sąjungą už politinę veiklą, sūnus. Per trejus metus, pragyventus Maskvoje, Sgovio palengva prarado visas iliuzijas, nutarė susigrąžinti amerikietišką pasą (įvažiuodamas į Sovietų Sąjungą, jis buvo jo atsisakęs) ir grįžti namo. 1938 m. kovo 12 d. jį suėmė išeinantį iš Amerikos ambasados.

Sgovio bylos tyrimo dokumentų (po kelių dešimtmečių jis Maskvos archyve pats juos padaugino ir padovanojo Huverio institutui) yra nedaug, ir jie atitinka jo atsiminimus. Tarp įkalčių, kurie buvo panaudoti prieš jį, yra sąrašas daiktų, atimtų iš suimtojo per pirmąją kratą, tai, be kita ko, – profsąjungos nario bilietas, telefonų ir adresų knygelė, bibliotekos skaitytojo bilietas, popieriaus lapas („su įrašais užsienio kalba"), septynios fotografijos, lenktinis peiliukas ir vokas su užsienietiškais pašto ženklais. Valstybės saugumo kapitonas draugas Sorokinas parodymuose liudija, kad kaltinamasis 1938 m. kovo 12 d. įėjo į JAV ambasadą. Liudytojo parodymuose patvirtinama, kad kaltinamasis 13 val. 15 min. išėjo iš ambasados. Byloje dar yra pirminės apklausos ir dviejų trumpų tardymų protokolai; visi jie pasirašyti Sgovio ir jo tardytojo. Pirmasis Sgovio pareiškimas skamba taip: „Aš norėjau atgauti Amerikos pilietybę. Prieš tris mėnesius pirmą kartą nuėjau į Amerikos ambasadą ir padaviau prašymą pilietybei atgauti. Šiandien sugrįžau... registratūroje man pasakė, kad tarnautojas, tvarkantis mano reikalus, išėjęs pietauti, ir patarė man sugrįžti po valandos ar dviejų."[51]

Per tolesnius Sgovio tardymus dar ir dar kartą reikalauta su visomis smulkmenomis prisiminti aną apsilankymą ambasadoje. Tik kartą jam paliepė: „Papasakokite mums apie savo, kaip šnipo, veiklą!" Kai jis atsakė: „Juk žinote, kad aš nesu šnipas", tardytojas, atrodo, jo nebespaudė, nors rankose laikė guminę žarną, tokiomis dažnai mušdavo kalinius, ir grėsmingai ją čiupinėjo.[52]

NKVD ne per labiausiai domėjosi šia byla, tačiau jos baigtimi, atrodo, neabejojo iš anksto. Po kelerių metų, kai Sgovio pareikalavo peržiūrėti jo bylą, prokuratūra taip ir padarė, o faktus apibendrino taip: „Sgovio nenei-gia pateikęs prašymą Amerikos ambasadai. Todėl, manyčiau, nėra pagrindo peržiūrėti Sgovio bylą." Pasmerktas dėl to, kad prisipažino įėjęs į ambasadą, o prieš tai dar prisipažino norėjęs išvykti iš SSRS, Sgovio buvo vienos iš „ypatingųjų komisijų" nuteistas penkeriems metams priverčiamųjų darbų, kaip „pavojingas visuomenei elementas". Jo byla palaikyta eiline. Tuo metu suėmimų buvo tiek daug, kad tyrėjai pasitenkino padarę būtiniausius dalykus, kurių buvo iš jų reikalaujama.[53]

Kitiems nuosprendis buvo paskelbtas remiantis dar menkesniais įkalčiais ir po dar aplaidesnio tyrimo. Būti įtartinam jau savaime reiškė būti kaltam, todėl kalinių beveik niekada nepaleisdavo, kol šie neatlikdavo bent dalies jiems skirtos bausmės. Leonidas Finkelšteinas, penktojo dešimtmečio pabaigoje suimtas Rusijos žydas, mano, kad nors niekam taip ir nepavyko jam iškelti bent kiek įtikinamos bylos, palyginti švelnų nuosprendį – septynerius metus – vis dėlto jam skyrė vien norėdami įrodyti, kad atsakingi organai niekada neklysta.[54] Kita buvusi kalinė, S. G. Durasova, net tvirtina, kad vienas iš tardytojų jai aiškiai pasakė: „Mes niekada nesuimame nekaltų. Net jei jūs nebūtumėte kalta, vis tiek negalėtume jūsų paleisti, nes tada žmonės sakytų, kad mes suiminėjame nekaltus žmones."[55]

Kita vertus, tais atvejais, kuriais NKVD domėjosi labiau (ir kuriais, panašu, labiau domėjosi Stalinas), tardytojų santykis su žmonėmis, suimtais per masinius suėmimus, iš abejingumo lengvai virsdavo piktavališkumu. Tam tikromis aplinkybėmis NKVD net reikalaudavo tyrėjų masiškai klastoti įrodymus. Taip, pavyzdžiui, buvo 1937 m. tiriant, pasak Nikolajaus Ježovo, „galingiausią ir turbūt įtakingiausią Lenkijos žvalgybos diversantų ir šnipų tinklą SSRS".[56] Sgovio byla buvo tiriama itin abejingai, o masiniai operatyviniai veiksmai prieš menamą lenkų šnipų organizaciją rodo priešingą požiūrį: įtariamieji buvo tardomi turint vienintelį tikslą – priversti juos prisipažinti.

Operaciją pradėjo NKVD įsakas Nr. 00485, pramynęs kelią tolesniems masiniams suėmimams. Operatyviniame įsake Nr. 00485 aiškiai išvardytos grupės žmonių, kuriuos reikia suimti, – tai visi po 1920–1921 m. lenkų ir bolševikų karo likę lenkų karo belaisviai, visi lenkų pabėgėliai ir emigrantai Sovietų Sąjungoje, visi asmenys, kada nors buvę bet kokios lenkų politinės partijos nariais, ir visi „antisovietiniai" aktyvistai iš lenkiškai kalbančių Sovietų Sąjungos regionų.[57] Iš esmės įtariami buvo visi lenkų kilmės asmenys, gyvenantys Sovietų Sąjungoje, o jų buvo daug, ypač Ukrainos ir Baltarusijos pasienio regionuose. Operacija vykdyta taip kruopščiai, kad Lenkijos konsulas Kijeve išsiuntė slaptą pranešimą, kuriame aprašė, kas vyksta, ir pridūrė,

jog kai kuriuose kaimuose suimti „visi lenkų kilmės asmenys ar bent turintys panašią į lenkišką pavardę", nesvarbu, ar buvo fabriko direktorius, ar valstietis.[58]

Tačiau suėmimai buvo tik pradžia. Kadangi žmogaus, kalto tik dėl lenkiškos pavardės, nebuvo už ką bausti, įsake Nr. 00485 NKVD rajonų vadovai toliau raginami „pradėti tyrimą su suėmimu. Pagrindinis tyrimo tikslas – galutinai demaskuoti visus diversantų grupės organizatorius ir vadovus, siekiant atskleisti diversantų tinklą..."[59]

Praktiškai tai reiškė, kad suimtieji, kaip ir daugeliu kitų atvejų, bus priversti patys pateikti įkalčius, iš kurių jiems sukurps bylas. Sistema buvo paprasta. Pirmiausia suimtų lenkų klausdavo, ar jie priklauso šnipų organizacijai. Kai šie pareikšdavo nieko apie ją negirdėję, juos imdavo mušti ar kitaip kankinti, kol jie „prisipažindavo". Kadangi šios konkrečios bylos sėkminga baigtimi buvo asmeniškai suinteresuotas pats Ježovas, jis net dalyvavo kai kuriuose kankinimuose. Jei kaliniai pateikdavo oficialių skundų dėl netinkamo tardytojų elgesio, Ježovas liepdavo savo vyrukams nekreipti į juos dėmesio ir „tęsti ta pačia dvasia". Kai suimtieji prisipažindavo, buvo reikalaujama, kad jie išvardytų kitus „sąmokslo bendrininkus". Tada viskas prasidėdavo iš naujo, o „šnipų organizacija", žinoma, vis plėtėsi.

Per dvejus metus, po to, kai buvo paskelbta vadinamoji „lenkiškoji tyrimo linija", ją vainikavo daugiau kaip 140 000 suėmimų; kai kas skaičiuoja, jog tai beveik 10 proc. visų represuotųjų Didžiojo teroro metais. Tačiau lenkiškoji operacija, be kita ko, taip skandalingai pagarsėjo baisiais suimtųjų kankinimais ir melagingais, prievarta išgautais prisipažinimais, kad 1939 m., per trumpą atokvėpį tarp masinių suėmimų, pati NKVD ėmėsi „tirti" klaidas, padarytas vykdant aną operaciją. Vienas joje dalyvavęs karininkas prisimena, kad „nebuvo jokio reikalo elgtis atsargiai – nereikėjo net specialaus leidimo mušti suimtąjį per veidą, galėjai mušti be jokių apribojimų". Tiems, kuriuos kamavo sąžinės priekaištai (o tokių, matyt, buvo), aiškiai pareikšta, kad Stalinas ir Politinis biuras paskelbė sprendimą „mušti lenkus visomis jėgomis".[60]

Tiesą pasakius, nors Stalinas vėliau pasmerkė NKVD taikytas „supaprastintas tyrimo procedūras", esama duomenų, kad jis asmeniškai pritarė šiems metodams. Pavyzdžiui, Viktoras Abakumovas 1947 m. laiške Stalinui aiškiai rašo, kad pagrindinis tardytojo tikslas – stengtis išgauti iš suimtojo „teisingą ir atvirą prisipažinimą, kuris reikalingas ne tik suimtojo kaltei įrodyti, bet ir visiems, su kuriais jis susijęs ir kurie kontroliuoja jo nusikalstamą veiklą bei priešiškus planus, demaskuoti".[61] Abakumovas neužsimena apie fizinius kankinimus ir mušimą, bet toliau rašo, kad tardytojai įgalioti „tyrinėti suimtojo charakterį" ir iš surinktų duomenų spręsti, ar jam skirti lengvo, ar griežto

režimo įkalinimą, kaip geriausiai panaudoti jo „religinius įsitikinimus, šeimos ir asmeninius ryšius, savigarbą, tuštybę ir pan. [...] Kartais, norėdamas pergudrauti suimtąjį ir sukurti įspūdį, kad MGB organams viskas apie jį žinoma, tardytojas gali priminti suimtajam kai kurias privačias jo asmeninio gyvenimo smulkmenas, paslaptis, kurias jis slepia nuo kitų, ir t. t.“

Kodėl sovietų saugumas taip atkakliai siekė išgauti visų tardomųjų prisipažinimus, kol kas nėra visai aišku, nors aiškinimų siūloma įvairių. Vieni mato, kad šitokia politika buvo „nuleista“ valdžios. Romanas Brakmanas, nestandartinės Stalino biografijos *Sekretnaja papka Josifa Stalina* (Josifo Stalino slaptoji byla) autorius, mano, jog Sovietų Sąjungos vadovas buvo apsėstas neurotinio poreikio priversti visus prisipažinti padarius nusikaltimus, kuriuos iš tiesų padarė jis pats: Stalinas prieš revoliuciją buvo caro slaptosios policijos agentas, todėl jam ypač reikėjo, kad žmonės prisipažintų buvę išdavikais. Robertas Conquestas taip pat mano, kad Stalinui labai rūpėjo priversti prisipažinti bent tuos žmones, kuriuos jis pats pažinojo. Nors, žinoma, tik apie keletą žmonių iš daugelio milijonų suimtųjų galima tai pasakyti: „Stalinas ne tik norėjo nužudyti senus savo priešininkus, bet juos sunaikinti morališkai ir politiškai.“

Tačiau prisipažinimas rūpėjo ir tardantiems enkavėdistams. Gal išgavę prisipažinimą jie labiau tikėjo savo veiksmų teisėtumu: gal dėl jo savavališkų suėmimų beprotybė galėjo atrodyti humaniškesnė ar bent jau teisiškesnė. Kaip ir „lenkų bylos“ atveju, prisipažinimais buvo galima gauti papildomos medžiagos ir jos pagrindu suimti kitus. Be to, sovietų politinei ir ekonominei sistemai nepaprastai rūpėjo rezultatai – būtinai reikėjo įvykdyti planą arba išdirbio normą, – o prisipažinimus galima laikyti konkrečiais tardymo sėkmės „įrodymais“. Conquestas rašo: „Įsigaliojo principas, kad prisipažinimas – tai geriausias iš visų galimų rezultatų. Tie, kuriems pavykdavo juos išgauti, būdavo laikomi gerais operatyvininkais, o blogais operatyvininkais NKVD greit atsikratydavo.“[62]

Kad ir kokios būtų priežastys, dėl kurių NKVD taip įnirtingai reikalavo prisipažinimų, konkretūs tardytojai nesiekė jų išgauti taip mirtinai ryžtingai, kaip „lenkų šnipų“ byloje, ar taip abejingai, kaip pasakoja Thomasas Sgovio. Dažniausiai kaliniams tekdavo susidurti su abiejų stilių deriniu. Viena vertus, NKVD reikalavo, kad jie prisipažintų ir taip apkaltintų save bei kitus. Kita vertus, galėjai justi, kad pačiai NKVD rezultatas visai nerūpi.

Tokia beveik siurrealistinė sistema jau veikė trečiojo dešimtmečio pradžioje, gerokai prieš Didįjį terorą; ji dar ilgai buvo ir po to, kai Didysis teroras baigėsi. Dar 1931 m. karininkas, kuris tardė Vladimirą Černiaviną, mokslininką, kaltinamą „kenkėjiška veikla“ ir sabotažu, pagrasino jam mirtimi, jei šis nesutiks prisipažinti. Vėliau pridūrė, kad prisipažinęs jis galėtų tikėtis

„atlaidesnio“ nuosprendžio. Galiausiai net pradėjo maldauti Černiaviną melagingai prisipažinti. „Mes, tardytojai, irgi dažnai esame priversti meluoti, mes irgi sakome tai, ko negalima įrašyti į dokumentus ir kurių mes niekada nepasirašytume“, – maldaujamai pasakojo jam tardytojas.[63]

Kai rezultatas būdavo labiau svarbus, griebdavosi kankinimų. Iki 1937 m., atrodo, mušti tardomuosius buvo draudžiama. Vienas buvęs gulago darbuotojas patvirtina, kad ketvirtojo dešimtmečio pirmoje pusėje mušti tikrai neleista.[64] Tačiau didėjant spaudimui išgauti aukščiausių partijos narių prisipažinimus, imta naudoti ir fizinius kankinimus; veikiausiai tai prasidėjo 1937 m., nors 1939 m. ir baigėsi. Sovietų lyderis Nikita Chruščiovas 1956 m. viešai pripažino: „Kaip gali žmogus prisipažinti padaręs nusikaltimus, kurių nepadarė? Yra tik vienas būdas – taikyti fizinio poveikio metodus, kankinti, kol žmogus praras sąmonę, nebesugebės spręsti, neteks žmogiško orumo. Šitaip buvo išgaunami „prisipažinimai“.“[65]

Tuo laikotarpiu kankinimai buvo taip paplitę (ir taip dažnai dvejota juos taikyti), kad 1939 m. pradžioje pats Stalinas išsiuntė aplinkraštį NKVD rajonų vadovams patvirtindamas, kad „nuo 1937 m. Centro komitetas leidžia NKVD praktikoje [kaliniams] taikyti fizinio poveikio priemones“. Jis paaiškino, kad jas taikyti

> tik tokiems atviriems liaudies priešams, kurie piktnaudžiauja humaniškais tardymo metodais ir gėdingai atsisako išduoti sąmokslo bendrininkus, ištisus mėnesius atsisako liudyti ir visaip stengiasi sutrukdyti demaskuoti vis dar laisvėje esančius sąmokslininkus.

Jis pats, toliau tęsia Stalinas, laiko šį metodą „absoliučiai teisingu ir humanišku“, nors sutinka, kad jis kartais būdavo pritaikomas „atsitiktinai suimtiems doriems žmonėms“. Iš tikrųjų šis skandalingas aplinkraštis aiškiai rodo, kad Stalinas puikiai žinojo, kokiais metodais naudotasi per tardymus, ir asmeniškai jiems pritarė.[66]

Gryna tiesa, kad tuo laikotarpiu labai daug kalinių pasakoja apie mušimą, spardymą, apie tai, kaip jiems buvo suknežinti veidai ar plyšo vidaus organai. Jevgenijus Gnedinas prisimena, kaip jį per galvą vienu metu mušė du vyrai, vienas iš dešinės, kitas iš kairės; paskui jį sumušė gumine lazda. Tai vyko privačiame Berijos kabinete Suchanovkoje, dalyvaujant Berijai.[67] NKVD taip pat naudojo ir kitų šalių, kitų laikų slaptosios policijos žinomus kankinimo metodus – daužė suimtuosius per pilvą smėlio pripiltais maišais, laužė jiems rankas ir kojas, surišdavo rankas ir kojas už nugaros ir iškeldavo į orą.[68] Vienas šiurpiausių kankinimo aprašymų priklauso teatro režisieriui Vsevolodui Mejerholdui, jo byloje išsaugotas oficialus skundas:

> Tardytojai pradėjo prieš mane, ligotą 65 metų žmogų, naudoti jėgą. Privertė atsigulti kniūbsčią ir kojų padus bei nugarą čaižė gumine juosta. Paskui pasodino ant kėdės ir iš viršaus mušė per kojas, labai smarkiai... Vėliau kelias dienas jie mušė per tas vietas, kur ant mano kojų pasirodė milžiniškos vidinės kraujosruvos, gumos juosta per tas raudonas, mėlynas, geltonas mėlynes, ir skausmas buvo toks nepakeliamai aštrus, kad atrodė, lyg ant šių jautrių vietų pila verdantį vandenį. Aš verkiau ir klykiau iš skausmo. Jie čaižė per nugarą ta pačia gumine juosta, o kumščiais, smarkiai atsivėdėdami, daužė man veidą...
> Kartą mano kūnas pradėjo taip nevaldomai drebėti, kad prižiūrėtojas, lydėjęs mane iš tardymo, paklausė: „Jums maliarija?" Kai po aštuoniolika valandų trukusio tardymo atsiguliau ant lovos ir užmigau, nes po valandos reikėjo keltis, pabudau nuo savo paties vaitojimo ir nuo to, kad blaškausi kaip ligonis, mirštantis nuo grįžtamosios šiltinės.[69]

Tokie mušimai 1939 m. buvo oficialiai uždrausti, tačiau tai nereiškia, kad pasikeitus politikai tardymo procesas tapo humaniškesnis. Visą trečiąjį, ketvirtąjį ir penktąjį dešimtmetį šimtai tūkstančių kalinių buvo kankinami ne tiesioginiais smūgiais ar spyriais, bet psichologiniais metodais, apie kuriuos užsimena Abakumovas laiške Stalinui. Iš tų, kurie užsispyrę atsisakydavo prisipažinti, pamažėliais atimdavo visas privilegijas – pirmiausia pasivaikščiojimus, paskui siuntinius, paskui knygas, paskui maistą. Juos pasodindavo į specialų griežto režimo karcerį, kuriame būdavo labai karšta arba labai šalta; taip nutiko atsiminimų autorei Chavai Volovič, kuriai tardytojas dar ir miegoti neleido. „Niekada nepamiršiu, kai pirmą kartą pajutau kalėjimo šaltį. Negaliu jo aprašyti – nepajėgiu. Blaškiausi tarp šalčio ir noro miegoti. Būdavo, pašoku ir imu bėgioti po kamerą, kol beveik užmiegu, tada griūvu ant lovos, bet netrukus ir vėl pabundu nuo šalčio."[70]

Kitiems suimtiesiems surengdavo susitikimus su „liudytojais", kaip antai Jevgenijai Ginzburg, kuri turėjo stebėti, kaip jos vaikystės draugė Nalia kartoja „tarsi papūga" kaltindama ją dalyvavus trockininkų pogrindžio sąmoksle.[71] Tretiems grasino padaryti ką nors bloga jų šeimų nariams, ketvirtus, ilgai kalėjusius vienutėje, pasodindavo į kameras su skundikais, kuriems šie mielai atverdavo visas savo paslaptis. Moterys buvo prievartaujamos arba joms buvo grasinama prievarta. Viena lenkė atsiminimuose pasakoja tokią istoriją:

> Staiga, be jokios aiškios priežasties, tardytojas ėmė man meilintis. Jis pakilo iš užstalės, priėjo prie manęs ir atsisėdo greta ant sofos. Aš pakilau ir nuėjau atsigerti vandens. Jis nusekė man iš paskos, atsistojo už nugaros. Vikriai išsisukau ir grįžau ant sofos. Jis ir vėl atsisėdo greta. Aš vėl pakilau ir

nuėjau gerti vandens. Tokie manevrai truko porą valandų. Jaučiausi bejėgė ir pažeminta...[72]

Buvo ir kitokių fizinių kankinimų, subtilesnių už mušimą, ir jie reguliariai naudoti nuo pat trečiojo dešimtmečio pradžios. Černavinui gana anksti teko laikyti „stovėjimo egzaminą“ – kaliniui liepdavo atsistoti veidu į sieną ir stovėti nejudant, – tačiau jis truko neilgai. Kai kuriems vyresnio amžiaus jo kameros kaimynams ne taip pasisekė:

Vienas, graveris P., įžengęs į šeštą dešimtį stambus vyras, stovėjo šešias su puse dienos. Jam nedavė nei valgyti, nei gerti, neleido miegoti, į tualetą vedė vieną kartą per dieną. Bet jis „neprisipažino“. Po šio išmėginimo jis nebepajėgė pats pareiti į kamerą, sargybiniui teko jį užtempti laiptais... Kitas, amatininkas B., kokių trisdešimt penkerių metų, viena jo koja buvo amputuota virš kelio ir pakeista protezu, išstovėjo keturias dienas, tačiau vis tiek „neprisipažino“.[73]

Vis dėlto dažniausiai kaliniams buvo tiesiog neleidžiama miegoti; šį apgaulingai paprastą kankinimą – jam, atrodo, net nereikėjo gauti specialaus leidimo – kaliniai praminė „atsidurti ant konvejerio“. Jis galėjo trukti kelias dienas, kartais net savaites. Metodas buvo labai paprastas: kalinys visą naktį tardomas, o dieną jam neleidžiama miegoti. Užmigusį kalinį tuojau pat prižadindavo prižiūrėtojai ir grasindavo karceriu ar dar baisesnėmis bausmėmis. Bene tiksliausiai apie „konvejerį“ ir jo poveikį žmogaus kūnui papasakojo gulage kalėjęs amerikietis Alexanderis Dolgunas. Per pirmą mėnesį, praleistą Lefortovo kalėjime, jis beveik nemiegojo – per dieną numigdavo gal valandą, ne daugiau: „Dabar, kai pagalvoju, manau, nemiegodavau nė valandos, kartais gal tik po kelias minutes.“ Jo psichika ėmė krikti:

Kartais aš staiga suvokdavau, kad neprisimenu nieko, kas įvyko per pastarąsias kelias minutes. Atminties duobės. Visiška tuštuma...
Paskui, jau vėliau, aš, žinoma, pradėjau mokytis miegoti stovėdamas, kad pamatyčiau, ar mano kūnas galės išsilaikyti stačias. Pamaniau, jei pavyks to išmokti, gal bent kelias minutes kameroje liksiu nepastebėtas, jei tiesiai sėdėsiu, prižiūrėtojas, pažvelgęs pro akutę, nepagalvos, jog miegu.
Taip ir buvo: dešimt minučių nusnūsdavau šen, pusvalandį ten, o kartais net dar ilgiau, jei Sidorovas mane paleisdavo rytą prieš šešias, o prižiūrėtojai palikdavo vieną iki signalo keltis. Bet miego vis tiek buvo per mažai. Ir per vėlai. Jaučiausi pakrikęs, kiekvieną dieną dariausi vis aplaidesnis, sunkiau buvo susikaupti. Išprotėti bijojau turbūt labiau – ne, kur kas labiau, – negu mirti...

Dolgunas neprisipažino kelis mėnesius ir vėliau didžiavosi tuo visą laiką, kol sėdėjo kalėjime. Tačiau, kai po daugelio mėnesių jį iš Džezkazgano lagerio iškvietė į Maskvą ir dar kartą sumušė, jis pasirašė prisipažinimą pamanęs: „Na ir kas. Jie vis tiek mane pričiupo. Kodėl nepadariau to daug anksčiau, būčiau išvengęs daugybės kančių."[74]

Iš tikrųjų, kodėl? Daugelis kalinių klausė savęs to paties, ir atsakymai buvo skirtingi. Vieni – atrodo, ypač daug jų parašė atsiminimus – laikėsi arba iš principo, arba klaidingai tikėdami, kad taip pavyks išvengti nuosprendžio. „Aš verčiau mirsiu, negu apšmeišiu save", – tardytojui tarė generolas Gorbatovas, kai jį kankino (jis nesako kaip). Daug kas tikėjo (apie tai kalba Solženicynas, Gorbatovas ir kiti), kad absurdiškai ilga išpažintis bus visiškai neįtikėtina ir NKVD tai pastebės. Gorbatovas pasibaisėjęs kalėjimo draugais rašė:

> Jie man pasirodė kultūringi ir rimti žmonės. Todėl juo labiau pasibaisėjau išgirdęs, kad per tardymus visi iki vieno prirašė baisiausių nesąmonių, prisipažino padarę išgalvotus nusikaltimus ir apkaltino kitus žmones... Kai kurie net laikėsi keistos teorijos, kad juo daugiau žmonių atsidurs kalėjimuose, tuo greičiau pasidarys aišku, kad visa tai absurdas, darantis žalą Partijai.[75]

Tačiau ne visi mano, kad taip galvojusius žmones reikia smerkti. Levas Razgonas savo atsiminimuose Gorbatovą vadina „amoraliu ir arogantišku" ir jam atsako:

> Negalima kankintojų kaltės suversti jų aukoms. Gorbatovui pasisekė, ir tiek. Gal jam pasitaikė tinginys tardytojas, o gal jam nebuvo nurodyta „paspausti" tardomąjį. Gydytojai, psichologai, psichiatrai neturi pakankamai tyrimo, ar galima kankinimais priversti žmogų melagingai save apkaltinti, duomenų. Bet šis šimtmetis davė labai daug informacijos šiuo klausimu. Žinoma, tai įmanoma.[76]

Žvelgdami iš laiko perspektyvos, ne visi sutaria dėl to, ar neprisipažinti buvo svarbu. Susana Pečiora (šeštojo dešimtmečio pradžioje ją tardė ilgiau nei metus, nes priklausė mažytei jaunimo grupelei, kuri susibūrė turėdama idealistinį tikslą – priešintis Stalinui) prisimindama tuos laikus pasakė, kad „laikytis" nevertėjo. Jos manymu, juo ilgiau priešinaisi prisipažinti, tuo ilgesnis buvo tardymas. Galiausiai vis tiek beveik visi buvo nuteisti.[77]

Vis dėlto Sgovio bylos medžiaga aiškiai rodo, kad vėliau visi sprendimai dėl kalinio likimo – pirmalaikio paleidimo, amnestijos ir panašių dalykų – iš tiesų rėmėsi tuo, kas buvo jo asmens byloje, įskaitant ir prisipažinimą. Kitaip

tariant, jei pavykdavo „atsilaikyti", atsirasdavo labai labai maža tikimybė, kad tavo byla bus peržiūrėta. Iki pat šeštojo dešimtmečio į visas teisines procedūras, net visiškai siurrealistines, buvo žiūrima labai rimtai.

Galiausiai tardymo esmė buvo jo psichologinis poveikis kaliniams. Dar prieš patirdami ilgą kelionę į rytus, dar prieš atvykdami į pirmuosius savo lagerius jie jau buvo tam tikra prasme „parengti" naujam vergų gyvenimui. Jie jau žinojo, kad neturi jokių žmogaus teisių, teisės į teisingą teismą ar bent jau būti išklausyti. Jie žinojo, kad NKVD galia absoliuti, o valstybė gali jiems daryti ką tik nori. Jei buvo pripažinę sau nusikaltimus, kurių nepadarė, jau niekino save. O jeigu ir ne, vis tiek buvo netekę bet kokios vilties ar tikėjimo, kad jų suėmimą lėmusi klaida bus greitai ištaisyta.

8 skyrius

Kalėjimas

Čigonė meta kortas – tolimas kelias,
Tolimas kelias, valdiški namai.
Galbūt senasis centrinis kalėjimas
Manęs, bernužėlio, ir vėl laukia...

Tradicinė rusų kalinių daina

Suėmimas ir tardymas iškamuodavo kalinius, priversdavo būti klusnius, sutrikdydavo ir atimdavo nuovoką. Tačiau tokią pat didžiulę įtaką jų dvasios būsenai darė pati sovietinių kalėjimų sistema, kurioje kaliniai praleisdavo ilgą laiką prieš tardymą, tardomi ir dažniausiai dar gerokai po tardymo.

Žvelgiant iš tarptautinės perspektyvos, nei sovietų kalėjimai, nei sovietų kalėjimo režimas neatrodė išskirtinai žiaurūs. Be abejo, sovietų kalėjimai buvo atšiauresni už daugelį kalėjimų Vakaruose, atšiauresni ir už buvusius caro laikų kalėjimus. Kita vertus, XX a. vidurio Kinijos ar kitų Trečiojo pasaulio šalių kalėjimai irgi kartais būdavo labai nemalonūs. Ir vis dėlto tam tikri sovietų kalėjimo gyvenimo elementai buvo būdingi tiktai Sovietų Sąjungai. Kartais net atrodo, kad kai kurie kasdienio kalėjimo režimo aspektai, pavyzdžiui, pats tardymo procesas, buvo tyčia sukurti siekiant parengti kalinius naujam gyvenimui gulage.

Oficialus valdžios požiūris į kalėjimus rodo besikeičiančias lagerių vadovybės nuostatas. Pavyzdžiui, 1935 m. rugpjūtį, kaip tik padažnėjus politinių kalinių suėmimams, Genrichas Jagoda išleido įsaką, kuriuo aiškiai nurodė, jog ypatinga suėmimo „prasmė“ (jei išvis galima sakyti, kad šie suėmimai turėjo kokią nors įprastai suvokiamą „prasmę“) yra patenkinti vis labiau stiprėjantį prisipažinimų poreikį. Jagodos nurodymu nuo konkrečias bylas tiriančių NKVD pareigūnų malonės priklausė ne tik kalinių „privilegijos“, bet ir pamatinės jų gyvenimo sąlygos. Jei kalinys sutiko bendradarbiauti su tardytoju (dažniausiai tai reiškė jo sutikimą „prisipažinti“), jam buvo leidžiama gauti laiškus, maisto siuntinius, laikraščius ir knygas, kartą per mėnesį pasimatyti su giminėmis ir kas dieną po valandą mankštintis. Jei ne, visa tai, ir dar kasdienis maisto davinys, iš kalinio galėjo būti atimta.[1]

O štai 1942 m., kai pasirodė Lavrentijus Berija, kuris prisiekė gulagą paversti našia ekonomikos mašina, Maskvos nuostata jau buvo kitokia. Lageriai

tapo svarbiu karo metų pramonės gamybos veiksniu, ir lagerių komendantai ėmė skųstis, kad kaliniai į lagerius dažnai pristatomi visai nukamuoti ir nepajėgūs dirbti. Išbadėję, aptekę purvais ir sustingę nuo nejudrumo žmonės nepajėgė reikiamais tempais kasti anglių ar kirsti medžių. Todėl Berija, reikalaudamas, kad kalėjimų vadovybė laikytųsi „elementarių sveikatos normų", tų pačių metų gegužės mėnesį išleido naujus nurodymus tardytojams, apribodamas tardytojų galią lemti kasdienį kalinių gyvenimą.

Naujame Berijos įsake buvo nurodyta, kad kaliniai kasdien privalo „ne trumpiau kaip vieną valandą" vaikščioti (išskyrus, žinoma, nuteistus mirti, jų sveikatos būklė neturėjo jokios įtakos NKVD darbo našumo rodikliams). Kalėjimų administracija privalėjo užtikrinti, kad visuose kalėjimuose būtų specialiai pasivaikščiojimams įrengtas kiemas: „Per šiuos pasivaikščiojimus nė vienam kaliniui negalima likti kameroje... silpniems ir pagyvenusiems kaliniams turi pagelbėti kameros draugai." Kalėjimo prižiūrėtojams įsakyta prižiūrėti, kad visi kaliniai (išskyrus tuos, kurie tardomi) miegotų ne mažiau kaip aštuonias valandas, kad viduriuojantiems būtų papildomai skiriama vitaminų ir geresnio maisto ir kad nedelsiant būtų sutaisytos prakiurusios *parašos* – kibirai, kuriuos kalėjimuose naudojo vietoj tualetų. Pastarasis aspektas buvo laikomas tokiu reikšmingu, kad įsake net nurodyta, kokio dydžio turėtų būti *paraša*. Vyrų kamerose jos turėjo būti nuo 55 iki 60 cm aukščio, moterų kamerose – nuo 30 iki 35 cm aukščio, o talpa apskaičiuota taip, kad kiekvienam kameroje esančiam kaliniui jos būtų po 0,75 litro.[2]

Nors ir buvo išsiuntinėti šie absurdiškai tikslūs nurodymai, kalėjimai išliko nepaprastai skirtingi. Vienas iš skirtumus lėmusių veiksnių buvo kalėjimo vieta. Paprastai provincijos kalėjimai buvo purvinesni, bet tvarka juose – ne tokia griežta, Maskvos kalėjimai švaresni, tačiau pavojingesni. Nevienodi buvo ir trys Maskvos kalėjimai. Nelemtoji Lubianka, iki šiol grėsmingai stūksanti Maskvos centro aikštėje (joje iki šiol įsikūrusi pagrindinė FSB (Federalinės saugumo tarnybos), NKVD ir KGB įpėdinės, įstaiga), buvo skirta pavojingiausiems politiniams kaliniams priimti ir tardyti. Kamerų čia buvo palyginti nedaug – 1956 m. dokumente minimos 118, ir 94 iš jų buvo labai mažos, skirtos vienam–keturiems kaliniams įkalinti.[3] Kadaise Lubiankos pastate buvo įsikūrusi draudimo bendrovė, ir kai kuriose kalėjimo kamerose išliko parketas, kurį kaliniams kasdien tekdavo plauti. A. M. Garaseva, anarchistė, vėliau ji dirbo Solženicyno sekretore, 1926 m. buvo įkalinta Lubiankoje ir prisimena, kad maistą tuomet dar nešiojo uniformuotos padavėjos.[4]

Lefortovas, irgi naudotas tardymams, buvo visai kitoks – XIX a. karinis kalėjimas. Jo kameros, nepritaikytos dideliam kalinių skaičiui, buvo tamsesnės, purvinesnės ir labiau prigrūstos žmonių. Lefortovo pastatas yra K raidės formos, o jo centre, kaip pasakoja prisiminimų autorius Dmitrijus Paninas,

„stovi prižiūrėtojas su vėliavėle ir reguliuoja į tardymus ir iš tardymų vedamų kalinių srautus".[5] Ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje Lefortovas buvo toks perpildytas, kad NKVD atidarė jo „filialą" pamaskvės Suchanovo vienuolyne. Oficialiai vadinamas Objektu 110, bet kalinių pramintas Suchanovka, filialas netruko pelnyti klaikią kankinimų vietos reputaciją: „Jame nebuvo nei vidaus tvarkos taisyklių, nei tardymui taikomų apribojimų."[6] Pats Berija ten turėjo darbo kabinetą ir asmeniškai prižiūrėjo Suchanovkos kalinių kankinimus.[7]

Butyrkų kalėjimas seniausias iš visų trijų. Jis pastatytas XVIII a., kaip rūmai, tačiau netrukus buvo paverstas kalėjimu. Tarp garbingų šio kalėjimo kalinių XIX a. buvo Feliksas Dzeržynskis ir kiti lenkų bei rusų revoliucionieriai.[8] Butyrkose paprastai buvo laikomi laukiantys transporto kaliniai, kurių tardymas jau baigtas; čia irgi buvo ankšta ir purvina, tačiau vidaus tvarka – truputį laisvesnė. Garaseva prisimena, kad Lubiankoje prižiūrėtojai vertė kalinius „mankštintis" vaikštant ratu vienas paskui kitą, o „Butyrkose galėjai daryti ką nori". Ji, kaip daugelis kitų, mini puikią kalėjimo biblioteką, kurią sukurti padėjo kelios kalinių kartos – visi, perkeliami į kitas vietas, jai palikdavo jiems priklausiusias knygas.[9]

Kalėjimus keitė ir laikai. Ketvirtojo dešimtmečio pradžioje labai daug kalinių nuteisdavo mėnesius ar net metus kalėti vienutėse. Vienas rusų kalinys Borisas Četverikovas, šešiolika mėnesių praleidęs kalėjimo vienutėje, išsaugojo sveiką protą skalbdamas savo drabužius, plaudamas kameros grindis bei sienas ir dainuodamas atmintyje išlikusias operų arijas bei dainas.[10] Alexanderis Dolgunas, kol buvo tardomas, taip pat kalėjo vienutėje ir vaikščiojo, kad neprarastų proto. Jis suskaičiavo kameros ilgį žingsniais, apskaičiavo, kiek žingsnių sudaro kilometrą, ir pradėjo „vaikščioti": iš pradžių ėjo per Maskvą į Amerikos ambasadą („vaizduotėje alsavau tyru, vėsiu oru, tvirtai siausdamasis paltą"), paskui keliavo per Europą... galiausiai grįždamas namo į Jungtines Valstijas kirto Atlantą.[11]

Jevgenija Ginzburg beveik dvejus metus praleido Jaroslavlio izoliatoriuje, centrinės Rusijos gilumoje, kone visą laiką visiškai viena: „Iki šiol, kai tik užsimerkiu, man prieš akis iškyla kiekvienas sienų gūbrys ir įbrėžimas, jos buvo nudažytos mėgstamomis kalėjimo spalvomis: apačioje rausvai ruda, viršuje purvinai balta." Po kurio laiko net „ypatingajame" kalėjime tapo ankšta, ir jai paskyrė kameros draugę. Galiausiai daugumą *tiurzekų* (kalėjimo kalinių) perkėlė į lagerius. Ginzburg rašo: „Paprasčiausiai buvo nepraktiška tokią gausybę žmonių laikyti kalėjime dešimt ar dvidešimt metų: tai neatitiko laiko dvasios, jo ekonomijos."[12]

Penktąjį dešimtmetį suėmimų sparčiai gausėjo, ir izoliuoti kalinius – net naujokus, net kelioms valandoms – jau buvo sunkiau. 1947 m. Leonidas

Finkelšteinas pirmiausia buvo nugabentas į kalėjimo *vokzalą* (pažodžiui – geležinkelio stotį) – „didžiulę, be jokių patogumų bendrą kamerą, į kurią sumetami visi nauji kaliniai. Paskui jie palengva išrūšiuojami, siunčiami į pirtį, o iš ten – į kameras“.[13] Iš tikrųjų kaliniai daug dažniau atsidurdavo ankštose ir be saiko prigrūstose kamerose, negu vienutėse. Paimkime keletą atsitiktinių pavyzdžių: Archangelsko miesto centriniame kalėjime, skirtame 740 kalinių, 1941 m. kalėjo 1 661–2 380 žmonių. Kotlaso (miestas Šiaurės Rusijoje) kalėjime, skirtame 300 asmenų, kalėjo 460.[14]

Nuošalesnių provincijų kalėjimuose buvo dar blogiau. 1940 m. Stanislavovo (neseniai okupuotoje Rytų Lenkijoje) kalėjime buvo 1 709 žmonės, daug didesnis skaičius nei 472 – tik tiek šis kalėjimas galėjo įkalinti; visiems kaliniams buvo skirta tik 150 patalynės komplektų.[15] 1941 m. vasarį Tatarstano kalėjimuose, skirtuose 2 710 kalinių, kalėjo 6 353. 1942 m. gegužės mėnesį Vidurinės Azijos Taškento miesto kalėjime, skirtame 960 kalinių, kalėjo 2 754 asmenys.[16] Tokia ankštuma ypač slėgė tardomus kalinius, kurie kiekvieną naktį turėjo atlaikyti intensyvias ir priešiškas kvotas apie visą savo gyvenimą, o dienomis atsidurdavo gausioje draugijoje. Vienas kalinys aprašė tokios sistemos poveikį:

> Asmenybės žlugimas vyko visų kameros bendrų akivaizdoje. Čia žmogus nė akimirkos negalėjo pasislėpti, net tuštintis tekdavo atvirame tualete, toje pačioje patalpoje. Jei norėdavai verkti, turėdavai verkti prie žmonių, o dėl to kilusi gėda tik dar labiau didino kančias. Jei kuris norėdavo nusižudyti – naktį po antklode persigraužti dantimis venas, – tuojau pat jį aptikdavo vienas iš nemigos kamuojamų kameros draugų, ir jis negalėdavo įvykdyti savo ketinimo.[17]

Margarete Buber-Neumann dar rašė, kad perpildytose kamerose kaliniai imdavo rietis tarpusavyje. Rytą, pusę penkių, kai būdavo duodamas signalas keltis,

> galėjai pamanyti, kad kas nors išjudino skruzdėlyną. Visos kalinės čiupdavo savo prausimosi reikmenis, kiekviena norėjo, jei tik įmanoma, būti pirma, nes prausykloje vietos visoms neužtekdavo. Patalpoje, į kurią vesdavo praustis, buvo penki tualetai ir dešimt vandens čiaupų. Sakau „tualetai“, nors iš tiesų tai buvo tik grindyse iškirstos skylės, nieko daugiau. Prie kiekvieno iš penkių tualetų ir prie kiekvieno iš dešimties čiaupų tuojau pat susidarydavo eilės. Įsivaizduokite, jei galite, kaip rytą einate į tualetą stebima mažiausiai tuzino porų akių, kaip ant jūsų nuolat šaukia ir ragina kitos, nekantriai laukiančios savo eilės...[18]

Kalėjimo vadovybė gerai žinojo, kad kameros perpildytos, todėl visomis jėgomis stengėsi pakirsti bet kokias kalinių solidarumo apraiškas. 1935 m. išleistu Jagodos įsaku kaliniams buvo uždrausta kalbėtis, rėkti, dainuoti, rašyti ant kameros sienų, palikti kokių nors ženklų visoje kalėjimo teritorijoje, kamerose stovėti prie langų ar mėginti kokiu nors būdu palaikyti ryšius su kaliniais kitose kamerose. Nusižengusieji šioms taisyklėms galėjo būti baudžiami atimant iš jų teisę pasivaikščioti ar susirašinėti, o kartais net pasodinant į specialiai įrengtas baudžiamąsias kameras.[19] Žmonės, kalėję ketvirtąjį dešimtmetį, dažnai prisimena reikalavimą laikytis tylos: „Niekas nekalbėjo garsiai, kai kurie žmonės susišnekėdavo gestais", – rašė Buber-Neumann apie Butyrkas, kur „daugelio moterų menkai aprengti kūnai, ilgai išbuvę uždaroje patalpoje be šviesos ir oro, įgavo savotišką pilkšvą ar melsvą atspalvį..."[20]

Vienuose kalėjimuose reikalavimo laikytis tylos buvo griežtai paisoma iki pat kito dešimtmečio vidurio, kituose į tai žiūrėta atlaidžiau. Antai vienas buvęs kalinys apie 1949 m. Lubiankoje tvyrojusią „visišką tylą" palygindamas rašo, kad žmogus, atsidūręs „Butyrkų kalėjimo 106 kameroje, pasijusdavo tarsi iš mažos krautuvėlės patekęs į turgų".[21] Kitas, kalėjęs sovietų Kazanės mieste, prisimena, kad, kaliniams pradėjus šnibždėtis, „triukšmingai pakildavo maistui paduoti skirtos angos dangtis, ir kažkas sušnypšdavo: Š-š-š!"[22]

Daugelis prisiminimų autorių yra aprašę, kaip kalėjimo prižiūrėtojai, vesdami kalinius iš vienos kameros į kitą arba iš kameros į tardymą, tyčia žvangindavo raktais, spragsėdavo pirštais ar kokiais nors kitais garsais įspėdavo kolegas, esančius tame pačiame koridoriuje. Jei kartais netyčia susitikdavo, vienas iš kalinių būdavo tuojau pat nukreipiamas į kitą koridorių arba įstumiamas į specialią spintą. V. K. Jasnas, buvęs ispanų literatūros vertėjas, kartą Lubiankoje dvi valandas išbuvo įstumtas į pusmetrę spintą.[23] Atrodo, tokios spintos buvo dažnai naudojamos, viena jų yra Budapešte, buvusio NKVD štabo pastate, dabar ten muziejus. Svarbiausia buvo neleisti kaliniui susitikti su kitais asmenimis, galbūt minimais toje pačioje „byloje", taip pat užkirsti kelią kontaktams su galbūt irgi suimtais broliais, seserimis ar kitais giminaičiais.

Dėl prievartinės tylos net ėjimas į tardymo patalpas buvo baugus išgyvenimas. Alexanderis Dolgunas prisimena, kaip jis ėjo kilimais išklotais Lubiankos koridoriais: „Mums einant, buvo girdėti vienintelis garsas – kaip sargas pliaukši liežuviu... visos metalinės durys buvo pilkos, karo laivo spalvos, ir įspūdis, kurį darė tų koridorių niūrumas, tyla ir nuolat besikartojančios pilkos durys, galiausiai tolumoje išnykstančios šešėliuose, buvo slogus ir trikdantis."[24]

Kad kameroje sėdintys kaliniai nesužinotų, kas sėdi gretimose kamerose, prireikus kalinius vesti į tardymą ar perkelti į kitą vietą, jie būdavo šaukiami ne pavardėmis, bet abėcėlės raide. Pavyzdžiui, prižiūrėtojas sušukdavo: „G“, ir visi kaliniai, kurių pavardės prasideda G raide, atsistodavo ir pasisakydavo savo vardus bei tėvavardžius.[25]

Tvarka, kaip ir visuose kalėjimuose, buvo palaikoma griežtai reguliuojant kasdienį gyvenimą. Zajara Vesiolaja, garsaus rusų rašytojo ir „priešo“ duktė, atsiminimuose aprašė įprastą dieną Lubiankoje. Diena prasidėdavo *opravka* – apsilankymu tualete. „Pasiruošti tualetui!“ – sušukdavo prižiūrėtoja, ir moterys tylėdamos stodavo į eilę po dvi. Tualete jos galėjo būti dešimt minučių – per tą laiką reikėdavo ne tik išsituštinti, bet nusiprausti ir, jei įmanoma, išsiskalbti drabužius. Po *opravkos* būdavo pusryčiai: karštas vanduo, galbūt su šiokiomis tokiomis arbatą ar kavą primenančiomis priemaišomis, kasdienis duonos davinys ir du arba trys gabalėliai cukraus. Po pusryčių į kamerą užeidavo prižiūrėtoja, kuri užrašydavo norinčias apsilankyti pas gydytoją, o tada būdavo „pagrindinis dienos įvykis“ – dvidešimties minučių pasivaikščiojimas „mažame uždarame kiemelyje, kuriame reikėdavo eiti išsirikiavus žąsele, ratu palei pat sienas“. Tik kartą ši tvarka buvo pažeista. Vieną vakarą, kai jau buvo duota komanda miegoti, Vesiolają nuvedė ant Lubiankos stogo – ji niekada taip ir nesužinojo kodėl. Lubianka yra Maskvos centre, tad kalinė galėjo pamatyti tegu ir ne patį miestą, tačiau bent jo šviesas, kurios atrodė tarsi priklausytų kitam pasauliui.[26]

Šiaip paprastomis dienomis viskas kartodavosi: pietūs – kalėjimo sriuba, išvirta iš gyvulių vidurių ir kruopų arba supuvusių kopūstų, ta pati sriuba vakarienei. Vakare – dar vienas apsilankymas tualete. Tarp šių įvykių kalinės šnibždėdavosi tarpusavyje, sėdėdavo ant savo gultų, kartais skaitydavo knygas. Vesiolaja prisimena, kad jai buvo leidžiama paimti vieną knygą per savaitę, bet taisyklės kalėjimuose buvo nevienodos, skyrėsi ir kalėjimų bibliotekos, kaip jau minėjau, kai kurios jų buvo tiesiog puikios. Kai kuriuose kalėjimuose kaliniams buvo leidžiama nusipirkti „komisinėje“ maisto, jei giminės atsiųsdavo jiems pinigų.

Tačiau kankynė neapsiribojo nuoboduliu ir prastu maistu. Visiems kaliniams, ne tik tiems, kurie tuo metu buvo tardomi, dieną buvo draudžiama miegoti. Prižiūrėtojai juos sekė nenuilstamai, spoksodavo pro „Judo akutę“ ir tikrindavo, ar laikomasi šios taisyklės. Liubovė Beršadskaja prisimena, kad kalinėms, nors ir „būdavo pažadinamos šeštą valandą, iki vienuoliktos valandos vakaro nebūdavo leidžiama net atsisėsti ant lovos. Reikėdavo arba vaikščioti, arba sėdėti ant kėdės nesiremiant į sieną“.[27]

Naktimis buvo ne ką geriau. Miegui trukdė, o kartais ir visai būdavo neįmanoma miegoti dėl ryškios kameros šviesos, kurios niekada neišjungdavo,

be to, kaliniams buvo draudžiama miegoti užsiklojus antklode rankas. Iš pradžių Vesiolaja mėgino taisyklėms paklusti: „Buvo nepatogu ir keblu, labai sunku užmigti... ir kai tik užsnūsdavau, nejučiomis užsitraukdavau antklodę iki kaklo. Spynoje tuojau pat sužvangėdavo raktas, ir prižiūrėtoja imdavo purtyti mano lovą šaukdama: „Rankas!“[28] Buber-Neumann rašė, kad „nepratusiam naktį būdavo blogiau negu dieną. Pamėginkite naktį miegoti ryškioje elektros šviesoje (kaliniams draudžiama užsidengti veidus), ant plikų lentų, be mažiausio šiaudų kūlio ar pagalvės, gal net be antklodės, iš abiejų pusių suspaustas kitų kalinių“.

Bene veiksmingiausia priemonė kaliniams apsiprasti su jiems skirta aplinka buvo informatoriai, jų galėjai rasti visose sovietų gyvenimo srityse. Lageriuose jie irgi vaidino labai svarbų vaidmenį, tik ten buvo paprasčiau jų išvengti. Kalėjime nebuvo įmanoma nuo jų atsiriboti, todėl žmonės buvo priversti nuolat galvoti, ką kalba. Buber-Neumann prisimena, kad, išskyrus vieną išimtinį atvejį, „per visą laiką, kol buvau Butyrkose, iš rusų kalinių neišgirdau nė vieno žodžio, kritikuojančio sovietų režimą“.[29]

Kalinių patirtis rodė, kad kiekvienoje kameroje yra mažiausiai po vieną informatorių. Jei kameroje būdavo tik du kaliniai, jie įtardavo vienas kitą. Didesnėse kamerose informatorių dažniausiai pavykdavo nustatyti, ir kiti kaliniai jo vengdavo. Kai Olga Adamova-Šliozberg atvyko į Butyrkas, prie lango ji pamatė laisvą gultą. Taip, ji galinti jį užimti, pasakė jai kitos kalinės, „bet turėsianti ne pačią geriausią kaimynę“. Pasirodo, moteris, šalia kurios niekas nenorėjo miegoti, buvo informatorė, visą laiką „rašiusi pranešimus ir skundus apie kitas kalines, todėl su ja niekas nesikalbėjo“.

Ne visada informatorių buvo lengva nustatyti, ir persekiojimo baimė buvo tokia stipri, kad net mažiausias nukrypimas nuo įprasto elgesio normų sukeldavo priešiškumą. Pati Adamova-Šliozberg buvo įsitikinusi, kad viena jos kameros kaimynė tikrai informatorė, nes pamatė „ją prausiantis užsienietiškos gamybos kempine ir dėvint nėriniuotus apatinius“. Vėliau ta moteris tapo jos drauge.[30] Rašytojas Varlamas Šalamovas irgi rašo, kad perkėlimas iš vienos kameros į kitą tame pačiame kalėjime „nėra labai malonus išgyvenimas. Naujieji kameros draugai visada sunerimsta ir pradeda įtarinėti, kad atkeltasis kalinys yra informatorius“.[31]

Be jokios abejonės, ši sistema buvo griežta, nelanksti ir nežmoniška. Ir vis dėlto kaliniai, kiek tik galėjo, kovojo prieš ją, stengėsi įveikti nuobodulį, nesiliaujančius smulkius pažeminimus, pastangas juos suskaldyti ir supriešinti. Ne vienas buvęs kalinys rašė, kad kalėjimuose žmonės iš tiesų buvo solidaresni negu vėliau, lageriuose. Kai kaliniai atsidurdavo lageriuose, vadovybei

būdavo lengviau juos skaldyti ir valdyti. Kad kaliniai susvetimėtų, pakakdavo kai kuriems iš jų pasiūlyti aukštesnę vietą lagerio hierarchijoje, geresnį maistą ar lengvesnį darbą.

Kalėjime, priešingai, visi buvo apytikriai lygūs. Pagundų kolaboruoti buvo, tačiau ne tiek daug. Daugeliui kalinių dienos ar mėnesiai, praleisti kalėjime prieš tremtį, tapo savotišku įvadiniu pamatinių išgyvenimo metodų kursu, be to, kad ir kaip vadovybė stengėsi, ji suteikė galimybę pirmą kartą išgyventi vienybę prieš valdžią.

Kai kurie kaliniai mokėsi iš kameros kaimynų paprasčiausių būdų palaikyti kūno švarą ir išsaugoti orumą. Kameroje Ina Šichejeva-Gaister išmoko iš sukramtytos ir išdžiovintos duonos gaminti sagas, kuriomis susegdavo drabužius, iš žuvų ašakų daryti adatas, iš drabužių ištrauktais siūleliais susiūti skyles, praplėštas per kratą, ir dar daug kitų paprastų darbų, kurie vėliau pravertė lageriuose.[32] Dmitrijus Bystroletovas, buvęs sovietų šnipas Vakaruose, irgi išmoko senas kojines paversti „siūlais“: kojines reikėdavo išardyti, o siūlų galus ištrinti gabalėliu muilo, kad būtų standesni. Tokius siūlus, kaip ir adatas, kurias jis išmoko gaminti iš degtukų, vėliau lageryje buvo galima išsikeisti į maistą.[33] Susana Pečiora, jaunoji Stalino priešininkė, išmoko „miegoti, kol niekas nepastebi, siūti degtukais ir vaikščioti be diržo“.[34]

Kaliniai galėjo šiek tiek valdyti savo gyvenimą padedami *starostos*, kameros seniūno. Viena vertus, kalėjimo kameros, traukinio vagono ir lagerio barako *starosta* buvo oficialiai pripažintas asmuo, kurio veiklą reglamentavo oficialūs dokumentai. Kita vertus, dauguma jam priskiriamų pareigų – nuo švaros kameroje užtikrinimo iki tvarkingo kalinių surikiavimo einant į tualetą – reikalavo, kad jo valdžią pripažintų visi kaliniai.[35] Todėl informatoriai ir kitokie kalėjimo prižiūrėtojų numylėtiniai nebuvo geriausi kandidatai į šį postą. Aleksandras Vaisbergas rašė, kad didelėse kamerose, kuriose kartais būdavo apie 200 ar daugiau kalinių, „normalus gyvenimas būtų buvęs neįmanomas be seniūno, atsakingo už maisto paskirstymą, mankštos organizavimą ir panašius darbus“. Kadangi slaptoji policija atsisakė pripažinti bet kokias kalinių organizacijas („jų logika buvo paprasta: kontrrevoliucionierių sukurta organizacija savaime yra kontrrevoliucinė organizacija“, – rašė Vaisbergas), buvo rastas klasikinis sovietinis sprendimas: *starostą* „neteisėtai“ išrinkdavo kaliniai. Kalėjimo direktorius sužinodavo apie tai iš savo šnipų ir tada oficialiai jį paskirdavo.[36]

Daugumoje perpildytų kamerų pagrindinis *starostos* darbas buvo priimti naujokus ir pasirūpinti, kad kiekvienas kalinys turėtų kur miegoti. Beveik visada naujokams atitekdavo gultas prie *parašos*, išmatų kibiro, o vėliau jis pamažu keliaudavo toliau nuo jo, arčiau lango. „Niekada, – pažymi Elinor

Lipper, – nebūdavo atsižvelgiama nei į amžių, nei į sveikatos būklę."[37] *Starosta* spręsdavo kalinių ginčus ir apskritai palaikydavo kameroje tvarką – tai buvo nelengva užduotis. Buvęs kameros *starosta* Kazimierzas Zarodas, lenkų suimtasis, prisimena: „Prižiūrėtojai nuolat grasino mane nubausti, jei kaip nors nesusidorosiu su tvarkos ardytojais, ypač po devintos valandos vakaro, kai po komandos „Išjungti šviesą" įsigaliodavo taisyklė „Nekalbėti"." Galiausiai pats Zarodas buvo pasodintas į karcerį už tai, kad nesugebėjo užtikrinti tvarkos.[38] Tačiau iš kitų atsiminimų susidaro įspūdis, kad *starostos* sprendimus buvo įprasta gerbti.

Be abejo, daugiausia išradingumo kaliniai parodė stengdamiesi nepaklusti griežčiausiai taisyklei: draudimui palaikyti bet kokius ryšius su kitomis kameromis ir su išorės pasauliu. Nepaisydami grėsmingų bausmių, kaliniai vieni kitiems palikdavo raštelius tualetuose ar permesdavo juos per sienas. Leonidas Finkelšteinas pamėgino per sieną į kitą kamerą permesti gabaliuką mėsos, pomidorą ir kriaukšlę duonos („kai mus nuvedė į tualetą, pamėginau atidaryti langą ir išstumti pro jį maistą"). Jis buvo sučiuptas ir pasodintas į karcerį.[39] Kaliniai papirkdavo prižiūrėtojus, kad šie perduotų žinutes, tačiau kartais prižiūrėtojai tai darydavo ir savo noru. Vienas Stavropolio kalėjimo prižiūrėtojas kartais perduodavo žodinius Levo Razgono pranešimus jo žmonai.[40]

Vienas buvęs kalinys, keturiolika mėnesių kalėjęs Vilniuje po to, kai miestą okupavo sovietai (anksčiau miestą valdė lenkai), 1939 m. Lenkijos vyriausybei tremtyje pateiktame liudijime pasakoja, kaip palengva subyrėjo buvusio lenkų kalėjimo režimo likučiai. Kaliniai vieną po kitos prarado buvusias „privilegijas" – teisę gauti ir rašyti laiškus, naudotis kalėjimo biblioteka, turėti pieštukų ir popieriaus, gauti siuntinius. Buvo įvestos naujos taisyklės, panašios į tas, kurios galiojo visuose sovietų kalėjimuose: kamerose per naktį turėjo degti šviesa, o langai užkalti skardos lakštais. Visai netikėtai pastaroji aplinkybė atskirų kamerų kaliniams suteikė progą bendrauti: „Aš pradariau langą ir prisiglaudęs prie virbų ėmiau kalbėtis su kaimynais. Mano žodžius girdėjo net sargybinis kieme, bet jis negalėjo nustatyti, iš kur atsklinda balsas, nes per skardos lakštus nebuvo matyti, kuris langas atviras."[41]

Vis dėlto bene įmantriausia uždrausto bendravimo forma buvo kalinių Morzės abėcėlė, kurią jie barbendavo į kamerų sienas ar kalėjimo kanalizacijos vamzdžius. Abėcėlė sukurta caro laikais – Varlamas Šalamovas sako, jog jos autorius buvo vienas iš dekabristų.[42] Elinora Olickaja išmoko ją iš savo kolegų eserų dar gerokai prieš tapdama kaline 1924 metais.[43] Tiesą pasakius, apie šį rusų revoliucionierės Veros Figner atsiminimuose aprašytą kodą perskaitė Jevgenija Ginzburg. Kai ji pati buvo tardoma, apytikriai prisiminė tą

kodą ir juo bendravo su gretima kamera.[44] Kodas gana paprastas: rusų abėcėlės raidės išdėstytos penkiomis eilėmis po šešias kiekvienoje:

А	Б	В	Г	Д	Е
Ж	З	И	К	Л	М
Н	О	П	Р	С	Т
У	Ф	Х	Ц	Ч	Ш
Щ	Ь	Ы	Э	Ю	Я

Paskui kiekviena raidė paženklinta pora barbenimų: pirmasis reiškė eilę, antrasis – vietą eilėje:

1,1	1,2	1,3	1,4	1,5	1,6
2,1	2,2	2,3	2,4	2,5	2,6
3,1	3,2	3,3	3,4	3,5	3,6
4,1	4,2	4,3	4,4	4,5	4,6
5,1	5,2	5,3	5,4	5,5	5,6

Net tie žmonės, kurie nebuvo girdėję apie kodą ar jo mokęsi iš kitų, kartais sugebėdavo jį patys perprasti, nes egzistavo standartiniai jo mokymo metodai. Tie, kurie mokėjo kodą, kartais barbendavo abėcėlę po kelis kartus, o paskui pridurdavo vieną ar du paprastus klausimus tikėdamiesi, kad juos išgirs ir supras už sienos kalintis žmogus. Taip Alexanderis Dolgunas Lefortove išmoko šį kodą ir, pasitelkęs degtukus, įsiminė. Galiausiai sugebėjo „pasikalbėti“ su žmogumi iš gretimos kameros ir suprato, kad šis jo klausia: „Kas tu?“ Jis prisimena: „Pajutau gryniausios meilės antplūdį žmogui, kuris tris mėnesius manęs klausė, kas aš.“[45]

Kodas ne visada buvo gerai žinomas. 1949 m. Zajarai Vesiolajai Butyrkose „nepavyko rasti nė vieno „kalėjimo abėcėlę“ mokančio žmogaus“; ji pamanė, kad ši tradicija išnyko. Bet vėliau suprato klydusi: pirma, kiti kaliniai jai pasisakė tuo metu abėcėlę naudoję, o antra – kartą išgirdęs barbenimą į jos kamerą įsiveržė prižiūrėtojas ir pareikalavo paaiškinti, kas čia vyksta.[46] Buvo ir kitų kodo atmainų. Rusų rašytojas ir poetas Anatolijus Žigulinas sakosi sugalvojęs kodą, irgi paremtą abėcėle, kuriuo bendravo su draugais (suimtais su juo) tiriant jų bylą.[47]

Tam tikrose vietose, tam tikru metu kalinių savitarpio organizacijos formos buvo sudėtingesnės. Vieną jų aprašė Varlamas Šalamovas apsakyme „Vargdienių komitetas“; ją mini ir kiti.[48] Sumanymas gimė kaip atsakas į nelygybę skatinančią taisyklę: ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje kalėjimų vadovybė staiga nusprendė, kad tardomi kaliniai negali gauti iš giminių jokių

siuntinių, nes „pasinaudojus dviem raguoliais, penkiais obuoliais ir pora senų kelnių galima į kalėjimą perduoti kokią nori žinią". Siųsti leista tik pinigus, ir tik apvalias sumas, kad pasinaudojus pinigais nebūtų perduoto kokio nors „pranešimo". Tačiau ne visų kalinių šeimos turėjo pinigų. Vieni buvo labai neturtingi, kiti gyveno per toli, o treti galbūt net patys įskundė savo giminaičius. Todėl ne visi kaliniai kartą per savaitę galėjo apsipirkti kalėjimo „komisinėje" – krautuvėje, kuri prekiavo sviestu, sūriu, dešra, tabaku, balta duona, cigaretėmis, – jiems teko misti tik skurdžiu kalėjimo maistu ir – dar liūdniau – „jaustis svetimiems gyvenimo šventėje", kuri būdavo „komisinės dieną".

Šiai problemai išspręsti Butyrkų kaliniai atgaivino ankstyvųjų revoliucijos dienų patirtį ir organizavo „vargdienių komitetus". Kiekvienas kalinys atiduodavo komitetui 10 proc. gautų pinigų, Komitetas pirkdavo maistą kaliniams, kurie neturėjo pinigų. Ši sistema išsilaikė kelerius metus, kol kalėjimų vadovybė nutarė panaikinti komitetus – kai kuriems kaliniams pažadėjo įvairių rūšių „atlygius", jei šie atsisakys juos remti. Tačiau kaliniai susivienijo ir boikotavo tuos, kurie atsisakė remti komitetus. Kas gi, klausia Šalamovas, „surizikuos pasipriešinti visai grupei, žmonėms, su kuriais esi visą parą ir tik miegas gali išgelbėti nuo priešiškų kameros kaimynų žvilgsnių?"

Keista, tačiau šis apsakymas vienas iš nedaugelio Šalamovo kūrinių su laiminga pabaiga: „Kitaip negu „laisvasis" pasaulis „išorėje" ar lageriuose, kalėjime bendruomenė visada vieninga. Su komitetais ši bendruomenė atrado būdą, kaip patvirtinti kiekvieno žmogaus teisę gyventi savo gyvenimą."[49]

Kupinam pesimizmo rašytojui ši organizuoto kalinių solidarumo išraiška atrodė kaip vilties kibirkštis. Netrukus ją užgesino pergabenant patirtos traumos ir pirmosios, visiškai nesuvokiamos, lageryje praleistos dienos.

9 skyrius

Gabenimas, pristatymas, rūšiavimas

Atsimenu Vanino uostą
Ir garlaivio girgždėjimą,
Kai mes leidomės trapu
Į šaltus, niūrius triumus.

Nuo supimo kentėjo zekai,
Riaumojo jūros gelmė,
Prieš akis plytėjo Magadanas –
Kolymos krašto sostinė.

Ne riksmai, o varganos dejonės
Veržėsi iš kiekvienos krūtinės,
Kai atsisveikinome su žeme.
Laivas siūbavo, dundėjo, dejavo...

Sovietų kalinių daina

1827 m. kunigaikštienė Marija Volkonskaja, dekabristo sukilėlio Sergejaus Volkonskio žmona, palikusi savo šeimą, vaiką ir saugų gyvenimą Sankt Peterburge, išvyko paskui vyrą į Sibiro tremtį. Biografas aprašo jos kelionę, kuri tais laikais buvo laikoma beveik nepakeliama:

> Diena po dienos rogės lėkė tolyn, į neaprėpiamą horizontą. Marija jautėsi tarsi laiko kapsulėje, karštligiškai pakili. Kelionė atrodė nereali: miego buvo mažai, trūko maisto. Tik kartais ji sustodavo pakelės stotyje atsigerti karštos arbatos su citrina iš nuolat kaitinamo žalvarinio virdulio. Svaiginamu greičiu lekiančios rogės, kurias traukė trys risčia bėgantys žirgai, ryte rijo tuščius kelio plotus. „Tolyn... pirmyn!“, – šaukė vežikas, žirgai kanopomis kėlė didžiules sniego plunksnas, be paliovos aidėjo pakinktų varpeliai, įspėdami apie artėjantį važį...[1]

Daugiau kaip po šimto metų Jevgenijos Ginzburg kameros kaimynė perskaitė panašų aristokratės kelionės per Uralo kalnus aprašymą ir pavydžiai atsiduso: „O aš visada maniau, kad dekabristų žmonos kentė baisiausius vargus...“[2]

Ne žirgai ir ne rogės „svaiginamu greičiu" vežė XX a. kalinius per Sibiro sniegynus, ir pakelės stotyse jų nelaukė nei žalvariniai virduliai, nei karšta arbata su citrina. Galbūt kunigaikštienė Volkonskaja kelionėje verkė, bet kaliniams, vėliau važiavusiems jos pėdomis, vien išgirdus žodį „etapas" (taip kalinių žargonu buvo vadinamas transportas) burna išdžiūdavo iš baimės, tiksliau – neapsakomo siaubo. Kiekviena kelionė jiems buvo skaudus šuolis į nežinią, išsiskyrimas su pažįstamais kameros kaimynais, su pažįstama aplinka, kad ir kokia skurdi ji buvo. Dar sunkiau pakeliamas buvo fiziškai sekinantis ir kupinas neslepiamo žiaurumo kalinių perkėlimas iš kalėjimo į persiuntimo kalėjimą, iš persiuntimo kalėjimo į lagerį ir galiausiai iš vieno sistemai priklausančio lagerio į kitą. Tam tikru požiūriu tai bene sunkiausiai paaiškinama visos gulago sistemos dalis.

Tiems, kurie šį išmėginimą patyrė pirmą kartą, viskas prisipildė simbolinės reikšmės. Suėmimas ir tardymas atstojo iniciaciją į sistemą, bet kelionė traukiniu per visą Rusiją reiškė geografinį kalinio atitrūkimą nuo ankstesnio gyvenimo ir naujo gyvenimo pradžią. Traukiniuose, iš Maskvos ir Leningrado važiuojančiuose šiaurės bei rytų kryptimi, visada buvo gausu emocijų. Thomasas Sgovio, amerikietis, kuriam taip ir nepavyko atgauti paso, prisimena, kas dėjosi, kai jo traukinys pajudėjo į Kolymą: „Mūsų traukinys išvažiavo iš Maskvos birželio 24-osios vakare. Taip prasidėjo kelionė į rytus, kuri truks visą mėnesį. Niekada nepamiršiu tos akimirkos. Septyniasdešimt vyrų... apsiverkė."[3]

Ilgi pervežimai vyko su pertraukomis. Jei *zekai* buvo laikomi didžiųjų miestų kalėjimuose, juos pirmiausia į traukinius atgabendavo sunkvežimiais, kurių išvaizda aiškiai liudijo NKVD apėmusią slaptumo maniją. Iš išorės *voronokai* (varniukai), taip juos netrukus praminė, niekuo nesiskyrė nuo įprastų sunkvežimių prekėms vežioti. Ketvirtąjį dešimtmetį ant jų šonų dažniausiai būdavo užrašyta „Duona", bet vėliau imta naudoti subtilesnę maskuotę. 1948 m. suimtas kalinys prisimena važiavęs sunkvežimiais su užrašu „Maskvos kotletai" ir su užrašu „Daržovės / Vaisiai".[4]

Sunkvežimių kėbulų vidus kartais būdavo padalytas į dvi eiles „mažulyčių, aklinai tamsių, beorių narvų", – taip juos aprašė vienas kalinys.[5] 1951 m. piešinys rodo, kad kituose būdavo du paprasti ilgi suolai, ant kurių vienas šalia kito susėsdavo kaliniai.[6] Valstiečiams ir visiems kitiems, kurie prasidėjus masiniams trėmimams buvo gabenami iš Baltijos valstybių ir Rytų Lenkijos, buvo kur kas sunkiau. Dažniausiai juos „nelyginant sardines" sugrūsdavo į paprastus prekinius sunkvežimius, kaip vienas pagyvenęs lietuvis man papasakojo: pirmas kalinys išskėsdavo kojas, antras atsisėsdavo jam tarp kojų ir išskėsdavo savąsias, ir taip toliau, kol pripildydavo visą sunkvežimį.[7] Toks važiavimo būdas ypač nepatogus, kai reikia pervežti daug žmonių, o kelionė

į stotį kartais užtrukdavo visą dieną. Per 1940 m. žiemą vykusius trėmimus iš buvusios Lenkijos teritorijos vaikai negyvai sušaldavo dar nepasiekę traukinio, o suaugusieji patirdavo ypač sunkių nušalimų; kai kurių rankos ir kojos taip ir neatsigavo.[8]

Provincijos miestuose saugumo taisyklių taip griežtai nesilaikyta, kaliniai kartais pėsti žygiuodavo per miestą į geležinkelio stotį; jiems tai buvo proga paskutinį kartą pažvelgti į gyvenimą laisvėje, o civiliams gyventojams – pamatyti kalinius. Januszas Bardachas prisimena, kaip jį nustebino Petropavlovsko gyventojų reakcija, kai šie pamatė gatvėmis žygiuojančius kalinius:

> Dauguma praeivių buvo moterys, apsisupusios skaromis, su ilgais sunkiais veltinio paltais. Didžiausiai mano nuostabai, jos pradėjo sargybiniams šaukti: „Fašistai... Žudikai... Kodėl patys neinate kariauti į frontą..." Jos ėmė mėtyti į sargybinius sniego gniūžtes. Į orą buvo paleisti keli šūviai, moterys porą žingsnių atsitraukė, bet ir toliau ėjo mums iš paskos, keikdamos sargybinius. Jos mėtė kolonoje žygiuojantiems kaliniams ryšulius, duonos kepaliukus, į skudurus suvyniotas bulves ir lašinius. Viena moteris nusirišo skarą, nusivilko žieminį paltą ir atidavė vyrui, kuris jų neturėjo. Aš pagavau porą vilnonių kumštinių pirštinių.[9]

Tokią žmonių reakciją lėmė sena rusų tradicija: Dostojevskis rašė apie šeimininkes, kurios caro laikais katorgininkams per Kalėdas atsiųsdavo „įmantrių pyragų iš pačių geriausių miltų".[10] Tačiau penktąjį dešimtmetį panašių dalykų atsitikdavo gana retai. Daug kur – labiausiai, žinoma, garsiajame Magadane – kaliniai gatvėse būdavo regimi taip dažnai, kad nebesukeldavo jokios reakcijos.

Pėsti ar vežami sunkvežimiais kaliniai galiausiai pasiekdavo geležinkelio stotis. Kartais juos gabendavo į paprastą stotį, kartais – į specialią, kaip prisimena Leonidas Finkelšteinas, „į žemės plotelį, apjuostą spygliuota viela". Dar jis prisimena, kad prieš įlaipinant į traukinius kaliniai privalėjo atlikti tam tikrus ritualus:

> Kaliniai stovi ilgiausia kolona, juos visus reikia suskaičiuoti, perskaičiuoti, dar kartą perskaičiuoti. Traukinys stovi... pasigirsta kelionės įsakas: „Ant kelių!" Lipant į traukinį susidaro sudėtinga padėtis, kaliniai gali mėginti pabėgti. Todėl pasistengiama, kad visi klūpotų. Ir geriau be reikalo nesikelti, nes sargybinis laiko pirštą ant gaiduko. Paskui žmones perskaičiuoja, susodina į vagonus ir užrakina. Bet traukinys nejuda – taip ir stovi ten valandų valandas, kol staiga pasigirsta: „Važiuojam!" Ir traukinys pradeda važiuoti.[11]

Iš išorės traukinių vagonai beveik niekuo nesiskyrė nuo įprastų, tik buvo labiau sutvirtinti. Edwardas Buca, suimtas Lenkijoje, labai atidžiai apžiūrėjo savo vagoną, nes puoselėjo viltį pabėgti. Jis prisimena, kad „kiekvienas vagonas buvo apvyniotas keliomis eilėmis spygliuotos vielos, lauke įtaisytos medinės platformos sargybiniams, kiekvieno vagono viršuje ir apačioje pritvirtintos elektros lemputės, o mažus langelius dengė storos geležinės grotos". Vėliau Buca dirstelėjo į vagono apačią, norėdamas pažiūrėti, ar ji sutvirtinta geležies strypais. Paaiškėjo, jog sutvirtinta.[12] „Kiekvieną rytą girdėdavome kaukšėjimą – sargybiniai turėjo tokius medinius plaktukus, kuriais kaukšėjo į vagonus tikrindami, ar niekas nebandė pasprukti prakalęs skylę", – dar prisimena Finkelšteinas.[13]

Labai retai ypatingiems kaliniams būdavo sudaromos išskirtinės sąlygos. Ana Larina, sovietų lyderio Nikolajaus Bucharino žmona, buvo gabenama ne su kitais kaliniais, o sargybiniams priklausančioje traukinio kupė.[14] Tačiau dauguma kalinių ir tremtinių keliaudavo visi drauge dviejų tipų traukiniais. Pirmasis – *stolypinka*, arba Stolypino vagonas (ironiškai pavadintas XX a. pradžios ryžtingo caro ministro pirmininko, reformatoriaus Piotro Stolypino pavarde; sakoma, jog tai jis sugalvojęs šiuos traukinius). Tai buvo paprasti keleiviniai vagonai, pritaikyti kaliniams vežti. Juos buvo galima sujungti į milžinišką transportą arba vieną du prikabinti prie įprastų traukinių. Viena buvusi kalinė juos aprašo taip:

> *Stolypinka* primena paprastą rusišką trečios klasės vagoną, tik jame labai daug geležinių grotų ir strypų. Langai, be abejo, apkalti grotomis. Vieną kupė nuo kitos skiria ne sienos, bet plieno virbai, tokie kaip narvų, o visas kupė nuo koridoriaus skiria ilgas geležinis aptvaras. Todėl sargybiniai gali visą laiką stebėti visus vagone esančius kalinius.[15]

Be to, Stolypino vagonai būdavo grūste prigrūsti žmonių:

> Ant kiekvieno viršutinio gulto guli po du žmones, vieno galva prie kito kojų. Ant vidurinių gultų telpa septyni žmonės galvomis į duris, o išilgai jų kojūgalyje – dar vienas. Po kiekvienu apatiniu gultu telpa vienas žmogus, ant pačių gultų – dar keturiolika, o ryšuliai su daiktais sugrūsti ant grindų tarp gultų ir durų. Naktį visi apačioje esantys žmonės vargais negalais sugula greta vienas kito.[16]

Tačiau šie vagonai turėjo kitą, daug svarbesnį trūkumą. Stolypino vagonuose sargybiniai, galėdami visą laiką stebėti visus kalinius, prižiūrėjo, ką šie valgo, klausėsi jų pokalbių ir sprendė, kada ir kur jiems leisti nusilengvinti.

Dėl to beveik visi buvę kaliniai, kurie vėliau rašė apie šiuos traukinius, mini šlapinimosi ir tuštinimosi košmarus. Kartą per dieną (kartais du kartus, o kartais ir nė karto) sargybiniai vesdavo kalinius į tualetą arba sustabdydavo traukinį ir išleisdavo visus laukan: „Blogiausia tada, kai po ilgų kivirčų su sargybiniais mus išleidžia iš vagonų ir visi skubomis ieškome vietelės po vagonu, kad galėtume nusilengvinti, nė kiek nesijaudindami, kad esame stebimi iš visų pusių"[17].

Kad ir kokie nesmagūs buvo šie sustojimai, kaliniams, kurių skrandžiai buvo sutrikę ar kamavo kitos sveikatos problemos, buvo kur kas blogiau. Vienas atsiminimų autorius pasakoja: „Kaliniai, kurie nebesusivaldydavo, vaitodami priteršdavo kelnes, dažnai neaplenkdami ir artimiausių pakeleivių. Net turint galvoje visus ištikusią bendrą nelaimę, kai kuriems kaliniams sunkiai pavykdavo sulaikyti savo neapykantą taip pasielgusiam."[18]

Būtent dėl to kai kurie kaliniai labiau vertino antrojo tipo kalinių pergabenimo priemonę – gyvulinius vagonus. Jie ir buvo gyvuliniai, kaip galima spėti iš pavadinimo, tušti vagonai, ne visada pritaikyti žmonėms gabenti, kartais šildomi viduryje pastatyta nedidele krosnele, kartais su įtaisytais gultais. Gyvuliniai vagonai buvo primityvesni už Stolypino vagonus, bet jie nebuvo padalyti į skyrius, todėl vietos buvo daugiau. Be to, juose buvo „tualetai" – skylės vagono grindyse, taigi nebuvo reikalo melsti sargybinių malonės.[19]

Tačiau atviruose vagonuose irgi netrūko nepatogumų. Pavyzdžiui, skylės grindyse kartais užsikimšdavo. Traukinio, kuriuo važiavo Buca, grindų skylė užšalo. „Ką gi mes darėme? Šlapinomės pro plyšį tarp durų ir grindų, tuštinomės į skudurą, paskui surišdavome dailų ryšuliuką ir laukdavome, kol sustojus traukiniui bus atidarytos durys ir galėsime jį išmesti."[20] Traukiniuose, kuriuose susigrūdę važiuodavo tremtiniai (vyrai, moterys, vaikai – visi kartu), skylės grindyse sukeldavo kitokių problemų. Viena buvusi tremtinė, išvežta ketvirtojo dešimtmečio pradžioje už tai, kad buvo buožės duktė, prisimena, jog žmonės „baisiai gėdijosi" šlapintis kitiems matant, ir ji labai džiaugėsi galėjusi „pasislėpti už motinos sijono".[21]

Tačiau didžiausia kankynė buvo ne ankštuma, ne tualetai ir ne gėda, bet maisto, o labiausiai – vandens trūkumas. Kartais, kai kuriuose traukiniuose ar važiuojant tam tikrais maršrutais, vežamiems kaliniams duodavo karšto maisto. Kartais ne. Gabenamo kalinio dienos davinį paprastai sudarė duona, kurią paskirstydavo mažais gabalėliais, po 300 gramų dienai, arba duodavo dideliais gabalais, po kokius 2 kilogramus, kurių turėdavo užtekti visai trisdešimt keturių dienų kelionei.

Prie duonos kaliniams dažniausiai duodavo sūdytos žuvies, nuo kurios visus labai troškino.[22] Tačiau vis tiek jie retai kada gaudavo daugiau kaip vieną puodelį vandens per dieną, net vasarą. Tai atsitikdavo taip dažnai, kad

pasakojimų apie siaubingą kelionėje kalinius kamavusį troškulį galima rasti daugelyje atsiminimų. „Kartą mes negavome vandens tris dienas, ir 1939 m. Naujųjų metų dieną kažkur prie Baikalo ežero turėjome laižyti juodus varveklius, nukarusius nuo vagonų apačios“, – rašė buvęs *zekas.*[23] Kitas prisimena, kad per dvidešimt aštuonias dienas trukusią kelionę vandens jiems davė tik tris kartus, kai traukinys atsitiktinai sustodavo „išmesti lavonų“.[24]

Kaliniai kankinosi net tada, kai gaudavo puodelį vandens per dieną. Jevgenija Ginzburg prisimena, kaip neapsakomai sunku būdavo apsispręsti, ar išgerti visą puodelį ryte, ar pamėginti jį pataupyti iki vakaro. „Tie, kurie pasilikdavo vandenį ir kartais vis nugerdavo po gurkšnį, neturėjo nė minutės ramybės. Nuo ryto iki nakties saugodavo savo puodelius tarsi vanagai.“[25] Žinoma, jei jiems pasisekdavo ir jie turėdavo puodelius: viena kalinė iki paskutinės gyvenimo akimirkos prisiminė tragišką nutikimą, kai iš jos pavogė arbatinuką, kurį vargais negalais buvo išsaugojusi. Vanduo iš arbatinuko neišsiliedavo, ir ji galėjo jį gurkšnoti visą dieną. Netekusi arbatinuko, moteris išvis neturėjo kur įsipilti vandens ir baisiai kentėjo nuo troškulio.[26]

Dar baisesni Ninos Gagen-Torn prisiminimai, ji buvo gabenama transportu (ypač ilgu traukiniu), kuris vidurvasarį trims dienoms sustojo prie Novosibirsko. Miesto persiuntimo kalėjime nebuvo vietų. „Buvo birželio mėnuo. Labai karšta. Stolypino vagonų stogai pradėjo švytėti nuo karščio, o mes gulėjome ant gultų tarsi bandelės orkaitėje.“ Jos vagono kaimynai nutarė surengti bado streiką, nors sargybiniai grasino, kad už tai jiems bus pailgintas bausmės laikas. „Mes nenorim susirgti dizenterija, – šaukė jiems moterys. – Keturias dienas gulime savo išmatose.“ Sargybiniai nenoromis davė kaliniams truputį vandens atsigerti ir nusiprausti.[27]

Lenkų kalinys irgi atsidūrė traukinyje, kuris ilgam sustojo – šį kartą lietuje. Suprantama, kaliniai pamėgino rinkti nuo stogo varvantį vandenį. „Kai tik prikišome puodelius prie lango grotų, sargybinis, kuris sėdėjo ant stogo, pagrasino tuojau šausiąs, nes taip elgtis esą draudžiama.“[28]

Keliauti žiemą anaiptol ne visada būdavo geriau. Kita lenkų tremtinė prisimena, kad per visą kelionę į rytus jie buvo maitinami „tik sušalusia duona ir ledu virtusiu vandeniu“.[29] Ir žiemą, ir vasarą tremtinių laukė įvairios kančios. Kai vienas tremtinius vežantis traukinys sustojo paprastoje stotyje (tai buvo labai neįprasta), kaliniai strimgalviais išlėkė nusipirkti maisto iš vietos gyventojų. „Žydai iškart puolė prie kiaušinių, – prisimena kalinys lenkas. – Jie verčiau badavo, bet nevalgė nekošerinio maisto.“[30]

Labiausiai kentėjo seniai ir vaikai. Barbara Armonas, lietuvė, ištekėjusi už amerikiečio, buvo ištremta su didele grupe lietuvių – moterų, vyrų, vaikų. Grupėje buvo moteris, vos prieš keturias valandas pagimdžiusi kūdikį, ir paralyžiuota aštuoniasdešimt trejų metų senutė, kurios niekaip nesisekė

išlaikyti švariai, todėl „netrukus viskas aplinkui pradvoko, o ją pačią apniko pragulos“. Traukinyje buvo trys kūdikiai.

Jų tėvai labai vargo dėl vystyklų, nes jų nebuvo kur reguliariai išskalbti. Kartais, kai traukinys sustodavo po lietaus, motinos iššokusios praskalaudavo vystyklus balose. Dėl tų balų visi grūmėsi, nes vieni norėjo jose išsiplauti indus, kiti – nusiprausti, treti – išskalauti vystyklus, ir visa tai vienu metu... tėvai iš paskutiniųjų stengėsi, kad vaikai būtų švaresni. Nešvarius vystyklus iškratydavo ir išdžiovindavo. Vystyklams naudojo suplėšytas paklodes ir marškinius, kartais vyrai šlapiais vystyklais apsivyniodavo juosmenį, kad šie greičiau išdžiūtų.

Mažiems vaikams irgi buvo sunku:

Pasitaikė labai karštos dienos, smarvė vagone darėsi nepakenčiama, daug žmonių susirgo. Mūsų vagone dvejų metų berniukas smarkiai karščiavo, jis iš skausmo be paliovos verkė. Tėvai jam galėjo padėti tik tuo, kad gavo iš kažko truputį aspirino. Vaiko būklė blogėjo, blogėjo, ir galiausiai jis mirė. Traukiniui sustojus nežinomame miške, kareiviai išnešė jo kūną iš traukinio ir neva palaidojo. Tėvų sielvartas ir bejėgiškas įniršis draskė visiems širdis. Vaikas nebūtų miręs normaliomis sąlygomis, jei būtų gavęs medicinos pagalbą. O dabar niekas net negalėjo tiksliai pasakyti, kur jis palaidotas.[31]

Suimtiems liaudies priešams, kitaip negu tremtiniams, kartais būdavo sudaromos ypatingos kelionės sąlygos; anaiptol ne visada jas buvo lengviau ištverti. Kai Mariją Sandrackają suėmė, jos kūdikiui buvo tik du mėnesiai; ją įsodino į transportą su kitomis maitinančiomis motinomis. Aštuoniolika dienų šešiasdešimt penkios moterys ir šešiasdešimt penki kūdikiai keliavo dviem gyvuliniais vagonais, kurie buvo šildomi tik dviem labai mažomis, labai smarkiai rūkstančiomis krosnelėmis. Moterys negaudavo jokio papildomo davinio, nebuvo karšto vandens kūdikiams maudyti ar vystyklams skalbti, dėl to šie netrukus „pažaliavo nuo purvo“. Dvi moterys pakeliui nusižudė – persipjovė gerkles stiklo šukėmis. Trečia išprotėjo. Visus tris kūdikius pasiėmė globoti kitos motinos. Vieną „įvaikino“ pati Sandrackaja. Iki pat mirties ji buvo įsitikinusi, kad jos kūdikį, susirgusį plaučių uždegimu, išgelbėjo tik jos pienas. Be abejo, jokių vaistų nebuvo.

Atvykus į Tomsko persiuntimo kalėjimą padėtis beveik nepagerėjo. Susirgo dar keli vaikai. Du mirė. Dar dvi moterys pamėgino nusižudyti, bet joms buvo sutrukdyta. Kitos surengė bado streiką. Penktą streiko dieną moteris aplankė NKVD komisija; viena iš moterų sviedė į lankytojus savo kūdikį.

Tik joms atvykus į Temlagą – moterų lagerį, kuriame kalėjo daugiausia liaudies priešų žmonos, – Sandrackajai pavyko suorganizuoti vaikų darželį, o galiausiai – įkalbėti gimines, kad šie atvyktų ir paimtų jos vaiką.[32]

Kad ir kokia keista bei nežmoniška atrodo Sandrackajos istorija, ji anaiptol ne unikali. Vienas buvęs lagerio gydytojas pasakoja, kad buvo pasiųstas „vaikų transportu" su penkiolika maitinančių motinų ir jų kūdikiais, su dar dvidešimt penkiais kitais vaikais ir dviem „auklėmis". Visi jie buvo nuvesti į stotį lydimi konvojaus, įsodinti ne į paprastą traukinį, bet į Stolypino vagoną su grotuotais langais ir kelionėje negavo normalaus maisto.[33]

Retkarčiais transportas sustodavo, tačiau tai nereiškia, kad kaliniai gaudavo atsipūsti. Jie būdavo išvedami iš vagonų, vėl susodinami į sunkvežimius ir gabenami į persiuntimo kalėjimus. Šių kalėjimų režimas buvo panašus į tardymo kalėjimų, tik prižiūrėtojai ir administracija dar mažiau rūpinosi suimtaisiais, kurių veikiausiai niekada nebematys. Todėl niekada negalėjai numatyti iš anksto, kas tavęs laukia persiuntimo kalėjime.

Karolis Harenczykas, lenkas, Antrojo pasaulinio karo pradžioje gabentas iš Vakarų Ukrainos į Kolymą, užsirašė daugelio persiuntimo kalėjimų, kuriuose jam teko pabūti, įvertinimus. Klausimyne, kurį užpildė Lenkų armijos prašymu, jis rašo, kad Lvovo kalėjimas sausas, jame „geri dušai" ir „gana švaru". O Kijevo kalėjimas „ankštas ir neapsakomai nešvarus", utėlių knibždynas. Charkove į 96 kvadratinių metrų kamerą buvo sugrūsti 387 žmonės ir tūkstančiai utėlių. Aremovske kalėjimas „beveik visiškai tamsus", o suimtiesiems neleido pasivaikščioti, „cementinės grindys niekada nevalomos, ant jų mėtosi žuvų liekanos. Nuo nešvaros, smarvės ir sudvisusio oro žmonėms skauda ir svaigsta galvos", taip smarkiai, kad kaliniai vaikšto keturpėsti. O Vorošilovgrado kalėjimas „gana švarus" ir kaliniams leidžiama du kartus per dieną nusilengvinti, tam jie net išvedami iš kameros. Starobelsko persiuntimo kalėjime kaliniams pasivaikščioti buvo leidžiama tik kartą per savaitę ir tik pusę valandos.[34]

Turbūt primityviausi buvo Ramiojo vandenyno pakrantės persiuntimo kalėjimai; čia kaliniai buvo atgabenami ir laikomi, kol bus susodinti į laivus, plaukiančius į Kolymą. Ketvirtąjį dešimtmetį toks kalėjimas buvo tik vienas, netoli Vladivostoko, jį vadino Vtoraja Rečka. Jame buvo labai ankšta, todėl 1938 m. buvo pastatyti dar du persiuntimo kalėjimai: Nachodkos įlankos ir Vanino. Tačiau net tada tūkstančiams kalinių, kurie laukė laivų, trūko barakų.[35] Vienas kalinys, kuris buvo atgabentas į Nachodkos įlankos kalėjimą 1947 m. liepos pabaigoje, matė, kaip „po atviru dangumi buvo laikomi

20 000 žmonių. Apie pastatus nebuvo nė kalbos – visi sėdėjo, gulėjo, gyveno tiesiai ant plikos žemės".[36]

Aprūpinimas vandeniu, lyginant su kelione traukiniais, nė kiek nepagerėjo, nors kaliniai net vidurvasarį buvo maitinami beveik vien sūdyta žuvimi. „Visame lageryje buvo iškabinti raginimai: „Negerkite nevirinto vandens". Siautėjo dvi epidemijos – vidurių šiltinės ir dizenterijos. Bet kaliniai nepaisė užrašų, gėrė vandenį, kuris kur ne kur upeliukais sruveno lagerio teritorijoje... kiekvienas supras, kaip beviltiškai ieškojome vandens troškuliui numalšinti."[37]

Kaliniams, kelionėje praleidusiems po kelias savaites (atsiminimų autoriai pasakoja, kad iki Nachodkos įlankos traukiniu tekdavo važiuoti net keturiasdešimt septynias dienas)[38], gyvenimo sąlygos Ramiojo vandenyno pakrantės persiuntimo lageriuose buvo beveik nepakeliamos. Vienas kalinys prisimena, kad 70 proc. jo kelionės draugų kankino viduriavimas ir vištakumas, šalutinis skorbuto poveikis, kai jų transportas atvyko į Nachodkos įlanką.[39] Medicinos pagalbos beveik nebuvo. Nebuvo nei vaistų, nei deramos priežiūros ir dėl to daugelis jų mirė, kaip antai Rusijos poetas Osipas Mandelštamas, kuris 1938 m. gruodžio mėnesį paranojiškai kliedėdamas mirė Vtoraja Rečkos persiuntimo kalėjime.[40]

Tie, kuriems dar buvo likę šiek tiek jėgų, Ramiojo vandenyno pakrantės persiuntimo lageriuose įstengdavo užsidirbti truputį duonos. Kaliniams buvo leidžiama nešioti kibirus su cementu, iškrauti prekinius vagonus ir kasti lauko išvietes.[41] Tiesą sakant, Nachodkos įlanką kai kas prisimena kaip „vienintelį lagerį, kurio kaliniai patys prašėsi darbo". Viena lenkė prisimena, kad „maitino tik tuos, kurie dirbo, bet kalinių buvo daugiau negu darbo, todėl kai kurie jų mirė iš bado... Prostitucija žydėjo ir klestėjo tarsi vilkdalgiai Sibiro pievose".[42]

Kai kurie, prisimena Thomasas Sgovio, gyveno iš mainų:

> Viena didelė atvira aikštė buvo vadinama turgumi. Joje kaliniai susirinkdavo mainikauti... Pinigai buvo beverčiai. Labiausiai vertinta duona, tabakas ir laikraščių skiautės, kurias naudojome rūkymui. Kaliniai, nubausti ne už politiką, ten dirbo valytojais ir prižiūrėtojais. Jie mainydavo duoną ir tabaką į neseniai atvykusių kalinių drabužius, paskui tuos drabužius parduodavo už rublius laisvėje gyvenantiems piliečiams, taip taupė tai dienai, kai bus išleisti į platų sovietų pasaulį. Dieną turgus buvo gyviausia vieta visame lageryje. Ten, tame komunistų pragare, aš savo akimis mačiau veikiančią primityviausią laisvosios rinkos užuomazgą.[43]

Tačiau šiems kaliniams kelionės košmaras nesibaigdavo traukiniais ir persiuntimo lageriais. Paskutinę kelionės į Kolymą dalį reikėjo įveikti laivu –

vieni kaliniai plaukdavo Jenisejaus upe nuo Krasnojarsko iki Norilsko arba, anksčiau – baržomis per Baltąją jūrą nuo Archangelsko iki Uchtos. Tik labai retas kalinys Kolymoje įlipdavo į laivą nekamuojamas jausmo, kad keliauja į anapus, per Stikso upę, atskiriančią nuo pažįstamo ir įprasto pasaulio. Daugelis kalinių apskritai dar niekada nebuvo plaukę laivu.[44]

Patys laivai anaiptol nebuvo ypatingi. Į Kolymą plaukiojo seni olandų, švedų, anglų ir amerikiečių gamybos krovininiai garlaiviai, visiškai nepritaikyti keleiviams vežioti. Laivus mėginta pritaikyti naujai paskirčiai, bet permainos buvo kone kosmetinės. Ant kaminų išdažytos raidės D. S. (*Dalstroj*), deniuose įtaisyti kulkosvaidžių lizdai, o triumuose įrengti negrabūs mediniai gultai, vietom atskirti metalinėmis grotomis. Didžiausias Dalstrojaus laivas, skirtas ilgam kabeliui gabenti, iš pradžių vadintas „Nikolajumi Ježovu". Kai Ježovas pateko į nemalonę, laivas buvo pervadintas „Feliksu Dzeržynskiu"; už pervadinimo įregistraciją tarptautiniame laivybos registre teko brangiai sumokėti.[45]

Daugiau žmonėmis, kuriuos turėjo gabenti laivai, nebuvo pasirūpinta; kelionės pradžioje, kai laivas plaukdavo netoli Japonijos krantų, keleivius užrakindavo triumuose. Tas kelias dienas liukas, vedantis iš denio į triumą, būdavo tvirtai užremtas – saugotasi netyčia pro šalį galinčio plaukti japonų žvejybos laivo.[46] Apskritai šios kelionės būdavo laikomos tokiomis slaptomis, kad, kai „Indigirka", Dalstrojaus laivas, gabenantis 1 500 žmonių – daugiausia kalinių, grįžtančių į žemyną, – 1939 m. netoli Japonijos Hokaido salos užplaukė ant rifo, laivo komanda, užuot šaukusis pagalbos, leido beveik visiems keleiviams žūti. Žinoma, laive nebuvo pirmosios pagalbos priemonių, o komanda, nenorėdama viešinti, kokį „krovinį" gabena, nesišaukė netoliese plaukiojančių laivų pagalbos, nors ją buvo galima gauti. Keli japonų žvejai neprašyti mėgino padėti laivui, tačiau bergždžiai: per katastrofą žuvo daugiau kaip tūkstantis žmonių.[47]

Tačiau net tada, kai katastrofa negrėsė, kaliniai kentėjo nuo slaptumo, pasireiškiančio prievartiniu įkalinimu triume. Sargybiniai mesdavo maistą tiesiai į vidų, o kaliniai turėdavo patys jį pasidalyti. Vanduo būdavo pristatomas kibirais, kuriuos virvėmis nuleisdavo nuo denio. Todėl ir maisto, ir vandens nuolat trūko – kaip ir oro. Anarchistė Elinora Olickaja prisimena, kad žmonės pradėdavo vemti vos įlipę į laivą.[48] Jevgenija Ginzburg irgi sublogavo vos nusileidusi į triumą: „Sugebėjau stovėti ant kojų tik todėl, kad nebuvo kur nugriūti." Atsidūrus triume, „nebuvo kaip pajudėti, tirpo kojos, nuo alkio ir jūros oro svaigo galva, visus kamavo jūros liga... šimtai žmonių, sukimštų į ankštus triumus, vos galėjo kvėpuoti; sėdėjome arba gulėjome ant nešvarių grindų arba vienas ant kito, išskėtę kojas, kad tilptų žmogus, sėdintis priešais".[49]

Praplaukus Japonijos pakrantes, kalinius kartais išleisdavo ant denio pasinaudoti keliais laivo tualetais, kurių vargiai pakako tūkstančiams kalinių. Įvairiuose atsiminimuose rašoma apie laukimą eilėse prie šių tualetų „dvi valandas", „septynias ar aštuonias valandas" arba „visą dieną".[50] Sgovio juos aprašo taip:

> Prie laivo šono buvo pritaisytas iš lentų sukaltas statinys, primenantis dėžę... buvo gana sunku siūbuojančiame laive perlipti per denio turėklus ir įsigauti į dėžę. Vyresni kaliniai ir žmonės, anksčiau niekada neplaukę jūra, bijojo į ją eiti. Sargybinių niuksai ir būtinumas nusilengvinti galiausiai priversdavo juos įveikti baimę. Visą kelionę, dieną ir naktį, ant laiptų stovėjo ilgiausia eilė. Į dėžę vienu kartu įleisdavo tik po du žmones.[51]

Vis dėlto fizines kančias, kurias kėlė plaukimas laivu, gerokai pranoko kankynė, kurią sukūrė patys kaliniai, tiksliau – tarp kalinių esantys kriminaliniai nusikaltėliai. Ypač ji buvo nepakeliama ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje ir penktojo pradžioje, kai kriminalinių nusikaltėlių įtaka lageriuose buvo pasiekusi viršūnę, o politiniai kaliniai be jokios atodairos buvo maišomi su kriminaliniais. Kai kurie politiniai kaliniai jau traukiniuose spėdavo susidurti su kriminaliniais nusikaltėliais. Aino Kuusinen prisimena, kad „baisiausi kelionėje buvo nepilnamečiai [mažamečiai nusikaltėliai], kuriems buvo skirti viršutiniai gultai ir kurie darė visokias nedorybes: spjaudėsi, nešvankiai keikėsi ir net šlapinosi ant suaugusių kalinių".[52]

Laivuose būdavo dar blogiau. Elinor Lipper, keliavusi į Kolymą ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje, pasakoja, kaip politinės kalinės „gulėjo susispaudusios ant degutuotų triumo grindų, nes ant medinės platformos įsitaisė kriminalinės. Jei bent viena iš mūsų išdrįsdavo pakelti galvą, į ją iš viršaus pasipildavo žuvų galvos ir viduriai. Kai kuri nors iš kriminalinių nusikaltėlių vemdavo, viskas tekėdavo tiesiai ant mūsų".[53]

Labiausiai kentėjo kaliniai iš Lenkijos ir Baltijos valstybių, jie buvo geriau apsirengę ir turėjo daugiau turto. Kartą grupė kriminalinių kalinių išjungė laivo šviesas ir užpuolė grupę lenkų kalinių; kelis nužudė, kitus apiplėšė. „Tie lenkai, kurie išliko gyvi, – rašė įvykių liudytojas, – visą likusį gyvenimą atsimins pabuvoję pragare."[54]

Sumaišius kalinius vyrus ir moteris kartais kildavo baisesnių dalykų, negu sumaišius kriminalinius ir politinius kaliniams. Oficialiai tai buvo uždrausta – vyrai ir moterys laivuose buvo gabenami atskirai. Tačiau praktikoje papirkti sargybiniai įleisdavo vyrus į moterų triumus, ir tokio elgesio padariniai kartais būdavo siaubingi. Apie „Kolymos tramvajų" – grupinius prievartavimus laivuose – buvo kalbama visoje lagerių sistemoje. Jelena Glink, buvusi kalinė, jį aprašo taip:

Prievartavo pagal tramvajaus „konduktoriaus" įsakymą... paskui, jam davus komandą „končiaj bazar" [baik pramogą], pakildavo, nenoromis užleisdavo vietą kitam, kuris jau stovėdavo pasirengęs... nebegyvas moteris už kojų nuvilkdavo prie durų ir sukraudavo ant slenksčio. Tas, kurios dar būdavo gyvos, atgaivindavo – apipildavo vandeniu – ir pradėdavo iš naujo. 1951 m. gegužės mėnesį plaukiant laivu „Minskas" [jis visoje Kolymoje garsėjo kaip „didžiausias tramvajus"], moterų lavonus mesdavo per bortą. Sargybiniai net neužsirašinėjo mirusiųjų vardų...[55]

Glink žiniomis, už prievartavimus tuose laivuose niekas taip ir nebuvo nubaustas. Jai pritaria Januszas Bardachas, lenkas paauglys, 1942 m. gabentas laivu į Kolymą. Jis buvo liudytojas, kaip grupė kriminalinių nusikaltėlių planavo užpulti moterų triumą, ir stebėjo, kaip šie prakirto triumus skiriančias metalo grotas:

Vos tik pro skylę pasimatė moterys, vyrai ėmė plėšti nuo jų drabužius. Keliese užpuldavo vieną moterį. Mačiau, kaip raitosi balti aukų kūnai, kaip jos iš paskutiniųjų spardosi, kaip nagais drasko vyrų veidus. Moterys kandžiojosi, rėkė, šaukė. Prievartautojai joms smogdavo atgal... kai nebeliko moterų, keletas stambesnių vyrų atsisuko į gultus ir ėmė ieškoti jaunuolių. Prie sumaitotų aukų prisidėjo ir paaugliai, kurie kniūbsti, raudodami gulėjo ant iškruvintų grindų.

Niekas iš kalinių nemėgino prievartautojų sulaikyti. „Šimtai vyrų stebėjo įvykius, persisvėrę per gultus, bet nė vienas nemėgino įsikišti." Užpuolimas baigėsi tik tada, rašo Bardachas, kai sargybiniai nuo viršutinio denio ėmė pilti į triumus vandenį. Paskui laukan ištempė kelias nebegyvas ir sužalotas moteris. Nubaustų nebuvo.[56]

„Kiekvienas, – rašė įvykių liudytojas, buvęs kalinys, – matęs Dantės pragarą pasakytų, kad tai niekis, palyginti su tuo, kas vyko tame laive."[57]

Yra ir daugiau pasakojimų apie gabenimus, kai kurie tokie tragiški, kad juos sunku atpasakoti. Iš tikrųjų kelionė dažniausiai būdavo tokia šiurpi, kad kolektyvinėje likusių gyvų kalinių atmintyje ji liko kaip nesuvokiama mįslė, beveik tokia pat nesuprantama, kaip ir lageriai. Tam tikrais daugiau ar mažiau normalios žmogaus psichologijos dėsniais galima paaiškinti, kodėl tokie žiaurūs buvo lagerių viršininkai, patys, kaip netrukus pamatysime, nuolat spaudžiami vykdyti normas ir planus. Galima suprasti net tardytojus, kurių gyvybė priklausė nuo to, ar pavyks jiems išspausti kalinių prisipažinimus, ir kurie neretai būdavo paimami į šį darbą dėl sadistinių polinkių. Tačiau kur

kas sunkiau paaiškinti, kodėl paprastas konvojaus sargybinis atsisakydavo duoti vandens iš troškulio mirštantiems kaliniams, parūpinti karščiuojančiam vaikui aspirino ar apsaugoti moteris nuo mirtimi gresiančių grupinių prievartavimų.

Tikrai nėra duomenų apie tai, kad konvojaus sargybiniai būtų gavę aiškių nurodymų kankinti gabenamus kalinius. Priešingai, buvo nustatytos įmantrios taisyklės, kaip saugoti kalinių transportą, ir už šių taisyklių sulaužymą grėsė nemenkos oficialios bausmės. 1941 m. gruodžio mėn. įsake „Dėl geresnio kalinių gabenimo organizavimo" karštai smerkiamas kai kurių gulago darbuotojų ir konvojaus sargybinių „neatsakingas", o kartais net „nusikalstamas" elgesys: „Dėl jo kaliniai atvyksta į paskyrimo vietą išbadėję, todėl dar ilgą laiką negali dirbti."[58]

1940 m. vasario 25 d. paskelbtame kupiname pasipiktinimo oficialiame įsake skundžiamasi ne tik tuo, kad ligoti ir neįgalūs kaliniai gabenami traukiniais į Šiaurės lagerius – tai buvo uždrausta, – bet ir tuo, kad daugelis jų neaprūpinami nei maistu, nei vandeniu, kelionėje negauna tinkamų sezonui drabužių, o jų asmens bylos vežamos atskirai ir dėl to dingsta. Kitaip tariant, kaliniams atvykus į lagerius, niekas nežinojo, nei už ką jie nuteisti, nei kokia bausme. Iš 1 900 kalinių, 1939 m. vienu transportu pasiųstų į Tolimąją Šiaurę, 590 atvyko būdami „riboto darbingumo" – per silpni arba ligoti. Kai kuriems buvo likę tik keli mėnesiai skirto bausmės laiko, o keleto kalinių bausmės laikas buvo visai pasibaigęs. Dauguma neturėjo šiltų drabužių ir buvo „prastai apsiavę". 1939 m. lapkričio mėnesį dar 272 kaliniai, iš kurių nė vienas neturėjo žieminio palto, buvo 500 kilometrų vežami atvirais sunkvežimiais; dėl to daugelis susirgo, keli vėliau mirė. Visi šie faktai buvo paskelbti, jais deramai pasipiktinta, o aplaidūs sargybiniai nubausti.[59]

Persiuntimo kalėjimų vidaus tvarką irgi reguliavo daugybė įvairių instrukcijų. Pavyzdžiui, 1940 m. liepos 26 d. įsake aprašyta, kaip turi būti tvarkomi persiuntimo kalėjimai: jame aiškiai reikalaujama, kad kalėjimų viršininkai įrengtų pirtis, parazitų naikinimo stotis ir veikiančias virtuves.[60] Ne mažiau svarbus buvo Dalstrojaus kalėjimų laivyno saugumas. Kai 1947 m. gruodžio mėnesį dviejuose laivuose, stovinčiuose Magadano uoste, sprogo dinamitas – 97 žmonės žuvo, 224 išgabenti į ligoninę. Maskva apkaltino uostą „nusikalstamu aplaidumu". Atsakingi asmenys buvo patraukti baudžiamojon atsakomybėn ir nubausti baudžiamąja atsakomybe.[61]

GULAG'o vadovybė Maskvoje puikiai žinojo, kokia klaiki kalinių kelionė laivais. 1943 m. pateiktoje prokuratūros inspektorių ataskaitoje iš Norilsko skundžiamasi, kad laivais atvykę kaliniai – juos baržomis gabendavo Jenisejaus upe – dažnai yra „prastos fizinės būklės... iš 14 125 kalinių, 1943 m. atvykusių į Norilską, apie 500 jau pirmą arba antrą dieną buvo hospitalizuoti

Dudinkoje [Norilsko uoste]; maždaug 1 000 buvo laikinai netekę darbingumo, nes kelionėje netinkamai juos maitino".[62]

Nors ir kilo šis šurmulys, gabenimo sistema laikui bėgant beveik nepasikeitė. Buvo siunčiami nurodymai, rašomi skundai. Tačiau 1944 m. gruodžio 24 d. į Tolimųjų Rytų Komsomolsko stotį atvyko konvojus, kurio kalinių būklė net GULAG'o prokuratūros padėjėjui atrodė apgailėtina. Jo oficialią ataskaitą apie „ešelono SK 950" (iš penkiasdešimt vieno vagono sudaryto traukinio) keleivių likimą galima laikyti vienu liūdniausių visos košmariškos gulago gabenimo istorijos atvejų:

> Kaliniai atvyko nešildomais vagonais, kurie nebuvo parengti žmonėms gabenti. Kiekviename vagone po 10 ar 12 gultų, ant kurių galėtų tilpti ne daugiau kaip 18 žmonių, tačiau vagonuose jų buvo iki 48. Vagonai nepakankamai aprūpinti vandens talpyklomis, todėl vanduo buvo tiekiamas su pertrūkiais, kartais trukusiais visą dieną ir naktį. Kaliniai buvo maitinami sušalusia duona, o 10 dienų išvis negavo jokio maisto. Kaliniai atvyko apsirengę vasarinėmis uniformomis, nešvarūs, aptekę utėlėmis, su aiškiai matomais nušalimų pėdsakais... susirgę kaliniai gulėjo ant vagono grindų, jie negavo medicinos pagalbos ir mirė vietoje. Lavonai ilgą laiką laikyti vagonuose...

Iš 1 402 žmonių, išsiųstų „ešelonu SK 950", į paskyrimo vietą atvyko 1 291: kelyje mirė – 53, pakeliui įvairiose ligoninėse palikti – 66. Dar 335 kaliniai tik atvykę iškart buvo paguldyti į ligoninę, jiems buvo nustatyti trečio ir ketvirto laipsnio nušalimai, plaučių uždegimas ir kitos ligos. Atrodo, ešelonas keliavo šešiasdešimt dienų, iš kurių dvidešimt keturias „dėl prasto organizavimo" prastovėjo šalutiniuose keliuose. Tačiau net šiuo išskirtiniu atveju ešelono vadas – toks draugas Chabarovas – gavo viso labo tik „papeikimą su įspėjimu".[63]

Daug kalinių, patyrusių panašias gabenimo kančias, mėgino paaiškinti, kodėl jauni, nepatyrę konvojaus sargybiniai, anaiptol nepanašūs į mokytus žudikus, dirbančius kalėjimų sistemoje, taip groteskiškai žiauriai elgėsi su kaliniais. Nina Gagen-Torn svarsto, kad gal tai ne konvojaus sargybinių pagedimas, o visiškas jų abejingumas. „Jie mūsų nelaikė žmonėmis. Mes buvome tik gyvas krovinys."[64] Antonis Ekartas, lenkas, suimtas po sovietų okupacijos 1939 m., irgi mano, kad:

> neduodavo vandens ne todėl, kad norėjo mus specialiai kankinti – lydintiems sargybiniams reikėjo papildomų pastangų jam atnešti, ir niekas nenorėjo to daryti be įsakymo. Konvojaus vadui tokie dalykai nė kiek nerūpėjo,

o sargybiniai nenorėjo stotyse lydėti kalinių prie šulinių ar vandens čiaupų kelis kartus per dieną, nes baiminosi, kad kaliniai pabėgs.[65]

Vis dėlto kai kurie buvę kaliniai pasakoja patyrę daugiau negu abejingumą: „Rytą į koridorių išėjo konvojaus viršininkas... jis atsistojo veidu į langą, nugara į mus, ir ėmė mus užgaulioti, keiktis: „Kaip jūs man įkyrėjot!“[66]

Nuoboduliu, tiksliau – nuoboduliu ir apmaudu, kad esi priverstas dirbti tokį žeminantį darbą, šį, kitaip nepaaiškinamą, reiškinį aiškino ir Solženicynas. Jis net pamėgino įsivaizduoti esąs konvojaus sargybinis. Jam tiek daug darbo, žmonių trūksta, o čia dar „nešiok kibirais vandenį – nešioti toli, be to, tai tikras įžeidimas: kodėl sovietų kareivis tarsi koks asilas turi tąsyti vandenį liaudies priešams?“ Dar blogiau, toliau mąsto jis, yra tai, kad:

padalyti kaliniams tą vandenį taip ilgai užtrunka. *Zekai* neturi savo puodelių. Kurie turėjo, iš tų juos pavogė, taigi galiausiai – reikia jiems visiems duoti du valdiškus puodelius, kad atsigertų, o kol vienas geria, tau reikia stovėti šalia, vėl semti vandenį ir juos girdyti...

Bet konvojaus sargybinis būtų galėjęs tai ištverti, būtų nešiojęs vandenį ir jį samstęs, jei tie kiaulės, prisiplempę vandens, paskui nesiprašytų į tualetą. Taigi štai kaip išeina: jei visą dieną neduosi jiems vandens, jie nesiprašys į tualetą. Duosi vandens vieną kartą, jie ir į tualetą eis vieną kartą, pasigailėsi, duosi vandens dukart – jie ir į tualetą eis dukart. Paprasčiausias, gryniausias sveiko proto sprendimas: reikia tiesiog neduoti jiems gerti.[67]

Kad ir kokiais motyvais vadovavosi sargybiniai – abejingumu, nuoboduliu, pykčiu, įžeistu išdidumu, – jų elgesys kalinius veikė pražūtingai. Todėl į lagerius beveik visi atvykdavo ne tik sutrikę, pažeminti patirties kalėjimuose ir tardyme, bet ir fiziškai išsekę, visiškai pasirengę kitai kelionės į gulago sistemą stadijai: įžengti į lagerį.

Jei kaliniai atvykdavo dar nesutemus, jei jie nebūdavo visiškai pasiligoję ir jei pakakdavo entuziazmo pakelti akis į viršų, pirmiausia pamatydavo lagerio vartus. Dažniausiai ant vartų būdavo užkeltas šūkis. Ant įėjimo į vieną Kolymos *lagpunktų* „buvo pakabinta iš faneros išpjauta vaivorykštė, papuošta šūkiu: „Darbas SSRS yra sąžiningumo, šlovės, narsos ir didvyriškumo reikalas!“[68] Barbarą Armonas Irkutsko priemiesčio pataisos darbų kolonijoje pasveikino šūkis: „Sąžiningu darbu grąžinsiu skolą tėvynei“[69]. Kitas kalinys, atvykęs į Solovkus 1933 m. (tada ten jau buvo griežto režimo kalėjimas), pamatė tokį užrašą: „Geležiniu kumščiu nuvesime žmoniją į laimę!“[70] Jurijus Čirkovas, kuris buvo suimtas keturiolikos metų, Solovkuose irgi pamatė

šūkį: „Per darbą – į laisvę!", labai nesmagiai primenantį virš Osvencimo vartų kabojusį šūkį: „Arbeit Macht Frei" (Darbas išlaisvina).[71]

Naujo etapo atvykimą į lagerį, kaip ir į kalėjimą, lydėjo savos apeigos: kalėjimo ir gabenimo išvargintus kalinius reikėjo paversti dirbančiais *zekais*. Lenkų kalinys Karolis Colonna-Czosnowskis prisimena:

> Kai atvykome į lagerį, [m]us labai ilgai skaičiavo... Tą vakarą atrodė, jog skaičiavimas niekada nesibaigs. Begalę kartų mums liepė sustoti po penkis, paskui kiekviena eilė turėdavo žengti tris žingsnius į priekį, o susirūpinę enkavėdistai garsiai šūkčiojo: „odin, dva, tri..." ir stropiai rašėsi skaičius į didelius bloknotus. Tikriausiai, sudėjus gyvų kalinių skaičių su tais, kurie pakeliui buvo nušauti, niekaip nepavykdavo gauti reikalingo rezultato.[72]

Baigus skaičiuoti, vyrai ir moterys buvo vedami į pirtį ir nuskutami plikai, taip pat ir jų kūnai. Oficialiai ši procedūra buvo būtina higienos sumetimais[73] – laikantis dažniausiai pasiteisinančios prielaidos, kad kaliniai, atvykę iš sovietų kalėjimų, bus aptekę utėlėmis, – tačiau ji turėjo ir svarbią simbolinę reikšmę. Ypač ja baisėjosi ir bjaurėjosi moterys, ir nenuostabu. Joms dažnai tekdavo nusivilkti drabužius ir nuogoms, varstomoms vyrų kareivių žvilgsnių, laukti eilėje, kol bus nuskustos. „Pirmą kartą, – prisimena Elinora Olickaja, kuriai teko dalyvauti šioje ceremonijoje, kai atvyko į Kolymą, – aš išgirdau pasipriešinimo šūksnius: moterys lieka moterimis..."[74] Olga Adamova-Šliozberg panašų išgyvenimą patyrė persiuntimo kalėjime:

> Mes nusirengėme, atidavėme drabužius dezinfekuoti ir jau ketinome eiti į viršų, į prausyklą, kai staiga pamatėme, kad laiptai nuo apačios iki viršaus pilni sargybinių. Išraudusios nuleidome galvas ir susispietėme į krūvą. Bet aš pakėliau galvą ir akimis sutikau vyriausio karininko žvilgsnį. Jis niūriai mane nužvelgė. „Paskubėkit, paskubėkit, – suriko. – Judinkitės!"
> Staiga pajutau, kaip man palengvėjo, o padėtis net pasirodė gana komiška. „Velniop juos, – pamaniau. – Man jie tokie pat vyrai, kaip bulius Vaska, kurio bijojau vaikystėje."[75]

Kai kaliniai jau būdavo nuprausti ir nuskusti, ateidavo eilė kitam vyrų ir moterų pavertimo anoniminiais *zekais* etapui – drabužių paskirstymui. Taisyklės, leidžiančios arba draudžiančios kaliniams vilkėti savo drabužiais, buvo skirtingos įvairiu laiku ir įvairiose vietose. Praktikoje lemiamas žodis priklausė konkrečių lagerių viršininkams: „Viename *lagpunkte* buvo leidžiama vilkėti savo drabužiais, kitame – ne", – prisimena Galina Smirnova, šeštojo dešimtmečio pradžioje kalėjusi Ozerlage.[76] Ne visada tai buvo svarbu:

kai kaliniai galiausiai pasiekdavo lagerius, daugelio jų drabužiai jau būdavo virtę skarmalais arba seniai pavogti.

Tiems, kurie savo drabužių neturėjo, tekdavo vilktis lagerio uniformas, jos visada būdavo senos, suplyšusios, blogai pasiūtos, o dažnai ir netinkamo dydžio. Kai kuriems kaliniams, ypač moterims, kartais atrodydavo, kad šitokiais drabužiais buvo mėginama tyčia jas pažeminti. Ana Andrejeva, rašytojo ir spiritualisto Daniilo Andrejevo žmona, iš pradžių atsidūrė lageryje, kuriame kaliniams buvo leidžiama vilkėti savo drabužiais. Vėliau, 1948 m., ją perkėlė į kitą lagerį, kuriame tai buvo uždrausta. Ši permaina ją nuoširdžiai įskaudino: „Jie iš mūsų atėmė viską, atėmė mūsų vardus, viską, kas sudaro žmogaus asmenybę, ir aprengė mus, aš net negaliu apsakyti – beformiais skarmalais..."[77]

Niekas nė nemėgino pasirūpinti, kad kaliniai gautų jiems tinkamo dydžio drabužius. „Mes gavome po ilgus apatinius, – rašo Januszas Bardachas, – dar po juodus marškinius, dygsniuotas kelnes, ilgą dygsniuotą paltą, veltinę kepurę su ausinėmis, batus guminiais padais ir šiltas kumštines pirštines su pamušalu. Drabužiai buvo dalijami bet kaip, mums patiems teko susirasti reikalingo dydžio. Mano visi gauti drabužiai man buvo gerokai per dideli, kelias valandas teko mainikauti, kol gavau tinkamesnius."[78]

Kita kalinė, taip pat labai niekinamai atsiliepianti apie lagerių aprangos madas, rašo, jog jie gavo po „trumpą paltą su pamušalu, dygsniuotas kojines iki kelių ir batus iš beržo tošies. Atrodėme kaip neapsakomos pabaisos. Savo daiktų beveik nebeturėjome. Viską buvome pardavusios, tiksliau – išmainiusios į duoną su kalėjimuose sutiktomis moterimis. Šilkinės kojinės ir skarelės kėlė tokį susižavėjimą, kad mums teko jas parduoti. Atsisakyti būtų buvę pernelyg pavojinga".[79]

Kaliniai manė, kad suplyšę drabužiai specialiai skirti jiems pažeminti, todėl vėliau daugelis labai stengėsi juos susitaisyti. Viena kalinė prisimena, kad iš pradžių jai buvo vis vien, kad gavo „labai senus ir suplyšusius" drabužius. Tačiau vėliau ji pradėjo lopyti skyles, prisiuvo kišenes ir, „kaip kitos moterys", taisė drabužius, kad nesijaustų tokia pažeminta.[80] Apskritai moterys, mokančios siūti ar adyti, galėjo užsidirbti papildomą duonos davinį, kadangi daug kas troško bent šiek tiek pagerinti kasdienius drabužius: netrukus matysime, kad gebėjimas išsiskirti iš kitų, atrodyti truputį geriau bus siejamas su aukštesniu statusu, geresne sveikata, šiokiomis tokiomis privilegijomis. Varlamas Šalamovas gerai suprato šių nedidelių skirtumų svarbą:

> Lageriuose būna „asmeniniai" ir „bendri" baltiniai – tokių kalbos perlų pasitaiko oficialiuose raštuose. „Asmeniniai" baltiniai naujesni ir truputį geresni, jie skiriami „patikimiesiems", kalinių brigadininkams ir kitiems privilegijuotiems asmenims... „bendri" baltiniai skirti visiems. Juos dalija

pirtyje išsimaudžiusiems kaliniams mainais į nešvarius baltinius, kurie prieš tai būna atskirai surenkami ir suskaičiuojami. Nėra jokios galimybės pasirinkti baltinių dydį. Švarūs baltiniai – gryniausia loterija, ir mane apimdavo keistas, baisus gailestis matant, kaip suaugę vyrai verkia dėl neteisybės, nes gavo švarius sudėvėtus baltinius mainais į nešvarius, bet dar gerus. Niekas negali žmogaus minčių nukreipti nuo smulkių kasdienių nemalonumų...[81]

Vis dėlto sukrėtimas, sukeltas privalomo prausimosi, skutimo ir perrengimo *zekų* drabužiais, buvo tik pirmoji ilgos iniciacijos stadija. Netrukus po jos kalinių laukė viena svarbiausių jų gyvenimo lageriuose procedūrų – rūšiavimas ir priskyrimas konkrečiai darbininkų kategorijai. Rūšiavimas paveiks visus kalinio gyvenimo aspektus, pradedant nuo jo statuso lageryje, nuo to, kokio tipo barake jis gyvens, kokio pobūdžio darbus jam bus paskirta dirbti. Visa tai, kartu paėmus, gali lemti, ar išgyvens jis, ar mirs.

Reikia pabrėžti, kad nė viename iš atsiminimų man nepavyko rasti aprašytos „selekcijos“, kokia buvo vykdoma Vokietijos mirties stovyklose. Turiu omenyje, kad man neteko skaityti apie reguliariai atliekamą selekciją, po kurios nusilpę kaliniai nuvedami į šalį ir sušaudomi. Tokie žvėriškumai lageriuose vyko (vienas atsiminimų apie Solovkus autorius tvirtina panašų dalyką išgyvenęs),[82] tačiau įprasta praktika, bent jau ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje ir penktojo dešimtmečio pradžioje, buvo kitokia. Į kai kuriuos tolimesnius lagerius atvykusių nusilpusių kalinių nesušaudydavo, priešingai, skirdavo jiems „karantiną“, taip siekta užkirsti kelią galbūt jų nešiojamoms užkrečiamoms ligoms ir leisti patiems ligoniams „atsipenėti“, atgauti jėgas po ilgų kalėjime praleistų mėnesių ir siaubingos kelionės. Atrodo, lagerių viršininkai šio principo laikėsi, apie tai pasakoja ir kaliniai.[83]

Pavyzdžiui, Aleksandrui Veisbergui buvo paskirtas geresnis maitinimas, leista pailsėti, ir tik paskui jis buvo pasiųstas į šachtą.[84] Po ilgos kelionės į Uchtižemlagą Jerzis Gliksmanas – lenkų socialistas, kuriam kitados taip patiko Maskvoje matyta Pogodino pjesė „Aristokratai“, – gavo tris dienas poilsio, ir visą šį laiką su juo ir kitais drauge atvykusiais kaliniais buvo elgiamasi kaip su „svečiais“.[85] Piotrui Jakirui, sovietų generolo sūnui, Sevurallage buvo paskirtas keturiolikos dienų karantinas.[86] Jevgenija Ginzburg prisimena pirmąsias kelias dienas Magadane, didžiausiame Kolymos mieste, praleistas kaip „skausmo, atminties spragų ir tamsios užmaršties bedugnės sūkurį“. Ji su kitomis kalinėmis buvo tiesiai iš laivo „Džurma“ nugabenta į ligoninę, kur per du mėnesius visai atgavo jėgas. Kai kas į tai žvelgė skeptiškai. „Avinėlis aukojimui, – tarė kita kalinė, Liza Ševeleva. – Leisk paklausti, o kam tau tos jėgos? Vos tik išeisi iš čia, keliausi tiesiai į darbus, o po savaitės vėl būsi tokia pat išgaišėlė, kokia buvai „Džurmoje“...“[87]

Kai kaliniai atgaudavo jėgas (jei tam būdavo sudaromos sąlygos) ir persirengdavo (jei jiems būdavo leidžiama vilkėti naujais drabužiais), prasidėdavo tikrasis rūšiavimas ir skirstymas. Iš principo šį procesą reglamentavo itin daug taisyklių. Dar ketvirtojo dešimtmečio pradžioje GULAG'as paskelbė labai griežtus ir sudėtingus nurodymus, kaip klasifikuoti kalinius. Teoriškai kalinių darbo užduotys turėjo atspindėti du kriterijus: kalinio „socialinę kilmę" bei jam skirtą bausmę ir jo sveikatos būklę. Anais ankstyvaisiais laikais kaliniai buvo skirstomi į tris kategorijas: „darbininkų klasei" priklausantys kaliniai, nuteisti ne už kontrrevoliucinius nusikaltimus ir ne ilgesniam kaip penkerių metų laikotarpiui; „darbininkų klasei" priklausantys kaliniai, nuteisti ne už kontrrevoliucinius nusikaltimus ilgesniam negu penkerių metų laikotarpiui; ir kaliniai, nuteisti už kontrrevoliucinius nusikaltimus.

Kiekvienos kategorijos kaliniams būdavo priskiriamas vienas iš trijų kalėjimo režimo tipų: privilegijuotas, lengvas ir „pirmos eilės", arba griežtas. Vėliau kalinius apžiūrėdavo medicinos komisija, kuri nuspręsdavo, ar jie tinkami sunkiems darbams, ar tik lengviems. Tik tada lagerio administracija, atsižvelgusi į visus šiuos kriterijus, kiekvienam kaliniui paskirdavo darbą. Atsižvelgiant į tai, kaip kaliniui sekasi įvykdyti šio darbo išdirbio normas, jam buvo skiriamas vienas iš keturių maisto davinių: pagrindinis, darbininko, „pagerintas" arba „bausmės".[88] Visos šios kategorijos buvo daugybę kartų keičiamos. Pavyzdžiui, pagal 1939 m. Berijos išleistą įsaką kaliniai buvo skirstomi į „tinkamus sunkiems darbams", „tinkamus lengviems darbams" ir „invalidus" (kartais šios kategorijos dar žymėtos raidėmis A, B ir C); kiekvienai grupei priklausančių kalinių skaičių reguliariai tikrino GULAG'o administracija Maskvoje, ji labai nepalankiai žiūrėjo į lagerius, kuriuose susikaupdavo per daug kalinių „invalidų".[89]

Rūšiavimas vyko toli gražu ne sklandžiai. Jį sudarė oficialioji pusė – ją primesdavo lagerių viršininkai – ir neoficialūs veiksniai: kaliniai tardavosi ir derėdavosi tarpusavyje. Daugeliui pirmoji lageriuose atliekamos klasifikacijos patirtis buvo gana žiauri. George'as Bienas, jaunas vengras, suimtas Budapešte Antrojo pasaulinio karo pabaigoje, 1946 m. vykdomą rūšiavimą palygino su vergų prekyba:

> Visi buvo išvaryti į kiemą, liepta nusirengti nuogai. Išgirdęs šaukiant savo pavardę, turėjai stoti prieš medicinos komisiją, tikrinančią sveikatą. Komisijos narys sveikatą tikrino suimdamas sėdmenų odą ir įvertindamas raumenų masę: žmogaus ištvermė buvo nustatoma pagal jo raumenų apimtį. Jei pereini medicinos komisiją, vadinasi, esi priimtas ir tavo dokumentai atsiduria atskiroje krūvelėje. Tai darė moterys baltais chalatais, kurioms nelabai buvo ko rinktis iš šių gyvų lavonų. Jos rinkosi jaunesnius kalinius, nepaisydamos jų raumenų.[90]

Jerzis Gliksmanas, rašydamas apie rūšiavimą Kotlaso persiuntimo lageryje, iš kurio kaliniai buvo siunčiami į šiauriau nuo Archangelsko esančius lagerius, irgi mini „vergų prekybą". Sargybiniai pažadino kalinius naktį ir liepė jiems rytą prisistatyti su visais daiktais. Dalyvauti privalėjo visi kaliniai, net tie, kurie sunkiai sirgo. Visus išvedė iš lagerio į mišką. Po valandos atvyko į erdvią proskyną, kurioje kalinius sustatė kolonomis po šešiolika žmonių:

> Visą dieną žiūrėjau, kaip nepažįstami karininkai, vieni uniformuoti, kiti civiliniais drabužiais, vaikščiojo tarp kalinių, kai kuriems liepdavo nusivilkti *fufaikas* [striukes], čiupinėjo jų rankas, kojas, apžiūrinėjo delnus, kitiems liepdavo pasilenkti. Kartais kalinys turėdavo išsižioti ir jie apžiūrėdavo jo dantis, tarsi arklių pirkliai kaimo mugėje... vieni ieškojo inžinierių ir patyrusių šaltkalvių arba tekintojų, kitiems reikėjo stalių, ir visiems trūko fiziškai stiprių vyrų, galinčių dirbti miško kirtavietėse, žemės ūkyje, anglių kasyklose ir prie naftos gręžinių.

Svarbiausia šių apžiūrą atliekančių karininkų užduotis, kaip suprato Gliksmanas, buvo „nesileisti apkvailinamiems ir nepriimti į lagerius luošių, invalidų ar ligonių, trumpai tariant – asmenų, kurie tik dykai valgytų duoną. Dėl šios priežasties specialieji agentai atvykdavo pasirinkti geriausių kalinių".[91]

Tačiau jau pirmą akimirką būdavo aišku, kad taisyklės bus laužomos. Ninai Gagen-Torn 1947 m. Temnikovsko lageryje teko patirti itin žeminantį rūšiavimą, kuris galiausiai baigėsi gerai. Kai jos kolona atvyko į lagerį, visos kalinės tuojau pat buvo nusiųstos į prausyklą, o jų drabužiai sumesti į dezinfekcijos kamerą. Paskui, dar šlapios ir visiškai nuogos, moterys buvo suvarytos į kambarį, kuriame, kaip joms pasakė, bus „tikrinama sveikata". Jas apžiūrės „gydytojai"; taip ir buvo, o su gydytojais – lagerio gamybos skyriaus vadovas ir sargybiniai:

> Majoras ėjo palei rikiuotę paskubomis apžiūrėdamas kūnus. Jis skirstė prekes – šitą į gamybą, aną į siuvyklą! Į kolūkį! Į zoną! Į ligoninę! Gamybos skyriaus vadovas rašėsi pavardes.
> Išgirdęs jos pavardę, majoras pažvelgė atidžiau ir paklausė:
> – Jūs profesoriaus Gagen-Torno giminė?
> – Dukra.
> – Paskirkite ją į ligoninę, matote, jai niežai, štai raudonos dėmės ant pilvo.

Kadangi Ninai Gagen-Torn ant pilvo nebuvo jokių raudonų dėmių, ji nusprendė – kaip vėliau paaiškėjo, teisingai, – kad majoras kadaise pažinojo jos tėvą, juo žavėjosi, ir dabar bent trumpam išgelbėjo ją nuo sunkaus darbo.[92]

Vos atsidūrusio lageryje kalinio elgesys per rūšiavimą ir po jo galėjo iš esmės paveikti jo likimą. Pavyzdžiui, lenkas romanistas Gustavas Herlingas, atsidūręs Kargopollage ir gavęs tris dienas poilsio, per tą laiką įvertino padėtį ir pardavė „karininko aulinius už 900 gramų duonos *urkai* [kriminaliniam nusikaltėliui] iš geležinkelio nešikų brigados". Atsilygindamas kriminalinis kalinys pasinaudojo savo ryšiais lagerio administracijoje ir padėjo Herlingui gauti kroviko darbą maisto aprūpinimo centre. Herlingui pasakė, kad darbas sunkus, tačiau bent jau galima pasivogti papildomo maisto, pasirodė – tai tiesa. Be to, jis iškart buvo privilegijuotas. Lagerio viršininkas liepė jam

> prisistatyti į lagerio krautuvę ir pasiimti *bušlatą* [vatinę skrandą ilgomis rankovėmis], ausinę, kelnes su pamušalu, neperšlampamas pirštines iš brezento ir geriausios kokybės, t. y. tik truputį padėvėtus, veltinius – tai komplektas drabužių, kuriuos gaudavo tik geriausios „stachanovininkų" kalinių brigados.[93]

Mainikaujama ir gudraujama buvo įvairiais būdais. Atvykęs į Uchtižemlagą Gliksmanas tuojau pat suprato, kad „specialisto" vardas, gautas Kotlaso persiuntimo lageryje (jis buvo priskirtas prie profesionalių ekonomistų), pačiame koncentracijos lageryje nieko nereiškia. Be to, jau pirmomis gyvenimo lageryje dienomis jis pastebėjo, kad sumanesni jo pažįstami rusai nesivargino laikytis oficialių formalumų:

> Dauguma „specialistų" tris gautas dienas panaudojo visiems lagerio kabinetams ir įstaigoms aplankyti: visur ieškojo pažįstamų ir įtartinai derėjosi su kai kuriais lagerio pareigūnais. Jie buvo susirūpinę ir kupini jaudulio. Kiekvienas turėjo savo paslapčių ir bijojo, kad kas nors nesugadintų jo planų, nepasičiuptų patogesnio darbo, kurio trośko visi. Šie žmonės bematant susivokė, kur eiti, į kieno duris belsti ir ką sakyti.

Būtent dėl to tikras, kvalifikuotas lenkas gydytojas buvo pasiųstas į mišką kirsti medžių, o buvęs suteneris gavo įstaigoje buhalterio vietą, „nors neturėjo nė mažiausio supratimo apie buhalterinę apskaitą ir apskritai buvo beveik neraštingas".[94]

Kaliniai, kuriems tokiu būdu pavyko išvengti fizinio darbo, iš tiesų padėjo savo išgyvenimo strategijos pagrindus, tačiau tai buvo tik pradžia. Jiems dar teks išmokti keistų taisyklių, kurios valdė kasdienį lagerio gyvenimą.

10 skyrius

Gyvenimas lageriuose

Tolimo varpo garsas
Auštant skverbiasi į kamerą –
Girdžiu, kaip varpas mane šaukia:
„Kur tu? Kur tu?“
„Aš čia“... Ir pasveikinimo ašaros,
Šykščios nelaisvės ašaros...
Ne dėl Dievo,
O dėl tavęs, Rusija.

Simeonas Vilenskis, 1948[1]

Remiantis iki šiol turimais tiksliausiais apskaičiavimais, 1929–1953 m. gulago sistemai priklausė 476 lagerių kompleksai.[2] Bet šis skaičius gali klaidinti. Tikrovėje kiekvienam iš šių lagerių kompleksų priklausė dešimtys, o kartais net šimtai mažesnių lagerių, vadinamųjų *lagpunktų*. Šių *lagpunktų* dar niekas nėra suskaičiavęs ir tikriausiai jau nebesuskaičiuos, nes vieni iš jų buvo laikini, kiti nuolatiniai, o treti skirtingu laiku priklausė skirtingiems lageriams. Apie *lagpunktuose* galiojusias taisykles bei papročius sunku būtų pasakyti ką nors tokio bendro, kas galėtų jiems visiems tikti. Net tais laikais, kai lagerių sistemą valdė Berija (tai truko iš esmės nuo 1939 m. iki Stalino mirties 1953 m.), gyvenimo ir darbo sąlygos įvairiuose gulago padaliniuose buvo nepaprastai skirtingos, be to, jos keitėsi laikui bėgant.

„Kiekvienas lageris yra atskiras pasaulis, atskiras miestas, atskira šalis“, – rašė sovietų aktorė Tatjana Okunevskaja; be to, kiekvienas lageris turėjo savo charakterį.[3] Gyvenimas kuriame nors didžiųjų, pramoninių Tolimosios Šiaurės lagerių labai skyrėsi nuo gyvenimo kolūkiniame lageryje Pietų Rusijoje. Gyvenimas bet kuriame lageryje per patį Antrojo pasaulinio karo įkarštį, kai mirdavo kas ketvirtas *zekas*, buvo visiškai kitoks, negu gyvenimas šeštojo dešimtmečio pradžioje, kai mirtingumas lageriuose buvo kone toks pat, kaip visoje šalyje. Gyvenimas lageryje, kuriam vadovavo palyginti liberalus viršininkas, buvo ne toks pat, kaip gyvenimas lageryje, valdomame sadisto. Be to, *lagpunktai* buvo įvairaus dydžio, juose kalėdavo nuo kelių dešimčių iki kelių tūkstančių kalinių, skyrėsi ir *lagpunktų* gyvavimo

trukmė. Vieni, įkurti trečiąjį dešimtmetį, išliko iki devintojo dešimtmečio – jie buvo paversti kalėjimais kriminaliniams nusikaltėliams. Kiti, pavyzdžiui, tie, kurie buvo įkurti tiesiant Sibiro kelius ir geležinkelius, išsilaikydavo vos vieną vasarą.

Vis dėlto karo išvakarėse beveik visuose lageriuose būta tam tikrų gyvenimo ir darbo bendrumų. *Lagpunktai* buvo įkurti įvairiose klimato zonose, tačiau jų veiklą koordinuojanti nacionalinė politika nebesvyravo taip smarkiai, kaip ketvirtąjį dešimtmetį. Gulago valdymą perėmė ta pati inertiška biurokratija, kuri galų gale savo sunkia ranka prislėgė bene visus gyvenimo Sovietų Sąjungoje aspektus.

Šia prasme labai stebina skirtumas tarp padrikų, miglotų 1930 m. paskelbtų lagerių veiklą reglamentuojančių taisyklių bei nurodymų ir kur kas smulkesnių įsakų, kurie pasirodė į valdžią atėjus Berijai. Šis skirtumas, regis, atspindi pasikeitusį centrinės valdžios organų – GULAG'o administracijos Maskvoje – ir regionuose dirbančių lagerių viršininkų santykį. Pirmąjį, eksperimentinį, gulago egzistavimo dešimtmetį nesistengta įsakais nurodinėti, kaip turėtų atrodyti lageriai; beveik nebuvo kalbama nė apie kalinių elgesį. Buvo nubrėžta bendra veiklos schema, o smulkius klausimus vietos lagerių viršininkai turėjo išspręsti patys.

Tačiau vėlesni įsakai jau buvo labai konkretūs ir nepaprastai smulkmeniški; įkvėpti GULAG'o deklaruojamo tikslingumo, jie apėmė beveik visus lagerių gyvenimo aspektus, pradedant barakų statyba ir baigiant kalinių dienotvarke.[4] Atrodo, kad nuo 1939 m. Berija (vadinasi, veikiausiai ir Stalinas) liovėsi gulago lagerius laikyti vien mirties stovyklomis, kuo iš esmės jie ir buvo paversti 1937 ir 1938 metais. Žinoma, tai nereiškia, kad lagerių administratoriams dabar labiau rūpėjo išsaugoti žmonių gyvybes, jau nekalbant apie pagarbą žmogaus orumui. Nuo 1939 m. Maskvą labiausiai domino ekonominis aspektas: kalinius nutarta priderinti prie lagerių gamybos plano, kaip mechanizmo dantračius.

Siekiant šio tikslo, Maskvos paskelbtomis taisyklėmis buvo stengiamasi griežtai kontroliuoti kalinius; kontroliuojama buvo manipuliuojant jų gyvenimo sąlygomis. Jau minėjome, kad paprastai *zekai* lageriuose būdavo suskirstomi atsižvelgus į jiems paskirtą bausmę, profesiją ir darbingumą (*trudosposobnost*). Oficialiai lageryje kiekvienam *zekui* buvo skiriamas konkretus darbas ir išdirbio normos. Oficialiai lageryje kiekvienam *zekui*, atsižvelgus į tai, kaip gerai ar blogai jis vykdo šias normas, užtikrinamas minimalus pragyvenimas (maistas, drabužiai, pastogė, gyvenimo erdvė). Iš principo visais lagerio gyvenimo aspektais buvo siekiama padidinti gamybos rodiklius; net lagerio „kultūros ir ugdymo dalis“ egzistavo iš esmės todėl, kad ji, GULAG'o vadovų manymu, galėjo įtikinti kalinius sunkiai dirbti. Iš principo inspek-

torių komandos turėjo užtikrinti, kad visi lagerio gyvenimo aspektai veiktų darniai. Iš principo kiekvienas *zekas* net turėjo teisę skųstis lagerio viršininkui, Maskvai, Stalinui, jei lageryje nebūtų laikomasi šių taisyklių.

Vis dėlto tikrovė atrodė visai kitaip. Žmonės – ne automatai, lageriai netapo švariais, tiksliai funkcionuojančiais fabrikais, ir visa sistema niekada neveikė taip, kaip buvo sumanyta. Sargybiniai buvo korumpuoti, administracijos darbuotojai vogė, o kaliniai sugalvodavo būdų, kaip apeiti lagerio taisykles arba jų nesilaikyti. Kaliniai lageriuose sukurdavo neoficialią hierarchiją, kuri kartais sutardavo, o kartais konfliktuodavo su oficialia lagerio administracijos sukurta hierarchija. Nors iš Maskvos reguliariai atvykdavo inspektoriai, neretai su papeikimais bei piktais laiškais iš centro, retas lageris priartėjo prie teorinio modelio. Ir nors kalinių skundams buvo neva skiriama labai daug dėmesio (jiems ištirti būdavo įkuriamos ištisos komisijos), jie retai kada padėdavo ką nors iš tiesų pakeisti.[5]

Šis skirtumas tarp to, kaip lagerius įsivaizdavo GULAG'o administracija Maskvoje, ir to, kokie jie buvo iš tikrųjų (popieriuje užrašytų taisyklių ir tikrovės neatitikimas), gyvenimui gulage suteikė ypatingą, siurrealistinį atspalvį. Teoriškai GULAG'o Maskvos administracija valdė kalinių gyvenimą iki smulkmenų. Praktikoje aiškėjo, kad kiekvieną šio gyvenimo aspektą dar veikia kalinio santykiai su jį kontroliuojančiais asmenimis ir su kitais kaliniais.

Zona: už spygliuotos vielos

Akivaizdu, kad efektyviausia lagerio administracijos turima kontrolės priemonė buvo galimybė kontroliuoti kalinių gyvenamąją erdvę, vadinamąją zoną, arba „kalėjimo zoną“. Įstatymai reikalavo, kad zona būtų kvadrato arba stačiakampio formos. „Siekiant užtikrinti geresnį matomumą“, buvo uždraustos natūralios ar netaisyklingos erdvės.[6] Šiame kvadrate ar stačiakampyje nebuvo kur paganyti akių. Tipiškame *lagpunkte* beveik visi pastatai buvo panašūs vienas į kitą. Lagerio pastatų fotografijose, kadaise darytose Vorkutos administratorių ir išsaugotose Maskvos archyvuose, matyti primityvūs mediniai beveik visiškai vienodi pastatai, kuriuos vieną nuo kito skiria tik parašai po nuotraukomis, skelbiantys, jog vienas iš jų – „karceris“, kitas – „valgykla“.[7] Lagerio centre, netoli vartų, dažniausiai būdavo didelė atvira aikštė, kurioje kaliniai du kartus per dieną išsirikiavę laukdavo, kol juos suskaičiuos. Tiesiai už vartų dažniausiai stovėdavo keletas sargybiniams skirtų barakų ir administracijos darbuotojų namai, irgi mediniai.

Zoną nuo bet kurios kitos darbo vietos skyrė, žinoma, ją supanti tvora. Jacques'as Rossi knygoje *The Gulag Handbook* rašė:

> Tvorą dažniausiai sudaro mediniai iki trečdalio į žemę įkalti basliai. Jų aukštis nuo 2,5 iki 6 metrų: tai priklauso nuo vietos sąlygų. Horizontaliai tarp baslių, tarpas tarp jų apie šešis metrus, ištempta nuo septynių iki penkiolikos eilių spygliuotos vielos. Įstrižai per kiekvieną tarpą tarp dviejų baslių ištiestos dar dvi eilės vielos.[8]

Jei lageris ar kolonija buvo netoli miesto, vietoj spygliuotos vielos zoną aptverdavo siena arba statinių ar plytų tvora, kad joks praeivis iš lauko nematytų, kas vyksta viduje. Aptvarai buvo tvirti: pavyzdžiui, Medvežjegorske Baltosios jūros kanalo lagerio centrinės būstinės aukšta ketvirtojo dešimtmečio pradžios medinė tvora tebestovėjo, kai aš ten lankiausi 1998 metais.

Ir kaliniai, ir sargybiniai norėdami patekti už tvoros turėjo pereiti *vachtą* – sargybos būstinę. Dieną *vachtoje* sėdintys sargybiniai tikrindavo visus įeinančius ir išeinančius, apžiūrėdavo į lagerį ateinančių laisvųjų darbininkų ir konvojaus sargybinių, išvedančių kalinius iš teritorijos, leidimus. Lageryje „Perm-36", kuris atstatytas toks, koks buvo, *vachta* – praėjimas tarp dvejų vartų. Kalinys įeina pro vienus vartus ir sustoja ankštoje erdvėje, čia jis patikrinamas arba apieškomas. Tik tada gali eiti pro antruosius vartus. Labai panaši sistema Sicilijos bankuose.

Tačiau zonos ribas nustatydavo ne tik spygliuota viela ir tvoros. Daugelyje lagerių sargybiniai stebėdavo kalinius iš aukštų medinių sargybos bokštų. Kartais teritoriją saugodavo ir šunys, grandinėmis prirakinti prie metalinės vielos, juosiančios visą zoną. Šunys, dresuoti specialiai apmokytų sargybinių, kaliniams artinantis lodavo, sekdavo jų pėdsakais ir mėginančius pabėgti vydavosi. Taigi kalinius saugojo regos, uoslės ir garso užtvaros, jau nekalbant apie spygliuotą vielą ir plytų tvoras.

Dar kalinius uždarytus laikė baimė, kurios vienos kartais pakakdavo, kad kaliniai liktų visiškai neaptvertame lageryje. Margarete Buber-Neumann kalėjo negriežto režimo lageryje, kurio kaliniams „buvo leidžiama laisvai išeiti iki pusės mylios už lagerio teritorijos; peržengus šią ribą, sargybiniai šaudavo neįspėję".[9] Tai buvo neįprasta: daugelyje lagerių sargybiniai neįspėję šaudavo kur kas anksčiau. 1939 m. paskelbtose taisyklėse Berija liepė visiems lagerių viršininkams už tvoros palikti neutralią zoną, ne siauresnę negu 5 metrų žemės juostą.[10] Sargybiniai vasarą reguliariai grėbstydavo šią juostą, o žiemą tyčia palikdavo ją apsnigtą, kad geriau matytų bėgti mėginančių kalinių pėdsakus. Neutralią teritoriją kartais pažymėdavo spygliuota viela, o kartais ženklais su užrašu: „Zapretnaja zona" (uždrausta zona). Tą neutralią teritoriją

dar vadindavo „mirties zona“, nes sargybiniams buvo leidžiama šauti į kiekvieną, kuris į ją įžengs.[11]

Ir vis dėlto *lagpunktus* supančios tvoros, šunų apsauga ir užtvaros nebuvo visiškai neįveikiamos. Vokietijos koncentracijos stovyklos buvo absoliučiai neįžengiamos, pasak vieno eksperto – „visiškai, hermetiškai uždaros“,[12] o sovietų lageriai šiuo požiūriu buvo kitokie.

Pirmiausia, sovietų sistemoje kaliniai buvo skirstomi į sargybinių lydimus (*konvoinyje*) ir nelydimus (*beskonvoinyje*); sargybinių nelydimi kaliniai (jų buvo mažuma) turėjo teisę savarankiškai kirsti lagerio teritorijos ribas, atlikti sargybinių pavedimus, dienomis dirbti nesaugomoje geležinkelio juostoje ir net gyventi privačiuose butuose už zonos ribų. Pastaroji privilegija lagerių istorijoje atsirado seniai, chaotiškiausiais ketvirtojo dešimtmečio pradžios laikais.[13] Nors ji vėliau kelis kartus buvo griežtai uždrausta, galutinai neišnyko. Vienose 1939 m. rašytose taisyklėse lagerių viršininkams primenama, kad „visiems be išimčių kaliniams draudžiama gyventi už zonos ribų esančiuose kaimuose, individualiuose butuose ar lageriui priklausančiuose namuose“. Teoriškai lageriui reikėjo gauti net specialų leidimą, jei sugalvojo kalinius apgyvendinti už zonos ribų, nors ir saugomuose būstuose.[14] Praktikoje šių taisyklių dažnai buvo nepaisoma. Nors potvarkis ir buvo paskelbtas 1939 m., net gerokai vėliau rašytose inspektorių ataskaitose dar minimi įvairūs pažeidimai. Vienas inspektorius skundėsi, kad Ordžonikidzės mieste kaliniai vaikšto gatvėmis, eina į turgų, lankosi privačiuose butuose, geria ir vagiliauja. Vienoje Leningrado kolonijoje kaliniui buvo duotas arklys, ir šis raitas pabėgo. Voroneže pataisos darbų kolonijos Nr. 14 ginkluotas sargybinis paliko gatvėje stovinčius trisdešimt aštuonis kalinius, o pats užėjo į parduotuvę.[15]

Maskvos prokuratūra laišku kreipėsi į kitą lagerį, esantį Sibire, netoli Komsomolsko miesto, kaltindama viršininkus tuo, kad šie leidę net 1 763 kaliniams įgyti sargybinių nelydimų kalinių statusą. Prokuratūra piktai rašo, kad dėl to „kalinius visada galima sutikti bet kurioje miesto dalyje, bet kurioje institucijoje, privačiuose butuose“.[16] Kitas lageris buvo apkaltintas tuo, kad leido 150 kalinių gyventi privačiuose butuose; toks režimo pažeidimas lėmė gausius „girtavimo, chuliganizmo ir net vietos gyventojų apiplėšimo atvejus“.[17]

Tačiau net lageriuose kaliniai turėjo šiokią tokią judėjimo laisvę. Tai viena iš lagerių sistemos keistybių, skiriančių ją nuo kalėjimų sistemos: dauguma kalinių galėjo kiek nori vaikščioti po barakus, kai buvo ne darbo ir ne miego metas. Kai nedirbdavo, kaliniai galėdavo, iki tam tikrų ribų, patys spręsti, kaip leisti laiką. Naktimis barakuose užrakindavo tik tuos kalinius, kurie buvo kalinami pagal 1943 m. nustatytą katorgos režimą, o vėliau – kalinius,

kurie pateko į „ypatingojo režimo kolonijas", sukurtas 1948 m.; šiam laisvės suvaržymui kaliniai labai priešinosi ir vėliau prieš jį sukilo.[18]

Atvykę į lagerius iš klaustrofobiškų sovietinių kalėjimų, kaliniai stebėjosi ir džiaugėsi tokia režimo permaina. Vienas *zekas* apie atvykimą į Uchtpečlagą pasakė: „Mūsų nuotaika, kai patekome į atvirą orą, buvo nuostabi."[19] Olga Adamova-Šliozberg prisimena, kaip atvykusi į Magadaną „nuo aušros iki sutemų tik ir kalbėjo apie tai, kad lageryje geriau negu kalėjime":

> Mums atrodė, kad lageryje nepaprastai daug žmonių (apie tūkstantis moterų): kiek jų daug, kiek daug bus pokalbių, kiek daug galimybių susidraugauti! Ir dar gamta. Teritorijoje, aptvertoje spygliuota viela, galėjome laisvai vaikščioti, žiūrėti į dangų ir tolimas kalvas, prieiti prie žemaūgių medelių ir rankomis glostyti žievę. Alsavome drėgnu jūros oru, jutome ant veidų rugpjūčio lietaus dulksną, sėdėjome ant šlapios žolės, rankomis samstėme žemę. Ketverius metus gyvenome be viso šito ir supratome, kaip tai būtina: be to negali jaustis normaliu žmogumi.[20]

Jai pritaria Leonidas Finkelšteinas:

> Atvežtą ir išlaipintą iš kalėjimo furgono tave iškart nustebina keli dalykai. Pirmas – kaliniai vaikštinėja be jokių sargybinių; eina kažkur su reikalais, be reikalų. Antras – jie atrodo visai kitaip negu tu. Kontrastą dar labiau pajutau tada, kai pats kalėjau lageryje, o mums atveždavo naujų kalinių. Visų naujokų veidai pažaliavę – pažaliavę nuo gryno oro trūkumo, nuo prasto maisto ir panašių dalykų. Lagerio kalinių veidai beveik normalios spalvos. Staiga pajunti, kad esi santykinai laisvas ir atsidūręs tarp santykinai normalių žmonių.[21]

Laikui bėgant regima lagerio gyvenimo „laisvė" dažniausiai įsipykdavo. Lenkų kalinys Kazimierzas Zarodas rašė, kad kalėjime dar galėjai tikėtis, kad įvyko klaida, kad netrukus išeisi į laisvę. „Juk ten mus vis dar supo civilizacijos apraiškos – už kalėjimo sienų buvo didelis miestas." Tačiau lageryje jis pajuto svarstąs apie keistą žmonių įvairovę... dingo visi normalūs jausmai. „Dienos bėgo, ir mane apėmė savotiška panika, palengva virtusi neviltimi. Mėginau nuslopinti šį jausmą, nustumti jį atgal į sąmonės gelmes, bet pamažu pradėjau suvokti tapęs ciniškos neteisybės auka ir neturįs jokios galimybės nuo to pabėgti..."[22]

Dar blogiau buvo tai, kad judėjimo laisvė labai lengvai ir greitai galėjo virsti anarchija. *Lagpunktuose* dieną netrūkdavo nei sargybinių, nei lagerio vadovybės atstovų, tačiau naktimis jie dažniausiai visai dingdavo. *Vachtoje* vienas kitas pasilikdavo, o kiti patraukdavo anapus tvoros. Kaliniai kreip-

davosi pagalbos į *vachtoje* esančius sargybinius nedažnai, tik tada, kai jiems grėsdavo mirtinas pavojus. Vienas atsiminimų autorius pasakoja, kaip, susigrūmus politiniams ir kriminaliniams kaliniams (matysime, jog pokario laikotarpiu tai buvo dažnas reiškinys), pralaimėję kriminaliniai „nubėgo į *vachtą*" melsti pagalbos. Rytojaus dieną juos transportu išsiuntė į kitą *lagpunktą*, lagerio administracija nutarė neprovokuoti masinių žudynių.[23] Kitą kartą moteris, pajutusi, kad jai gresia būti išprievartautai ir galbūt žūti nuo kriminalinių nusikaltėlių rankų, „metėsi į *vachtą*" ir paprašė, kad nakčiai ją uždarytų lagerio karceryje, kur galėjo jaustis saugi.[24]

Tačiau *vachtos* negalima laikyti patikima apsaugos zona. Sargybiniai, sėdintys vartų būdelėje, ne visada išgirsdavo kalinių prašymus. Dažnai būdavo, kad jie, išgirdę apie vienos kalinių grupės tyčiojimąsi iš kitos, tik pasijuokdavo. Ir oficialiuose dokumentuose, ir atsiminimuose ne kartą minimi atvejai, kai ginkluoti sargybiniai ignoravo žmogžudystes, kankinimus, prievartavimus kalinių barakuose, o kartais iš to ir juokėsi. Pasakodamas apie vieną Kargopollago *lagpunkte* naktį vykusį grupinį išprievartavimą Gustavas Herlingas rašo, jog auka „riktelėjo gerkliniu balsu, pilnu ašarų ir tildomu ant galvos užversto sijono. Iš sargybos bokšto pasigirdo mieguistas balsas: „Nagi, nagi, vyrai, ką ten darote? Ar gėdos neturite?" Aštuoni vyrai nusitempė merginą už išviečių ir tęsė..."[25]

Teorijoje taisyklės buvo griežtos: kaliniai privalo būti zonoje. Praktikoje jos dažnai buvo laužomos. O už smurtinius ar žalą darančius veiksmus, formaliai nepažeidžiančius taisyklių, bausdavo toli gražu ne visada.

Režimas: gyvenimo taisyklės

Kalinių judėjimą erdve varžė zona.[26] Tačiau jų laikui kontroliuoti buvo skirtas režimas. Paprasčiausias jo paaiškinimas toks: režimas – tai taisyklių ir procedūrų visuma, pagal kurią gyveno lageris. Spygliuota viela ribojo *zeko* laisvę judėti zonos teritorija, o lageryje jo leidžiamas valandas reguliavo įvairūs įsakymai ir sirenos.

Režimas *lagpunktuose* buvo nevienodas, jis priklausė ir nuo prioritetų, kurie ne kartą keitėsi, ir nuo to, kokie kaliniai buvo kalinami konkrečiame lageryje. Skirtingu metu egzistavo tokie lageriai, kaip švelnesnio režimo lageriai invalidams, paprasto režimo lageriai, ypatingojo režimo lageriai ir baudžiamojo režimo lageriai. Tačiau visuose buvo iš esmės ta pati sistema. Nuo režimo priklausė, kada ir kaip kaliniai pabus, kaip jie keliaus į darbą, kada ir kaip gaus maistą, kada ir kiek miegos.

Daugelyje lagerių kalinių diena oficialiai prasidėdavo procedūra, vadinama *razvod*: kaliniai susiburdavo į brigadas ir žygiuodavo į darbą. Iš miego juos keldavo sirena ar koks kitas garso signalas. Antra sirena įspėdavo, kad pusryčiai baigti ir tuojau prasidės darbas. Kaliniai išsirikiuodavo priešais lagerio vartus rytiniam patikrinimui. Valerijus Fridas, sovietinių kino filmų scenaristas, reto vaizdingumo atsiminimų autorius, taip aprašo šią sceną:

> Brigados susiburdavo priešais vartus. Darbų skirstytojas laikydavo rankoje siaurą, glotniai nuobliuotą medžio lentelę: joje rašydavo brigadų skaičių, darbininkų skaičių (popieriaus trūko, o nuo lentelės skaičius galima nutrinti stiklo šuke ir rytojaus dieną vėl rašyti). Konvojaus sargybinis ir darbų skirstytojas patikrindavo, ar visi savo vietose, ir jei taip, galima buvo eiti į darbą. Jei ko nors trūkdavo, visiems tekdavo laukti, kol veltėdis būdavo ieškomas.[27]

Maskvos nurodymai skelbė, kad laukti leidžiama ne ilgiau kaip penkiolika minučių.[28] Suprantama, dažnai laukti tekdavo daug ilgiau, net blogu oru. Kazimierzas Zarodas rašo:

> Pusę keturių ryto mes jau turėdavome stovėti aikštės vidury, išsirikiavę po penkis, ir laukti, kol mus suskaičiuos. Sargybiniai dažnai suklysdavo, tekdavo perskaičiuoti. Jei rytą snigdavo, šis procesas būdavo lėtas, šaltas ir skausmingas. Jei sargybiniai būdavo neapsimiegoję ir susikaupę, skaičiavimas trukdavo apie trisdešimt minučių, bet jei suklysdavo, stovėti kartais tekdavo net po valandą.[29]

Kol vykdavo skaičiavimas, kai kuriuose lageriuose būdavo imamasi priemonių „kalinių dvasiai pakelti". Vėl pasakoja Fridas: „Mūsų *razvodas* vykdavo pritariant akordeono muzikai. Kalinys, atleistas nuo visų kitų darbų, grodavo linksmas melodijas..."[30] Zarodas irgi prisimena keistą reiškinį – rytais grojusį kalinių orkestrą, sudarytą iš profesionalių ir mėgėjų muzikantų:

> Kiekvieną rytą „orkestras" stovėdavo prie vartų, grodavo karišką muziką, o mus ragindavo „tvirtai ir džiaugsmingai" žygiuoti dirbti dienos darbų. Kai pro vartus eidavo paskutiniai kolonos kaliniai, muzikantai liaudavosi groję, padėdavo instrumentus, stodavo į kolonos galą ir su kitais darbininkais traukdavo į mišką.[31]

Iš aikštės kaliniai žygiuodavo į darbą. Sargybiniai garsiai pakartodavo kasdienę komandą: „Žingsnis į kairę, žingsnis į dešinę prilyginamas mėginimui pabėgti, konvojus šaus neįspėjęs, marš!" – ir kaliniai gretomis po pen-

kis eidavo į darbo vietą. Jei eiti reikėdavo toli, juos lydėdavo sargybiniai su šunimis. Vakare grįžus į lagerį procedūra buvo labai panaši. Po valandos, skirtos vakarienei, kalinius vėl išrikiuodavo eilėmis. Ir vėl sargybiniai juos suskaičiuodavo (jei pasisekdavo, kartą, jei nepasisekdavo – kelis). Maskvos nurodymai vakariniam patikrinimui leido sugaišti daugiau laiko – nuo trisdešimties iki keturiasdešimties minučių, veikiausiai laikantis nuomonės, kad pabėgti kaliniai dažniau mėgina iš darbo vietos nei iš paties lagerio.[32] Tada nuskambėdavo sirena ir ateidavo laikas miegoti.

Šios taisyklės ir dienotvarkės punktai nebuvo nepajudinami. Priešingai, režimas keitėsi visą laiką, dažniausiai sugriežtėdavo. Jacques'as Rossi rašė, kad „pagrindinis sovietų baudžiamosios sistemos ypatumas – tai jos sistemingas intensyvėjimas, laipsniškas gryno, savavališko sadizmo įliejimas į įstatymus", ir jis veikiausiai teisus.[33] Visą penktąjį dešimtmetį režimas griežtėjo, darbo diena ilgėjo, poilsio dienų mažėjo. 1931 m. Vaigačo ekspedicijos, kuri priklausė Uchtos ekspedicijai, kaliniai dirbo trimis pamainomis po šešias valandas per dieną. Kolymos srityje ketvirtojo dešimtmečio pradžioje kaliniai dirbo įprastą darbo dieną, žiemą trumpiau, vasarą ilgiau.[34] Tačiau per dešimt metų darbo diena pailgėjo dvigubai. Ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje moterys, kurios dirbo siuvimo fabrike su Elinora Olickaja, dirbdavo po „dvylika valandų nevėdinamoje salėje", ir Kolymoje darbo diena buvo pailginta iki dvylikos valandų.[35] Dar vėliau Olickaja dirbo statybose keturiolika arba šešiolika valandų per dieną, su penkių minučių pertraukomis dešimtą valandą ryto bei ketvirtą popiet ir su valandos pertrauka vidudienį.[36]

Ir ne tik ji. 1940 m. gulage darbo diena oficialiai pratęsta iki vienuolikos valandų, bet ir šis sprendimas dažnai buvo pažeidžiamas.[37] 1942 m. kovą GULAG'o administracija išsiuntinėjo visiems lagerių viršininkams kupiną įniršio laišką, kuriame jiems priminė taisyklę, jog „kaliniams būtina leisti miegoti ne mažiau kaip aštuonias valandas". Laiške aiškinama, kad daugelio lagerių viršininkai pamiršo šią taisyklę, jie leidžia savo lagerių kaliniams naktį miegoti vos po keturias ar šešias valandas. „Dėl to, – skundėsi GULAG'o administracija, – kaliniai praranda gebėjimą dirbti, tampa „gaišenomis" ir invalidais."[38]

Taisyklės pažeidinėtos ir toliau, ypač karo metais, kai sugriežtėjo reikalavimai gamybai. 1942 m. rugsėjo mėnesį po Vokietijos antpuolio GULAG'o administracija oficialiai pratęsė kaliniams, statantiems oro uosto įrenginius, darbo dieną iki dvylikos valandų su vienos valandos pietų pertrauka. Tas pats buvo daroma visoje SSRS. Per karą Viatlage užfiksuota šešiolikos valandų darbo diena.[39] 1943 m. vasarą Vorkutoje užfiksuota dvylikos valandų darbo diena, nors 1944 m. kovo mėnesį ji vėl sutrumpinta iki dešimties valandų, veikiausiai dėl padidėjusio kalinių sergamumo ir mirtingumo.[40] Sergejus

Bondarevskis, per karą kalėjęs *šaraškoje* – specialioje laboratorijoje, kurioje dirbo įkalinti mokslininkai, irgi prisimena dirbdavęs po vienuolika valandų su pertraukomis. Dažniausiai jis dirbdavo nuo aštuntos valandos ryto iki antros valandos popiet, nuo ketvirtos valandos popiet iki septintos valandos vakaro ir vėl nuo aštuntos iki dešimtos valandos vakaro.[41]

Kad ir kaip ten būtų, taisyklės buvo dažnai pažeidžiamos. Vienas *zekas*, paskirtas į brigadą, Kolymoje plaunančią auksą, per dieną privalėjo persijoti 150 karučių grunto. Tuos, kurie pasibaigus darbo dienai nebūdavo baigę normos, paprasčiausiai palikdavo, kol baigs, kartais net iki vidurnakčio. Paskui jie grįždavo į lagerį, pavalgydavo sriubos ir kitą dieną penktą valandą ryto vėl pradėdavo darbą.[42] Panašaus principo laikėsi ir Norilsko lagerio administracija penktojo dešimtmečio pabaigoje. Kalinys, ten amžinajame įšale kasęs pamatų duobes naujiems pastatams, rašė: „Po dvylikos valandų iškeldavo iš duobės, bet tik tuos, kurie būdavo baigę darbą. Nebaigusius ten ir palikdavo."[43]

Pertraukų irgi būdavo mažai. Viena kalinė, karo metais dirbusi tekstilės fabrike, pasakoja:

> Šeštą valandą jau turėdavome būti fabrike. Dešimtą būdavo penkių minučių pertrauka cigaretei surūkyti – reikėdavo nubėgti į rūsį, esantį už kokių dviejų šimtų jardų, vienintelę vietą fabrike, kurioje buvo leidžiama rūkyti. Pažeidusias šį draudimą galėjo nubausti, pridėdami prie bausmės laiko dar dvejus metus. Pirmą valandą būdavo pusvalandžio pietų pertrauka. Su mažais moliniais dubenėliais rankose strimgalviais lėkdavome į valgyklą, stodavome į ilgą eilę, gaudavome bjaurių sojos pupelių, nuo kurių daugumai kalinių suko vidurius, ir privalėdavome spėti grįžti atgal į fabriką, kol vėl nepaleido staklių. Tada nepakildamos iš vietos sėdėdavome iki septintos valandos vakaro.[44]

Poilsio dienų skaičius irgi buvo numatytas įstatymų. Paprastiems kaliniams buvo leidžiama gauti vieną poilsio dieną per savaitę, o tiems, kuriems skirtas griežtesnis režimas, – dvi poilsio dienas per mėnesį. Tačiau praktikoje šios taisyklės irgi ne visur buvo laikomasi. Dar 1933 m. GULAG'o administracija lagerių viršininkams išsiuntė nurodymą, kuriame priminė, kaip svarbu kaliniams skirti poilsio dienas, kurios labai dažnai buvo atšaukiamos, be proto skubant įvykdyti planą.[45] Per dešimt metų mažai kas pasikeitė. Kazimierzas Zarodas per karą gaudavo pailsėti kas dešimtą dieną.[46] Kitas kalinys prisiminė poilsio dieną gaudavęs kartą per mėnesį.[47] Gustavas Herlingas pasakoja, kad jam poilsio dienų skirdavo dar rečiau:

> Pagal nurodymus kaliniams po dešimties darbo dienų priklauso viena visa poilsio diena. Tačiau praktikoje paaiškėdavo, kad net viena poilsio diena

> per mėnesį gali sumažinti lagerio gamybos rodiklius, todėl tapo įprasta iškilmingai pranešti, jog kaliniams, kaip atlygis, bus suteikta poilsio diena tada, kai lageris įvykdys ketvirčio gamybos planą... Suprantama, mes negalėjome patikrinti gamybos rodiklių ar planų, taigi šis susitarimas buvo gryniausia fikcija, iš tiesų palikdavusi mus visiškai lagerio vadovybės malonei.[48]

Kartais atsitikdavo, kad net tomis retomis poilsio dienomis kaliniai buvo verčiami lageryje atlikti įvairius aplinkos tvarkymo darbus: valyti barakus, išvietes, žiemą kasti sniegą.[49] Tokiame kontekste ypač įsimenamai skamba vienas iš Lazario Kogano, Dmitlago viršininko, paskelbtų įsakų. Sunerimęs dėl gausių pranešimų apie krintančius nuo išsekimo lagerio arklius, Koganas pirmiausia pareiškė, kad „padažnėjo arklių susirgimų ir kritimo atvejų dėl kelių priežasčių, be kita ko, dėl arklių perkrovimo, prastos kelių būklės ir dėl poilsio, reikalingo arkliams atgauti jėgas, stokos".

Toliau jis paskelbė naujus nurodymus:

> 1. Lagerio arklių darbo diena negali būti ilgesnė negu dešimt valandų, neskaitant privalomos dviejų valandų pertraukos paėsti ir pailsėti.
> 2. Arkliams draudžiama per dieną įveikti ilgesnį nei vidutiniškai 32 kilometrų atstumą.
> 3. Arkliams būtina reguliariai, kas aštuntą dieną, skirti poilsio dienų, ir tomis dienomis jiems negalima duoti jokio darbo.[50]

Apie kaliniams kas aštuntą dieną irgi reikalingą reguliarų poilsį įsake, deja, nė neužsimenama.

Barakai: gyvenamoji erdvė

Beveik visuose lageriuose dauguma kalinių gyveno barakuose. Tačiau retame lageryje barakai buvo statomi prieš kaliniams atvykstant. Kaliniai, kuriems nelaimė lėmė būti pasiųstiems statyti naujų barakų, gyveno palapinėse arba po atviru dangumi. Vienoje kalinių dainoje dainuojama:

> Mes greitai ir veržliai važiavome per tundrą,
> Tik staiga sustojo traukinys.
> Aplinkui mus tik miškas ir pelkynai –
> Čia mes ir iškasime kanalą.[51]

Barakuose: kaliniai klausosi kito kalinio grojimo. Benjamino Mkrtčiano piešinys, Ivdelis, 1953 m.

Ivanas Sulimovas ketvirtąjį dešimtmetį kalėjo Vorkutoje, su kitais kaliniais jis buvo išlaipintas „poliarinės tundros plokščiakalnyje". Jiems buvo liepta pastatyti palapines, sukurti laužą ir pradėti statyti „spygliuota viela apjuostą tvorą iš akmens luitų" bei barakus.[52] Lenkas Januszas Siemiński po karo kalėjo Kolymoje, priklausė komandai, kuri vidury žiemos statė naują *lagpunktą* „tuščioje vietoje". Naktimis kaliniai miegodavo ant žemės. Daug jų mirė, ypač tie, kuriems nepavyko gauti vietos arčiau laužo.[53] 1940 m. gruodžio mėnesį į Prikaspijsko lagerį Azerbaidžane atvykę kaliniai irgi miegojo, pasak suirzusio NKVD inspektoriaus, „ant šlapios žemės po atviru dangumi".[54] Ne visada tokia padėtis buvo laikina. Net 1955 m. kai kurių lagerių kaliniai dar gyveno palapinėse.[55]

Kaliniai galiausiai pastatydavo barakus (jei pastatydavo), kurie visada buvo labai paprasti, mediniai. Barakų projektus diktavo Maskva, todėl ir jų

visų aprašymai gana vienodi: kaliniai aprašo ilgus, netinkuotomis sienomis, purvu užkamšytais plyšiais stačiakampius medinius pastatus, kurių viduje pilna taip pat negrabiai sukaltų gultų. Kartais dar būdavo palaikis stalas, kartais – ne. Kartais būdavo suolų, kartais – ne.[56] Kolymoje ir kituose regionuose, kuriuose medienos trūko, kaliniai lygiai paskubomis ir negrabiai statė akmeninius barakus. Ten, kur pritrūkdavo šalčio izoliacijos, naudotasi senoviškais metodais. 1945 m. žiemą Vorkutos lageryje darytoje fotografijoje barakų beveik nematyti: jų stogai statūs, bet labai žemi, kad sniego sluoksnis padėtų izoliuoti pastatą nuo šalčio.[57]

Dažnai barakai būdavo ne įprasti pastatai, o žeminės. A. P. Jevstoničevui penktojo dešimtmečio pradžioje Karelijoje teko gyventi tokioje žeminėje:

> Žeminė (*zemlianka*) – tai žemės plotas, nuo kurio nukastas sniegas ir viršutinis žemių sluoksnis. Sienos ir stogas iš apvalių netašytų rąstų. Visas statinys padengtas dar vienu žemių ir sniego sluoksniu. Įeinama į žeminę pro brezentines duris... viename kampe stovi statinė vandens. Viduryje – metalinė krosnelė, kurios metalinis vamzdis iškištas pro stogą, ir indas su žibalu.[58]

Laikinuose *lagpunktuose*, kuriuos įrengdavo prie aikštelių keliams ir geležinkeliams tiesti, žeminės buvo labai populiarios. Kaip jau minėta 4 skyriuje, jų pėdsakais iki šiol nusėti kalinių tiesti Tolimosios Šiaurės keliai bei senosios Vorkutos miesto dalies upių krantai. Kartais kaliniai gyvendavo palapinėse. Vienuose atsiminimuose apie Vorkutlago kūrimosi laikus pasakojama, kaip per tris dienas buvo pastatyta „penkiolika palapinių su triaukščiais gultais", kiekvienoje galėjo tilpti po 100 kalinių, taip pat įrengta zona su keturiais sargybos bokštais ir spygliuotos vielos tvora.[59]

Tačiau net tikrieji barakai beveik niekada neatitiko Maskvos jiems nustatytų menkų kokybės reikalavimų. Beveik visada, net nuslūgus ketvirtojo dešimtmečio pabaigos chaosui, juose buvo siaubingai ankšta. 1948 m. aplankiusių dvidešimt tris lagerius inspektorių ataskaitoje piktai rašoma, kad daugelyje barakų „kaliniui skirta ne daugiau kaip vienas ar pusantro kvadratinio metro gyvenamosios erdvės", ir ta pati neatitinka sanitarijos normų: „kaliniai neturi nei nuolatinių miegamųjų vietų, nei savo patalynės ar antklodžių".[60] Kartais vietos būdavo dar mažiau. Margarete Buber-Neumann prisimena, kad jai atvykus į lagerį barakuose visai nebuvo vietos, tad kelias naktis teko miegoti prausykloje ant grindų.[61]

Paprastiems kaliniams turėjo būti skiriamos lovos arba *vagonkos* – taip buvo vadinami gultai keleivinių traukinių vagonuose. Tai dviaukščiai gultai, kiekviename miegoti tilpo po du žmones – iš viso keturi. Daugelyje lagerių kaliniai miegodavo ant paprastesnių ištisinių gultų (*splošnyje nary*). Tai ilgos

medinės lentynos, net nesuskirstytos miegamosiomis vietomis. Kaliniai, kuriems juos paskirdavo, tiesiog suguldavo ilga eile greta vienas kito. Tačiau tokie bendri gultai buvo laikomi nehigieniškais, todėl lagerių inspektoriai nuolat jais skųsdavosi. 1948 m. GULAG'o administracija paskelbė direktyvą, kurioje reikalavo visus tokius gultus pakeisti *vagonkomis*.[62] Vis dėlto Ana Andrejeva, kuri kalėjo Mordvijoje penktojo dešimtmečio pabaigoje ir šeštojo pradžioje, miegojo ant ištisinių gultų ir atsimena, kad buvo daug kalinių, kurie miegojo šalia jų, tiesiai ant grindų.[63]

Ir patalynės buvo parūpinama ne visada; padėtis skirtinguose lageriuose buvo nevienoda, nors Maskva ir buvo paskelbusi griežtą (tačiau gana nuosaikų) nurodymą. Jis reikalavo, kad kiekvienam kaliniui kartą per metus būtų skirta po naują rankšluostį, kas ketverius metus – pagalvės užvalkalą, kas dvejus metus – paklodę ir antklodės užvalkalą, o kas penkerius metus – naują antklodę.[64] Elinor Lipper rašo, kad iš tikrųjų „kalinių lovose buvo vadinamieji šiaudiniai čiužiniai“:

> Juose nebuvo jokių šiaudų, retai būdavo ir šieno, nes jo nepakako nė galvijams; todėl čiužiniai buvo prikimšti pjuvenų arba atsarginių drabužių, jei kalinys jų dar turėjo. Be čiužinio, dar būdavo vilnonė antklodė ir pagalvės užvalkalas, į kurį galėjai prikimšti to, ką turėjai, nes pagalvių nebuvo.[65]

Buvo ir tokių, kurie visai nieko neturėjo. Net 1950 m. Isaakas Filštinskis, arabų kalbų specialistas, suimtas 1948 m., Kargopollage miegojo apsiklojęs savo paltu, po galva vietoje pagalvės pasidėjęs keletą skarmalų.[66]

1948 m. nurodyme reikalaujama plūktines barakų grindis pakeisti medinėmis. Tačiau net šeštąjį dešimtmetį Irena Arginskaja dar gyveno barake, kurio grindų nebuvo galima švariai išplauti, nes jos buvo suplūktos iš molio.[67] O medinių grindų nesisekė deramai išvalyti, nes nebuvo šepečių. Pasakodama apie savo išgyvenimus pokariu sukurtai komisijai viena lenkė paaiškino, kad jos lageryje grupei kalinių visad buvo skiriamas „naktinis budėjimas“: kol kitos kalinės miega, jos turėjo valyti barakus ir šveisti tualetus. „Purvą nuo barako grindų reikėdavo grandyti peiliais. Rusės labai pyko, kad mes nemokame to daryti, ir klausinėjo, kaipgi mes tvarkomės namie. Joms nė į galvą neatėjo mintis, kad purvinas grindis galima iššveisti šepečiais.“[68]

Šildymas ir apšvietimas dažniausiai buvo visiškai primityvus, tačiau ir šie dalykai lageriuose skyrėsi. Vienas kalinys prisimena, kad barakuose buvo beveik visiškai tamsu, nes „gelsvos elektros lemputės švietė vos pastebimai, o žibalinės lempos rūko ir aitriai dvokė“.[69] Kiti, priešingai, skundėsi, kad šviesa degė visą naktį.[70] Kai kurių Vorkutos rajono lagerių kaliniams nebuvo

vargo dėl šildymo, nes jie į barakus galėjo iš šachtų parsinešti anglių, bet Susana Pečiora, kalėjusi Intos *lagpunkte* netoli anglių kasyklų, prisimena, jog barakuose „žiemą būdavo taip šalta, kad prie lovos prišaldavo plaukai, o puodelyje užšaldavo vanduo“.[71] Jos barake nebuvo ir tekančio vandens, vandenį į baraką kibirais atnešdavo budinčioji (*dežurnaja*) – pagyvenusi moteris, nebeįstengianti dirbti sunkesnio darbo, ji dieną prižiūrėdavo ir valydavo barakus.[72]

Blogiau buvo tai, kad barakuose nuolat tvyrojo „siaubinga, stipri smarvė“, nes ant gultų kraštų, ant stalų – visur, kur tik buvo vietos, džiūvo gausybė nešvarių, apipelijusių drabužių. Tuose ypatingojo režimo barakuose, kai nakčiai būdavo užrakinamos durys ir užremiami langai, kildavo toks dvokas, kad buvo „beveik neįmanoma kvėpuoti“.[73]

Padėtį blogino ir tai, kad nebuvo atskirų tualetų. Lageriuose, kuriuose kaliniai nakčiai buvo užrakinami barakuose, *zekams* tekdavo naudotis *paraša*, arba kibiru, lygiai kaip kalėjime. Viena kalinė rašo, kad rytais „*parašos* negalėjai pakelti nuo žemės, todėl ją vilkdavo slidžiomis grindimis, ir ji būtinai išsiliedavo“.[74] Kita kalinė, Galina Smirnova, suimta šeštojo dešimtmečio pradžioje, prisimena, kad „prispyrus rimtesniam reikalui tekdavo kentėti iki ryto, kitaip pasklisdavo baisi smarvė“.[75]

Kitur tualetai buvo lauko išvietės, kurios stovėjo šalia barakų, dažnai atokiau, todėl žiemos speigai tapdavo sunkiai įveikiama kliūtimi. „Lauke buvo medinės išvietės, – pasakoja Smirnova apie kitą lagerį, – į kurias reikėjo eiti net kai spausdavo 30 ar 40 laipsnių šaltis.“[76] Thomasas Sgovio rašo, kas buvo vėliau:

> Lauke priešais kiekvieną baraką įsmeigė medinius baslius, kurie įšalo į žemę. Dar vienas įsakas! Mums uždraudė šlapintis lagerio teritorijoje, išskyrus išvietes ir vietas prie baslių su pririštais baltais skudurėliais. Pažeidusiam šį įsaką būdavo skiriama dešimt parų karcerio... Įsakas išleistas todėl, kad naktimis kai kurie kaliniai, nenorėdami eiti iki nuošaliai stovinčių išvietėių, šlapindavosi tiesiai ant sniege išmintų takelių. Lagerio teritorija buvo sėte nusėta geltonų dėmių. Vėlyvą pavasarį, kai sniegas nutirpdavo, kildavo nepakeliama smarvė... du kartus per mėnesį mes nukapodavome aplink baslius prišalusias piramides ir išveždavome viską už zonos ribų...[77]

Tačiau nešvara ir ankštumas nebuvo tik estetiniai trūkumai ar smulkūs buities nepatogumai. Perpildyti gultai ir vietos trūkumas galėjo tapti pražūtinga problema, ypač lageriuose, kuriuose darbas vyko keliomis pamainomis, visą parą. Viename iš tokių lagerių, kuriame kaliniai dirbo trimis pamainomis dieną ir naktį, pasak atsiminimų autoriaus, „bet kuriuo paros metu

barakuose kas nors miegodavo. Kova už galimybę išsimiegoti buvo kova už išgyvenimą. Kivirčydamiesi dėl miego, žmonės keikdavosi, mušdavosi, net žudė vieni kitus. Barakuose be paliovos visu garsu veikė radijas, kurio visi baisiai nekentė".[78]

Būtent dėl to, kad buvo gyvybiškai svarbu išsimiegoti radus gerą vietą miegui, miegamoji vieta visada buvo laikoma itin reikšmingu kalinių kontrolės įrankiu, kuriuo lagerio administracija sąmoningai naudojosi. Maskvos centriniame archyve kruopštūs GULAG'o archyvarai išsaugojo įvairių tipų barakų, skirtų įvairių kategorijų kaliniams, fotografijas. Pirmūnų arba spartuolių (*otličnikų*) barakuose su medinėmis grindimis, gėlių vazonais ant palangių ir paveikslais ant sienų stovi viengulės lovos su čiužiniais ir antklodėmis. Kaliniai fotografijose gal ir nesišypso, tačiau skaito laikraščius ir neatrodo išbadėję. O *režiminiuose* barakuose – bausmės barakuose, kurie skirti prastiems ar neklusniems darbininkams, – lovas atstoja vientisi negrabiais mediniais kabliais pritvirtintų lentų gultai. Net šiose fotografijose, skirtose propagandai, matyti, jog *režiminiai* kaliniai neturi čiužinių ir keliese miega po viena antklode.[79]

Kai kuriuose lageriuose miegojimo sąlygas lemdavo sudėtingos ir įmantrios taisyklės. Vietos taip trūko, kad turėti savo vietą ir šiek tiek privatumo buvo laikoma didžiule privilegija ir ją gaudavo tik vadinamoji lagerio aristokratija. Aukštesnę padėtį užimantys kaliniai – brigadininkai, normų nustatytojai ir kiti – dažnai gaudavo leidimą miegoti mažesniuose barakuose, kuriuose tilpdavo ne tiek daug žmonių. Kai Solženicynas atsidūrė lageryje prie Maskvos, iš pradžių buvo paskirtas „darbų vykdytoju" ir gavo vietą barake, kuriame

> vietoj daugiaviečių gultų stovėjo paprastos lovos, o viena spintelė buvo skirta dviem žmonėms, ne visai brigadai. Dieną durys būdavo rakinamos, todėl daiktus galėjai palikti barake. Be to, ten stovėjo pusiau legali elektrinė plytelė, todėl nereikėjo eiti į kiemą ir grūstis prie didžiulės bendros krosnies.[80]

Visa tai buvo laikoma didžiule prabanga. Kaliniai, paskirti dirbti kai kurių labai vertinamų darbų – staliaus ar įrankių meistro, – irgi gaudavo visų trokštamą teisę miegoti darbo vietose. Ana Rozina dirbo batsiuve Temnikovsko lageryje, ji miegojo batų dirbtuvėje ir dar turėjo „teisę" dažniau eiti į pirtį – ir viena, ir kita buvo laikoma didelėmis privilegijomis.[81]

Beveik visuose lageriuose gydytojams, net paskirtiems iš kalinių, irgi buvo leidžiama miegoti atskirai: ši privilegija rodė ypatingą jų padėtį. Isaakui Vogelfangeriui, chirurgui, buvo leista miegoti ant kušetės „mažame kambarėlyje prie priimamojo", lagerio ligoninėje, jis jautėsi privilegijuotas: „Prieš užmiegant man rodėsi, jog mėnulis man šypsosi." Drauge miegojo ir lagerio felčeris, arba „gydytojo asistentas", kuris turėjo tą pačią privilegiją.[82]

Kartais ypatingos gyvenimo sąlygos būdavo sudaromos ir ligoniams. Aktorė Tatjana Okunevskaja sugebėjo išsirūpinti siuntimą į invalidų lagerį Lietuvoje, kur „barakai buvo ilgi, su daugybe langų, šviesūs, švarūs, jokių gultų tau virš galvos".[83] Kalinių, kurie dirbo Berijos *šaraškose* – talentingiems inžinieriams ir technologams skirtuose „ypatinguose biuruose", – gyvenimo sąlygos buvo pačios geriausios. Bolševe, pamaskvės *šaraškoje*, barakai buvo „erdvūs, šviesūs, švarūs, šildomi koklinėmis krosnimis", o ne metalinėmis šildyklėmis. Lovose buvo ir pagalvės, ir patalynė, naktimis išjungdavo šviesą, buvo ir privati prausykla.[84] Žinoma, tokiomis ypatingomis sąlygomis gyvenantys kaliniai puikiai suprato, kad visa tai iš jų lengva atimti, ir šis suvokimas skatino juos dar atkakliau dirbti.

Barakuose dažniausiai egzistavo dar viena, neoficiali, hierarchija. Daugelyje barakų svarbiausius sprendimus, kas kur miegos, priimdavo stipriausių ir vieningiausių grupių nariai. Iki penktojo dešimtmečio pabaigos, kol nesustiprėjo stambiausios nacionalinės grupės – ukrainiečiai, Baltijos valstybių piliečiai, čečėnai ir lenkai, – geriausiai organizuoti buvo kriminaliniai kaliniai (apie tai dar kalbėsime). Todėl dažniausiai būtent jie miegodavo ant viršutinių gultų, kur buvo daugiau oro ir erdvės, o mėginančius pasipriešinti mušdavo ir spardydavo. Tų, kurie miegojo ant apatinių gultų, įtaka barake buvo menkesnė. O labiausiai kentėjo tie, kurie miegodavo ant grindų – žemiausio rango lagerio kaliniai. Vienas kalinys prisimena:

> Tas lygis buvo vadinamas *kolchozu* (kolūkiu), į jį vagys sugrūsdavo *kolchoznikus* – visokius pagyvenusius intelektualus ir kunigus, o kartais ir keletą saviškių, kurie sulaužė vagių garbės kodeksą. Ant jų ne tik nuolat krisdavo daiktai nuo apatinių ir viršutinių gultų – vagys pildavo žemėn ir paplavas, vandenį, vakarykštę sriubą. *Kolchozui* tekdavo su tuo taikstytis, nes būtų tik dar blogiau, jei pradėtų skųstis... žmonės susirgdavo, dusdavo, prarasdavo sąmonę, išprotėdavo, mirdavo nuo vidurių šiltinės ar dizenterijos, nusižudydavo.[85]

Tačiau kaliniams, net politiniams, kartais pavykdavo pagerinti savo padėtį. Lenkas politinis kalinys Karolis Colonna-Czosnowskis dirbo felčeriu ir gyveno itin ankštame barake, bet krito į akį Grišai, lagerio kriminaliniam autoritetui: „Jis išdidžiai spyrė vienam savo pakalikų, šis suprato, kad tai įsakymas užleisti vietą man, ir mikliai pasitraukė. Aš sutrikęs ėmiau atsisakinėti aiškindamas, jog neketinu sėsti taip arti ugnies, bet mano šeimininkas manė kitaip, netrukau tą suprasti, kai vienas Grišos bičiulių stipriai mane pastūmė." Atgavęs pusiausvyrą, jis jau sėdėjo ant gulto prie Grišos kojų: „Atrodo, čia jis ir norėjo mane matyti..."[86] Colonna-Czosnowskis nesiginčijo. Buvo labai svarbu, kur pavyks atsisėsti ar priglausti galvą nors kelioms valandoms.

Bania: pirtis

Dėl nešvaros, ankštumo ir nehigieniškų gyvenimo sąlygų barakuose knibždėte knibždėjo blakių ir utėlių. Ketvirtojo dešimtmečio karikatūra Maskvos–Volgos kanalo lagerio laikraštyje *Perekovka* vaizduoja *zeką*, kuris ką tik gavo naujus drabužius. Po karikatūra parašas: „Gauni „švarius“ drabužius, bet juose pilna utėlių.“ Po kita karikatūra parašyta: „O kol miegi barake, blakės kanda tarsi juodieji krabai.“[87] Metams bėgant ši problema nesumenko. Vienas lenkas prisimena, kad per karą jo pažįstamas lageryje buvo tuo ypač susirūpinęs: „Jam, kaip biologui, buvo įdomu, kiek utėlių gali išgyventi tam tikroje erdvėje. Suskaičiavo utėles savo marškiniuose, jų buvo šešiasdešimt; po valandos suskaičiavo dar šešiasdešimt.“[88]

Prasidėjus penktajam dešimtmečiui gulago vadovai jau buvo pamatę, kokia pavojinga utėlių platinama vidurių šiltinė, ir oficialiai kovojo su parazitais. Kas dešimt dienų kaliniai privalėjo eiti į pirtį. Visus kalinių drabužius, ne tik jiems atvykus į lagerį, bet ir vėliau, buvo reikalaujama reguliariai kaitinti dezinfekcijos kamerose, kad būtų sunaikinti visi parazitai.[89] Kaip jau žinome, lagerių kirpėjai nuskusdavo naujiems kaliniams ir galvas, ir viso kūno plaukus; vėliau plaukai buvo skutami reguliariai. Muilas (tiesa, labai mažas jo kiekis) visada buvo įtraukiamas į kaliniams būtinų produktų sąrašą, pavyzdžiui, 1944 m. kiekvienam kaliniui skirdavo po 200 g muilo per mėnesį. Moterims, kalinių vaikams ir kaliniams ligoninėse priklausė dar po 50 g muilo, nepilnamečiams – dar po 100 g, o kaliniai, dirbantys „itin nešvarius darbus“, gaudavo papildomai po 200 g muilo per mėnesį. Šio kiekio turėjo pakakti ir asmens higienai, ir drabužiams bei patalynei išsiskalbti.[90] (Ir lageriuose, ir laisvėje muilo dar ilgai trūko. Net 1991 m. viena iš sovietų angliakasių streiko priežasčių buvo muilo trūkumas.)

Vis dėlto buvo abejojančių lageriuose atliekamų utėlių naikinimo procedūrų efektyvumu. Praktika parodė, kaip rašo vienas buvęs kalinys, „kad pirtys tik skatina utėlių seksualinį aktyvumą“.[91] Varlamas Šalamovas padarė dar daugiau išvadų: „Utėlių naikinimas ne tik buvo absoliučiai neefektyvus, nes tose dezinfekcijos kamerose nenugalabysi nė vienos utėlės. Tai buvo grynas formalumas, visas aparatas sukurtas vien siekiant dar labiau pakankinti kalinius.“[92]

Formaliai Šalamovas neteisus. „Aparatas“ buvo sukurtas ne kaliniams kankinti – kaip jau minėjau, Maskvos GULAG'o administracija iš tiesų paskelbė labai griežtus nurodymus lagerių viršininkams, ragindama juos kovoti su parazitais, ir gausiose inspektorių ataskaitose skundžiamasi, kad jie nesugeba tuo užsiimti. 1933 m. ataskaitoje apie sąlygas Dmitlage piktai rašoma, kad moterų gyvenamieji barakai „nešvarūs, trūksta patalynės ir

antklodžių, moterys skundžiasi dėl blakių gausos ir sanitarinio skyriaus nenoro jas naikinti".[93] 1940 m. tirtos vienos iš Šiaurės lagerių grupių gyvenimo sąlygos *lagpunkte*; ataskaitoje piktai rašoma apie „barakų utėles ir blakes, kurios neigiamai veikia kalinių poilsį", be to, pasakojama, kad Novosibirsko pataisos darbų kolonijos „kaliniai šimtu procentų užsikrėtę utėlėmis... dėl blogų sanitarijos sąlygų dažnai susergama odos ir skrandžio ligomis... iš to, kas paminėta, aišku, kad antisanitarinės sąlygos lageryje kainuoja labai labai brangiai".

Kitame *lagpunkte* du kartus kilo vidurių šiltinės epidemija, dar kituose kaliniai „aptekę purvais, net juodi", nerimastingai tęsia ataskaitos autoriai.[94] Skundai dėl utėlių gausos ir pikti nurodymai jas naikinti metų metus minimi GULAG'o prokurorų pateikiamose tikrinimų ataskaitose.[95] Po vienos vidurių šiltinės epidemijos Temlage 1937 m. buvo atleistas lagerio viršininkas ir medicinos dalies vedėjo pavaduotojas; paskui abu apkaltinti „nusikalstamu aplaidumu ir neveiklumu" ir patraukti baudžiamojon atsakomybėn.[96] Pasitaikydavo ne tik nuobaudų, bet ir apdovanojimų: 1933 m. vieno kalinių barako Dmitlage gyventojai gavo poilsio dienų už tai, kad išnaikino blakes savo lovose.[97]

Rimtai buvo žiūrima ir į kalinių atsisakymą maudytis. Irena Arginskaja, šeštojo dešimtmečio pradžioje kalėjusi ypatingame Kengiro lageryje, skirtame politiniams kaliniams, prisimena vienai religinei sektai priklausiusias moteris, kurios tik dėl joms vienoms žinomų priežasčių atsisakė maudytis:

> Vieną dieną likau barake, nes sirgau ir buvau atleista nuo darbo. Tačiau atėjo sargybinis ir pasakė, kad visos sergančios kalinės privalo eiti padėti nuprausti „vienuoles". Viskas vyko taip: prie jų gyvenamų barakų privažiavo furgonas, mes turėjome išnešti moteris ir į jį susodinti. Jos priešinosi, spardėsi, mušėsi ir panašiai. Bet kai galiausiai įstūmėme jas į furgoną, tyliai atsigulė ir nebemėgino pabėgti. Mes nustūmėme furgoną prie pirties, išvedėme moteris, įnešėme jas į pirtį, nurengėme – ir tada supratome, kodėl lagerio administracija negalėjo joms leisti nesimaudyti. Kai vilkome nuo moterų drabužius, saujomis biro utėlės. Pakišome moteris po vandens srove ir nuprausėme. Jų drabužiai tuo metu buvo kaitinami, kad išgaištų utėlės...[98]

Arginskaja taip pat prisimena, kad Kengire „į pirtį iš tikrųjų buvo galima eiti kada tik nori", nes vanduo nebuvo ribojamas. Panašiai kalba ir Leonidas Sitko, buvęs karo belaisvis Vokietijoje, kurio manymu, sovietų lageriuose utėlių buvo mažiau negu Vokietijos stovyklose. Sitko teko kalėti Steplage ir Minlage, kur „maudytis galėjai kada nori... galima buvo net išsiskalbti drabužius".[99] Kai kurie fabrikai ir kitos darbovietės turėjo savo prausyklas, antai

Kargopollage Isaakas Filštinskis sužinojo, kad kaliniai ir dieną galėjo jomis naudotis net tada, kai kitiems kaliniams vandens trūko.[100]

Tačiau ir Šalamovas, taip ciniškai aprašęs higienos sistemą, nėra visai neteisus. Vietos lagerių viršininkai, nors ir gavo nurodymus rimtai žiūrėti į kalinių maudymąsi, dažnai tik dėl akių surengdavo utėlių naikinimo ir prausimosi procedūras, pernelyg nesirūpindami rezultatais. Kartais nepakakdavo anglių dezinfekcijos kameroms kaip reikiant įkaitinti; kartais prižiūrėtojai patingėdavo tuo pasirūpinti; kartais kelis mėnesius iš eilės negaudavo muilo davinio arba gavę jį pavogdavo. Kolymoje, *lagpunkte* „Dizelnyj“, pirties dienomis „kiekvienas kalinys gaudavo muilo gabalėlio atskalą ir didelį puodelį šilto vandens. Kai į vonią supildavo penkis ar šešis puodelius, joje galėdavo nusiprausti penki ar šeši žmonės“. Į Sopkos *lagpunktą* „vandenį, kaip ir kitus krovinius, atgabendavo siauruoju geležinkeliu ir siauru keliu. Žiemą tirpdydavo sniegą, nors ir jo nebūdavo daug, nes viską nupūsdavo vėjas... Darbininkai iš šachtų grįždavo labai apdulkėję, tačiau nebuvo plautuvių, kuriose jie galėtų nusiprausti“.[101]

Dažnai sargybiniams kalinių maudynės kėlė nuobodulį, todėl jie leisdavo kaliniams pirtyje praleisti vos kelias minutes, tik kad įvykdytų nurodymą.[102] 1941 m. Siblago *lagpunkte* inspektorius pasipiktino sužinojęs, kad „kaliniai nesimaudę jau du mėnesius“ vien dėl to, kad sargybiniams tai nė kiek nerūpi.[103] O blogiausiuose lageriuose, kur buvo atvirai nepaisoma žmogiškumo normų, kaliniams maudymasis iš tiesų virsdavo kankyne. Daug kas rašė apie pirties baisumus, bet niekam nepavyko taip gerai papasakoti, kaip minėtam Šalamovui, kuris Kolymos pirties košmarams skyrė visą apsakymą. Kad ir kokie išsekę būdavo kaliniai, turėdavo po kelias valandas laukti savo eilės: „Į pirtį einama arba po darbo, arba prieš darbą. Daugelį valandų dirbus šaltyje (vasarą nė kiek ne lengviau), kai visos mintys ir viltys virtę vieninteliu troškimu pasiekti savo gultą, pavalgyti ir kuo greičiau užmigti, gaišatis pirtyje darosi sunkiai pakeliama.“

Pirmiausia *zekams* tekdavo sustoti į eilę ir laukti prie pirties, šaltyje; paskui juos suleisdavo į perpildytus persirengimo kambarius, skirtus penkiolikai žmonių, bet talpino šimtą. Tuo metu barakai būdavo valomi ir kratomi. Varganas kalinių turtas, įskaitant valgymo įrankius ir autus, būdavo išmetamas ant sniego:

> Žmogui, nesvarbu, ar jis valkata, ar Nobelio premijos laureatas, būdinga kaupti visokius smulkius daiktus. Taip pat ir kaliniui. Juk jis dirbantis žmogus, jam reikia adatos ir medžiagos skiautelės lopams, gal dar kokio dubenėlio. Visa tai kiekvieną pirties dieną išmetama lauk, ir viską reikia susirinkti, jei tik daiktai nenugrimzdo giliai į sniegą.

Atėjus į pirtį dažnai vandens būdavo per mažai, kad būtų galima švariai nusiprausti. Kaliniams duodavo „medinį dubenį nelabai karšto vandens... daugiau vandens nėra, jo neįmanoma net nusipirkti“. Be to, pirtys buvo nešildomos: „Šalčio pojūtį dar labiau stiprina tūkstančiai skersvėjų, pučiančių iš po durų ir pro įvairius plyšius. Prausyklos prastai šildomos, o jų sienos kiauros.“ Viduje tvyrodavo „nuolatinis triukšmas, garai, ankštuma ir riksmai; yra net toks posakis – „rėkia kaip pirtyje“.“[104]

Thomasas Sgovio taip pat aprašo šiuos pragariškus vaizdus ir priduria, kad kalinius Kolymoje kartais tekdavo net mušti, kad šie eitų į pirtį:

> Už durų, šaltyje lauki, kol išeis tie, kurie dabar viduje, paskui įeini į šaltą persirengimo kambarį, paskui prievartinė dezinfekcija ir fumigacija – drabužius sumetame į krūvą (savų niekada nebeatgausi), – stumdymasis, keiksmai, „ei, kalės vaike, tai mano švarkas“, iš krūvos drėgnų drabužių, kurių siūlėse knibžda begalė glindų, išsirenki apatinius, tada lagerio kirpėjas nuskuta nuo kūno plaukus... ir kai galiausiai priartėja tavo eilė patekti į prausyklą, pasiimi medinį dubenį, gauni puodelį karšto, puodelį šalto vandens ir luitelį juodo, aitriai dvokiančio muilo...[105]

Paskui, kai viskas baigiasi, iš naujo prasideda žeminamas drabužių dalijimas. Šalamovas, kuriam nuolat rūpi apatinių klausimas, rašo: „Nusiprausę vyrai ima burtis prie langelio dar gerokai prieš pradedant dalyti baltinius. Dar kartą iki smulkmenų aptarinėja apatinius, kuriuos gavo praėjusį kartą, ir apatinius, kuriuos buvo gavęs prieš penkerius metus BAMlage...“[106]

Be abejo, teisė bent kiek patogiau išsimaudyti neilgai trukus buvo susieta su privilegijų sistema. Pavyzdžiui, Temlage kai kuriuos darbus dirbantys kaliniai turėjo teisę maudytis dažniau.[107] Pirtininko darbas buvo susijęs su galimybe gauti švaraus vandens ir teise kitiems suteikti arba atimti panašias privilegijas, todėl lageriuose buvo laikomas vienu trokštamiausių. Pagaliau, nors ir būta griežčiausių, tiksliausių ir įtikinamiausių Maskvos nurodymų, kalinių gyvenimo patogumas, higiena ir sveikata visiškai priklausė nuo vietos vadovų požiūrio ir kaprizų.

Taip dar vienas įprasto gyvenimo aspektas buvo apverstas aukštyn kojomis, o paprastas malonumas buvo paverstas, Šalamovo žodžiais tariant, „neigiamu išgyvenimu, kalinio gyvenimo našta... kaliniams įdiegtų, iš esmės lagerio pakeistų vertybių liudijimu...“[108]

Stolovaja: valgykla

Gausioje literatūroje apie gulagą esama įvairių lagerių aprašymų, juose atsispindi labai skirtingų asmenybių išgyvenimai. Bet vienas lagerio gyvenimo aspektas buvo vienodas visuose lageriuose, visais laikais, visuose atsiminimuose: tai pasakojimai apie *balandą*, sriubą, kurią kaliniams duodavo kartais vieną, o kartais ir du kartus per dieną.

Buvę kaliniai vienbalsiai sutaria, kad kartą arba du kartus per dieną po pusę litro duodama sriuba buvo šlykštaus skonio, vandeninga, joje plaukiodavo įvairūs įtartini dalykai. Galina Levinson rašė, kad sriubą virdavo „iš sugedusių kopūstų ir bulvių, kartais įmesdavo gabalą kiaulienos taukų, kartais – silkių galvų".[109] Barbara Armonas prisimena sriubą, išvirtą iš „žuvies arba gyvulių plaučių su keliomis bulvėmis".[110] Leonidas Sitko sako, kad sriuboje „niekada nebūdavo jokios mėsos".[111]

Kitas kalinys prisimena sriubą, išvirtą su šuniena, kurios vienas jo bendradarbis, prancūzas, negalėjo valgyti. „Vakariečiai ne visada sugeba įveikti psichologinę ribą, net kamuojami bado", – daro jis išvadą.[112] Net Lazaris Koganas, Dmitlago viršininkas, kartą pasiskundė, esą „kai kurie virėjai elgiasi taip, tarsi gamintų ne sovietinį maistą, o kiaulių jovalą. Dėl tokio jų požiūrio maisto, kurį jie paruošia, neįmanoma valgyti, jis dažniausiai skystas ir beskonis".[113]

Vis dėlto alkis darė savo: normaliomis sąlygomis sriuba būtų buvusi nevalgoma, bet lageriuose, kur dauguma žmonių nuolatos buvo alkani, kaliniai ją srėbė pasigardžiuodami. Alkani jie buvo ne atsitiktinai: kalinių alkis buvo tyčinės veiklos rezultatas, nes, be kalinių laiko ir gyvenamosios erdvės, maistas buvo vienas svarbiausių lagerio administracijos naudojamų kontrolės įrankių.

Dėl šios priežasties maisto paskirstymas lagerio kaliniams virto sudėtingu mokslu. Tikslias maisto normas, skirtas tam tikrų kategorijų kaliniams ir lagerių darbuotojams, nustatydavo Maskva, ir dažnai jas keitė. GULAG'o administracija normas nuolat tobulino, vis perskaičiuodavo minimalų maisto kiekį, kurį gaudami kaliniai dar galėtų dirbti. Labai dažnai lagerių viršininkams buvo siunčiami vis nauji nurodymai su išvardytomis maisto davinių normomis. Galiausiai šie nurodymai virto įmantriais dokumentais, parašytais klampia biurokratų kalba.

Šiuo požiūriu tipiškas yra GULAG'o administracijos nurodymas su maisto normomis, paskelbtas 1944 m. spalio 30 dieną. Jame išvardijamas „garantuotas", arba bazinis, maisto davinys daugeliui kalinių: per dieną 550 g duonos, 8 g cukraus, kitų produktų, iš kurių teoriškai turėtų būti pietums verdama *balandos* sriuba ir pusryčių košė, ir vakarienė – 75 g grikių kruopų arba makaronų, 15 g mėsos arba mėsos produktų, 55 g žuvies arba žuvies

produktų, 10 g riebalų, 500 g bulvių arba daržovių, 15 g druskos ir 2 g „arbatos pakaitalo“.

Prie šio produktų sąrašo buvo pridėtos kelios pastabos. Lagerių viršininkams nurodyta kaliniams, įvykdžiusiems 75 proc. dienos išdirbio normos, sumažinti duonos davinį 50 g, o kaliniams, įvykdžiusiems tik 50 proc. normos – 100 gramų. O kaliniams, kurie viršijo normas, be kitų produktų, papildomai buvo skiriama po 50 g grikių kruopų, 25 g mėsos ir 25 g žuvies.[114]

Palyginimui: 1942 m., kai visoje SSRS žmonės kentė alkį, lagerio sargybiniams kasdien buvo skiriama po 700 g duonos, beveik po kilogramą šviežių daržovių ir po 75 g mėsos, o tiems, kurių darbovietės buvo daug aukščiau jūros lygio, dar priklausė specialūs priedai.[115] Kaliniai, kurie per karą dirbo *šaraškose*, buvo maitinami dar geriau; teoriškai jie gaudavo po 800 g duonos ir po 50 g mėsos (paprasti kaliniai gaudavo po 15 g mėsos). Be to, jie kasdien dar gaudavo po penkiolika cigarečių ir degtukų.[116] Nėščioms moterims, nepilnamečiams nusikaltėliams, karo belaisviams, laisviesiems darbininkams ir vaikams, auklėjamiems lagerių vaikų darželiuose, buvo skiriami kiek geresni maisto daviniai.[117]

Kai kuriuose lageriuose buvo mėginama maisto davinius dar labiau tikslinti. 1933 m. liepos mėnesį Dmitlage paskelbtas įsakas, kuriame nurodyta, kokį maisto davinį skirti kaliniams, įvykdžiusiems iki 79 proc. normos, kokį – įvykdžiusiems nuo 80 iki 89 proc. normos, kokį – nuo 90 iki 99 proc. normos, kokį – įvykdžiusiems nuo 100 iki 109 proc. normos, kokį – įvykdžiusiems nuo 110 iki 124 proc. normos, ir galiausiai – įvykdžiusiems 125 proc. ir daugiau normos.[118]

Nesunku įsivaizduoti, kad poreikis taip tiksliai paskirstyti maisto davinius įvairioms kalinių grupėms (be to, daviniai kartais keitėsi kas dieną) pareikalavo sukurti gausią biurokratiją; daugeliui lagerių buvo sunku spręsti šią užduotį. Jiems teko nuolat naudotis nurodymais, kuriuose buvo išvardyta, kokiems kaliniams kokiomis sąlygomis kas turi būti skirta. Net mažiausiuose *lagpunktuose* buvo vedami gausūs užrašai, fiksuojama, kiek kiekvienas kalinys kasdien įvykdė normos ir kiek jam už tai priklauso maisto. Pavyzdžiui, mažame Kedrovyj Šoro *lagpunkte*, Intlago kolūkiniame padalinyje, 1943 m. kaliniai gaudavo mažiausiai trylika skirtingų maisto davinių. Lagerio buhalteris (tikriausiai kalinys) turėjo nuspręsti, kurį davinį kasdien skirti kiekvienam iš tūkstančio lagerio kalinių. Pirmiausia pieštuku ilguose popieriaus lapuose jis ranka nubrėžė linijas, paskui rašalu įrašė kalinių vardus ir skaičius; išlikę daug jo skaičiavimų primargintų puslapių.[119]

Stambesniuose lageriuose biurokratijos buvo dar daugiau. Buvęs gulago vyriausiasis buhalteris A. S. Narinskis aprašė, kaip vieno lagerio, kuris tiesė vieną

iš Tolimosios Šiaurės geležinkelio atšakų, administratoriai sumanė kaliniams dalyti maisto talonus, kad šie kasdien gautų jiems skirtą maisto davinį. Tačiau sistemoje, kurią kamavo nuolatinis maisto trūkumas, nepavyko gauti net talonų. Nesugalvoję geresnio sprendimo, viršininkai nutarė panaudoti senus autobusų bilietus, bet ir jie buvo atgabenti tik po trijų dienų. Dėl šios problemos „nuolat kildavo pavojus, kad sugrius visa sistema".[120]

Kita problema buvo maisto gabenimas žiemą į tolimesnius *lagpunktus*, ypač į tuos, kurie neturėjo savo kepyklų. „Net jei duona būdavo dar šilta, – rašo Narinskis, – 40 laipsnių šaltyje 400 kilometrų vežta prekiniais sunkvežimiais ji taip sušaldavo, kad netiko ne tik žmonėms maitinti, bet ir kurui."[121] Nors lageriams ir buvo išsiuntinėti sudėtingi nurodymai, kaip šiaurės sąlygomis žiemą laikyti negausias daržovių ir bulvių atsargas, dauguma jų sušaldavo ir nebetikdavo maistui. O vasarą, priešingai, pašvinkdavo mėsa ir žuvis, sugesdavo ir kiti produktai. Netinkamai prižiūrimi sandėliai kartais sudegdavo arba juose įsiveisdavo žiurkių.[122]

Dažnai lageriai įkurdavo savo *kolchozus* – kolūkius – arba pienines, bet ir šie dirbo prastai. Vienoje lagerio kolūkio veiklos ataskaitoje, be kitų trūkumų, minima ir techninio personalo stoka, atsarginių traktorių dalių stoka, tvartų pieniniams galvijams stoka ir nepakankamas pasirengimas derliaus nuėmimo sezonui.[123]

Dėl šių priežasčių kaliniams beveik visada trūko vitaminų, net jei jie nebadavo; šią problemą lagerių vadovai stengėsi kaip nors išspręsti. Vitaminų tabletėmis nebuvo, todėl dažniausiai kalinius versdavo gerti *chvoją* – bjauraus skonio ir abejotino veiksmingumo pušų spyglių viralą.[124] Palyginimui: aiškiai nurodyta, kad „ginkluotųjų pajėgų karininkams" skirtame maisto davinyje būtinas C vitaminas ir džiovinti vaisiai, kompensuojantys vitaminų trūkumą kasdieniame racione. Generolai ir admirolai papildomai oficialiai galėdavo gauti sūrio, ikrų, žuvies konservų ir kiaušinių.[125]

Tolimosios Šiaurės žiemos sąlygomis buvo problema net paprasčiausiai išpilstyti sriubą (su vitaminais ar be jų), ypač jei sriubą dalydavo vidudienį, darbo vietoje. 1939 m. vienas Kolymos gydytojas lagerio viršininkui parašė skundą, kad kaliniai priversti valgyti lauke ir dėl to maistas sušąla dar nespėjus jo suvalgyti.[126] Dar ir dėl kalinių gausos buvo sunku paskirstyti maistą. Buvęs kalinys prisimena, kad *lagpunkte* prie Maldiako šachtos, Magadane, buvo įrengtas tik vienas maisto paskirstymo langelis, prie kurio aptarnauta daugiau kaip 700 kalinių.[127]

Aprūpinimą maistu trikdė ir įvykiai už lagerio ribų, pavyzdžiui, per Antrąjį pasaulinį karą jis kartais visai sustodavo. Blogiausia padėtis buvo 1942 ir 1943 m., kai beveik visą vakarinę SSRS dalį buvo okupavę vokiečiai, o likusi šalies dalis dalyvavo mūšiuose. Badas siautėjo visoje šalyje, o gulago reikmės

Lagerio virtuvė: kaliniai stovi eilėje prie sriubos. Ivano Sychanovo piešinys, Temirtau, 1935–1937 m.

nebuvo laikomos pirmaeilėmis. Vladimiras Petrovas, kalėjęs Kolymoje, prisimena, kad kartą į lagerį penkias dienas neatgabeno jokio maisto: „Šachtose prasidėjo tikras badas. Penki tūkstančiai vyrų neturėjo nė gabalėlio duonos.“

Be to, nuolat trūko indų ir valgymo įrankių. Tas pats Petrovas rašo, kad „sriuba, kurią gaudavome dar šiltą, belaukiant, kol vienas baigs valgyti ir duos šaukštą kitam, spėdavo pasidengti ledu. Tai veikiausiai paaiškina, kodėl dauguma žmonių verčiau valgydavo be šaukštų“.[128] Kita kalinė buvo įsitikinusi, jog išliko gyva tik todėl, kad išmainė savo duoną į pusės litro talpos aliuminio dubenėlį... „Tie, kurie turi savo indus, maistą gauna pirmieji – o riebalai visada plaukioja viršuje. Kitiems tenka laukti, kol dubenėlis ištuštės. Pavalgai, tada duodi indą kitam, o šis paskui perduoda trečiam...“[129]

Kiti kaliniai dubenėlius ir valgymo įrankius pasigamindavo iš medžio. Mažame muziejuje, įsikūrusiame Maskvos draugijos „Memorial“ patalpose, eksponuojama keletas šių keistai jaudinančių daiktų.[130] Kaip visada, GULAG'o administracija puikiai žinojo, kad indų ir valgymo įrankių trūksta, ir mėgino ką nors daryti: vieno lagerio kaliniai gavo pagyrimą, kad kūrybiškai panaudojo likusias skardines nuo konservų.[131] Tačiau net ten, kur indų

ir įrankių pakako, dažnai nebuvo galimybių jų išplauti: vienas iš Dmitlage išleistų įsakų „kategoriškai" draudžia lagerio virėjams pilti maistą į nešvarius indus.[132]

Dėl visų šių priežasčių Maskvos nustatytos maisto davinių normos (kuriose jau ir taip apskaičiuotas išgyvenimui būtinas kalorijų minimumas) nėra patikimas šaltinis, rodantis, ką iš tikrųjų valgė kaliniai. Nebūtina kliautis vien kalinių atsiminimais, kad žinotume, jog sovietų lagerių kaliniai beveik visą laiką buvo labai alkani. Patys GULAG'o administratoriai reguliariai lankė lagerius tikrindami, kaip maitinami kaliniai, ir saugojo duomenis, kurie skyrėsi nuo nurodymų, kaip juos reikėtų maitinti. Ir šį kartą praraja tarp dailių Maskvoje surašytų maisto davinio sąrašų ir inspektorių ataskaitose pateiktų duomenų atrodo stulbinamai siurrealistinė.

Pavyzdžiui, 1942 m. tikrinęs Volgostrojaus lagerį inspektorius ataskaitoje atvirai rašo, jog „žmonės miršta iš bado", aštuoniasdešimt žmonių serga pelagra, liga, kurią sukelia bloga mityba. Siblage, dideliame Vakarų Sibiro lageryje, sovietinis prokuroro pavaduotojas pamatė, kad visą pirmą 1941 m. ketvirtį maisto davinio normos buvo „sistemingai pažeidinėjamos: mėsa, žuvis ir riebalai kaliniams duodami nepaprastai retai... cukraus jie visai negauna". Sverdlovsko rajono lageriuose 1942 m. tiekiamame maiste nebuvo „nei riebalų, nei žuvies, nei mėsos, dažnai nebuvo nė daržovių". Viatlage 1942 m. „liepos mėnesį maistas buvo prastas, beveik nevalgomas, jame trūko vitaminų. Taip yra dėl to, kad trūksta riebalų, mėsos, žuvies, bulvių... maitinimui naudojami beveik vien tik miltai ir grūdų produktai".[133]

Atrodo, kai kuriems kaliniams maisto nebetiekdavo dėl to, kad lageriai negaudavo produktų. Tai nuolatinė problema: Kedrovyj Šoro *lagpunkto* buhalteriai turėjo sąrašą produktų, kuriais galima pakeisti kaliniams priklausančius, tačiau negautus produktus. Jame parašyta, kad pieną gali atstoti sūris, duoną – džiūvėsiai, mėsą – grybai, o cukrų – miško uogos.[134] Todėl vargu ar verta stebėtis, kad kalinių gaunamas maistas nė iš tolo nepriminė to, kas buvo įrašyta Maskvos dokumentuose. 1940 m. Birlage lankęsis inspektorius daro išvadą, kad „pietums dirbantys *zekai* gavo tiktai vandens su 130 gramų kruopų, antram patiekalui – juodos duonos, apie 100 gramų. Pusryčiams ir vakarienei pašildoma ta pati sriuba". Kalbėdamasis su lagerio virėju inspektorius dar sužinojo, kad „teorinių normų niekada nesilaikoma", nes lageris negauna žuvies, mėsos, daržovių ir riebalų. Lageris, daroma išvada ataskaitoje, „neturi pinigų nei maisto produktams, nei drabužiams nusipirkti, o be pinigų su jais nenori bendradarbiauti jokia maisto tiekimo organizacija". Todėl lageryje daugiau negu 500 žmonių sirgo skorbutu.[135]

Tiesa, nė kiek ne rečiau atsitikdavo, kad į lagerį atvežtą maistą tuojau pat išvogdavo. Vogta iš esmės visuose lygmenyse. Dažniausiai maistą vogdavo

jį ruošiantys asmenys, dirbantys virtuvėse arba maisto sandėliuose. Dėl šios priežasties visi kaliniai troško gauti darbą arti maisto (virėjo, indų plovėjo, sandėlininko), kad galėtų jį vogti. Jevgeniją Ginzburg kartą „išgelbėjo" galimybė įsidarbinti indų plovėja vyrų valgykloje. Ji ne tik gavo progą valgyti „tikrą mėsos sultinį ir puikiausius koldūnus, keptus saulėgrąžų aliejuje", bet ir pamatė, kad kiti kaliniai žvelgia į ją su pagarbiu susižavėjimu. Vieno vyro balsas, kai jis į ją kreipėsi, virpėjo „nuo veriančio pavydo ir nuolankios pagarbos asmeniui, užimančiam gyvenime tokią aukštą vietą – „prie maisto"!"[136]

Net pjauti javus lagerio kolūkyje ar skusti bulves buvo visų trokštamas darbas, kaliniai mokėjo kyšius, kad jį gautų, nes tai buvo galimybė pasivogti maisto. Vėliau kitame lageryje Ginzburg prižiūrėjo vištas, skirtas lagerio vadovybės maistui. Ji ir jos bendradarbės kiek įmanydamos naudojosi tokia padėtimi: „Lageryje gaunamą manų košę gausiai užsipildavome žuvų taukais, kurių „pasiskolindavome" iš vištų. Virdavomės avižų košę. Be to, kasdien visos suvalgydavome po tris kiaušinius – vieną įkuldavome į sriubą, o kitus du išgerdavome žalius, kaip ypatingą skanėstą. (Daugiau kiaušinių neimdavome, nes nedrįsome sumažinti kiaušinių gamybos rodiklių, kuriais buvo vertinamas mūsų darbas.)"[137]

Pasitaikydavo ir kur kas stambesnių vagysčių, ypač Tolimosios Šiaurės lagerių miestuose, kur maisto trūko ne tik kaliniams, bet ir laisviesiems darbininkams, ir lagerių sargybiniams, todėl vogti vertėjo visiems. Kiekvienais metais lageriai siųsdavo dingusio turto ataskaitas. Iš Kedrovyj Šoro *lagpunkto* siųstose ataskaitose rašoma, kad vien per 1944 m. ketvirtą ketvirtį dingo vertybių ir pinigų daugiau kaip už 20 000 rublių.[138]

Skaičiuojant šalies mastu, šie skaičiai buvo daug didesni. Pavyzdžiui, 1947 m. prokuratūros ataskaitoje išvardijama daug vagystės atvejų, tarp jų vienas Viatlage, kur dvylika žmonių, tarp jų lagerio sandėlio vedėjas, pasisavino maisto produktų ir daržovių už 170 000 rublių. Kitoje tais pačiais metais rašytoje ataskaitoje apskaičiuota, kad vien tik trisdešimt keturiuose lageriuose, kurie patikrinti 1946 m. antrą ketvirtį, pavogta 70 000 kilogramų duonos, 132 000 kilogramų bulvių ir 17 000 kilogramų mėsos. Ataskaitą rašantis inspektorius daro išvadą, jog „sudėtinga kalinių aprūpinimo maistu sistema sudaro sąlygas lengvai grobstyti duoną ir kitus produktus". Be to, jis kaltina „laisvųjų darbininkų maitinimo pagal maisto korteles sistemą" ir vidines lagerio inspektorių komandas, kurios esančios visiškai korumpuotos.[139]

Būdavo atvejų, kai patikrinimai duodavo naudos: kai kuriuose lageriuose bijojo nemalonumų, todėl stengėsi laikytis įstatymo raidės, jei ne jo dvasios. Pavyzdžiui, vieno lagerio kalinys kiekvieno mėnesio pabaigoje gaudavo pusę stiklinės cukraus, kurį tuojau pat suvalgydavo. Taip lagerio vadovybė

užtikrino, kad jis cukraus gautų tiek, kiek nurodo Maskvos biurokratai. Šis kalinys ir jo draugai džiaugsmingai vadindavo tokią progą „cukraus diena".[140]

Vis dėlto badavo ne visi. Nors daugelis maisto produktų dingdavo dar nepatekę į sriubą, vieno būtino produkto paprastai būdavo: tai duonos. Gulage gaunama duona, kaip ir sriuba, aprašyta ne vieną kartą. Kai kas prisimena, kad ji būdavo blogai iškepta, pasak vieno kalinio, duona būdavusi tokia kieta, kad primindavusi „plytgalį", o jos gabaliukas toks mažas, kad galėdavai jį suvalgyti „dviem kąsniais".[141] Kitas rašė, jog tai buvo „juoda duona tikrąja šio žodžio prasme, nes dėl joje esančių sėlenų duona patamsėdavo ir būdavo rupi". Jis taip pat prisimena, kad kepantys duoną negailėdavę vandens, todėl iškepdavo ji „drėgna ir sunki, tad iš tiesų mes gaudavome mažiau negu tuos 700 gramų, kurie mums priklausė".[142]

Kiti prisimena, kad kaliniai pešdavosi dėl sausesnių, ne tokių vandeningų kepalo kraštų.[143] Varlamo Šalamovo apsakyme „Šeris brendis", fiktyviame Osipo Mandelštamo mirties aprašyme, poeto nesidomėjimas tokiais dalykais rodo jo artėjančią mirtį: „Jis nebesistengė gauti duonos žiauberės, nebeverkė jos negavęs. Virpančiais pirštais nebesikimšo duonos į burną."[144]

Lageriuose, kur buvo labiau badaujama, alkanesniais metais duona tapdavo beveik šventenybe, ir jos valgymą apgaubė ypatingos apeigos. Lagerių vagys nebaudžiami galėjo vogti beveik viską, tačiau duonos vagystė buvo laikoma ypač sunkiu ir nedovanotinu nusikaltimu. Vladimiras Petrovas ilgai traukiniu keliaudamas į Kolymą sužinojo, kad „vogti leidžiama viską, kas pasitaiko vagies aplinkoje ar ką pasiseka nukniaukti, bet yra viena išimtis – duona. Duona šventas ir neliečiamas dalykas, neatsižvelgiant į klasę, kuriai priklauso vagono keleivis". Petrovas buvo išrinktas vagono seniūnu (*starosta*) ir, kaip seniūnas, turėjo primušti vagišių, pavogusį duoną. Jis taip ir padarė.[145] Ir Thomasas Sgovio rašo, kad Kolymos nusikaltėliams galiojo nerašytas įstatymas: „Vogti galima viską, išskyrus šventą duonos davinį." Jis taip pat „ne kartą matė kalinių, mirtinai primuštų už tai, kad pažeidė šventą tradiciją".[146] Kazimierzas Zarodas irgi prisimena:

> Jei kalinys, pavogęs drabužius, tabaką ar bet kokį kitą daiktą, būdavo susekamas, jis galėjo tikėtis, kad bus kitų kalinių primuštas, bet lageryje galiojo nerašyta taisyklė (iš kitų lagerių kalinių girdėjau, kad ji visur ta pati), jog kalinys, pagautas vagiantis kito kalinio duoną, nusipelno mirties.[147]

Dmitrijus Paninas, artimas Solženicyno draugas, atsiminimuose aprašo, kaip buvo įvykdoma ši bausmė: „Nusikaltėlį, pagautą vagiant duoną, kiti ka-

liniai išmesdavo į orą ir paleisdavo kristi žemėn; tai kartodavo keletą kartų, kad atmuštų inkstus. Tada jį palikdavo barakuose tarsi maitą."

Paninas, kaip ir kiti buvę kaliniai, kuriems teko lageriuose išgyventi karo badmetį, iškalbingai aprašo individualius ritualus, kuriais kai kurie kaliniai apgaubdavo duonos valgymą. Jei kaliniams duoną dalydavo tik kartą per dieną, iš ryto, jie turėdavo spręsti kankinamą klausimą: suvalgyti viską iš karto ar pasilikti gabalėlį popietei. Nusprendęs pasilikti duonos rizikuodavo prarasti brangiąją kriaukšlelę, ją iš jo galėjo pavogti. Kita vertus, turint duonos, visą dieną buvo ko laukti. Panino įspėjimą nepasiduoti tokiai pagundai galima laikyti unikaliu bado vengimo mokslo įrodymu:

> Gavęs duonos davinį pajunti nenumaldomą troškimą kiek įmanoma pratęsti jos valgymo malonumą, pjaustai duoną į mažyčius gabalėlius, renki trupinius, ritini iš jų gurvolėlius. Iš lazdelių ir virvučių pasidarai svarstykleles ir pasveri kiekvieną kąsnį. Taip stengiesi duonos valgymą pratęsti iki trijų valandų ar net ilgiau. Bet tai gryniausia savižudybė!
> Niekada, jokiais būdais negalima skirti duonos valgymui daugiau negu pusę valandos. Kiekvieną duonos kąsnį reikia stropiai sukramtyti, kad skrandis kuo lengviau ją suvirškintų ir suteiktų organizmui kuo daugiau energijos... jei įprasi skirstyti davinį ir palikinėti dalį vakarienei, tau galas. Suvalgyk viską vienu prisėdimu; kita vertus, jei duoną prarysi per greitai, taip pratę elgtis išbadėjusieji, tavo dienos irgi sutrumpės...[148]

Tačiau ne tik *zekai* Sovietų Sąjungoje taip garbino duoną ir sugalvojo tiek būdų ją valgyti. Mano pažįstamas rusas iki šiol negali valgyti jokios tamsios duonos, nes dar vaikystėje, per karą, Kazachstane mito tik ja. O Susana Pečiora, šeštąjį dešimtmetį kalėjusi Minlage, kartą lageryje nugirdo kalbantis dvi ruses valstietes, irgi kalines – moteris, kurios atsiminė, koks būna gyvenimas *be* lagerių duonos:

> Viena moteris laikė rankoje gabaliuką duonos ir jį glostė. „Ak, mano chlebušek [„duonytė", mažybinis žodelis, panašus į tuos, kuriais kreipiamasi į vaikus], – dėkinga ištarė ji, – mes tavęs gaunam kas dieną." Kita pasakė: „Galėtume jos padžiovinti ir nusiųsti vaikams, juk jie badauja. Bet man atrodo, mums neleis jos išsiųsti..."[149]

Nuo tada, pasakojo man Pečiora, jai pasidarė daug sunkiau skųstis prastu maitinimu lageriuose.

11 skyrius

Darbas lageriuose

Ligonius, pavargėlius
Netinkamus šachtoms
Pažemina, siunčia į apatinį lagerį
Kirsti medžių Kolymoje.
Atrodo labai paprasta,
Kai užrašyta popieriuje. Bet aš negaliu pamiršti
Rogių grandinės ant sniego
Ir žmonių, į jas įkinkytų.
Atstatę įkritusias krūtines, jie traukia roges.
Arba sustoja pailsėti,
Arba slysta ant apledėjusių šlaitų...
Sunkus krovinys juos paveja
Ir tuoj, jau visai tuoj
Užgrius...

Kas nematė suklupusio arklio?
Bet mes, mes matėme pakinkytus žmones...

Jelena Vladimirova, „Kolyma“[1]

Rabočiaja zona: darbo zona

Darbas buvo esminė daugelio sovietinių lagerių funkcija. Jis buvo pagrindinis kalinių užsiėmimas ir pagrindinis administracijos rūpestis. Darbas buvo kasdienio gyvenimo centras, kalinių gerovė lageryje priklausė nuo to, kaip jiems sekasi dirbti. Ir vis dėlto sunku apibendrintai kalbėti apie darbą lageriuose: kalinio, per pūgą kasančio auksą ar kirtikliu kertančio anglis, vaizdinys yra tik stereotipas. Tokių kalinių buvo labai daug – milijonai, taip rodo Kolymos ir Vorkutos lagerių statistika, – tačiau dabar mes jau žinome, kad lagerių buvo ir Maskvos centre (kaliniai projektavo lėktuvus), ir Vidurio Rusijoje (kaliniai statė ir prižiūrėjo branduolines jėgaines), žvejybos lagerių buvo Ramiojo vandenyno pakrantėse, kolūkiais paverstų lagerių – pietų Uz-

bekistane. GULAG'o Maskvos archyvuose daug fotografijų, kuriose kaliniai su jų prižiūrimais kupranugariais.[2]

Nėra nė mažiausių abejonių, kad gulage vyko tokia pat įvairi ir plati ekonominė veikla, kaip ir visoje Sovietų Sąjungos teritorijoje. Pažvelgę į *Vadovą po SSRS pataisos darbų kolonijų sistemą*, kol kas išsamiausią visų lagerių sąrašą, pamatysime, kad lageriai buvo įkurti prie aukso ir nikelio kasyklų, anglių šachtų, prie tiesiamų geležinkelių ir plentų, prie ginklų fabrikų, chemijos ir metalo apdirbimo gamyklų, elektrinių, prie statomų oro uostų, gyvenamųjų namų, kanalizacijos sistemų, ten, kur reikėjo kasti durpes, kirsti medžius ir apdoroti žuvį.[3] GULAG'o administratoriai patys išsaugojo fotografijų albumą su vien kalinių gaminamų produktų nuotraukomis. Be kita ko, čia rasime nufotografuotų minų, raketų ir kitos armijai skirtos ginkluotės pavyzdžių, automobilių dalių, durų spynų, sagų, upėmis plukdomų rąstų, medinių baldų – kėdžių, spintelių, – telefono būdelių, statinių, batų, pintinių, audinių (su prisegtais pavyzdžiais), kilimų, odos gaminių, kailinių kepurių, avikailio kailinių, stiklinių, lempų ir stiklainių, muilo ir žvakių, net žaislų – medinių tankų, mažulyčių vėjo malūnų ir automatinių zuikių, mušančių būgnus.[4]

Skirtinguose lageriuose žmonės dirbo kitokius darbus, be to, darbai skyrėsi ir tame pačiame lageryje. Teisybė, buvo daug kalinių, kurie dirbo miške ir tik kirto medžius. Kaliniai, nuteisti kalėti ne ilgiau negu trejus metus, dirbo „pataisos darbų kolonijose“, lengvesnio režimo lageriuose, dažniausiai skirtuose kokiam nors vienam darbui ar įsikūrusiuose greta konkretaus fabriko. Stambesniuose gulago lageriuose kaliniai dirbo labai įvairius darbus: ir kasyklose, ir plytų degyklose, ir elektrinėse, ir statė gyvenamuosius namus, ir tiesė kelius. Tokiuose lageriuose kaliniai iškraudavo iš vagonų atgabentas kasdienio vartojimo prekes, vairavo sunkvežimius, augino ir skynė daržoves, dirbo virtuvėse, ligoninėse ir vaikų darželiuose. Neoficialiai jie atlikdavo ir tarnų, auklių bei siuvėjų pareigas lagerio viršininkams, prižiūrėtojams ir jų žmonoms.

Kaliniams, nuteistiems ilgam laikui, dažniausiai tekdavo dirbti visokiausius darbus, kurie buvo keičiami atsižvelgiant į tai, ar sekasi kaliniui dirbti, ar ne. Per beveik du dešimtmečius, praleistus lageriuose, Jevgenija Ginzburg kirto medžius, kasė griovius, valė lagerio svečių namus, plovė indus, augino vištas, skalbė lagerio viršininkų žmonų skalbinius ir prižiūrėjo kalinių vaikus. Galiausiai ji tapo slauge.[5] Kitas politinis kalinys Leonidas Sitko per vienuolika lageriuose praleistų metų spėjo padirbėti suvirintoju, akmenskaldžiu karjere, statybininku, geležinkelio stoties nešiku, angliakasiu šachtoje ir staliumi baldų fabrike, kuriame gamino stalus ir knygų lentynas.[6]

Darbai lageriuose buvo tokie pat įvairūs, kaip ir laisvėje, tačiau dirbančius kalinius paprastai buvo galima suskirstyti į dvi kategorijas: tie, kurie dirbo

bendruosius darbus (*obščije raboty*), ir vadinamieji *pridurkai*, kitaip tariant, patikėtiniai. Šių statusas, vėliau matysime, leido juos laikyti atskira kalinių kasta. Bendrieji darbai, juos dirbo dauguma kalinių, būtent tokie ir buvo: nekvalifikuoti, reikalaujantys fizinės ištvermės, sunkūs darbai. „Pirmoji lageryje praleista 1949–1950 m. žiema man buvo ypač sunki, – rašė Isaakas Filštinskis. – Neturėjau profesijos, kuri galėtų būti naudinga lageryje, todėl buvau priverstas keliauti iš vietos į vietą, dirbti įvairius bendruosius darbus – pjauti, nešti, stumti, traukti ir taip toliau, kitaip tariant, visada eiti ten, kur mane sugalvodavo pasiųsti darbų vykdytojas."[7]

Išskyrus tuos kalinius, kuriems iškart pasisekdavo gauti geresnį darbą (dažniausiai tai buvo statybos inžinieriai ir kitų lageriuose naudingų profesijų atstovai arba žmonės, jau iš karto pasiryžę būti skundikais), dauguma *zekų* po savaitę trukusio karantino automatiškai buvo paskiriami į bendruosius darbus. Juos suskirstydavo brigadomis, tai yra grupėmis nuo 4 iki 400 žmonių; jie ne tik kartu dirbo, bet kartu valgė ir dažniausiai miegojo tame pačiame barake. Kiekvienai brigadai vadovavo brigadininkas – patikimas, aukštesnio statuso kalinys, kurio pareiga buvo skirstyti darbus, prižiūrėti, kaip jie atliekami, ir užtikrinti, kad būtų vykdomos išdirbio normos.

Lagerių vadovybė gerai suprato, koks svarbus asmuo yra brigadininkas, jo statusas buvo tarp kalinio ir administracijos atstovo. 1933 m. Dmitlago viršininkas išsiuntė visiems valdiniams įsaką, kuriame priminė būtinumą „tarp spartuolių darbininkų rasti žmonių, reikalingų darbui", kadangi „brigadininkas yra svarbiausias, įtakingiausias žmogus statybų aikštelėje".[8]

Žvelgiant konkretaus kalinio akimis, jo santykis su brigadininku buvo ypač svarbus: nuo šio santykio priklausė jo gyvenimo kokybė, kartais tiesiogine prasme buvo gyvybės ir mirties klausimas, kaip vienas kalinys rašė:

> Kiekvieno gyvenimas labai priklauso nuo jo brigados ir brigadininko, juk su šiais žmonėmis būni dieną naktį. Darbe, valgykloje, ant gultų – visur aplink tie patys veidai. Brigados nariai gali dirbti visi drauge, grupėmis arba po vieną. Jie gali padėti tau išgyventi, bet gali tave ir sunaikinti. Užuojauta ir pagalba – arba priešiškumas ir abejingumas. Brigadininko vaidmuo ne menkesnis. Labai svarbu, kas jis, kokius sau kelia tikslus ir pareigas: tarnauti lagerio viršininkams, aukoti tave siekiant gauti naudos sau, laikyti visus brigados narius savo pakalikais, tarnais ir liokajais – ar tapti jų nelaimės draugu ir iš visų jėgų stengtis palengvinti savo brigados gyvenimą.[9]

Kai kurie brigadininkai iš tiesų gąsdino ir persekiojo savo darbininkus. Pačią pirmą dieną Karagandos kasyklose Aleksandras Vaisbergas neteko sąmonės dėl alkio ir išsekimo. „Brigadininkas atsisuko į mane, riaumodamas

Kasamas kapas. Benjamino Mkrtčiano piešinys, Ivdelis, 1953 m.

kaip įsiutęs bulius užgriuvo mane visu savo galingu kūnu, ėmė spardyti ir daužyti, o galiausiai taip smogė per galvą, kad aš parkritau ant žemės visiškai nieko nebesuvokdamas, nusėtas mėlynių, kraujais pasruvusiu veidu..."[10]

Būdavo ir taip, kad brigadininkas leisdavo pačiai brigadai funkcionuoti kaip organizuotai bendražygių grupei, kuri verstų kalinius sunkiau dirbti net tada, kai jie patys to nenori. Romane *Viena Ivano Denisovičiaus diena* Solženicyno herojus samprotauja, kad lageryje brigada „visai ne tokia, kaip darbininkų grupė laisvėje, kur Ivanas Ivanovičius ir Piotras Petrovičius kiekvienas gauna savo atlyginimą. Lageryje viskas sutvarkyta taip, kad *zeką* verčia stengtis ne tik viršininkai, bet ir kiti brigados nariai. Arba visi gauna premiją, arba miršta kartu".[11]

Vernonas Kressas, buvęs Kolymos kalinys, pasakoja, kad, kai jam nepavykdavo dirbti taip, kaip brigados draugams, šie jį mušdavo ir ant jo šaukdavo, galiausiai pervedė dirbti į „silpną" brigadą, kurios nė vienas narys negaudavo viso maisto davinio.[12] Jurijus Zorinas irgi prisimena dirbęs labai darbščių žmonių brigadoje, sudarytoje beveik vien iš lietuvių, kurie nepakentė tinginių: „Neįsivaizduojate, kaip noriai ir kaip gerai jie dirbo... jei nuspręsdavo, kad žmogus dirba blogai, jį tuojau pat išmesdavo iš lietuvių brigados."[13]

Kaliniui, nelaimei, atsidūrusiam „blogoje" brigadoje ir neįstengusiam kyšiais ar apgaule iš jos išsisukti, grėsė badas. M. B. Mindlinas, vėliau vienas draugijos „Memorial" įkūrėjų, kartą Kolymoje buvo paskirtas į brigadą, kurioje dirbo beveik vieni gruzinai, o brigadininkas irgi buvo gruzinas. Jis netruko suprasti, kad brigados nariai bijo brigadininko taip pat, kaip lagerio

sargybinių, ir kad, būdamas „vienintelis žydas gruzinų draugijoje“, jis nesulauks jokių malonių. Vieną dieną jis pasistengė dirbti ypač sunkiai, kad gautų didžiausią įmanomą maisto davinį, 1 200 gramų duonos. Tačiau brigadininkas atsisakė tai patvirtinti ir paskyrė jam tik 700 gramų. Mindlinas davė kyšių ir perėjo į kitą brigadą, kurioje vyravo visai kitokia atmosfera: naujasis brigadininkas iš tiesų rūpinosi savo globotiniais ir net leido jam pirmas kelias dienas dirbti lengvesnį darbą, kad susigrąžintų jėgas: „Kiekvienas, pakliuvęs į jo brigadą, laikė save laimės kūdikiu ir būdavo išgelbėtas nuo mirties.“ Vėliau Mindlinas tapo brigadininku ir pats dalijo kyšius stengdamasis, kad su jo brigados nariais gerai elgtųsi lagerio virėjai, duonos raikytojai ir kiti įtakingi žmonės.[14]

Brigadininko nuostata buvo labai svarbi, nes bendrieji darbai dažniausiai nebūdavo nei beprasmiai, nei išgalvoti. Vokietijos koncentracijos stovyklose darbas, pasak vieno žymaus mokslininko, buvo „iš esmės laikomas kankinimų ir prievartos įrankiu“, bet sovietų lagerių kaliniai turėjo vykdyti jiems skirtą lagerio gamybos plano dalį.[15] Teisybė, pasitaikydavo išimčių. Kartais kvaili arba sadistiškų polinkių sargybiniai tyčia skirdavo kaliniams beprasmes užduotis. Susana Pečiora prisimena, kaip jai kartą liepė nešioti iš vienos vietos į kitą kibirus su moliu – „visiškai beprasmis darbas“. Vienas iš viršininkų, kuris tiesiogiai vadovavo jos atliekamiems darbams, tiesiai pasakė: „Man nereikia jūsų darbo, man reikia, kad jūs kentėtumėte.“ Šį sakinį tikrai atpažintų kaliniai, trečiojo dešimtmečio pradžioje buvę Solovkuose.[16] Penktąjį dešimtmetį, kaip pamatysime, susikūrė bausmės lageriai, kurių paskirtis buvo ne ekonominė, o baudžiamoji. Tačiau net ir šių lagerių kaliniai turėjo ką nors gaminti.

Dažniausiai kaliniai tyčia nebuvo verčiami kentėti, gal tiksliau – niekam labai nerūpėjo, kenčia jie ar ne. Daug svarbiau buvo užtikrinti, kad jie vykdytų lagerio gamybos planus ir jiems paskirtas išdirbio normas. Normos būdavo įvairios: tiek ir tiek reikia nukirsti kubinių metrų medienos, iškasti griovių arba iškirsti anglių. Normų buvo labai griežtai laikomasi. Lageriai mirgėjo nuo plakatų, raginančių kalinius vykdyti išdirbio normas. Šio tikslo siekė ir visas lageriuose veikiantis „kultūros ir švietimo“ aparatas. Kai kurių lagerių valgyklose arba centrinėse aikštėse kabėjo milžiniškos lentos, ant kurių buvo užrašoma, kiek kuri brigada įvykdė tos dienos išdirbio normos.[17]

Normas labai rūpestingai, moksliškai ir racionaliai apskaičiuodavo normuotojas (*normirovščik*), jo darbas buvo laikomas labai sudėtingu. Pavyzdžiui, Jacques'as Rossi prisimena, kad normos sniego valytojams keitėsi atsižvelgiant į tai, ar sniegas ką tik iškritęs, ar neseniai iškritęs ir purus, ar truputį suslūgęs, ar kietas (kasant reikėdavo koja gerokai paspausti kastuvą), ar labai kietas, ar sušalęs (reikėdavo kapoti ledkirčiais). Net įskaičiavus visus šiuos aspektus,

„buvo taikomi nukasto sniego ploto įvairūs aukščio ir pločio koeficientai bei panašūs skaičiavimai“.[18]

Tačiau išdirbio normų nustatymas ir jų paskyrimas atitinkamų kategorijų kaliniams, teoriškai laikytas moksliniu darbu, tikrovėje buvo nenuoseklus, nesąžiningas ir smarkiai paveiktas korupcijos. Pirmiausia, kaliniams dažniausiai buvo paskiriamos tokios pat išdirbio normos, kaip ir laisviesiems darbininkams: kaliniai turėdavo padaryti tiek pat, kiek profesionalūs miško kirtėjai ar angliakasiai. Bet dauguma kalinių nebuvo nei miško kirtėjai, nei angliakasiai, dažniausiai jie neturėjo beveik jokio supratimo, kaip dirbti šiuos darbus. Jau nekalbant apie tai, kad ilgai sėdėjusių kalėjime ir patyrusių sekinančią kelionę nešildomais gyvuliniais vagonais kalinių fizinė būklė anaiptol nebuvo net vidutiniška.

Didžiausios kančios laukė mažiausiai patyrusių ir labiausiai išsekusių kalinių. Jevgenijai Ginzburg priklauso klasikinis pasakojimas apie dvi moteris, prie sunkaus darbo nepratusias inteligentes, kurios nusilpusios per ilgus kalėjime praleistus metus mėgino kirsti medžius:

> Tris dienas mudvi su Galia stengėmės pasiekti tai, ko neįmanoma. Vargšai medžiai, jie tikriausiai kentėjo maitojami mūsų nepatyrusių rankų. Pačios buvome pusgyvės, neturėjome jokių darbo įgūdžių, todėl niekaip neįstengėme jų nukirsti. Kirvis nuslysdavo, ir mums į veidus pažirdavo skiedrų lietus. Karštligiškai, neritmiškais judesiais traukėme pjūklą, mintyse kaltindamos viena kitą nerangumu – puikiai žinojome, kad negalime sau leisti susipykti. Pjūklas nuolat strigo. Tačiau baisiausia akimirka ateidavo tada, kai beveik nupjautas medis jau turėdavo griūti, o mes niekaip nesuprasdavome, į kurią pusę jis grius. Kartą krisdamas medis Galiai pramušė galvą, bet gydytojo parankinis atsisakė žaizdą patepti jodu, jis pareiškė: „Aha! Senas triukas! Jau pačią pirmą dieną mėginate gauti atleidimą nuo darbo, ką?“

Dienai pasibaigus, brigadininkas paskelbė, kad Jevgenija su Galia įvykdė 18 proc. normos ir „atlygino“ joms už tokius prastus rezultatus. „Gavome kriaukšlelę duonos, kurią užsidirbome savo darbu, o rytojaus dieną išėjome į darbą tiesiogine prasme linkstančiomis iš silpnumo kojomis.“ Brigadininkas kartojo neketinąs „švaistyti brangaus maisto išdavikams, kurie neįstengia įvykdyti išdirbio normos“.[19]

Tolimosios Šiaurės lageriuose – ypač Kolymos regione, Vorkutoje ir Norilske, kurie yra už poliarinio rato, – prie šių sunkumų prisidėjo atšiaurus klimatas ir kraštovaizdis. Kitaip negu įprasta manyti, šiuose poliariniuose kraštuose vasarą ištverti nė kiek ne lengviau nei žiemą. Oro temperatūra ten pakyla iki 29,5 laipsnių. Kai ištirpsta sniegas, tundros dirvos viršutinis sluoksnis virsta

purvynu, kuriuo sunku bristi, o uodai skraido pilkais debesimis ir zyzia taip garsiai, kad negirdi jokių kitų garsų. Vienas kalinys juos prisimena:

> Uodai lįsdavo į rankoves, į kelnių klešnes. Nuo įkandimų ištindavo veidas. Mums į darbą atveždavo pietus, ir valgant sriubą, būdavo, uodų į dubenėlį prikrinta tiek, kad sriuba primena grikių košę. Uodai lįsdavo į nosį, akis, gerklę, jų skonis buvo salsvas, tarsi kraujo. Juo įnirtingiau mojuodavai mėgindamas juos nuvaikyti, juo atkakliau jie lįsdavo. Geriausia buvo nekreipti į juos dėmesio, rengtis šviesiais drabužiais, o vietoj kepurės nuo uodų užsidėti vainiką, pintą iš žolių arba beržo tošies.[20]

Žiemos, suprantama, buvo labai labai šaltos. Temperatūra nukrisdavo iki 30, 40 ar net 50 laipsnių žemiau nulio. Atsiminimų autoriai, poetai ir rašytojai visaip stengėsi aprašyti darbą tokiame speige. Pasak vieno rašytojo, dirbti buvo taip šalta, kad „paprasčiausiai staiga mostelėjus ranka ore pasigirsdavo ypatingas šnypštimas".[21] Kitas pasakoja, kaip kartą Kūčių rytą prabudęs pajuto, jog negali pajudinti galvos:

> Atsibudęs pirmiausia pamaniau, kad naktį mane kažkas už galvos pririšo prie gultų, bet kai pamėginau atsisėsti, nuslydo skarmalas, kuriuo iš vakaro prieš užmigdamas buvau apsivyniojęs ausis ir galvą. Pasikėlęs ant alkūnės timptelėjau skarmalą ir supratau, kad jis prišalęs prie medinių gultų. Mano ir visų kitų vyrų alsavimas lūšnoje kybojo ore tarsi balti debesys.[22]

Dar vienas atsiminimų autorius rašė, kad buvo pavojinga liautis judėjus. „Per rikiuotę mes šokinėdavome, bėgome vietoje ir plekšnojome sau per šonus, kad sušiltume. Aš be paliovos judindavau kojų pirštus, o rankų pirštus gniauždavau į kumščius... plika ranka palietus metalo strypą, prie jo prilipdavo oda; eiti į pirtį buvo nepaprastai pavojinga. Suviduriavusiems kildavo pavojus amžiams pasilikti sniege." Todėl kai kurie kaliniai priteršdavo kelnes, „šalia jų buvo nemalonu dirbti, o grįžus į palapinę, kai sušildavo, kildavo nepakeliama smarvė. Tuos, kurie apsiteršdavo, kiti dažnai sumušdavo ir išmesdavo į lauką".[23]

Tokiame klimate kai kurie bendrieji darbai tapdavo nemalonesni už kitus. Vienas kalinys prisimena, kad Arkties rajono anglių kasyklose po žeme oras buvo kiek šiltesnis, tačiau ant angliakasių nuolat lašėjo šaltas vanduo. „Angliakasys tampa milžinišku varvekliu, jo organizmas ilgai lieka sušalęs. Po trijų ar keturių mėnesių tokio pragariško darbo kaliniams prasidėdavo įvairios ligos..."[24]

Isaakui Filštinskiui teko dirbti vieną pačių nemaloniausių žiemos darbų Kargopollage – rūšiuoti rąstus, skirtus apdirbti. Jis turėjo visą dieną stovėti

vandenyje, ir nors vanduo buvo šiltas (jį pumpavo iš elektros jėgainės), oras buvo šaltas:

> Tą žiemą Archangelsko srityje stabiliai laikėsi keturiasdešimties–keturiasdešimt penkių laipsnių šaltis, todėl rūšiavimo baseiną nuolat gaubė tirštas rūkas. Buvo nepaprastai šalta ir nepaprastai drėgna... darbas nebuvo labai sunkus, bet po trisdešimt ar keturiasdešimt minučių visą kūną persmelkdavo drėgmė, antakiai, smakras, lūpos ir blakstienos apšarmodavo, šaltis pro pasigailėtinus lagerio drabužius įsiskverbdavo iki pat kaulų.[25]

Žiemą blogiausia buvo dirbti miške. Taigoje ne tik buvo šalta; ten reguliariai siausdavo stiprios, nenuspėjamos pūgos, vadinamos buranais arba *purgomis*. Kartą į tokią pūgą pakliuvo Dmitrijus Bystroletovas, kuris kalėjo Siblage:

> Tą akimirką vėjas įnirtingai, bauginamai sukaukė, o mes palinkome prie žemės. Sniegas verpetais kilo į viršų, išnyko iš akių lagerio šviesos, žvaigždės, šiaurės pašvaistė – viskas, likome vienui vieni baltoje migloje. Plačiai išskėtę rankas, nerangiai slydinėdami, griūdami ir keldamiesi, prilaikydami vienas kitą stengėmės kuo greičiau surasti kelią atgal. Staiga mums virš galvų sugriaudėjo perkūnas. Vos išsilaikiau įsikibęs į kaimyną, nes mums į veidus su didžiule jėga ėmė lėkti nesiliaujantys sniego, ledo ir akmenų šuorai. Besisukančiame sniege nebuvo kuo kvėpuoti, nieko negalėjai matyti...[26]

Januszas Bardachas dirbdamas Kolymos skaldykloje irgi pakliuvo į buraną. Jis su kitais kaliniais ir sargybiniais grįžo atgal į lagerį sekdami paskui sarginius šunis, kurie buvo vienas su kitu surišti virvėmis:

> Nieko nematydamas per Jurijaus nugarą laikiausi įsikibęs virvės tarsi išsigelbėjimo... Išnykus pažįstamiems orientyrams nebesuvokiau, ar dar daug mums liko eiti; neabejojau, kad gyvi nebegrįšime. Staiga koja kliudžiau kažkokį minkštą daiktą – pasirodė, jog tai kalinys, kuris paleido iš rankų virvę. „Sustokite!" – sušukau. Tačiau niekas nesustojo. Niekas manęs neišgirdo. Pasilenkiau ir pritraukiau jo rankas prie virvės. „Štai! – pamėginau įkišti virvę jam į rankas. – Laikyk!" Veltui. Kai tik paleidau jo rankas, jos nukrito ant žemės. Jurijus griežtai paliepė eiti, ir mane nutempė į priekį...

Kai Bardacho brigada grįžo į lagerį, joje trūko trijų žmonių. Dažniausiai „pasiklydusių kalinių kūnus rasdavo tik pavasarį, neretai vos už šimto metrų nuo zonos".[27]

Drabužiai, kuriuos lageriuose gaudavo kaliniai, labai menkai saugojo juos nuo prasto oro. Pavyzdžiui, 1943 m. GULAG'o administracija nurodė, kad kaliniai, be kita ko, privalo turėti: vienus vasarinius marškinius (dviem sezonams), porą vasarinių kelnių (dviem sezonams), vieną dygsniuotos medvilnės žieminį švarką su pamušalu (dvejiems metams), žiemines kelnes su pamušalu (aštuoniolikai mėnesių), veltinius (dvejiems metams) ir apatinius, jų turėjo užtekti devyniems mėnesiams.[28] Praktikoje šių kasdienių daiktų niekada nepakako. 1948 m. patikrinus dvidešimt tris lagerius buvo nustatyta, kad „drabužiais, apatiniais ir avalyne aprūpinama nepatenkinamai". Atrodo, pasakyta per švelniai. Krasnojarsko lageryje batus turėjo mažiau negu pusė kalinių. Norilske, Tolimojoje Šiaurėje, tik 75 proc. kalinių turėjo šiltus batus ir tik 86 proc. – šiltus drabužius. Vorkutoje, taip pat Tolimojoje Šiaurėje, tik 25–30 proc. kalinių turėjo apatinius baltinius ir tik 48 proc. kalinių – šiltus batus.[29]

Neturintys žieminių batų kaliniai sugalvodavo įvairių išeičių. Batus siuvo iš beržo tošies, audeklo atraižų, senų guminių padangų. Geriausiu atveju tokia avalynė buvo nepatogi, ja avint buvo labai sunku vaikščioti, ypač bristi per gilų sniegą. Blogiausiu atveju – ji leisdavo vandenį, vadinasi, kojos neišvengiamai nušaldavo.[30] Elinor Lipper aprašo savo rankų darbo batus, kurie jos lageryje buvo praminti ČTZ – žodžių *Čeliabinskij Traktornyj Zavod* (Čeliabinsko traktorių gamykla) raidinė santrumpa:

> Jie buvo pasiūti iš dygsniuoto maišinio audeklo su pamušalu, plačiais, kelius siekiančiais aulais; bato priekis ir kulnas buvo sutvirtinti klijuote arba dirbtine oda. Padas – trigubas sluoksnis gumos, išpjautos iš susidėvėjusių automobilio padangų. Batai virvelėmis pririšami prie kojos ir surišami žemiau kelio, kad į kelnes nepatektų sniego... į dienos pabaigą jie visai išsiklaipydavo, netvirti padai krypdavo į visas puses. Tokie batai neapsakomai traukia drėgmę, ypač jei maišuose, iš kurių jie pasiūti, anksčiau laikyta druska...[31]

Kitas kalinys aprašė panašų išradimą. „Batų šonai buvo atviri, todėl pirštai likdavo pliki. Audinio, kuriuo apvyniojamos kojos, nebuvo galima kietai susukti, todėl pirštai šaldavo speige." Paavėjęs šiuos batus, jis iš tiesų nušalo kojas – ir tai, jo manymu, išgelbėjo jam gyvybę, nes nebegalėjo dirbti.[32]

Kaliniai buvo sukūrę įvairių teorijų, kaip kovoti su šalčiu. Pavyzdžiui, vieni kaliniai, norėdami vakare atsigauti nuo šalčio, paskubomis lėkdavo po darbo į barakus ir būriuodavosi aplink krosnelę, stovėdavo taip arti ugnies, kad kartais jų drabužiai užsidegdavo: „Kildavo šlykštus degančių skudurų dvokas, kuris aitriai kutendavo šnerves."[33] Kitiems taip elgtis atrodė nepro-

tinga. Isaakui Filštinskiui patyrę lagerio kaimynai pasakė, kad pavojinga veržtis labai arti prie krosnies arba laužo, nes dėl staigios temperatūrų kaitos galima susirgti plaučių uždegimu: „Žmogaus organizmas taip sukurtas, kad net ir prie didžiausių šalčių prisitaiko. Lageriuose visada laikiausi šios išmintingos taisyklės ir nė karto nebuvau peršalęs."[34]

Lagerio vadovybė turėjo kaip nors atsižvelgti į šaltį. Pagal taisykles kaliniams Tolimosios Šiaurės lageriuose buvo skirtas papildomas maisto davinys. Tačiau, kaip rodo 1944 m. dokumentai, jis kartais būdavo visai mažas, vos 50 gramų (keli kąsniai) duonos per dieną; jų nepakako didžiuliams šalčiams kompensuoti.[35] Teoriškai per didžiausius šalčius arba artėjant pūgai kaliniai neturėjo dirbti. Vladimiras Petrovas tvirtina, kad Kolymoje Berzinio režimo laikais kaliniai nustodavo dirbę, kai temperatūra nukrisdavo 15,5 laipsnių žemiau nulio. 1938–1939 m. žiemą, kai Berzinis jau buvo nuverstas, darbai sustodavo tik tada, kai šaltis būdavo 60 laipsnių žemiau nulio. Petrovas rašo, kad net ir šios taisyklės ne visada buvo laikomasi, nes aukso kasyklose tiktai lagerio viršininkas turėjo termometrą. Todėl „1938–1939 metų žiemą dėl šalčio ne darbo dienomis paskelbtos tik trys dienos, o 1937–1938 metų žiemą tokių dienų buvo penkiolika".[36]

Kitas atsiminimų autorius, Kazimierzas Zarodas, pasakoja, kad jo lageryje per Antrąjį pasaulinį karą darbas sustodavo, kai būdavo 49 laipsniai žemiau nulio, ir prisimena, kaip vieną kartą jo kirtėjų brigadai liepė dieną grįžti namo, nes šaltis pasiekė 53 laipsnius: „Kaip mikliai mes susirinkome įrankius, sustojome į koloną ir pajudėjome atgal į lagerį." [37] Bardachas prisimena, kad karo metais Kolymoje darbai sustodavo esant 50 laipsnių šalčio, „nors niekada nebuvo atsižvelgiama į papildomą šaltį, kurį sukelia žvarbus vėjas".[38]

Tačiau ne tik oro sąlygos trukdė įvykdyti išdirbio normas. Daugelyje lagerių iš tiesų buvo nustatytos akivaizdžiai per didelės normos. Iš dalies tai lėmė sovietinio centrinio planavimo logika, pagal kurią visos įmonės kasmet turėjo padidinti produkcijos apimtį. Elinora Olickaja prisimena, kaip jos kaimynės kalinės lagerio siuvykloje stengdavosi įvykdyti išdirbio normas, kad išsaugotų šiltas darbo vietas patalpoje. Tačiau būtent dėl to, kad kalinės normas įvykdydavo, lagerio vadovybė jas nuolat didino, ir galiausiai normos pasidarė nebeįvykdomos.[39]

Normos vis didėjo ir dėl to, kad kaliniai ir normuotojai meluodavo įvertindami atliktinų ir atliktų darbų apimtį. Todėl normos galiausiai tapdavo astronomiškos. Aleksandras Vaisbergas prisimena, kad net tų darbų, kurie laikyti lengvesniais, normos buvo neįtikimos: „Visiems buvo keliamos iš esmės neįvykdomos užduotys. Du kaliniai, paskirti į skalbyklą, per dešimt dienų turėjo išskalbti 800 žmonių drabužius."[40]

Anaiptol ne visada tie, kurie viršydavo išdirbio normas, sulaukdavo deramo atpildo. Antonis Ekartas prisimena, kaip kartą įlūžo ledas, kuris dengė upę netoli lagerio, ir kilo potvynio pavojus: „Kelios stipriausių kalinių brigados, tarp jų visi spartuoliai, tarsi pamišę dirbo dvi paras beveik be pertraukos. Už visa tai jie gavo po vieną silkę dviem žmonėms ir po pakelį machorkos (grubiai pjaustyto naminio tabako) keturiems.“[41]

Tokiomis sąlygomis (ilgos darbo dienos, nedaug poilsio dienų ir nedaug pertraukų darbe) būdavo daug nelaimingų atsitikimų. Šeštojo dešimtmečio pradžioje grupei nepatyrusių moterų kalinių buvo liepta užgesinti prie Ozerlago degančius krūmynus. Viena iš kalinių prisimena, kad per šį gaisrą „sudegė keli žmonės“.[42] Sunkios klimato sąlygos ir kalinių išsekimas kartais lemdavo tokius pragaištingus nutikimus, kaip liudija Alexanderis Dolgunas:

> Sušalę, sustirę pirštai nenulaikydavo svirčių, rankenų, pliauskų, dėžių, todėl nelamingi atsitikimai, kartais tragiški, buvo dažni. Vieną žmogų sutraiškė beritant rąstus iš vežimo, naudojant du rąstus kaip nuolydį. Vienu metu pasileido riedėti dvidešimt ar daugiau rąstų, užriedėjo ant jo, jis nespėjo pasitraukti. Sargybiniai nutraukė lavoną nuo platformos, kad netrukdytų, o vakare eidami namo nešėme kruviną sustingusią masę.[43]

Maskva rinko duomenis apie nelaimingus atsitikimus; dėl jų inspektoriai ne kartą kritikavo lagerių viršininkus. 1945 m. statistinių duomenų sąvade išvardyti 7 124 nelaimingi atsitikimai, įvykę vien tik Vorkutos anglių kasyklose; iš jų 482 lėmė sunkius sveikatos sutrikimus, o 137 buvo mirtini. Inspektoriai aiškino, kad trūksta šachtininkų lempų, kad trūkinėja elektros srovės tiekimas, kad darbininkai nepatyrę, ir tie patys dažnai keičiasi. Įpykę inspektoriai suskaičiavo, kad dėl nelaimingų atsitikimų prarastos 61 492 darbo dienos.[44]

Darbui trukdė ir absurdiškai prastas jo organizavimas, ir vadovų apsileidimas. Svarbu nepamiršti, kad įprastos darbo įstaigos Sovietų Sąjungoje irgi buvo tvarkomos labai aplaidžiai; vis dėlto gulage padėtis buvo blogesnė, nes čia niekam nerūpėjo nei darbininkų sveikata, nei gyvybė, o reguliariai tiekti atsargines dalis trukdė nepalankios oro sąlygos ir milžiniški atstumai. Nuo Baltosios jūros kanalo statybų gulage tvyrojo suirutė, kuri tęsėsi iki pat šeštojo dešimtmečio, kai Sovietų Sąjungoje galiausiai daug darbo vietų buvo mechanizuotos. Darbininkai, kurie kirto miškus, „negaudavo nei benzininių pjūklų, nei traktorių rąstams vežti, nei mechaninių krovimo mašinų“.[45] Dirbantieji tekstilės pramonėje gaudavo „arba per mažai, arba netinkamus“ darbo įrankius. Viena kalinė pasakojo, kad „visas siūles reikėjo lyginti milžinišku, du kilogramus sveriančiu lygintuvu. Per pamainą reikėdavo išlygin-

ti 426 poras kelnių, tad rankos nutirpdavo nuo lygintuvo svorio, o kojos įskausdavo ir ištindavo“.[46]

Be to, staklės ir įrenginiai nuolat gesdavo, tačiau nustatant išdirbio normas į šį veiksnį nebūdavo atsižvelgiama. Tame pačiame tekstilės fabrike „nuolat reikėdavo šauktis mechanikų. Dažniausiai tai būdavo kalinės moterys. Jos taisydavo stakles valandų valandas, nes nebuvo įgudusios. Normos nepavykdavo įvykdyti, taigi negaudavome duonos“.[47]

Ši tema – gendantys įrenginiai ir nepatyrę mechanikai bei technikai – ne kartą pasikartoja GULAG'o administracijos dokumentuose. Regioninių lagerių administracijos vadovai, 1934 m. susirinkę į Tolimųjų Rytų partijos konferenciją Chabarovske, skundėsi, kad dėl nuolat gendančių įrenginių ir nekvalifikuotų mechanikų jie negali įvykdyti aukso išgavimo normų.[48] 1938 m. rašytame laiške Vidaus reikalų ministro pavaduotojui, atsakingam už gulago reikalus, teigiama, kad „40–50 proc. visų traktorių sugedę“. Tačiau dažnai strigdavo ir dar primityvesnės darbo priemonės. Metais anksčiau rašytame laiške pažymima, kad iš visų gulage laikomų arklių (jų buvo 36 491) ketvirtadalis netinka darbui.[49]

Gulago įmonėms trūko inžinierių ir administratorių. Tik labai nedaug kvalifikuotų technologų savo noru ėjo dirbti į gulagą, o ir iš jų retas kuris turėjo reikalingų įgūdžių. Laisvieji darbininkai nuolat buvo viliojami į lagerius, jiems buvo siūlomos įvairios privilegijos. Jau ketvirtojo dešimtmečio pradžioje Dalstrojaus verbuotojai kvietė darbininkus iš visos šalies, siūlė daugybę privilegijų tiems, kurie sutiks dvejiems metams pasirašyti darbo sutartis. Tarp šių privilegijų buvo atlyginimas, pirmus dvejus metus 20 proc., vėliau – 10 proc. didesnis už tuometinį Sovietų Sąjungos vidurkį, apmokamos atostogos, galimybė gauti tam tikrų maisto produktų ir prekių, didelė pensija.[50]

Sovietų spaudoje su dideliu įkarščiu ir patosu buvo rašoma apie Tolimosios Šiaurės lagerius. Tokios propagandos pavyzdys – anglų kalba pasirodęs leidinyje *Sovietland*, skirtame užsieniečiams. 1939 m. kovo mėnesį straipsnyje (jį būtų galima pavadinti šio žanro klasika) buvo karštai giriamas Magadano žavesys:

> Naktimis Magadanas virsta šviesų jūra – tai be galo jaudinamas ir patrauklus reginys. Šis miestas gyvas, pulsuojantis kiekvieną dienos ir nakties minutę. Jame knibžda žmonių, kurių gyvenimas teka griežtu darbo ritmu. Tikslumas ir punktualumas sukuria greitį, o greitis leidžia dirbti lengvai ir džiaugsmingai...[51]

Niekur nė žodžio apie tai, kad dauguma žmonių, „kurių gyvenimas teka griežtu darbo ritmu“, – kaliniai.

Tai net nesvarbu: panašios pastangos pritraukti reikalingo profilio specialistus iš anksto buvo pasmerktos žlugti, ir gulagui teko kliautis kaliniais, atsidūrusiais lageriuose per atsitiktinumą. Vienas kalinys prisimena, kaip jį su visa statybininkų brigada nusiuntė statyti tilto už 600 kilometrų į šiaurę nuo Magadano. Atvykę į vietą jie išsiaiškino, kad nė vienas iš visos brigados niekada nėra statęs tilto. Vienas iš kalinių, inžinierius, buvo atsakingas už šį projektą, nors jo specialybė nebuvo tiltų statyba. Tiltą pastatė. Pirmas potvynis jį nuplovė.[52]

Tačiau ši nelaimė, palyginti su kitomis, buvo smulkmena. Didžiuliai GULAG'o projektai, kuriuose dirbo tūkstančiai žmonių, kuriems prireikė milžiniškų lėšų, pasirodė stulbinamai švaistūniški ir neapgalvoti. Bene garsiausias iš tokių buvo mėginimas nutiesti geležinkelį iš Vorkutos iki Obės žiočių į Šiaurės jūrą. Sprendimą pradėti geležinkelio tiesimą sovietų vyriausybė priėmė 1947 m. balandį. Po mėnesio pradėti geologiniai tyrimai, teritorijos žvalgymas ir statybos darbai – viskas vienu metu. Kaliniai pradėjo statyti naują jūros uostą Kamenio rage, kur Obė prie jūros plačiausia.

Kaip paprastai, kilo įvairių sunkumų: nepakako traktorių, todėl kaliniai naudojo senus tankus. Planuotojai stengėsi kompensuoti įrenginių trūkumą mirtinai nuvarydami kalinius. Buvo įprasta dirbti po vienuolika valandų per dieną, net laisvieji darbininkai ilgomis vasaros dienomis kartais užtrukdavo darbe nuo devintos valandos ryto iki vidurnakčio. Metams baigiantis, problemos pasidarė dar sudėtingesnės. Žvalgytojų komanda nustatė, kad Kamenio ragas uostui netinka: jūra čia nepakankamai gili dideliems laivams, o gruntas netvirtas ir neišlaikys sunkiosios pramonės įrenginių. 1949 m. Stalinas surengė vieną iš savo mėgstamų vidurnakčio susirinkimų, kuriame sovietų vadovai nutarė perkelti ir uostą, ir geležinkelį: naujoji geležinkelio atšaka jungs Obę ne su vakaruose esančia Vorkuta, bet su rytuose plytinčia Jenisejaus upe. Buvo pastatyti du nauji lageriai – Statybų aikštelė Nr. 501 ir Statybų aikštelė Nr. 503. Abu tuo pačiu metu pradėjo kloti geležinkelio bėgius. Buvo numatyta, kad bėgiai susitiks per vidurį. Atstumas – 806 mylios.

Darbai vyko. Pasak vieno šaltinio, per patį jų įkarštį čia dirbo 80 000 žmonių, kitas šaltinis mini 120 000. Projektas pagarsėjo kaip „Mirties kelias". Pasirodė, nutiesti geležinkelį poliarinėje tundroje beveik neįmanoma. Amžinasis įšalas vasarą virsdavo purvynu, todėl geležinkelį nuolat reikėjo taisyti, kad jis neiškryptų arba nenugrimztų purve. Ir vis tiek vagonai dažnai nuvirsdavo nuo bėgių. Dėl prasto tiekimo kaliniai geležinkelio statybai vietoj plieno pradėjo naudoti medį: šis sprendimas sužlugdė projektą. Kai 1953 m. mirė Stalinas, iš vieno galo jau buvo nutiesta 310 mylių geležinkelio, iš kito – 124. Uostas egzistavo tik popieriuje. Praėjus vos savaitei po Stalino

laidotuvių, visas projektas, kainavęs 40 milijardų rublių ir nusinešęs dešimtis tūkstančių gyvybių, buvo visiems laikams pamirštas.[53]

Panašios, tik smulkesnio masto, istorijos kartojosi kas dieną visame gulage. Ir vis dėlto, nors ir kokios netinkamos buvo oro sąlygos, nepatyrę darbininkai ir netikęs vadovavimas, niekada nė trumpam nesusilpnėjo lagerių administracijai ir kaliniams daromas spaudimas. Lagerių viršininkai buvo labai dažnai tikrinami, jiems taikytos įvairios patikimumo programos, iš jų nuolatos reikalauta dirbti geriau. Rezultatai, nors ir išgalvoti, buvo svarbūs. Kaliniams, kurie puikiausiai matė, kaip aplaidžiai ir atbulomis rankomis dirbama, tai galėjo atrodyti didžiausias absurdas, bet žaidimas iš tikrųjų buvo be galo rimtas. Daug iš jų gyvi nesulaukė jo pabaigos.

KVČ: kultūros ir auklėjimo skyrius

Jei Bogoslovlago nuotraukos, sudėtos į gerai išsilaikiusį 1945 m. albumą, nebūtų aiškiu antspaudu pažymėtos, jog priklauso NKVD archyvams, pašalinis žmogus nė nepagalvotų, kad jose nufotografuotas lagerio gyvenimas. Nuotraukose matyti gražiai prižiūrėti sodai, gėlynai, krūmokšniai, fontanas ir pavėsinė, kurioje galėjo prisėsti pailsėti kaliniai. Įėjimą į lagerį puošia raudona žvaigždė ir užrašas: „Visos mūsų jėgos – būsimai Tėvynės galiai.“ Kalinių nuotraukas kitame archyvui priklausančiame albume sunku suderinti su įprastais gulago kalinių vaizdiniais. Štai patenkintas vyriškis laiko moliūgą, karvės traukia plūgą, besišypsantis lagerio viršininkas skina obuolį. Šalia nuotraukų – grafikai. Viename parodyta, kiek produkcijos planuojama pagaminti lageryje, kitame – kaip planas vykdomas.[54]

Visus šiuos albumus, pilnus dailiai iškirptų ir suklijuotų paveikslėlių su kruopščiai užrašytais pavadinimais, primenančius moksleivių namų darbus, sukūrė viena institucija – GULAG'o Kultūros ir auklėjimo skyrius (*Kulturno-vospitatelnaja čiast*), arba KVČ, kaip ją dažniausiai vadino kaliniai. KVČ arba jos analogai egzistavo nuo pat gulago atsiradimo dienos. 1924 m. pasirodžiusiame pirmame Solovkų lagerio žurnalo *SLON* numeryje buvo straipsnis apie Rusijos kalėjimų ateitį: „Rusijos pataisos darbų politika privalo perauklėti kalinius pratindama juos dalyvauti organizuotame našiame darbe.“[55]

Žinoma, dažniausiai tikrasis lagerių propagandos tikslas buvo didinti darbo našumo rodiklius. Net tada, kai buvo tiesiamas Baltosios jūros kanalas, nors tais laikais, kaip matėme, „perauklėjimo“ propaganda buvo ir garsiausia, ir turbūt nuoširdžiausia. Tai buvo spartuolių darbininkų garbinimo periodas. Lagerių dailininkai tapė geriausių kanalo darbininkų

portretus, lagerių aktoriai ir muzikantai rengė jiems specialius koncertus. Spartuolius net kviesdavo į gausias asamblėjas, kuriose būdavo dainuojamos dainos ir sakomos kalbos. Po vienos tokių asamblėjų, ji buvo surengta 1933 m. balandžio 21 d., dvi dienas vyko „darbo šturmas": nė vienas iš 30 000 darbininkų spartuolių neišėjo iš savo darbo vietos keturiasdešimt aštuonias valandas.[56]

Šitokios veiklos be ceremonijų atsisakyta ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje, kai kaliniai tapo „priešais" ir nebegalėjo vadintis „spartuoliais"; tačiau po 1939 m., kai lagerių valdymą perėmė Berija, propaganda pamažu grįžo. Tokio projekto, kaip Baltosios jūros kanalas – gulago vykdomi darbai, apie kurių sėkmę garsinama visam pasauliui, – jau nebegalėjo būti, tačiau į lagerius sugrąžinta perauklėjimo retorika. Penktojo dešimtmečio pradžioje kiekviename lageryje teoriškai buvo bent po vieną KVČ instruktorių, nedidelę biblioteką ir KVČ klubą, kuriame buvo rengiami teatro spektakliai, koncertai, skaitomos politinio švietimo paskaitos ir vyko diskusijos politikos klausimais. Thomasas Sgovio tokį klubą prisimena: „Didžiojo kambario, kuriame galėjo susėsti apie trisdešimt žmonių, sienos buvo ryškiai išdažytos. Stovėjo keli stalai, neva skaitytojams. Tačiau nebuvo nei knygų, nei laikraščių, nei žurnalų. Iš kur jų galėjo atsirasti? Laikraščiai buvo aukso vertės. Iš jų mes sukdavome suktines."[57]

Nuo ketvirtojo dešimtmečio pagrindiniais KVČ „klientais" buvo laikomi kriminaliniai kaliniai. Kadangi nebuvo aiškiai pasakyta, kodėl politiniams kaliniams negalima patikėti specialių įgūdžių reikalaujančių darbų, nepavyko paaiškinti ir kitko – kodėl neverta gaišti laiko jiems perauklėti. 1940 m. išleistoje NKVD direktyvoje apie kultūrinę ir ugdymo veiklą lageriuose aiškiai sakoma, kad asmenys, nusikaltę revoliucijai, negali būti perauklėjami. Lageriuose rengiamuose spektakliuose jiems buvo leidžiama groti muzikos instrumentais, bet jokiu būdu ne dainuoti ir ne kalbėti.[58]

Kaip paprastai, ir ši direktyva dažnai buvo pažeidžiama. Be to, kaip paprastai, ir KVČ tikroji veikla lageriuose labai skyrėsi nuo tos, kurią jai buvo numatę GULAG'o vadovai Maskvoje. Maskvos tikslas buvo KVČ panaudoti kaliniams skatinti, kad šie dar daugiau dirbtų; kaliniai KVČ naudojo savo tikslams – moralinei paramai gauti ir išgyvenimui užtikrinti.

Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad kultūros ir auklėjimo instruktoriai lageriuose kaliniams siekė išaukštinti darbo vertę, kaip komunistų partijos instruktoriai – dirbantiems laisvajame pasaulyje už kalėjimo vartų. Didesniuose lageriuose KVČ leido savo laikraštį. Kartais tai būdavo įprasti laikraščiai su pranešimais apie lagerio gyvenimą ir ilgais straipsniais apie jo pasiekimus, ir su trupučiu „savikritikos" – komentarais apie lageryje pasitaikančias negeroves, įprastu sovietų spaudos atributu. Visą laiką, išskyrus neilgą laikotarpį

ketvirtojo dešimtmečio pradžioje, šie laikraščiai daugiausia buvo skirti laisviesiems darbuotojams ir lagerio administracijai.[59]

Kaliniams dar buvo leidžiami sienlaikraščiai, juos ne dalijo (trūko popieriaus), o kabino ant specialių skelbimų lentų. Vienas kalinys sienlaikraščius pavadino „sovietinio gyvenimo būdo atributu – jų niekas neskaitydavo, bet jie pasirodydavo reguliariai". Juose dažnai būdavo „humoro skyreliai". „Aišku, buvo manoma, kad iš bado mirštantys darbininkai perskaitys, kas juose rašoma, iš visos širdies nusikvatos ir galiausiai sugėdins sabotuotojus ir kenkėjus, kurie nenori sąžiningu darbu atpirkti kaltės Tėvynei."[60]

Kad ir kaip absurdiška tai atrodytų, GULAG'o administracija Maskvoje į sienlaikraščius žiūrėjo labai rimtai. Sienlaikraščiuose, kaip skelbia viena direktyvų, turi būti „vaizduojami geriausi darbo pavyzdžiai, populiarinami darbo spartuoliai, smerkiami tinginiai". Stalino portreto juose negalėjo būti: vis dėlto sienlaikraščius skaito nusikaltėliai, ne „draugai", jie atskirti nuo sovietinio gyvenimo, jiems uždrausta net žiūrėti į šalies vadą. Slaptumo atmosfera, dažnai pasiekdavusi absurdišką lygį, 1937 m. apėmusi lagerius, išliko ir visą penktąjį dešimtmetį: laikraščių, leidžiamų lageriuose, nebuvo galima išnešti.[61]

KVČ ne tik kabindavo sienlaikraščius, bet ir rodydavo filmus. Gustavas Herlingas galėjo pamatyti amerikietišką miuziklą, „kuriame buvo moterų ankštais korsetais, vyrų dailiai prigulusiais švarkais ir nėriniuotomis kaklaskarėmis", ir propagandinį filmą, kurio pabaigoje „triumfavo teisingumas": „nerangūs studentai laimėjo pirmą vietą socialistiniame lenktyniavime ir degančiomis akimis rėžė kalbą, šlovinančią valstybę, kurioje fiziniam darbui skirta garbingiausia vieta".[62]

Kai kurie kriminaliniai kaliniai pasinaudodavo tamsa, kurioje buvo rodomi filmai, ir atkeršydavo savo priešams, kartais net juos nužudydavo. „Atsimenu, kartą, pasibaigus filmui, iš kambario ant neštuvų išnešė lavoną", – sakė man vienas buvęs kalinys.[63]

KVČ taip pat rengė futbolo rungtynes, šachmatų turnyrus, koncertus ir spektaklius, kurie buvo iškilmingai vadinami „menine saviveikla". Viename archyviniame dokumente išvardytas NKVD dainų ir šokių ansamblio, gastroliavusio lageriuose, repertuaras:

1. Baladė apie Staliną
2. Kazokų mintys apie Staliną
3. Daina apie Beriją
4. Daina apie Tėvynę
5. Kova už Tėvynę
6. Viskas Tėvynei

7. NKVD karių daina
8. Čekistų daina
9. Tolimo pasienio posto daina
10. Pasieniečių maršas[64]

Buvo ir keletas ne tokių iškilmingų numerių, pavyzdžiui, „Užsirūkykim“ ir „Daina apie Dnieprą“ – pastarojoje bent jau buvo apdainuojama upė, o ne saugumo institucija. Teatro repertuare pasitaikydavo Čechovo pjesių. Vis dėlto iš esmės meninė saviveikla, bent jau teoriškai, buvo skirta ne kalinių pramogai, o jų švietimui. Kaip skelbia 1940 m. Maskvos įsakas: „Kiekvienas spektaklis turi tapti proga šviesti kalinius, mokyti juos sąžiningiau ir atsakingiau dirbti.“[65] Netrukus matysime, kad kaliniai išmoko pasinaudoti šiais renginiais ir užsitikrinti išgyvenimą.

Tačiau Kultūros ir auklėjimo skyriui rūpėjo ne tik „meninė saviveikla“; be to, jos negalima laikyti vieninteliu būdu darbo naštai palengvinti. KVČ taip pat rinko pasiūlymus, kaip pagerinti arba „racionalizuoti“ kalinių darbą, ir nepaprastai rimtai vykdė šią užduotį. Kas pusmetį Maskvai siunčiamose ataskaitose vieno Nižnij Amursko lagerio darbuotojai be jokios ironijos skelbė gavę 302 racionalizacinius pasiūlymus, iš kurių 157 įdiegus buvo sutaupyti 812 332 rubliai.[66]

Isaakas Filštinskis ypač ironiškai aprašo, kaip kai kurie kaliniai įsigudrino labai efektyviai naudotis šia politika. Vienas kalinys, buvęs vairuotojas, paskelbė gebąs sukurti mechanizmą, leidžiantį automobiliams važiuoti naudojant deguonį. Lagerio viršininkai, sujaudinti perspektyvos įdiegti išties svarbų „racionalizacinį pasiūlymą“, parūpino jam laboratoriją, kur jis galėjo tobulinti šį išradimą. „Negalėčiau pasakyti, tikėjo jie juo ar ne. Jie tiesiog vykdė GULAG'o instrukcijas. Kiekviename lageryje privalėjo būti kalinių išradėjų ir racionalizatorių... kas žino, gal Vdovinas iš tiesų ką nors išras, ir tada visi gaus Stalino premiją!“ Vdovino apgaulė galiausiai išaiškėjo tą dieną, kai jis iš savo laboratorijos atnešė milžinišką iš metalo laužo pagamintą mechanizmą, kurio paskirties nė pats neįstengė paaiškinti.[67]

Lageriuose, kaip ir laisvėje, nuolat vyko socialistinis lenktyniavimas – darbo varžybos. Kaliniai turėjo rungtis tarpusavyje ir taip didinti darbo našumą. Pagarba buvo reiškiama ir lagerių darbo spartuoliams už tris arba keturis kartus viršytas išdirbio normas. Ketvirtame skyriuje aprašiau pirmąsias tokias kampanijas, kurios prasidėjo ketvirtojo dešimtmečio pradžioje, tačiau jos (tiesa, anaiptol ne taip žaviai ir ne taip absurdiškai perdėtai) tęsėsi iki pat penktojo dešimtmečio vidurio. Jose dalyvaujantys kaliniai galėjo laimėti įvairiausių apdovanojimų. Vieniems buvo skiriami didesni maisto daviniai arba parūpinamos geresnės gyvenimo sąlygos. Kiti gaudavo ne tokius materialius

prizus. Pavyzdžiui, 1942 m. už gerą darbą kalinys galėjo būti apdovanotas pirmūno knygele (*knižka otličnika*), skiriama tik „pirmūno" vardą pelniusiems darbininkams. Joje buvo nedidukas kalendorius su tuščiomis puslapio vietomis įvykdytai dienos išdirbio normai įrašyti, specialus skyrius „racionalizaciniams pasiūlymams", knygelės savininko teisių sąrašas (gauti geriausią vietą barakuose, geriausią darbo uniformą, teisė gauti neribotą kiekį siuntinių ir pan.) ir Stalino citata: „Sunkiai dirbantis žmogus jaučiasi tikrai laisvas šios šalies pilietis, aktyvus visuomenininkas. Jei jis sunkiai dirba, jei atiduoda visuomenei visas savo jėgas, tai jis yra darbo didvyris."[68]

Ne visi į tokius prizus žvelgė rimtai. Lenkas kalinys Antonis Ekartas aprašo vieną tokių darbo kampanijų:

> Buvo pakabinta fanerinė garbės lenta darbininkų socialistinio lenktyniavimo rezultatams nuolat skelbti. Kartais pakabindavo negrabiai nupieštą pirmaujančio spartuolio atvaizdą ir smulkiai aprašytą jo pasiektą rekordą. Lentoje pasirodydavo beveik neįsivaizduojami skaičiai, liudijantys, kad norma viršyta penkiais šimtais ar net tūkstančiu procentų. O buvo kalbama apie žemės kasimą kastuvais. Net bukiausias kalinys suprato, kad neįmanoma jos iškasti dešimt kartų daugiau už vidurkį...[69]

Tačiau KVČ instruktoriai buvo atsakingi ir už tai, kad „išsisukinėtojams" įrodytų, jog jiems naudingiau dirbti, o ne sėdėti karceryje ar mėginti išgyventi gavus mažiausią davinį. Buvo aišku, kad ne visi rimtai klausydavo panašių pamokymų: pakako ir kitų būdų priversti kalinius dirbti. Tačiau pasitaikydavo ir nuoširdžiai tikinčių, kuriais labai džiaugdavosi GULAG'o vadovai Maskvoje. Jie iš tikrųjų labai rimtai žvelgė į šią KVČ funkciją ir net reguliariai rengdavo instruktorių konferencijas, kuriose svarstydavo, kokiais pagrindiniais motyvais vadovaujasi vengiantieji darbo, kokie yra praktiniai kalinių išeiginės dienos panaikinimo rezultatai, ir kt.

Vienoje tokių konferencijų, surengtoje per Antrąjį pasaulinį karą, organizatoriai išsikalbėjo apie savo problemas. Vienas pripažino, kad kai kurie „atsilikėliai" negali dirbti dėl to, kad yra per silpni ir vos išgyvena iš jiems skiriamo maisto davinio. Ir vis tiek, tvirtino jis, galima sužadinti net išbadėjusių darbininkų motyvaciją: vienam „atsilikėliui" jis pasakęs, jog jo elgesys – tarsi „peilis į nugarą fronte kovojančiam broliui". To pakako, kad kalinys pamirštų alkį ir pradėtų sparčiau dirbti. Kitas papasakojo parodęs „atsilikėliams" keletą „kovojančio Leningrado" nuotraukų, kurias pamatę visi tuojau pat puolė prie darbo. Trečias sakė, kad jo lageryje geriausios brigados nariams buvo leidžiama patiems išpuošti savo barakus, o geriausi darbininkai galėjo jiems skirtuose individualiuose sklypeliuose pasisodinti gėlių.

Konferencijos protokole, kuris išliko archyvuose, kažkas prie šio pasakojimo užrašė komentarą: „*Chorošo!*" (Gerai!).[70]

Keitimasis patirtimi buvo laikomas tokiu svarbiu, kad net karo įkarštyje Maskvos GULAG'o Kultūros ir auklėjimo skyrius ryžosi išspausdinti brošiūrą šiuo klausimu. Ji buvo pavadinta *Vozvraščenije k žizni* (Grįžimas į gyvenimą) – pavadinimas, kuriame neabejotinai girdėti religijos atbalsiai. Brošiūros autorius, toks draugas Loginovas, aprašo įvairias savo patirtis su vengiančiais darbo kaliniais. Įvairiomis psichologinėmis gudrybėmis jis juos visus privertė patikėti sunkaus darbo prasmingumu.

Jo pasakojimai lengvai nuspėjami. Pavyzdžiui, viename jų Loginovas išaiškina išsilavinusiai moteriai Jekaterinai Š., 1937 m. nuteisto mirtimi už „šnipinėjimą" kalinio žmonai, kad jos sugriautas gyvenimas vėl gali atgauti prasmę „komunistų partijos šviesoje". Kitam kaliniui, Samueliui Goldšteinui, Loginovas primena Hitlerio „rasių teoriją" ir paaiškina, ką asmeniškai jam galėtų reikšti „Hitlerio naujoji tvarka" Europoje. Goldšteiną taip apstulbina šis (Sovietų Sąjungoje) netikėtas jo žydiškumo pripažinimas, kad jis tuojau pat ima veržtis į frontą. Loginovas jam sako: „Šiandien tavo ginklas – tai tavo darbas." Ir įtikina sunkiau dirbti lageryje. „Tavo gyvenimas reikalingas tėvynei, ir tu pats jai reikalingas", – sako Loginovas trečiam kaliniui, kuris, išgirdęs šiuos žodžius, su ašaromis akyse grįžta prie darbo.[71]

Aiškiai matyti, kad draugas Loginovas didžiuojasi savo darbu ir dirba jį labai energingai. Jo entuziazmas visiškai nuoširdus. Apčiuopiami ir apdovanojimai, kuriuos už tai gavo: V. G. Nasedkinas, tuometinis GULAG'o viršininkas, buvo toks patenkintas brošiūra, kad paliepė ją išsiuntinėti visiems sistemos lageriams, o Loginovui skyrė 1 000 rublių premiją.

Sunku pasakyti, ar Loginovas ir jo įkvėpti veltėdžiai tikrai tikėjo tuo, ką daro. Mes, pavyzdžiui, nežinome, ar Loginovas bent šiek tiek suvokė, kad žmonės, kuriuos jis „grąžino į gyvenimą", buvo niekuo nenusikaltę. Nežinome nė to, ar Jekaterina Š. (jei ji išvis egzistavo) tikrai įtikėjo sovietinėmis vertybėmis, o gal ji staiga suprato, kad apsimesdama jomis tikinti galės gauti geresnio maisto, lengvesnį darbą ar nusipelnys padoresnio elgesio. Gali būti, kad teisingi abu variantai. Žmonėms, kurie staiga iš naudingų piliečių tapo visų niekinamais kaliniais ir dėl to buvo sukrėsti bei sutrikę, „įtikėjimo" sovietų sistema ir grįžimo į sovietinę visuomenę išgyvenimas galėjo psichologiškai padėti atsigauti po patirtų kančių, o podraug užtikrinti geresnes gyvenimo sąlygas, vadinasi, ir galimybę išgyventi.

Tiesą pasakius, klausimas: ar jie tikrai tikėjo tuo, ką daro, yra tik vienas aspektas kur kas platesnio, besiskverbiančio į pačią Sovietų Sąjungos prigimtį klausimo: ar bent vienas jos vadovų kada nors tikėjo tuo, ką daro? Sovietų tikrovės ir sovietų propagandos ryšys visada buvo labai keistas: fabrikai vos

dirbo, parduotuvėse nieko nenusipirksi, senutės neįstengė apšildyti butų, užtat gatvėse buvo pilna šūkių, skelbiančių „socializmo pergalę“ ir šlovinančių „didvyriškus sovietinės tėvynės laimėjimus“.

Su šiais paradoksais buvo susiduriama ir lageriuose, ir už jų ribų. Stalinistinio pramonės centro Magnitogorsko istorijoje Stepanas Kotkinas rašo, kad Magnitogorsko pataisos darbų kolonijos laikraštyje skelbiamos apybraižos apie persiauklėjusius kalinius buvo „stulbinamai panašios į tas, kurios buvo pasakojamos apie laisvėje dirbančius gerus darbininkus: jie dirba, mokosi, aukojasi ir siekia tobulėti“.[72]

Vis dėlto gyvenimas lageriuose buvo dar keistesnis. Jau laisvėje milžiniška praraja tarp sovietinės propagandos ir sovietinės tikrovės daug kam atrodė absurdiška, tačiau lageriuose šis absurdas daugelį kartų išaugdavo. Gulago kaliniai buvo nuolat vadinami „priešais“, jiems griežtai drausta kreiptis vienas į kitą „drauge“ ir gėrėtis Stalino portretais, tačiau sykiu iš jų, lygiai kaip ir iš laisvėje gyvenančių darbininkų, tikėtasi nuoširdaus darbo socialistinės tėvynės garbei; negana to, jie turėjo dalyvauti „meninėje saviveikloje“, tarsi tam juos skatintų vien meilė menui. Absurdas buvo regimas plika akimi. Ana Andrejeva kurį laiką buvo lagerio „dailininke“, kitaip tariant, ji privalėjo piešti visus reikalingus šūkius. Šis darbas, lageryje laikytas labai lengvu, tikrai išgelbėjo jai sveikatą ir gal net gyvybę. Tačiau klausinėjama apie jį po keleto metų sakė nebeatsimenanti šūkių. Šūkius, anot jos, veikiausiai „išgalvodavo viršininkai. Pavyzdžiui, „Visas jėgas atiduosime darbui“, ar ką nors panašaus... „Užrašydavau juos labai greitai, technikos požiūriu labai gerai, tačiau visiškai užmiršau viską, ką tada rašiau. Tai buvo savotiškas savigynos mechanizmas.“[73]

Leonidas Trusas, kalėjęs šeštojo dešimtmečio pradžioje, gerai prisimena beprasmius šūkius, iškabintus virš visų lagerio pastatų ir nuolat kartojamus per garsiakalbius:

> Lageryje veikė radijas, kuris reguliariai transliavo informaciją apie mūsų darbo laimėjimus ir kritikavo tuos, kurie dirbo blogai. Šios radijo laidos buvo labai nemokšiškos ir priminė man laidas, kurias buvau girdėjęs laisvėje. Įsitikinau, kad jos šiaip niekuo nesiskiria, tik laisvėje dirbantys žmonės buvo gabesni, mokėjo viską dailiau pateikti... bet apskritai imant [lageryje] viskas buvo lygiai kaip laisvėje – tie patys plakatai, tie patys šūkiai, tik lageryje jie atrodė dar absurdiškesni. Pavyzdžiui, „Apsiėmei darbą – užbaik“. Arba Stalino citata: „Darbas SSRS – garbės, narsumo ir didvyriškumo reikalas.“ Arba šūkiai: „Mes už taiką“, „Mes siekiame taikos visame pasaulyje“ ir kiti.[74]

Užsieniečiams, nepratusiems prie šūkių ir plakatų, „perauklėtojų“ veikla atrodė dar keistesnė. Lenkas Antonis Ekartas aprašo tipišką politinio mokymo užsiėmimą:

> Metodas buvo toks. KVČ atstovas, profesionalus agitatorius, protu prilygstantis šešiamečiam vaikui, pasakydavo kaliniams kalbą apie tai, kaip kilnu visas jėgas atiduoti darbui. Jis ištisas dvi valandas pasakodavo, kad patriotai – kilnūs žmonės, kad visi patriotai myli Sovietų Rusiją, geriausią pasaulyje šalį dirbančiam žmogui, kad sovietų piliečiai didžiuojasi gyvendami šioje šalyje ir t. t., ir pan. Viso to klausėsi žmonės, kurie savo kailiu buvo patyrę panašių teiginių absurdiškumą ir veidmainystę. Tačiau kalbėtojo nebaugina jų abejingumas, jis kalba toliau. Galiausiai jis pažada visiems darbo spartuoliams geresnį atlyginimą, didesnį maisto davinį ir geresnes sąlygas. Galima įsivaizduoti, kaip tai veikė žmones, gyvenančius nuolatinio alkio sąlygomis.[75]

Lenkų tremtinys panašiai pasakoja apie propagandinę paskaitą, kurią teko išklausyti Sibiro lageryje:

> Kalbėtojas valandų valandas stengėsi įrodyti, kad Dievo nėra, kad Jis – ne kas kita, kaip buržuazijos išmonė. Mes turėtume džiaugtis, kad atsidūrėme sovietų šalyje, geriausioje pasaulio šalyje. Čia, lageryje, pagaliau išmoksime dirbti ir tapsime padoriais žmonėmis. Kartais jis mėgindavo išplėsti mūsų akiratį, pavyzdžiui, papasakojo, kad „žemė yra apvali“, nes buvo absoliučiai įsitikinęs, jog mes ničnieko apie tai nežinome, taip pat neabejojo, jog mes nežinome, kad Kreta yra „pusiasalis“, o Rooseveltas – vienos šalies užsienio reikalų ministras. Panašias tiesas jis skelbė būdamas nepajudinamai įsitikinęs mūsų visišku neišmanymu: kaipgi mes, augę buržuazinėje šalyje, galėtume tikėtis gauti bent pradinį išsilavinimą... jis su dideliu pasitenkinimu pabrėžė, kad nė nesvajotume kada nors atgauti laisvę ir kad Lenkija niekada nebepakils...

Vargšas kalbėtojas, toliau rašo lenkas, visas jo triūsas nuėjo vėjais: „Juo karščiau jis apie tai kalbėjo, juo įnirtingiau mes viduje priešinomės, beviltiškai tikėjomės. Veiduose sustingo ryžtas.“[76]

Kitas lenkas, Gustavas Herlingas, aprašė savo lagerio kultūrinę veiklą kaip „liekanas nurodymų, sukurtų Maskvoje tais laikais, kai dar tikrai tikėta, kad lageriai turi būti perauklėjimo ir ugdymo įstaigos. Gogolis būtų įvertinęs tokį aklą klusnumą oficialiai skelbiamai fikcijai, nepaisančiai lagerių gyvenimo – tai priminė „mirusių sielų“ ugdymą“.[77]

Tai ne pavienės nuomonės: panašius vertinimus rasime daugumoje atsiminimų, kuriuose KVČ dažniausiai arba visai neminima, arba iš jos tyčiojamasi. Dėl šios priežasties rašant apie propagandos funkcijas lageriuose sunku vertinti jos svarbą centrinei administracijai. Viena vertus, galima gana pagrįstai tvirtinti (ir daug kas taip daro), kad propaganda lageriuose, kaip apskritai visa sovietų propaganda, buvo gryniausias farsas, kad ja niekas ne-

tikėjo, kad lagerio administracija ją gamino tik norėdama gana naiviai ir atvirai apdumti akis kaliniams.

Kita vertus, jei propagandą, plakatus ir politinio „švietimo" užsiėmimus laikysime gryniausiu farsu ir tvirtinsime, kad visiškai niekas jais netikėjo, tai kodėl jiems buvo švaistoma tiek realaus laiko ir realių pinigų? Vien GULAG'o administracijos archyvuose yra tūkstančiai dokumentų, liudijančių aktyvią Kultūros ir auklėjimo skyriaus veiklą. Pavyzdžiui, per pirmą 1943 m. ketvirtį, karo įkarštyje, iš lagerių į Maskvą ir atgal buvo gausiai siuntinėjamos telegramos – lagerių viršininkai iš paskutiniųjų stengėsi parūpinti kaliniams muzikos instrumentų. Lageriuose vyko konkursas „Sovietų žmonės Didžiajame Tėvynės kare prieš vokiškuosius fašistinius grobikus", jame dalyvavo penkiasdešimt lagerių dailininkų ir aštuoni skulptoriai. Tuo metu, kai visur trūko darbo jėgos, centrinė administracija rekomendavo kiekviename lageryje įdarbinti po bibliotekininką, kino techniką, gebantį rodyti propagandinius filmus, ir vadinamąjį *kultorganizatorių* – kalinį, padedantį kultūros instruktoriui ir vykdantį „kovą už švarą", keliantį kalinių kultūros lygį, organizuojantį meninę saviveiklą ir drauge padedantį kaliniams „teisingai suprasti šiuolaikinės politikos klausimus".[78]

Lagerių kultūros instruktoriai kas pusę metų arba kas ketvirtį pateikdavo veiklos ataskaitas, kuriose dažniausiai labai nuodugniai aprašydavo savo pasiekimus. Pavyzdžiui, Vosturallago, kuriame buvo 13 000 kalinių, KVČ instruktorius atsiuntė 1943 m. dvidešimt vieno puslapio ataskaitą, kurią pradeda pripažinimu, kad 1943 m. pirmojo pusmečio lagerio pramonės planas „nebuvo įvykdytas". Tačiau antrą pusmetį imtasi ryžtingų priemonių. Kultūros ir auklėjimo skyrius padėjo „sutelkti kalinius draugo Stalino iškeltiems gamybos planams įvykdyti ir viršyti", „grąžinti kaliniams sveikatą ir pasiruošti žiemai", be to, „likviduoti kultūros ir auklėjimo veikloje pasitaikiusius trūkumus".[79] Toliau lagerio KVČ vadovas išvardijo naudotus metodus. Jis išdidžiai rašo, kad per antrą šių metų pusmetį pasakytos 762 politinio turinio kalbos, kurių klausėsi iš viso 70 000 kalinių (tikriausiai daugelis kalinių jų klausėsi po kelis kartus). Be to, KVČ surengė 444 „politinformacijas", kuriose dalyvavo 82 400 kalinių, išleido 5 046 sienlaikraščius, kuriuos perskaitė 350 000 žmonių, surengė 232 koncertus ir spektaklius, parodė 69 filmus ir organizavo 38 teatro trupes. Viena iš pastarųjų net parašė dainą, kuri su pasididžiavimu cituojama ataskaitoje:

Mūsų brigada draugiška,
Šaukia mus pareiga,
Laukia statybų aikštelė,
Mūsų darbas reikalingas frontui.[80]

Galima mėginti įvairiai aiškinti, kam reikėjo tokių milžiniškų pastangų. Gal Kultūros ir auklėjimo skyrius pačioje gulago biurokratijos sistemoje buvo laikomas atpirkimo ožiu: jei nevykdomi planai, iš tiesų kaltas ne prastas darbo organizavimas ar nepakankamas kalinių maitinimas, ne beprasmė, žiauri darbų vykdymo politika ar žieminių batų trūkumas – ne, kalta nepakankama propaganda. Gal viskuo dėtas sistemos biurokratiškumas: jei centras paskelbė, kad propagandos reikia, visi stengėsi vykdyti absurdiškus įsakymus, nė nemėgindami jais suabejoti. Gal Maskvos vadovybė buvo taip nutolusi nuo lagerių tikrovės, kad tikrai tikėjo, jog 444 „politinformacijos“ ir 762 politinio turinio kalbos privers badaujančius vyrus ir moteris našiau dirbti, – nors tai neatrodo tikėtina, turint galvoje vadovybės nuolat gaunamas lagerių inspektorių ataskaitas.

O gal tinkamo paaiškinimo išvis nėra. Vladimiras Bukovskis, sovietų disidentas, vėliau pats kalėjęs, gūžtelėjo pečiais, kai išgirdo šį mano klausimą. Būtent šis paradoksas, atsakė jis, ir daro gulagą unikalų: „Mūsų lageriuose žmogus turėjo būti ne tik vergas, bet dirbdamas dar šokti ir dainuoti. Jie norėjo mus ne šiaip pavergti: norėjo, kad jiems už tai dėkotume.“[81]

12 skyrius

Bausmės ir apdovanojimai

To, kuris ten dar nebuvo, eilė ateis.
O tas, kuris ten buvo, niekada to nepamirš.

Sovietų patarlė apie kalėjimą[1]

Šizo: karceriai, bausmės izoliatoriai

Sovietinių koncentracijos stovyklų, net apgriuvusių, iki šių dienų išliko labai nedaug. Tačiau, kad ir kaip būtų keista, visai nemažai iki šiol tebestovi bausmės izoliatorių (*štrafnyje izoliatory*, neišvengiamas šių žodžių trumpinys – *šizo*). *Lagpunkto* Nr. 7 Uchtpečlage beveik neliko, stūkso tiktai bausmės kamerų blokas, kuriame dabar armėnas automobilių mechanikas įsirengęs dirbtuves. Grotų ant langų jis nelietė tikėdamasis, kaip pats sako, kad „pastatą nupirks Solženicynas". Žemės ūkio *lagpunkto* Aižerome, Lokchimlage, irgi nelikę nė pėdsako – išskyrus, žinoma, bausmės kamerų bloką, dabar paverstą kelių šeimų gyvenamu namu. Viena iš čia gyvenančių pagyvenusių moterų giria tvirtas ir sandarias duris. Jų centre tebėra „Judo skylė", pro kurią kitados sargybiniai spoksodavo į kalinius ir įkišdavo jiems duonos davinį.

Taip ilgai išlikusios bausmės kameros liudija, kaip tvirtai jos buvo pastatytos. Izoliatorius, dažnai mediniame lageryje vienintelis plytų pastatas, atstodavo zoną zonoje. Jo viduje galiojo režimo režimas. „Niūrus mūro pastatas, – taip vienas kalinys aprašo savo lagerio izoliatorių: – išorės vartai, vidaus vartai, aplink daug ginkluotos sargybos postų."[2]

Penktojo dešimtmečio pradžioje Maskva paskelbė sudėtingas instrukcijas, kuriose buvo nurodyta, kaip statyti bausmės kameras ir kokį režimą taikyti kaliniams, pasmerktiems jose gyventi. Savo bausmės kameras turėjo kiekvienas *lagpunktas* arba mažesnių *lagpunktų* grupė. Dažniausiai jos stovėjo netoli zonos, už jos ribų, o jei pačioje zonoje – tai atokiau nuo kitų lagerio pastatų, „aptvertos nepermatoma tvora". Pasak vieno kalinio, taip griežtai atskirti nebuvo būtina, nes daugelis kalinių ir taip stengėsi nesiartinti prie *lagpunkto* bausmės kamerų, „aplenkdavo jas plačiu lanku, net nežiūrėdami į pilkas akmens sienas, perskeltas ertmėmis, pro kurias alsuote alsavo šalta, tamsi tuštuma".[3]

Kiekviename lagerių komplekse, nesvarbu, ar jis Magadane, ar Vorkutoje, ar Norilske, prie centrinės būstinės būtinai turėjo stovėti centrinis bausmės izoliatorius. Iš esmės dažniausiai tai buvo labai didelis kalėjimas. Anot taisyklių, jis „turi būti įrengtas kuo atokiausiai nuo gausiai gyvenamų sričių ir transporto kelių, gerai saugomas, be to, jame turi būti užtikrinta griežta izoliacija. Sargybiniai turi būti tik patys patikimiausi, drausmingiausi ir labiausiai patyrę šauliai, parinkti iš laisvųjų darbuotojų". Šiuose kalėjimuose buvo ir bendrų kamerų, ir vienučių. Pastarosios turėjo būti įrengtos atskirame, specialiame pastate, ir skirtos „ypač piktybiškiems elementams". Izoliatoriuje laikomi kaliniai neidavo į darbą. Be to, jiems buvo draudžiama bet kokia fizinė mankšta, neleidžiama turėti tabako, popieriaus ir degtukų. Tai buvo papildomi draudimai prie „įprastų", bendrųjų kamerų kaliniams taikomų, apribojimų gauti ir siųsti laiškus bei siuntinius ir pasimatyti su giminėmis.[4]

Iš pirmo žvilgsnio atrodytų, kad bausmės izoliatorių egzistavimas prieštarauja pagrindiniam ekonomikos principui, kuriuo pagrįstas gulago įkūrimas. Išlaikyti atskirus pastatus ir specialius sargybinius brangiai kainuoja. Neleisti kaliniams dirbti, vadinasi, bergždžiai švaistyti darbo jėgą. Tačiau lagerio administracijos požiūriu bausmės kameros buvo ne papildomas kankinimo įrankis, o veikiau neatskiriama dalis milžiniškos sistemos, kurios tikslas – priversti kalinius kuo sunkiau dirbti. Bausmės režimo, kaip ir maisto davinio mažinimo, tikslas buvo pagąsdinti atsisakančius dirbti kalinius – vadinamuosius *otkazčikus* – ir nubausti tuos, kurie buvo pagauti lageryje darantys nusikaltimą, pavyzdžiui, žmogžudystę, arba mėgino pabėgti.

Šiuos du skirtingus nusikaltimus dažniausiai darydavo skirtingų tipų kaliniai, todėl kai kurių lagerių bausmės izoliatoriuose tvyrojo savotiška atmosfera. Viena vertus, jie buvo pilni profesionalių vagių, kurie dažniausiai mėgindavo žudyti ir bėgti. Tačiau laikui bėgant bausmės izoliatoriaus kamerose ėmė rastis kitokio tipo kalinių: religingų vyrų ir moterų, vadinamųjų *monaškų*, vienuolių, iš principo atsisakiusių dirbti sovietiniam šėtonui. Aino Kuusinen kalėjo Potmos *lagpunkte*, kurio viršininkas buvo liepęs pastatyti specialų bausmės izoliatorių tikinčiosioms, nes jos „atsisakė dirbti laukuose, be paliovos garsiai meldėsi ir giedojo giesmes". Šios moterys gaudavo maistą atskirai nuo kitų kalinių – bausmės racioną joms pristatydavo į barakus. Du kartus per dieną ginkluoti sargybiniai lydėdavo jas į išvietes. „Kartais viršininkas, pasiėmęs rimbą, eidavo jų aplankyti, ir iš barako ataidėdavo skausmo klyksmai: dažniausiai moteris nuplakdavo nuogai išrengę, tačiau jokiais kankinimais nepavyko jų priversti atsisakyti maldos ir pasninko." Galiausiai moteris išvežė. Kuusinen mano, jog jas sušaudė.[5]

Į bausmės izoliatorių pakliūdavo ir kitokių chroniškų „atsisakėlių". Tiesą sakant, pats bausmės izoliatoriaus egzistavimas teikė kaliniams galimybę

pasirinkti. Užuot ėję į darbą ir eikvoję jėgas miške, jie galėjo kelias dienas pasėdėti izoliatoriuje, šiaip taip misdami sumažintu daviniu, kęsdami šaltį ir nepatogumus. Levas Razgonas prisimena grafą Tyszkiewiczių, lenkų aristokratą, kuris, patekęs į miško kirtimo lagerį Sibire, apskaičiavo neįstengsiąs išgyventi iš gaunamo maisto ir tiesiog atsisakė dirbti. Jis buvo įsitikinęs, kad taip sutaupysiąs jėgų, net jei mitybai gaus tik bausmės davinį.

Kiekvieną rytą prieš kalinius išvedant iš lagerio į darbus, kai *zekų* kolonos išsirikiuodavo aikštėje, du prižiūrėtojai atvesdavo iš bausmės izoliatoriaus Tyszkiewiczių. Jo veidas buvo apaugęs žilais šeriais, galva plikai skusta, jis vilkėjo palaikiu senu paltu, kojas apsivyniojęs ilgais autais. Lagerio saugumo karininkas pradėdavo kasdienį auklėjimą:
– Na, ... grafe, kvailas ... ..., tai tu dirbsi ar ne?
– Ne, pone, aš negaliu dirbti, – tvirtu it plienas balsu atsakydavo grafas.
– Ak negali, tu!.. – saugumo karininkas viešai papasakodavo grafui, ką apie jį mano, ką mano apie jo tolimus ir artimus gimines ir ką artimiausioje ateityje norėtų jam padaryti. Šis kasdienis spektaklis kitiems lagerio kaliniams teikė didelį pasitenkinimą.[6]

Razgonas pasakoja šią istoriją su humoru, tačiau iš tikrųjų tokia strategija buvo labai rizikinga, nes bausmės režimas anaiptol nebuvo skirtas lengvam gyvenimui. Oficialus bausmės davinys neįvykdžiusiems išdirbio normos kaliniams buvo 300 gramų „juodos ruginės duonos", 5 gramai miltų, 25 gramai grikių kruopų arba makaronų, 27 gramai mėsos ir 170 gramų bulvių. Tai labai mažas maisto kiekis, tačiau kaliniai bausmės izoliatoriuje jo gaudavo dar mažiau: per dieną 300 gramų „juodos ruginės duonos" su karštu vandeniu, o „karštas skystas maistas" – tai yra sriuba – būdavo tiekiamas tik kartą per tris dienas.[7]

Vis dėlto daugeliui kalinių bausmės režimas buvo sunkus ne dėl fizinių nepatogumų – izoliuoto pastato, prasto maisto, – bet dėl papildomų kankinimų, kuriuos užsimanęs galėdavo pridėti lagerio viršininkas. Pavyzdžiui, vietoj bendrų gultų būdavo pastatomas paprastas suolas. Arba duona kepama iš nemaltų grūdų. Arba „karštas skystas maistas" būdavo labai jau skystas. Januszas Bardachas buvo pasodintas į bausmės izoliatorių, kur ant grindų telkšojo vanduo, o sienos buvo drėgnos ir apipelijusios:

Mano apatiniai peršlapo, ėmiau drebėti. Sprandas ir pečiai sustingo ir įskaudo. Nedažytas šlapias medis buvo apipuvęs, ypač suolo kraštai... pats suolas buvo toks siauras, kad negalėjau atsigulti ant nugaros, o kai atsiguldavau ant šono, kojos pakibdavo ore; visą laiką teko gulėti sulenktomis kojomis.

> Buvo sunku nuspręsti, ant kurio šono gultis – atsigulus ant vieno, veidas remdavosi į gličią sieną, ant kito – šlapdavo nugara.[8]

Dažniausiai bausmės izoliatoriuose būdavo drėgna ir šalta. Nors taisyklėse nurodyta, kad temperatūra izoliatoriuje negali būti žemesnė negu 15 laipsnių, dažniausiai jų šildymu niekas nesirūpindavo. Gustavas Herlingas prisimena, kad jo lagerio bausmės izoliatoriaus „mažų kamerų langai buvo be stiklo ar faneros, todėl temperatūra viduje niekada nebūdavo aukštesnė negu lauke". Jis aprašo ir kitus nepatogumus, specialiai numatytus šiose kamerose:

> Mano kamera buvo tokia žema, kad lubas galėjau pasiekti ranka... ant viršutinio gulto nebuvo įmanoma sėdėti nesusirietus, ant apatinio gulto patekti galėjai tik nardytojo judesiu, galva į priekį, o išlįsti – atsispyręs į sieną, tarsi plauktum nuo smėlėto kranto. Atstumas nuo gultų krašto iki kibiro, stovinčio prie durų, buvo mažesnis negu pusė normalaus žingsnio.[9]

Lagerio viršininkas taip pat spręsdavo, ar leisti kaliniui kameroje vilkėti drabužius (dažnai kaliniams būdavo liepiama likti tik su apatiniais) ir ar siųsti jį į darbą. Jei kalinio nesiųsdavo į darbą, jis visą dieną sėdėdavo šaltyje, neturėdamas galimybės pajudėti. Jei kaliniui tekdavo dirbti, jis labai išalkdavo. Nadeždai Uljanovskajai visą mėnesį buvo skiriamas bausmės davinys, tačiau ji buvo verčiama dirbti. „Be paliovos norėjau valgyti, – rašo ji. – Pradėjau kalbėti tik apie maistą."[10] Dėl tokių nenumatomų režimo permainų kaliniai bijojo atsidurti izoliatoriuje. „Kaliniai ten verkdavo kaip vaikai, žadėdavo gerai elgtis, kad tik būtų paleisti", – rašė Herlingas.[11]

Didžiuosiuose lagerių kompleksuose buvo įvairesnių kankinimo būdų: ne tik bausmės karceriai, bet ir bausmės barakai, net ištisi bausmės *lagpunktai*. Dmitlage, lageryje, kurio kaliniai iškasė Maskvos–Volgos kanalą, 1933 m. „vengiantiems darbo, mėginusiems pabėgti, vagims ir pan." buvo įkurtas „griežto režimo *lagpunktas*". Norėdami užtikrinti naujojo *lagpunkto* saugumą, lagerio vadovai liepė jį apjuosti net ne viena, o dviem spygliuotos vielos eilėmis, kaliniams vesti į darbus buvo paskirtas papildomas konvojaus sargybinis, ir apskritai kaliniams buvo skiriamas sunkus fizinis darbas tose vietose, iš kurių būtų sunku pabėgti.[12]

Apytikriai tuo pačiu metu Dalstrojuje irgi įrengė bausmės *lagpunktą*, kuris ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje tapo garsiausiu visame gulage, – Serpantinnaja, arba Serpantinka, buvo įkurtas tarp kalvų toli į šiaurę nuo Magadano. Dalstrojaus bausmės *lagpunktas* buvo tyčia pastatytas tokioje vietoje, į kurią beveik niekada nepatenka saulės spinduliai, šaltesnis ir tamsesnis už visus kitus tame slėnyje įkurtus *lagpunktus*, be to, daug geriau įtvirtintas;

1937–1938 m. jame buvo vykdomos mirties bausmės. Vien jo pavadinimas baugino kalinius, jiems paskyrimas į Serpantinką prilygo mirties bausmei.[13] Vienas iš nedaugelio išlikusių gyvų Serpantinkos kalinių pasakojo, kad barakuose buvo „taip ankšta, jog kaliniai paeiliui sėdėdavo ant grindų, kol kiti stovėdavo. Rytais būdavo atidaromos durys ir dešimt ar dvylika kalinių pašaukiami pavardėmis. Niekas neatsiliepdavo. Tada griebdavo pirmus pasitaikiusius, už rankų ištempdavo į lauką ir sušaudydavo".[14]

Apie Serpantinką iš tiesų žinoma labai mažai, daugiausia dėl to, kad gyvi išliko vos keli jos kaliniai, galintys viską papasakoti. Dar mažiau žinoma apie bausmės *lagpunktus*, įkurtus kituose lageriuose, pavyzdžiui, apie Iskitimą – Siblago komplekso bausmės *lagpunktą*, pastatytą prie kalkakmenio kasyklos. Kaliniai dirbo kasyklose be jokių mechanizmų ir be apsaugos, kalkakmenį kasė rankomis. Neilgai trukę daugelis žūdavo nuo kalkakmenio dulkių, mirdavo nuo plaučių ar kitų kvėpavimo sistemos ligų.[15] Ana Larina, jauna Bucharino žmona, neilgai buvo įkalinta Iskitime. Beveik visi kiti Iskitimo kaliniai – ir mirusieji – iki šiol nežinomi.[16]

Tačiau jie nėra visai pamiršti. Kalinių kančios taip smarkiai paveikė vietos gyventojų vaizduotę, kad kai po daugelio dešimtmečių kalvos šlaite, visai netoli tos vietos, kur kitados stovėjo lageris, ištryško naujas gėlo vandens šaltinis, jis buvo palaikytas stebuklu. Tarpeklyje žemiau šaltinio, pasak vietos legendos, buvo masiškai vykdomos mirties bausmės kaliniams, todėl žmonės nutarė, kad šventoji versmė – tai Dievo priminimas apie juos. Ramią, speiguotą Sibiro žiemos dieną stebėjau, kaip žemę dengiant metro storio sniego sluoksniui tikintieji kopia į kalvą, pila tyrą vandenį į plastmasės puodelius ir butelius, pagarbiai jį geria – ir kartais labai rimtomis akimis žvilgteli žemyn, į apačioje plytintį tarpeklį.

Počtovyj jaščik: pašto dėžutė

Atsidurti *šizo* buvo sunkiausia bausmė visoje baudžiamojoje sistemoje. Tačiau kartais gulagas kaliniams parūpindavo apdovanojimų – ne tik rimbo smūgių, bet ir meduolių. Mat lageris kontroliavo ne tik kalinio mitybą, jo miego sąlygas ir darbo vietą, bet ir jo ryšius su išorės pasauliu. GULAG'o administratoriai kone kasmet iš Maskvos siuntinėjo vis naujus nurodymus, kiek laiškų, siuntinių ir piniginių perlaidų gali gauti kaliniai ir kaip, kada laisvėje gyvenantiems giminėms leidžiama juos lankyti.

Nurodymai, kaip įrengti bausmės izoliatorių, laikui bėgant keitėsi, kaip keitėsi ir kalinių ryšius su išore nustatančios taisyklės. Tiksliau, galima

būtų sakyti, kad kalinių ryšiai su išore buvo vis labiau ribojami. Pavyzdžiui, 1930 m. paskelbtose instrukcijose, apibrėžiančiose kalėjimo režimą, tiesiog parašyta, kad kaliniams leidžiama rašyti, siųsti ir gauti neribotą kiekį laiškų bei siuntinių. Be ypatingų apribojimų leidžiami ir pasimatymai su giminėmis, nors kiek jų leisti (skaičius instrukcijose nenurodytas), priklausys nuo to, ar kalinys gerai elgsis.[17]

1939 m. instrukcijos jau gerokai nuodugnesnės. Jose aiškiai nurodoma, kad pasimatyti su giminėmis leidžiama tik tiems kaliniams, kurie įvykdo išdirbio normas, ir kad pasimatymai leidžiami ne dažniau kaip kartą per pusę metų. Kaliniai, viršijantys išdirbio normas, su giminėmis galėjo matytis kartą per mėnesį. Siuntiniai irgi buvo ribojami: kaliniai galėjo gauti tik vieną siuntinį per mėnesį, o kaliniai, kalinami už kontrrevoliucinius nusikaltimus, siuntinį galėjo gauti tik kas trečią mėnesį.[18]

Beje, 1939 m. buvo sukurtos ir išsamios taisyklės, reglamentuojančios susirašinėjimą laiškais. Vieni politiniai kaliniai galėjo gauti laiškus kartą per mėnesį, kiti – kartą per tris mėnesius. Lagerių cenzoriai draudė kaliniams rašyti apie tam tikrus dalykus: nebuvo galima minėti, kiek konkrečiame lageryje yra kalinių, smulkiai rašyti apie lagerio režimą, minėti lagerio sargybinių pavardžių ir pasakoti, kokį darbą dirba lagerio kaliniai. Jei cenzoriai aptikdavo tokių smulkmenų, ne tik konfiskuodavo laišką, bet dar ir įrašydavo į kalinio asmens bylą – veikiausiai todėl, kad tai buvo laikoma kalinio „šnipinėjimo“ įrodymu.[19]

Visos šios instrukcijos buvo nuolat keičiamos, pildomos ir taikomos prie besikeičiančios situacijos. Pavyzdžiui, karo metais buvo panaikinti bet kokie apribojimai gauti maisto produktų siuntinius: atrodo, lagerių viršininkai paprasčiausiai tikėjosi, kad kalinius išmaitins jų artimieji, nes NKVD ši užduotis tuo metu buvo labai sunkiai įvykdoma. Tačiau po karo pavojingiems nusikaltėliams skirtų ypatingųjų drausmės režimo lagerių ir politiniams nusikaltėliams skirtų ypatingųjų lagerių kaliniai netruko pajusti, kad jų teisės palaikyti ryšius su išorės pasauliu vėl labai sumenko. Jiems buvo leista rašyti laiškus tik keturis kartus per metus, o gauti – tik iš artimiausių šeimos narių: tėvų, brolių ar seserų, sutuoktinių ir vaikų.[20]

Būtent dėl to, kad instrukcijos buvo tokios įvairios, sudėtingos ir labai dažnai keitėsi, kalinių ryšiai su išorės pasauliu (kaip ir daug kas kita) iš tikrųjų visiškai priklausė nuo lagerio vadovybės užgaidų. Kalinių, kurie buvo bausmės izoliatoriuose, karceriuose ar bausmės *lagpunktuose,* tikrai nepasiekdavo nei laiškai, nei siuntiniai. Jų negaudavo ir tie kaliniai, kurie dėl kokios nors priežasties buvo užsitraukę lagerio vadovų nemalonę. Negana to, kai kurie lageriai tiesiog buvo įsikūrę tokiose atokiose vietose, kad jų visai nepasiekdavo paštas.[21] Buvo ir labai netvarkingų lagerių, kuriuose niekas nepasivargindavo

išdalyti pašto. NKVD inspektorius, apsilankęs viename iš lagerių, pasipiktinęs rašė: „Siuntinių, laiškų ir piniginių perlaidų niekas kaliniams neperduoda, jų tūkstančiai guli sandėliuose ir paskirstymo punktuose.“[22] Daugeliui lagerių laiškai vėluodavo po kelis mėnesius, jei išvis pasiekdavo paskyrimo vietą. Daug kalinių tik po kurio laiko suvokė, kiek daug jų laiškų ir siuntinių dingo be pėdsako. Neįmanoma pasakyti, ar jie buvo pamesti, ar pavogti. Kartais kaliniai, kuriems buvo griežčiausiai uždrausta gauti laiškus, vis tiek juos gaudavo, nors ir kaip lagerio administracija stengėsi tam sutrukdyti.[23]

Kita vertus, kai kurių lagerių cenzoriai ne tik atlikdavo savo pareigą ir atiduodavo laiškus kaliniams, bet kartais netgi leisdavo juos gauti neatplėštus. Dmitrijus Bystroletovas prisiminė vieną tokią cenzorę – jauną komjaunuolę, kuri atiduodavo kaliniams neatplėštus ir necenzūruotus laiškus. „Ji rizikavo ne tik duonos kąsniu, bet ir laisve – už tai galėjo būti nuteista dešimčiai metų.“[24]

Be abejo, buvo įvairių būdų apeiti laiškų cenzūrą ir jų siuntimo ribojimus. Ana Rozina kartą gavo iš savo vyro laišką, įkeptą į pyragą: tuo metu, kai ji laišką skaitė, vyrui jau buvo įvykdyta mirties bausmė. Ji taip pat matė, kaip laiškus įsiuva į paleidžiamų iš lagerio kalinių drabužius arba išneša į laisvę paslėptus kalinių batuose.[25] Vieno lengvesnio režimo lagerio laiškus Barbara Armonas slapta gabeno padedama kalinių, kurie turėjo teisę už zonos teritorijos vaikščioti be sargybinių priežiūros.[26]

Generolas Gorbatovas pasakoja, kaip jis išsiuntė žmonai necenzūruotą laišką iš transporto traukinio, pasinaudojęs daugelio kitų kalinių aprašytu metodu. Pirmiausia jis iš kriminalinio kalinio nusipirko pieštuko nuolaužą:

> Atidaviau kaliniui tabaką, paėmiau iš jo pieštuką ir, traukiniui vėl pajudėjus, ant rūkomojo popieriaus parašiau laišką, sunumeravau kiekvieną puslapį. Paskui iš machorkos pakelio padariau voką, suklijavau jį sukramtyta duona. Kad vėjas laiško nenuneštų į pakelės krūmynus, siūlais, ištrauktais iš rankšluosčio, pritvirtinau prie jo žiauberę duonos. Tarp voko ir duonos įkišau rublį ir keturis rūkomojo popieriaus lapelius; ant kiekvieno iš jų parašiau, kad žmogų, radusį šį voką, prašau priklijuoti prie jo pašto ženklą ir išsiųsti. Kai traukinys važiavo pro didelę stotį, prislinkau prie vagono lango ir laišką išmečiau...[27]

Netrukus žmona laišką gavo.

Kai kurie susirašinėjimo ribojimai nebuvo paminėti instrukcijose. Net ir tada, kai laiškus rašyti buvo leidžiama, anaiptol ne visada pavykdavo rasti, ant ko ir kuo juos rašyti. Bystroletovas prisimena: „Lageryje popierius įgyja didžiulę vertę, nes kaliniams jo labai reikia, bet gauti neįmanoma, na ir kas, kad sargybinis šaukia: „Pašto diena! Atiduoti išsiunčiamus laiškus!“, jei nėra

ant ko jų rašyti, jei laiškus rašo tik keletas laimingųjų, o visiems kitiems tenka niūriai drybsoti ant gultų?“[28]

Vienas kalinys prisimena išmainęs duoną į du puslapius, išplėštus iš Stalino knygos *Dėl leninizmo klausimų*. Ant šių puslapių tarp eilučių jis parašė laišką šeimai.[29] Mažesniuose *lagpunktuose* net lagerių administracijos darbuotojams tekdavo ieškoti išeičių. Kedrovyj Šoro lageryje vienas buhalteris oficialiems dokumentams naudojo senus sienų apmušalus.[30]

Siuntinių siuntimo ir gavimo taisyklės buvo dar sudėtingesnės. Instrukcijose, išsiųstose visų lagerių viršininkams, aiškiai nurodyta, kad kaliniai siuntinius privalo atplėšti sargybinio akivaizdoje ir kad šis turi konfiskuoti visus draudžiamus daiktus.[31] Iš tikrųjų siuntinio gavimas dažniausiai buvo ilga ceremonija. Pirmiausia kaliniui buvo pranešama apie jį aplankiusią sėkmę. Paskui sargybiniai nuvesdavo jį į sandėlį, kuriame buvo užrakinti kalinių asmeniniai daiktai. Kai siuntinį atplėšdavo, sargybiniai viską, kas jame įdėta, supjaustydavo ar sutrupindavo – taip patikrindavo, ar kalinys negavo slaptos informacijos, ginklo arba pinigų. Jei tikrinant niekas neužkliūdavo, kaliniui leisdavo kai ką iš siuntinio pasiimti. Visa kita – likdavo sandėlyje, ir siuntinio gavėjas turėdavo laukti, kada jam vėl bus leista apsilankyti. Kaliniams, laikomiems *šizo* ar šiaip patekusiems į nemalonę, žinoma, buvo uždrausta gauti iš namų jiems atsiųstus maisto produktus.

Buvo keli būdai, kaip šią sistemą apeiti. Vienas kalinys netruko pastebėti, kad iš sandėlyje paliktų siuntinių daug kas dingsta – maistą vogdavo sargybiniai. Tad jis sugalvojo prie kelnių diržo prisitaisyti butelį, pilną sviesto, ir paslėpti jį kelnėse. „Nuo mano kūno šilumos sviestas ištirpo ir visad buvo skystas.“ Vakarais jis užsivarvindavo jo ant duonos.[32] Dmitrijus Bystroletovas kalėjo *lagpunkte,* kuriame nebuvo sandėlio, tad jam teko dar labiau pasukti galvą:

> Tada dirbau tundroje, fabriko statybos aikštelėje, gyvenau darbininkų barake, kuriame nieko negalėjai palikti, kaip nieko negalėjai pasiimti ir į darbą: kareiviai, stovintys prie įėjimo į lagerį, atimdavo viską, ką rasdavo, ir patys suvalgydavo; o ką palikdavai barake, pavogdavo ir suvalgydavo *dnevalnas* (budintis kalinys, valantis ir saugantis barakus). Viską tekdavo suvalgyti iš karto. Aš išsitraukiau vinį iš barako gulto, prakaliau dvi skyles sutirštinto pieno skardinėje ir palindęs po antklode pradėjau jį siurbčioti. Tačiau buvau toks pavargęs, kad netrukus užmigau, ir neįkainojamos vertės skystis bergždžiai išvarvėjo ant nešvaraus šiaudų čiužinio.[33]

Kadangi ne visi kaliniai gaudavo siuntinių, iškildavo sudėtingas moralės klausimas: dalytis tuo, kas atsiųsta, ar ne? O jei taip, tai dalytis tik su draugais

ar ir su galimais globėjais? Kalėjime buvo galima organizuoti Vargdienių komitetus, bet lageryje to nepadarysi. Kai kurie kaliniai dalydavosi siuntiniais su visais – iš gerumo arba šelpdami. Kiti vaišindavo tik keletą draugų. O kartais, kaip prisimena vienas kalinys, „žmogus naktį po antklode graušdavo saldžius sausainius, nes nesmagu būdavo juos valgyti kitų akivaizdoje“.[34]

Sunkiausiais karo metais, atokiausiuose šiaurės lageriuose siuntiniai kartais lemdavo, išgyvens kalinys ar mirs. Vienų atsiminimų autorius, aktorius Georgijus Ženovas, tvirtina, jog būtent du siuntiniai jį išgelbėjo nuo mirties. Motina juos buvo išsiuntusi iš Leningrado 1940 m., o jis gavo po trejų metų. „Kritišką akimirką, kai aš išbadėjęs, netekęs paskutinės vilties lėtai merdėjau nuo skorbuto...“

Tuo metu Ženovas dirbo Kolymos *lagpunkte* pirtininku, nes buvo per silpnas miško kirtimo darbams. Išgirdęs, kad gavo du siuntinius, iš pradžių nepatikėjo savo ausimis. Paskui, įsitikinęs, kad tai tiesa, paprašė vyriausiojo pirtininko leidimo pėsčiomis nueiti beveik 10 kilometrų iki centrinės lagerio administracijos, kur buvo sandėlis. Paėjęs pustrečios valandos, nutarė grįžti atgal: „Buvau nuėjęs vos vieną kilometrą.“ Staiga pamatė roges, kuriomis važiavo grupė lagerio vadovų, ir jam šovė „fantastiška mintis: o jei pasiprašius važiuoti su jais?“ Jie sutiko, o toliau – viskas klostėsi „kaip sapne“. Ženovas įlipo į roges, nuvažiavo dešimt kilometrų, vargais negalais, padedamas NKVD pareigūnų, išlipo iš rogių ir nuėjo į sandėlį, atsiėmė prieš trejus metus išsiųstus siuntinius ir juos atplėšė:

> Viskas, kas buvo sudėta į siuntinius – cukrus, dešra, taukai, saldainiai, svogūnai, česnakai, sausainiai, džiūvėsiai, cigaretės, šokoladas, taip pat popierius, į kurį visa tai buvo suvyniota, – per trejus metus klaidžiodami man iš paskos susivėlė į kamuolį tarsi skalbiniai skalbyklėje, virto vienalyčiu kietu luitu, saldžiai kvepiančiu puvėsiais, pelėsiais, tabaku ir saldainiais...
> Priėjau prie stalo, peiliu atkirtau gabalą nuo luito ir visų akivaizdoje beveik nekramtydamas skubiai nurijau, nejusdamas nei skonio, nei kvapo, trumpai tariant, bijodamas, kad kas nors man nesutrukdytų ar iš manęs jo neatimtų...[35]

Dom svidanij: pasimatymų namai

Vis dėlto ne laiškai ir ne siuntiniai kėlė kaliniams stipriausias emocijas ir didžiausias kančias. Kur kas skausmingesni buvo jų pasimatymai su artimaisiais, dažniausiai su žmonomis ir motinomis. Tokie pasimatymai buvo

leidžiami tik kaliniams, kurie vykdė išdirbio normas ir klusniai laikėsi lagerio taisyklių: dokumentuose pasimatymai oficialiai vadinami atlygiu už „gerą, sąžiningą ir spartuolišką darbą".[36] Ir iš tiesų perspektyva pasimatyti su artimu žmogumi tapdavo labai stipriu gero elgesio motyvu.

Žinoma, ne visiems kaliniams buvo leidžiama pasimatyti su lankytojais. Pirmiausia, šeimos nariams turėjo pakakti dvasios stiprybės nenutraukti ryšių su tuo, kuris tapo „liaudies priešu". Kelionė į Kolymą, Vorkutą, Norilską ar Kazachstaną net laisvam piliečiui buvo didelis drąsos išmėginimas. Lankytojui ne tik reikėdavo ilgai traukiniu važiuoti į tolimą, primityvų miestą, bet paskui dar eiti pėsčiomis arba kratytis pakeleivingo sunkvežimio kėbule iki paties *lagpunkto*. Tada tekdavo laukti kartais net kelias dienas, o kartais ir ilgiau, maldauti besišaipančio lagerio viršininko leidimo pasimatyti su įkalintu artimuoju; kartais leidimo, be jokios priežasties, nepavykdavo gauti. Pasimatymui įvykus, laukė ta pati ilga, nuobodi kelionė namo.

Be fizinių sunkumų, tokie pasimatymai keldavo ir didžiulę psichologinę įtampą. Žmonos, atvykusios pasimatyti su savo vyrais, pasak Herlingo, „juto begalines kalinio kančias, tačiau nepajėgė nei jų iki galo suprasti, nei kuo nors padėti. Ilgi išsiskyrimo metai užgesindavo beveik visus ankstesnius jausmus vyrui... lageris, nuošalus ir uždaras lankytojams, metė ant jų grėsmingą šešėlį. Jos ne kalinės, bet jos susietos su šitais liaudies priešais..."[37]

Ne vien žmonas apimdavo prieštaringi jausmai. Vienas kalinys pasakoja apie moterį, kuri atsivežė dvejų metų dukrelę aplankyti tėčio. Atvažiavusi ji liepė dukrai „eiti pabučiuoti tėvelį". Mergytė pribėgo prie sargybinio ir pabučiavo jį į kaklą.[38] Sovietų raketų kūrėjo Sergejaus Koroliovo duktė iki šiol prisimena, kaip ją buvo nusivedę aplankyti tėvo, tuo metu dirbusio *šaraškoje*. Jai buvo sakę, kad tėtis kovoja su priešo lakūnais. Kai atsidūrė kalėjime, ji nustebo pamačiusi, koks mažas jo kiemas. O kur, paklausė ji mamos, nusileidžia tėčio lėktuvas?[39]

Kalėjimuose – ir kai kuriuose lageriuose – pasimatymai visada būdavo trumpi, ir juose dažniausiai dalyvaudavo sargybinis; ši taisyklė irgi visiems kėlė didžiulę įtampą. „Norėjau kalbėti, daug ką papasakoti, išsakyti viską, kas nutiko per tuos metus", – prisimena vienas kalinys, kuriam buvo leista vieną kartą pasimatyti su motina. Tačiau pasirodė, kad ne tik sunku surasti žodžių, bet, „vos pradėjus kalbėti, ką nors pasakoti, atidus sargybinis tuojau pat nutraukdavo surikdamas: „Negalima!"[40]

Dar tragiškesnę istoriją pasakoja Bystroletovas, kuriam 1941 m. buvo leista kelis kartus pasimatyti su žmona, tiesa, sargybinio akivaizdoje. Žmona atvyko iš Maskvos atsisveikinti: kai suėmė vyrą, ji susirgo tuberkulioze ir dabar buvo visai prie mirties. Paskutinį kartą atsisveikindama pakėlė ranką ir palietė vyro kaklą – tai buvo draudžiama. Sargybinis šiurkščiai ją nustūmė,

moteris parkrito ant grindų kosėdama kraujais. Bystroletovas pasakoja, kaip „netekęs galvos“ puolė iki kraujų mušti sargybinį. Nuo baisios bausmės Bystroletovą išgelbėjo tą pačią dieną prasidėjęs karas – kilus chaosui, jo išpuolis prieš sargybinį buvo pamirštas. Žmonos jis daugiau nebematė.[41]

Tiesa, sargybiniai ne visada dalyvaudavo pasimatymuose. Stambesniuose *lagpunktuose*, didesniuose lageriuose kaliniams kartais suteikdavo keleto dienų pasimatymus be sargybinių apsaugos. Nuo penktojo dešimtmečio pradžios šie pasimatymai dažniausiai vykdavo specialiuose pasimatymų namuose (*doma svidanij*), pastatytuose lagerio teritorijos pakraštyje. Herlingas aprašo tokius namus:

> Pats namas, žvelgiant nuo kelio, vedančio į lagerį iš kaimo pusės, darė malonų įspūdį. Suręstas iš netašytų pušies rąstų, pakulomis užkaišytais plyšiais, stogas dengtas geromis čerpėmis... Prie durų, vedančių į laisvės pusę, jomis galėjo naudotis tik laisvieji lankytojai, buvo sukalti keli tvirti mediniai laipteliai, langus dengė medvilninės užuolaidos, ant palangės stovėjo ilgi loveliai, prisodinti gėlių. Kiekviename kambaryje buvo dvi dailiai paklotos lovos, didelis stalas, du suolai, dubuo ir ąsotis su vandeniu, drabužių spinta, geležinė krosnis, net elektros lemputė su gaubtu. Ko daugiau, be tokio tobulo smulkiaburžuazinio būsto, galėjo trokšti kalinys, metų metus leidęs nešvariame barake ant bendrų gultų? Šis kambarys įkūnijo mūsų visų svajones apie gyvenimą laisvėje.[42]

Ir vis dėlto tie, kurie nekantriai laukė „gyvenimo laisvėje“, dar blogiau pasijusdavo, kai pasimatymas nepavykdavo, o taip nutikdavo dažnai. Kai kurie kaliniai, manydami, kad už spygliuotos vielos teks praleisti visą likusį gyvenimą, vos susitikę su artimaisiais, liepdavo jiems daugiau čia nevažiuoti. „Pamiršk šitą vietą, – prisakė vienas kalinys broliui, kuris kelias dienas keliavo per didžiausius speigus, kad dvidešimt minučių su juo pasimatytų. – Man svarbiau, kad tau viskas būtų gerai.“[43] Vyrai, po daugelio metų pirmą kartą sutikę savo žmonas, staiga pajusdavo seksualinį nerimą. Herlingas prisimena:

> Ilgi sunkaus darbo ir alkio metai pakenkdavo jų vyriškumui, ir dabar, prieš intymų pasimatymą su beveik svetima tapusia moterimi, jie jausdavo ne tik nervingą susijaudinimą, bet ir bejėgišką pyktį, ir neviltį. Kelis kartus girdėjau, kaip vyrai po pasimatymų girdavosi savo pajėgumu, bet dažniausiai viskas baigdavosi gėdingai, ir kiti kaliniai iš pagarbos apie tai neklausinėdavo...[44]

Į pasimatymus atvykusios žmonos dažnai ir pačios turėjo ką papasakoti. Suėmus vyrus, jos paprastai smarkiai nukentėdavo. Jos netekdavo darbo,

negalėdavo mokytis, dažnai turėdavo slėpti savo santuoką nuo smalsių kaimynų. Kai kurios atvykdavo tik tam, kad praneštų ketinančios išsituokti. Solženicynas romane *Pirmasis ratas* su stebinama užuojauta pasakoja apie tokį pokalbį, panašų į tą, kurį pats patyrė tikrovėje su žmona Nataša. Knygos herojei Nadiai, kalinio Gerasimovičiaus žmonai, gresia netekti darbo, vietos studentų bendrabutyje ir galimybės baigti disertaciją – visa tai tik dėl to, kad jos vyras kalėjime. Ji suvokia, kad skyrybos – vienintelis būdas „vėl atgauti šansą gyventi“:

> Nadia nuleido akis.
> – Norėjau pasakyti, tik neimk giliai į širdį, gerai? tu kadaise sakei, kad mums reikėtų išsiskirti.
> Ji kalbėjo labai tyliai...
> Taip, kadaise jis to reikalavo. Bet dabar nustėro. Tik šią akimirką pastebėjo, kad ant jos piršto nėra vestuvinio žiedo, kurį ji visada mūvėdavo.
> – Taip, žinoma, – pritarė jis stengdamasis kalbėti žvaliai.
> – Tai tu neprieštarausi, jei aš... jei... turėsiu... taip pasielgti? – sukaupusi jėgas pažvelgė į jį. Jos akys buvo plačiai išplėstos. Mažyčiuose pilkumos apsuptuose vyzdžiuose švietė maldavimas suprasti ir atleisti. – Tai būtų... ne iš tikrųjų, – pridūrė ji beveik iškvėpdama, o ne ištardama šiuos žodžius.[45]

Tokie pasimatymai su artimaisiais buvo dar sunkesni nei visiškas draudimas juos matyti. Izrailas Mazusas, suimtas šeštąjį dešimtmetį, prisimena vieną kalinį, kuris neprotingai pasakė kitiems, kad jo aplankyti atvyko žmona. Kol jis atliko visus į pasimatymą susiruošusiam kaliniui privalomus formalumus – nuėjo į pirtį pas kirpėją, į sandėlį geresnių drabužių, – visi negailestingai jam mirkčiojo ir erzino, garsiai kalbėdami apie girgždančias lovas pasimatymų namuose.[46] Tačiau galiausiai jam neteko nė minutės pabūti su žmona vienam. Ar tai panašu į „laisvės svajonę“?

Kontaktai su išorės pasauliu visada buvo sudėtingi – apsunkinti lūkesčių, troškimų, laukimo. Tas pats Herlingas rašo:

> Kad ir kokia būtų nusivylimo priežastis – gal laisvė, trukusi tik tris dienas, pasirodė nepanaši į idealią, lauktąją, gal laiko buvo per mažai, o gal pasimatymas, ištirpęs atmintyje tarsi sapnas, paliko tik naują tuštumą, po kurios nebebuvo ko laukti, – kaliniai po pasimatymų visada būdavo tylūs ir suirzę, o ką jau kalbėti apie tuos, kurių pasimatymai virsdavo tragiškais skyrybų formalumų aptarimais. Krestynskis... du kartus mėgino pasikarti po pokalbio su žmona, kuri paprašė jo sutikti išsiskirti ir atiduoti vaikus į valdiškus vaikų namus.

Herlingas, kaip Lenkijos pilietis, „niekada nesitikėjo su kuo nors pasimatyti“ pasimatymų namuose, tačiau aiškiau nei daugelis sovietų rašytojų įžvelgė šių namų reikšmę: „Padariau išvadą, kad jei viltis tampa vienintele gyvenimo prasme, tai jos išsipildymas gali tapti nepakeliama kančia.“[47]

13 skyrius

Sargybiniai

Čekistams
Didžią ir atsakingą užduotį
Jums yra davęs Iljičius,
Čekisto veidą niaukia rūpestis,
Kurio niekas daugiau nesupras.

Čekisto veide švyti narsa,
Jis visada pasirengęs kovai
Už visų gerovę, už gėrį,
Jis – darbininkų užtarėjas.

Daug, oi daug jų krito kovose,
Daug iškilo broliškų kapų.
Tačiau dar daug jų liko gyvų,
Garbingų ir drąsių kovotojų.

Drebėkite, priešai, drebėkite!
Greitai, jau greitai jums galas!
Tu, čekiste, visada būk budrus
Ir vesk į kovą pulkus!

Sovietų kalėjimų sistemos inspektoriaus
Michailo Pančenkos eilės, išsaugotos jo
asmens byloje, kurioje užfiksuotas ir jo
pašalinimas iš partijos bei NKVD gretų[1]

Kad ir kaip atrodytų keista, ne visas lagerių gyvenimo taisykles diktavo lagerių valdžia. Egzistavo ir nerašytos taisyklės – kaip įgyti aukštesnį statusą, kaip gauti privilegijų, kaip gyventi truputį geriau už visus kitus. Buvo ir neoficiali hierarchija. Tiems, kurie perprato šias nerašytas taisykles ir išmoko iškilti į hierarchijos viršūnę, išgyventi buvo daug lengviau.

Lagerio hierarchijos viršuje buvo viršininkai, inspektoriai, prižiūrėtojai, kalėjimo sargai ir sargybiniai. Aš tyčia rašau „hierarchijos viršuje“, o ne „virš

hierarchijos" ar „šalia jos", nes gulage administracijos nariai ir sargybiniai nepriklausė atskirai kastai, nutolusiai nuo kalinių ir neturinčiai su jais nieko bendra. Kitaip negu SS sargybiniai Vokietijos koncentracijos stovyklose, jie nebuvo laikomi iš esmės, rasiniu požiūriu aukštesniais už kalinius, kurie dažnai būdavo tos pačios tautybės. Pavyzdžiui, po Antrojo pasaulinio karo lageriuose atsirado daug tūkstančių ukrainiečių kalinių. Tuo pačiu laikotarpiu regimai padaugėjo ir ukrainiečių sargybinių.[2]

Negalima pasakyti, kad sargybiniai ir kaliniai gyveno skirtingose socialinėse erdvėse. Kai kurie sargybiniai ir administracijos darbuotojai palaikė su kaliniais įmantrią juodąją rinką. Kiti su kaliniais gerdavo. Daug sargybinių „gyveno" su kalinėmis – taip sušvelnintai gulage buvo vadinami lytiniai santykiai.[3] Dar svarbiau tai, kad daug sargybinių anksčiau patys buvo kaliniais. Ketvirtojo dešimtmečio pradžioje buvo visiškai normalu, jei kalinys, pasižymėjęs geru elgesiu, „iškilo" į lagerio sargybinius; buvo ir tokių, kurie pasiekė dar daugiau.[4] Turbūt įspūdingiausia Naftalijaus Frenkelio karjera, tačiau yra ir daugiau panašių pavyzdžių.

Pavyzdžiui, Jakovo Kupermano iškilimas buvo ne toks svaigus, kaip Frenkelio, tačiau labiau tipiškas. Kupermanas – vėliau savo neskelbtus atsiminimus padovanojo draugijos „Memorial" Maskvos skyriui – buvo suimtas 1930 m. ir nuteistas dešimčiai metų. Jis kalėjo Kemėje, Solovkų persiuntimo kalėjime, iš kurio buvo paskirtas į Baltosios jūros kanalo planavimo skyrių. 1932 m. jo byla buvo peržiūrėta ir jo kalinio statusas buvo pakeistas tremtinio statusu. Galiausiai Kupermanas buvo išleistas į laisvę ir pradėjo dirbti BAMlage, kuris tiesė Baikalo–Amūro geležinkelį; šią patirtį jis „su pasitenkinimu" prisiminė iki paskutinių gyvenimo dienų.[5] Jo sprendimas nebuvo neįprastas. 1938 m. daugiau kaip pusę Baltosios jūros kanalo statyboms vadovavusios Belbaltlago administracijos darbuotojų ir kone pusę ginkluotų jame dirbusių sargybinių sudarė kaliniai arba buvę kaliniai.[6]

Tačiau aukštesnį statusą buvo galima ne tik įgyti, bet ir prarasti. Kaip kaliniui buvo lengva tapti kalintoju, taip ir kalintojas palyginti lengvai galėjo tapti kaliniu. Tarp tūkstančių enkavėdistų, suimtų per 1937–1938 m. valymus, buvo nemažai gulago administratorių ir lagerių viršininkų. Ir vėliau įtarūs kolegos neretai suimdavo gulago sargybos viršininkus bei kitus lagerių darbuotojus. Nuošaliuose *lagpunktuose* virte virė gandai ir tarpusavio kivirčai: GULAG'o archyvuose išlikusios ištisos bylos, pilnos skundų, atsakymų į skundus ir atsakomųjų skundų, įnirtingų laiškų apie lageriuose pasitaikančius trūkumus, nepakankamą paramą iš centro, prastas darbo sąlygas. Visa tai galiausiai baigiasi sprendimai, suimti kaltuosius arba tuos, kurie labai įkyrėjo.[7]

Ginkluoti sargybiniai ir administracijos darbuotojai dažniausiai buvo suimami už dezertyravimą, girtavimą, vagystes, už ginklų praradimą, net už

netinkamą elgesį su kaliniais.[8] Pavyzdžiui: Vanino uosto persiuntimo kalėjimo archyvuose aprašytas toks V. N. Sadovnikovas, ginkluotas sargybinis, kuris, sugalvojęs nužudyti savo žmoną, vietoj jos nužudė lagerio medicinos seserį; I. M. Sobolejevas, kuris pavogė iš kalinių grupės 300 rublių, pasigėrė ir pametė partinį bilietą; V. D. Suvorovas, kuris suorganizavo masines išgertuves ir ėjo muštis su karininkais; taip pat daugelis kitų, kurie „gėrė, kol neteko sąmonės“ ar nebepajėgė stoti į postus.[9] Vieno iš Stalino pakalikų, Georgijaus Malenkovo, asmeniniame archyve yra ataskaita apie tai, kaip du lagerio administracijos darbuotojai nusigėrę nužudė du kolegas; viena iš jų buvo gydytoja, turinti du mažus vaikus.[10] Gyvenimas nuošaliausiuose *lagpunktuose* toks nuobodus, skundėsi laiške Maskvai vienas administracijos darbuotojas, kad pramogų stygius „verčia daugumą vaikinų dezertyruoti, pažeidinėti drausmę, gerti ir lošti kortomis – ir visa tai paprastai baigiasi teismo nuosprendžiu“.[11]

Kartais (tiesą pasakius, net gana dažnai) persivertimas įvykdavo kelis kartus: NKVD karininkai tapdavo kaliniais, paskui vėl iškildavo į kalėjimo prižiūrėtojus ir iš naujo darydavo karjerą gulago administracijoje. Labai daug buvusių kalinių rašė apie tai, kaip nešlovę užsitraukę enkavėdistai sparčiai susirasdavo savo vietą lageryje ir netrukus jau gaudavo tikrai įtakingus postus. Levas Razgonas atsiminimuose pasakoja apie tokį Korabelnikovą, neaukšto rango NKVD darbuotoją, kurį sutiko keliaudamas iš Maskvos. Korabelnikovas Razgonui papasakojo: „Geriausiam savo draugui prasiplepėjau... apie vieną viršininko moterį... gavau penkerius metus kaip „visuomenei pavojingas elementas“ – ir į transportą, drauge su kitais.“ Tačiau jis buvo ne visai toks, kaip kiti. Po kelių mėnesių Razgonas jį sutiko dar kartą. Dabar jis vilkėjo švarią, gerai pasiūtą lagerio viršininko uniformą. Jau buvo spėjęs įlįsti į „gerą“ vietą: vadovavo Ustvymlago bausmės lageriui.[12]

Razgono pasakojime atsispindi tikrovė, kuri aiškiai matoma archyvų duomenyse. Iš tikrųjų labai didelė dalis gulago darbuotojų anksčiau buvo teisti. Tikriausiai net galima pasakyti, kad gulago administravimą pats NKVD atvirai pripažino kaip savotišką tremties vietą, kaip paskutinį susikompromitavusio saugumiečio prieglobstį.[13] Karininkams, išsiųstiems į tolimiausius GULAG’o imperijos pakraščius, retai buvo leidžiama sugrįžti į kurį nors kitą NKVD padalinį, o ką jau kalbėti apie Maskvą. Siekiant pabrėžti statusų skirtumą, gulago darbuotojai vilkėjo kitokias uniformas, jiems galiojo truputį pakeista laipsnių ir rangų sistema.[14] Partijos konferencijose gulago pareigūnai skųsdavosi savo žemesne padėtimi. „GULAG’as laikomas administraciniu padaliniu, iš kurio galima tik reikalauti, nieko neduodant mainais, – skundėsi vienas karininkas. – Toks perdėtas kuklumas, esą mes blogesni už visus kitus, yra neteisingas, jis leidžia ir toliau klestėti darbo už-

mokesčio, apgyvendinimo ir kitų sąlygų nelygybei."[15] Vėliau, 1946 m., kai NKVD buvo dar kartą perskirstyta ir pervadinta, GULAG'as buvo perduotas Vidaus reikalų ministerijai (MVD), o beveik visas kitas, daug įdomesnes ir dramatiškesnes NKVD funkcijas, ypač žvalgybą ir kontržvalgybą, perėmė prestižiškesnė Valstybės saugumo ministerija (MGB, vėliau KGB). MVD, kuri kalėjimų sistemai vadovavo iki pat Sovietų Sąjungos gyvavimo pabaigos, taip ir liko ne tokia įtakinga biurokratinė įstaiga.[16]

Iš tikrųjų lagerių vadovų statusas visada buvo gana žemas. Laiške, trečiojo dešimtmečio pradžioje slapta išgabentame iš Solovkų, vienas kalinys rašė, kad lagerio administraciją sudaro vien tik nešlovę užsitraukę čekistai, kurie „buvo nuteisti už spekuliaciją, turto prievartavimą, kūno sužalojimą ar kitus nusikaltimus, baudžiamus pagal baudžiamąjį kodeksą".[17] Ketvirtąjį ir penktąjį dešimtmetį gulagas tapo paskutine prieglauda enkavėdistams, kurių biografija neatitiko kokių nors partijos reikalavimų: arba jų kilmė buvo ne proletarinė, arba jų lenkiškos, žydiškos, baltiškos šaknys kėlė įtarimą tuo metu, kai šios tautinės grupės kentėjo žiaurias represijas. Gulage galiausiai rasdavo užuoglaudą ir paprasčiausi kvailiai, nevykėliai arba girtuokliai. 1937 m. tuometinis GULAG'o viršininkas Izrailas Plineris skundėsi:

> ...mums atitenka kitų sektorių atliekos; žmones mums siunčia pagal principą: „imkite tai, ko mums patiems nereikia". Patys geriausieji – beviltiški girtuokliai; kai tik žmogus pradeda smarkiai gerti, jis permetamas į gulagą... NKVD aparato požiūriu, jei pareigūnas nusižengia, didžiausia jam bausmė – perkėlimas dirbti į lagerį.[18]

1939 m. kitas GULAG'o pareigūnas pavadino lagerių sargybinius „ne antrarūšiais, bet ketvirtarūšiais žmonėmis, visiškomis padugnėmis".[19] 1945 m. Vasilijus Černyševas, tuometinis GULAG'o viršininkas, išsiuntinėjo visiems lagerių viršininkams ir NKVD rajonų vadovams memorandumą, kuriame baisėjosi lagerių ginkluotais sargybiniais: paaiškėjo, kad jiems būdingos „dažnos savižudybės, dezertyravimai, ginklų praradimai ir vagystės, girtavimas bei kiti amoralūs veiksmai", o ką jau kalbėti apie nuolatinius „revoliucijos įstatymų pažeidimus".[20] Dar ir 1952 m., kai aukščiausiuose saugumo sluoksniuose buvo aptikta korupcijos požymių, pirmoji Stalino reakcija buvo – „ištremti" vieną pagrindinių veiklos organizatorių; jis tuojau pat buvo paskirtas Baženovsko lagerio viršininko pavaduotoju Urale.[21]

Paties GULAG'o archyvų medžiaga patvirtina vieno buvusio kalinio subtiliai išreikštą nuomonę, esą ir lagerių sargybiniai, ir administracijos darbuotojai „dažniausiai buvo labai riboti žmonės".[22] Pavyzdžiui, iš vienuolikos vyrų, 1930–1960 m. ėjusių „GULAG'o viršininko" (visos lagerių sistemos

administratoriaus) pareigas, tik penki turėjo kokį nors aukštesnįjį išsilavinimą, o trys buvo baigę tik pradinę mokyklą. Šias pareigas žmonės eidavo neilgai: per trisdešimt metų tik du, Matvejus Bermanas ir Viktoras Nasedkinas, išbuvo poste ilgiau negu penkerius metus. Izrailas Plineris šias pareigas ėjo vienus metus (1937–1938), o Glebas Filaretovas – vos tris mėnesius (1938–1939).[23]

Kita vertus, peržvelgus NKVD hierarchijos apačioje esančių kalėjimo darbuotojų asmens bylas nuo penktojo dešimtmečio pradžios matyti, kad net patys geriausi kalėjimų darbuotojai – partijos nariai ir kandidatai į narius – kilę beveik vien iš valstiečių ir turi labai menką išsilavinimą. Tik nedaugelis jų buvo baigę penkiametę mokyklą, kai kurie – vos trimetę.[24] 1945 m. balandžio mėn. duomenimis, beveik trys ketvirtadaliai GULAG'o administracijos darbuotojų buvo gavę vos pradinį išsilavinimą; tai dvigubai didesnis procentas negu visame NKVD.[25]

Ginkluoti sargybiniai, kariai (*voenizirovannaja ochrana*, kaip įprasta sovietams, dažniausiai vadinta santrumpa *vochra*), kurie dirbo lageriuose, buvo dar menkesnio išsilavinimo. Šių darbuotojų paskirtis buvo saugoti lagerių teritoriją, vesti kalinius į darbą, prižiūrėti kalinius traukiniuose, vežančiuose juos į rytus, dažniausiai neturint nė mažiausio supratimo, kam viso to reikia. Vienoje ataskaitoje iš Kargopollago rašoma: „Atrodo, kad sargybiniai nežino nei Politinio biuro narių, nei partijos vadovų pavardžių."[26] Kitame dokumente išvardyti nelaimingi atsitikimai, kuriuos lėmė sargybinių nesugebėjimas elgtis su ginklais. Vienas sargybinis sužeidė tris kalinius, „nes nemokėjo naudotis ginklu". Kitas, „girtas būdamas poste, sužeidė pilietį Timofejevą".[27]

Padalinių vadovai susirinkimuose skundėsi, kad „sargybiniai nemoka valyti, tepti ir prižiūrėti savo šaunamųjų ginklų... Sargybinė stovi sargyboje laikydama šautuvą, kurio vamzdis užkištas skuduru... Kai kurie sargybiniai, stodami į postą, skolinasi kitų ginklus, o savuosius palieka namie, nes tingi juos nuolatos valyti".[28] Maskva reguliariai siuntė lagerių viršininkams nurodymus skirti daugiau laiko ir dėmesio sargybinių „auklėjimui ir kultūriniam švietimui".[29]

Tačiau net „padugnės" ir „beviltiški girtuokliai" iš kitų NKVD padalinių atitiko reikalavimus, kuriuos GULAG'as kėlė savo darbuotojams. Daugumai sovietinių institucijų chroniškai trūko darbuotojų, o labiausiai – gulagui. Net NKVD neįstengė parūpinti tiek daug prasižengėlių, kad galėtų patenkinti aštuoniolika kartų 1930–1939 m. išaugusį darbuotojų poreikį, arba surasti 150 000 naujų žmonių, kuriuos reikėjo pasamdyti 1939–1941 m., arba patenkinti pokario metais nepaprastai išaugusį poreikį. 1947 m. gulage vien tik ginkluotais lagerių sargybiniais dirbo 157 000 žmonių, tačiau buvo apskaičiuota, jog dar trūksta bent 40 000.[30]

Ši problema kamavo gulago administratorius iki pat tos dienos, kai visa sistema buvo galiausiai panaikinta. Darbas lageriuose, išskyrus pačius aukščiausius postus, nebuvo laikomas nei prestižiniu, nei patraukliu, be to, jis žadėjo nepatogias gyvenimo sąlygas, ypač mažuosiuose, toli Šiaurėje įsikūrusiuose *lagpunktuose*. Dėl visuotinio maisto trūkumo sargybiniai ir administracijos darbuotojai gaudavo maisto davinius pagal atitinkamą rangą.[31] Vienas GULAG'o inspektorius, tikrinęs Vorkutos rajono šiaurinius lagerius, grįžęs pasiskundė prastomis ginkluotų sargybinių gyvenimo sąlygomis: jie dirba po keturiolika–šešiolika valandų per dieną „sunkiomis šiaurės klimato sąlygomis", ne visada turi tinkamus batus ir aprangą, o gyvena nešvariuose barakuose. Kai kurie iš jų sirgo skorbutu, pelagra ir kitomis vitaminų trūkumo sukeltomis ligomis, lygiai kaip ir jų saugomi kaliniai.[32] Kitas inspektorius rašė, kad Kargopollage dvidešimt šešiems *vochros* nariams paskelbtas baudžiamasis nuosprendis – daugiausia už tai, kad jie užmigo postuose. Vasaromis sargybiniai dirbo po trylika valandų per dieną, o kai nedirbo, neturėjo kur prasiblaškyti. Sunkiausiai vertėsi tie sargybiniai, kurie turėjo šeimas, nes dažniausiai butų jie negaudavo ir buvo priversti gyventi barakuose.[33]

Tiems, kurie norėjo mesti šį darbą, buvo nelengva, net jei jie ir ėjo aukštas pareigas. NKVD archyvuose išliko graudus Norilsko prokuroro laiškas, kuriame jis meldžia būti perkeltas iš darbo „poliarinėje zonoje" dėl blogos sveikatos ir darbų gausos: „Jei nėra galimybių perkelti manęs į prokuroro vietą kitame pataisos darbų lageryje, aš sutikčiau dirbti teritorinį darbą arba visai apleisti prokuratūrą." Jam pasiūlyta persikelti į Krasnojarską, tačiau jis šio pasiūlymo atsisakė, nes gyvenimo sąlygos – Krasnojarskas yra kiek piečiau Norilsko, tačiau abu miestai Sibiro šiaurėje – ten buvo iš esmės tokios pačios.[34]

Po Stalino mirties buvę lagerių darbuotojai dažnai teisindavo savo darbo pasirinkimą pasakodami apie patirtus sunkumus ir vargą. Kai susitikau su Olga Vasilejeva, buvusia GULAG'o kelių tiesimo padalinio lagerių inspektore, ji ėmė pasakoti apie sunkų gulago darbuotojų gyvenimą. Mudviem besikalbant – kalbėjomės kaip reta erdviame Maskvos bute, kurį Vasilejevai už gerą tarnybą parūpino partija, – moteris papasakojo, kaip kartą, atvykusi tikrinti nuošalaus lagerio, ji buvo pakviesta pernakvoti lagerio viršininko bute, jo sūnaus lovoje. Naktį ją pradėjo kamuoti karštis ir niežulys. Išsigandusi, kad galbūt susirgo, ji uždegė šviesą: „Pilka kareiviška antklodė atrodė kaip gyva, tiek ant jos buvo utėlių. Ne tik kaliniai buvo utėlėti, utėlėmis apsikrėsdavo ir lagerių viršininkai." Todėl ji buvo įpratusi kas kartą, kai grįždavo iš patikrinimo, nusirengti visus drabužius ir palikti juos už buto durų, kad neparsineštų namo parazitų.

Vasilejevos tvirtinimu, lagerio viršininko darbas buvo nepaprastai sunkus: „Tai ne juokas, tu atsakai už šimtus, tūkstančius kalinių, tarp jų yra recidyvistų ir žmogžudžių, nuteistų už sunkius nusikaltimus, iš jų galima bet ko tikėtis. Vadinasi, visą laiką turi būti labai budrus." Lagerio viršininkui, nuolat kamuojamam spaudimo dirbti kuo efektyviau, tekdavo spręsti įvairiausias problemas:

> Jis buvo ir statybos projekto, ir lagerio viršininkas, bet ne mažiau kaip 60 proc. laiko praleisdavo ne statybose, spręsdamas inžinerijos klausimus ir statybos darbų problemas, bet lageryje. Tai kas nors susirgo, tai kilo epidemija, tai įvyko nelaimingas atsitikimas, vadinasi, reikia ką nors gabenti į ligoninę, o tam reikia automobilio arba arklio ir vežimo.

Dar Vasilejeva pasakojo, kad „viršininkai" net Maskvoje ne visada maitinosi geriau, ypač karo metais. GULAG'o administracijos valgykloje galėdavai gauti kopūstų, sriubos ir košės. „Mėsos neatsimenu, aš jos niekada nemačiau." Kol buvo gyvas Stalinas, GULAG'o darbuotojai Maskvoje dirbo kasdien nuo devintos valandos ryto iki antros ar trečios valandos nakties. Vasilejeva savo vaiką matydavo tik sekmadieniais. Tiesa, po Stalino mirties padėtis pagerėjo. S. N. Kruglovas, tuometinis NKVD vadovas, išleido potvarkį, kuriuo eiliniams NKVD centro administracijos darbuotojams buvo užtikrinama vienos valandos, o NKVD karininkams dviejų valandų pietų pertrauka. 1963 m. Vasilejevai ir jos vyrui dar buvo paskirtas labai didelis butas Maskvos centre; jame ji ir gyveno 1998 m., kai mudvi kalbėjomės.[35]

Tačiau Stalinui valdant darbas gulage nebuvo taip gerai mokamas, todėl centrinės lagerių administracijos darbuotojams teko kitais būdais spręsti šio darbo nepatrauklumo problemą. 1930 m., kai gulagas dar buvo laikomas tais laikais prasidėjusios ekonomikos plėtros dalimi, OGPU sistemos viduje surengė keletą reklamos kampanijų, ragindama norinčius įsidarbinti tada dar visai naujuose Tolimosios Šiaurės lageriuose:

> Čekistų energija ir įkarštis sukūrė ir sustiprino Solovkų lagerius, vaidinančius didžiulį teigiamą vaidmenį mūsų šalies europinės dalies Tolimosios Šiaurės pramonės ir kultūros vystymesi. Nauji lageriai, tokie kaip Solovkai, turi iš esmės pakeisti tolimųjų regionų ekonomiką ir kultūrą. Šiam atsakingam darbui... mums reikia ypač tvirtų čekistų, savanorių, nesibijančių sunkaus darbo...

Savanoriams, be kita ko, siūlytas iki 50 proc. didesnis darbo užmokestis, du mėnesiai atostogų kasmet ir papildomai kas trejus metus dar trijų mėnesių

atlyginimas ir trijų mėnesių atostogos. Be to, aukščiausio rango administracijos darbuotojams žadėta už dyka kas mėnesį skirti maisto davinį ir suteikti galimybę naudotis „radiju, sporto bei kultūros laimėjimais".[36]

Vėliau, kai nuoširdus žmonių entuziazmas galutinai išseko (jei išvis kada nors buvo), pradėta vilioti susistemintais pažadais. Lageriai buvo suskirstyti į kategorijas, atsižvelgiant į jų atstumą nuo gyvenamųjų centrų ir į klimato atšiaurumą. Kuo lageris atokesnis ir kuo klimatas ten, kur jis įkurtas, atšiauresnis, tuo didesnis jame dirbančio NKVD darbuotojo atlyginimas. Kai kur stengtasi darbuotojams organizuoti sporto ir kitokius užsiėmimus. Be to, NKVD pastatė prie Juodosios jūros (Sočyje ir Kislovodske) specialių sanatorijų, kuriose aukščiausio rango karininkai galėjo patogiai ir šiltai leisti ilgas atostogas.[37]

Centro administracija įsteigė mokyklų, kuriose gulago karininkai galėjo kelti kvalifikaciją ir įgyti aukštesnį laipsnį. Pavyzdžiui, vienoje tokių mokyklų, įkurtų Charkove, buvo mokoma ne tik privalomų dalykų, tokių kaip partijos istorija ir NKVD istorija, bet ir baudžiamosios teisės, lagerių valdymo politikos, administravimo, vadybos, buhalterinės apskaitos ir karinio parengimo.[38] Enkavėdistai, sutikę dirbti Dalstrojuje, tolimojoje Kolymoje, galėjo savo vaikus užrašyti kaip „darbininkų vaikus": toks įrašas teikė pirmenybę stojant į aukštąsias mokyklas ir pasirodė esąs labai populiarus darbuotojų jaukas.[39]

Siūlomų atlyginimų ir kitų privilegijų tikrai pakako ir žemesnio rango darbuotojams patraukti. Daug kam gulagas atrodė tiesiog geriausias iš daugelio blogų pasirinkimo variantų. Stalininėje Sovietų Sąjungoje – šalyje, kurioje siautė karas ir badas, – darbas kalėjimo prižiūrėtoju arba sargybiniu daugeliui gyventojų prilygo didžiulei socialinei pažangai. Susana Pečiora, kalėjusi lageryje šeštojo dešimtmečio pradžioje, prisimena vieną savo sutiktą kalėjimo prižiūrėtoją, moterį, kuri dirbo lageryje, nes tai buvo vienintelis būdas išlipti iš baisaus skurdo gimtajame kolūkyje: „Iš savo atlyginimo, gaunamo lageryje, ji maitino septynis brolius ir seseris."[40] Kita atsiminimų autorė pasakoja apie Mariją Ivanovą, jauną moterį, kuri 1948 m. savanore atvyko į lagerį. Marija Ivanova tikėjosi ištrūkti iš kolūkio ir susirasti vyrą, tačiau tapo vieno, paskui kito, paskui trečio, kaskart vis žemesnio laipsnio, karininko meiluže. Galiausiai jai su dviem nesantuokiniais vaikais ir motina teko apsigyventi viename kambaryje.[41]

Tačiau net dideliais atlyginimais, ilgomis atostogomis ir socialine pažanga sistemai kartais nepavykdavo pritraukti pakankamai darbuotojų, ypač į žemesniąsias grandis. Kai kildavo ypač didelis darbuotojų poreikis, sovietų įdarbinimo biurai tiesiog siųsdavo juos ten, kur jų labiausiai reikėjo, ne visada iš anksto įspėdami, kur jie atsidurs. Tik baigusią medicinos mokyklą Zoją

Jeriomenko pasiuntė dirbti, kaip jai pasakė, į statybas. Atvykusi mergina pamatė, kad tai – kalėjimo lageris Krasnojarsk-26. „Mes nustebome ir išsigandome, bet, kai apsipratome, pamatėme, kad *ten* tokie patys žmonės ir toks pat medicinos sesers darbas, kaip tas, prie kurio buvome spėjusios priprasti besimokydamos“, – prisimena buvusi gulago medicinos sesuo.[42]

Ypač tragiškų atvejų pasitaikydavo po Antrojo pasaulinio karo, kai žmonės buvo verčiami dirbti lageriuose. Tūkstančius buvusių Raudonosios armijos kareivių, kurie kovodami perėjo visą Vokietiją, ir civilių gyventojų, per karą gyvenusių „užsienyje“ kaip tremtiniai ar pabėgėliai, tuojau pat suimdavo, vos tik jie peržengdavo Sovietų Sąjungos sieną, uždarydavo juo į vadinamąsias „filtravimo stovyklas“ ir nuodugniai ištardydavo. Tuos, kurių nesuimdavo, kartais tiesiai siųsdavo į lagerius dirbti sargybiniais. 1946 m. pradžioje tokių buvo apie 31 000, kai kuriuose lageriuose jie sudarė iki 80 proc. sargybinių.[43] Jiems nebuvo leidžiama palikti šio darbo. Iš daugumos buvo atimti dokumentai – pasai, registracijos leidimai, kariniai bilietai. Be jų šie žmonės negalėjo nė iš lagerio teritorijos išeiti, o ką jau kalbėti apie naujo darbo paiešką. Kasmet 300–400 jų nusižudydavo. Vienas mėginusių nusižudyti paaiškino: „Aš tarnauju jau labai seniai, ir dar negavau leidimo registruotis. Kone kasdien pas mane ateina milicininkas su orderiu ir reikalauja išsikraustyti iš buto, dėl to mano šeimoje kasdien kyla kivirčai.“[44]

Kiti tiesiog nusmukdavo. Karlo Stajneris, jugoslavų komunistas, per karą ir po karo kalėjęs Norilske, prisiminė, kad tokie sargybiniai „akivaizdžiai skyrėsi nuo tų, kurie nedalyvavo kare“:

> Pirmiausia buvo aiškūs demoralizacijos požymiai. Jie mielai leisdavosi paperkami kalinių moterų arba tapdavo dailesniųjų klientais, jie leisdavo kriminaliniams nusikaltėliams pasišalinti iš brigados, kai šie eidavo apiplėšti kokio nors buto, o vėliau dalydavosi su jais grobiu. Jie nebijojo griežtų nuobaudų, kurias tikrai skirtų viršininkai, jei sužinotų apie tokius neleistinus darbus.[45]

Tik labai nedaug sargybinių priešinosi. Archyvuose išliko prievarta į sargybinius paimto Daniliuko byla – šis kategoriškai atsisakė tarnauti ginkluotu sargybiniu tvirtindamas: „Aš visai nenoriu tarnauti Vidaus reikalų ministerijos organuose.“ Daniliukas laikėsi savo pozicijos, nors ir ilgai buvo mėginama palaužti jo valią, gal net mušimu, tai archyvų dokumentuose vadinama „poveikio darymu“. Galiausiai jį nuo tarnybos atleido. Bent kartą nuoseklus ir atkaklus atsisakymas dirbti gulage pasiteisino.[46]

Pagaliau sistema vis dėlto apdovanodavo laimingiausius ir ištikimiausius narius, kai kurie pasiekdavo ne tik socialinę karjerą ar gaudavo sotesnį mais-

to davinį, o tų, kurie užtikrindavo šaliai didelius kalinių išgauto aukso ar paruoštos medienos kiekius, dar laukdavo atlygis. Ir nors vidutiniame miškų kirtimo *lagpunkte* gyventi niekam, net jo vadovams, niekada nebuvo labai malonu, kai kurių stambesnių lagerių centrines būstines buvo galima palengva padaryti tikrai labai patogias.

Penktojo dešimtmečio pradžioje stambesnių lagerių kompleksų centriniai miestai – Magadanas, Vorkuta, Norilskas, Uchta – jau buvo dideli ir kupini gyvybės centrai su parduotuvėmis, teatrais, parkais. Gero gyvenimo galimybės, palyginti su gulago pirmosiomis dienomis, labai išaugo. Stambiausių lagerių viršininkai gaudavo didesnius atlyginimus, premijas ir ilgesnes atostogas, negu visi kiti civilinio gyvenimo darbuotojai. Be to, jiems buvo lengviau gauti maisto ir vartojimo prekių, kurių trūko visur kitur. „Gyvenimas Norilske buvo geresnis negu bet kur kitur Sovietų Sąjungoje“, – prisimena Andrejus Čeburkinas, iš pradžių dirbęs brigadininku Norilske, o vėliau tapęs vietos biurokratu:

> Pirmiausia, visi viršininkai turėjo tarnaites, kalines. Be to, jie puikiai maitinosi. Įvairiausių rūšių žuvys, kurių galėjai prisigaudyti ežeruose. Visoje Sąjungoje buvo maisto kortelės, o mes čia gyvenome beveik be kortelių. Mėsa. Sviestas. Jei norėdavai nusipirkti šampano, turėdavai prie jo pirkti ir krabą – tiek daug jų buvo. Ikrai... pilnos statinės, kur tik nori. Žinoma, aš kalbu apie lagerių viršininkus. Nekalbu apie darbininkus. Bet darbininkai juk buvo kaliniai...
>
> Atlyginimai buvo geri... sakysim, brigadininkas gaudavo 6 000–8 000 rublių. Vidurio Rusijoje jis gautų ne daugiau kaip 1 200. Aš atvažiavau į Norilską padirbėti darbų prižiūrėtoju specialiame NKVD padalinyje, kuris ieškojo urano. Man skyrė prižiūrėtojo atlyginimą: iš pradžių gaudavau 2 100 rublių, paskui kas šešis mėnesius 10 proc. daugiau, iš viso apie penkis kartus daugiau, negu gaučiau normaliame civiliniame gyvenime.[47]

Ką Čeburkinas paminėjo pirmiausia („visi viršininkai turėjo tarnaites“), buvo svarbiausia, nes galiojo ne tik viršininkams, bet iš esmės visiems. Oficialiai buvo uždrausta kalinius versti tarnais. Tačiau tokia praktika buvo labai paplitusi, valdžia apie tai žinojo ir nors ne kartą mėgino užkirsti tam kelią, viskas klostėsi kaip anksčiau.[48] Vorkutoje Konstantinas Rokosovskis, Raudonosios armijos karininkas, kuris vėliau tapo generolu, dar vėliau maršalu, o galiausiai – stalininės Lenkijos gynybos ministru, tarnavo „nevalyvam prižiūrėtojui, pavarde Bučko, kuriam privalėdavo atnešti maistą, tvarkyti ir

kūrenti jo trobą ir panašiai".[49] Magadane Jevgenija Ginzburg kurį laiką dirbo pas lagerio administratoriaus žmoną.[50]

Thomasas Sgovio irgi dirbo Kolymoje vyresniojo prižiūrėtojo asmeniniu patarnautoju, gamino jam maistą ir parūpindavo alkoholio. Šeimininkas pradėjo juo pasitikėti. „Thomasai, mano berniuk, – sakydavo jis, – prisimink viena. Saugok mano partinį bilietą. Kai aš pasigeriu – žiūrėk, kad jo nepamesčiau. Tu mano tarnas – jei aš kada nors prarasiu bilietą, turėsiu tave nušauti kaip šunį... o aš to visai nenoriu."[51]

Tačiau patiems didžiausiems viršininkams tarnų nepakako. Ivanas Nikišovas, kuris tapo Dalstrojaus viršininku 1939 m., po partijos valymų, ir išbuvo šiame poste iki 1948 m., skandalingai pagarsėjo turtais, sukauptais baisaus skurdo apsuptyje. Nikišovas priklausė kitai kartai, negu jo pirmtakas Berzinis, – kartai, savo akimis nemačiusiai nei asketiškų, liepsningų revoliucijos metų, nei pilietinio karo. Gal dėl to Nikišovas neturėjo jokių skrupulų ir naudojosi savo padėtimi, siekdamas gero gyvenimo. Jis įsigijo „gausią asmeninę apsaugą, prabangių automobilių, didžiulius darbo kabinetus ir prabangią *dačią* (vilą) ant Ramiojo vandenyno kranto".[52] Ši, pasak kalinių, neva buvo išklota rytietiškais kilimais, lokių kailiais, ant lubų kabojo krištolo sietynai. Pasakojama, jog prabangiame valgomajame Nikišovas ir jo antroji žmona – jauna, ambicinga lagerio viršininkė, pavarde Gridasova, – valgę keptą lokieną, gėrę Kaukazo vynus, valgę iš pietų atgabentus vaisius ir uogas bei agurkus ir pomidorus iš privačių šiltnamių.[53]

Be to, ne vienas Nikišovas mėgavosi prabangiu gyvenimu. Levas Razgonas nepamirštamame pasakojime apie pulkininką Tarasiuką, karo metais vadovavusį Ustvymlagui, irgi mini panašią nesaikingą prabangą:

> Jis gyveno tarsi romėnas, paskirtas valdyti kokią nors neseniai užkariautą barbarų provinciją. Vaisius ir daržoves, gėles, kurių niekas nebuvo matęs šiaurėje, jam augino specialiuose šiltnamiuose ir oranžerijose. Buvo surasti geriausi baldininkai, jie jam pagamino baldus. Garsiausi praeities siuvėjai ir modeliuotojai rengė jo kaprizingą, užgaidžią žmoną. Kai jis pasijusdavo prastai, jo apžiūrėti ateidavo ne laisvai samdomas daktarėlis, parsidavęs gulagui dar būdamas medicinos studentu. Ne, Tarasiuką gydė profesoriai, anksčiau vadovavę didžiausioms Maskvos klinikoms, o dabar ilgiems metams įkalinti nuošalių miško kirtimo lagerių medicinos barakuose.[54]

Dažnai kaliniai privalėdavo prisidėti vykdant šias užgaidas. Isaakas Vogelfangeris, buvęs lagerio gydytojas, pasakoja, kad ligoninėje nuolat trūko spirito, nes iš jo vaistininkas gamino brendį. Šiuo brendžiu lagerio viršininkas vaišindavo atvykusius įtakingus asmenis. „Kuo daugiau jie išgeria, tuo geresnė

jų nuomonė apie Sevurallago darbą." Vogelfangeris taip pat yra matęs, kaip lagerio virėjas ruošia lankytojams „banketą" iš visų tokiai progai sutaupytų produktų: „Patiekdavo ikrų, rūkyto ungurio, karštų prancūziškos tešlos raguolių su grybais, poliarinę šalvį citrinų drebučiuose, keptą žąsį ir keptą paršiuką."[55]

Būtent šiuo laikotarpiu, arba penktąjį dešimtmetį, lagerių viršininkai, tokie kaip Nikišovas, nutarė esą ne tik kalėjimų vadovai. Kai kurie iš jų net pradėjo rungtis vieni su kitais, fantastiškais būdais mėgindami parodyti savo pranašumus. Kiekvienas stengėsi suburti geriausias kalinių teatrų trupes, geriausius kalinių orkestrus, parodyti turįs geriausius menininkus. Levas Kopelevas 1946 m. kalėjo Unžlage, tuo metu jo viršininkas tiesiai iš kalėjimų išsirinkdavo „geriausius atlikėjus, muzikantus ir aktorius, kuriems duodavo lengviausius patikimų kalinių darbus: įtaisydavo dirbti valytojais ir ligoninių sargais". Lageris buvo pramintas „menininkų prieglobsčiu".[56] Dalstrojus irgi galėjo didžiuotis kalinių teatro trupe, vadinama „Sevvostlago klubu", kuriai priklausė daug garsių Kolymoje įkalintų dainininkų ir šokėjų. Trupė rengdavo pasirodymus Magadane ir kai kuriuose atokesniuose anglių kasimo zonos lageriuose.[57] Levas Razgonas pasakoja ir apie Uchtižemlago viršininką, kuris „Uchtoje turėjo tikrą operos teatro trupę", vadovaujamą garsaus sovietų aktoriaus. Be to, pas jį „dirbo" garsi Didžiojo teatro balerina, įvairūs garsūs dainininkai ir muzikantai:

> Kartais Uchtižemlago viršininkas susiruošdavo aplankyti kolegų ir kaimynų. Oficialus tokių apsilankymų tikslas buvo „pasikeitimas patirtimi", tačiau tokių sausų žodžių nepakanka aprašyti sudėtingiems pasirengimams ir protokolui, labiau primenatiems užsienio valstybės vadovo vizitą. Lagerių viršininkus lydėdavo gausi padalinių viršininkų svita, jiems specialiai būdavo parengiami viešbučių apartamentai, rūpestingai suplanuojami kelionės maršrutai, įteikiamos dovanos... Uchtižemlago viršininkas atsigabendavo geriausius atlikėjus, kad šeimininkai galėtų įsitikinti, jog ir pas jį menas klesti, gal net dar labiau.[58]

Dar dabar buvęs Uchtižemlago teatro pastatas – didžiulis, baltas, su kolonomis ir teatro mūzų simboliais ant frontono – yra vienas įspūdingiausių visame Uchtos mieste. Visai netoli jo, galima nueiti pėsčiomis, stovi buvusi lagerio viršininko rezidencija – erdvus medinis namas parko pakraštyje.

Savo užgaidas tenkino ne tik meninių polinkių turintys lagerių viršininkai. Kurie labiau mėgo sportą, gavo progą suburti savo futbolo komandas, šios įnirtingai rungdavosi tarpusavyje. Nikolajus Starostinas – garsus futbolo žaidėjas, suimtas dėl to, kad vienose nelaimingose rungtynėse įveikė Berijos mėgstamą komandą, – irgi buvo išsiųstas į Uchtą, kur jo transportą pasitiko

jau stotyje. Starostiną nugabeno pas vietos futbolo trenerį, kuris mandagiai jį pasveikino ir paaiškino, kad lagerio viršininkas asmeniškai nori su juo susitikti: „Futbolas – generolo siela. Tai jo pastangomis jūs atsidūrėte čia." Beveik visą lageriuose praleistą laiką Starostinas treniravo NKVD futbolo komandas. Jį perkeldavo iš lagerio į lagerį pagal tai, kuriam viršininkui labiausiai prireikdavo trenerio.[59]

Kartais (tiesa, labai retai) kalbos apie tokius piktnaudžiavimus tarnybine padėtimi sukeldavo Maskvos nerimą ar bent susidomėjimą. Tikriausiai atsakydamas į skundus Berija kartą paliepė atlikti slaptą prabangaus Nikišovo gyvenimo tyrimą. Parengtoje ataskaitoje, be kita ko, patvirtinama, kad Nikišovas išleido 15 000 rublių – tais laikais milžinišką sumą – pokyliui, surengtam Chabarovsko operetės teatro atvykimo proga.[60] Ataskaitoje kritikuojama „pataikavimo atmosfera", vyraujanti Nikišovo ir jo žmonos Gridasovos aplinkoje: „Gridasovos įtaka tokia didelė, kad net Nikišovo pavaduotojai tvirtina galį eiti pareigas tik tol, kol ji jiems palanki."[61] Tačiau jokių priemonių nebuvo imtasi. Gridasova ir Nikišovas ramiai viešpatavo toliau.

Pastaruoju metu tapo madinga priminti, kad, kitaip negu po karo tvirtino vokiečiai, tik labai nedaugelis jų buvo jėga priversti dirbti koncentracijos stovyklose ar mirties daliniuose. Vienas mokslininkas neseniai pareiškė, kad daugelis vokiečių tai darė savo noru, ir dėl šio pareiškimo kilo diskusijų.[62] Kalbant apie Rusiją ir kitas posovietines šalis, klausimą reikia spręsti kitaip. Labai dažnai lagerių darbuotojai – kaip ir visi sovietų piliečiai – neturėjo kito pasirinkimo. Įdarbinimo komitetas paskirdavo darbo vietą, ir žmogus privalėjo joje dirbti. Negalėjimas rinktis buvo pati sovietų ekonomikos sistemos esmė.

Ir vis dėlto negalima sakyti, kad NKVD karininkai ir ginkluoti sargybiniai „buvo beveik tokioje pat padėtyje, kaip jų prižiūrimi kaliniai", arba vadinti juos tos pačios sistemos aukomis – tokių mėginimų yra. Gal gulago darbuotojai ir būtų norėję dirbti kitur, tačiau patekę į sistemą vis dėlto galėjo rinktis, kitaip negu jų kolegos nacių valdomoje šalyje, kurių darbas buvo daug griežčiau reglamentuotas. Buvo galima pasirinkti: elgtis žvėriškai arba padoriai. Buvo galima pasirinkti: varyti kalinius, kol jie visiškai išseks, arba stengtis išsaugoti kuo daugiau gyvybių. Buvo galima pasirinkti: užjausti kalinius, kurių gyvenimas patiems kitados gal buvo pažįstamas ir gal dar bus pažįstamas, arba, pasinaudojus laikina sėkme, kieta ranka valdyti buvusius ir būsimus kančios draugus.

Iš ankstesnės gulago prižiūrėtojų gyvenimo istorijos niekada nebuvo galima spręsti, kokį kelią jie pasirinks, nes ir gulago administracijos darbuo-

tojai, ir paprasti lagerių sargybiniai buvo tokios pat skirtingos tautinės ir socialinės kilmės, kaip jų kaliniai. Ir iš tiesų, į klausimą, kokie buvo jų sargybiniai, buvę gulago kaliniai dažniausiai atsako: įvairūs. Uždaviau šį klausimą Galinai Smirnovai, ji prisiminė, jog „jie, kaip ir visi žmonės, buvo labai skirtingi".[63] Ana Andrejeva man sakė, kad „pasitaikydavo ligonių sadistų, o pasitaikydavo ir visai normalių, gerų žmonių". Andrejeva dar prisiminė, kaip vieną dieną, netrukus po Stalino mirties, jos lagerio vyriausioji buhalterė staiga įbėgo į buhalteriją, kurioje dirbo kalinės, ir linksmai ėmė jas glėbesčiuoti šaukdama: „Nusiplėškite numerius, mergaitės, tuoj jums grąžins jūsų drabužius!"[64]

Irena Arginskaja irgi sakė, kad jos sargybiniai ne tik buvo „labai įvairūs žmonės", bet ir patys keisdavosi. Ypač „žvėriškai" elgdavosi neseniai pradėję dirbti šauktiniai kareiviai, nes jie buvo pripūsti propagandos, bet „laikui bėgant jie imdavo kai ką suprasti – ne visi, bet dauguma – ir paprastai pasikeisdavo".[65]

Tiesa, valdžia darė šiokį tokį spaudimą sargybiniams ir administracijos darbuotojams, kad šie per gerai nesielgtų su kaliniais. GULAG'o inspektorių archyve išliko Levino, 1937 m. dirbusio Dmitlago padalinio tiekimo skyriaus vedėju, byla, kurioje jis kaltinamas aplaidumu. Levinas nusikalto tuo, kad leido kaliniui susitikti su broliu (kalėjimų sistemoje gimines stengtasi laikyti atskirai). Dar Levinas buvo kaltinamas pernelyg draugišku elgesiu su *zekais* apskritai, o ypač su grupe *zekų*, kurie neva esą menševikai. Levinas – pats buvęs Baltosios jūros kanalo kalinys – savo ruožtu tvirtino nežinojęs, kad šie kaliniai yra menševikai. Tačiau viskas vyko 1937 m., jis vis tiek buvo nuteistas.[66]

Vis dėlto tokios drausminės nuobaudos nebuvo labai griežtai taikomos. O keletas vyriausių viršininkų net pagarsėjo geru elgesiu su kaliniais. Knygoje *Let History Judge* (Tegu sprendžia istorija), skirtoje stalinizmui pasmerkti, disidentas istorikas ir publicistas Rojus Medvedevas aprašė vieną lagerio viršininką, V. A. Kundušą, kuris rimtai reagavo į karo metų šūkį – padidinti produktyvumą. Išsilavinusius kalinius jis paskyrė dirbti įstaigose, o kitiems užtikrino gana geras sąlygas, kai kuriuos net anksčiau išleido iš lagerio. Per karą jo įmonė buvo apdovanota Raudonąja valdymo vėliava. Tačiau karui pasibaigus jis buvo suimtas, veikiausiai už tą patį humanizmą, dėl kurio pakilo produktyvumas.[67] Levas Razgonas aprašo neįprastą Georgijevsko persiuntimo kalėjimą, kuriame teko pabuvoti ir jam, ir jo antrajai žmonai Rikai:

> Kameros buvo ne tik iššluotos, bet ir išplautos – ir grindys, ir gultų lentos. Maistas toks sotus, kad dingo persiunčiamus kalinius nuolatos kamavęs alkis. Pirtyje buvo galima iš tiesų švariai nusiprausti. Buvo net specialus gerai

įrengtas kambarys (jis Riką labiausiai sukrėtė), kuriame moterys galėjo pasipuošti ir pasigražinti...[68]

Tokių buvo ir daugiau. Genrichas Gorčiakovas, 1945 m. suimtas Rusijos žydas, keliavo iš vienos vietos į kitą ir kartą buvo paskirtas į Siblagui priklausantį invalidų lagerį. Jam ką tik buvo pradėjęs vadovauti naujas viršininkas, buvęs karininkas frontininkas, po karo neradęs kitokio darbo. Viršininkas į naujas pareigas pažvelgė rimtai: liepė pastatyti naujus barakus, pasirūpino, kad kaliniai gautų čiužinius ir net baltą patalynę, pertvarkė darbo sistemą ir iš esmės pakeitė lagerį.[69]

Kitas *zekas*, Aleksejus Priadilovas, suimtas šešiolikos metų, buvo pasiųstas į žemės ūkio lagerį Altajuje. Lagerio viršininkas „vadovavo lageriui kaip ekonominei įmonei, su kaliniais elgėsi ne kaip su nusikaltėliais ir priešais, kuriuos būtina „perauklėti“, o kaip su paprastais darbininkais. Jis buvo įsitikinęs, kad iš alkanų žmonių nėra prasmės reikalauti gero darbo“.[70] Kartais gerus viršininkus aptikdavo net GULAG'o inspektoriai. Vienas jų 1942 m. aplankė Birlagą ir pamatė, kad „šio fabriko kaliniai puikiai dirba, nes jų gyvenimo sąlygos puikios“. Barakai švarūs, visi kaliniai turi savo patalynę ir antklodes, gerus drabužius ir batus.[71]

Pasitaikydavo ir tiesioginių gerumo apraiškų. Atsiminimų autorė Galina Levinson pasakoja apie vieną lagerio viršininką, kuris atkalbėjo kalinę, pasiryžusią nutraukti nėštumą. „Kai išeisi iš lagerio, būsi visai viena, – pasakė jis. – Pagalvok, kaip tada džiaugsiesi, kad turi vaiką.“ Moteris liko jam dėkinga iki gyvenimo pabaigos.[72] Anatolijus Žigulinas irgi rašo apie „gerą“ lagerio viršininką, kuris „šimtus žmonių išgelbėjo nuo mirties“, nepaisydamas draudimo kreipdavosi į kalinius „draugai kaliniai“ ir liepdavo virėjui geriau juos maitinti. Buvo aiškiai matyti, užsimena Žigulinas, „kad jis dar nežino taisyklių“. Marija Sandrackaja, suimta už tai, kad buvo „liaudies priešo“ žmona, irgi aprašo lagerio viršininką, kuris ypač rūpinosi jo lageryje kalinamomis motinomis, prižiūrėjo, kad vaikų darželis būtų gerai tvarkomas, kad maitinančioms motinoms pakaktų maisto ir kad jos nebūtų verčiamos per sunkiai dirbti.[73]

Progų parodyti gerumą iš tiesų buvo: visuose valdžios lygmenyse visuomet pasitaikydavo žmonių, kurie atsilaikydavo prieš propagandą, visus kalinius vadinusią priešais, kurie suprasdavo tikrąją padėtį. Tiesiog stebėtina, kiek daug atsiminimų autorių mini konkrečius, pavienius kalėjimų sargybinių gerumo ar draugiškumo pasireiškimus. „Neabejoju, – rašė Jevgenijus Gnedinas, – kad milžiniškoje lagerių administracijos darbuotojų armijoje buvo padorių žmonių, kuriuos liūdino gautas vaidmuo – dirbti niekuo nekaltų žmonių prižiūrėtojais.“[74] Tačiau dauguma atsiminimų autorių sykiu stebisi,

koks retas ir išimtinis buvo toks supratimas. Nors čia ir minimi keli pavyzdžiai, švara kalėjimuose nebuvo įprastas dalykas, dauguma lagerių buvo pražūtingi, o dauguma sargybinių su kaliniais elgėsi geriausiu atveju abejingai, blogiausiu – žiauriai.

Kartoju: žiaurumas niekur nebuvo privalomas. Priešingai, centrinė administracija oficialiai smerkė tyčines žiaurumo apraiškas. Dažnai lagerių prižiūrėtojai ir administratoriai, pasižymėję nereikalingu žiauriu elgesiu su kaliniais, galėjo sulaukti bausmės, dažnai juos ir nubausdavo. Viatlago archyvuose yra ataskaitų, kuriose minima, kad sargybiniai nubausti už „sistemingą *zekų* mušimą", už kaliniams priklausančių daiktų vagystes, už kalinių moterų prievartavimą.[75] Dmitlago archyve yra įrašų apie baudžiamųjų nuosprendžių paskyrimą lagerio administracijos darbuotojams, kaltinamiems tuo, kad prisigėrę mušė kalinius. GULAG'o centriniame archyve irgi rasime įrašų apie tai, kaip buvo nubausti kalėjimų lagerių viršininkai, kurie mušė kalinius, kankino juos per tardymus arba pasiuntė juos į transportą be reikalingų žieminių drabužių.[76]

Vis dėlto žiaurumo buvo daug. Kartais jis virsdavo grynu sadizmu. Viktoras Bulgakovas, kalėjęs lageryje šeštąjį dešimtmetį, prisimena vieną sargybinį, neraštingą kazachą, kuriam, regis, buvo labai malonu versti šąlančius kalinius stovėti sniege, ir kitą sargybinį, kuris mėgdavęs „rodyti savo jėgą ir mušti kalinius" be jokios priežasties.[77] GULAG'o archyvuose šalia daugybės panašių įrašų išlikusi informacija apie vieno Volgostrojaus *lagpunkto* viršininką karo metais, draugą Rešetovą, kuris už bausmę *zekus* sodindavo į labai šaltas kameras, o sergančius kalinius siųsdavo dirbti spaudžiant speigui – dėl to daug kalinių mirė tiesiog darbo vietose.[78]

Dažniausiai žiaurumą lemdavo ne tiek sadizmas, kiek savanaudiškumas. Sargybiniams, nušovusiems mėginusį pabėgti kalinį, buvo skiriamos piniginės premijos, o kartais – net atostogos su galimybe aplankyti namus. Todėl sargybiniams kildavo pagundų patiems surengti „pabėgimus". Žigulinas aprašo, kaip tai vykdavo:

> Sargybinis sušukdavo kam nors iš kolonos:
> – Ei, atnešk man aną lentą!
> – Bet ji už tvoros...
> – Nesvarbu. Eik!
> Kalinys nueidavo, o jam pavymui nuaidėdavo kulkosvaidžio šūvių serija.[79]

Archyvų duomenys rodo, kad tokie nutikimai būdavo dažni. 1938 m. keturi Viatlage dirbę *vochros* sargybiniai buvo nuteisti už dviejų kalinių, kurių pabėgimą buvo „išprovokavę", nužudymą. Vėliau paaiškėjo, kad dalinio

vadas ir jo padėjėjas dar pasisavino kaliniams priklausančius daiktus.[80] Rašytojas Borisas Djakovas savo 1964 m. SSRS išleistuose sovietams palankiuose atsiminimuose apie gulagą irgi mini sargybinių įprotį provokuoti kalinių pabėgimus.[81]

Kartais atrodo, kad sargybinių žiaurumo apraiškas lageriuose, panašiai kaip konvojaus lydimuose traukiniuose, lemdavo pastumdėliško, nykaus darbo sukeltas pyktis ir nuobodulys. Olandų komunistė Elinor Lipper dirbo slauge Kolymos ligoninėje ir vieną naktį budėjo prie smarkiai karščiuojančio ligonio, sergančio pleuritu. Ligoniui ant nugaros buvo išaugusi votis, kuri pratrūko paskatinta sargybinio, atvedusio jį į ligoninę:

> Sunkiai, su pertrūkiais alsuodamas jis man papasakojo, kad sargybinis norėjo kuo greičiau baigti nepatogią kelionę, todėl vertė sergantį, karščiuojantį kalinį kelias valandas beveik bėgti, ragindamas vėzdo smūgiais. Kelionei baigiantis sargybinis pagrasino sulaužyti kaliniui visus kaulus, jei šis ligoninėje prasitars, kad buvo mušamas.

Kalinys buvo toks išgąsdintas, kad taip ir mirė nepapasakojęs šios istorijos niekam, išskyrus kalinius. „Leidome jam ramiai numirti, – rašo Lipper, – o sargybinis toliau niekieno netrukdomas mušė kalinius.“[82]

Vis dėlto dažniausiai sovietų lagerių sargybiniai rodė kaliniams paiką, beprasmį, tingų žiaurumą elgdamiesi su jais tarsi su galvijais ar avimis. Sargybiniams nebuvo įsakyta su kaliniais elgtis žiauriai, tačiau, kita vertus, niekas jų nemokė ir neskatino kalinių, ypač politinių kalinių, laikyti lygiaverčiais žmonėmis. Priešingai – nuolatos aktyviai kurstyta neapykanta, kaliniai buvo vadinami „pavojingais nusikaltėliais, šnipais ir sabotuotojais, kurie stengiasi sužlugdyti sovietų žmones“. Tokia propaganda nepaprastai stipriai veikė žmones, įpykintus kartėlio, nelaimių, nemėgstamo darbo ir prastų gyvenimo sąlygų.[83] Ji formavo ir sargybinių, ir laisvųjų darbuotojų (vietos gyventojų, nepriklausančių NKVD, bet dirbančių lageriuose) požiūrį. Vienas kalinys prisimena: „Dažniausiai mus nuo laisvųjų darbuotojų skirdavo abipusio nepasitikėjimo siena... Mūsų pilki siluetai, lydimi konvojaus sargybinių, kartais net su šunimis, tikriausiai jiems [priminė] ką nors labai nemalonaus, apie ką geriau negalvoti.“[84]

Tokia padėtis jau buvo susiklosčiusi trečiojo dešimtmečio pradžioje, kai Solovkų sargybiniai versdavo sušalusius kalinius šokti į upę pagal komandą: „Delfinas!“ Žinoma, ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje ji dar pablogėjo, kai politiniai kaliniai buvo pažeminti iki „liaudies priešų“ ir buvo sugriežtintas lagerių režimas. 1937 m. lagerio viršininkas Eduardas Berzinis, išgirdęs, kad į Kolymą atvyksta didelis trockininkų transportas, grupei bendradarbių

pasakė: „Jei šie kiaulės, kurie dabar atvyksta pas mus, žemyne užsiėmė sabotažu, tai pasistenkime, kad čia, Kolymoje, jie dirbtų Sovietų Sąjungai. Mes žinome būdų, kaip juos priversti dirbti...“[85]

Propaganda nesiliovė net pasibaigus didžiajam terorui. Visą penktąjį ir beveik visą šeštąjį dešimtmetį kaliniai nuolat vadinti karo nusikaltėliais ir kolaborantais, išdavikais ir šnipais. Ukrainos nacionalistus, kurie po Antrojo pasaulinio karo plūste plūdo į lagerius, buvo įprasta vadinti arba „gyvačių pavidalo vergiškais nacių budelių šunimis“, „Ukrainos vokiškaisiais fašistais“, arba „užsienio žvalgybos tarnybų agentais“. Nikita Chruščiovas, tada jis buvo Ukrainos vadovu, Centro komiteto plenume pasakė, kad Ukrainos nacionalistai „pasidarė sau galą, stengdamiesi įtikti savo ponui Hitleriui, ir už savo šunišką tarnybą gavo tik mažą dalelę grobio“.[86] Per karą sargybiniai beveik visus politinius kalinius vadino „fašistais“, „hitlerininkais“ arba „vlasovininkais“ (generolo Vlasovo, kuris pabėgo iš Raudonosios armijos ir perėjo į Hitlerio pusę, šalininkais).

Tai labiausiai žeidė žydus, karo veteranus, narsiai kovojusius su vokiečiais, ir užsienio komunistus, pabėgusius nuo fašizmo savo gimtinėse.[87] „Mes ne fašistai, daugelis mūsų anksčiau buvome partijos nariai“, – atrėžė pasipiktinęs Karlo Stajneris grupei besityčiojančių kriminalinių nusikaltėlių, išvadinusių politinių kalinių brigadą „fašistais“.[88] Margarete Buber-Neumann, vokiečių komunistė, kuri vos paleista iš gulago pateko tiesiai į Vokietijos koncentracijos stovyklą Ravensbriuką, irgi rašė, kad buvo nuolat vadintama „vokiečių fašiste“.[89] O kai suimtas NKVD karininkas Michailas Šreideris tardytojui pasakė, kad jį, kaip žydą, vargiai galima kaltinti kolaboravus su Hitleriu, šis atrėžė, jog Šreideris esąs ne žydas, bet „vokietis, apsimetęs žydu“.[90]

Vis dėlto toks pravardžiavimas buvo ne šiaip tuščia paauglių pramoga. Nuolat vadindami saugomus kalinius „priešais“ arba „nevisaverčiais žmonėmis“, sargybiniai patvirtindavo sau patiems savo veiksmų teisėtumą. Iš tikrųjų „priešų“ retorika buvo tik vienas gulago kadrų ideologijos aspektas. Kitas aspektas – vadinkime jį „vergavimo valstybei“ retorika – be paliovos kalė į galvas darbo svarbą ir nuolat didėjančios gamybos rodiklius, kurių būtinai reikia tolesniam Sovietų Sąjungos gyvavimui. Kalbant tiesiai – pateisinama viskas, kas padeda išgauti iš žemės gelmių daugiau aukso. Šią tezę puikiai išreiškia Aleksejus Loginovas, buvęs Norilsko kalėjimo lagerių ir gamybos direktorius, savo interviu su britų dokumentinio filmo kūrėju:

> Mes iš pat pradžių puikiausiai žinojome, kad pasaulis nepaliks ramybėje mūsų sovietų revoliucijos. Tai suprato ne tik Stalinas – visi, kiekvienas eilinis komunistas, kiekvienas žmogus suvokė, kad reikia ne šiaip statyti, bet statyti aiškiai suvokiant, kad greitai kils karas. Todėl mano srityje –

įvairių žaliavų, vario, nikelio, aliuminio, geležies rūdos ir taip toliau, paieškose – tvyrojo neapsakoma įtampa. Seniai žinojome apie gausius Norilsko išteklius – bet kaip juos išgauti poliarinėmis sąlygomis? Todėl iniciatyva buvo atiduota NKVD, Vidaus reikalų ministerijai. Kas kitas būtų galėjęs tai nuveikti? Jūs žinote, kiek žmonių buvo suimta. O mums ten jų reikėjo dešimčių tūkstančių...[91]

Loginovas kalbėjo dešimtąjį dešimtmetį, praėjus beveik pusšimčiui metų nuo to laiko, kai Norilskas jau nebebuvo milžiniškas kalėjimo kompleksas. Tačiau jo žodžiai aidu kartoja tai, ką 1964 m. rašė vieno lagerio viršininko žmona Ana Zacharova laiške vyriausybės laikraščiui *Izvestija*; laiškas jame nebuvo išspausdintas, bet vėliau pasirodė pogrindžio spaudoje. Zacharova, kaip ir Loginovas, kalbėjo apie savo vyro pareigą ir pasiaukojimą savo šaliai: „Dirbdamas su kriminalinio pasaulio atstovais, jis jau susigadino sveikatą, kadangi toks darbas labai vargina nervus. Mes mielai persikeltume kitur, nes vyras jau atidirbo jam skirtą laiką, bet jo neišleidžia. Jis komunistas ir karininkas, jį kausto jo padėtis ir pareiga.“[92]

Panašų požiūrį man išdėstė buvusi lagerio administracijos darbuotoja, panorėjusi išlikti nežinoma. Ji pasididžiuodama pasakojo apie tai, kaip jos kaliniai per karą dirbo Sovietų Sąjungos labui: „Visi iki vieno kaliniai dirbo, išlaikė patys save ir viską, ką tik galėjo, atidavė frontui.“[93]

Šiame ištikimybės Sovietų Sąjungai ir jos ekonomikos tikslams kontekste smurtas dėl geresnių gamybos rodiklių tiems, kurie buvo už juos atsakingi, atrodė vertas net pasigėrėjimo. Ir ypač svarbu buvo tai, kad ekonomikos žargonas padėjo paslėpti tikrąją smurto ir žiaurumo prigimtį, panašiai kaip jis slėpė ir tikrąją lagerių prigimtį. Amerikos žurnalistas Adamas Hochschildas 1991 m. po pokalbio su buvusiu Karlago administratoriumi pasiskundė: „Iš pulkininko kalbos nepasakytum, kad tai buvo kalėjimas. Jis kalbėjo vien tik apie Karlago svarbą sovietų ekonomikai. Atrodė, tarsi kalbėtų išdidus partijos rajono komiteto sekretorius. *Mes turėjome savo žemės ūkio bandymų stotį. Aukšto lygio galvijų selekcija. Auginome ypatingos veislės karves, 'Raudonosios stepės', taip pat kazachų baltagalves...*“[94]

Kalbėdami aukščiausiu lygiu administratoriai dažnai kalinius minėdavo taip, tarsi šie būtų staklės ar įrankiai, kurių reikia tik darbui atlikti ir daugiau niekam. Atvirai buvo sakoma, jog tai patogi, pigi darbo jėga – paprasta būtinybė, kaip cemento ar plieno žaliavos. Ir vėl geriausiai tai išreiškia Loginovas, Norilsko lagerio viršininkas:

Jei būtume į Norilską siuntę civilius, pirmiausia būtume turėję jiems pastatyti namus, kad būtų kur gyventi. Kaip civiliai ten gyventų? Su kaliniais

lengviau – reikia tik barako, krosnies su kaminu, ir jie išgyvena. Ir dar, jau vėliau, ko nors užvalgyti. Trumpai tariant, kaliniai, atsižvelgiant į to meto aplinkybes, buvo vieninteliai žmonės, kuriuos buvo galima panaudoti tokiu stambiu mastu. Jei būtume turėję daugiau laiko, tikriausiai nebūtume taip darę...[95]

Sykiu ekonomikos žargonas leido lagerių vyriausybei pateisinti viską, net kalinių mirtis: jos buvo neišvengiamos, siekiant aukštesnio tikslo. Kartais šis argumentas buvo pateikiamas iš tiesų kraštutiniais atvejais. Pavyzdžiui, Levas Razgonas aprašo tuometinio Ustvymlago viršininko, pulkininko Tarasiuko, pokalbį su lagerio gydytoju Koganu, neatsargiai pasigyrusiu Tarasiukui, kiek daug ligonių jam pavyko ištraukti „iš pelagros nagų“ (pelagrą sukelia ilgas badavimas ir baltymų trūkumas). Pasak Razgono, toliau vyko toks pokalbis:

Tarasiukas. *Ką jie gauna?*
Koganas. *Jie visi gauna maisto davinį, skirtą kovai su pelagra, kurį nustatė GULAG'o sveikatos ir sanitarijos departamentas (toliau jis tiksliai išvardijo baltymų ir kalorijų kiekį).*
Tarasiukas. *Kiek iš jų galės eiti į darbą miškuose ir kada tai bus?*
Koganas. *Na, suprantama, nė vienas iš jų daugiau niekada nebegalės dirbti miško darbų. Bet kol kas jie liko gyvi ir juos bus galima panaudoti lengvesniems darbams lagerio teritorijoje.*
Tarasiukas. *Nebeduokite jiems davinio, skirto kovai su pelagra. Užsirašykite: šitą davinį skirti tik tiems, kurie dirba miške. Kitiems kaliniams skirti invalidų davinį.*
Koganas. *Drauge pulkininke! Aš turbūt blogai paaiškinau. Šitie žmonės galės išgyventi tik tuo atveju, jei gaus specialųjį davinį. Neįgaliems kaliniams, invalidams skiriama 400 gramų duonos. Gaudami tokį davinį, jie numirs per dešimt dienų. Taip negalima!*
Tarasiukas pažvelgė į nusiminusį gydytoją, jo veide net atsirado šioks toks susidomėjimas:
– Kas yra? Ar jums taip daryti neleidžia gydytojo etika?
– Žinoma, kad neleidžia...
– Na, man nė velnio nerūpi jūsų etika, – ramiai atsakė Tarasiukas, nerodydamas nė mažiausių pykčio ženklų. – Ar viską užsirašėte? Gerai, toliau...
Visi 246 kaliniai per mėnesį mirė.[96]

Archyvų duomenys patvirtina, kad tokie pokalbiai nebuvo nei unikalūs, nei išgalvoti. Vienas inspektorius ataskaitoje apie Volgostrojaus kalinių gyvenimo sąlygas per karą skundėsi, kad lagerio administratoriams „rūpi vien

medienos paruošos... jie nė truputėlio nesidomi kalinių maitinimu ar apranga, siunčia juos į darbą neatsižvelgdami į jų fizinę būklę, visai nesirūpina, kad kaliniai būtų tinkamai apsirengę, sveiki ir sotūs".[97] Protokoluose išlikęs ir toks komentaras iš Viatlago karininkų susirinkimo 1943 m. sausio mėnesį. Draugas Avruckis, kalbėdamas visiškai neutralia statistikos kalba, pateikė tokį pasiūlymą: „Mes turime 100 proc. darbo jėgos, bet negalime įvykdyti programos, nes nuolatos didėja B grupė. Jei maistą, kurį duodame B grupei, atiduotume kitam kontingentui, tada B grupės nebeliktų, o mes galėtume įvykdyti planą..."[98] B grupe, suprantama, vadinti nusilpę kaliniai, kurie visai negaudami maisto iš tiesų nebeegzistuotų.

Lagerių viršininkams nebuvo sunku priimti tokius sprendimus, nes jie neprivalėjo tiesiogiai susidurti su kaliniais, kuriuos šie sprendimai veikė, tačiau ir žemesniųjų hierarchijos sluoksnių atstovai, tiesiogiai bendraujantys su kaliniais, užuojautos jiems nejautė. Vienas lenkų kalinys, Kazimierzas Zarodas, su kitais kaliniais kolonoje žygiavo į kitą lagerį. Kaliniai, beveik negavę maisto, pradėjo silpti. Galiausiai vienas kalinys susmuko ir nepajėgė atsikelti. Sargybinis nutaikė į jį šautuvo vamzdį. Kitas sargybinis irgi pagrasino šausiąs:

> – Dėl Dievo meilės, – išgirdau vaitojant žmogų, – jei tik leisite man truputį pailsėti, aš tuojau prisivysiu.
> – Stokis ir eik, arba mirsi, – atsakė pirmasis sargybinis.
> Mačiau, kaip jis pakėlė šautuvą ir nusitaikė – netikėjau, kad šaus. Per tą laiką vyrai, ėję kolonoje man iš paskos, persigrupavo, aš nebemačiau, kas vyksta, bet staiga nuaidėjo vienas šūvis, paskui kitas, ir aš supratau, kad žmogus nebegyvas.

Tačiau Zarodas dar prisimena, kad nušaudavo ne visus, kurie eidami parpuldavo. Jei eiti pavargdavo jaunas kalinys, jį pakeldavo ir užmesdavo ant vežėčių, ten jis „drybsodavo tarsi maišas", kol atsipeikėdavo. „Kiek supratau, mąstoma buvo šitaip: jaunas žmogus atsigaus ir dar galės dirbti, o senių gelbėti neverta. Tikrai tuos žmones tarsi ryšulius ant produktus gabenančių vežėčių mesdavo ne iš humaniškumo. Sargybiniai, nors dar visai jauni vyrai, jau buvo daug patyrę ir, atrodo, netekę bet kokių žmogiškų jausmų."[99]

To nepatvirtina jokie dokumentai, bet galima spėti, jog panašus požiūris buvo būdingas ir patiems aukščiausiems sistemos vadovams. Visuose ankstesniuose skyriuose aš nuolat citavau inspektorių ataskaitas, rastas GULAG'o archyvuose, priklausančiuose Sovietų prokuratūrai. Šios labai išsamios ir reguliariai pateikiamos ataskaitos yra stebinamai sąžiningos. Jose rašoma apie vidurių šiltinės epidemijas, apie maisto ir drabužių trūkumą. Jose pranešama apie lagerius, kuriuose kalinių mirtingumas „per didelis". Jose piktai kaltina-

mi kai kurių lagerių viršininkai, sudarantys kaliniams netinkamas gyvenimo sąlygas. Jose skaičiuojama, kiek „darbadienių“ prarasta dėl kalinių ligų, nelaimingų atsitikimų ir mirčių. Skaitant šias ataskaitas, nelieka nė mažiausios abejonės, kad GULAG'o vadovai Maskvoje žinojo (aiškiai ir smulkiai), koks gyvenimas lageriuose: ataskaitose jis aprašytas taip pat atvirai, kaip jį aprašė Solženicynas arba Varlamas Šalamovas.[100]

Ir nors būdavo šiokių tokių permainų, nors kai kurie lagerių viršininkai ir buvo teisiami, vis dėlto labiausiai stulbina šių ataskaitų vienodumas ir faktų pasikartojimas: jas skaitant, atmintyje iškyla absurdiška apsimestinių tikrinimų kultūra, kurią taip tiksliai aprašė XIX a. Rusijos rašytojas Nikolajus Gogolis. Atrodytų, išlaikyti visi formalumai, pateikti visi dokumentai, išreikštas ritualinis pasipiktinimas, tačiau – niekam nerūpi, kaip tai iš tiesų veikia gyvus žmones. Lagerių viršininkai reguliariai gaudavo papeikimus už tai, kad neužtikrina geresnės gyvenimo kokybės, bet gyvenimo kokybė niekaip nesidarė geresnė, ir tuo diskusija baigdavosi.

Juk niekas iš tiesų nevertė sargybinių gelbėti jaunų kalinių ir žudyti senių. Niekas nevertė lagerių viršininkų marinti ligonių. Niekas nevertė GULAG'o vadovų Maskvoje nepaisyti padėties, aprašytos inspektorių ataskaitose. Ir vis dėlto kiekvieną dieną, visiškai atvirai sargybiniai ir administratoriai elgėsi būtent taip, turbūt įsitikinę, jog turi tam teisę.

O „vergavimo valstybei“ ideologija naudojosi ne tik gulago šeimininkai. Ją skleisti buvo skatinami ir kaliniai – kai kurie būtent taip ir elgėsi.

14 skyrius

Kaliniai

Žmogus – tai padaras, kuris prie visko pripranta,
ir tai, man atrodo, geriausias jo apibrėžimas.
Fiodoras Dostojevskis, *Užrašai iš mirusiųjų namų*[1]

Urkos: kriminaliniai nusikaltėliai

Nepatyrusiam politiniam kaliniui, jaunai valstietei, suimtai už pavogtą kepaliuką duonos, arba sutrikusiam lenkų tremtiniui pirmas susidūrimas su *urkomis* – Sovietų Sąjungoje egzistavusios profesionalių nusikaltėlių kastos atstovais – dažniausiai prilygdavo stulbinamam, nesuvokiamam sukrėtimui. Jevgenija Ginzburg pirmą kartą pamatė kriminalines kalines, kai jos buvo laipinamos į laivą, plaukiantį į Kolymą:

> Tai buvo nusikaltėlių pasaulio grietinėlė: žmogžudės, sadistės, išmanančios įvairiausius seksualinius iškrypimus... negaišdamos nė akimirkos, jos tuojau pat ėmėsi terorizuoti ir kankinti „poniutes", neapsakomai džiaugdamosi tuo, kad „liaudies priešės" pasirodė dar labiau niekinamos ir atstumtos, negu jos... Jos atimdavo mūsų duoną, ištraukdavo iš mūsų ryšulių paskutinius skarmalus, išstumdavo iš vietų, kurias vargais negalais susirasdavome...[2]

Laivo „Džurma" triume iš tuo pačiu keliu keliavusio Aleksandro Gorbatovo (generolo Gorbatovo, sovietų karo didvyrio, tikrai ne bailio), keliantis per Ochotsko jūrą, pavogė batus:

> Vienas man smarkiai smogė į krūtinę, paskui trenkė per galvą ir tyčiodamasis pareiškė: „Jūs tik pažiūrėkit – prieš keletą dienų pardavė man savo batus, susikišo grynuosius į kišenę, o batų neatiduoda!" Ir jie nuėjo nešini grobiu, kvatodami visa gerkle. Sustojo tik dar kartą manęs primušti, kai aš gryniausios nevilties genamas nusekiau jiems iš paskos prašydamas grąžinti batus.[3]

Panašūs vaizdai aprašyti dešimtyse atsiminimų. Profesionalūs nusikaltėliai užpuldavo kitus kalinius tarsi apimti pamišimo priepuolio, kaukdami,

keikdamiesi ir blevyzgodami numesdavo juos nuo gultų barakuose ar traukiniuose, pavogdavo paskutinius jiems dar likusius drabužius. Paprastiems žmonėms jų išvaizda ir elgesys atrodė neapsakomai keisti. Antoniui Ekartui, lenkų kaliniui, siaubą kėlė „tai, kad *urkos* absoliučiai nieko nesigėdijo ir nesivaržė, atvirai atlikdavo visus gamtos reikalus, pavyzdžiui, onanizuodavosi. Dėl to jie buvo stulbinamai panašūs į beždžiones, ir su jomis, atrodytų, turėjo kur kas daugiau bendrumų, negu su žmonėmis".[4] Marija Jofė, garsaus bolševiko žmona, irgi rašė, kad vagys atvirai užsiimdavo seksu, nuogi vaikščiodavo po barakus ir nejautė vieni kitiems jokių aukštesnių jausmų: „Gyvi buvo tik jų kūnai."[5]

Tik praleidę lageriuose kelias savaites ar net mėnesius nepatyrę prašalaičiai imdavo suvokti, kad kriminalinių nusikaltėlių pasaulis nėra vienalytis, kad jame egzistuoja sava hierarchija, sava laipsnių ir rangų sistema, ir kad, tiesą pasakius, vagių būna labai įvairių. Levas Razgonas aiškina: „Jie buvo pasidalijęį kastas ir bendruomenes, ir kiekvienoje galiojo sava geležinė drausmė, daugybė taisyklių bei papročių, kuriuos pažeidusio laukė žiaurios bausmės: geriausiu atveju asmuo buvo pašalinamas iš grupės, blogiausiu – nužudomas."[6]

Karolis Colonna-Czosnowskis, lenkas, atsidūręs kaip vienintelis politinis kalinys šiaurės miško paruošų lageryje, kuriame visi kiti kaliniai buvo kriminaliniai nusikaltėliai, irgi pastebi šiuos skirtumus:

> Rusijos nusikaltėliai tais laikais labai rūpinosi savo klasine priklausomybe. Tiesą pasakius, klasė jiems buvo viskas. Jų hierarchijoje stambiausi nusikaltėliai, tokie kaip bankų arba traukinių plėšikai, priklausė aukščiausiajai klasei. Vienas jų buvo Griša Čiornas, lagerio mafijos vadas. Priešingame socialinės skalės gale buvo smulkūs sukčiai arba kišenvagiai. Didieji naudojosi jais kaip tarnais bei žinianešiais ir beveik nekreipdavo į juos dėmesio. Visi kiti nusikaltėliai priklausė viduriniajai klasei, tačiau ir joje buvo skirtumų. Daugeliu požiūrių ši keista visuomenė buvo „normalaus" pasaulio atspindys, jo karikatūra. Joje galėjai įžvelgti visus žmogiškųjų ydų ar dorybių atspalvius. Pavyzdžiui, iš pirmo žvilgsnio atpažindavai ambicingą, kylantį karjeristą, snobą, visuomenės grietinėlės atstovą, apgaviką, lygiai kaip ir sąžiningą bei dosnų žmogų...[7]

Pačiame šios hierarchijos viršuje buvo profesionalūs nusikaltėliai, kurie diktavo taisykles visiems kitiems. Rusijos profesionalūs nusikaltėliai, dar vadinami *urkomis, blatnaisiais* arba – jei jie priklausė aukščiausiam vagių elitui – *vory v zakone* (išvertus tai reiškia *vagys pagal įstatymą*), gyveno pagal savo taisykles ir papročius, kurių laikėsi gerokai prieš susikuriant gulagui ir jam išnykus. Šie žmonės absoliučiai nieko bendra neturėjo su dauguma

gulago kalinių, nuteistų už „kriminalinius“ nusikaltimus. Vadinamieji „eiliniai“ kriminaliniai nusikaltėliai – žmonės, nuteisti už smulkias vagystes, darbo drausmės pažeidimus ar kitus nepolitinius nusikaltimus, – *vagių pagal įstatymą* nekentė taip pat karštai, kaip ir politinių kalinių.

Ir nenuostabu: *vagių pagal įstatymą* kultūra iš esmės skyrėsi nuo to, kuo gyveno eilinis sovietų šalies pilietis. Jos šaknys kilusios iš carinės Rusijos nelegalių nusikaltėlių bendruomenių, vagių ir elgetų gildijų, kurios tais laikais kontroliavo smulkių nusikaltimų sferą.[8] Tačiau pirmaisiais Sovietų Sąjungos gyvavimo dešimtmečiais ši sfera išsiplėtė, nes šimtai tūkstančių našlaičių, tiesiogiai nukentėjusių nuo revoliucijos, pilietinio karo ir kolektyvizacijos, sugebėjo iš pradžių išgyventi kaip beglobiai gatvių vaikai, o vėliau tapo vagimis. Trečiojo dešimtmečio pabaigoje, kai lageriai ėmė smarkiai plėstis, profesionalūs nusikaltėliai jau buvo įkūrę savą, visiškai atskirą bendruomenę, kurioje galiojo griežtas elgesio kodeksas, draudžiantis jiems turėti ką nors bendra su sovietų valstybe. Tikras *vagis pagal įstatymą* negalėjo dirbti, turėti paso ar kokiu nors būdu bendradarbiauti su valdžios institucijomis, nebent tik norėdamas jomis pasinaudoti: jau 1934 m. aišku, kad „aristokratai“, aprašyti Nikolajaus Pogodino pjesėje, iš tiesų yra *vagys pagal įstatymą*, kurie iš principo atsisako dirbti bet kokį darbą.[9]

Beveik visos ketvirtojo dešimtmečio pradžios programos, skirtos kaliniams apmokyti ir perauklėti, iš tiesų buvo skirtos *vagims pagal įstatymą*, o ne politiniams kaliniams. Vagys buvo laikomi „socialiai artimais“ (*socialno blizkije*) – kitaip negu politiniai kaliniai, kurie laikyti „socialiai pavojingais“ (*socialno opasnyje*), – ir todėl manyta, kad juos galima perauklėti. Tačiau ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje valdininkai, atrodo, atsisakė minties perauklėti profesionalius nusikaltėlius. Buvo nutarta verčiau pasinaudoti *vagimis pagal įstatymą*, kad šie kontroliuotų ir baugintų kitus kalinius, ypač „kontrrevoliucionierius“, kurių vagys labai nekentė.[10]

Tokia padėtis nebuvo visiškai nauja. Jau prieš šimtą metų kriminaliniai kaliniai Sibire neapkentė politinių kalinių. *Užrašuose iš mirusiųjų namų*, beletrizuotuose atsiminimuose apie penkerius katorgoje praleistus metus, Dostojevskis prisimena vieno kalinio pastabą: „Ne, jie nemėgsta išsilavinusių kalinių, ypač politinių, jei galėtų, nugalabytų juos, ir tai visai nenuostabu. Pirmiausia, jūs kitokie žmonės, ne tokie kaip jie...“[11]

Sovietų Sąjungoje lagerių administratoriai apytikriai nuo 1937 m. iki pat karo pabaigos atvirai naudojo profesionalių nusikaltėlių grupuotes kitiems kaliniams kontroliuoti. Tuo laikotarpiu aukščiausio statuso *vagys pagal įstatymą* nedirbo, tačiau užtikrino, kad dirbtų kiti.[12] Levas Razgonas padėtį aprašo taip:

Jie nedirbo, tačiau gaudavo visą maisto davinį, jie imdavo piniginę „duoklę" iš visų dirbančių „valstiečių", jiems atitekdavo pusė visų maisto siuntinių ir pirkinių lagerio komisinėje parduotuvėje, jie įžūliai nusiaubdavo transportu atvykusius naujokus, atimdami jų geriausius drabužius. Kitaip tariant, jie buvo reketininkai, gangsteriai ir smulkūs mafijos nariai. Visi lageryje kalintys eiliniai kriminaliniai nusikaltėliai – tokių buvo dauguma – karštai jų nekentė.[13]

Vėliau, ypač po karo, kai kurie politiniai kaliniai įsigudrino užmegzti ryšius su *vagimis pagal įstatymą*. Kai kuriems kriminaliniams lagerių valdovams patikdavo laikyti šalia politinį kalinį kaip savotišką pakaliką ar talismaną. Alexanderis Dolgunas persiuntimo lageryje pelnė lagerio kriminalinio vado pagarbą, nes sumušė žemesnio statuso kriminalinį nusikaltėlį.[14] Marlenas Koralovas – jaunas politinis kalinys, vėliau vienas iš draugijos „Memorial" įkūrėjų – irgi buvo pastebėtas Nikolos, lagerio kriminalinio vado, iš dalies dėl to, kad kumštynėse įveikė kriminalinį nusikaltėlį. Koralovui buvo leista barake atsisėsti greta Nikolos. Šis leidimas pakeitė Koralovo statusą lageryje: visi iškart ėmė jį laikyti Nikolos „globotiniu", jis gavo daug geresnę miegamąją vietą. „Lageris suprato: jei aš tapau vienu iš Nikolą supančios *troikos* narių, vadinasi, priklausau lagerio elitui... visų požiūris į mane akimoju pasikeitė."[15]

Tačiau dažniausiai vagys turėjo politiniams kaliniams absoliučią valdžią. Jų užimta aukštesne padėtimi galima paaiškinti, kodėl jie, pasak vieno sociologo, lageriuose jautėsi „kaip namie": jie ten gyveno geriau už kitus kalinius ir naudojosi tokia valdžia bei įtaka, kokios niekada neturėjo laisvėje.[16] Pavyzdžiui, Koralovas pasakoja, kad Nikolai priklausė visame barake „vienintelė geležinė lova", kuri stovėjo pačiame kampe. Toje lovoje daugiau niekas nemiegojo, aplinkui nuolatos sukiojosi keletas Nikolos pakalikų, saugančių lovos neliečiamybę. Savo vadeivos lovą jie atskirdavo pakabintomis antklodėmis, kad niekas nematytų, kas už jų vyksta. Galimybės prisiartinti prie vado buvo stropiai kontroliuojamos. Tokie kaliniai į jiems skirtus ilgus bausmės metus žvelgė net su tam tikru *macho* pasididžiavimu. Koralovas pasakojo:

> Kai kurie jaunuoliai, norėdami įgyti didesnį autoritetą, pamėgindavo bėgti – žinoma, nesėkmingai; už tai jie gaudavo dar dvidešimt penkerius metus, paskui gal dar kokius dvidešimt penkerius už sabotažą. Ir tada, kai juos perkeldavo į naują lagerį, jie pasisakydavo esą nuteisti 100 metų kalėti – ir, pagal lagerio supratimą, tapdavo tikrais didvyriais.[17]

Dėl aukštesnio vagių statuso jų pasaulis atrodė patrauklus jauniems kaliniams, kuriuos kartais priimdavo į broliją vykstant sudėtingoms iniciacijos

apeigoms. Remiantis saugumo karininkų ir kalėjimo administracijos darbuotojų šeštąjį dešimtmetį rašytomis ataskaitomis, nauji vagių klano nariai turėjo duoti priesaiką būti „garbingais vagimis“ ir laikytis griežtų vagies gyvenimo taisyklių. Naujoką rekomenduodavo kiti vagys, veikiausiai girdavo jį už „lagerio drausmės nesilaikymą“, jam būdavo suteikiama pravardė. Žinia apie „karūnavimą“ per vagių turimus ryšius pasklisdavo po visus lagerius, todėl perkelto į kitą *lagpunktą* naujojo vagies statusas išlikdavo.[18]

Tokią sistemą 1946 m. rado Nikolajus Medvedevas (ne giminė Maskvos intelektualams). Medvedevas dar paauglys buvo suimtas už tai, kad vogė iš kolūkio grūdus. Jau transporte jį apsiėmė globoti įtakingas *vagis pagal įstatymą*, kuris palengva įvesdino jaunuolį į vagių pasaulį. Atvykus į Magadaną, Medvedevui, kaip kitiems kaliniams, buvo liepta dirbti – jam buvo paskirta valyti valgyklą (ne pati sunkiausia užduotis), bet globėjas sušuko, kad tuojau pat liautųsi. „Tad aš ir nedirbau, kaip nedirbo kiti vagys.“ Už jį darbus nudirbdavo kiti kaliniai.[19]

Kaip aiškina Medvedevas, lagerio administratoriams visai nerūpėjo, dirba ar nedirba konkretūs kaliniai. „Jiems rūpėjo tik viena: kad iš kasyklų būtų gaunama aukso, kuo daugiau aukso, ir kad lageryje išliktų tvarka.“ Vagys, kaip toliau jis rašo, aiškiai tam pritardamas, užtikrino, kad tvarkos būtų laikomasi. Mainais už prarastas kalinių darbo valandas lagerio vadovybė gaudavo drausmę ir tvarką. Medvedevas aiškina: „Jei vienas kalinys įžeisdavo kitą, skųsdavosi lagerio kriminaliniam „autoritetui“, o ne viršininkui.“ Pasak jo, tokia sistema leido sumažinti lageriuose smurto ir muštynių, kitaip jų būtų buvę tiek daug, kad trukdytų darbui.[20]

Nikolajaus Medvedevo teigiamas požiūris į vagių viešpatavimą lageriuose yra neįprastas, iš dalies dėl to, kad vagių pasaulį jis aprašo iš vidaus (dauguma *urkų* buvo neraštingi, todėl beveik nerašė atsiminimų), bet didesne dalimi dėl to, kad jame esama užuojautos. Daugelis „klasikinių“ gulago kronikininkų, mačiusių ir išgyvenusių terorą, plėšimus bei prievartavimus, kurių padedami vagys kontroliavo kitus lagerio kalinius, nuožmiai jų nekentė. „Kriminaliniai – ne žmonės, – atvirai rašė Varlamas Šalamovas. – Neįmanoma suskaičiuoti piktadarybių, kurias lageriuose padarė nusikaltėliai.“[21] Solženicynas rašė, kad „būtent šis visuotinio žmogiškumo pasaulis, mūsų pasaulis, jo moralė, papročiai ir žmonių santykiai, kėlė vagims didžiausią neapykantą, buvo jų labiausiai išjuokiamas, sudarė ryškiausią kontrastą jų antisocialinei, antivisuomeninei *kublai*, arba klanui“.[22] Anatolijus Žigulinas labai smulkiai aprašo, kaip vagys iš tiesų diegė savo „tvarką“. Vieną dieną, sėdėdamas beveik tuščioje valgykloje, jis išgirdo, kaip du kaliniai kivirčijasi dėl šaukšto. Staiga pro duris įvirto Dezemija, lagerio aukščiausio *vagies pagal įstatymą* vyriausias „pavaduotojas“:

– Koks čia triukšmas, koks čia kivirčas? Negalima triukšmauti valgykloje!
– Žiūrėk, jis paėmė mano šaukštą ir jį pakeitė. Turėjau sveiką šaukštą, o jis man grąžino sulaužytą...
– Nubausiu jus abu, kad susitaikytumėte, – dusliai nusikvatojo Dezemija. Staigiu judesiu pasisukęs į ginčininkus mostelėjo kirtikliu: tarsi žaibas išmušė kiekvienam po vieną akį.[23]

Vagys iš tiesų lagerio gyvenimui darė esminį poveikį. Jų žargonas, toks nepanašus į paprastą rusų kalbą, kad beveik gali būti laikomas atskira kalba, lageriuose tapo pagrindine bendravimo priemone. Žargonas labiausiai garsėja įmantrių keiksmažodžių gausa, tačiau nusikaltėlių žargono rinkinyje, sudarytame devintąjį dešimtmetį (daug jo žodžių buvo vartojami ir penktąjį dešimtmetį), esama ir šimtai žodžių kasdienės apyvokos daiktams – drabužiams, kūno dalims ir rakandams – pavadinti, jie visi labai skiriasi nuo rusų kalbos žodžių. Objektams, kurie kėlė ypatingą vagių susidomėjimą (pavyzdžiui, pinigams, prostitutėms, vagystėms ir vagims), pavadinti esama dešimtys sinonimų. Be bendrų posakių, reiškiančių bet kokį nusikaltimą (pavyzdžiui, *po muzyke chodit* – „eiti pagal muziką“), yra ir daug konkrečių, reiškiančių skirtingų tipų vagystes: vagystę geležinkelio stotyje (*deržat sadku*), vagystę autobuse (*deržat marku*), neplanuotą vagystę (*idti na šalnuju*), vagystę dieną (*dennik*), vagį, kuris vagia iš bažnyčios (*kliusvennik*), ir kt.[24]

Išmokti kalbėti vagių kalba (*blatnoje slovo*, kartais dar vadinama *blatnaja muzyka* – „vagių muzika“) buvo dalis iniciacijos ritualo, kurį norom nenorom turėjo pereiti beveik visi kaliniai. Buvo ir tokių, kurie prie jos niekaip nepriprato. Viena politinė kalinė vėliau rašė:

Sunkiausia tokiame lageryje buvo iškęsti nuolatinius piktžodžiavimus ir užgauliojimus... kriminalinės kalinės kalba tokias nešvankybes, kad jų klausytis visiškai neįmanoma, jos, atrodo, pajėgia susikalbėti tik niekingiausiais, šiurkščiausiais žodžiais. Kai jos pradėjo keiktis ir blevyzgoti, mes taip baisiai kentėjome, kad sakydavome viena kitai: „Jei ji merdėtų šalia manęs, aš jai nepaduočiau nė vandens lašo.“[25]

Kiti mėgino šią kalbą analizuoti. Dar 1925 m. Solovkų kalinys straipsnyje, publikuotame viename lagerio žurnalų – *Soloveckije ostrova*, samprotavo apie šio sodraus žargono kilmę. Kai kurie žodžiai, rašė jis, tiesiog atspindi vagių moralę: pusė žargonizmų moteriai pavadinti yra nešvankūs, kita pusė – šleikščiai sentimentalūs. Kai kurie žodžiai atsirado konkrečiame kontekste: vietoje žodžio *govorit*, reiškiančio „kalbėti“, vagys vartoja žodį *stučiat*, „stuksėti“, ir tai visai logiška, nes kaliniai bendrauja stuksėdami vienas kitam į kamerų

sienas.[26] Kitas buvęs kalinys pastebėjo, kad daug žargono žodžių, pavyzdžiui: *šmon*, reiškiantis kratą, *musor*, reiškiantis milicininką, *frajer*, reiškiantis nenusikaltėlį (kartais – vertą apgauti žmogų), kilę iš hebrajų arba jidiš kalbų.[27] Gal tai liudija, kokį vaidmenį vagių kultūros raidai suvaidino gausiai žydų gyvenamas Odesos uostas, kitados buvusi Rusijos kontrabandos sostinė.

Kartais lagerių administratoriai net mėgindavo panaikinti žargoną. 1933 m. Dmitlago viršininkas įsakė valdiniams „imtis atitinkamų priemonių“, kad kaliniai – taip pat sargybiniai ir lagerių administracijos darbuotojai – liautųsi kalbėję kriminalinių nusikaltėlių žargonu, kuris pradėtas „vartoti visur, net oficialiuose laiškuose ir kalbose“.[28] Nėra nė mažiausių įrodymų, kad jam tai pavyko.

Aukščiausio statuso vagys ne tik kalbėjo kitaip, negu eiliniai kaliniai, bet ir skyrėsi nuo jų išvaizda. Drabužiai ir keistas mados supratimas dar aiškiau nei žargonas rodė, kad jie priklauso atskirai, nesunkiai atpažįstamai kastai, be to, taip buvo sustiprinama galia, kurią jie naudojo kitiems kaliniams gąsdinti. Penktąjį dešimtmetį, pasak Varlamo Šalamovo, Kolymoje visi vagys ant kaklų nešiojo aliuminio kryželius, kurie neturėjo nieko bendra su religija: „Tai buvo savotiškas simbolis.“ Bet mados keitėsi:

> Trečiąjį dešimtmetį vagys nešiojo pirklių kepures, dar anksčiau madingomis laikytos karininkų kepurės. Penktąjį dešimtmetį žiemą vagys užsidėdavo odines besnapes kepures, atraitodavo veltinių aulus, o ant kaklų nešiojo kryželius. Dažniausiai kryželiai būdavo glotnūs, bet jei atsirasdavo koks menininkas, jam būdavo liepiama adata išpuošti jį įvairiausiais piešiniais: širdimis, kortomis, krucifiksais, nuogomis moterimis...[29]

Georgijus Feldgunas, irgi kalėjęs lageriuose penktąjį dešimtmetį, prisimena ypatingą vagių eiseną – „mažais žingsneliais, truputį praskėstomis kojomis“, be to, jie, vaikydamiesi mados, apsivilkdavo dantis aukso arba sidabro karūnėlėmis. „1943 m. vagis (*vor)* dažniausiai nešiojo tamsiai mėlyną kostiumą su liemene, kelnes sukišdavo į veršio odos batų aulus. Po liemene – palaidinė, išpešta ant kelnių. Ir kepurė, užsmaukta ant akių. Tatuiruotės dažniausiai sentimentalios: „Niekada nepamiršiu savo brangios motinos“, „Nėra pasaulyje laimės...“[30]

Šios tatuiruotės, kurias mini ir daug kitų atsiminimų autorių, padėdavo atskirti vagių pasaulio atstovus nuo kriminalinių kalinių, taip pat leisdavo nustatyti kiekvieno vagies vietą jo pasaulyje. Pasak vieno lagerių istorijos autoriaus, vienokios tatuiruotės ženklino homoseksualus, kitokios – narkomanus, dar kitokios – nuteistuosius už išprievartavimą ir žmogžudystes.[31] Solženicynas rašo plačiau:

> Įdegusią savo odą atidavę į tatuiruotojo rankas, jie taip palengva tenkino savo meninius, erotinius ir net moralinius poreikius: žvelgdami į vienas kito krūtinę, pilvą ir nugarą jie galėjo gėrėtis ant uolų tupinčiais ar danguje sklendžiančiais galingais ereliais. Arba didžiuliu kūju, arba saule, kurios spinduliai skleidžiasi į visas puses, arba besimylinčiais vyrais ir moterimis, arba atskirai išpieštais lytinio pasitenkinimo organais, dar staiga prie pat širdies atsirasdavo Leninas arba Stalinas, o gal net abu... Kartais jie juokdavosi iš linksmo kūriko, metančio anglis į užpakalinę angą, arba iš besimasturbuojančios beždžionės. O paskui perskaitydavo ant kūnų užrašytus šūkius, kuriuos jau seniai ir gerai žino, bet vis tiek taip malonu kartoti: „...visas merginas į burną!“ Arba ant vagilės pilvo: „Numirčiau dėl karšto...!“[32]

Thomasas Sgovio, kaip profesionalus menininkas, tuojau pat buvo įtrauktas į tatuiravimo verslą. Kartą jo paprašė vienam kaliniui ant krūtinės ištatuiruoti Lenino veidą: daugelis vagių tikėjo, kad bausmės vykdytojai nedrįs šauti į Lenino arba Stalino portretą.[33]

Vagių mėgstamos pramogos irgi buvo kitokios, negu kitų kalinių. Jų lošimai kortomis buvo apipinti sudėtingų apeigų ir susiję su milžiniškais pavojais – pavojų keldavo ir pats lošimas, nes statymai būdavo didžiuliai, be to, vadovybė griežtai bausdavo visus, kuriuos pagaudavo lošiant.[34] Tačiau rizika veikiausiai dar labiau traukė šiuos žmones, pratusius prie pavojų. Dmitrijus Lichačiovas, Solovkuose kalintas literatūros kritikas, rašo, kad daug vagių „emocijas, kurios kyla lošiant kortomis, prilygina emocijoms, kurias jie išgyvena darydami nusikaltimus“.[35]

Ir iš tiesų kriminaliniai kaliniai sugebėdavo pergudrauti visas NKVD pastangas užkirsti lošimams kelią. Kratos ir konfiskacijos nedavė jokių rezultatų. Vagių „specialistai“ puikiai mokėjo gaminti lošimo kortas – jų gamybos procesas apie penktąjį dešimtmetį buvo labai sudėtingas. Pirmiausia „specialistas“ skustuvo geležte išpjaudavo reikiamo dydžio popieriaus stačiakampius. Kad kortos būtų pakankamai kietos, penki ar šeši tokie stačiakampiai buvo sulipdomi „klijais“, pagamintais trinant drėgnos duonos gabaliuką į nosinę. Paskui kortas nakčiai pakišdavo po gultais, kad sukietėtų. Kai kortos jau būdavo paruoštos, ant kiekvienos užspausdavo jos reikšmę, kaip antspaudą naudojo išpjovą iš puodelio dugno. Juodoms kortoms spausdinti buvo naudojami pelenai. Jei pavykdavo gauti streptomicino (jei šių vaistų turėjo lagerio ar kalėjimo gydytojas, jų buvo galima išgauti grasinimais arba kyšiais), gamindavo ir raudonas kortas.[36]

Kortų lošimo apeigos buvo dar viena vagių naudojama priemonė politiniams kaliniams terorizuoti. Lošdami vieni su kitais, vagys statydavo pinigus, duoną ir drabužius. Pralošę viską, ką turėdavo, statydavo kitiems kaliniams

priklausančius pinigus, duoną ir drabužius. Gustavas Herlingas pirmą kartą matė tokį nutikimą Stolypino vagone važiuodamas į Sibirą. Jis važiavo su kitu lenku, pavarde Šklovskis. Tame pačiame vagone kortomis lošė trys *urkos*, vienas iš jų – „plataus mongoliško veido gorila".

> ...staiga gorila sviedė šalin savo kortas, pašoko nuo suolo ir priėjo prie Šklovskio.
> – Duok man savo paltą, – suriko jis. – Aš jį pralošiau kortomis.
> Šklovskis atsimerkė ir, nepasikeldamas nuo suolo, gūžtelėjo pečiais.
> – Tuojau pat duok! – įniršęs suriaumojo gorila. – Duok, o jei ne – *glaza vykoliu* (išdursiu akis)!
> Pulkininkas lėtai atsistojo ir atidavė paltą.
> Tik vėliau, pataisos darbų lageryje, supratau, ką reiškė ši fantastiška scena. Lošti iš kitiems kaliniams priklausančių daiktų yra viena mėgstamiausių *urkų* pramogų, kurios ypatingą patrauklumą lemia tai, kad pralaimėjęs privalo iš aukos atimti praloštąjį daiktą.[37]

Vienai kalinei teko gyventi moterų barake, kuris visas buvo „praloštas" kortomis. Išgirdusios šią žinią moterys kelias dienas neramiai laukė, „negalėdamos patikėti", kol galiausiai vieną naktį antpuolis prasidėjo: „Kilo baisus triukšmas – moterys klykė ir spiegė kiek įmanydamos, kol galiausiai jų gelbėti atėjo vyrai... paaiškėjo, kad pavogti tik keli drabužių ryšuliai ir *starosta* gavo smūgį peiliu."[38]

Tačiau kortos ir patiems profesionaliems vagims kėlė nemenką pavojų. Generolas Gorbatovas Kolymoje buvo sutikęs vagį, kuris turėjo tik du kairės rankos pirštus. Jis paaiškino:

> Lošiau kortomis ir pralaimėjau. Neturėjau pinigų, tad pastačiau gerą kostiumą, žinoma, ne savo, jį vilkėjo vienas politinis kalinys. Norėjau kostiumą pasiimti naktį, kai kalinys nusirengs ir eis miegoti. Turėjau jį atiduoti iki aštuntos valandos ryto, bet politinį kalinį tą pačią dieną perkėlė į kitą lagerį. Mūsų senių taryba susirinko svarstyti, kokios aš nusipelniau bausmės. Kaltintojas norėjo man nukirsti visus kairės rankos pirštus. Seniai pasiūlė nukirsti du. Truputį pasiderėjo, galiausiai sutarė, kad nukirs tris. Aš padėjau ranką ant stalo, kalinys, kuriam pralošiau, paėmė lazdą ir penkiais smūgiais nukirto man tris pirštus...

Pasakotojas beveik didžiuodamasis baigė: „Mes turime savo įstatymus, tik jie griežtesni už jūsų. Jei apvylei draugus, privalai už tai atsakyti."[39] Ir iš tiesų, vagių teisiniai ritualai buvo ne mažiau sudėtingi, negu iniciacijos apeigos, buvo ir „teismas", ir bylos nagrinėjimas, ir nuosprendis, pagal kurį galėjo

sumušti, pažeminti, net nužudyti. Colonna-Czosnowskis kartą stebėjo kupiną kartėlio, labai ilgą dviejų aukštą padėtį užimančių vagių kortų lošimą, kuris galiausiai baigėsi tik tada, kai vienas iš jų neteko visko, ką turėjo. Užuot pareikalavęs nukirsti pralaimėjusiam ranką arba koją, laimėtojas už bausmę panoro siaubingo pažeminimo: barako „menininkui" liepė ištatuiruoti nelaimingajam ant veido milžinišką penį, nukreiptą jam į burną. Po kelių minučių pralaimėjusysis prispaudė sau prie veido karštą žarsteklį, sužalodamas jį visam gyvenimui.[40] Antonas Antonovas-Ovsejenka, garsaus bolševikų vado sūnus, tvirtina lageryje sutikęs „kurčnebylį", kuris prasilošė kortomis ir neteko teisės kalbėti trejus metus. Net perkeltas iš vieno lagerio į kitą, jis nedrįso pažeisti šios bausmės, nes apie ją žinojo kiekvienas *urka*. „Pažeidus tokį susitarimą, laukė mirties bausmė. Vagių teismo išvengti neįmanoma."[41]

Lagerių vadovai žinojo apie šias apeigas ir kartais mėgindavo įsikišti, bet ne visada sėkmingai. Vienas toks atvejis pasitaikė 1951 m., kai vagių teismas mirtimi nuteisė vagį, pavarde Jurilkinas. Lagerio vadovybė sužinojo apie nuosprendį ir perkėlė Jurilkiną iš pradžių į kitą lagerį, paskui į persiuntimo kalėjimą, paskui į trečią lagerį kitame šalies rajone. Vis tiek du *vagys pagal įstatymą* galiausiai jį ten susekė ir nužudė – po ketverių metų. Vėliau juos teisė už žmogžudystę ir nubaudė mirties bausme, tačiau net tai kitų neatbaidė. 1956 m. po sovietų prokuratūrą keliavo nerimo kupinas raštas, skelbiantis, jog „tokios nusikalstamos grupuotės veikia visose pataisos darbų kolonijose, ir dažnai grupuotės sprendimą nužudyti vieną ar kitą kalinį, esantį kitame lageryje, be jokių klausinėjimų tame lageryje įvykdydavo".[42]

Vagių teismas galėjo paskirti bausmę ir pašaliniam žmogui; veikiausiai todėl vagys kėlė visiems tokią baimę. Leonidas Finkelšteinas, šeštojo dešimtmečio pradžioje kalėjęs politinis kalinys, prisimena vieną žudikų kerštą:

> Aš asmeniškai mačiau tik vieną žmogžudystę, bet ji buvo stulbinama. Ar žinote, kaip atrodo didelė metalinė dildė? Tokia dildė, kai vienas jos galas nusmailintas, tampa tobulu žmogžudystės įrankiu...
> Pas mus buvo *nariadčikas* – žmogus, kuris skirstydavo kaliniams darbus. Kuo jis nusikalto, negaliu pasakyti. Tačiau *vagys pagal įstatymą* nusprendė, kad jį reikia nužudyti. Viskas nutiko mums stovint rikiuotėje, prieš einant į darbą. Kiekviena brigada stovėjo atskirai. *Nariadčikas* stovėjo priešais. Jis buvo vardu Kazachovas, stambus vyriškis dideliu pilvu. Vienas vagis it kulka išlėkė iš rikiuotės ir įsmeigė dildę tiesiai jam į pilvą. Veikiausiai jis buvo prityręs žudikas. Jį tuojau pat sučiupo, bet jis ir taip buvo nuteistas dvidešimt penkerius metus kalėti. Be abejo, jį teisė dar kartą, dar kartą skyrė dvidešimt penkerius metus. Na, jo bausmės laikas pailgėjo dar keliais metais – koks skirtumas...[43]

Vis dėlto vagys gana retai vykdydavo „teisingumą“ žmonėms, kurie vadovavo lageriams. Apskritai imant, jie buvo gal ir ne visai lojalūs sovietų piliečiai, bet tikrai visad pasirengę mielai atlikti vienintelę sovietų valdžios jiems skirtą užduotį: su dideliu malonumu valdė politinius kalinius – žmones, kurie, pasak jau mūsų cituotos Jevgenijos Ginzburg, „buvo dar labiau niekinami ir atstumti, negu jie patys“.

Kontrikai ir *buitiniai (bytovyje)*: politiniai ir eiliniai kaliniai

Profesionalius nusikaltėlius nesunkiai buvo galima atpažinti ir apibūdinti dėl jų vartojamo žargono ir ryškiai išsiskiriančių drabužių. Kur kas sunkiau ką nors bendra pasakyti apie likusius kalinius, žmones, sudariusius gulago darbo jėgą: jie buvo kilę iš įvairių sovietinės visuomenės sluoksnių. Tiesą pasakius, labai ilgai mūsų supratimą apie tai, kas gi sudarė lagerių kalinių daugumą, norom nenorom formavo didelis pasitikėjimas buvusių kalinių atsiminimais, ypač tais, kurie išleisti už Sovietų Sąjungos ribų. Šiuos atsiminimus dažniausiai rašė intelektualai, neretai užsieniečiai, ir beveik visi jie buvo politiniai kaliniai.

Tačiau po 1989 m., Gorbačiovui pradėjus viešumo (*glasnost*) politiką, pasirodė daug įvairesnių atsiminimų, taip pat archyvinių duomenų. Remiantis pastaraisiais, į kuriuos derėtų žvelgti labai atsargiai, dabar jau atrodo, kad dauguma kalinių buvo anaiptol ne intelektualai – ne Rusijos techninė ir akademinė inteligentija, kuri iš esmės egzistavo kaip atskira socialinė klasė, – o darbininkai ir valstiečiai. Ypač informatyvūs yra ketvirtojo dešimtmečio duomenys – tuo laiku didžiausią gulago kalinių dalį sudarė buožės. 1934 m. tik 0,7 proc. visų gulago kalinių turėjo aukštąjį išsilavinimą, o 39,1 proc. buvo baigę tik pradinę mokyklą. Be to, 42,6 proc. kalinių priskirti „beveik neraštingiems“, o 12 proc. buvo visai neraštingi. Net 1938 m., kai Maskvos ir Leningrado intelektualus skinte skynė didysis teroras, aukštąjį išsilavinimą turintys kaliniai lageryje sudarė vos 1,1 proc., daugiau negu pusė kalinių teturėjo pradinį išsilavinimą, o trečdalis buvo beveik neraštingi.[44]

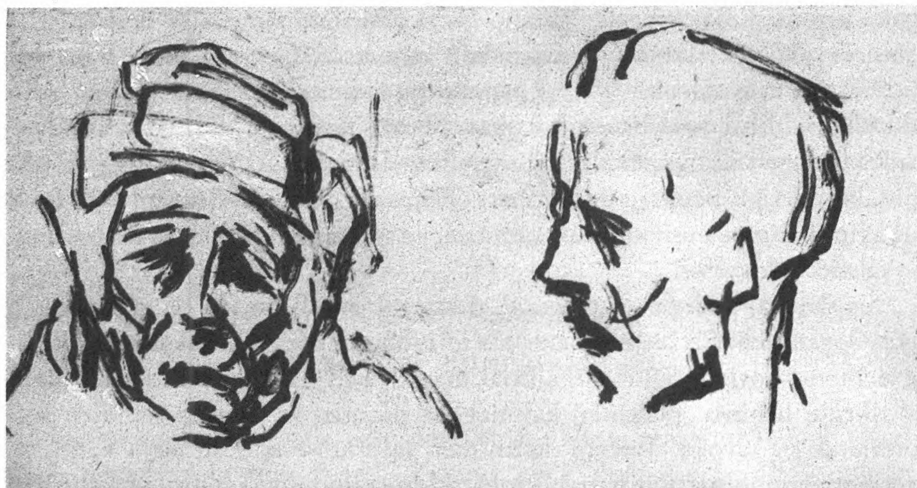
Panašių duomenų apie kalinių socialinę kilmę gauti sunku, tačiau verta pabrėžti, kad 1948 m. mažiau negu ketvirtadalis kalinių buvo politiniai – nuteisti pagal Baudžiamojo kodekso 58 straipsnį už „kontrrevoliucinius“ nusikaltimus. Tokia padėtis buvo ir anksčiau. 1937 ir 1938 m., didžiojo teroro metais, politiniai kaliniai sudarė tik 12 ir 18 proc. visų kalinių; per karą jų buvo nuo 30 iki 40 proc., 1946 m. padaugėjo iki beveik 60 proc., nes po per-

galės kriminaliniams nusikaltėliams buvo paskelbta amnestija, o vėliau visą Stalino valdymo laikotarpį ketvirtadalis arba trečdalis visų kalinių buvo politiniai.[45] Turint galvoje greitesnę nepolitinių kalinių kaitą (jiems dažnai buvo skiriamas trumpesnis bausmės laikas, be to, jų elgesys dažniau atitikdavo ankstesnio paleidimo reikalavimus), galima drąsiai teigti, kad dauguma kalinių, ketvirtąjį ir penktąjį dešimtmetį perėjusių gulago sistemą, buvo nuteisti už kriminalinius nusikaltimus, vadinasi, jie veikiausiai priklausė darbininkų ir valstiečių klasėms.

Šie skaičiai padeda pakoreguoti ankstesnį įspūdį, tačiau jie taip pat gali būti apgaulingi. Peržvelgus naują atsiminimų medžiagą, susikaupusią Rusijoje žlugus Sovietų Sąjungai, aiškiai matyti, kad daugelis politinių kalinių iš tikrųjų nebuvo „politiniai kaliniai“ ta prasme, kokia mes šiandien apibrėžiame šią sąvoką. Trečiąjį dešimtmetį lageriuose iš tiesų buvo kalinami antibolševikinių partijų nariai, kurie tikrai vadino save politiniais kaliniais. Ketvirtąjį dešimtmetį buvo ir tikrų trockininkų – žmonių, kurie rėmė Trockio priešinimąsi Stalinui. Penktąjį dešimtmetį, po masinių suėmimų Ukrainoje, Baltijos valstybėse ir Lenkijoje, į lagerius plūstelėjo tikrų antisovietinių partizanų ir aktyvistų banga. Šeštojo dešimtmečio pradžioje buvo suimta ir saujelė prieš Staliną nusiteikusių studentų.

Ir vis tiek šimtų tūkstančių žmonių, lageriuose vadintų politiniais kaliniais, daugumą sudarė ne disidentai, ne kunigai, slapta laikę mišias, net ne partijos lyderiai. Tai buvo paprasti žmonės, pakliuvę į masinius suėmimus, ne visada aiškių politinių pažiūrų. Olga Adamova-Šliozberg, buvusi vienos Maskvos pramonės ministerijos darbuotoja, rašė: „Prieš suimant mano gyvenimas buvo labai paprastas, kaip tipiškos dirbančios sovietų moters, nepartinės. Aš daug dirbau, bet pernelyg nesidomėjau nei politika, nei visuomenės reikalais. Tikrieji mano interesai buvo namai ir šeima.“[46]

Ne visi politiniai kaliniai buvo susiję su politika, bet ir ne visi kriminaliniai kaliniai buvo tikri nusikaltėliai. Lageriuose pasitaikydavo profesionalių nusikaltėlių, o vėliau, karo metais, tikrų karo nusikaltėlių ir nacių kolaborantų, tačiau dauguma kitų buvo nuteisti už vadinamuosius „paprastus“, nepolitinius nusikaltimus, kurie kitose šalyse net nebūtų laikomi nusikaltimais. Aleksandro Lebedžio, Rusijos generolo ir politiko, tėvas du kartus po dešimt minučių pavėlavo į darbą fabrike ir už tai buvo nuteistas penkerius metus kalėti lageryje.[47] Beveik vien tik kriminaliniams nusikaltėliams skirto Polianskо lagerio, buvusio netoli Krasnojarsk-26, kuriame veikė vienas iš Sovietų Sąjungos branduolinių reaktorių, archyvuose pavyko aptikti įrašą apie „kriminalinį“ nusikaltėlį, nuteistą šešeriems metams lagerio už tai, kad turguje pavogė vieną guminį batą, kitas kalinys gavo dešimt metų už tai, kad pavogė dešimt kepalų duonos, o trečias (sunkvežimio vairuotojas, vienas auginęs

Dviejų zekų *portretų eskizas. Sergejaus Reichenbergo piešinys, Magadanas, be datos*

du vaikus) gavo septynerius metus už tai, kad pavogė tris butelius vyno, kurį turėjo pervežti. Dar vienas kalinys buvo nuteistas penkeriems metams už „spekuliaciją", kitaip tariant, už tai, kad vienoje vietoje cigaretes nusipirko, o kitoje jas pardavė.[48] Antonis Ekartas pasakoja apie moterį, suimtą už tai, kad iš įstaigos, kurioje dirbo, paėmė pieštuką. Jo reikėjo jos sūnui, kuris neturėjo kuo rašyti ir dėl to negalėjo atlikti mokykloje užduotų namų darbų.[49] Aukštyn kojomis apverstame gulago pasaulyje kriminaliniai kaliniai dažnai neturėjo nieko bendra su kriminalais, lygiai kaip ir politiniai kaliniai nebuvo aktyvūs režimo priešai.

Kitaip tariant, ne visada nusikaltėliais pripažindavo žmones, padariusius tikrus nusikaltimus. Dar rečiau pasitaikydavo politinių nusikaltėlių, padariusių tikrus politinius nusižengimus. Tačiau šis faktas sovietų teisinei sistemai netrukdė jų labai kruopščiai klasifikuoti. Visos „kontrrevoliucionierių" kalinių grupės statusas buvo žemesnis už kriminalinių nusikaltėlių, nes, kaip jau minėjau, jie laikyti „socialiai pavojingais", ne tokiais palankiais sovietų visuomenei, kaip „socialiai artimi" kriminaliniai. Bet ir politiniai kaliniai buvo skirstomi į skirtingo statuso grupes atsižvelgiant į tai, pagal kokią Baudžiamojo kodekso 58 straipsnio dalį jie buvo nuteisti. Jevgenija Ginzburg rašo, kad politiniam kaliniui palyginti „geriausia" buvo būti nuteistam už 58 straipsnio 10 dalį, arba „antisovietinę agitaciją" (ASA). Šie kaliniai vadinti „plepiais", jie arba netinkamoje vietoje papasakojo anekdotą apie partiją, arba pakritikavo Staliną ar vietos partijos vadovą (o gal juos tuo apkaltino pavydus kaimynas). Net lagerių vado-

vybė slapčia pripažino, kad „plepiai" nepadarė jokio nusikaltimo, todėl kaliniams, nuteistiems už ASA, kartais būdavo paprasčiau gauti lengvesnį darbą.

Žemesnei pakopai priklausė tie, kurie buvo nuteisti už „kontrrevoliucinę veiklą" (KRD). Dar žemesnei – nuteistieji už „kontrrevoliucinę teroristinę veiklą" (KRTD). Kai kuriuose lageriuose papildoma T raidė rodė, kad kaliniui draudžiama skirti kitus darbus, išskyrus pačius sunkiausius „bendruosius" (kirsti medžius, kasti šachtas, tiesti kelius), ypač tais atvejais, kai už KRTD buvo skirta dešimt, penkiolika ar dar daugiau metų.[50]

Tačiau buvo ir dar žemesnė pakopa. Žemiau už KRTD buvo KRTTD – ne šiaip teroristinė veikla, bet „trockinė teroristinė veikla". „Žinau atvejų, – rašė Levas Razgonas, – kai papildoma T kalinio dokumentuose atsirasdavo lageryje, nes jis susiginčydavo su darbų skirstytoju arba tiekimo skyriaus vedėju – ir vienas, ir kitas pareigas dažniausiai eidavo kriminaliniai kaliniai."[51] Ši menkutė permaina kartais lemdavo gyventi ar mirti, nes joks brigadininkas negalėjo už KRTTD nuteistam kaliniui skirti kitokio darbo, kaip tik sunkiausią, fizinį.

Taisyklės ne visada buvo aiškios. Praktikoje kaliniai nuolat mėgino lyginti įvairius nuosprendžius stengdamiesi išsiaiškinti, kuris iš jų ir kaip veikia jų gyvenimus. Varlamas Šalamovas prisimena tapęs vienu iš išrinktųjų dalyvauti medicinos darbuotojų kursuose, kuriuos baigusieji galėjo dirbti felčeriais – gydytojo asistentais (tai buvo vienas geriausių ir garbingiausių darbų lageryje), pradėjo nerimauti, ar jam skirtas nuosprendis nesutrukdys: „Ar priims į kursus politinius kalinius, nuteistus pagal Baudžiamojo kodekso 58 straipsnį? Tik tuos, kurie nuteisti pagal 10 dalį. O kaip mano kaimynas sunkvežimio gale? Jis irgi ASA, nuteistas už antisovietinę agitaciją."[52]

Politinių kalinių vietą lagerio hierarchijoje lemdavo ne tik jiems oficialiai skirti nuosprendžiai. Politiniai kaliniai neturėjo tokio griežto elgesio kodekso ar visus vienijančios bendros kalbos, kaip kriminaliniai, tačiau galiausiai ir jie pasidalijo į grupes. Šios politinės grupuotės būrėsi ieškodamos draugystės, saugos ar tiesiog norėdamos išreikšti bendras pažiūras. Grupuotės nebuvo labai aiškiai apibrėžtos, jos turėjo sąsajų ir tarpusavyje, ir su nepolitinių kalinių sudarytomis grupuotėmis, be to, jos susikurdavo ne visuose lageriuose. Tačiau, jei tokios grupuotės atsirasdavo, jos darydavo lemtingą įtaką konkretaus kalinio išgyvenimo perspektyvai.

Patvariausios ir, kaip galiausiai paaiškėjo, galingiausios politinės grupuotės buvo tos, kurios rėmėsi narių tautybe ar kilmės vieta. Jų svarba išaugo per Antrąjį pasaulinį karą ir po jo, kai lageriuose labai pagausėjo užsienio piliečių. Tokių grupuočių atsiradimas savaime suprantamas. Atvykęs į lagerį kalinys

naujokas pirmiausia ieškodavo savo barake kitų estų, ukrainiečių arba (tokių atvejų irgi buvo, nors labai nedaug) kitų amerikiečių. Walteris Warwickas, „Amerikos suomis", atsidūręs lageriuose ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje, savo šeimai rašytuose atsiminimuose pasakoja, kaip jo lageryje suomiškai kalbantys kaliniai būrėsi vien tam, kad apsisaugotų nuo plėšikaujančių ir vagiančių profesionalių nusikaltėlių. „Mes padarėme išvadą, kad norint bent kiek nuo jų pailsėti, reikia suburti gaują. Todėl sukūrėme savo gaują, kurios nariai padėdavo vienas kitam. Mes buvome šešiese: du Amerikos suomiai... du suomiai iš Suomijos... ir du suomiai iš Leningrado srities..."[53]

Ne visos tautinės grupuotės buvo vienodos. Pavyzdžiui, iki šiol nesutariama, ar žydų kaliniai turėjo savo ryšių sistemą, ar jie įsiliejo į bendrą Rusijos gyventojų sistemą (arba, jei kalbame apie daugybę Lenkijos žydų, į bendrą Lenkijos gyventojų sistemą). Atrodo, laikui bėgant padėtis keitėsi; daug kas priklausė nuo kalinių individualaus požiūrio. Daugelis žydų, suimtų ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje, kai buvo pradėtos represijos prieš armijos ir nomenklatūros viršūnę, laikė save pirmiausia komunistais, o jau paskui – žydais. Kaip sakė vienas kalinys, lageriuose „visi tapo rusais – kaukaziečiai, totoriai, žydai".[54]

Vėliau, per karą, kai su lenkais į lagerius atvyko dar daugiau žydų, jie, atrodo, sukūrė savą tautinių ryšių tinklą. Ada Federolf, parašiusi atsiminimus su Ariadna Efron, Marinos Cvetajevos dukterimi, aprašė vieną lagerį, kurio siuvyklai – lagerio sąlygomis itin prabangiai darbo vietai – vadovavo toks Liebermanas. Atvykus naujam transportui, jis eidavo per minią šaukdamas: „Žydų yra, žydų yra?!" Radęs žydų, įtaisydavo juos dirbti savo siuvykloje ir taip išgelbėdavo nuo bendrųjų darbų miškuose. Liebermanas sumanė gudrų planą, kaip padėti rabinams, kurie privalėjo visą dieną melstis. Vienam rabinui sukalė specialią spintą, kurioje šis galėdavo pasislėpti, ir niekas nematė, kad jis nedirba. Kitam rabinui išgalvojo „kokybės kontrolieriaus" darbą. Jį dirbantis rabinas galėjo visą dieną vaikščioti palei eilėmis susėdusias darbininkes, joms šypsodamasis ir pašnibždomis melsdamasis.[55]

Šeštojo dešimtmečio pradžioje, kai Sovietų Sąjungoje ėmė stiprėti oficialus antisemitizmas, kurstomas Stalino liguisto įsitikinimo, jog žydų daktarai kėsinosi jį nugalabyti, žydams vėl pasidarė sunkiau. Vis dėlto net ir tomis dienomis antisemitizmas ne visuose lageriuose buvo vienodas. Ada Purižinskaja, žydė kalinė, suimta per patį „gydytojų sąmokslo" skandalą (jos brolis buvo nuteistas mirties bausme ir sušaudytas už „dalyvavimą sąmoksle nužudyti Staliną"), prisimena „neturėjusi didesnių problemų dėl to, kad yra žydė".[56] O Leonidas Trusas, kitas tuo metu suimtas žydas, pasakoja kitokią istoriją. Jis prisimena, kaip kartą vyresnysis *zekas* jį išgelbėjo nuo siautėjančio antisemito, suimto už prekiavimą ikonomis. Vyresnysis *zekas* sušukęs prekiautojui, kad jis, kuris „perka ir parduoda Kristaus atvaizdą", turėtų pats šito gėdytis.

Vis dėlto Trusas nė nemėgino slėpti esąs žydas, priešingai – jis ant savo batų nupiešė Dovydo žvaigždę, iš tikrųjų dėl to, kad jų niekas nepavogtų. Jo lageryje „žydai, kaip ir rusai, į grupes nesibūrė". Tad jis liko be draugijos. „Blogiausia man... buvo vienatvė, jausmas, kad esu žydas tarp rusų, kad visi turi savo kraštiečių ir draugų, o aš likau visiškai vienas."[57]

Vakarų europiečiams ir Šiaurės amerikiečiams irgi buvo sunku kurti stipresnių ryšių tinklus, nes jų lageriuose buvo labai nedaug. Be to, jie nelabai kuo galėjo vieni kitiems padėti: daugelis jų buvo visiškai sutrikdyti lagerio gyvenimo, nemokėjo rusiškai, neįstengė valgyti duodamo maisto, o gyvenimo sąlygos jiems atrodė nepakeliamos. Pamačiusi, kaip grupė vokiečių moterų mirė Vladivostoko persiuntimo kalėjime, nors joms buvo leidžiama gerti virintą vandenį, rusų kalinė Nina Gagen-Torn tik pusiau juokais rašė: „Jei barakuose gyvena sovietų piliečiai, pripratę prie mūsų maisto, jie gali valgyti sūdytą žuvį, net jei ši pašvinkusi. Bet kai atvyko didelis transportas suimtų Trečiojo Internacionalo narių, visi jie susirgo sunkia dizenterijos forma."[58] Levas Razgonas taip pat gailėjo užsieniečių ir rašė, kad „jie nepajėgė nei ko nors suprasti, nei įsilieti į minią, nemėgino nei prisitaikyti, nei išgyventi. Tik instinktyviai glaudėsi vienas prie kito".[59]

Tačiau vakariečiai (grupė, kuriai priklausė lenkai, čekai ir kiti Rytų europiečiai) turėjo ir šiokią tokią pirmenybę. Jais visi labai žavėjosi, domėjosi, ir kartais tai pasireikšdavo reikalingais ryšiais, kartais dovanotu maistu, kartais – geresniu elgesiu. Antoniui Ekartui, lenkui, kuris buvo mokęsis Šveicarijoje, vietą ligoninėje parūpino prižiūrėtojas, pavarde Ackermanas, kilęs iš Besarabijos. „Faktas, kad buvau vakarietis, palengvino padėtį", nes vakariečiu žmonės domėjosi, norėjo išgelbėti.[60] Flora Leipman, škotė, kurios patėvis rusas įkalbėjo visą šeimą persikelti į Sovietų Sąjungą, naudojo savo „škotiškumą" kitiems kaliniams linksminti:

> Užsitraukdavau sijoną iki kelių, kad jis būtų panašus į kiltą, atsiraitodavau iki kelių kojines. Škotų papročiu persimesdavau per petį antklodę, kepurę pasikabindavau vietoj sporano*. Išdidžiai aidinčiu balsu dainuodavau *Annie-Laurie* ir *Ye Banks and Braes o'Bonnie Doon,* o pabaigdavau visada *God Save the King* – be vertimo.[61]

Ekartas taip pat aprašo, ką reiškė būti rusų intelektualų „smalsumo objektu":

> Specialiai surengtuose, rūpestingai įslaptintuose susirinkimuose su keliais patikimiausiais žmonėmis aš pasakodavau apie savo gyvenimą Ciuriche,

* Kailinis krepšelis, kabantis prie diržo, tradicinės škotų aprangos dalis (vert. past.).

Varšuvoje, Vienoje ir kituose Vakarų miestuose. Mano sportinis švarkas iš Ženevos, mano šilkiniai marškiniai buvo atidžiausiai apžiūrinėjami, nes jie buvo vieninteliai materialūs aukštos gyvenimo kokybės nekomunistiniame pasaulyje įrodymai. Kai kas akivaizdžiai negalėjo patikėti, kai sakiau, kad visa tai lengvai galėdavau nusipirkti už vieno mėnesio atlyginimą, dirbdamas jaunesniuoju inžinieriumi cemento fabrike.
– Kiek kostiumų turėjai? – paklausė vienas žemės ūkio specialistas.
– Šešis ar septynis.
– Tu meluoji! – ištarė ne vyresnis negu 25 metų jaunuolis ir atsigręžė į kitus: – Kodėl mes turime pakęsti šitokias išgalvotas istorijas? Viskam yra ribos, mes ne vaikai.
Man buvo labai sunku išaiškinti, kad Vakaruose eilinis žmogus, kuris bent kiek rūpinasi savo išvaizda, visada stengiasi turėti kelis kostiumus, nes drabužiai geriau laikosi, jei juos kartais pakeiti, o ne nešioji visą laiką. Rusijos inteligentams, retai turėdavusiems daugiau negu vieną kostiumą, tai buvo sunku suvokti.[62]

Johnas Noble'as, amerikietis, suimtas Dresdene, irgi tapo „Vorkutos VIP'u“ ir kitiems kaliniams pasakojo istorijas apie Amerikos gyvenimą, ir juo jie netikėjo. „Džoni, – kartą tarė jam vienas kalinys, – tu nori, kad mes patikėtume, jog Amerikoje darbininkai turi automobilius?“[63]

Nors užsieninė kilmė ir pelnė jiems kitų kalinių susižavėjimą, ji trukdė užmegzti su jais artimesnius ryšius, kurie buvo tokie svarbūs žmonėms, atsidūrusiems lageryje. Leipman rašė: „Net mano naujosios lagerio „draugės“ manęs prisibijojo, nes jų akyse aš buvau užsienietė.“[64] Ekartas kentėjo *lagpunkte*, kuriame jis buvo vienintelis kalinys nerusas: sovietų piliečiai nemėgo jo, o jis nepajėgė prisiversti pamėgti jų: „Mane supo antipatijos, o gal net neapykantos dvasia... jiems kėlė pagiežą faktas, kad aš esu kitoks nei jie. Kiekviename žingsnyje jutau jų nepasitikėjimą ir brutalumą, jų piktą valią ir įgimtą vulgarumą. Turėjau praleisti daug bemiegių naktų saugodamas ir gindamas savo daiktus ir save patį.“[65]

Ir šie jo išgyvenimai gali būti vadinami praeities aidais. Iš Dostojevskio aprašytų lenkų ir rusų nusikaltėlių santykių XIX a. galima daryti išvadą, kad Ekarto protėviai jautė tą patį: „Lenkai (kalbu tik apie politinius nusikaltėlius) elgėsi su jais rafinuotai, įžeidžiamai mandagiai, buvo labai uždari ir niekaip neįstengė nuo katorgininkų nuslėpti savo pasibjaurėjimo jais; katorgininkai, savo ruožtu, puikiai tai suprato ir atsilygindavo tuo pačiu.“[66]

Dar blogesnė padėtis buvo musulmonų ir kitų kalinių iš Vidurinės Azijos bei kai kurių Kaukazo respublikų. Jie būdavo sutrikę ne mažiau už vakariečius, tik dažniausiai neįstengdavo sudominti ar pralinksminti rusų. Vadinamųjų *nacmenų* (nuo rusiškų žodžių *nacionalnyje menšinstva* – tautinės

mažumos) pradėjo rastis lageriuose trečiojo dešimtmečio pabaigoje. Labai daug jų buvo suimta įvedant taiką – ir sovietų valdžią – Vidurinėje Azijoje bei Šiaurės Kaukaze; suimtieji buvo pasiųsti dirbti prie Baltosios jūros kanalo, kur, kaip rašė amžininkas, „jiems viskas atrodo sunkiai suprantama: žmonės, kurie jiems vadovauja, kanalas, kurį reikia kasti, maistas, kurį duoda valgyti“[67]. Nuo 1933 m. daug *nacmenų* dirbo ir kasant Maskvos–Volgos kanalą, kur lagerio viršininkas jų, atrodo, pasigailėjo. Kartą jis net paliepė įkurti *nacmenams* atskirus barakus ir sudaryti iš jų atskiras brigadas, kad jie bent jau galėtų būti tarp saviškių.[68] Vėliau Gustavas Herlingas susidūrė su jais Šiaurės miško paruošų lageryje. Prisimena matydavęs juos kas vakarą lagerio poliklinikoje, laukiančius lagerio gydytojo:

> Net laukiamajame jie sėdėdavo apkabinę skaudamus pilvus, o kai tik užeidavo už pertvaros, prapliupdavo sielvartinga rauda, kurios aimanų negalėjai atskirti nuo skundų laužyta rusų kalba. Nuo jų ligos nebuvo vaistų... jie merdėjo nuo namų ilgesio, nuo troškimo būti gimtoje šalyje, nuo alkio, šalčio, monotoniško sniego baltumo. Jų įkypos akys, nepratusios prie Šiaurės kraštovaizdžių, be paliovos ašarojo, o blakstienos buvo sulipusios į ploną geltonų pūlių juostelę. Tomis retomis dienomis, kai nereikėdavo eiti į darbą, uzbekai, turkmėnai ir kirgizai susirinkdavo barako kampe, apsirengę šventiniais drabužiais, ilgais spalvotais šilkiniais chalatais ir siuvinėtomis tiubeteikomis. Buvo neįmanoma atspėti, apie ką jie taip gyvai susijaudinę šnekučiuojasi, gestikuliuoja, perrėkia vienas kitą ir liūdnai linksi galvomis, tačiau nė kiek neabejojau, kad jie kalba ne apie lagerį.[69]

Nė kiek ne lengviau buvo korėjiečiams (dažniausiai korėjiečių kilmės sovietų piliečiams) arba japonams, kurių po karo gulage ir karo belaisvių stovyklose atsirado stulbinamai daug, 600 000 žmonių. Japonai labiausiai kentėjo nuo maisto, kurio ne tik trūko, bet jis jiems buvo neįprastas ir beveik nevalgomas. Todėl japonai rinko ir valgė tai, kas kitiems kaliniams atrodė nevalgoma: laukines žoles, vabzdžius, vabalus, gyvates ir grybus, kurių rusai nerinkdavo. Kartais juos ištikdavo nelaimės: esama įrašų apie tai, kad japonų kaliniai mirė apsinuodiję laukinėmis žolėmis.[70] Kokie izoliuoti jautėsi japonai lageriuose, galima spręsti iš rusų kalinio atsiminimų; kartą jis lagerio bibliotekoje rado hieroglifais spausdintą brošiūrą, bolševiko Ždanovo kalbą japoniškai. Jis nunešė ją pažįstamam japonui, karo belaisviui. „Pirmą kartą mačiau jį nuoširdžiai džiaugiantis. Vėliau jis man pasakė, kad skaito ją kiekvieną dieną, vien norėdamas nepamiršti gimtosios kalbos.“[71]

Kai kurių kitų Tolimųjų Rytų tautų atstovams pavyko prisitaikyti greičiau. Ne vienuose atsiminimuose minimi gerai organizuoti kinai – vieni iš

jų buvo „sovietiniai“ kinai, gimę SSRS, kiti – legalūs darbininkai, atvykę trečiąjį dešimtmetį, o treti – nelaimėliai, kurie netyčia ar nepagalvoję perėjo labai ilgą Sovietų Sąjungos ir Kinijos sieną. Vienas kalinys prisimena iš pažįstamo kino girdėjęs, kad jis, kaip daug kitų, buvo suimtas, nes sužavėtas vaizdų perplaukė Amūro upę į Sovietų Sąjungos pusę. „Žali ir auksiniai medžiai... stepės buvo tokios gražios! Be to, nė vienas iš tų, kurie iš mūsų krašto perplaukė upę, atgal negrįžo. Manėme, jog dėl to, kad gyvenimas ten labai geras, ir nutarėme perplaukti patys. Vos išlipome, mus suėmė ir pateikė kaltinimus pagal 58 straipsnio 6 dalį – šnipinėjimas. Dešimt metų.“[72]

Lageriuose, kaip prisimena Solženicyno lagerio bičiulis Dmitrijus Paninas, kinai „bendravo tik su saviškiais. Kai mes jų ko nors paklausdavome, jie rodydavo, kad nesupranta klausimo“[73]. Karlo Stajneris atsimena, kad jie labai mokėjo parūpinti saviškiams darbo: „Visoje Europoje kinai garsėja sugebėjimu suktis, o lageriuose jie dirbdavo skalbyklose. Neatsimenu, kad nors viename iš lagerių, kuriuos teko pereiti, būčiau matęs skalbykloje dirbantį bent vieną nekiną.“[74]

Didžiausią įtaką lageriuose turėjo tautinių bendruomenių grupės, kurias sudarė Baltijos valstybių ir Vakarų Ukrainos piliečiai, masiškai suvežti į lagerius per karą ir tuojau po jo (žr. 20 sk.). Ne tokią gausią, tačiau irgi įtakingą bendruomenę sudarė lenkai, ypač lenkų partizanai antikomunistai, atsidūrę lageriuose penktojo dešimtmečio pabaigoje, taip pat čečėnai, kuriuos Solženicynas aprašo kaip „vienintelę tautą, kuri niekada nepasidavė, neišsiugdė dvasinių nuolankumo įpročių“, ir kurie daug kuo skyrėsi nuo kitų kaukaziečių.[75] Šių tautinių grupuočių stiprybę lėmė jų gausumas ir aiškus priešinimasis Sovietų Sąjungai, kurios invaziją į savo šalis jie visi laikė neteisėta. Po karo suimti lenkai, Baltijos valstybių piliečiai ir ukrainiečiai jau turėjo partizaninės ir atviros kovos patirties; kartais jų partizanų organizacijos išlikdavo ir lageriuose. Tuoj po karo generalinis UPA (Ukrainos sukilėlių armijos, vienos iš keleto grupių, tuo metu kovojusių už valdžią Ukrainoje) štabas paskelbė kreipimąsi į visus ukrainiečius, išvežtus į tremtį arba įkalintus lageriuose: „Kad ir kur jūs būtumėte, kasyklose, miškuose ar lageriuose, visada išlikite tokie, kokie buvote anksčiau, išlikite tikrais ukrainiečiais ir tęskite mūsų kovą.“

Lageriuose buvę partizanai sąmoningai padėdavo vieni kitiems ir laukdavo atvykstančių naujokų. Adamas Galinskis, lenkas, per karą ir po karo kovojęs antisovietinės lenkų Armijos Krajovos gretose, rašė: „Mes ypač rūpinomės Armijos Krajovos jaunimu ir palaikėme jų dvasią, aukščiausią žlugdančioje moralinio nuosmukio atmosferoje, kuri buvo apėmusi įvairių tautų atstovus, įkalintus Vorkutoje.“[76]

Vėliau, kai įgijo daugiau galios ir galėjo veikti lagerių valdymą, lenkai, baltai ir ukrainiečiai (panašiai kaip gruzinai, armėnai ir čečėnai) irgi pradėjo kur-

ti tautines brigadas, miegoti vienos tautybės žmonėms skirtuose barakuose ir švęsti tautines šventes. Kartais šios galingos grupuotės sutardavo ir bendradarbiaudavo. Lenkų rašytojas Aleksanderis Watas rašė, kad ukrainiečiai ir lenkai, nuožmūs priešai kare, kuriame abiejų šalių partizanai iki paskutinio kraujo lašo kovėsi už kiekvieną Vakarų Ukrainos teritorijos pėdą, sovietų kalėjimuose bendravo „santūriai, tačiau neįtikėtinai lojaliai: „Mes priešai, bet ne čia".[77]

Pasitaikydavo, kad tautinės grupuotės imdavo konkuruoti – ir tarpusavyje, ir su rusais. Liudmila Chačatrian, suimta už tai, kad pamilo jugoslavų kareivį, prisimena, jog jos lageryje kalėję ukrainiečiai atsisakydavo dirbti su rusais.[78] Kitas liudytojas rašė, kad nacionalinio pasipriešinimo grupėms buvo „būdingas, viena vertus, priešiškumas režimui, o antra vertus – priešiškumas rusams". Edwardas Buca prisimena bendresnio pobūdžio priešiškumą („tik labai retai kalinys padėdavo kitos tautybės kaliniui"[79]), tačiau Pavelas Negretovas, kalėjęs Vorkutoje tuo pačiu metu, kaip ir Buca, sako, jog daugelio tautybių atstovai gerai sutarė, nebent retkarčiais pasiduodavo administracijos darbuotojų „provokacijoms: per savo informatorius šie stengėsi... priversti kivirčytis".[80]

Penktojo dešimtmečio pabaigoje, kai įvairios tautinės grupuotės perėmė iš kriminalinių kalinių faktišką lagerių gyvenimo valdymą, jos kartais susigrumdavo dėl šios valdžios. Marlenas Koralovas prisimena, kad „jos pradėjo kovoti dėl valdžios, nes valdžia labai daug reiškė: pavyzdžiui, buvo labai svarbu, kas kontroliuoja valgyklą, juk virėjas dirbo tiesiogiai savo šeimininkui". Pasak Koralovo, tuo metu įvairių grupuočių jėgų pusiausvyra dar buvo labai netvari, ją galėjo sutrikdyti atvykęs naujas kalinių transportas. Pavyzdžiui, kai į jo *lagpunktą* atvyko grupė čečėnų, jie suėjo į barakus, „numetė visų žmonių daiktus nuo žemutinių gultų tiesiai ant grindų (tame lageryje žemutiniai gultai buvo laikomi „aristokratiškais") ir susikraustė ant jų patys su visais daiktais".[81]

Leonidas Sitko, kuris buvo kalėjęs nacių karo belaisvių stovykloje, o grįžęs į Rusiją tuojau pat vėl buvo suimtas, matė kur kas rimtesnį čečėnų, rusų ir ukrainiečių susirėmimą, įvykusį penktojo dešimtmečio pabaigoje. Ginčas prasidėjo nuo asmeninio brigadininkų kivirčo ir įsiplieskęs „virto karu, visuotiniu karu". Čečėnai surengė rusų barakų puolimą, buvo daug sužeistų. Vėliau visi konflikto vadovai buvo pasodinti į bausmės izoliatorių. Nors kivirčytasi dėl įtakos lageryje, konflikto šaknys buvo susijusios su gilesniais nacionaliniais jausmais, kaip Sitko aiškina: „Baltijos valstybių piliečiai ir ukrainiečiai manė, kad rusai ir sovietai yra tas pats. Nors lageryje kalėjo daugybė rusų, vis tiek jie rusus laikė okupantais ir vagimis."

Prie paties Sitko kartą vidury nakties priėjo grupė žmonių iš Vakarų Ukrainos:

– Tavo pavardė ukrainietiška, – pasakė jie man. – Kas tu toks, išdavikas? Aš jiems paaiškinau, kad užaugau Šiaurės Kaukaze, rusiškai kalbančioje šeimoje, ir pats nežinau, iš kur mano ukrainietiška pavardė. Jie truputį pasėdėjo, paskui išėjo. Tiesa, galėjo mane nužudyti – turėjo pasiėmę peilį.[82]

Viena kalinė, kuri prisiminė, kad tautiniai skirtumai šiaip „nebuvo labai svarbūs“, dar pajuokavo, kad tai galiojo visiems, išskyrus ukrainiečius, kurie paprasčiausiai „nekentė visų kitų“.[83]

Kad ir kaip keista atrodytų, daugelyje lagerių į grupuotes nebuvo susibūrę rusai, tautinė grupė, kuri, kaip skelbia gulago statistika, lageriuose visą laiką sudarė akivaizdžią daugumą.[84] Tiesa, rusai jungdavosi pagal tai, iš kurio miesto ar kurio šalies rajono buvo kilę. Maskviečiai atrasdavo maskviečius, leningradiečiai – leningradiečius, ir panašiai. Vladimirui Petrovui kartą pagalbą suteikė gydytojas, kuris jo paklausė:

– Kas jūs buvote anksčiau?
– Studentas, Leningrade.
– A! Tai jūs mano kraštietis – labai gerai, – ištarė gydytojas ir paplekšnojo man per petį.[85]

Dažnai geriausiai organizuoti ir įtakingiausi buvo maskviečiai. Leonidas Trusas, suimtas dar būdamas studentas, prisimena, kaip vyresni maskviečiai jo lageryje sudarė glaudžią grupę, kuriai jis nepriklausė. Net kai kartą jis norėjo pasiimti knygą iš lagerio bibliotekos, jam teko įtikinėti bibliotekininką, priklausantį tai grupei, kad knygą jam galima patikėti.[86]

Vis dėlto dažniau tokie ryšiai būdavo silpni: kaliniai viso labo gaudavo progą pabendrauti su žmonėmis, prisimenančiais gatvę, kurioje jie kitados gyveno, ar mokyklą, jų kitados lankytą. Kitos tautinės grupuotės kurdavo paramos tinklus, surasdavo naujokams vietas savo barakuose, padėdavo jiems gauti lengvesnius darbus; rusai to nedarė. Ariadna Efron rašė, kad atvykus į Turuchanską, kur ji su kitomis kalinėmis buvo ištremta pasibaigus bausmės laikui, traukinį pasitiko ten jau seniau gyvenantys tremtiniai:

Vienas žydas pasivedėjo į šalį mūsų grupėje buvusias žydes, davė joms duonos, paaiškino, kaip toliau elgtis, ką daryti. Paskui grupę gruzinių pasitiko gruzinas, ir neilgai trukus likome tik mes, rusės, gal dešimt ar penkiolika žmonių. Niekas neatėjo mūsų pasitikti, niekas mums neatnešė duonos, niekas nedavė patarimų.[87]

Tačiau ir rusų kaliniai skyrėsi – tiesa, skirtumai buvo pagrįsti veikiau ideologija, negu tautine tapatybe. Nina Gagen-Torn rašė, kad „dauguma

Vasilijus Žuridas, Aleksandras Pletosu, Grigorijus Maifetas, Arnoldas Karro, Valentina Orlova (iš viršaus į apačią ir iš kairės į dešinę)

Trečiasis dešimtmetis

Kaliniai atvyksta į Kemę, Solovkų persiuntimo lagerį

Moterys renka durpes, Solovkai, 1928 m.

Maksimas Gorkis (viduryje, su medžiagine kepure, paltu ir kaklaraiščiu) 1929 m. lankosi Solovkuose su sūnumi, marčia ir lagerių viršininkais. Fone matyti Sekirkos bažnyčia – bausmės izoliatorius

Solovkų vienuolynas, šių dienų vaizdas

Naftalijus Frenkelis

Ketvirtasis dešimtmetis

Kaliniai skaldo akmenis savadarbiais įrankiais

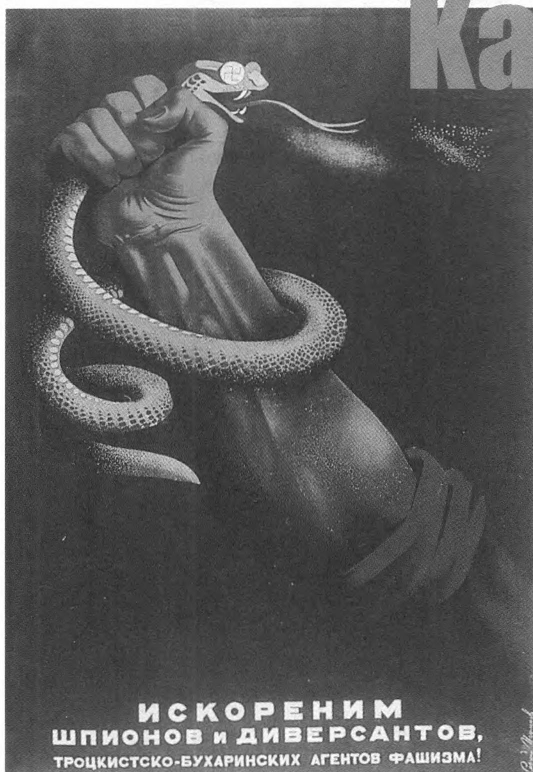

„Viskas buvo daroma rankomis... Rankomis kasėme žemę, vežėme ją karučiais, rankomis kasėme kalvas...“

„Geriausi spartuoliai" – šis plakatas kabojo garbės lentoje

Stalinas ir Ježovas lanko Baltosios jūros kanalą jo užbaigimo proga

Kalintojai

„Su šaknimis išrausime šnipus ir diversantus, trockininkus ir buchKarininkus, fašizmo agentus!" – NKVD plakatas, 1937 m.

„Priešas suimamas darbo vietoje" – sovietų paveikslas, 1937 m.

Keturi lagerių viršininkai, Kolyma, 1950 m. Kalinio duktė ant fotografijos užrašė: „Žudikai!“

Ginkluoti sargybiniai su šunimis

Tremtiniai

Prie močiutės kapo

Vidurinėje Azijoje

Prie žeminės (zemlianka)

Kolymos vaizdas

Vartai į Vorkutos lagpunktą (plakate parašyta: „Darbas SSRS yra garbės ir šlovės reikalas...“)

Darbas

Pjauna malkas

Velka rąstus

Kasa Ferganos kanalą

Kasa anglis

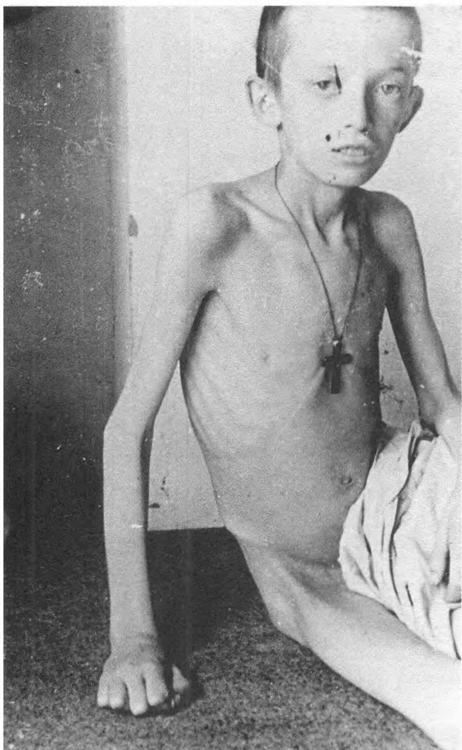
„Kas turi dubenį, pirmas gauna savo porciją“

„Jie išsitatuiruodavo įdegusią odą ir taip patenkindavo savo meninius, erotinius ir net moralinius poreikius“

„Pasiimdavome medinį dubenį, gaudavome po puodelį karšto ir šalto vandens ir mažą luitelį juodo, bjauriai dvokiančio muilo...“

„Dauguma ligonių į ligoninę patekdavo jau gerokai išsekę ir joje mirdavo...“

Lenkų vaikai, nufotografuoti 1941 m., tuojau po amnestijos

Moterys ir vaikai

Gimdyvių palata lageryje: kalinė maitina naujagimį kūdikį

Lagerio darželis: papuošta Kalėdų eglutė

Perpildyti barakai...

...bausmės izoliatorius

moterų lageryje savo likimą ir savo kančias suvokė kaip nelaimingą atsitikimą ir nesistengė ieškoti jo priežasčių". Tiesa, toms, kurios „sugebėjo sau kaip nors paaiškinti tai, kas vyksta, ir tuo paaiškinimu patikėti, buvo lengviau".[88] Dažniausiai paaiškinimą surasdavo komunistai, tai buvo kaliniai, kurie sugebėjo išsaugoti naivumą, kurie ir toliau, nepaisydami gausybės įrodymų, tikėjo, jog aplink vieni priešai ir jų būtina vengti. Ana Andrejeva atsimena, kaip komunistės ieškodavo saviškių: „Jos susirasdavo viena kitą ir laikydavosi drauge, jos buvo tyros sovietų pilietės, o visas kitas laikė nusikaltėlėmis."[89] Susana Pečiora pasakoja, kad atvykusi į Minlagą šeštojo dešimtmečio pradžioje pamatė jas „sėdinčias atokiau nuo kitų ir kartojančias viena kitai: „Mes doros sovietų pilietės, valio Stalinui, mes nekaltos, valstybė netrukus išlaisvins mus iš šitos priešų kompanijos."[90]

Ir Pečiora, ir Irena Arginskaja, tuo metu kalėjusi Kengire, prisimena, kad dauguma šios grupės moterų buvo partijoje aukštas pareigas ėjusios veikėjos, suimtos 1937 ir 1938 m. Beveik visos jos buvo vyresnės. Arginskaja prisimena, kaip jos burdavosi į grupes invalidų lageriuose, kuriuose tebebuvo daug kalinių, suimtų ankstesniais laikais. Ana Larina, sovietų vadovo Nikolajaus Bucharino žmona, irgi buvo suimta tuo metu ir iš pradžių rodė lojalumą revoliucijai. Dar būdama kalėjime ji parašė eilėraštį, skirtą Spalio revoliucijos metinėms:

Ir nors aš esu už geležinių grotų,
Nors mane kamuoja pasmerktųjų sielvartas,
Vis tiek švenčiu šią dieną
Su visa laiminga savo tėvyne.

Šiandien aš iš naujo tikiu,
Kad vėl grįšiu į gyvenimą,
Ir mano komjaunimo gretose
Žygiuosiu su kitais Raudonąja aikšte!

Vėliau Larina šį eilėraštį pavadino „pamišėlės kliedesiais". Bet tada perskaitė jį suimtosioms, senųjų bolševikų žmonoms, ir „jos plojo, susijaudinusios iki ašarų".[91]

Solženicynas skyrė komunistams visą *Gulago archipelago* skyrių, kuriame nelabai geraširdiškai vadino juos „geraminčiais". Jis stebėjosi jų gebėjimu paaiškinti net savo pačių suėmimą, kankinimus ir įkalinimą kaip „labai klastingą užsienio žvalgybų sąmokslą", „milžiniško masto kenkimą", „vietos NKVD pinkles" arba „išdavystę". Kai kurie sugalvojo dar didingesnį paaiškinimą: „Šios represijos būtinos istoriniam mūsų visuomenės vystymuisi."[92]

Vėliau kai kurie ištikimi komunistai parašė atsiminimus, kuriuos mielai skelbė sovietų režimas. Pavyzdžiui, 1964 m. žurnale *Oktiabr* buvo išspausdintas trumpas Boriso Djakovo romanas su tokia įžanga: „Djakovo pasakojimas vertingas tuo, kad tai istorija apie realius sovietų žmones, tikrus komunistus. Sunkiomis sąlygomis jie neprarado žmogiškumo, liko ištikimi partijos idealams ir atsidavę Tėvynei." Vienas iš Djakovo herojų, pavarde Todorskis, pasakoja, kaip jis padėjo NKVD leitenantui rašyti kalbą partijos istorijos klausimais. Arba kaip pasisakė lagerio saugumo karininkui majorui Jakovlevui, kad, nors ir neteisingai suimtas, jis neabejoja esąs tikras komunistas: „Aš komunistas." Majoras pataria jam apie tai garsiai nekalbėti: „Kam garsiai šaukti? Manote, lageryje visi mėgsta komunistus?"[93]

Iš tiesų ne visi: kaliniai, viešai prisipažinę esą komunistai, dažnai buvo įtarinėjami atvirai ar slapta bendradarbiaujantys su lagerio administracijos darbuotojais. Rašydamas apie Djakovą Solženicynas užsimena, kad jo atsiminimuose apie kai ką tyčia nekalbama. Jis klausia: „Mainais *į ką*?" lagerio saugumo karininkas Sokovikovas sutiko slapta išsiųsti Djakovo laiškus, kad jų netikrintų lagerio cenzorius. „Toks draugiškumas – *iš kur* jis atsirado?"[94] Ir iš tiesų dabar, remiantis archyvų duomenimis, paaiškėjo, jog Djakovas visą gyvenimą buvo saugumo agentas, slapyvardžiu Genys, ir kad jis lageryje toliau dirbo informatoriumi.[95]

Vienintelė žmonių grupė, tikėjimo galia pranokusi komunistus, buvo stačiatikiai ir įvairių, taip pat politiškai persekiojamų, protestantiškų Rusijos sektų nariai: baptistai, Jehovos liudytojai ir Rusijoje paplitusios jų atmainos. Ypač regimai jų veikla reiškėsi moterų lageriuose, kur tokios kalinės buvo pramintos *monaškomis* – vienuolėmis. Ana Andrejeva prisimena, kad penktojo dešimtmečio pabaigoje moterų lageryje Mordovijoje „dauguma kalinių buvo tikinčiosios", kurios susitardavo, kad „per katalikų šventes už jas dirbtų stačiatikės, ir atvirkščiai".[96]

Jau anksčiau buvo minėta, kad kai kurių sektų nariai neigė bet kokį bendradarbiavimą su sovietų šėtonu, todėl atsisakydavo dirbti ir pasirašinėti oficialius dokumentus. Gagen-Torn pasakoja apie vieną tikinčiąją, kurią paleido iš lagerio dėl ligos, bet ji atsisakė iš jo išvykti. „Aš nepripažįstu jūsų valdžios, – atsakė ji sargybiniui, kuris jai ketino atiduoti reikalingus dokumentus ir paleisti namo. – Jūsų valdžia neteisėta, ant jūsų pasų Antikristo atvaizdas... Jei aš išeisiu, jūs vėl mane suimsite. Nėra jokios priežasties iš čia išeiti."[97] Aino Kuusinen buvo lageryje su grupe moterų, kurios atsisakė dėvėti drabužius su numeriais, todėl „numeriai buvo užrašyti joms tiesiai ant kūno", ir moterys privalėjo visiškai nuogos eiti į rytinį ir vakarinį patikrinimus.[98]

Solženicynas pasakoja istoriją, kurią įvairiai aprašo ir kiti autoriai, apie grupę religinių sektantų, 1930 m. atgabentų į Solovkus. Jie atmetė viską, kas

buvo kilę „iš Antikristo“ – atsisakė turėti sovietų pasus ir naudotis pinigais. Už bausmę juos išsiuntė į mažą Solovkų salyno salelę ir pažadėjo duoti maisto su sąlyga, kad už jį pasirašys. Jie atsisakė. Po dviejų mėnesių visi mirė iš bado. Laivu atplaukę į salą žmonės, kaip prisimena vienas liudytojas, „rado tik paukščių išlesiotus lavonus“.[99]

Net ir tie sektantai, kurie sutiko dirbti, mažai bendravo su kitais kaliniais, o kartais ir visai atsisakydavo su jais kalbėti. Jie susiburdavo viename barake ir laikydavosi absoliučios tylos arba skirtu laiku melsdavosi ir giedodavo religines giesmes:

Sėdėjau už kalėjimo grotų
Ir prisiminiau, kaip Kristus
Atgailaudamas nuolankiai, švelniai
nešė sunkų savo kryžių į Golgotą.[100]

Kraštutinių tikėjimo formų išpažinėjai dažniausiai kitiems kaliniams keldavo nevienareikšmius jausmus. Arginskaja, ryžtinga pasaulietė, juokais prisimena: „Mes visos negalėjome jų pakęsti, o labiausiai tų, kurios dėl religinių sumetimų atsisakydavo praustis.“[101] Gagen-Torn prisimena, kaip kitos kalinės skųsdavosi tikinčiosiomis, atsisakančiomis dirbti: „Mes dirbame, o jos ne! O duoną tai valgo!“[102]

Vis dėlto tam tikra prasme vyrai ir moterys, kurie atvykę į lagerį iškart tapdavo grupuotės arba religinės sektos nariais, galėjo manyti, kad jiems pasisekė. Kriminalinių nusikaltėlių gaujos, karingos nacionalistų grupės, tikri komunistai ir religinės sektos tiems, kurie joms priklausė, tapdavo tikromis bendruomenėmis, užtikrinančiomis paramą ir bendravimą. Tačiau daugelis politinių ir „paprastų“ kalinių (t. y. gulago gyventojų dauguma) ne taip lengvai įsiliedavo į kokią nors grupę. Jiems buvo daug sunkiau suvokti, kaip gyventi lageryje, daug sudėtingiau prisitaikyti prie lagerio moralės ir lageriuose vyraujančios hierarchijos. Neturėdami ryšių ir grupės paramos, jie privalėjo patys išmokti visų išgyvenimo taisyklių.

15 skyrius

Moterys ir vaikai

> ...kalinė, budėjusi mūsų barake, pasveikino mane šūksniu: „Bėk, pažiūrėk, kas po tavo pagalve!“
> Mano širdis suspurdėjo: nejaugi iš tiesų pagaliau gavau duonos davinį? Nubėgau prie lovos ir sviedžiau šalin pagalvę. Po ja gulėjo trys laiškai iš namų, net trys laiškai! Jau šešis mėnesius nebuvau ničnieko gavusi.
> Pirma mano reakcija, juos pamačius, buvo staigus nusivylimas. O paskui – siaubas.
> Kas man pasidarė, kad duonos gabalėlį pradėjau vertinti labiau, negu mamos, tėvo, vaikų laiškus... Pamiršusi duoną, pradėjau verkti.
>
> Olga Adamova-Šliozberg, „Mano kelionė“[1]

Jos įvykdydavo tas pačias išdirbio normas ir valgė tą pačią skystą sriubą. Jos gyveno tokiuose pačiuose barakuose, važiavo tais pačiais gyvuliniais vagonais. Jų drabužiai buvo beveik tokie pat, batai – tokie pat nepatogūs. Tardytojai su jomis elgėsi visiškai taip pat. Ir vis dėlto moterų išgyvenimai lageriuose skyrėsi nuo to, ką išgyveno vyrai.

Tiesa, daug buvusių kalinių vis dar įsitikinusios, kad lagerių sistemoje būti moterimi – didelis pranašumas. Moterys geriau mokėjo pasirūpinti savimi, susilopyti drabužius, išlaikyti švarius plaukus. Jos iš pažiūros lengviau išsiversdavo su mažu maisto kiekiu, ne taip greit susirgdavo pelagra ir kitomis išsekimo sukeliamomis ligomis.[2] Jos susirasdavo draugių ir padėdavo viena kitai taip, kaip to nedarė vyrai. Margarete Buber-Neumann prisimena, kad viena iš moterų, su ja atsidūrusių Butyrkų kalėjime, buvo suimta apsivilkusi lengva vasarine suknele, per laiką drabužis virto skutais. Kameros moterys pasiryžo pasiūti jai naują suknelę:

> Visos susidėjo ir nupirko pustuzinį šiurkščių nebalintos drobės rusiškų rankšluosčių. Tačiau kaip sukirpti suknelę be žirklių? Truputis išradingumo, ir problema išspręsta. „Iškarpas“ apibrėžė apdegusiu degtuko galu, tada medžiagą sulenkė per liniją, ir per lenkimą kelis kartus brūkštelėjo degančiu

degtuku. Kai medžiagą atlenkė, per liniją ji buvo perdegusi. Siuvimo siūlus kruopščiai ištraukiojo iš kitų drabužių...
Suknelė iš rankšluosčių – kurią siuvo storulei latvei – ėjo iš rankų į rankas; ji buvo dailiausiai išsiuvinėta aplink kaklą, palei rankogalius ir sijono apačioje. Kai suknelė galiausiai buvo baigta, ją sudrėkino ir rūpestingai sulankstė. Laimingoji suknelės savininkė visą naktį ant jos miegojo. Norite tikėkite, norite – ne, bet kai rytą suknelę ištraukė, ji buvo iš tiesų nuostabi, nebūtų gėda ją rodyti madingos drabužių parduotuvės vitrinoje.[3]

Ir vis dėlto kaliniai vyrai dažniausiai mano priešingai – moterys moralės požiūriu smukdavo daug greičiau negu vyrai. Dėl savo lyties jos turėjo ypatingų galimybių gauti geresnį, lengvesnį darbą, o drauge – įgyti lageryje aukštesnį statusą. Dėl to jos sutrikdavo ir nesiorientuodavo atšiauriame lagerio pasaulyje. Antai Gustavas Herlingas rašo apie „juodaplaukę Maskvos operos dainininkę“, kuri buvo suimta už „šnipinėjimą“. Jai skirta tokia griežta bausmė, kad moteris, vos atvykusi į Kargopollagą, iškart buvo paskirta dirbti miške.

Didžiausiai jos nelaimei, jos užsigeidė Vania, žemaūgis *urka*, kuris vadovavo brigadai, jis liepė jai kapoti žieves nuo nukirstų pušies rąstų milžinišku kirviu, kurį moteris vos įstengė pakelti. Vos paeidama, vilkdamasi tvirtiems medkirčiams iš paskos, ji vakare grįžo į zoną, beturėdama jėgų tik nušliaužti į virtuvę pasiimti „pirmo katiliuko“ [mažiausio sriubos davinio]... buvo aiškiai matyti, kad jai kyla karštis, tačiau felčeris buvo Vanios draugas ir neatleido jos nuo darbo...

Galiausiai moteris pasidavė, pirmiausia Vaniai, vėliau „kažkokiam lagerio vadukui“, kuris „už plaukų ištraukė ją iš šiukšlių krūvos ir pasodino už stalo lagerio buhalterijoje“.[4]
Pasitaikydavo dar baisesnių atvejų, Herlingas aprašo ir juos. Pavyzdžiui, jis pasakoja apie jauną lenkaitę, kurią „neoficiali *urkų* žiuri“ labai aukštai įvertino. Iš pradžių

ji eidavo į darbą išdidžiai iškėlusi galvą ir piktais greitais žvilgsniais atbaidydavo visus, išdrįsusius prie jos prisiartinti. Vakarais iš darbo grįždavo jau kuklesnė, bet vis dar neliečiama, saikingai išdidi. Tiesiai iš sargų būdelės eidavo į virtuvę pasiimti savo sriubos porcijos ir per visą naktį neišeidavo iš moterų barako. Todėl neatrodė, kad ji galėtų greitai tapti naktinių lagerio medžioklių auka.

Tačiau visos pastangos nuėjo perniek. Mergina, kelias savaites atidžiai stebėta prižiūrėtojo, kuris jai neleido pavogti nė vienos morkos, nė vienos

supuvusios bulvės iš maisto sandėlio, kuriame ji dirbo, galų gale pasidavė. Vieną vakarą prižiūrėtojas parėjo į Herlingo baraką ir „netaręs nė žodžio nusviedė ant mano gulto suplėšytas kelnaites“. Tai buvo merginą ištikusių permainų pradžia.

> Nuo tos dienos mergina absoliučiai pasikeitė. Ji nebesiskubino imti iš virtuvės sriubos, kaip anksčiau, bet grįžusi iš darbo iki vėlumos slampinėdavo po lagerio zoną tarsi morčiaus katė. Ją galėjo turėti kas tik panorėjęs – ant gultų, po gultais, atskiruose technikos specialistų kabinetuose ar drabužių sandėlyje. Kas kartą sutikusi mane nusisukdavo į šoną ir kietai suspausdavo lūpas. Kartą įėjau į centro bulvių sandėlį ir aptikau ją ant bulvių krūvos su 56-os brigados brigadininku, kuprotu mišrūnu Levkovičiumi; mergina prapliupo raudoti, o vakare, grįždama į lagerį, mažučiais kumščiukais stengėsi sulaikyti ašaras...[5]

Tai Herlingo pateikta dažnai pasakojamos istorijos versija, tačiau reikia pasakyti, kad moterys dažniausiai ją pasakoja šiek tiek kitu požiūriu. Kitą versiją pateikia, pavyzdžiui, Tamara Ružnevic, kurios lagerio „romanas“ prasidėjo laišku, „standartiniu meilės laišku, pačiu tikriausiu lagerio laišku“ nuo Sašos, kuris, turėdamas saugų batsiuvio darbą, priklausė lagerio aristokratijai. Laiškas buvo trumpas ir tiesus: „Gyvenkime kartu, ir aš tau padėsiu.“ Praėjus kelioms dienoms po to, kai laiškas buvo išsiųstas, Saša pasivedėjo Ružnevic į šalį, norėdamas sužinoti atsakymą. „Gyvensi su manimi ar ne?“ – paklausė jis. Ji atsakė – ne. Jis primušė ją metaliniu vamzdžiu. Paskui nunešė ją į ligoninę (kaip batsiuvys, ten turėjo nemažą įtaką) ir paliepė personalui gerai ja rūpintis. Ligoninėje moteris praleido kelias dienas, kol apsigydė žaizdas. Išėjusi iš ligoninės, kurioje turėjo daug laiko viską apgalvoti, ji grįžo pas Sašą. Kitaip jis būtų ją vėl primušęs.

„Taip prasidėjo mano šeimyninis gyvenimas“, – rašo Ružnevic. Nauda iškart buvo akivaizdi. „Mano sveikata pagerėjo, aš avėjau gerais batais, nebereikėjo vilkėti velnias žino kokių skudurų: turėjau naują švarką, naujas kelnes... Net gavau naują kepurę.“ Po daugelio dešimtmečių Ružnevic pavadins Sašą „pirma tikra meile“. Nelaimei, jį netrukus išsiuntė į kitą lagerį, ir ji jo daugiau nebematė. Blogiau buvo tai, kad vyras, kurio dėka Saša buvo perkeltas, irgi jos užsigeidė. Kadangi „nebuvo išeities“, ji pradėjo miegoti ir su juo. Apie jokius meilės jausmus ji neberašo, bet prisimena, kad šis ryšys irgi davė naudos: ji gavo leidimą vaikščioti be sargybinio ir net savo arklį.[6] Ružnevic istoriją, lygiai kaip ir Herlingo papasakotąją, galima vadinti moralės nuosmukio aprašymu. Arba – išgyvenimo istorija.

Administracijos darbuotojų požiūriu, tokių dalykų lageryje neturėjo būti. Iš principo vyrų ir moterų nebuvo galima kalinti tuose pačiuose lageriuose, ir kai kurie kaliniai pasakoja metų metus nė nematę priešingos lyties atstovų. Lagerių viršininkai irgi nelabai norėjo priimti moterų. Jos buvo fiziškai silpnesnės, todėl numušdavo lagerio gamybos rodiklius, dėl to kai kurie lagerių viršininkai mėgindavo jų atsisakyti. 1941 m. vasario mėnesį GULAG'o administracija net išsiuntinėjo laišką visiems NKVD vadovams ir visų lagerių viršininkams, kuriame buvo griežtai nurodyta priimti moteris kalines ir išvardyta, kokius darbus jos gali gerai dirbti. Laiške minima lengvoji pramonė ir tekstilės fabrikai, medžio ir metalo apdirbimas, tam tikri miško paruošų darbai, krovinių pakrovimas ir iškrovimas.[7]

Lageriuose moterų, gal dėl to, kad lagerių viršininkai jų nenorėjo priimti, visad buvo palyginti negausu (kaip ir moterų, kurioms per 1937–1938 m. valymus buvo įvykdyta mirties bausmė). Remiantis oficialiais statistikos duomenimis, pavyzdžiui, 1942 m. moterys sudarė tik 13 proc. gulago kalinių. 1945 m. jų padaugėjo iki 30 procentų: tai lėmė, viena vertus, faktas, kad nepaprastai daug kalinių vyrų buvo paimta į kariuomenę ir išsiųsta į frontą, o kita vertus – neseniai priimtas įstatymas, draudžiantis fabrikų darbininkams palikti darbo vietas, leido suimti labai daug jaunų moterų.[8] 1948 m. moterų lageriuose buvo 22 proc., 1951 ir 1952 m. jų vėl sumažėjo iki 17 procentų.[9] Tačiau net šie skaičiai neatspindi tikros padėties, nes moterims daug dažniau skirdavo bausmę atlikti lengvo režimo „kolonijose“. Didžiuosiuose pramoniniuose Tolimosios Šiaurės lageriuose moterų buvo dar mažiau.

Tačiau faktas, kad moterų lageriuose buvo tiek mažai, reiškė viena – jų, kaip maisto, drabužių ir kitų materialinių vertybių, visada trūko. Administratoriams, susirūpinusiems lagerių gamybos rodikliais, jų vertė buvo vienokia, užtat kaliniams vyrams, sargybiniams ir laisviesiems lagerių darbininkams – visai kitokia. Tuose lageriuose, kuriuose kalinami vyrai ir moterys turėjo galimybių daugiau ar mažiau atvirai susitikti (iš tikrųjų dažniausiai tai reiškė, kad kai kurie vyrai buvo įleidžiami į moterų lagerius), prie moterų dažnai buvo lytiškai priekabiaujama, paprastai už seksą buvo siūlomas maistas ir lengvesnis darbas. Nors gal šis gulago bruožas nėra išskirtinis. Pavyzdžiui, 1999 m. paskelbtame *Amnesty International* pranešime apie moterų kalinių padėtį Jungtinėse Valstijose minimi atvejai, kai prižiūrėtojai ir kaliniai vyrai išprievartaudavo kalines, kai kaliniai, papirkę prižiūrėtojus, buvo įleidžiami pas moteris kalines, kai vyrai prižiūrėtojai nuogai išrengdavo kalines kratoms.[10] Vis dėlto keista socialinė sovietinių lagerių hierarchija lėmė, kad moterys juose buvo kankinamos ir žeminamos daug labiau, negu įprasta net kalėjimuose.

Moters likimas nuo pat pirmųjų dienų labai priklausė nuo jos statuso ir padėties įvairiose lageryje susikūrusiose grupuotėse. Kriminalinių nusikaltėlių pasaulyje moteris supo įmantrių taisyklių bei apeigų sistema ir ypač mažai pagarbos. Pasak Varlamo Šalamovo, „trečios ar ketvirtos kartos nusikaltėlis dar vaikystėje išmoksta niekinti moterį ... moteris, žemesnė būtybė, yra sukurta tik nusikaltėlio gyvuliškiems poreikiams tenkinti, būti jo nešvankių juokų objektu ir leistis viešai mušama, kai jos galvažudys nutaria „pasiautėti". Moterys prostitutės iš esmės „priklausė" aukščiausio statuso nusikaltėliams, jas buvo galima parduoti arba išmainyti, net paveldėti iš brolio arba draugo, šį perkėlus į kitą lagerį arba šiam žuvus. Prireikus pakeisti šeimininką, „dažniausiai abu sandėrio dalyviai susitaria geruoju, prostitutė sutinka miegoti su nauju šeimininku. Nusikaltėlių pasaulyje nebūna *ménages à trois*, kai du vyrai dalijasi viena moterimi. Nebūna ir taip, kad vagilė gyventų su vyru, kuris nėra nusikaltėlis".[11]

Moterys, beje, nebuvo vieninteliai taikiniai. Profesionalių nusikaltėlių pasaulyje homoseksualus seksas, atrodo, buvo organizuotas pagal tas pačias brutalias taisykles. Kai kurie nusikaltėlių pasaulio autoritetai savo svitoje, be lageryje įgytų „žmonų" (arba vietoj jų), laikė jaunus homoseksualius vaikinus. Thomasas Sgovio rašo apie vieną brigadininką, turėjusį „žmoną" vyriškį – jaunuolį, kuris mainais už sekso paslaugas gaudavo papildomo maisto.[12] Tačiau taisykles, vyravusias lagerio homoseksualų pasaulyje, aprašyti sunku, nes atsiminimų autoriai labai retai mini šią temą. Gal taip yra dėl to, kad homoseksualumas Rusijos kultūroje buvo ir iki šiol yra beveik tabu, daug kas tiesiog nenori apie jį rašyti. Be to, atrodo, vyrų homoseksualumas lageriuose reiškėsi tik nusikaltėlių pasaulyje, o kriminaliniai nusikaltėliai atsiminimų beveik nerašė.

Vis dėlto žinome, kad apie aštuntąjį ir devintąjį dešimtmečius sovietų nusikaltėliai buvo sukūrę labai sudėtingas homoseksualaus elgesio etiketo taisykles. „Pasyvieji" homoseksualai buvo niekinami visų kitų kalinių, valgė prie atskiro stalo ir nedrįso kalbėtis su kitais vyrais.[13] Panašios taisyklės, nors apie jas retai kas rašo, kai kur egzistavo jau ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje, kai penkiolikmetis Piotras Jakiras stebėjo atitinkamą reiškinį nepilnamečių nusikaltėlių kameroje. Iš pradžių jis sukrėstas klausėsi, ką kiti berniukai kalba apie savo seksualines patirtis, ir manė, jog jie perdeda,

> tačiau aš klydau. Vienas iš vaikų visą dieną saugojo savo duonos davinį, o vakare paklausė Maškos, kuris visą dieną buvo nieko nevalgęs:
> – Nori atsikąsti?
> – Taip, – atsakė Maška.
> – Tai nusimauk kelnes.

Viskas vyko kampe, sunkiai įžiūrimame pro prižiūrėtojo akutę, tačiau puikiai matomame visiems, esantiems kameroje. Niekas nenustebo, aš irgi apsimečiau nenustebęs. Man būnant toje kameroje, tai kartojosi dar daug kartų; pasyvių partnerių vaidmenį vaidino visada tie patys vaikai. Su jais elgėsi kaip su parijais, neleido gerti iš bendro puodelio ir visokiais būdais žemino.[14]

Keista, tačiau moterų homoseksualizmas lageriuose reiškėsi atviriau, o gal jis dažniau aprašomas. Moterys nusikaltėlės irgi buvo jį apipynusios įvairiomis apeigomis. Lesbietės buvo vadinamos rusų kalbos bendrosios giminės įvardžiu *ono*; jos buvo pasidalijusios į moteriškesnes „kumeles" ir vyriškesnes „vyrus". Pirmosios dažnai būdavo, kaip pasakojama vienuose atsiminimuose, „tikros vergės", kurios rūpinosi savo „vyrais" ir prižiūrėjo jų švarą. Pastarosios pasivadindavo vyriškomis pravardėmis ir beveik visada rūkė.[15] Jos atvirai kalbėdavo apie lesbietiškus ryšius, net dainuodavo dainas:

O, ačiū tau, Staline,
Padarei mane baroniene:
Aš dabar ir karvė, ir jautis,
Ir moteris, ir vyras.[16]

Savo orientaciją jos pabrėždavo ir drabužiais, ir laikysena. Viena lenkė vėliau rašė, kad

tokių moterų poras žino visi, jos nė nemėgina slėpti savo įpročių. Tos, kurios atlieka vyrų vaidmenis, dažniausiai rengiasi vyriškais drabužiais, jų plaukai trumpai kirpti, o rankas jos laiko kelnių kišenėse. Kai tokią meilužių porą staiga apima aistros protrūkis, jos pašoka iš vietų, palieka siuvamąsias mašinas ir vaikosi viena kitą, o tada, karštligiškai bučiuodamosi, griūva ant grindų.[17]

Valerijus Fridas rašo apie kriminalines kalines, kurios, apsirengusios kaip vyrai, apsimetinėjo hermafroditėmis. Viena buvo „trumpai kirpta, daili, su karininko kelnėmis", jos lyties organai, atrodo, tikrai buvo deformuoti.[18] Kita kalinė aprašė lesbiečių atliktą „išžaginimą": ji matė, kaip pora lesbiečių prispaudė po gultais „kuklią, tylią merginą" ir perplėšė jos mergystės plėvę.[19] Intelektualų aplinkoje į moterų homoseksualizmą žiūrėta ne taip atlaidžiai. Viena buvusi politinė kalinė prisimena jį kaip „reto bjaurumo veiksmus".[20] Ir vis dėlto politinių kalinių aplinkoje tokie santykiai egzistavo, nors jie dažniausiai buvo slepiami; neretai jie susiedavo moteris, kurios laisvėje turėjo

vyrus ir vaikus. Susana Pečiora man sakė, kad Minlage, kur daugiausia kalėjo politinės kalinės, lesbietiški santykiai „kai kam padėjo išgyventi".[21]

Dauguma lytinių santykių lageriuose (nesvarbu, ar jie savanoriški, ar priverstiniai, homoseksualūs ar heteroseksualūs) atspindėjo bendrą šiurkščią atmosferą. Jie neišvengiamai vyko atvirai, visiems matant, ir daugelį kalinių tai sukrėsdavo. Poros, būdavo, „palenda po spygliuota viela ir mylisi prie tualetų, tiesiai ant žemės", man pasakojo viena buvusi kalinė.[22] „Bendrieji gultai, skarmalais atitverti nuo kaimynių, buvo klasikinė lagerio aplinka", – rašė Solženicynas.[23] Isaakas Filštinskis kartą vidury nakties prabudo ir gretimoje lovoje pamatė gulinčią moterį. Ji buvo perlipusi per sieną pasimylėti su lagerio virėju. „Tą naktį niekas, išskyrus mane, nemiegojo, visi užgniaužę kvapą atidžiai klausėsi, kas vyksta."[24] Chava Volovič rašė, jog „tai, apie ką laisvėje žmogus šimtą kartų pagalvotų prieš pasiryždamas, čia vyko paprastai, tarsi tarp benamių kačių".[25] Kita kalinė prisimena, kad meilė, ypač vagių, buvo „gyvuliška".[26]

Ir iš tiesų seksas buvo toks viešas, kad į jį žiūrėta kone apatiškai: prievartavimai ir prostitucija kai kuriems kaliniams tapo kasdienybe. Edwardas Buca kartą dirbo lentpjūvėje su moterų brigada. Atvyko grupė kriminalinių kalinių. Jie „čiupo moteris, kuris kurią norėjo, ir pasiguldė jas į sniegą arba prirėmė prie rąstų krūvos. Moterys, atrodo, buvo prie to pratusios ir nė kiek nesipriešino. Jos turėjo savo brigadininkę, bet ir ši neprotestavo prieš tokius trukdymus, netgi atrodė, jog laiko juos savotiška darbo dalimi".[27] Levas Razgonas pasakoja apie labai jauną šviesiaplaukę mergaitę, kurią kartą sutiko šluodamas lagerio medicinos skyriaus kiemą. Jis tada jau buvo laisvasis darbininkas, aplankė pažįstamą gydytoją ir, nors nebuvo alkanas, gavo gerus pietus. Juos atidavė mergaitei, kuri „valgė ramiai ir gražiai, buvo matyti, jog augusi šeimoje". Tiesą sakant, mergaitė Razgonui priminė jo paties dukterį:

> Mergaitė baigė valgyti ir dailiai sukrovė lėkštes ant medinio padėklo. Tada pakėlė suknelę, nusimovė kelnaites, ir, laikydama jas rankoje, atsuko į mane nesišypsantį veidą.
> – Gulomis ar kaip? – paklausė ji.
> Iš pradžių nesupratusi mano atsisakymo, o paskui jo išgąsdinta, ji teisindamasi, vis dar nesišypsodama, pratarė:
> – Niekas be šito manęs nevalgydina...[28]

Kai kuriuose lageriuose pasitaikydavo, kad kai kurie moterų barakai virsdavo beveik atvirai veikiančiais viešnamiais. Solženicynas aprašo vieną, kuris buvo

neįsivaizduojamai purvinas ir apleistas, jame tvyrojo slogi smarvė, o ant gultų nebuvo patalynės. Vyrams buvo oficialiai uždrausta į jį eiti, bet draudimo niekas nepaisė, o valdžia tuo nesirūpino. Ten eidavo ne tik vyrai, bet ir paaugliai, dvylikos trylikos metų berniukai būriais plūdo mokytis... Viskas vyko labai natūraliai, kaip gamtoje, visiems matant, keliose vietose vienu metu. Ten gyvenančią moterį galėjo apsaugoti tik aiškiai matoma senatvė ir akivaizdus bjaurumas – daugiau niekas.[29]

Ir vis dėlto daugelyje atsiminimų, be istorijų apie gyvulišką seksą ir žiaurumus, esama ne mažiau neįtikėtinų pasakojimų apie lageriuose liepsnojusią meilę, kuri kai kada prasidėdavo vien dėl to, kad moterys siekdavo saugumo. Keistos lagerio taisyklės lėmė, kad moterį, kuri susirado „lagerio vyrą", kiti vyrai dažniausiai palikdavo ramybėje; šią sistemą Herlingas pavadino „savotiška lagerio *ius primae noctis*".[30] Ne visada tai buvo lygios „santuokos", kartais padorios moterys gyvendavo su vagimis.[31] Be to, kaip matome iš Ružnevic pasakojimo, ne visada buvo leidžiama rinktis. Vis dėlto nebūtų teisinga tai vadinti prostitucija. Veikiau, kaip rašo Valerijus Fridas, tai buvo santuokos iš išskaičiavimo (*braki po rasčiotu*), „kurios kartais buvo sudaromos ir iš meilės". Net jei šie santykiai užsimegzdavo tik dėl praktinių sumetimų, kaliniai į juos žiūrėjo labai rimtai. „Daugiau ar mažiau nuolatinę savo meilužę *zekas* vadindavo „mano žmona", – rašo Fridas, – o ji sakydavo: „mano vyras". Ir tai nebuvo juokai, nes tokie santykiai lageriuose mūsų gyvenimui suteikdavo žmogiškumo."[32]

Kad ir kaip atrodytų keista, tie kaliniai, kurie dar nebuvo galutinai išsekę ir bado nukamuoti, iš tiesų troško meilės. Anatolijaus Žigulino atsiminimuose pasakojama apie meilės romaną su vokiete, politine kaline, „patenkinta, geraširde, pilkaake, auksaplauke Marta". Vėliau jis sužinojo, kad ji susilaukė kūdikio, kurį pavadino Anatolijumi. (Tai buvo 1951 m. rudenį, o po Stalino mirties buvo paskelbta bendra amnestija įkalintiems užsienio piliečiams, todėl jis mano, kad „Marta ir kūdikis, jei tik jiems nenutiko nieko blogo, grįžo namo"[33].) Lagerio gydytojo Isaako Vogelfangerio atsiminimai kartais labiau primena romaną, kai herojui tenka atsargiai laviruoti tarp pavojingo meilės nuotykio su lagerio viršininko žmona ir tikros meilės džiaugsmų.[34]

Žmonės, netekę visko, taip karštai troško sentimentalių ryšių, kad kartais leisdavosi į platoniškus meilės romanus, santykius palaikydami laiškais. Ypač tai būdinga penktojo dešimtmečio pabaigos ypatingiesiems politinių kalinių lageriams, kur vyrai ir moterys buvo griežtai atskirti. Minlage, viename iš tokių lagerių, vyrai ir moterys siuntinėjo vieni kitiems laiškelius per savo bendrininkus lagerio ligoninėje, kuri buvo bendra abiem lytims.

Išalkę meilės: kaliniai vyrai žiūri pro tvorą į moterų zoną. Yula-Imaro Soosterio piešinys, Karaganda, 1950 m.

Kaliniai įrengė slaptą „pašto dėžutę“ geležinkelio zonoje, kur dirbdavo moterų brigados. Kas keletą dienų moteris, dirbanti prie geležinkelio, apsimesdavo pamiršusi paltą ar kokį kitą daiktą, nueidavo prie pašto dėžutės, paimdavo joje esančius laiškus ir palikdavo kitus. Juos vėliau paimdavo kuris nors iš vyrų.[35] Buvo ir kitų metodų: „Sutartu metu specialus žmogus vienoje iš zonų permesdavo moterų laiškus vyrams, arba vyrų – moterims. Tai buvo „pašto tarnyba“.“[36]

Tokius laiškus, prisimena Leonidas Sitko, rašydavo ant mažyčių popieriaus skiautelių smulkutėlėmis raidėmis. Visi pasirašinėdavo slapyvardžiais: jis buvo Hamletas, jo draugė – Marsietė (*Marsijanka*). Juos „supažindino“ kitos moterys, kurios jam papasakojo, kad ši moteris labai prislėgta, nes iš jos suimant atėmė dar visai mažą kūdikį. Jis pradėjo jai rašyti, o kartą jiems net pavyko susitikti apleistoje šachtoje.[37]

Kiti, ieškodami bent trupučio intymumo, imdavosi visai siurrealistinių metodų. Kengiro ypatingosios paskirties lageryje buvo kalinių (beveik visi iš jų politiniai, netekę galimybės palaikyti ryšius su namuose paliktomis šeimomis, draugais, žmonomis ar vyrais), kurie susikūrė sudėtingus santykius su nė karto nematytais žmonėmis.[38] Kai kurie net susituokdavo, skiriami

tvoros, stovinčios tarp vyrų ir moterų lagerių, nė karto taip ir nesusitikę akis į akį. Moteris stovėdavo savo pusėje, vyras – savo, jie ištardavo įžadus, o kalinys kunigas užfiksuodavo apeigas popieriaus skiautelėje.

Tokio pobūdžio meilės niekaip nepavyko išgyvendinti, net kai lagerio administracija paaukštino tvorą, virš jos ištiesė spygliuotą vielą ir uždraudė kaliniams prie jos artintis. Net Solženicynas aprašydamas šias aklas santuokas trumpam atsisako cinizmo, su kuriuo pasakoja apie kitus lageriuose užsimezgusius santykius: „Šiose santuokose su nepažįstamu žmogumi, esančiu kitapus sienos... aš girdžiu angelų chorus. Tai tarsi nesavanaudiška, tyra dangaus kūnų kontempliacija. Ji pernelyg pakili šiems savanaudiško išskaičiavimo ir šokčiojančių džiazo melodijų laikams...“[39]

Neatskiriama lagerio gyvenimo dalis buvo meilė, seksas, prievartavimai ir prostitucija, savaime suprantama, ir nėštumas bei gimdymai. Gulage, be šachtų ir statybos aikštelių, miško paruošų brigadų ir bausmės izoliatorių, barakų ir gyvulinių vagonų, buvo ir gimdymo namai, ir motinoms su vaikais skirti lageriai, taip pat vaikų darželiai ir lopšeliai.

Ne visi vaikai, galiausiai atsidūrę šiose institucijose, buvo gimę lageriuose. Kai kuriuos „suėmė“ su motinomis. Taisyklės, nurodančios, kaip tokiais atvejais elgtis, taip ir liko neaiškios. 1937 m. paskelbtame operatyviniame orderyje, kuriuo nurodoma suimti „liaudies priešų“ žmonas ir vaikus, aiškiai draudžiama suimti nėščias moteris ir kūdikius maitinančias motinas.[40] O 1940 m. įsake skelbiama, kad motina gali auginti kūdikį iki pusantrų metų, „kol jam dar reikia motinos pieno“, paskui vaiką privalo atiduoti į našlaičių namus arba giminėms.[41]

Iš tikrųjų ir nėščios, ir kūdikius maitinančios moterys buvo suimamos gana dažnai. Kartą lagerio gydytojas, atlikdamas įprastą ką tik atvykusių kalinių patikrinimą, pamatė, jog vienai moteriai prasidėjo sąrėmiai. Ji buvo suimta septintą nėštumo mėnesį.[42] Kitą moterį, Nataliją Zaporožec, išsiuntė transportu, kai ji buvo nėščia aštuntą mėnesį; pasikračiusi traukiniuose ir sunkvežimių kėbuluose, ji pagimdė negyvą kūdikį.[43] Dailininkė ir atsiminimų autorė Jevfrosinija Kersnovskaja pati padėjo priimti kūdikį, kuris gimė traukinyje.[44]

Maži vaikai irgi buvo „suimami“ su tėvais. Viena kalinė, suimta trečiąjį dešimtmetį, parašė kartų skundą Dzeržynskiui, kuriame dėkojo jam už tai, kad „suėmė“ jos trejų metų sūnų, nes kalėjime, kaip ji rašė, vis dėlto geriau negu vaikų namuose, kuriuos ji pavadino „angelų gamybos fabriku“.[45] Per dvi didžiąsias trėmimų bangas – pirmoji vyko ketvirtojo dešimtmečio pradžioje, kai buvo tremiami buožės, antroji – per Antrąjį pasaulinį karą ir netrukus po

jo, kai buvo tremiamos „priešiškos“ tautinės ir nacionalinės grupės, – šimtus tūkstančių vaikų suėmė su tėvais.

Sukrėtimas, kurį patyrė šie vaikai, patekę į nepažįstamą aplinką, išliks visą gyvenimą. Viena lenkė kalinė pasakojo, kad jos kameros kaimynė buvo suimta su trejų metų sūnumi: „Vaikas buvo gerai išauklėtas, jautrus ir tylus. Mes kiek įmanydamos stengėmės linksminti jį visokiomis istorijomis ir pasakomis, bet jis vis pertraukdavo mus klausdamas: „Mes kalėjime, tiesa?“[46]

Po daugelio metų ištremtų buožių vaikas pasakojo apie išmėginimus, patirtus gyvuliniuose vagonuose: „Žmonės sulaukėjo... Kiek dienų mes važiavome, neturiu supratimo. Vagone keli žmonės mirė iš bado. Atvažiavome į Tomską, ten mus išleido, kelias šeimas. Dar iškrovė kelis lavonus, išlaipino vaikus, jaunus žmones ir senius.“[47]

Tačiau pasitaikydavo moterų, kurios nepaisė šių sunkumų ir būdamos lageriuose pastodavo tyčia, net ciniškai. Dažniausiai tai buvo kriminalinės nusikaltėlės arba nuteistosios už smulkius nusižengimus, joms nėštumas leido išvengti sunkių darbų, gauti truputį geresnį maistą ir galbūt pasinaudoti kuria nors iš amnestijų, reguliariai skelbiamų mažus vaikus turinčioms kalinėms. Šios amnestijos (pavyzdžiui, viena buvo paskelbta 1945 m., kita – 1948 m.) dažniausiai nebuvo taikomos moterims, nuteistoms už kontrrevoliucinius nusikaltimus.[48] „Pastojusi moteris galėjo pasilengvinti gyvenimą“, – pasakojo man Liudmila Chačiatrian, mėgindama paaiškinti, kodėl kai kurios moterys mielai sutikdavo miegoti su savo kalintojais.[49]

Kita moteris prisiminė išgirdusi gandus, esą visos vaikų turinčios moterys (kalėjimų žargonu jos buvo vadinamos *mamkomis*) būsią paleistos. Netrukus ji tyčia pastojo.[50] Nadežda Jofė, kalinė, pastojusi, kai jai leido pasimatyti su vyru, rašė, jog kitos Magadano „žindyvių barako“ kalinės tiesiog „neturėjo jokių motiniškų jausmų“ ir palikdavo savo kūdikius, kai tik galėdavo.[51]

Gal nenuostabu ir tai, kad ne visos moterys, pastojusios lageriuose, norėjo išsaugoti nėštumą. GULAG'o administracija, atrodo, taip ir nesugebėjo apsispręsti, leisti kalinėms darytis abortus ar ne: vienoms jie būdavo leidžiami, o kitoms už tai padvigubindavo bausmę.[52] Be to, visiškai neaišku, kaip dažnai jie buvo daromi, nes apie abortus rašoma labai retai: perskaičiusi dešimtis atsiminimų ir išklausiusi daugelį pokalbių sužinojau tik apie du atvejus. Kalbėdamasi su manimi Ana Andrejeva papasakojo apie moterį, kuri „įsismeigė į kūną vinių, atsisėdo prie siuvamosios mašinos ir pradėjo dirbti. Galiausiai ji ėmė srūti kraujais“.[53] Kita moteris aprašo, kaip lagerio gydytojas mėgino nutraukti jos nėštumą:

> Įsivaizduokite tokį vaizdą. Naktis. Tamsu... Andrejus Andrejevičius daro man abortą be instrumentų, tik jodu išteptomis rankomis. Bet jis taip jau-

dinasi, kad nieko neišeina. Aš iš skausmo nebegaliu kvėpuoti, bet kenčiu be jokio garso, kad niekas neišgirstų. „Gana!" – galiausiai sušunku, nebegalėdama iškęsti skausmo, ir procedūra atidedama dviem dienoms. Galų gale viskas pasišalino – gemalas, daugybė kraujo. Todėl aš niekada nebegalėjau tapti motina.[54]

Tačiau buvo moterų, kurios nenorėjo apleisti savo vaikų, ir jos taip pat išgyveno tragediją. Visus pasakojimus apie lageriuose vaikus pagimdžiusių moterų savanaudiškumą atperka Chavos Volovič istorija. Ji buvo politinė kalinė, suimta 1937 m., lageryje jautėsi be galo vieniša ir tyčia norėjo pagimdyti kūdikį. Ypatingos meilės vaiko tėvui Chava nejautė, bet 1942 m. gimė mažoji Eleonora, lageryje, kuriame nebuvo jokių atskirų skyrių vaikus turinčioms moterims.

Mes buvome trys motinos, gavome mažytį kambarėlį šalia barako. Nuo jo lubų ir sienų kaip smėlis byrėjo blakės; kiauras naktis braukdavome jas nuo vaikų. Dienomis turėjome eiti į darbą, palikusios vaikus bet kuriai senei, tą dieną atleistai nuo darbo. Tos moterys ramiausiai suvalgydavo maistą, kurį mes palikdavome vaikams.

Ir vis dėlto Volovič rašo:

Kiaurus metus kiekvieną naktį stovėdavau prie vaiko lovelės, rankiodavau blakes ir melsdavausi. Meldžiau Dievą pratęsti mano kančias dar šimtui metų, jei tik tai leistų man neišsiskirti su dukra. Meldžiau, kad mane paleistų drauge su ja, nesvarbu, net jei būčiau luošė ar elgeta. Meldžiau, kad leistų man ją užauginti, net jei dėl to tektų šliaužioti žmonėms po kojų kaulijant išmaldos. Bet Dievas neišklausė mano maldų. Mano kūdikis vos pradėjo vaikščioti, vos išgirdau jos pirmus žodžius, tą nuostabų širdį šildantį žodį „mama", kai mus, neatsižvelgdami į žiemos šalčius, aprengė skarmalais, įsodino į krovininį vagoną ir perkėlė į „motinų lagerį". Čia mano putnusis angeliukas auksinėmis garbanomis netrukus virto išblyškusia šmėkla mėlynais šešėliais po akimis ir nuo šalčio žaizdotomis lūpomis.

Volovič iš pradžių paskyrė į miško paruošų brigadą, paskui perkėlė dirbti į lentpjūvę. Vakarais ji parnešdavo namo ryšelį malkų, kurį atiduodavo vaikų namų auklėtojoms. Už tai jai kartais leisdavo pasimatyti su dukra ne lankymo valandomis.

Mačiau, kaip rytais auklėtojos kelia vaikus. Smūgiais ir spyriais išstumdavo juos iš šaltų lovelių... kumščiuodavo vaikus, šiurkščiai juos keikdavo,

nutraukdavo naktinius ir nuprausdavo šaltu kaip ledas vandeniu. Vaikai net nedrįso verkti. Jie tik šniurkšėjo tarsi senukai ir dusliais balsais ūkdavo. Tas šiurpus ūkimas ištisas dienas buvo girdėti iš jų lovelių. Vaikai, jau išmokę sėdėti arba šliaužti, gulėdavo ant nugarų, prispaudę kelius prie pilvo, ir keistai ūkė, atrodė, jog girdi prislopintą balandžių burkavimą.

Vienai auklėtojai buvo skiriama prižiūrėti septyniolika vaikų; ji vos spėdavo juos visus pamaitinti ir pakeisti vystyklus, o ką jau kalbėti apie kokį nors kitokį rūpestį.

Auklėtoja atnešė iš virtuvės garuojantį dubenį košės ir išpilstė ją į atskirus indelius. Paskui čiupo arčiausiai esantį kūdikį, užlaužė jo rankas už nugaros, surišo jas rankšluosčiu ir ėmė šaukštą po šaukšto kišti į burnytę karštą košę, neleisdama jam nė praryti, tarsi maitintų kalakučiuką.

Palengva Eleonora ėmė silpti.

Kartais atėjusi ant jos kūnelio pamatydavau kraujosruvų. Niekada nepamiršiu, kaip ji apkabindavo mano kaklą liesomis rankytėmis ir vaitodavo: „Mama, noriu namo!“ Ji nepamiršo pilnos blakių lūšnos, kurioje išvydo dienos šviesą ir kurioje galėjo visą laiką būti su mama...
Mažoji Eleonora, kuriai jau buvo suėję penkiolika mėnesių, netrukus suprato, kad veltui prašosi „namo“. Ji liovėsi prašytis ir pas mane, kai ateidavau aplankyti, tik nusisukdavo tylėdama. Paskutinę jos gyvenimo dieną, kai paėmiau ją ant rankų (man buvo leista dukrą maitinti krūtimi), ji plačiai išplėstomis akimis spoksojo kažkur į tolumą, paskui pradėjo silpnučiais kumštukais mušti mane per veidą, draskyti krūtinę, kandžiotis. Netrukus parodė į savo lovą.
Vakare, kai atėjau nešina malkomis, jos lovelė buvo tuščia. Radau ją nuogą lavoninėje, paguldytą greta kitų kalinių lavonų. Ji šiame pasaulyje gyveno metus ir keturis mėnesius, mirė 1944 m. kovo 3 dieną... Tokia yra istorija apie tai, kaip aš, pagimdydama vienintelį savo vaiką, padariau baisiausią įmanomą nusikaltimą.[55]

GULAG'o archyve išsaugotos tokių lagerio darželių ir lopšelių, apie kuriuos pasakoja Volovič, nuotraukos. Vienas albumas pradedamas įžanga:

Jų stalininėje tėvynėje skaisčiai šviečia saulė. Tauta pilna meilės savo vadams, ir mūsų nuostabūs vaikai laimingi, kaip laiminga visa jauna šalis. Čia, plačiose ir šiltose lovelėse, miega naujieji mūsų šalies piliečiai. Sočiai pavalgę, jie saldžiai miega ir tikrai sapnuoja laimingus sapnus...

Tačiau nuotraukos nedera su panašiais tekstais. Vienoje vaizduojama grupė kūdikius maitinančių motinų su baltomis veidus dengiančiomis marlės kaukėmis (įrodymas, kad lageryje laikomasi higienos taisyklių). Be šypsenų, rimtomis akimis jos sėdi ant suolų ir laiko kūdikius. Kitoje nuotraukoje – vaikai, pavakare einantys pasivaikščioti. Jie surikiuoti eilėmis ir atrodo tokie pat sukaustyti, kaip ir jų motinos. Daugumoje fotografijų matyti, kad vaikų galvos plikai nuskustos, veikiausiai saugantis nuo utėlių, tačiau dėl to jie atrodo tarsi mažyčiai kaliniai, kuriais iš esmės ir buvo laikomi.[56] „Vaikų namai irgi priklausė lagerio teritorijai, – rašė Jevgenija Ginzburg. – Jie turėjo savą sargybos būdelę, savo vartus, savo namukus ir spygliuotą vielą."[57]

GULAG'o administracija Maskvoje negalėjo nežinoti, koks baisus lageryje atsidūrusių vaikų gyvenimas. Mums žinoma, kad lagerių inspektoriai pateikė tokią informaciją: 1949 m. parašytoje ataskaitoje apie moterų padėtį lageriuose kritiškai pažymima, kad iš 503 000 moterų, tuo metu įkalintų gulage, 9 300 buvo nėščios ir dar 23 790 turėjo mažus vaikus. Ataskaitoje, „atsižvelgiant į neigiamą įtaką vaikų sveikatai ir ugdymui", buvo siūloma pirma laiko paleisti į laisvę jų motinas, taip pat visas moteris, kurių vaikai laukė namuose; iš viso tokių moterų – neskaitant recidyviscių ir politinių kalinių, suimtų už kontrrevoliucinę veiklą, – buvo apytikriai 70 000.[58]

Kartais tokias amnestijas paskelbdavo. Tačiau ir tada vaikų, likusių lageriuose, gyvenimas nepagerėdavo. Priešingai – vaikai neprisidėjo prie lagerių gamybos rodiklių, todėl jų sveikata ir gerovė daugelio lagerių viršininkams atrodė antraeilis dalykas. Vaikai visada buvo įkurdinami blogiausiuose, šalčiausiuose, seniausiuose pastatuose. Vienas inspektorius nustatė, kad vieno lagerio vaikų namuose temperatūra niekada nebuvo aukštesnė kaip 11 laipsnių, kitas inspektorius aprašo vaikų namus, kur nuo sienų luposi dažai ir nebuvo jokio apšvietimo, net žibalinių lempų.[59] 1933 m. ataskaitoje iš Siblago pranešama, kad lageriams trūksta 800 porų vaikiškų batų, 700 vaikiškų paltų ir 900 stalo įrankių rinkinių.[60] Be to, su vaikais ne visada dirbo kvalifikuoti asmenys. Net priešingai – darbas darželiuose ir lopšeliuose buvo laikomas „patikimu", todėl dažniausiai atitekdavo profesionalioms nusikaltėlėms. Jofė rašo, kad „jos valandų valandas stovėdavo po laiptais su savo „vyrais" arba tiesiog išeidavo, palikusios vaikus, kurie be maisto ir priežiūros susirgdavo ir net mirdavo".[61]

Motinoms, kurių nėštumas ir taip lageriui brangiai kainavo, nebuvo leidžiama pačioms rūpintis vaikais, žinoma, jei jos apskritai to norėdavo. Moterys privalėjo pagimdžiusios kuo greičiau grįžti į darbą ir turėjo kovoti už pertraukas maitinti kūdikius krūtimi. Dažniausiai jas kas keturias valandas paleisdavo iš darbo penkiolikai minučių, kurias motina galėjo praleisti su vaiku, net nenusivilkusi purvinų darbo drabužių, o paskui turėjo tuojau

pat grįžti, vadinasi, vaikai beveik visą laiką buvo alkani. Kartais nebūdavo net tų penkiolikos minučių. Vienas lagerių inspektorius mini atvejį, kai moteris, užtrukusi darbe, kelias minutes pavėlavo, ir jai buvo uždrausta pasimatyti su kūdikiu.[62] Per vieną pokalbį buvusi lagerio lopšelio vedėja man pasakė (gana atsainiai), kad kūdikius, kurie, jos žodžiais tariant, per tam skirtą pusvalandį neprivalgydavo iki soties, auklėtojos vėliau primaitindavo iš buteliuko.

Ta pati moteris patvirtino kalinių papasakotą dar vieną žiaurumo apraišką: baigusioms maitinti krūtimi motinoms dažnai būdavo uždraudžiama matytis su savo vaikais. Vedėja pasakojo, kad jos lageryje ji pati uždraudusi motinoms eiti pasivaikščioti su savo vaikais, neva kalinės motinos galinčios padaryti jiems žalos. Ji tvirtina kartą mačiusi, kaip motina davusi savo vaikui cukraus, sumaišyto su tabaku, norėdama jį nunuodyti. Kita, pasak jos, tyčia sniege nuavusi vaikui batukus. „Aš buvau atsakinga už vaikų mirtingumą lageriuose, – atsakė ji aiškindama, kodėl stengėsi neleisti motinų prie vaikų. – Tie vaikai buvo motinoms visai nereikalingi, motinos norėdavo juos nužudyti.“[63] Panašia logika veikiausiai vadovavosi ir kitų lagerių viršininkai, kurie draudė motinoms bendrauti su savo vaikais. Tačiau gali būti, kad šis draudimas – dar viena neapgalvoto lagerio administracijos žiaurumo apraiška: rengti motinų pasimatymus su kūdikiais buvo nepatogu, todėl nutarta juos visai uždrausti.

Nesunku numatyti, kokios buvo tokio ankstyvo vaikų atskyrimo nuo motinų pasekmės. Kūdikius skinte skynė infekcinės ligos. Kūdikių mirtingumas buvo labai didelis – toks didelis, kad jį, kaip rašoma ne vienoje tikrinimo ataskaitoje, buvo stengiamasi nuslėpti.[64] Net ir tie vaikai, kurie išgyvendavo kūdikystę, lagerio darželiuose beveik neturėjo galimybių gyventi normalų gyvenimą. Kai kuriems pasisekė – juos prižiūrėjo geraširdiškesnės kalinės. Kitiems nepasisekė. Ginzburg pati dirbo lagerio darželyje, į kurį atvykusi pamatė, kad net vyresni vaikai dar nemoka kalbėti:

> Tik kai kurie keturmečiai gebėjo ištarti po kelis padrikus žodžius. Pagrindinės bendravimo priemonės buvo mykimas, grimasos ir smūgiai. „Kaip jie gali kalbėti? Kas juos mokė? – abejingai paaiškino Ania. – Kūdikių grupėje jie visą laiką tik guli lovelėse. Niekas jų nepaims ant rankų, net jei plyštų beklykdami. Tai draudžiama – galima tik keisti vystyklus, žinoma, jei yra sausų.“

Pamėginusi mokyti savo naujuosius auklėtinius, Ginzburg netrukus pamatė, kad tik vienas kitas vaikas, iš tų, kurie nebuvo praradę ryšio su motinomis, sugebėjo ko nors išmokti. Tačiau ir šių patirtis buvo labai ribota:

– Žiūrėk, – pasakiau Anastasui rodydama namuką, kurį nupiešiau. – Kas čia?
– Barakas, – visiškai aiškiai atsakė mažylis.
Kelis kartus brūkštelėjau pieštuku, ir prie namo atsirado katė. Tačiau jos niekas nepažino, net Anastasas. Vaikai niekada nebuvo matę šio reto gyvūno. Tada aplink namelį nupiešiau tradicinę kaimišką tvorą.
– O kas čia?
– Zona! – džiugiai sušuko Vera.[65]

Sulaukusius dvejų metų vaikus perkeldavo iš lagerių lopšelių į įprastus vaikų namus. Kai kurios motinos tuo džiaugdavosi, nes vaikai gaudavo progą ištrūkti iš lagerio. Kitos priešinosi, žinodamos, kad jas gali tyčia ar netyčia perkelti į kitą lagerį, toliau nuo vaikų, kurių pavardes netruks pakeisti arba pamiršti: tada bus nebeįmanoma su jais bendrauti ir net jų surasti.[66] Kartais taip nutikdavo ir įprastų vaikų namų vaikams. Valentina Jurganova, Pavolgio vokiečių buožių duktė, buvo atiduota į vaikų namus, kuriuose kai kurie vaikai buvo tokie maži, jog nežinojo savo pavardžių, o auklėtojos tokios išsiblaškiusios, kad jų neatsiminė. Ji man papasakojo, kad vieną mergytę paprasčiausiai pervadino Kaštanova, nes parke už vaikų namų augo labai daug kaštonų.

Po daugelio metų kita buvusi vaikų namų auklėtinė aprašė širdį draskančias nesėkmingas, visą gyvenimą trukusias tikrųjų tėvų ir tikrojo vardo paieškas: jos gimtajame rajone nebuvo įregistruotas vaikas, gimęs tokia pavarde, kokia įrašyta jos pase, o ji pati buvo per maža, kad prisimintų tikrąją pavardę. Vis dėlto atmintyje išliko keletas detalių: „Mama sėdi prie siuvamosios. Aš prašau adatos su siūlu... Aš sode... O vėliau... Kambaryje tamsu, lova man iš dešinės tuščia, kažkas atsitiko. Kažkodėl esu viena. Labai baisu.“[67]

Nenuostabu, kad kai kurios motinos, atėmus iš jų vaikus, „verkė ir rėkė, kitos elgėsi tarsi pamišėlės, jas uždarydavo į bunkerį, kad nusiramintų“. Vaikui dingus, beveik nelikdavo vilties vėl su juo pasimatyti.[68]

Lageriuose gimusių vaikų gyvenimas retai iš esmės pagerėdavo iš jų išėjus. Lagerių augintiniai įsiliedavo į minią vaikų, perkeltų į vaikus namus suėmus jų tėvus – dar viena nukentėjusių vaikų kategorija. Beveik visi valstybės išlaikomi vaikų namai buvo ypač perpildyti, nešvarūs, trūko personalo, o gyventi juose dažnai buvo pavojinga. Buvusi kalinė prisimena, su kokiomis viltimis ir jausmais jos lageris išlydėjo grupę kalinių vaikų į miesto prieglaudą – ir koks apėmė siaubas sužinojus, kad visi vienuolika mirė per ligos epidemiją.[69] Dar 1931 m., per patį kolektyvizacijos įkarštį, Uralo vaikų namų vadovai rašė kupinus nevilties laiškus srities valdžios atstovams, melsdami padėti pasirūpinti tūkstančiais buožių vaikų, likusių našlaičiais:

12 kvadratinių metrų kambaryje gyvena 30 berniukų. 38 vaikai turi septynias lovas, kuriose miega „recidyvistai". Du aštuoniolikmečiai išardė elektros instaliaciją, apvogė parduotuvę ir geria su direktore... vaikai miega ant nešvarių grindų, lošia kortomis, pasidarytomis iš „Vado" iliustracijų, rūko, laužo langų grotas ir perlipa užtvarą, mėgindami pabėgti.[70]

Kitoje prieglaudoje, skirtoje buožių vaikams,

vaikai miega ant grindų, jiems trūksta batų... kartais vandens nebūna kelias dienas. Vaikai blogai maitinami, pietums gauna tik vandens ir bulvių. Lėkščių ar dubenėlių nėra, valgo iš samčių. 140 žmonių turi vieną puodelį, trūksta šaukštų, valgo paeiliui arba rankomis. Šviesos nėra, visuose namuose viena lempa, bet žibalo irgi nėra.[71]

1933 m. vaikų namai, įsikūrę netoli Smolensko, pasiuntė į Maskvą vaikų reikalų komisariatui tokią telegramą: „Nutrauktas maisto tiekimas vaikų namams. Šimtas vaikų badauja. Organizacija atsisako išduoti davinį. Pagalbos nėra. Skubiai imkitės priemonių."[72]

Laikui bėgant mažai kas pasikeitė. 1938 m. išleistame NKVD įsake minimi vaikų namai, kuriuose keli berniukai išprievartavo dvi aštuonmetes mergaites, kituose – 212 vaikų turi dvylika šaukštų ir dvidešimt lėkščių ir miega su drabužiais bei batais, nes neturi naktinių drabužių.[73] 1940 m. Nataliją Saveljevą, kurios tėvai buvo suimti, iš vaikų namų „pagrobė" ir įvaikino šeima, kuriai reikėjo tarnaitės. Taip Saveljeva buvo atskirta nuo sesers, kurios paskui nebesurado.[74]

Suimtų už politinius nusikaltimus žmonių vaikams tokiuose vaikų namuose buvo ypač sunku, su jais dažnai elgtasi blogiau, negu su drauge gyvenančiais paprastais našlaičiais. Vaikams (pavyzdžiui, dešimtmetei Svetlanai Kogtevai) liepdavo „pamiršti savo tėvus, nes jie yra liaudies priešai".[75] NKVD pareigūnams, kurie prižiūrėjo tokius vaikų namus, buvo prisakyta būti labai budriems ir stebėti kontrrevoliucionierių vaikus, užtikrinti, kad šie negautų jokių lengvatų ar privilegijų.[76] Dėl šios taisyklės Piotras Jakiras, suėmus jo tėvus, vaikų namuose išbuvo vos tris dienas. Per tą laiką jis spėjo išgarsėti kaip „išdavikų vaikų" vadas ir, nors buvo tik keturiolikos metų, jį suėmė, perkėlė į kalėjimą, o galiausiai išsiuntė į lagerį.[77]

Dažniausiai politinių kalinių vaikams tekdavo išgyventi patyčias ir atstūmimą. Vienas kalinys prisimena, kad, atvykus į prieglaudą „priešų" vaikams, buvo paimami jų pirštų atspaudai, kaip tikrų nusikaltėlių. Mokytojai ir auklėtojai baiminosi rodyti jiems bent kiek daugiau simpatijos – nenorėjo būti apkaltinti palankumu „priešams".[78] Pasak Jurganovos, suimtų tėvų vaikai

buvo laikomi „priešais“ ir dėl to kęsdavo negailestingas patyčias, todėl pati Jurganova tyčia pamiršo vokiečių kalbą, kuria kalbėjo vaikystėje.[79]

Tokiomis aplinkybėmis net išsilavinusių tėvų vaikai netrukdavo įgyti nusikaltėlių įpročių. Vladimiras Glebovas, garsaus bolševiko Levo Kamenevo sūnus, buvo vienas iš tokių vaikų. Kai Glebovui buvo ketveri metai, suėmė jo tėvą, o jį patį „ištrėmė“ į specialią vaikų prieglaudą Vakarų Sibire. Joje apie 40 proc. vaikų sudarė „priešų“ vaikai, apie 40 proc. – nepilnamečiai nusikaltėliai, o likę 20 proc. buvo čigoniukai, suimti už tokį nusikaltimą, kaip klajonės. Rašytojui Adamui Hochschildui Glebovas paaiškino, kad politinių kalinių vaikams net buvo naudinga anksti susidurti su jaunais nusikaltėliais:

> Mano draugelis mane išmokė keleto dalykų, kurie vėliau labai padėjo, kai prireikė apsiginti. Štai čia turiu vieną randą, čia – kitą... kai tave puola su peiliu, reikia žinoti, kaip duoti atkirtį. Pagrindinis principas – pulti pirmam, nesileisti, kad tau smogtų. Tokia buvo mūsų laiminga sovietinė vaikystė![80]

Vis dėlto kai kuriuos vaikus išgyvenimai, patirti prieglaudose, sužalojo visam laikui. Viena moteris, grįžusi iš tremties, susirado savo dukrą. Mergaitė buvo aštuonerių metų, tačiau ji beveik nemokėjo kalbėti, puldavo prie maisto ir apskritai elgėsi kaip laukinis žvėrelis, kuriuo ją pavertė gyvenimas prieglaudoje.[81] Kita moteris, išėjusi į laisvę po aštuonerių metų lagerio, nuvyko į prieglaudą pasiimti vaikų, bet šie atsisakė eiti su ja. Vaikai buvo išmokyti, kad jų tėvai – „liaudies priešai“, neverti nei meilės, nei užuojautos. Jiems buvo nurodyta neiti gyventi su motina, „jei ši kada nors norės pasiimti“, ir jie patys nebenorėjo gyventi su tėvais.[82]

Nenuostabu, kad vaikai dažnai būriais bėgdavo iš šių prieglaudų. Atsidūrę gatvėse, jie netrukus pakliūdavo į nusikaltėlių pasaulio tinklus. O tada ydingas ratas užsidarydavo. Anksčiau ar vėliau jie ir patys veikiausiai atsidurdavo kalėjimuose.

Iš pirmo žvilgsnio 1944–1945 m. NKVD metinė vienos lagerių grupės, kuriai priklausė aštuoni Ukrainoje įsikūrę lageriai, veiklos ataskaita neatrodo kuo nors ypatinga. Ataskaitoje minima, kurie lageriai įvykdė penkmečio planą, kurie – ne. Joje giriami kaliniai darbo spartuoliai. Griežtai primenama, kad daugelyje lagerių maistas labai prastas ir vienodas. Palankiai užsimenama, kad per ataskaitinį laikotarpį tik viename lageryje buvo kilusi ligos epidemija, ir tik tada, kai į jį iš perpildyto Charkovo kalėjimo buvo perkelti penki kaliniai.

Tačiau iš kelių ataskaitoje paminėtų smulkmenų galima nustatyti ypatingą šių aštuonių Ukrainos lagerių pobūdį. Pavyzdžiui, inspektorius skundžiasi, kad viename lageryje trūksta „vadovėlių, parkerių, sąsiuvinių, pieštukų". Be to, kritikuojamas kai kurių kalinių polinkis pralošti maisto davinius, kartais net keliems mėnesiams į priekį; atrodo, jaunesni lagerio gyventojai buvo dar labai nepatyrę, kad galėtų lygiomis lošti su vyresniais.[83]

Aštuoni paminėti lageriai – tai aštuonios Ukrainos vaikų kolonijos. Ne visų vaikų, kurie pakliūdavo į GULAG'o jurisdikciją, tėvai buvo suimti. Dalis vaikų lageriuose atsidurdavo už savo pačių darbus. Jie padarydavo nusikaltimus, juos suimdavo ir išsiųsdavo į specialius nepilnamečiams skirtus lagerius. Šiems vadovavo tie patys biurokratai, kaip ir suaugusiųjų lageriams; ir patys lageriai daugeliu požiūrių priminė suaugusiųjų lagerius.

Iš esmės šios „vaikų kolonijos" buvo sukurtos vadinamiesiems *bezprizornikams*, beglobiams – našlaičiams, pamestinukams ir gatvių vaikams, atskirtiems nuo tėvų ar pasimetusiems per ilgus pilietinio karo, bado, kolektyvizacijos ir masinių suėmimų metus. Ketvirtojo dešimtmečio pradžioje šie gatvių vaikai tapo įprastu reginiu sovietų miestų geležinkelio stotyse ir parkuose. Rusų rašytojas Victoras Serge'as juos aprašo taip:

> Mačiau juos Leningrade ir Maskvoje, gyvenančius kanalizacijos vamzdžiuose, faneros kioskuose, kapinių rūsiuose, kuriuose jie buvo vienvaldžiai šeimininkai; naktimis besirenkančius viešuosiuose tualetuose; keliaujančius ant traukinių vagonų stogų arba įlindusius po jais. Iš ten jie, įkyrūs, pajuodę nuo prakaito, kaulydavo iš keleivių kelių kapeikų ir nuolat tykodavo progos pavogti lagaminą...[84]

Šių vaikų buvo tiek daug, jie kėlė tiek problemų, kad 1934 m. GULAG'as įkūrė suaugusiųjų lageriuose pirmuosius vaikų dalinius, kurių tikslas buvo užtikrinti, kad suimtų tėvų vaikai nesibastytų po gatves.[85] Truputį vėliau, 1935 m., gulage nutarta įkurti ir specialias vaikų kolonijas. Per masinius reidus vaikai buvo gaudomi gatvėse ir siunčiami į kolonijas, kuriose turėjo gauti išsilavinimą ir įsilieti į darbininkų gretas.

1935 m. sovietų valdžia taip pat išleido įstatymą, kuris skandalingai pagarsėjo, nes leido vaikus nuo dvylikos metų teisti pagal tas pačias nuostatas, kaip ir suaugusiuosius. Nuo to laiko valstietės mergaitės, suimtos už tai, kad pavogė kelias javų varpas, ir „liaudies priešų" vaikai, įtariami padėję tėvams, buvo siunčiami į nepilnamečių kalėjimus su mažametėmis prostitutėmis, kišenvagiais, gatvių valkatomis ir kitais.[86] Vienoje ataskaitoje rašoma, kad ketvirtąjį dešimtmetį NKVD agentai suėmė dvylikametę totorę, pasimetusią nuo motinos geležinkelio stotyje ir visiškai nemokančią rusų kalbos. Mer-

gaitę vieną ištrėmė į Tolimąją Šiaurę.[87] Sovietų Sąjungoje vaikų nusikaltėlių buvo tiek daug, kad 1937 m. NKVD įkūrė „specialaus režimo" vaikų namus, skirtus vaikams, kurie reguliariai pažeisdavo paprastų vaikų namų tvarkos taisykles. 1939 m. paprastų našlaičių nebesiųsdavo į vaikų kolonijas. Jos jau buvo skirtos mažamečiams nusikaltėliams, kuriuos nuteisė teismai arba „ypatingoji komisija" (*osoboje soveščianije*).[88]

Nors ir buvo grasinama bausti griežtesnėmis bausmėmis, nepilnamečių nusikaltėlių nuolat daugėjo. Per karą atsirado ne tik našlaičių, bet ir pabėgėlių, niekieno neprižiūrimų vaikų, kurių tėvai kovėsi fronte, o motinos po dvylika valandų per dieną dirbo fabrikuose. Susiformavo ir visai nauja mažamečių nusikaltėlių kategorija – nepilnamečiai darbininkai, pabėgę nuo darbo fabrike (kartais dėl to, kad fabrikus evakuodavo iš vietų, kuriose gyveno vaikų šeimos) ir taip pažeidę karo meto įstatymą „Dėl savavališko pasitraukimo iš darbo karinės pramonės įmonėse".[89] Remiantis pačios NKVD statistiniais duomenimis, vaikų „priėmimo centrai" 1943–1945 m. priėmė neįsivaizduojamą skaičių benamių vaikų: 842 144. Daugelis jų buvo nusiųsti atgal pas tėvus, į vaikų namus arba profesines mokyklas. Tačiau nemažai (kaip rodo statistiniai duomenys – 52 830) įkurdinta „mokymo ir darbo kolonijose". Pavadinimu „mokymo ir darbo kolonija" stengtasi pridengti tai, ką iš tikrųjų buvo galima vadinti vaikų koncentracijos stovykla.[90]

Elgesys su vaikais, atsidūrusiais nepilnamečių kolonijoje, daugeliu požiūrių beveik nesiskyrė nuo to, kaip buvo elgiamasi su jų tėvais. Vaikus suimdavo ir gabendavo pagal tas pačias taisykles, buvo tik dvi išimtys: vaikai turėjo būti laikomi atskirai nuo suaugusiųjų ir jų neliepta šaudyti, jei mėgins pabėgti.[91] Vaikai sėdėjo tuose pačiuose suaugusiųjų kalėjimuose, atskirai nuo suaugusiųjų, bet tokiose pat nešvariose kamerose. Vienas inspektorius aprašo tokias kameras, ir šis aprašymas iki skausmo pažįstamas: „Sienos nešvarios, ne visi kaliniai turi gultus ar čiužinius. Jie visai neturi paklodžių, pagalvių užvalkalų, antklodžių. Penktoje kameroje išmuštas langas, jis užkimštas pagalve, o keturioliktoje kameroje vienas langas visai neužsidaro."[92] Kitoje ataskaitoje nepilnamečių kalėjimai vadinami „neatitinkančiais higienos reikalavimų", juose nėra karšto vandens, trūksta paprasčiausių rakandų, pavyzdžiui, puodelių, dubenėlių ar taburečių.[93]

Kai kuriuos nepilnamečius nusikaltėlius ir tardydavo kaip suaugusius. Keturiolikmetis Piotras Jakiras, suimtas našlaičių prieglaudoje, iš pradžių buvo nugabentas į suaugusiųjų kalėjimą ir ten tardytas kaip paprastas suaugęs kalinys. Tardytojas jį kaltino „subūrus anarchistų kavalerijos gaują, kurios tikslas buvo veikti Raudonosios armijos užnugaryje"; įrodymu buvo laikoma Jakiro aistra jodinėti. Galiausiai Jakiras buvo nuteistas kaip „visuomenei pavojingas elementas".[94] Jerzis Kmiecikas, šešiolikmetis lenkas, suimtas, kai mėgino

pereiti sovietų sieną ir patekti į Vengriją (tai buvo 1939 m., sovietams okupavus Lenkiją), irgi buvo tardomas kaip suaugęs. Jis buvo verčiamas valandų valandas stovėti arba sėdėti ant taburetės be jokių atramų, valgyti gaudavo sūrios sriubos ir negaudavo vandens. Tardytojas, be kita ko, norėjo sužinoti, „kiek jam sumokėjo ponas Churchillis už suteiktą informaciją". Kmiecikas nežinojo, kas tas Churchillis, ir paprašė klausimą paaiškinti.[95]

Archyvuose išliko ir penkiolikmečio Vladimiro Morozo, kaltinamo prieglaudoje organizavus „kontrrevoliucinę veiklą", tardymo protokolai. Morozo motina ir septyniolikmetis vyresnysis brolis jau buvo suimti. Jo tėvas buvo sušaudytas. Morozas rašė dienoraštį, kurį surado NKVD. Tame dienoraštyje jis demaskavo „melą ir šmeižtą", regimą visur aplink: „Jeigu kas nors prieš dvylika metų būtų įmigęs ir tik dabar staiga pabustų, permainos, įvykusios per tą laiką, jį sukrėstų." Morozas buvo nuteistas trejiems metams lagerio, bet 1939 m. kalėjime mirė.[96]

Tai ne pavieniai atvejai. 1939 m., kai sovietų spauda pranešė apie kelis NKVD pareigūnus, suimtus už tai, kad tardydami išgaudavo melagingus prisipažinimus, Sibiro laikraštyje pasirodė pasakojimas apie bylą, kurioje buvo kaltinami 160 vaikų, daugiausia nuo dvylikos iki keturiolikos metų amžiaus, buvo ir dešimtmečių. Keturi NKVD ir prokuratūros darbuotojai buvo nuteisti penkeriems–dešimčiai metų kalėjimo už šių vaikų tardymą. Prisipažinimai išgauti „palyginti lengvai". Istorikas Robertas Conquestas rašo: „Dešimtmetis po vieną naktį trukusio tardymo prisipažino dalyvavęs fašistinėje organizacijoje, į kurią įstojo būdamas septynerių."[97]

Vaikai, atsidūrę kalėjimuose, turėjo paklusti negailestingos vergų darbo sistemos reikalavimams. Nors vaikų kolonijos retai steigtos atšiauriausio klimato zonoje, greta miškų kirtimo ar kalnakasybos lagerių, vis dėlto penktąjį dešimtmetį Tolimosios Šiaurės Norilsko lageryje buvo ir vienas vaikams skirtas *lagpunktas*. Dalis kalinių (iš viso jų buvo 1 000) dirbo Norilsko plytų fabrike, kiti valė sniegą. Tarp jų buvo keli dvylikos, trylikos ir keturiolikos metų vaikai, tačiau daugumą sudarė penkiolikmečiai ir šešiolikmečiai: vyresnius nepilnamečius nusikaltėlius greitai perkeldavo į suaugusiųjų lagerius. Daug inspektorių skundėsi sąlygomis Norilsko vaikų kolonijoje, ir ją galiausiai perkėlė į kitą SSRS vietą, labiau į pietus, tačiau daugybė jaunųjų kalinių jau buvo nukentėję nuo tų pačių šalčio ir prastos mitybos sukeltų ligų, kurios kamavo suaugusius kalinius.[98]

Tipiškesnė yra Ukrainos ataskaita, kurioje aiškinama, kad Ukrainos vaikų darbo kolonijų vaikai paskirti į medžio bei metalo apdirbimo ir siuvimo fabrikus.[99] Kmiecikas kalėdamas vaikų kolonijoje Ukrainoje, netoli Žitomiro, dirbo baldų fabrike.[100] Vis dėlto kolonijose dažniausiai buvo laikomasi tų pačių taisyklių, kaip ir suaugusiųjų lageriuose. Reikėjo įvykdyti gamy-

bos planus ir individualias išdirbio normas, reikėjo laikytis režimo. Viename 1940 m. paskelbtame NKVD įsake vaikams nuo dvylikos iki šešiolikos metų numatoma keturių valandų darbo diena ir dar keturias valandas reikalaujama skirti mokymuisi. Tas pats įsakas nurodo, kad vaikai nuo šešiolikos iki aštuoniolikos metų dirbtų aštuonias valandas per dieną, o mokymuisi skirtų po dvi valandas.[101] Norilsko lageryje šio režimo nesilaikyta, nes ten visai nebuvo mokyklos.[102]

Nepilnamečių kolonijoje, kurioje kalėjo Kmiecikas, buvo tik vakarinė mokykla. Joje jis, be kita ko, sužinojo, kad „Anglija yra sala Vakarų Europoje... Ją valdo lordai, vilkintys raudonus apsiaustus baltomis apykaklėmis. Jiems priklauso darbininkai, kurie nuolatos triūsia, gaudami už tai labai menką atlygį".[103] Žinoma, vaikai į kolonijas buvo surenkami ne mokytis: 1944 m. Berija išdidžiai pranešė Stalinui, kad gulago nepilnamečių kolonijos daug prisidėjo prie karo pramonės ir pagamino minų, granatų bei kitų gaminių už 150 milijonų rublių.[104]

Be to, vaikus veikė ta pati suaugusiesiems taikoma lagerių propaganda. Ketvirtojo dešimtmečio pabaigos lagerių laikraščiuose rašoma apie vaikus stachanovininkus ir karštai giriami „trisdešimtpenketukininkai" (gatvių vaikai, pasodinti į lagerius pagal 1935 m. įstatymą), šlovinami susipratėliai, kuriuos perauklėjo sunkus fizinis darbas. Tuose pačiuose laikraščiuose vainojami vaikai, nesuprantantys, kad „reikia pamiršti praeitį, kad metas pradėti naują gyvenimą... Jie mėgsta dažnai lošti kortomis, girtauja, chuliganiškai elgiasi, atsisako dirbti, vagiliauja..."[105] Kovojant su paauglių „parazitizmu", vaikai buvo verčiami dalyvauti panašioje į suaugusiųjų kultūrinėje ir auklėjamojoje veikloje, dainuoti tas pačias stalinines dainas.[106]

Galiausiai vaikai patirdavo tokį patį kaip suaugusieji psichologinį spaudimą. 1941 m. paskelbta NKVD direktyva nurodo sukurti NKVD vaikų kolonijose ir vaikų priėmimo centruose „operatyvinį agentų tinklą" (*agenturno-operativnoje obsluživanije*). Pasklido gandai apie kontrrevoliucines lagerių darbuotojų ir juose kalinčių vaikų, ypač tų, kurių tėvai nuteisti už kontrrevoliucinę veiklą, nuotaikas. Vieno lagerio vaikai net surengė vietinį sukilimą. Jie užėmė valgyklą, ją nusiaubė ir užpuolė sargybinius, šešis sužeidė.[107]

Nepilnamečiams skirtų lagerių kaliniams pasisekė tik vienu požiūriu: jiems neteko kaip kitiems vaikams atsidurti paprastuose lageriuose tarp paprastų suaugusių kalinių. Iš tiesų nuolatos didėjantis nepilnamečių skaičius suaugusiųjų lageriuose, lygiai kaip ir begalė nėščių moterų, lagerių viršininkams kėlė nuolatinį rūpestį. 1935 m. spalį Genrichas Jagoda visus lagerių viršininkus piktai išbarė: „Nors aš ir nurodžiau, nepilnamečiai kaliniai ir toliau ne siunčiami į nepilnamečiams skirtas darbo kolonijas, bet kalinami kalėjimuose su suaugusiaisiais." Jis rašė, kad, naujausiais duomenimis,

paprastuose kalėjimuose tebėra 4 305 nepilnamečiai.[108] Po trylikos metų, 1948 m., prokuratūros inspektoriai ir toliau skundėsi, kad suaugusiųjų lageriuose tebėra pernelyg daug mažamečių kalinių, kuriems suaugę nusikaltėliai daro neigiamą įtaką. Net lagerio administracijos darbuotojai pastebėjo, kaip lagerį valdantis kriminalinio pasaulio vadas vieną aštuoniolikmetį vagišių padarė samdomu žudiku.[109]

Nepilnamečiams – *maloletkoms* – kiti kaliniai beveik nejautė užuojautos. „Alkis ir siaubas dėl to, kas įvyko, atėmė iš jų galimybę gintis“, – rašė Levas Razgonas, kuris pastebėjo, kad nepilnamečiai nusikaltėliai natūraliai linksta prie stipriausiųjų. Tokie buvo profesionalūs nusikaltėliai, kurie paversdavo berniukus „tarnais, nebyliais vergais, juokdariais, įkaitais ir kuo tik nori“, o mergaites (ir berniukus) – prostitutėmis.[110] Vis dėlto klaikūs jų išgyvenimai beveik niekam nekėlė pasigailėjimo, net priešingai – nepilnamečiams skirti bene rūsčiausi priekaištai visoje lagerių memuaristikoje. Razgonas rašė, kad mažamečiai kaliniai, nesvarbu, iš kokių šeimų jie buvo kilę, „visi pasižymėjo baugiu ir nepataisomai kerštingu žiaurumu, be jokių ribų ar atsakomybės“. Ypač blogai buvo tai,

> kad jie nieko nebijojo. Sargybiniai ir lagerių viršininkai baimindavosi įžengti į barakus, kuriuose gyveno nepilnamečiai. Būtent juose vyko tai, kas lagerio gyvenime buvo bjauriausia, ciniškiausia ir žiauriausia. Jei kuris nors iš kriminalinių kalinių vadeivų prasilošdavo, prarasdavo viską, ką turi, net savo gyvybę, berniūkščiai jį nužudydavo už dienos duonos davinį, o kartais tiesiog „dėl pramogos“. Mergaitės girdavosi galinčios patenkinti visą medkirčių brigadą. Tuose vaikuose nebebuvo nieko žmogiško, negalėjai net įsivaizduoti, kad jie kada nors grįš į normalų gyvenimą ir vėl taps paprastais žmonėmis.[111]

Panašiai manė ir Solženicynas:

> Jų sąmonėje nebuvo skirtumo tarp to, kas galima ir ko negalima, jokio supratimo apie gėrį ir blogį. Jiems gera buvo viskas, ko jie nori, o viskas, kas tam kliudo – bloga. Jie išsiugdydavo įžūlų ir akiplėšišką elgesio būdą, nes tai buvo efektyviausias elgesys lageryje...[112]

Olandas kalinys Johanas Wigmansas irgi rašo apie jaunuolius, kuriems „veikiausiai iš tikrųjų nebuvo labai bloga gyventi tuose lageriuose. Oficialiai jie privalėjo dirbti, tačiau iš tikrųjų nė nemanė to daryti. Jie naudojosi reguliariu aprūpinimu ir gausiomis galimybėmis mokytis iš savo bendrų“.[113]

Buvo ir išimčių. Aleksandras Kleinas pasakoja apie du trylikamečius, suimtus su partizanais ir nuteistus po dvidešimt metų kalėti lageryje. Abu lageryje dešimt metų išbuvo drauge, nes jei tik kas nors juos išskirdavo, jie paskelbdavo bado streiką. Kadangi jie buvo dar vaikai, žmonės jų gailėjosi, skirdavo lengvesnį darbą ir duodavo papildomai maisto. Abu berniukai užsirašė į technikų kursus, tapo profesionaliais inžinieriais ir buvo paleisti per vieną iš amnestijų, paskelbtų po Stalino mirties. „Jei ne lageriai, – rašė Kleinas, – kas būtų padėję beveik neraštingiems kaimo vaikams tapti išsilavinusiais žmonėmis, gerais specialistais?“[114]

Ir vis dėlto, kai aš dešimtojo dešimtmečio pabaigoje ėmiau ieškoti buvusių nepilnamečių kalinių atsiminimų, jų surasti buvo labai sunku. Tokių atsiminimų, išskyrus Jakiro, Kmieciko ir keleto kitų, kuriuos išsaugojo draugija „Memorial“ ir kitos organizacijos, yra labai nedaug.[115] O juk vaikų buvo dešimtys tūkstančių, daug jų dar turėtų būti gyvi. Aš net pasakiau vienai rusei draugei, kad gerai būtų į laikraščius įdėti skelbimą: ieškau tokių buvusių kalinių ir noriu su jais pasikalbėti. „Nereikia, – įspėjo ji mane. – Mes visi žinome, kuo jie tapo.“ Dešimtmečius trukusi propaganda ir plakatai ant prieglaudų sienų, kuriuose dėkojama Stalinui „už mūsų laimingą vaikystę“, taip ir nesugebėjo įtikinti sovietų žmonių, kad vaikai, augę lageriuose, gatvėse ir našlaičių prieglaudose, galėjo tapti kuo nors kitu, o ne visateisiais gausaus ir įvairaus Sovietų Sąjungos nusikaltėlių pasaulio nariais.

16 skyrius

Mirštantieji

Kas yra išsekimas?
Ką reiškia nuovargis?
Kiekvienas judesys kelia siaubą,
Kiekvienas geliančių rankų ir kojų judesys.
Baisus alkis – kliedesiai apie duoną.
„Duonos, duonos“, – plaka širdis.
Toli toli, niūriame danguje,
Sukasi abejinga saulė.
Tavo alsavimas – plonas švilpuko garsas
Penkiasdešimties laipsnių šaltyje.
Ką reiškia – mirti?
Kalnai žiūri ir tyli.

Nina Gagen-Torn, *Memoria*[1]

Visą laiką, kol egzistavo gulagas, kalinių sukurtoje hierarchijoje pati žemiausia vieta buvo palikta mirštantiesiems – ar, tiksliau, gyviems lavonams. Jiems pavadinti buvo net sukurta lagerių žargono sąvokų grupė. Kartais mirštančiuosius vadindavo *fitiliais* (dagčiais), pagal žvakės dagtį, kuris netrukus užges. Dar jie vadinti *govnojedais* (fekalijų ėdikais) arba *pomoječnikais* (paplavų srėbikais). Dažniausiai juos vadindavo *dochodiagomis*, iš rusiško veiksmažodžio *dochodit* (prieiti, pasiekti); šis žodis paprastai verčiamas „dvasna“. Jacques'as Rossi knygoje *The Gulag Handbook* tvirtina, kad šis pavadinimas esąs sarkastiškas: neva mirštantieji galiausiai „pasiekia socializmą“.[2] Kiti, proziškiau nusiteikę, teigia, jog jis reiškia, kad žmogus pasiekia ne socializmą, o savo gyvenimo galą.

Paprastai sakant, *dochodiagomis* buvo mirštantys iš bado, juos kamavo badavimo ir vitaminų trūkumo sukeltos ligos: skorbutas, pelagra, įvairaus pobūdžio viduriavimai. Pradiniai šių ligų simptomai (krenta dantys ir atsiveria odos opos) kartais pasireikšdavo ir lagerių sargybiniams.[3] Ligai progresuojant, ligoniai prarasdavo gebėjimą matyti tamsoje. Gustavas Herlingas prisimena „vištakius, anksti rytą ir vakare lėtai slenkančius per zoną, mojuojančius priešais save rankomis“.[4]

Badaujančius kalinius dar kamavo svaigulys, sutrikdavo skrandžiai, nepaprastai ištindavo kojos. Thomasas Sgovio, patyręs jį išsekinusį badą, bet vėliau atsigavęs, vieną rytą pabudęs pamatė, kad viena jo koja „purpuro spalvos, dvigubai didesnė už antrą. Ją niežėjo. Visa koja buvo nusėta dėmėmis“. Neilgai trukus „dėmės virto milžiniškomis votimis. Iš jų tryško kraujas ir pūliai. Pirštu paspausta purpuro spalvos mėsa ilgai būdavo įdubusi“. Sgovio pamatė, kad jo kojos nebetelpa į batus, tada jam buvo liepta perpjauti batus.[5]

Pasiekę galutinį išsekimo etapą, *dochodiagos* atrodydavo keistai, beveik nežmoniškai, fiziniu pavidalu įkūnydami antihumanišką valstybės retoriką, – kitaip tariant, prieš mirtį liaudies priešai liaudavosi buvę žmonėmis. Jiems sutrikdavo protas, kliedesiai dažnai trukdavo valandų valandas. Oda susiraukšlėdavo ir išdžiūdavo. Akys keistai blizgėdavo. Jie valgė viską, kas tik pasitaikydavo po ranka – paukščius, šunis, šiukšles. Judėjo lėtai, neįstengdavo valdyti šlapinimosi ar tuštinimosi procesų, todėl nuo jų sklido baisi smarvė. Tamara Petkevič taip aprašo pirmą susitikimą su jais:

Už spygliuotos vielos eile stovėjo padarai, iš tolo primenantys žmones... žmogystų buvo dešimt, įvairaus dydžio griaučių, padengtų ruda, panašia į pergamentą oda, visos nuogos iki juosmens, nuskustomis galvomis ir nukarusiomis, suvytusiomis krūtimis. Vienintelis jų drabužis buvo apgailėtinos, purvinos apatinės kelnaitės, o iš įdubusių, išsekusių ertmių kyšojo aštrūs kirkšnies kaulai. Moterys! Alkis, kaitra ir sunkus darbas pavertė jas išdžiūvusiomis mumijomis, kurios dėl nesuprantamų priežasčių dar kabinosi į paskutinius gyvybės likučius.[6]

Varlamas Šalamovas paliko nepamirštamą *dochodiagų* poetinį aprašymą, kuriame minimas ir jų supanašėjimas, ir žmogiškųjų bruožų praradimas, ir anonimiškumas – tai, dėl ko jie kėlė ypatingą siaubą:

Aš keliu taurę už kelią miške,
Už tuos, kurie parkrito pakeliui,
Už tuos, kurie nebegali vilktis toliau,
Bet yra priversti vilktis.

Už jų pamėlynavusias suskeldėjusias lūpas,
Už jų vienodus veidus,
Už jų suplyšusius, apšarmojusius paltus,
Už jų plikas rankas be pirštinių.

Už vandenį, kurį jie geria iš senos skardinės,
Už skorbutą, prilipusį prie dantų.

Už dantis nusipenėjusių pilkų šunų,
Kurie juos žadina rytais.

Už paniurusią saulę,
Kuri be jokio susidomėjimo žvelgia į juos,
Už baltus kaip sniegas antkapius,
Supustytus sumanios pūgos.

Už neiškepusios, lipnios duonos davinį,
Greitai prarytą,
Už blyškų, pernelyg aukštą dangų,
Už Ajan Jurjacho upę![7]

Tačiau žodis *dochodiaga* ta prasme, kuria jis buvo vartojamas sovietų lageriuose, skirtas ne tik fizinei būklei aprašyti. „Dvasnos", kaip aiškina Sgovio, buvo ne šiaip ligoniai – tai kaliniai, pasiekę tokį išsekimo nuo bado laipsnį, kad liovėsi rūpintis savimi. Dažniausiai žmonių būklė blogėdavo palaipsniui: jie nustodavo praustis, kontroliuoti tuštinimąsi ir šlapinimąsi, liaudavosi normaliai reaguoti į užgauliojimus, ir galų gale visiškai tiesiogine prasme išprotėdavo. Sgovio buvo labai sukrėstas, kai pirmą kartą pamatė tokios būklės žmogų, amerikietį komunistą pavarde Eizenšteinas, kitados pažinotą Maskvoje:

> Iš pradžių aš nepažinau savo draugo. Eizenšteinas neatsiliepė, kai su juo pasisveikinau. Jo veide pamačiau blausią *dochodiagos* išraišką. Jis žvelgė kiaurai mane, tarsi nematydamas. Eizenšteinas, atrodo, išvis nieko nematė. Jo akyse nebuvo jokios išraiškos. Rinkdamas tuščias lėkštes nuo valgyklos stalų, jis ieškojo kiekvienoje maisto likučių. Perbraukdavo lėkštės vidų pirštais, kuriuos paskui nulaižydavo.

Eizenšteinas, rašo Sgovio, pasidarė toks pat, kaip kiti *fitiliai* – absoliučiai prarado asmens orumą:

> Jie nesirūpino savimi, nesiprausė net tada, kai turėdavo galimybių tai daryti. *Fitiliai* nemėgino gaudyti ir traiškyti utėlių, siurbiančių jų kraują. *Dochodiagos* nebraukdavo *bušlatų* [vatinių] rankovėmis snarglių, tekančių iš nosies... *fitilis* buvo nejautrus smūgiams. Užpultas kitų *zekų*, jis užsidengdavo galvą, saugodamasis nuo jų kumščių. Krisdavo ant grindų, o likęs vienas, jei įstengdavo, atsikeldavo ir dejuodamas nueidavo sau, tarsi nieko nebūtų atsitikę. Po darbo *dochodiagas* matydavome slankiojančius aplink virtuvę, kaulijančius maisto atliekų. Virėjas šaipydamasis siūbteldavo jiems į veidus samtį sriubos. Tada vargšeliai skubiai perbraukdavo drėgnas žandenas pirš-

tais ir juos aplaižydavo... *Fitiliai* stoviniuodavo aplink stalus laukdami, kol kas nors paliks bent kiek sriubos arba košės. Kai taip atsitikdavo, arčiausiai stovintys puldavo prie likučių. Kildavo susistumdymas, dažniausiai sriuba išsiliedavo. Tada visi keturpėsti mušdavosi ir gremždavo grindis, kol susikišdavo į burną paskutinius brangiojo maisto trupinius.[8]

Keletas kalinių, kurie buvo tapę *dochodiagomis*, bet paskui atsigavo ir išliko gyvi, mėgino paaiškinti, ką reiškia būti gyvu lavonu, tačiau jiems tai ne itin sekėsi. Januszas Bardachas prisimena save po aštuonių Kolymoje praleistų mėnesių: „Atsibudęs jausdavau svaigulį, galva buvo sunki. Reikėjo vis daugiau laiko ir pastangų, kad rytais susikaupčiau ir prisiversčiau eiti į valgyklą.“[9] Jacobas Efrussi tapo *dochodiaga* po to, kai iš jo pirma pavogė akinius („kiekvienam trumparegiui iškart aišku, koks gyvenimas be akinių, viskas aplinkui atrodo paskendę debesyje“), o paskui jam teko amputuoti nušalusius kairės rankos pirštus. Jis taip aprašo savo savijautą:

Nuolatinis alkis žlugdo žmogaus psichiką. Neįmanoma liautis galvojus apie maistą, visą laiką mąstai tik apie maistą. Prie fizinio paliegimo prisideda moralinis silpnumas, nes nesiliaujantis alkis sugriauna bet kokią savigarbą, savo vertės suvokimą. Visos mintys sukasi apie vienintelį klausimą: kaip gauti dar maisto? Štai kodėl *dochodiagos* nuolatos būriuojasi ant šiukšlyno, prie valgyklos, aplink virtuvės duris. Jie laukia, ar kas nors kartais neišmes iš virtuvės ko nors valgomo, kad ir kopūsto nuograužų.[10]

Virtuvės trauka ir manija virtusios mintys apie maistą iš daugelio jų psichikos išstumdavo visus kitus motyvus. Tai mėgino aprašyti ir Gustavas Herlingas:

Fizinis alkio poveikis neturi jokių ribų, įstengiančių išlaikyti bent šiokią tokią žmogaus orumo pusiausvyrą. Daugybę kartų spaudžiausi išblyškusiu veidu prie apšarmojusio virtuvės lango stiklo, nebyliai maldaudamas viskam vadovaujančio Leningrado vagies Fedkos bent samtelio skystos sriubos. Dar prisimenu, kaip mano geriausias draugas, inžinierius Sadovskis, kartą tuščioje aikštelėje už virtuvės ištraukė man iš rankos skardinę sriubos ir bėgdamas, net nepasiekęs išvietės, pakeliui išgėrė karštą skystį, sriūbčiodamas degančiomis lūpomis. Jei Dievas yra, tegu jis be gailesčio nubaudžia tuos, kurie alkiu palaužia kitus žmones.[11]

Yehoshua Gilboa, 1940 m. suimtas lenkų sionistas, vaizdžiai aprašo, kokiomis apgaulėmis kaliniai stengdavosi save įtikinti gauną maisto daugiau, negu jo buvo iš tikrųjų:

Mėgindami apgauti skrandį, trupindavome duoną tol, kol ji virsdavo beveik miltais, pridėdavome druskos ir pripildavome labai daug vandens. Šį skanėstą vadinome „duonos padažu". Sūrus vanduo įgaudavo truputį duonos spalvos ir skonio. Išgėrus jį, duonos tyrė pasilikdavo. Tada užpildavome dar vandens, kol jame ištirpdavo paskutinis duonos skonio lašas. Suvalgęs šitą duonos padažą desertui, jau būdavai prisigėręs vadinamojo duonos vandens ir nejusdavai jokio skonio, bet susikurdavai iliuziją, kad suvalgei daugiau, negu tau skirtus kelis šimtus gramų.

Gilboa dar pasakoja mirkydavęs vandenyje sūdytą žuvį. Taip gautą skystį „galima buvo panaudoti duonos padažui, ir tada jau išeidavo tikrai karališkas skanumynas".[12]

Kalinys, kuris visą laiką valkiodavosi aplink virtuvę ieškodamas maisto likučių, dažniausiai jau būdavo prie mirties, ir iš tiesų galėjo mirti bet kada: naktį miegodamas, pakeliui į darbą, eidamas per zoną, valgydamas pietus. Januszas Bardachas kartą matė, kaip kalinys susmuko per vakarinę rikiuotę.

Aplink jį susibūrė grupė žmonių. „Kepurė bus mano", – pasakė vienas. Kiti čiupo nelaimingojo batus, autus, paltą, kelnes. Dėl apatinių baltinių susistumdė keliese.

Vos tik parkritusį kalinį išrengė nuogai, jis pajudino galvą, kilstelėjo ranką ir silpnu, tačiau aiškiu balsu ištarė: „Kaip šalta." Tačiau netrukus jo galva krito į sniegą, o akys sustingo. Maitvanagiai abejingai nusisuko, susigriebę kas ką spėjo. Per tas kelias minutes išrengtas žmogus veikiausiai mirė nuo šalčio.[13]

Tačiau kaliniai mirdavo ne tik iš bado. Daug jų žūdavo darbe, nesaugiose kasyklose ir fabrikuose. Kiti, nusilpę nuo badavimo, lengvai užsikrėsdavo ligomis ir epidemijomis. Jau minėjau vidurių šiltinės epidemijas, tačiau silpni, alkani kaliniai dažnai susirgdavo ir kitomis ligomis. Pavyzdžiui, Siblage per pirmą 1941 m. ketvirtį į ligonines buvo paguldyti 8 029 žmonės: 746 sirgo tuberkulioze, iš jų 109 mirė; 72 – plaučių uždegimu, iš jų 22 mirė; 36 sirgo dizenterija, 9 mirė; 177 patyrė nušalimų, nuo kurių 5 mirė; 302 kankino skrandžio sutrikimai, iš jų 7 mirė; 210 patyrė nelaimingus atsitikimus darbe, 7 mirė; 912 turėjo medžiagų apykaitos sutrikimų, nuo kurių 123 mirė.[14]

Kaliniai lageriuose taip pat nusižudydavo, nors ši tema, kad ir kaip keista, tebėra kone slapta. Sunku pasakyti, kiek žmonių pasirinko šią išeitį. Keista, tačiau buvę kaliniai nesutaria, vertindami savižudybių skaičių. Nadežda Mandelštam, poeto žmona, rašė, kad lageriuose žmonės nesižudė, jie iš paskutiniųjų stengėsi išgyventi; šios nuomonės laikosi ir kiti.[15] Jevgenijus Gnedinas rašo, kad kalėjime ir vėliau tremtyje jis galvojęs apie savižudybę, tačiau visus aštuonerius metus, kuriuos praleido lageryje, „mintis apie savižudybę

nė karto nebuvo atėjusi į galvą. Kiekvieną dieną reikėjo kovoti už išgyvenimą – kaip tokioje kovoje įmanoma sumanyti gyvenimą apleisti? Buvo tikslas – ištrūkti iš šių kančių, buvo viltis – pamatyti mylimus žmones".[16]

Istorikė Catherine Merridale siūlo kitokią teoriją. Atlikdama tyrimus ji susipažino su dviem maskviečiais psichologais, kurie studijavo ir dirbo gulage. Jie, kaip ir Mandelštam su Gnedinu, tvirtino, jog savižudybių ir psichikos ligų lageriuose pasitaikydavę retai. „Jie labai nustebo ir net šiek tiek įsižeidė", kai Merridale pateikė kitokių duomenų. Šį keistą įsitikinimą ji aiškina Rusijoje įsigaliojusiu „stoicizmo mitu", tačiau gal jis paaiškinamas ir kitomis priežastimis.[17] Literatūros kritikas Cvetanas Todorovas spėja, kad liudytojai, norėdami pabrėžti, kokie unikalūs jų pačių išgyvenimai, rašo, kad savižudybių būta keistai retai. Viskas buvo taip klaiku, kad niekas net nemanė rinktis „normalios" išeities, tokios kaip savižudybė, – „buvusiems kaliniams visų svarbiausia yra perteikti lagerių gyvenimo kitoniškumą".[18]

Iš tikrųjų pavienių duomenų apie savižudybes esama daug, jas prisimena daugelio atsiminimų autoriai. Vienas aprašo, kaip nusižudė berniukas, kurio seksualines paslaugas kortomis „išlošė" kriminalinis nusikaltėlis.[19] Kitas pasakoja, kaip nusižudė vokiečių kilmės sovietų pilietis, palikęs Stalinui raštelį: „Mano mirtis – sąmoningas protestas prieš smurtą ir neteisybę, NKVD organų nukreiptą prieš mus, sovietų vokiečius."[20] Vienas buvęs Kolymos kalinys rašė, kad ketvirtąjį dešimtmetį gana dažnai pasitaikydavo atvejų, kai kaliniai ryžtingai, greitu žingsniu įeidavo į „mirties zoną", neutralią teritoriją už lagerio užtvaros, ir stovėdavo ten laukdami, kol juos nušaus.[21]

Jevgenija Ginzburg savo rankomis nupjovė pasikorusios draugės Polinos Melnikovos virvę ir susižavėjusi apie ją rašė: „Šiuo poelgiu ji patvirtino savo teisę išlikti asmenybe, ji puikiausiai tai įvykdė."[22] Tas pats Todorovas dar rašo, kad daug buvusių gulago ir nacių koncentracijos stovyklų kalinių savižudybę laikė galimybe išreikšti laisvą valią: „Nusižudydamas žmogus, nors ir paskutinį kartą savo gyvenime, pakeičia įvykių eigą, užuot tiesiog į juos reagavęs. Tokio tipo savižudybė yra pasipriešinimo, ne nevilties išraiška."[23]

Lagerių administracijos darbuotojams buvo nesvarbu, nuo ko miršta kaliniai. Svarbiausia buvo išsaugoti mirtingumo rodiklius paslaptyje, ar bent jau iš dalies paslaptyje: *lagpunktų*, kurių mirtingumo rodikliai buvo „per aukšti", viršininkams grėsė nuobaudos. Nors taisyklių laikytasi ne visada ir nors kai kas propagavo principą, kad mirti turėtų kuo daugiau kalinių, vis dėlto kartais lagerių, kuriuose mirčių būdavo ypač gausu, viršininkai netekdavo darbo.[24] Būtent todėl, kaip pasakoja kai kurie buvę kaliniai, gydytojai kartais slėpdavo lavonus nuo lagerių inspektorių, o mirštantys kaliniai neretai būdavo išleidžiami į laisvę pirma laiko. Tada jų mirčių neregistruodavo lagerio mirtingumo statistika.[25]

Mirštantis zekas. *Sergejaus Reichenbergo piešinys, Magadanas, be datos*

Net kai mirtis buvo užregistruojama, įrašai ne visada skelbė teisybę. Lagerių viršininkai vienokiu ar kitokiu būdu priversdavo gydytojus kalinių mirties liudijimuose nerašyti pagrindinės jų mirties priežasties – „išsekimas nuo bado“. Pavyzdžiui, chirurgui Isaakui Vogelfangeriui buvo aiškiai prisakyta, kad ir kokia tikroji mirties priežastis, visų kalinių mirties liudijimuose rašyti „širdies raumens nusilpimas“.[26] Kartais tai neišeidavo į gera, antai viename lageryje gydytojai prirašė tiek mirčių nuo „širdies smūgio“, kad inspektoriams kilo įtarimų. Prokuratūra privertė gydytojus iškasti lavonus, ir buvo nustatyta, kad iš tikrųjų jie mirė nuo pelagros.[27] Mirties priežastis ne visada tyčia buvo klastojama: kitame lageryje dokumentai buvo tokie netvarkingi, kad inspektorius pasiskundė: „Mirusieji įrašyti kaip gyvi, pabėgėliai – kaip įkalintieji, ir atvirkščiai.“[28]

Be to, kaliniams dažnai tyčia nepranešdavo apie mirtį. Visiškai mirties atvejų nuslėpti nepavykdavo (vienas kalinys pasakojo apie lavonus, „sukrautus į krūvą prie tvoros ir paliktus iki atlydžio“[29]), tačiau buvo įvairių būdų jos neviešinti. Daugelio lagerių lavonus išgabendavo naktimis, nežinia kur. Edwardas Buca buvo priverstas dirbti iki vėlumos, kad įvykdytų jam skirtą normą. Tada jis visai atsitiktinai pamatė, kaip elgiamasi su lavonais Vorkutoje:

> Jie buvo kraunami kaip rąstai į atvirą pašiūrę, kol jų susikaupdavo pakankamai, kad galima būtų masiškai laidoti lagerio kapinėse. Tada lavonus nuogus sukraudavo į roges, galvomis į šonus, kojomis į vidų. Prie kiekvieno lavono dešinės kojos nykščio buvo pririšama medinė lentelė, *birka*, su jo pavarde ir numeriu. Prieš rogėms išvažiuojant pro lagerio vartus, *nadziratelis*, NKVD pareigūnas, kirviu sutraiškydavo kiekvieno mirusiojo galvą. Taip siekta užtikrinti, kad iš lagerio nepabėgtų gyvų žmonių. Iš lagerio išvežtus lavonus suversdavo į *transėją*, vieną iš keleto plačių griovių, tam tikslui iškastų dar vasarą. Tačiau, kai mirusiųjų pradėjo daugėti, procedūra, užtikrinanti mirtį, pasikeitė. Užuot traiškę galvas kirviais, sargybiniai ėmė naudoti *šompolą*, storą vielos virbą nusmailintu galu, kurį besdavo į kiekvieną lavoną. Tikriausiai tai daryti buvo lengviau negu mosuoti kirviu.[30]

Masinių laidojimų vietos irgi buvo laikomos paslaptyje, veikiausiai dėl to, kad oficialiai buvo uždraustos, tačiau tai anaiptol nereiškia, kad jų buvo nedaug. Visoje Rusijoje išsibarsčiusiose buvusių lagerių teritorijose esama vietų, kuriose neabejotinai buvo masiškai laidojama, ir kartais šie kapai net iškyla į paviršių – amžinasis Tolimosios Šiaurės įšalas išsaugo kūnus, kartais stulbinamai išsilaikiusius, tačiau jis kasmet per atlydžius ir speigus juda, keičiasi. Varlamas Šalamovas rašė: „Šiaurė iš paskutiniųjų priešinosi šiems žmogaus darbams, nepriėmė lavonų į savo vidurius... žemė atsivėrė, atskleidė gilius savo podėlius, kuriuose slypi ne tik auksas ir švinas, volframas ir uranas, bet ir nesuirę žmonių kūnai.“[31]

Vis dėlto jų ten neturėjo būti, ir 1946 m. GULAG'o administracija išsiuntinėjo visiems lagerių viršininkams įsaką, nurodantį visus mirusiuosius laidoti po vieną, su įkapėmis, ne mažiau kaip 1,5 metro gylio kapuose. Laidojimo vietoje turėjo būti įrašyta ne kalinio pavardė, bet jo numeris. Tik lagerių apskaitininkai turėjo teisę žinoti, kas kur palaidotas.[32]

Visa tai skamba labai civilizuotai – jei neprisiminsime kito įsako, kuriuo lagerių darbuotojams buvo leidžiama išlupti mirusiųjų auksinius dantis. Dantys turėjo būti išlupami prižiūrint komisijai, sudarytai iš lagerio medicinos tarnybos darbuotojų, lagerio administracijos ir finansų skyriaus atstovų. Taip

gautą auksą reikėjo pristatyti į artimiausią valstybės banko skyrių. Vis dėlto sunku įsivaizduoti, kad tokios komisijos rinkosi dažnai. Labai jau lengva buvo tiesiog pavogti auksinius dantis ir paslėpti pasaulyje, kuriame lavonų buvo per akis.[33]

Lavonų *iš tiesų* buvo per daug, būtent dėl to mirtis kalėjime atrodė tokia baugi, kaip rašo Herlingas:

> Mirtis lageryje gąsdino dar vienu aspektu – anonimiškumu. Mes net neįsivaizdavome, kur laidojami mirusieji, ar kaliniui mirus išvis išrašomas koks nors mirties liudijimas... Įsitikinimas, kad niekas niekada nesužinos apie tavo mirtį, kad niekas nesužinos, kur būsi palaidotas, kaliniams buvo vienas didžiausių psichologinių kankinimų...
> Barakų sienose buvo įrėžta daugybė kalinių vardų; kaliniai draugų prašydavo užbaigti įrašą, įrėžti kryžių ir datą, kai jie mirs. Visi kaliniai rašydavo artimiesiems griežtai nustatytu laiku, todėl, laiškams staiga nutrūkus, jie galėjo apytikriai įspėti mirties datą.[34]

Kad ir kaip kaliniai stengėsi, labai daug mirčių taip ir liko neįrašytų, pamirštų, nepažymėtų. Niekas neužpildė dokumentų, niekas nepranešė artimiesiems, o mediniai žymekliai greitai sutrūnijo. Vaikštant po buvusių Tolimosios Šiaurės lagerių vietas matyti, kur būta masinių kapaviečių: nelygus, gumburiuotas žemės paviršius, jaunos pušaitės, aukšta žolė ant pusšimčio metų senumo bendrų kapų. Kai kur vietos gyventojai pastatė paminklus, bet dažniausiai nėra jokių atminimo ženklų. Nežinomi nei mirusiųjų vardai, nei jų gyvenimo aplinkybės, nei istorijos, nei šeimos ryšiai – viskas dingę.

17 skyrius

Išgyvenimo strategijos

Aš vargšas, vienišas ir nuogas,
Neturiu ugnies.
Mane supa
Violetinė poliarinė prieblanda...

Skaitau savo eilėraščius,
Garsiai juos šaukiu.
Medžiai, pliki ir apkurtę,
Išsigąsta.

Tik aidas nuo tolimų kalnų
Skamba ausyse.
Ir aš, giliai atsiduses,
Vėl galiu lengvai alsuoti.

Varlamas Šalamovas, „Keli mano gyvenimai"[1]

Vis dėlto buvo kalinių, kurie išliko gyvi. Jie išgyveno blogiausiuose lageriuose, sunkiausiomis sąlygomis, net per karą, net bado ir masinių sušaudymų metais. Maža to, kai kurie išsaugojo tokią sveiką psichiką, kad grįžę namo atsigavo ir gyveno beveik normalų gyvenimą. Januszas Bardachas tapo plastikos chirurgu Ajova Sityje. Isaakas Filštinskis toliau dėstė arabų literatūrą. Levas Razgonas vėl pradėjo rašyti knygas vaikams, Anatolijus Žigulinas – poeziją. Jevgenija Ginzburg persikėlė į Maskvą ir ilgai vadovavo buvusių kalinių rateliui: šie reguliariai rinkdavosi jos virtuvėje pavalgyti, išgerti ir padiskutuoti.

Ada Purižinskaja, suimta paauglystėje, vėliau ištekėjo ir susilaukė keturių vaikų; kai kurie tapo garsiais muzikais. Su dviem iš jų susipažinau per gausius, linksmus šeimos pietus. Purižinskaja vieną po kito nešė šaltus užkandžius, tikrus skanėstus, ir atrodė nusivylusi, kai pasakiau, kad daugiau man nebetelpa. Irenos Arginskajos namai irgi pilni juoko, ir ji pati yra pagrindinis jo šaltinis. Praėjus keturiasdešimčiai metų ji jau gali juoktis iš drabužių, kuriuos vilkėjo būdama kaline: „Na, turbūt tai *galima* pavadinti *švarku*", – tarė

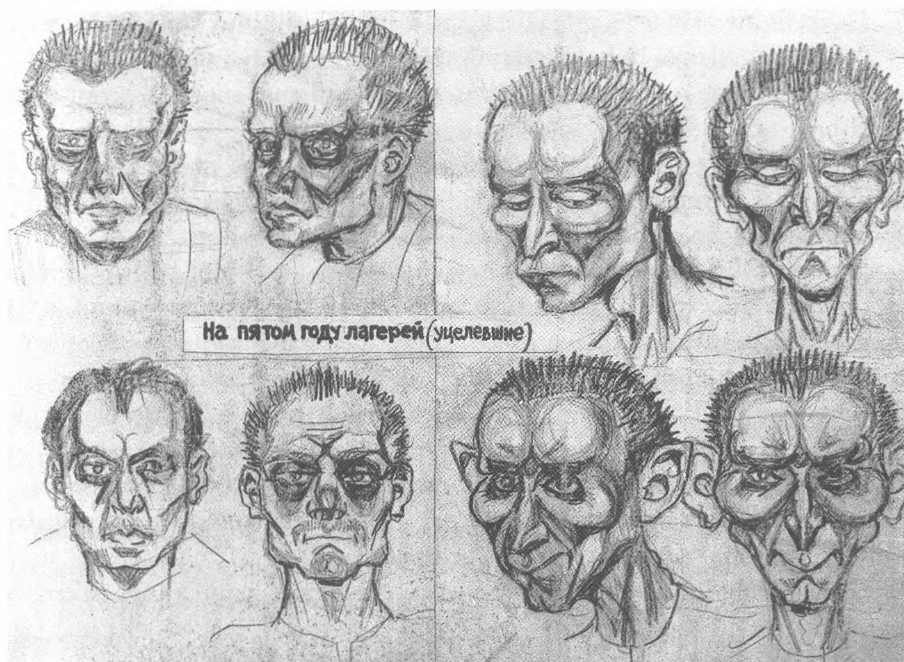
ji mėgindama apibūdinti beformį lagerio paltą. Suaugusi, mandagi jos duktė juokėsi drauge.

Kai kurių kalinių gyvenimai susiklostė nepaprastai. Aleksandras Solženicynas tapo vienu garsiausių ir pasaulyje perkamiausių knygų rusų rašytojų. Generolas Gorbatovas buvo vienas iš sovietų puolimo Berlyne vadų. Iškalėjęs jam skirtą laiką Kolymoje ir atidirbęs per karą *šaraškoje*, Sergejus Koroliovas tapo sovietų kosmoso tyrimo programos įkūrėju. Gustavas Herlingas išėjo iš lagerių, kovojo Lenkijos armijoje, ir nors rašė gyvendamas tremtyje Neapolyje, tapo ypač gerbiamu pokomunistinės Lenkijos literatu. Žinia apie jo mirtį 2000 m. liepą buvo paskelbta Varšuvos laikraščių pirmuosiuose puslapiuose, o jo darbus – ypač atsiminimus apie gulagą *A World Apart* (Kitoks pasaulis) – gerbia ir vertina visa lenkų intelektualų karta. Ne vien tik šie vyrai ir moterys įstengė atsigauti po lagerių. Isaakas Vogelfangeris, tapęs Otavos universiteto chirurgijos profesoriumi, rašė, kad „žaizdos užgyja, žmogus vėl gali pasveikti, tapti truputį stipresnis ir žmogiškesnis, negu buvo anksčiau..."[2]

Žinoma, ne visų buvusių gulago kalinių gyvenimai susiklostė taip sėkmingai, bet iš atsiminimų apie tai labai sunku spręsti. Suprantama, atsiminimų nerašė tie, kurie neišgyveno. Nerašė ir tie, kurių kūną ir sielą sužalojo lagerių patirtis. Nerašė taip pat tie, kurie išgyveno elgdamiesi taip, kad vėliau gėdijosi apie tai pasakoti, o jei ir pasakodavo, tai anaiptol ne viską. Nepaprastai retai pasitaiko informatorių atsiminimų, arba žmonių, kurie prisipažįsta buvę informatoriais. Retas buvęs kalinys prisipažįsta sužeidęs ar nužudęs kitą kalinį, siekdamas išsaugoti savo gyvybę.

Dėl visų šių priežasčių kai kurie buvę kaliniai abejoja, ar rašytiniais atsiminimais išvis galima pasitikėti. Jurijus Zorinas, senas, gana uždaro būdo buvęs kalinys, su kuriuo kalbėjausi jo gimtajame Archangelske, numojo ranka į mano klausimą apie išgyvenimo filosofiją. „Nebuvo jokios filosofijos", – atsakė jis. Iš kalinių atsiminimų galima susidaryti įspūdį, kad jie „apie viską kalbėjosi, apie viską galvojo". „Nieko panašaus, – sakė jis. – Svarbiausia užduotis buvo išgyventi dar vieną dieną, išlikti gyvam, nesusirgti, kuo mažiau dirbti, kuo daugiau valgyti. Todėl filosofinių diskusijų paprastai nebuvo... Mus išgelbėjo jaunystė ir fizinė jėga, nes gyvenome pagal Darwino dėsnius: išlikdavo geriausiai prisitaikę."[3]

Todėl apie tai, kas išliko gyvas ir kodėl, reikia kalbėti labai atsargiai. Šiuo klausimu nėra archyvinių duomenų, kuriais būtų galima kliautis, nėra jokių tikrų „įrodymų". Tenka pasitikėti žodžiais tų, kurie sutinka pasakoti (užrašyti arba papasakoti klausytojui) apie savo išgyvenimus. Bet kuris iš šių žmonių dėl įvairiausių priežasčių gali norėti nuslėpti nuo skaitytojo kai kuriuos savo biografijos aspektus.

Penktaisiais lagerių metais (išlikę gyvi): kalinių veidai, pasikeitę per kelerius metus. Kalinio Aleksejaus Merekovo piešinys, vieta nežinoma, be datos

Turint tai galvoje, vis dėlto keliuose šimtuose atsiminimų, kurie buvo išspausdinti ir platinami arba saugomi archyvuose, galima įžvelgti bendrų motyvų. Tai ir yra išgyvenimo strategijos, ir jos, nors tuo metu buvo labai įvairios ir priklausė nuo kiekvieno kalinio konkrečios padėties, buvo gerai žinomos. Norint išgyventi Vakarų Rusijos darbo kolonijoje ketvirtojo dešimtmečio viduryje ar net penktojo pabaigoje, kai dirbti tekdavo daugiausia fabrikuose, o maistu būdavo aprūpinama reguliariai, tegu ir ne pernelyg gausiai, tikriausiai nereikėjo didesnių psichikos pastangų. Tačiau, kad išliktum gyvas kuriame nors iš Tolimosios Šiaurės lagerių (Kolymoje, Vorkutoje, Norilske) alkanais karo metais, dažnai prireikdavo nepaprastai daug talento ir valios arba stulbinamo gebėjimo ištverti blogį – jei kaliniai būtų likę laisvėje, jie veikiausiai nė patys nebūtų suvokę turį šių savybių.

Be abejo, daug kalinių išgyveno todėl, kad rado būdų išsiskirti iš minios, pasirodyti esą kitokie, negu išbadėjusių *zekų* knibždėlynas. Žlugdančius šios žūtbūtinės kovos padarinius atspindi dešimtys lagerių posakių ir patarlių, pavyzdžiui, „tu gali mirti šiandien – aš mirsiu rytoj“. Arba „žmogus žmogui – vilkas“ – tai posakis, kuriuo Januszas Bardachas pavadino savo atsiminimus.

Daugelis buvusių *zekų* pripažįsta, kad kova dėl išlikimo buvo žiauri, kaip ir Zorinas, ne vienas jų pasakodami apie ją mini Darwiną. „Lageris buvo sunkiausias mūsų moralinės stiprybės, mūsų kasdienės moralės egzaminas, ir 99 proc. jo neišlaikė", – rašė Šalamovas.[4] „Vos po trijų savaičių daugelis kalinių visiškai palūždavo, jiems neberūpėjo niekas, tik maistas. Jie elgėsi kaip gyvuliai, nemėgo vienas kito, darėsi įtarūs, vakarykščius draugus laikė konkurentais kovojant už išgyvenimą", – rašė Edwardas Buca.[5]

Elinora Olickaja, patyrusi ikirevoliucinio laikotarpio pogrindininkė socialdemokratė, ypač baisėjosi tuo, ką ji vadino lagerių amoralumu: kalėjimuose žmonės dažnai eidavo išvien, stipresnieji padėdavo silpnesniesiems, bet sovietų lageriuose kiekvienas kalinys „kovojo tik už save" ir stengėsi pažeminti kitus, kad galėtų įgyti bent kiek aukštesnį statusą lagerio hierarchijoje.[6] Galina Usakova pasakoja, kaip ji pati lageryje jautė savo asmenybės kitimą: „Aš buvau gerai išauklėta, mandagi mergaitė iš inteligentų šeimos. Tačiau su tokiu charakteriu neišgyvensi, privalai užsiauginti odą, privalai išmokti meluoti, įvairiausiais būdais veidmainiauti."[7]

Gustavas Herlingas paaiškino išsamiau – jis aprašė, kaip kalinys palengva išmoksta gyventi „be gailesčio":

> Iš pradžių jis dalijasi duona su išprotėjusiais iš alkio kaliniais, padeda vištakiams vakare tamsoje pareiti iš darbo namo, šaukia pagalbos, kai jo kaimynas miške nusikerta du pirštus, ir slapčia nešioja į pasmerktųjų ligoninę skardines sriubos ir silkių galvas. Po kelių savaičių jis suvokia, kad jo veiklos motyvai nėra nei tyri, nei iš tiesų altruistiški, kad iš tiesų jis laikosi egoistinių principų, įkaltų į smegenis, ir pirmiausia siekia pats išsigelbėti. Lageris, kuriame kalinių gyvenimas žemiau žmogiškumo lygmens, kai laikomasi savo pačių sukurtų žvėriško elgesio su kitais taisyklių, padeda jam susivokti. Ar jis, dar būdamas kalėjime, galėjo įsivaizduoti, jog žmogus gali pulti taip žemai, kad kitiems kaliniams sukeltų ne užuojautą, o tik pasibjaurėjimą ir šleikštulį? Kaip jis gali padėti vištakiams, jei kasdien mato juos talžomus šautuvų buožėmis už tai, kad per juos brigada nespėja eiti į darbą, o paskui nekantriai nustumiamus nuo takų kitų kalinių, skubančių į virtuvę sriubos pasiimti; kaip jis gali lankytis ligoninėje, toje beveik lavoninėje, nepabūgdamas nuolatinės tamsos ir išmatų dvoko; kaip jis dalysis duona su alkanu bepročiu, kuris jau kitą dieną vėl pasitiks jį barake reikliu, nė akimirkos neatlyžtančiu žvilgsniu... Jis prisimena ir tiki tuo, ką sakė jam nuosprendį skelbęs teisėjas, kad geležinė sovietų teisingumo šluota į lagerius sušluoja tiktai šiukšles ir atmatas...[8]

Tokius jausmus išgyveno ne tik sovietų lagerių kaliniai. „Jei vergijos sąlygomis keliems individams bus pasiūlyta privilegijų, – rašė Osvencimą iš-

gyvenęs Primo Levi, – ir už tai pareikalauta išduoti prigimtinį solidarumą su likimo broliais, visada atsiras tokių, kurie sutiks taip pasielgti.“[9] Bruno Bettelheimas, irgi rašęs apie vokiečių koncentracijos stovyklas, priminė, kad vyresni kaliniai dažnai „perprasdavo ir perimdavo SS vertybių sistemą ir elgesį“, o ypač – jų neapykantą silpnesniems ir žemesnę padėtį užimantiems kaliniams, žydams.[10]

Sovietų lageriuose, lygiai kaip ir nacių koncentracijos stovyklose, kriminaliniai kaliniai mielai perimdavo nužmoginančią NKVD retoriką, užgauliodavo politinius kalinius ir „liaudies priešus“, bjaurėjosi greta atsiradusiais *dochodiagomis*. Karolis Colonna-Czosnowskis, kurio padėtis buvo unikali (jis buvo vienintelis politinis kalinys kriminaliniams kaliniams skirtame *lagpunkte*), turėjo progą sužinoti, ką kriminaliniai kaliniai galvoja apie politinius: „Blogiausia, kad jų tiek daug. Jie silpni, nešvarūs, nori tiktai valgyti. Jie nieko negamina. Kodėl su jais valdžia terliojasi, vienas Dievas žino...“ Vienas kriminalinis kalinys, kaip rašo Colonna-Czosnowskis, persiuntimo lageryje sutikęs vakarietį, mokslininką, universiteto profesorių, vėliau pasakojo: „Aš jį pagavau valgantį – taip, iš tiesų valgantį – beveik supuvusį menkės uodegos peleką. Galite įsivaizduoti, kaip aš jį aprėkiau. Paklausiau, ar jis bent supranta, ką daro. O jis tik atsakė, kad yra alkanas... Tai aš jam taip trenkiau per sprandą, kad jis tuojau pat pradėjo vemti. Net bloga darosi, kai apie tai pagalvoju. Net pranešiau apie jį sargybiniams, bet kitą rytą tas purvinas senis jau buvo miręs. Taip jam ir reikia!“[11]

Kiti kaliniai klausėsi, mokėsi ir mėgdžiojo. Varlamas Šalamovas rašo:

> Jaunas valstietis, tapęs kaliniu, mato, kad šiame pragare palyginti gerai gyvena tik nusikaltėliai, kad į juos atsižvelgiama, kad visagalė lagerių administracija jų bijo. Nusikaltėliams niekada netrūksta nei drabužių, nei maisto, jie padeda vieni kitiems... ir jam ima atrodyti, kad nusikaltėliai žino tiesą apie lagerio gyvenimą, kad tik sekdamas jų pavyzdžiu jis suras kelią, padėsiantį jam išsaugoti gyvybę... intelektualų kalinį lageriai sugniuždo. Viskas, ką jis vertina, sumaišoma su žemėmis, o civilizacija ir kultūra po kelių savaičių tampa nebesvarbios. Kumštis arba lazda – vienintelė priemonė įtikinėti. Vienintelis būdas žmones priversti ką nors daryti – trenkti jiems šautuvo buože arba kumščiu į dantis...[12]

Vis dėlto būtų netiesa, jei tvirtintume, kad lageriuose visai nebuvo moralės, kad juose nebuvo vietos nei gerumui, nei dosnumui. Keista, kad net didžiausi pesimistai šiuo klausimu atsiminimuose prieštarauja patys sau. Pavyzdžiui, Šalamovas, kurio pateikti lagerių barbariško gyvenimo aprašymai pranoksta visų kitų, kartą parašė: „Aš atsisakiau stengtis tapti brigadininku,

nors tai buvo šansas išlikti gyvam, nes blogiausia lageryje – priversti savo ar kieno nors kito valiai paklusti kitus žmones, tokius pat kalinius, kaip tu." Kitaip tariant, Šalamovas tapo savo paties deklaruojamos taisyklės išimtimi.[13]

Daugelyje atsiminimų aiškiai parodyta, kad gulago pasaulis nebuvo tik juodas ir baltas, kuriame šeimininkus nuo vergų skiria labai aiškiai nubrėžta riba, o vienintelis būdas išlikti gyvam – žiaurumas. Kaliniai, laisvieji darbininkai ir sargybiniai sudarė sudėtingą socialinių ryšių sistemą, ir ta sistema, kaip jau matėme, nuolatos kito. Kaliniai galėjo pakilti arba nusileisti lagerio hierarchijoje – daugelis taip ir darė. Savo likimą jie galėjo pakeisti ne tik kolaboravimu ar pasipriešinimu valdžios atstovams, bet ir sumaniais manevrais, mainais ar gudravimu, ryšiais ir kontaktais. Dažno lagerių kalinio likimą lemdavo paprasčiausia sėkmė arba nesėkmė: jei kalinys lageriuose kalėjo ilgai, jis dažniausiai patirdavo „sėkmę", kai turėdavo gerą darbą, gerai valgė ir mažai dirbo, ir nesėkmę, kai patekdavo į anapusinį ligoninių, mirštančiųjų palatų ir *dochodiagų*, šiukšlių dėžėse ieškančių maisto likučių, pasaulį.

Iš tiesų išgyvenimo metodai buvo neatskiriama pačios sistemos dalis. Dažniausiai lagerių administracija nesiekė kalinių nugalabyti, tik stengėsi įvykdyti neįveikiamas, didžiules normas, kurias nustatydavo Maskvos planuotojai. Todėl lagerių prižiūrėtojai mielai atsilygindavo kaliniams, kurie jiems padėdavo siekti šio tikslo. Suprantama, kaliniai tuo naudojosi. Šios dvi grupės siekė skirtingų tikslų – prižiūrėtojams reikėjo, kad būtų išgauta daugiau aukso arba prikirsta daugiau rąstų, o kaliniams reikėjo išgyventi. Kartais šių skirtingų tikslų jie siekdavo bendromis priemonėmis. Kelios išgyvenimo strategijos itin tiko ir kaliniams, ir jų prižiūrėtojams. Toliau pateikiamas jų sąrašas.

Tufta: apsimestinis darbas

Aiškiai apibrėžti, kas yra *tufta* (šį žodį galima apytikriai išversti kaip „viršininkų mulkinimas"), labai nelengva. Pirma, tokie veiksmai buvo taip giliai įsišakniję sovietinėje sistemoje, kad vargu ar bus teisinga laikyti juos būdingais tiktai gulagui.[14] Be to, jie būdingi ne tik SSRS. Komunistinių laikų posakis „jie apsimeta, kad mums moka, mes apsimetam, kad dirbam" kitados buvo kartojamas visų Varšuvos pakto šalių kalbomis.

Dar svarbiau tai, kad *tufta* buvo persmelkusi kone visus darbo aspektus – darbo užduočių formulavimą, darbo organizavimą, darbo atskaitomybės sistemą – ir darė įtaką visiems lagerio bendruomenės nariams, pradedant GULAG'o viršininkais Maskvoje ir baigiant žemiausio lygio lagerių sargybi-

niais ir labiausiai niekinamais kaliniais. Tai buvo būdinga gulagui nuo pat jo atsiradimo iki paskutinių gyvavimo dienų. Dar kasant Baltosios jūros kanalą buvo sukurtas toks populiarus, kalinių dažnai kartojamas dvieilis:

Bez tufty i ammonala
Ne postroili b kanala.
(Be *tuftos* ir dinamito
kanalo nebūtų iškasę.) [15]

Vėliau ši tema sukėlė karštas diskusijas; nebuvo sutariama ir dėl kitko – kaip sunkiai iš tiesų dirbo kaliniai ir kiek pastangų jie dėjo, kad išvengtų darbo. Nuo pat 1962 m., kai buvo išleista Solženicyno *Viena Ivano Denisovičiaus diena* ir kilo daugiau ar mažiau viešos diskusijos dėl lagerių, buvusiems kaliniams, ginčininkams ir lagerio istorijos specialistų bendruomenei akivaizdžiai nesiseka sutarti dėl lagerių darbo moralumo. Tokias kalbas sukėlusiame trumpame Solženicyno romane iš tiesų daug vietos skirta aprašymams, kaip pagrindinis herojus mėgina išsisukti nuo darbo. Per vieną savo gyvenimo dieną Ivanas Denisovičius apsilanko pas gydytoją, tikėdamasis, kad bus atleistas nuo darbo dėl ligos; svajoja, kaip būtų gerai kelioms savaitėms susirgti; stebi lagerio termometrą tikėdamasis, kad bus per šalta ir nereikės eiti į darbą; gėrėdamasis kalba apie brigadininkus, kurie moka „parodyti, jog darbas padarytas, nesvarbu, ar tai tiesa, ar ne"; jaučia palengvėjimą, kai jo brigadininkas gauna „gerą užmokestį už darbą", nors pusė dienos jau praėjo, o jie dar ničnieko nepadarė"; vagia iš darbo skiedras ugniai barake įkurti, o per pietus dar nukniaukia papildomą porciją košės. „Nuo darbo, – mano Ivanas, – arkliai krinta." Jis stengiasi jo išvengti.

Kai knyga buvo išleista, kiti buvę kaliniai ir dėl ideologinių, ir dėl asmeninių priežasčių ne kartą mėgino paneigti šį tipiško *zeko* paveikslą. Viena vertus, tuos, kurie tikėjo sovietų sistema (todėl taip pat tikėjo, kad lagerių „veikla" yra vertinga ir būtina), žeidė Ivano Denisovičiaus „tinginystė". Daugelis „alternatyvių", labiau prosovietiškų pasakojimų apie lagerių gyvenimą, pasirodžiusių oficialiojoje sovietų spaudoje po to, kai buvo išleista *Viena Ivano Denisovičiaus diena*, tyčia skelbė pasiaukojamą darbą tų, kurie išsaugojo tikrą tikėjimą, nors ir buvo nekaltai suimti. Sovietų rašytojas Borisas Djakovas (visą gyvenimą buvęs informatoriumi) rašė apie inžinierių, dirbusį prie GULAG'o statybų projekto netoli Permės. Inžinierius, kaip pasakoja Djakovo lyrinis herojus, buvo taip įsitraukęs į darbą, kad pamiršo esąs kalinys: „Kurį laiką aš taip džiaugiausi savo darbu, kad pamiršau, kas esu." Djakovo aprašytas inžinierius buvo toks sąžiningas pilietis, kad net slapta parašė laišką vietos laikraščiui, skųsdamasis bloga lagerio transporto ir aprūpinimo

sistemų veikla. Inžinierius už tokį išsišokimą gavo lagerio viršininko papeikimą: kur tai matyta, kad kalinio pavardė pasirodytų laikraštyje, tačiau, kaip pasakoja Djakovas, jis vis tiek labai džiaugėsi, kad, „paskelbus straipsnį, padėtis truputį pagerėjo“.[16]

Tie, kurie vadovavo lageriams, laikėsi dar griežtesnio požiūrio. Buvusi lagerio administracijos darbuotoja, panorusi likti nežinoma, gana piktai man pareiškė, kad visos istorijos apie tai, kaip blogai lageriuose gyveno kaliniai, yra paprasčiausia netiesa. Tie, kurie gerai dirbo, gyveno itin gerai, sakė ji, daug geriau, negu dauguma žmonių laisvėje: jie net galėdavo nusipirkti *sutirštinto pieno* (kursyvas mano – aut.), kuris paprastiems žmonėms buvo nepasiekiamas. „Tik tie, kurie atsisakydavo dirbti, gyveno blogai“, – pasakė ji man.[17] Tokios pažiūros buvo retai išsakomos viešai, tačiau esama ir išimčių. Ana Zacharova, NKVD karininko žmona, kurios laiškas laikraščiui *Izvestija* septintąjį dešimtmetį buvo paskelbtas Rusijos pogrindžio spaudoje, piktai kritikavo Solženicyną. Zacharova, „pasipiktinusi iki pat širdies gelmių *Viena Ivano Denisovičiaus diena*“, rašė:

> Nesunku suprasti, kodėl šios istorijos herojus, taip žiūrintis į sovietų liaudį, nieko daugiau nenori, tik patekti į ligoninę ir kaip nors išsisukti, kad nereikėtų sunkiu darbu atpirkti kaltės, blogio, padaryto tėvynei... Kodėl žmogus turėtų vengti fizinio darbo ir jį niekinti? Juk darbas, galų gale, yra sovietų sistemos pagrindas, tiktai dirbantis žmogus pajėgia pažinti savo tikrąsias galias.[18]

Eiliniai *zekai* išsakė kitokius, ne tokius ideologiškus, argumentus. V. K. Jasnas, penkerius metus kalėjęs penktojo dešimtmečio pradžioje, atsiminimuose rašė: „Mes stengėmės dirbti sąžiningai, ir ne iš baimės, kad neteksime maisto davinių arba kad atsidursime izoliatoriuje... sunkus darbas, o toks jis buvo mūsų brigadai, padėdavo užsimiršti, nuvyti šalin neramias mintis.“[19] Nadežda Uljanovskaja, kuri buvo įkalinta su savo motina, rašė, kad jos motina dirbo iš visų jėgų, „norėdama įrodyti, jog žydai ir inteligentai dirba ne blogiau už kitus“. (Tiesa, apie save ji rašo: „Aš dirbau dėl to, kad buvau priversta. Bijau, jog tokiu požiūriu nepadariau garbės žydų tautai.“)[20]

Be to, kaliniams, kurie visą gyvenimą karštai dirbo sovietų santvarkos labui, ne taip lengva buvo pasikeisti. Aleksandras Borinas, aviacijos inžinierius, politinis kalinys, buvo paskirtas į gulago metalo apdirbimo gamyklą. Atsiminimuose jis smulkiai pasakoja apie savo techninius išradimus, padarytus daugiausia laisvalaikiu.[21] Ala Šister, kita politinė kalinė, suimta ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje, kalbėdamasi su manimi pasakė: „Aš visada dirbau taip, tarsi būčiau laisvėje. Toks jau mano būdas, aš nemoku blogai dirbti. Jei

reikia iškasti duobę, kasiu tol, kol ji bus iškasta." Dvejus metus dirbusi įvairius bendruosius darbus, Šister buvo paskirta brigadininke, nes, kaip ji pati sakė: „Jie pamatė, kad aš dirbu ne taip, kaip kiti kaliniai, o iš visų jėgų." Pradėjusi eiti naująsias pareigas, ji stengėsi įkvėpti ir savo valdinius, nors, reikia pripažinti, nemėgino užkrėsti jų meile sovietų valstybei. Štai ką ji pasakoja apie pirmą susitikimą su vyrais, kurie turėjo dirbti jos brigadoje:

Atėjau į karjerą, kuriame jie kasė žvyrą. Sargybiniai pasisiūlė mane palydėti, bet aš atsakiau, kad nereikia, ir nuėjau viena. Buvo vidurnaktis. Priėjau prie brigados ir pasakiau:
– Man reikia įvykdyti planą, frontui reikia plytų.
Jie atsakė:
– Ala Borisovna, mums nerūpi nei plytos, nei planas, duokite mums duonos davinį.
Aš atsakiau:
– Gausite davinį, jei įvykdysite planą.
Jie atsakė:
– Dabar įmesime tave į duobę, užkasime, ir niekas tavęs nesuras.
Aš, ramiai stovėdama, pareiškiau:
– Jūs manęs neužkasite. Pažadu, kad jei šiandien iki vidurdienio įvykdysite normą, atnešiu jums tabako.
Tabakas ten buvo brangesnis už auksą ir deimantus...

Šister pasakė, kad ji pati nerūkė, tiesiog taupė savo tabako davinį ir mielai atiduodavo jį valdiniams.[22]

Be abejo, buvo ir tokių, kurie įžvelgė materialią darbo naudą. Kai kurie kaliniai tiesiog stengėsi elgtis taip, kaip iš jų tikimasi: viršyti normas, įgyti spartuolio vardą, gauti geresnį maisto davinį. Vladimiras Petrovas atvykęs į Kolymos *lagpunktą* iškart pastebėjo, kad „stachanovininkų palapinės" skirtos sunkiau už kitus dirbantiems kaliniams ir jų gyventojai pasižymi visais tais bruožais, kurių neturi *dochodiagos*:

Jie buvo nepalyginti švaresni. Net gyvendami lageryje itin atšiauriomis sąlygomis sugebėdavo kasdien nusiprausti veidus; jei negaudavo vandens, prausdavosi sniegu. Be to, jie buvo geriau apsirengę... [ir] labiau savimi pasitikėjo. Jie nesistumdė aplink krosnis, bet sėdėdavo ant savo gultų ir ką nors veikdavo arba kalbėdavosi apie savo reikalus. Net iš išorės jų palapinė atrodė kitokia.

Petrovas įsiprašė į jų brigadą, kurios nariai kas dieną gaudavo po kilogramą duonos. Tačiau, atsidūręs joje, neįstengė dirbti taip sunkiai, kaip kiti. Jį

pašalino iš brigados, nes silpnumas joje nebuvo toleruojamas.[23] Jo išgyvenimai nebuvo unikalūs. Herlingas rašė:

> Prisirišimas prie normų buvo ne išskirtinė laisvųjų žmonių, kurie jas primesdavo, privilegija, bet dominuojantis pagal ją dirbančių vergų instinktas. Tose brigadose, kuriose darbas buvo kolektyvinis, sąžiningiausi ir karščiausi darbininkai buvo patys kaliniai, nes ten išdirbio normos buvo skaičiuojamos dalijant bendrą išdirbio rezultatą iš darbininkų skaičiaus. Visus žmonių draugiškumo vienas kitam jausmus kaipmat išstumdavo siekimas pagerinti rodiklius. Nekvalifikuotas kalinys, paskirtas į darnią patyrusių darbininkų komandą, negalėjo tikėtis jokios užuojautos ar supratimo. Po neilgos kovos jam tekdavo pasiduoti ir pereiti į kitą brigadą, tada jau jis dažnai ragindavo silpnesnius draugus. Visa tai buvo kažin kaip nežmoniška, negailestingai naikino vienintelį kalinius siejantį ryšį – jų solidarumą kankintojų akivaizdoje.[24]

Tačiau kartais sunkus darbas neišeidavo į naudą. Levas Razgonas pasakoja apie valstiečius, kurie persitempė stengdamiesi viršyti normą ir pelnyti „didįjį davinį“: pusantro kilogramo duonos per dieną. „Tai kas, kad ji būdavo žalia, prastai iškepusi – vis tiek tikra duona. Valstiečiams, metų metus gyvenusiems pusbadžiu, tai atrodė neapsakomai daug, net jei daugiau neduodavo jokio karšto maisto.“ Vis dėlto net šio „neapsakomai didelio“ kiekio nepakako atstatyti jėgoms, išeikvotoms miško paruošų darbuose. Tad miško paruošų darbininkas iš esmės buvo pasmerktas, kaip rašo Razgonas, „tiesiogine prasme jis mirdavo iš bado, nors ir suvalgydavo kasdien po pusantro kilogramo duonos“.[25] Varlamas Šalamovas irgi aprašo „didžiojo davinio mitą“, o Solženicynas rašė, kad „didysis davinys yra mirtinas. Vieną sezoną patampęs rąstus, stipriausias medkirtys galiausiai tapdavo beviltišku išdvasa“.[26]

Ir vis dėlto dauguma atsiminimų autorių (kurių pasakojimus patvirtina kai kurie archyviniai duomenys) iš tiesų pasakoja apie išsisukinėjusius nuo darbo kalinius. Tačiau pagrindinis jų motyvas dažniausiai buvo ne tinginystė ir net ne troškimas „paniekinti“ sovietinę sistemą: svarbiausia jiems buvo išlikti. Prastais drabužiais apsirengę, blogai pavalgę kaliniai suprato, kad vengdami darbo su sulūžusiais įrankiais atšiauriame klimate jie išgelbės savo gyvybes.

Neskelbtuose Zinaidos Usovos, vienos iš moterų, suimtų 1938 m., atsiminimuose yra puikus pavyzdys, kaip kaliniai prieidavo tokią išvadą. Usova iš pradžių atsidūrė Temlage, lageryje, kuriame dauguma kalinių buvo kaip ji – sušaudytų partijos lyderių ir armijos vadų žmonos. Temlago viršininkas

nebuvo labai griežtas, darbo režimas protingas, tad visi dirbo noriai. Ne tik dėl to, kad dauguma jų buvo „geros sovietų pilietės", įsitikinusios, kad jų suėmimas buvo didžiulė klaida, bet ir dėl to, kad jos tikėjo už gerą darbą galėsiančios būti paleistos pirma laiko. Pati Usova „guldavo ir keldavo galvodama apie darbą, apmąstydama savo modelius. Vienas jų net buvo įdiegtas į gamybą".

Tačiau vėliau Usova su grupe kitų žmonų buvo perkelta į kitą lagerį, kuriame buvo ir kriminalinių nusikaltėlių. Ten jai teko dirbti baldų fabrike. Naujajame lageryje išdirbio normos buvo daug didesnės, daug griežtesnės – tos pačios „neprotingos" normos, apie kurias pasakojo daug kitų kalinių. „Ši sistema, – rašo Usova, – žmones paversdavo vergais su vergų psichologija." Visą duonos davinį – 700 gramų – gaudavo tik tos, kurios įvykdydavo išdirbio normą. Tos, kurios neįstengdavo jos įvykdyti ar išvis negalėjo dirbti, gaudavo 300 gramų duonos, kurių vos pakako gyvybei palaikyti.

Atsakydamos į tai lagerio kalinės kiek įmanydamos stengėsi „apmulkinti viršininkus, išsisukti nuo darbo, kuo mažiau dirbti". Naujokės iš Temlago, palyginti karštai trokštančios dirbti, pasijuto atstumtosiomis. „Senbuvių akimis mes atrodėme kvailės ar beveik streiklaužės. Jos iškart pradėjo mūsų neapkęsti."[27] Suprantama, netrukus moterys iš Temlago perėmė darbo vengimo metodus, kuriais naudojosi kitos kalinės. Taigi *tuftą* kūrė pati sistema, o ne atvirkščiai.

Kartais kaliniai patys sugalvodavo *tuftos* metodų. Viena lenkė dirbo Kolymoje, žuvies perdirbimo fabrike, kuriame neįmanomas normas įvykdydavo tik tie, kurie išmoko apgaudinėti. Stachanovininkai buvo tiesiog „gudriausi apgavikai": užuot dėję į dėžutę visą silkę, jie įmesdavo kelis gabaliukus, o likusius išmesdavo „taip sumaniai, kad brigadininkas net nepastebėdavo".[28] Valerijui Fridui, kuris padėjo statyti lagerio pirtį, parodė panašų triuką: užkamšyti pastato sienų plyšius samanomis, užuot glaisčius juos cementu. Sužinojęs šį darbo optimizavimo būdą, jis gailėjosi tik vieno: „Kas, jei man pačiam vieną dieną teks praustis toje pirtyje? Juk samanos išdžius, ir tada per plyšius trauks šalti skersvėjai."[29]

Jevgenija Ginzburg irgi aprašė, kaip jai ir jos draugei Galiai galiausiai pavyko įvykdyti neįmanomas miško medžiagos paruošų normas. Pastebėjusios, kad viena kolegė visada įvykdo normą, „nors dirba viena, vienarankiu pjūklu", moterys paklausė, kaip jai tai pavyksta:

> Mes neatlyžome, tada ji baikščiai apsidairė ir paaiškino:
> – Miške stūkso krūvos jau seniau nukirstų rąstų. Niekas niekada neskaičiavo, kiek jų čia iš viso yra.
> – Taip, bet juk iškart matyti, kad jie nukirsti jau seniai...

> – Matyti tik todėl, kad pjūvio vieta patamsėjusi. Jei nupjausite nuo kiekvieno galo po mažą gabaliuką, rąstas atrodys kaip ką tik nukirstas. Tada galėsite sukrauti juos į kitą vietą, ir būsite įvykdžiusios normą.
> Šis triukas, kurį mes pavadinome „atšviežinti sumuštinius“, kuriam laikui išgelbėjo mums gyvybes... Turiu pridurti, kad nejutome nė mažiausio sąžinės priekaišto...[30]

Thomasui Sgovio irgi teko Kolymoje priklausyti medkirčių brigadai, kuri paprasčiausiai nieko nedirbo:

> Per pirmą pusę sausio mudu su partneriu Levinu nenukirtome nė vieno medžio. Nenukirto jų ir kiti medkirčių brigados nariai. Miške gulėjo daug rąstų krūvų. Mes išsirinkdavome vieną ar du rąstus, nuvalydavome nuo jų sniegą ir susėsdavome prie laužo. Nereikėjo nė to sniego valyti, nes per pirmą mėnesį nei brigadininkas, nei prižiūrėtojas, nei viršininkas nė karto neatėjo patikrinti mūsų darbo rezultatų.[31]

Kiti, pasinaudodami pažintimis ir ryšiais, gebėjo apeiti neįmanomas darbo užduotis. Vienas kalinys Kargopollage sumokėjo kitam (mokestis buvo gabalas lašinių), kad šis išmokytų jį efektyviau kirsti medžius, taigi įvykdyti normą, o popiet net ir pailsėti.[32] Kitas kalinys, kai jį Kolymoje paskyrė plauti auksą, davė kyšį ir gavo lengvesnį darbą – stovėti ant šlako krūvos, o ne vandenyje.[33]

Dažniau *tufta* buvo organizuojama darbo brigadų lygmeniu, nes brigadininkai geriau gebėdavo nuslėpti, kiek nudirbo konkretūs kaliniai. Vienas buvęs *zekas* pasakojo, kaip brigadininkas jam leido paskelbti, kad įvykdė 60 proc. normos, nors iš tiesų buvo beveik nieko nepadaręs.[34] Dar vienas kalinys rašė, kaip jo brigadininkas išderėjo iš lagerio valdžios, kad ši sumažintų jo brigadai išdirbio normas dėl to, kad visi jos darbininkai prie mirties.[35] Treti brigadininkai imdavo kyšius. Jurijus Zorinas, pats buvęs brigadininku, mandagiai pripažįsta: „Ten, lageriuose, galioja lagerio įstatymai, ir juos ne visada supranta tie, kurie negyvena zonoje.“[36] Leonidas Trusas prisimena, kad jo brigadininkai Norilske tiesiog „nuspręsdavo, kurie darbininkai nusipelno geresnio maisto ir atlygio, o kurie – ne“, nė kiek neatsižvelgdami į tai, kiek kuris iš jų būdavo padaręs. Kalinio „darbo rezultatus“ lemdavo kyšiai ir priklausymas konkrečiai grupei.

Vertinant *zekų* požiūriu, geriausi brigadininkai buvo tie, kurie mokėjo suorganizuoti didžiausio masto *tuftą*. Penktojo dešimtmečio pabaigoje dirbdamas Šiaurės Uralo karjere, Leonidas Finkelšteinas priklausė brigadai, kurios vadovas buvo sugalvojęs labai sudėtingą apgaudinėjimo sistemą. Rytais brigada leisdavosi į karjerą. Sargybiniai pasilikdavo ant šlaito krašto ir visą

dieną ten sėdėdavo, šildydavosi prie laužų. Ivanas, brigadininkas, suorganizuodavo *tuftą*:

> Mes tiksliai žinojome, kurios karjero dugno dalys matomos iš viršaus, ir tuo buvo pagrįsta mūsų apgavystė... regimose karjero dalyse mes labai įnirtingai kapodavome akmens sieną. Dirbdavome ir keldavome didžiulį triukšmą – sargybiniai mus ir matydavo, ir girdėdavo. Paskui Ivanas, eidamas palei darbuotojų eilę... sakydavo: „Vieną į kairę." Ir mes visi žengdavome po žingsnį į kairę. Sargybiniai to nė karto nepastebėjo.
> Taigi žengdavome po žingsnį į kairę, ir vėl po žingsnį, kol visi iki paskutinio atsidurdavome neregimoje zonoje, kur ji yra, žinodavome – ant žemės būdavome kreida nubrėžę liniją. Perėję į neregimą zoną atsipūsdavome, susėsdavome ant žemės, pasiimdavome kirvius ir ramiai daužydavome jais į žemę, kad būtų triukšmas. Paskui prisidėdavo antras, trečias... Po kiek laiko Ivanas paliepdavo: „Tu – į dešinę." Tas žmogus išeidavo ir vėl pradėdavo dirbti. Nė vienas mūsų neišdirbdavo nė pusės pamainos.

Finkelšteinui kiti kaliniai papasakojo apie metodus, kuriuos naudojo kasdami kanalus. Tenykštė *tufta* buvo kitokia, ne mažiau sudėtinga, bet irgi „svarbiausia buvo parodyti, kad grupė įvykdė normą". Darbininkams liepdavo kasti žemes, tačiau palikti nepaliestą „žemių krūvelę, tarsi ženklą, pagal kurį būtų galima nustatyti, kiek ir kokio gylio iškasta". Normos buvo labai didelės, tačiau „pasitaikydavo menininkų, tikrų menininkų, kurie sugebėdavo paaukštinti tą ženklą – žemių krūvelę. Sunku tuo patikėti, juk ji būdavo iškertama iš žemės, todėl iškart galima pamatyti, jei kas nors ką nors pakeičia; tačiau pakeisdavo, ir labai meniškai. O tada, žinoma, visa grupė gaudavo stachanovininkų pietus".[37]

Ne visada prireikdavo tokių ypatingų gabumų. Leonidas Trusas kartą buvo paskirtas iškrauti prekinių vagonų. „Mes tiesiog užrašydavome, kad prekes nunešėme toliau, negu iš tikrųjų, sakysime, 300 metrų, o ne 10." Už tai jie gaudavo geresnį maisto davinį. „*Tufta* buvo visur, – sako jis apie Norilską. – Be jos išvis nieko nebūtų buvę."

Brigadininkams gerai pasiderėjus su normuotojais, lagerių administracijos atstovais, kurie nustatydavo, kokių rezultatų brigada turėtų pasiekti per dieną, *tuftą* buvo galima suorganizuoti ir aukštesniu administracinės hierarchijos lygmeniu. Normuotojai, kaip ir brigadininkai, buvo labai linkę į favoritizmą ir kyšininkavimą, o ką jau kalbėti apie asmenines simpatijas. Ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje Kolymoje Olga Adamova-Šliozberg buvo paskirta moterų grioviakasių brigadininke. Jos brigadą sudarė beveik vien politinės kalinės, ilgai sėdėjusios kalėjime, todėl nusilpusios. Kai paaiškėjo, kad per tris dienas jos įvykdė tik 3 proc. normos, ji nuėjo pas normuotoją ir ėmė

maldauti lengvesnio darbo. Kai jis išgirdo, kad brigadoje beveik vien buvusios partijos narės, jo veidas apniuko:

> Ak štai kaip, buvusios partijos narės, ar ne? Na, jei jūs būtumėte prostitutės, aš jums mielai leisčiau plauti langus, galėtumėte padaryti net po tris normas. Kai 1929 m. tos partijos nariai nutarė mane nubausti už tai, kad esu buožė, kai jie mane išmetė iš mano paties namų su šešiais vaikais, aš jų paklausiau: „Kuo jums nusikalto vaikai?", o jie man atsakė: „Toks sovietų įstatymas." Tai štai, dabar galite paspringti savo sovietų įstatymais, kasite po devynis kubinius metrus molio per dieną.[38]

Normuotojai taip pat žinojo, kad kartais darbo jėgą reikia pataupyti, pavyzdžiui, jei lageris jau buvo kritikuotas už per didelį kalinių mirtingumą arba jei tai buvo vienas Tolimosios Šiaurės lagerių, į kuriuos tik kartą per sezoną buvo įmanoma atgabenti papildomų darbininkų. Tokiomis aplinkybėmis jie iš tiesų sumažindavo normas arba apsimesdavo nepastebį, jei normos nebūdavo įvykdomos. Tokia praktika lageriuose vadinta „normų pritaikymu", ir pasakyti, kad ji buvo taikoma visur, vadinasi, nepasakyti nieko.[39] Vienas kalinys dirbo šachtoje, kurioje kiekvienas per dieną turėjo iškirsti po 5,5 tonos anglių – užduotis, kurios neįmanoma įvykdyti. Laimei, šachtos vyriausiasis inžinierius – laisvasis darbininkas – sumaniai paklausinėjo, kiek kalinių turėtų kasdien įvykdyti normą, ir tiesiog liepė normuotojams pagal šiuos duomenis spręsti, kiek tą dieną buvo padaryta, priskiriant spartuolių garbę tai vieniems, tai kitiems kaliniams, kad visi galiausiai gautų apytikriai vienodą maisto kiekį.[40]

Kyšiai taip pat buvo duodami visiems hierarchijos sluoksniams, iki pat viršaus, kartais įtraukiant visą žmonių grandinę. Aleksandras Kleinas kalėjo lageryje penktojo dešimtmečio pabaigoje, kai buvo nutarta *zekams* mokėti nedidelius atlyginimus, kad šie stropiau dirbtų:

> Gavęs savo uždirbtus pinigus (jų būdavo nedaug), darbininkas duodavo kyšį brigadininkui. Tai buvo privaloma, nes brigadininkas savo ruožtu turėjo duoti kyšį darbų vykdytojui ir normuotojui, kuris spręsdavo, kokias normas turės vykdyti brigada... be to, darbų vykdytojas ir brigadininkas dar turėdavo duoti kyšius *nariadčikui*, darbų skirstytojui. Virėjai irgi duodavo kyšius vyriausiajam virėjui, o pirtininkai – pirties direktoriui.

Kaip rašo Kleinas, vidutiniškai jam tekdavo atiduoti apie pusę savo „atlyginimo". Tie, kurie taip nesielgė, galėjo sulaukti pačių blogiausių padarinių. Kalinius, kurie neduodavo kyšių, automatiškai užrašydavo kaip neįvykdžiusius normos, todėl jie gaudavo mažiau maisto. Brigadininkams, kurie atsisa-

kydavo mokėti, buvo dar blogiau. Kleinas rašo, kad vieną tokį brigadininką užmušė tiesiog lovoje. Jo galvą sutraiškė akmeniu, o tie, kurie miegojo aplinkui, net nepabudo.[41]

Tufta darė įtaką visų lygmenų statistiniams duomenims apie lagerio gyvenimą. Lagerių viršininkai ir lagerių buhalteriai siekdami sau naudos dažnai klastojo skaičius: apie tai liudija dešimtys ataskaitų, saugomų inspektavimo archyve. Visi, bent kiek susiję su lageriais, vogė maistą, pinigus, viską, ką tik galėjo pavogti. Antai 1942 m. Džezkazgano, Kazachstane, lagerių geležinkelių padalinio viršininko sesuo buvo apkaltinta „neteisėtai pasisavinusi maisto produktus" ir jais spekuliavusi. 1941 m. vieno *lagpunkto* viršininkas ir vyriausiasis buhalteris, „pasinaudoję tarnybine padėtimi", atidarė fiktyvią banko sąskaitą ir į ją pervesdavo pinigus iš lagerio sąskaitų. Viršininkas pavogė 25 000 rublių, buhalteris – 18 000, sovietų šalyje tai buvo didžiulis turtas. Ne visada sumos būdavo tokios didelės. Storame 1942–1944 m. prokuratūros pranešimų aplanke, skirtame Siblagui, galima rasti, be kita ko, daug laiškų, kuriuose įnirtingai ginčijamasi dėl vieno lagerio darbuotojo, kuris buvo įtariamas pavogęs du geležinius dubenis, vieną emaliuotą arbatinį, vieną antklodę, vieną čiužinį, dvi paklodes, dvi pagalves ir du pagalvių užvalkalus.[42]

Moraliniu požiūriu vagystės visai netoli nuo melavimų apie gamybos rodiklius. *Tufta,* prasidėjusi atskirose brigadose, toliau buvo palaikoma *lagpunktų* lygmeniu, ir kai didesnių lagerių buhalteriai imdavo skaičiuoti bendrus išdirbio rodiklius, jų turimi duomenys anaiptol neatitikdavo tikrovės, kaip matysime, iš tiesų sukurdavo labai apgaulingą lagerių produktyvumo vaizdą. Atrodo, produktyvumas vis dėlto buvo itin mažas.

Ir tikrai, turint galvoje visuotines melagystes ir apgaulę, beveik neįmanoma suvokti, kaip vertinti gulago produktyvumo statistiką. Dėl to man visiškai nesuprantamos atrodo metinės, kruopščios ir smulkios, GULAG'o veiklos ataskaitos, panašios į tą, kuri pateikta 1940 m. gegužę. Šis stulbinamas dokumentas yra 124 puslapių, jame pateikti dešimčių lagerių gamybos rodikliai, suskirstyti pagal specializaciją: miškų medžiagos paruošos lageriai, fabrikų lageriai, kasyklos, kolūkiai. Prie ataskaitos pridėta daug diagramų ir apskaičiavimų, daugybė įvairių skaičių. Galiausiai ataskaitos autorius tvirtai pareiškia, kad bendra gulago 1940 m. pagaminto produkto vertė yra 2 659,5 milijono rublių – šis skaičius, turint galvoje jo atsiradimo aplinkybes, neturi absoliučiai jokios prasmės.[43]

Pridurkai: bendradarbiavimas ir kolaboravimas

Tufta buvo ne vienintelis metodas, kurį naudojo kaliniai, siekdami kaip nors suderinti jiems skirtas neįvykdomas išdirbio normas ir vos gyvybę palaikančius maisto davinius. Ir ne vienintelis įrankis, kurį naudojo valdžia, siekdama neįmanomų gamybos tikslų. Buvo ir kitų būdų, kaip įtikinti kalinius bendradarbiauti. Apie juos įspūdingai ir labai vaizdžiai rašė Isaakas Filštinskis pirmame savo atsiminimų *My šagajem pod konvojem* (Mes žygiuojame, saugomi konvojaus) skyriuje.

Filštinskis pradeda pasakojimą nuo vienos pirmųjų savo dienų Kargopollage, miško kirtimo ir statybos lageryje, kuris buvo šiauriau nuo Archangelsko. Tik atvykęs jis sutiko jauną moterį, irgi naujokę. Ji priklausė moterims, laikinai paskirtoms į jo brigadą. Pastebėjęs jos „drovumą ir baikštumą" ir suplyšusius lagerio drabužius, Filštinskis kalinių rikiuotėje priėjo arčiau. „Taip, – atsakė ji į jo klausimą, – aš atvykau vakar transportu iš kalėjimo." Jiedu įsikalbėjo. Moters istorija, pasak Filštinskio, „tiems laikams buvo gana banali". Ji menininkė, dvidešimt šešerių metų. Ištekėjusi, turi trejų metų sūnų. Suimta dėl to, kad „kažką pasakė savo draugei, irgi menininkei, o toji buvo informatorė". Kadangi moters tėvas jau buvo suimtas 1937 m., ją greitai nuteisė už antisovietinę propagandą.

Jiems kalbantis moteris, kuri vis dar baugščiai dairėsi aplink, įsikibo Filštinskiui į ranką. Tokie kontaktai buvo uždrausti, bet sargybiniai, laimė, nieko nepastebėjo. Jiems atėjus į darbo vietą, vyrai buvo atskirti nuo moterų, bet žygiuojant namo jaunoji menininkė Filštinskį vėl susirado. Pusantros savaitės jiedu kartu eidavo į mišką ir atgal, ji pasakojo apie tai, kaip ilgisi namų, apie vyrą, kuris ją metė, apie vaiką, kurio veikiausiai daugiau niekada nebepamatys. Vėliau moterų brigada buvo visą laiką atskirta nuo vyrų brigados ir Filštinskis savo draugės nebesutikdavo.

Praėjo treji metai. Vieną karštą dieną – tokių Tolimojoje Šiaurėje retai pasitaiko – Filštinskis vėl pamatė tą moterį. Dabar ji buvo apsirengusi „nauju jos dydžio švarku, kuris puikiai tiko jos figūrai". Vietoj įprastos nudryžusios kalinio kepurės ji dėvėjo beretę. Vietoj nutryptų lagerio batų – batelius. Jos veidas atrodė riebesnis, išvaizda vulgaresnė. Kai moteris prasižiojo, paaiškėjo, kad ji kalba šlykščiausiu žargonu, kiekvienas ištartas žodis „liudijo ilgus ir patikimus ryšius su lagerio kriminaliniu pasauliu". Kai ji pastebėjo Filštinskį, jos veide šmėkštelėjo siaubas. Ji pasisuko ir nuėjo, „beveik nubėgo".

Kai Filštinskis sutiko moterį trečią ir paskutinį kartą, ji buvo apsirengusi drabužiais, kurie jam pasirodė „naujausios miesto mados". Ji sėdėjo už viršininko stalo ir buvo toli gražu ne kalinė. Be to, buvo ištekėjusi už majoro L., žiaurumu garsėjančio lagerių administratoriaus. Ji šiurkščiai kalbėjo su Filš-

tinskiu ir nebesidrovėjo jį sutikusi. Permaina buvo visiška: moteris iš kalinės virto kolaborante, o iš kolaborantės – lagerio viršininke. Pirmiausia ji perėmė nusikaltėlių pasaulio šneką, paskui jų rengimosi stilių ir įpročius. Eidama šiuo keliu, galiausiai pasiekė privilegijuotą lagerio viršininkės padėtį. Filštinskis suprato, kad „nebeturi ko jai pasakyti", tačiau išeidamas iš kambario dar kartą atsigręžė į ją pasižiūrėti. Akimirką jų akys susitiko, ir jam pasirodė, kad moters akyse staiga švystelėjo „beribė melancholija" ir gal net ašaros.[44]

Likimą, kuris ištiko Filštinskio pažįstamąją, nesunkiai atpažins skaitytojai, kuriems yra tekę girdėti apie kitas stovyklų sistemas. Vokiečių sociologas Wolfgangas Sofsky, rašydamas apie nacių koncentracijos stovyklas, užsiminė, kad „visiška galia yra struktūra, o ne nuosavybė". Tuo jis norėjo pasakyti, kad valdžia Vokietijos koncentracijos stovyklose nebuvo tokia paprasta, kad vienas žmogus valdytų visų kitų gyvenimus. Priešingai, „paversdamas keletą aukų savo bendrininkais, režimas ištrindavo ribą tarp personalo ir kalinių".[45] Nors žiaurumas, kuris vyravo gulage, buvo visai kitoks, skyrėsi ir jo organizacija, ir jo padariniai, vis dėlto šiuo požiūriu nacių koncentracijos stovyklos ir sovietų lageriai buvo panašūs: sovietų režimas irgi naudojosi kaliniais, gundydamas kai kuriuos jų kolaboruoti su represine sistema, iškeldamas juos virš kitų ir suteikdamas privilegijų, kurios savo ruožtu padėdavo administratoriams naudoti savo galias. Neatsitiktinai Filštinskis, pasakodamas šią istoriją, smulkiai aprašė kaskart vis geresnius jo pažįstamosios drabužius: lageriuose, kur visko nuolat trūko, pakakdavo šiek tiek pagerinti kalinio drabužius, maistą ar gyvenimo sąlygas, kad šis sutiktų bendradarbiauti, siekti karjeros. Kaliniai, kuriems tai pavykdavo, buvo vadinami *pridurkais*, arba patikimaisiais. Kai jie pasiekdavo trokštamą padėtį, jų gyvenimas lageriuose daugeliu aspektų pagerėdavo.

Solženicynas, kuris ne kartą rašė apie patikimuosius, knygoje *Gulago archipelagas* aprašo jų karštligišką rūpinimąsi smulkiomis privilegijomis ir malonėmis:

> Dėl žmonių rasei labai būdingo siauraprotiško prisirišimo prie kastų patikimiesiems labai greitai pasidarė nebepatogu miegoti bendruose barakuose su paprastais darbininkais, ant tų pačių daugiaviečių gultų, o geriau pagalvojus, ir ant bet kokių gultų, ir bet kur kitur, išskyrus lovas, ir valgyti prie to paties stalo, nusirengti toje pačioje pirtyje, vilktis tuos pačius apatinius, kuriuos priprakaitavo ir gal net suplėšė paprasti darbininkai...

Nors Solženicynas ir pripažino, kad „jokios šio pasaulio klasifikacijos neturi aiškių ribų", tačiau kiek įmanydamas tiksliau aprašė patikimųjų hierarchiją. Žemiausieji, kaip jis aiškino, buvo *darbo* patikimieji: kalėjimo inžinieriai,

projektuotojai, mechanikai ir geologai. Truputį aukščiau jų – kaliniai darbų vykdytojai, planuotojai, normuotojai, statybų prižiūrėtojai, technologai. Abiejų šių grupių kaliniai rytais turėdavo stoti į rikiuotes ir leistis suskaičiuojami, o į darbą žygiuodavo lydimi konvojaus. Kita vertus, jie nedirbo fizinio darbo ir dėl to dienai pasibaigus nebūdavo „visiškai išsunkti"; taigi jie vis dėlto buvo labiau privilegijuoti, negu bendruosius darbus dirbantys kaliniai.

Teritorijos patikimieji turėjo dar daugiau privilegijų. Tai kaliniai, kurie dieną neišeidavo iš zonos. Pasak Solženicyno:

> Kaliniai, dirbantys lagerio dirbtuvėse, gyveno daug lengviau ir geriau už darbininkus, einančius į bendruosius darbus, jie pirmieji neprivalėjo eiti į rytinę rikiuotę, vadinasi, jie galėjo keltis ir pusryčiauti daug vėliau, jiems nereikėjo žygiuoti su konvojumi į darbą ir atgal, jie patirdavo mažiau sunkumų, ne taip šalo, išeikvodavo ne tiek daug jėgų, be to, jų darbo diena baigdavosi anksčiau, jie dirbdavo arba šilumoje, arba ten, kur visada atsirasdavo proga pasišildyti... Pasakyti, kad esi siuvėjas, lageryje buvo beveik tas pat, kaip laisvėje pasigirti, jog esi docentas.[46]

Žemiausiems hierarchijos sluoksniams priklausantys *teritorijos* patikimieji iš tiesų dirbo fizinį darbą – jie buvo pirtininkais, skalbėjais, indų plovėjais, kūrikais ir kiemsargiais, taip pat dirbo lagerių dirbtuvėse: taisė drabužius, batus ir įrangą. Aukštesniam sluoksniui nei šie patalpose dirbantys kaliniai priklausė *tikrieji teritorijos* patikimieji, kurie išvis nedirbo fizinio darbo, tai virėjai, duonos raikytojai, tarnautojai, gydytojai, seselės, slaugės, kirpėjai, vyresnieji sanitarai, darbų skirstytojai, buhalteriai. Kai kuriuose lageriuose net buvo kalinių, oficialiai paskirtų maisto ragautojais.[47] Pastarajai grupei priklausantys žmonės, kaip rašo Solženicynas, buvo „ne tik sočiai pavalgę, apsirengę švariais drabužiais ir atleisti nuo būtinumo kilnoti svorius bei lenkti nugaras, bet dar ir turėjo didelę galią valdyti tai, ko žmogui labiausiai reikia, vadinasi – valdyti ir pačius žmones".[48] Šie patikimieji turėjo galią spręsti, kokius darbus skirti eiliniams kaliniams, kiek maisto jiems duoti, ar jiems suteikti medicinos pagalbą, ar ne, trumpiau tariant – ar jie gyvens, ar mirs.

Kitaip negu privilegijuoti kaliniai nacių koncentracijos stovyklose, sovietų lagerių patikimieji nepriklausė kuriai nors konkrečiai rasei. Teoriškai bet kuris kalinys galėjo iškilti į patikimuosius, kaip ir bet kuris kalinys galėjo tapti kalėjimo prižiūrėtoju, todėl abiejų grupių nariai neretai keisdavosi vietomis. Iš principo eiliniai kaliniai galėjo tapti patikimaisiais, taip pat iš principo patikimieji galėjo būti pažeminti – atsidurti eilinių kalinių gretose, tačiau iš tikrųjų šis procesas vyko pagal sudėtingas taisykles.

Šios taisyklės įvairiuose lageriuose ir skirtingu laiku buvo labai nevienodos, nors, atrodo, buvo keletas principų, kurių laikas beveik nepakeitė. Svarbiausias – patikimuoju lengviau tapdavo kalinys, priklausantis kriminaliniams nusikaltėliams, tai yra „visuomenei artimiems“, o ne „visuomenei pavojingiems“ politiniams. Pagal iškreiptos moralės sovietų lagerių sistemos hierarchiją „visuomenei artimi“ kaliniai (ne tik profesionalūs nusikaltėliai, bet ir paprasti vagys, sukčiai, žmogžudžiai ir prievartautojai) turėjo daug daugiau galimybių virsti gerais sovietų piliečiais, todėl jiems savaime lengviau buvo suteikiamas patikimųjų statusas. Tam tikru požiūriu vagys, kurie nebijojo elgtis šiurkščiai, tapdavo puikiausiais patikimaisiais. „Visur, visais laikais, – karčiai rašė vienas politinis kalinys, – šie kaliniai pelnydavo beveik neribotą kalėjimų ir lagerių administracijos pasitikėjimą ir būdavo paskiriami dirbti lengviausių darbų įstaigose, kalėjimų ar lagerių krautuvėse, pirtyse, kirpyklose ir panašiai.“[49] Kaip jau minėjau, dažniausiai nusikaltėliai tapdavo patikimaisiais ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje ir per karą – tais laikais, kai sovietų lageriuose viešpatavo kriminalinių kalinių gaujos. Net vėliau – Filštinskis rašė apie penktojo dešimtmečio pabaigą – patikimųjų „kultūra“ mažai kuo skyrėsi nuo profesionalių nusikaltėlių kultūros.

Tačiau kriminaliniai nusikaltėliai, tapę patikimaisiais, kėlė lagerio administratoriams problemų. Jie nebuvo „priešai“, tačiau neturėjo išsilavinimo. Dažnai jie net nemokėjo rašyti ir nenorėjo išmokti: net kai lageriuose buvo surengti raštingumo kursai, kriminaliniai nusikaltėliai jų nelankė.[50] Lagerių viršininkams neliko kitos išeities, kaip tik įdarbinti politinius kalinius. Levas Razgonas rašė: „Planas spaudė visus ir neatsižvelgė į jokius pasiteisinimus. Jo veikiami net karščiausi lagerių viršininkai, kurie ypač neapkentė kalinių kontrrevoliucionierių, buvo priversti duoti darbo politiniams kaliniams.“[51]

Iš tikrųjų po 1939 m., kai Ježovą pakeitė Berija, kuris iškart pasiryžo paversti gulagą pelningu, taisyklėse nebuvo nieko aiškiai pasakyta. 1939 m. rugpjūčio mėnesį paskelbtame Berijos nurodyme, kuriuo lagerių viršininkams nedviprasmiškai uždrausta administraciniam darbui naudoti bet kokias politinių kalinių paslaugas, iš tiesų buvo numatyta išimčių. Kvalifikuoti gydytojai galėjo dirbti pagal savo profesiją, be to, ypatingomis aplinkybėmis, dirbti galėjo kaliniai, nuteisti už „menkesnius“ nusikaltimus, tai yra už numatytus 58 straipsnio 7, 10, 12 ir 14 skyriuose, kuriems priklausė „antisovietinė agitacija“ (pavyzdžiui, santvarką išjuokiančių anekdotų pasakojimas) ir „antisovietinė propaganda“. O tų, kurie buvo nuteisti už „terorizmą“ ir „tėvynės išdavimą“, teoriškai nebuvo galima naudoti niekur, išskyrus sunkiausius darbus.[52] Kai prasidėjo karas, buvo atšauktas ir šis nurodymas. Stalinas ir Molotovas išsiuntė specialų aplinkraštį, kuriuo, „turint galvoje ypatingą padėtį“, leido Dalstrojuje „sudaryti individualias sutartis konkrečiam laikotarpiui su

inžinieriais, technologais ir administracijos darbuotojais, išsiųstais į Kolymą darbams".[53]

Ir vis dėlto lagerių viršininkai, paskyrę į aukštas pareigas pernelyg daug politinių kalinių, rizikavo gauti papeikimus; tam tikras dviprasmiškumas taip ir neišnyko. Pasak ir Solženicyno, ir Razgono, kartais politiniai kaliniai gaudavo „gerą" darbą patalpose, dirbti buhalteriais ar apskaitininkais, tačiau tik laikinai. Kartą per metus, prieš pat atvykstant tikrintojų komandoms iš Maskvos, jie būdavo atleidžiami. Razgonas sukūrė šios procedūros teoriją:

> Geras lagerio viršininkas palaukdavo, kol atvyks komisija, leisdavo komisijai baigti darbą, ir pašalindavo visus, kuriuos reikėdavo pašalinti. Laiko tam reikėjo nedaug, o tie, kurių nepašalindavo, likdavo ilgam – metams, iki kito gruodžio, arba mažiausiai pusmečiui. Ne toks sumanus lagerio viršininkas, kvailesnis, pašalindavo žmones iš anksto, rodydavo, kad viskas gerai. Blogiausias lagerio viršininkas, turintis mažiausiai patyrimo, sąžiningai vykdydavo visus aukštesniųjų įsakymus ir neleisdavo kaliniams, nuteistiems pagal 58 straipsnį, dirbti su jokiais kitais įrankiais, išskyrus šakes ir karučius, pjūklus ir kirvius. Tokiems lagerių viršininkams sekdavosi blogiausiai. Tokius lagerių viršininkus greit atleisdavo iš darbo.[54]

Praktikoje taisyklės dažnai buvo visai absurdiškos. Kargopollage kalėjusiam politiniam kaliniui Filštinskiui buvo griežtai uždrausta lankyti kaliniams skirtus miškininkystės technologijų kursus. Tačiau niekas jam nedraudė skaityti kursams skirtų vadovėlių, ir kai jis po savarankiškų studijų išlaikė egzaminą, jam buvo leista dirbti miškininkystės specialistu.[55] O štai V. K. Jasnas, irgi buvęs politinis kalinys penktojo dešimtmečio pabaigoje, dirbo Vorkutoje inžinieriumi, ir dėl to nekilo jokių nesusipratimų.[56] Pokariu, kai lageriuose sustiprėjo nacionalinių grupuočių įtaka, kriminalinių kalinių valdžią dažnai pakeisdavo geriau organizuotų kalinių – neretai ukrainiečių ir Baltijos valstybių piliečių – valdžia. Tie, kurie turėjo geresnius darbus – darbų vykdytojai ir prižiūrėtojai – galėjo pasirūpinti saviškiais, ir pasirūpindavo, geriausius darbus skirdavo savo tėvynainiams, politiniams kaliniams.

Tačiau kaliniai niekada neturėjo visų galių skirstyti lengvesnius darbus. Sprendžiant, kas bus paskirtas patikimuoju, paskutinis žodis priklausė lagerio administracijai, ir dažniausiai lagerių viršininkai buvo linkę skirti patogius patikimųjų darbus tiems kaliniams, kurie atviriau linko kolaboruoti, kitaip tariant – informatoriams. Deja, dabar neįmanoma pasakyti, kiek šioje sistemoje buvo informatorių. Rusijos valstybės archyvai atidarė visus GULAG'o dokumentų rinkinius, tačiau Trečiojo skyriaus, arba lagerių padalinio, atsakingo už darbą su informatoriais, dokumentai taip ir liko įslaptinti.

Viktoras Berdinskichas knygoje apie Viatlagą cituoja keletą skaičių nenurodydamas, iš kur jie paimti: „Trečiąjį dešimtmetį OGPU vyriausybė iškėlė sau užduotį – ne mažiau kaip 25 proc. lageriuose esančių kalinių paversti informatoriais. Ketvirtąjį ir penktąjį dešimtmetį šis skaičius buvo sumažintas iki 10 procentų." Tačiau Berdinskichas sutinka, kad tikrąjį informatorių skaičių apskaičiuoti „sudėtinga", kai negalima išsamiau ištirti archyvų.[57]

Be to, tik nedaugelis atsiminimų autorių atvirai prisipažįsta buvę informatoriais, nors ne vienas prisimena buvęs verbuojamas. Be abejo, asmens bylose atvykusių į lagerius kalinių, kurie buvo informatoriais kalėjimuose (ar net prieš suimant), jau buvo įrašai apie jų pasirengimą tokiam darbui. Kitiems pasiūlymas bendradarbiauti buvo veikiausiai pateikiamas iškart atvykus į lagerį, kai kaliniai dar būdavo labai sutrikę ir išsigandę. Antrą dieną tik atvykusį į lagerį Leonidą Trusą nuvedė pas operatyvinį darbuotoją (lagerių žargonu vadinamą *kūmą*, informatorių verbuotoją), kuris jam pasiūlė bendradarbiauti. Nelabai suprasdamas, ko iš jo norima, Trusas atsisakė. Būtent dėl to, mano jis, jam iš pat pradžių paskyrė dirbti sunkų fizinį darbą, lageryje laikomą žeminamu. Berdinskichas irgi prisimena savo pokalbius ir susirašinėjimą su buvusiais kaliniais:

> Atsidūręs zonoje, jau pačią pirmąją dieną naujokas buvo iškviečiamas pas *kūmą*. Mane irgi iškvietė pas *kūmą*. Jis buvo slidus, glotnus pataikūnas, stengėsi man įrodyti, kad automobilio avarija, už kurią buvau nuteistas dešimtį metų lagerio ir dar trejus metus turėjo būti suvaržytos mano pilietinės teisės, anaiptol nėra gėdinga (juk tai ne apiplėšimas, žmogžudystė ar kas nors panašaus), ir pasiūlė teikti jam informaciją – tapti skundiku. Mandagiai atsisakiau ir nepasirašiau *kūmo* paduoto dokumento.

Nors *kūmas* kalinį iškeikė, vis dėlto jo nepasodino į bausmės izoliatorių. Grįžęs į baraką kalinys pamatė, kad niekas nenori prie jo artintis: kiti kaliniai, žinodami, kad jam siūlyta tapti informatoriumi, ir matydami, jog jis grįžo nei sumuštas, nei nubaustas, nutarė, jog pasiūlymą jis priėmė.[58]

Turbūt žinomiausia išimtis iš bene visuotinio atsisakymo prisipažinti buvus informatoriumi ir vėl yra Aleksandras Solženicynas, kuris išsamiai aprašė savo flirtą su lagerio valdžia. Pasak jo, pirmosios silpnumo akimirkos jį ištiko vos atvykus į lagerį, dar stengiantis susitaikyti su staigiu statuso pasikeitimu. Iškviestas pokalbio pas operatyvinės dalies viršininką, jis buvo įvestas į „mažą, jaukiai apstatytą kambarėlį", kuriame radijas grojo klasikinę muziką. Mandagiai paklausęs, ar jam patogu ir kaip sekasi prisitaikyti prie lagerio gyvenimo, viršininkas pasiteiravo: „Ar jūs tebesate sovietinis žmogus?" Ilgokai dvejojęs, Solženicynas patvirtino, jog taip.

Nors prisipažinimas, kad esi „sovietinis žmogus", iš esmės reiškė sutikimą bendradarbiauti, iš pradžių Solženicynas atsisakė būti informatoriumi. Tada operatyvinės dalies viršininkas pakeitė taktiką. Jis išjungė muziką ir pradėjo Solženicynui pasakoti apie lageryje kalinčius kriminalinius nusikaltėlius, klausinėti, kaip jis jaustųsi, jei kuris nors iš jų įstengtų pabėgti ir Maskvoje užpultų jo žmoną. Galiausiai Solženicynas sutiko pranešti apie rengiamus pabėgimo planus, jei apie juos nugirstų. Jis pasirašė pasižadėjimą pranešti valdžiai apie bet kokius pabėgimo planus ir pasirinko konspiracinį slapyvardį Vetrovas (*Vetrov*). „Šios šešios raidės, – rašo jis, – gėdingais įdagais išliks mano atmintyje."[59]

Pasak Solženicyno, jis niekada nieko neįskundė. Antrą kartą verbuojamas 1956 m. jis sakosi visai atsisakęs ką nors pasirašyti. Vis dėlto ano, paties pirmojo, pažado pakako, kad lageryje jam būtų skiriami patikimųjų darbai, kad jis gyventų patikimiesiems skirtose patalpose, būtų truputį geriau apsirengęs ir valgytų truputį geriau už eilinį kalinį. „Šios patirties aš labai gėdijausi", – rašė jis. Be abejo, iš čia ir kilo jo panieka visiems patikimiesiems.

Kai Solženicyno pasakojimas apie lagerių patikimuosius buvo išleistas, kilo daug nesutarimų, kurie sprendžiami iki šiol. Šis pasakojimas, lygiai kaip ir Solženicyno aprašyti kalinių darbo įpročiai, įžiebė ilgas, iki šių dienų besitęsiančias buvusių lagerio kalinių ir istorikų diskusijas. Iš esmės visi klasikinių, populiariausių atsiminimų autoriai (tokie kaip Jevgenija Ginzburg, Levas Razgonas, Varlamas Šalamovas, Solženicynas) yra vienu ar kitu metu buvę patikimaisiais. Gali būti, kad, kaip tvirtina kai kurie oponentai, beveik *visi* kaliniai, kurie pajėgė iškęsti ilgą įkalinimą lageriuose, bent laikinai yra buvę patikimaisiais. Kartą susipažinau su buvusiu kaliniu, kuris man papasakojo apie susitikimą su senais lagerio bičiuliais. Jie leidosi į prisiminimus, ėmė juoktis iš senų lagerio istorijų, tik staiga vienas apžvelgė kambarį ir suvokė, kas jungia visus šiuos žmones, kas leidžia jiems juoktis iš praeities, užuot ją apraudojus: „Visi mes esame buvę *pridurkais*."

Nėra nė mažiausios abejonės: daug kalinių įstengė išlikti tik dėl to, kad pasirūpino gauti darbą patalpoje ir taip išvengti bendrųjų darbų košmaro. Bet ar tai rodo visus juos aktyviai bendradarbiavus su lagerio režimu? Solženicynas manė, kad taip. Jis teigė, kad net tuos patikimuosius, kurie nebuvo informatoriais, vis dėlto galima vadinti kolaborantais. „Kokiam patikimajam, – klausia jis, – iš esmės nereikėjo pataikauti viršininkams ir dalyvauti bendroje prievartos sistemoje?"

Solženicynas aiškina, kad kartais kolaboravimas būdavo netiesioginis, tačiau jis vis tiek darė žalą. *Darbo* patikimieji – normuotojai, apskaitininkai, inžinieriai – patys žmonių nekankino, tačiau jie visi priklausė sistemai, kuri priversdavo kalinius mirtinai persidirbti. Tas pats galioja ir kalbant apie *te-*

ritorijos patikimuosius: mašininkės perrašinėdavo lagerio vadovų įsakymus. Kiekvienas duonos raikytojas, sugebėdavęs pasivogti puskepalį, atimdavo dalį duonos davinio iš miške dirbančio *zeko*. Solženicynas rašo: „Kas apsverdavo Ivaną Denisovičių? Kas vogė jo cukrų, pripildamas į jį vandens? Kas slėpdavo riebalus, mėsą ir geras kruopas, kad jos nepatektų į bendrą puodą?“[60]

Panašiai manančių buvo ir daugiau. Viena buvusi *zekė* rašo, kad ji devynerius metus stengėsi dirbti tik bendruosius darbus, nenorėdama įsivelti į korumpuotus ryšius, kurie buvo būtini norint išlikti patikimojo darbe.[61] Dmitrijus Paninas (kuris, kaip jau esu rašiusi, pažinojo lageriuose Solženicyną ir yra romano *Pirmajame rate* herojus), irgi prisipažįsta labai nesmagiai jautęsis dvi savaites, kai dirbo lengvą darbą lagerio virtuvėje: „Dar baisiau buvo suvokti, kad aš vagiu maistą iš kitų kalinių. Stengiausi guostis mintimi, kad tokios prastos būklės žmogus, koks aš tada buvau, neprivalo atsižvelgti į visokias subtilybes, tačiau jausmas, kad elgiuosi negerai, nė kiek nepalengvėjo, ir kai mane iš virtuvės išmetė, nuoširdžiai apsidžiaugiau.“[62]

Solženicynui karštai priešinosi, su daugeliu kitų, ir Levas Razgonas, rašytojas, kuris dešimtąjį dešimtmetį Rusijoje tapo beveik tokiu pat įtakingu gulago specialistu. Lageriuose Razgonas dirbo normuotoju – tai vienas iš geriausių patikimųjų darbų. Razgonas tvirtina, kad jam ir daugeliui kitų kalinių sprendimas tapti patikimuoju iš esmės prilygo apsisprendimui išlikti. „Kertant medžius išgyventi buvo neįmanoma“, ypač pokario metais. Gyvi išlikdavo tik valstiečiai: „Tie, kurie mokėjo galąsti ir taisyti įrankius, tie, kurie dirbo jiems pažįstamus žemės ūkio darbus ir dėl to galėjo prisidurti prie maisto kokią bulvę, ridiką ar kitokią daržovę.“[63]

Razgonas nemanė, kad pasirinkti išlikti buvo amoralu; jis nesutiko, kad taip pasielgusieji buvo „nė kiek ne geresni už tuos, kurie juos suėmė“. Be to, jis kritikavo Solženicyno pateiktą savanaudžių patikimųjų paveikslą. Daugelis patikimųjų, įsitaisę patogesnėse darbo vietose, nuolat padėdavo kitiems kaliniams:

> Negalima sakyti, kad jiems visiškai nerūpėjo Ivanas Denisovičius, kuris eidavo į mišką kirsti medžių, ar kad jie jautėsi jam svetimi. Tiesiog jie negalėjo pagelbėti tiems, kurie mokėjo dirbti tik paprastą fizinį darbą. Net ir iš šių jie surasdavo žmonių, gebančių daryti keisčiausius dalykus: tie, kurie mokėjo gaminti statines ir lankus, buvo siunčiami į tolimesnius punktus gaminti slidžių, tie, kurie mokėjo pinti krepšius, pradėdavo pinti fotelius, kėdes ir sofas lagerių viršininkams.[64]

Razgonas tvirtina, kad patikimųjų, lygiai kaip ir sargybinių, buvo blogų ir gerų, buvo visokių – vieni padėdavo kitiems, kiti kenkdavo. Galų gale jų

padėtis nebuvo saugesnė negu tų, kurie hierarchijoje užėmė žemesnę vietą. Taip, jie mirtinai nenusidirbdavo, tačiau puikiai žinojo, kad bet kada gali taip atsitikti. Tolimas lagerio viršininkas bet kurią akimirką galėjo įsakyti perkelti juos į kitą lagerį, į kitą darbą, pasmerkti kitokiam, daug pražūtingesniam likimui.

Sančiast: gydytojai ir ligoninės

Bene keisčiausia iš visų lagerio gyvenimo nesąmonių buvo kasdieniškiausia jo dalis – lagerio gydytojai. Gydytojas buvo kiekviename *lagpunkte*. Jei pritrūkdavo medicininį išsilavinimą turinčių gydytojų, *lagpunkte* būdavo bent jau medicinos sesuo arba felčeris, gydytojo padėjėjas, kuris turėjo gydytojo išsilavinimą, bet galėjo ir jo neturėti. Medicinos darbuotojai tarsi angelai sargai turėjo galių ištraukti kalinius iš šalčio, paguldyti juos į švarias lagerių ligonines, kur juos galbūt išslaugys ir pamaitins, grąžins į gyvenimą. Visi kiti – sargybiniai, lagerio valdžia, brigadininkai – be paliovos ragino *zekus* dirbti dar daugiau. Vienintelis gydytojas neprivalėjo to daryti. „Tiktai daktaras, – rašo Varlamas Šalamovas, – turi galią išgelbėti kalinį nuo būtinumo per baltas žiemos ūkanas kasdien daugeliui valandų leistis į ledinius šachtos akmenynus.“[65]

Buvo kalinių, kuriems keli medicinos darbuotojo žodžiai tiesiogine prasme išgelbėjo gyvybę. Degančiam nuo karštinės, sulysusiam taip, kad buvo panašus į griaučius, alkio kamuojamam Levui Kopelevui gydytoja diagnozavo pelagrą, vidurių uždegimą ir sunkų peršalimą. „Siunčiu jus į ligoninę“, – pareiškė ji. Kelionė iš *lagpunkto* į centrinę lagerio ligoninę, vadinamąją *sančiast*, nebuvo lengva. Kopelevas atidavė viską, ką turėjo (tai, kas priklauso lageriui, turi būti palikta lageryje), perbrido „gilias ledines balas“ ir įlipo į gyvulinį vagoną, prikimštą ligotų, mirštančių kalinių. Važiavo kaip tikrame pragare. Tačiau galiausiai atmerkęs akis naujoje vietoje pamatė, kad gyvenimas iš esmės pasikeitė:

> Palaimingai snausdamas sėdėjau šviesioje, švarioje ligoninės palatoje ant kušetės, užklotos neįtikėtinai švaria paklode... Gydytojas buvo nedidukas apskritaveidis žmogus, kurio žili ūsai ir akiniai storais stiklais papildė jo kuriamą rūpestingo geraširdžio įspūdį.
> – Ar Maskvoje, – paklausė jis, – pažinojote literatūros kritikę, pavarde Motyliova?
> – Tamarą Lazarevną Motyliovą? Žinoma!

– Ji mano dukterėčia.

Dėdė Boria, taip vėliau įpratau jį vadinti, pažvelgė į termometrą.

– Oho! Nuprauskite jį, – paliepė jis padėjėjai. – Išvirinkite jo drabužius. Paguldykite jį į lovą.

Vėl pabudęs Kopelevas pamatė, kad jam atnešė šešias riekes duonos: „Tris riekes juodos duonos ir – o, stebuklas! – tris riekes baltos duonos! Godžiai jas suvalgiau, pilnomis ašarų akimis." Tačiau tai dar ne viskas: jam paskyrė maisto davinį, skirtą pelagrai įveikti – ropių, morkų, taip pat mielių ir garstyčių, kurias reikėjo tepti ant duonos. Pirmą kartą jam buvo leista gauti iš namų siuntinius ir pinigus, todėl galėjo pats nusipirkti virtų bulvių, pieno ir machorkos, pigiausio tabako. Buvęs, atrodo, jau pasmerktas neišvengiamai mirčiai, jis staiga suvokė esąs išgelbėtas.[66]

Tokie išgyvenimai buvo dažni. Jevgenija Ginzburg Kolymos ligoninę, kurioje dirbo, vadino rojumi.[67] „Mes pasijutome tikrais karaliais", – rašė Thomasas Sgovio apie Srednikano *lagpunkto* „reabilitacijos baraką", kur jis pusryčiams gaudavo „šviežią saldų raguolį".[68] Kiti su pagarbia nuostaba prisimena švarią patalynę, geraširdes seseles, didžiules gydytojų pastangas išgelbėti ligonius. Vienas kalinys pasakojo apie gydytoją, kuris, rizikuodamas savo darbu, neteisėtai išėjo iš lagerio, kad gautų labai reikalingų vaistų.[69] Tatjana Okunevskaja rašė, kad jos gydytojas „grąžindavo mirusius atgal į gyvenimą".[70] Vadimas Aleksandrovskis, pats buvęs lagerio gydytoju, prisimena, jog „gydytojas ir jo padėjėjai lageriuose yra jei ne dievai, tai tikrai pusdieviai. Nuo jų priklauso galimybė kelias dienas išsilaisvinti nuo žudančio darbo, net galimybė būti pasiųstam į sanatoriją".[71]

Janosas Rozsasas, aštuoniolikmetis vengras, po karo atsidūręs lageryje su Aleksandru Solženicynu, parašė knygą *Sestra Dusia* (Seselė Dusia), pavadino lagerio medicinos sesers, kuri, jo įsitikinimu, išgelbėjo jam gyvybę, vardu. Seselė Dusia ne tik kalbėdavosi su juo įtikinėdama, kad jai slaugyti paskirtam ligoniui tiesiog neįmanoma numirti, bet ir išmainydavo dalį savo duonos davinio į pieną Rozsasui, kuris beveik neįstengė suvirškinti maisto. Jis visą gyvenimą liko jai dėkingas: „Mano atmintyje įsirėžė du mylimi veidai, tolimas mano tikrosios motinos veidas ir seselės Dusios veidas. Jie buvo stulbinamai panašūs... Sakiau sau, jei laikui bėgant kada nors pradėsiu pamiršti motinos veidą, pakaks prisiminti seselę Dusią, ir ji visada primins man mano motiną."[72]

Rozsaso dėkingumas seselei Dusiai galiausiai išaugo į meilę rusų kalbai ir rusų kultūrai. Aš susitikau su Rozsasu Budapešte, praėjus pusšimčiui metų nuo to laiko, kai jis kalėjo lageriuose. Jis vis dar laisvai, elegantiškai kalbėjo

rusiškai, palaikė ryšius su draugais rusais ir išdidžiai man nurodė, kur *Gulago archipelage* ir Solženicyno žmonos atsiminimuose rasti apie jo istoriją.[73]

Vis dėlto buvo ir tam tikras paradoksas, kurį pastebėjo daugelis. Kol kalinys, kamuojamas nesunkios skorbuto formos, dirbo brigadoje, niekam nerūpėjo nei jo krintantys dantys, nei votimis nusėtos kojos. Iš jo skundų sargybiniai tik niekinamai šaipydavosi, o kartais būdavo ir blogiau. Jei jis virsdavo *dochodiaga* ir mirdavo barake ant gultų, visi juokdavosi. Bet vos tik mirštančio žmogaus temperatūra galiausiai pakildavo iki nurodytos ribos, arba vos tik jo liga pasiekdavo kritišką stadiją, kitaip tariant, vos tik jį būdavo galima „pripažinti" tikru ligoniu, jam tuojau pat būdavo skiriamas maisto davinys „pelagrai įveikti" arba „skorbutui įveikti", jis gaudavo tokią medicinos priežiūrą ir tiek rūpesčio, kiek gulagas įstengė suteikti.

Šis paradoksas buvo dalis pačios sistemos. Nuo pat tada, kai lageriai atsirado, su sergančiais kaliniais buvo elgiamasi kitaip, negu su sveikais. Dar 1931 m. sausio mėnesį pradėtos kurti invalidų brigados kaliniams, nepajėgiantiems dirbti sunkaus fizinio darbo.[74] Vėliau atsirado ir invalidų barakai, ir net invalidų *lagpunktai*, kuriuose nusilpę kaliniai buvo išslaugomi ir grąžinami į gyvenimą. 1933 m. Dmitlage buvo įkurti „reabilitacijos *lagpunktai*", kurie galėjo priimti 3 600 kalinių.[75] Oficialiuose GULAG'o dokumentuose smulkiai aprašytas kaliniams ligoninėse skirtas papildomas maisto davinys: keli mėsos produktai, tikra arbata (o ne pakaitalas, kuriuo buvo girdomi paprasti kaliniai), svogūnai nuo skorbuto ir kažkodėl pipirai bei laurų lapai. Net jei ligoniai papildomai ir gaudavo tik „truputį bulvių arba džiovintų žirnių (puszalių, kad išliktų vitaminai), arba raugintų kopūstų", toks maistas, palyginti su eilinio kalinio daviniu, buvo tikra prabanga.[76]

Gustavui Herlingui šis kontrastas tarp žmogžudiškų lagerio gyvenimo sąlygų ir lagerio gydytojų pastangų atgaivinti ligonius, kurių sveikatą tos sąlygos pakirto, pasirodė toks absurdiškas, kad jis padarė išvadą, jog Sovietų Sąjungoje veikiausiai gyvuoja „ligoninių kultas":

> Atrodė visiškai nesuvokiama, kad ligonis, tik išėjęs iš ligoninės, vėl tapdavo kaliniu, bet, kol gulėjo švarioje ligoninės lovoje, jis turėjo visas žmogaus teises, išskyrus, žinoma, laisvę. Žmogui, nepratusiam prie ryškių sovietinio gyvenimo kontrastų, lagerių ligoninės priminė bažnyčias, teikiančias prieglobstį nuo visagalės inkvizicijos.[77]

George'as Bienas, vengras kalinys, paguldytas į gerai aprūpintą Magadano ligoninę, irgi sunkiai suprato, kas vyksta: „Klausiau savęs, kodėl jie taip stengiasi mane išgelbėti, jei, atrodo, iš tikrųjų nori tik mirtinai nukankinti, tačiau logikos seniausiai nebuvo likę."[78]

GULAG'o vadovybė Maskvoje tikrai labai rimtai žiūrėjo į problemas, kylančias dėl „darbui netinkamų" kalinių ir invalidų gausos. Problemos, žinoma, nebuvo naujos, tačiau jos gerokai išaugo po 1939 m. Stalino ir Berijos priimto sprendimo panaikinti invalidams taikytą „lygtinio pirmalaikio paleidimo" politiką. Staiga pasirodė, kad ligonių nebegalima taip lengvai išbraukti iš darbuotojų sąrašų. Vien tai turėjo priversti lagerių viršininkus atkreipti dėmesį į lagerių ligonines. Vienas inspektorius tiksliai apskaičiavo, kiek laiko ir pinigų prarandama dėl ligų: „Nuo 1940 m. spalio iki 1941 m. kovo pirmos pusės užfiksuoti 3 472 nušalimų atvejai, dėl kurių buvo prarasti 42 334 darbadieniai. Du tūkstančiai keturi šimtai kalinių taip nusilpo, kad nebepajėgė dirbti." Kitas inspektorius praneša, kad tais pačiais metais iš 2 398 kalinių, buvusių Krymo darbo kolonijose, 860 įstengė dirbti tik ribotai, o 273 visai nepajėgė dirbti. Vieni gulėjo ligoninėse, kiti, trūkstant lovų, buvo laikomi kalėjimų kamerose, ir tai smukdė visos sistemos gamybos rodiklius.[79]

Ir vis dėlto poreikis gydyti ligonius, kaip ir visa kita gulage, nebuvo toks jau paprastas dalykas. Atrodo, jog kai kuriuose lageriuose specialūs invalidų *lagpunktai* buvo sukurti iš esmės tik tam, kad nedarbingi invalidai negadintų lagerių gamybos rodiklių. Taip buvo Siblage, kur 1940–1941 m. iš 63 000 kalinių 9 000 buvo priskirti prie invalidų, o 15 000 prie „pusiau invalidų" – tai daugiau negu trečdalis. Nusilpusius kalinius pašalinus iš svarbiausių darbo vietų ir pakeitus juos „šviežių" naujų darbininkų brigadomis, lagerio gamybos rodikliai tarsi užkerėti smarkiai pakilo.[80]

Būtinumas vykdyti planą daugelio lagerių viršininkus privertė spręsti dilemą: viena vertus, jie nuoširdžiai norėjo išgydyti ligonius, kad juos būtų galima vėl priversti dirbti, kita vertus, nenorėjo skatinti „tinginių". Praktikoje tai dažniausiai reiškė, kad lagerio administracija nustatydavo (kartais labai tiksliai), kiek kalinių konkrečiu metu gali būti pripažinta sergančiais ir kiek jų gali būti pasiųsta į reabilitacijos *lagpunktus*.[81] Kitaip tariant, kad ir kiek kalinių iš tiesų būtų susirgę, gydytojams buvo leidžiama atleisti nuo darbo tik nedidelę jų dalį. Aleksandrovskis, lagerio gydytojas, prisimena, kad jo lageryje kiekvieną vakarą į priėmimą pas daktarą ateidavo „apie 10 proc. *lagpunkto* kalinių", trisdešimt ar keturiasdešimt žmonių. Tačiau visi žinojo, kad nuo darbo galima atleisti ne daugiau kaip 3 ar 5 proc. kalinių. „Atleisi daugiau, ir kaipmat prasidės tyrimas."[82]

Jei susirgusiųjų būdavo daugiau, jiems tekdavo palaukti. Tipiškas pavyzdys – vieno kalinio iš Ustvymlago istorija: jis kelis kartus pareiškė, jog serga ir negali dirbti. Pasak vėliau pateiktos oficialios ataskaitos, „medicinos darbuotojai nekreipė į jo protestą dėmesio, ir jis buvo išsiųstas į darbą. Nepajėgdamas dirbti, jis atsisakė eiti, už tai buvo uždarytas į bausmės izoliatorių. Ten išlaikytas keturias dienas, paskui labai blogos būklės buvo perkeltas į ligoninę

ir ten mirė". Kitame lageryje ligonis, sergantis tuberkulioze, buvo išsiųstas į darbą, ir, pasak inspektorių ataskaitos, „ligonio būklė taip pablogėjo, kad be pagalbos jis nebepajėgė pareiti namo".[83]

Kadangi „leistinas" ligonių skaičius buvo per mažas, gydytojai nuolat patirdavo smarkų spaudimą. Jei susirgusių kalinių, kuriems nebuvo leista atsigulti į lagerio ligoninę, mirdavo per daug, gydytojai gaudavo papeikimus ar net buvo baudžiami.[84] Be to, jiems grasindavo smurtingi ir agresyvūs lagerių kriminalinio elito atstovai, reikalaujantys atleisti juos nuo darbo. Jei lagerio gydytojas norėdavo atleisti nuo darbo tikrus ligonius, jam tekdavo atlaikyti kriminalinių kalinių spaudimą. Tas pats Šalamovas aprašo vieno tokio gydytojo, daktaro Surovojaus, likimą: jis buvo pasiųstas dirbti į beveik vien kriminaliniams kaliniams skirtą Spokoino šachtos *lagpunktą* Kolymoje:

> Daktaras buvo jaunas, be to (ir tai svarbiausia), jis pats buvo kalinys. Surovojaus draugai mėgino jį atkalbėti. Jis galėjo atsisakyti, jei nebūtų ėmęsis šių pavojingų pareigų, būtų buvęs pasiųstas į bendruosius darbus. Surovojus į ligoninę pateko iš bendrųjų darbų, jis bijojo ten grįžti, todėl sutiko vykti į kasyklą dirbti pagal profesiją. Lagerio administracijos atstovai jam davė darbo instrukcijas, tačiau nepaaiškino, kaip reikia elgtis. Jam buvo kategoriškai uždrausta siųsti iš šachtos į ligoninę sveikus vagis. Po mėnesio per ligonių priėmimą jis buvo nužudytas; kūne rastos penkiasdešimt dvi durtinės žaizdos.[85]

Karolis Colonna-Czosnowskis, atvykęs dirbti felčeriu į kriminalinių kalinių *lagpunktą*, buvo įspėtas, kad jo pirmtaką kaliniai „papjovė". Patį pirmą vakarą jį užpuolė žmogus su kirviu reikalaudamas, kad jį atleistų nuo darbo. Karolis tvirtina, jog jam pavyko jį pergudrauti ir išstumti iš felčerio trobelės. Rytojaus dieną jis su Griša, lagerio kriminaliniu autoritetu, susitarė, jog šis kasdien jam pasakys pavardes dviejų žmonių, kuriuos reikės su tikrais ligoniais atleisti nuo darbo.[86]

Panašų išgyvenimą aprašo Alexanderis Dolgunas. Vos jam pradėjus dirbti felčeriu, pas jį prisistatė kriminalinis kalinys, kuris neva skundėsi pilvo skausmais, bet iš tikrųjų reikalavo opiumo. „Jis man mostelėjo rodydamas, kad prieičiau arčiau. „Štai!" – nirtulingai sukuždėjo pakeldamas marškinius. Jo dešinė ranka buvo paslėpta po marškiniais, o joje buvo sugniaužtas aštrus lenktas peilis, panašus į mažytį pjautuvą. „Man reikia opiumo. Su manimi čia visi labai gerai elgiasi. Tu naujokas. Geriau iš karto žinok, kad jei negausiu opiumo, papjausiu tave." Dolgunas šiaip taip išsisuko davęs jam netikro opijaus tirpalo. Kiti gydytojai nebuvo tokie sumanūs, jie pakliūdavo kriminalinių kalinių galion.[87]

Galiausiai atsidūrę ligoninėje kaliniai dažnai pamatydavo, kad medicinos priežiūra labai nevienoda. Dideli lageriai turėjo tikras ligonines, personalą

ir vaistų. Centrinė Dalstrojaus ligoninė Magadano mieste garsėjo naujausia įranga, be to, joje dirbo geriausi gydytojai kaliniai, dažnai specialistai iš Maskvos. Beveik visi jos pacientai buvo NKVD karininkai ir lagerių darbuotojai, tačiau kartais laimingesniems kaliniams pasisekdavo patekti pas šios ir kitų ligoninių specialistus. Kalėdamas lageryje Leonidas Finkelšteinas net gavo leidimą lankytis pas dantų gydytoją. [88] Gerai aprūpinti buvo ir kai kurie invalidų *lagpunktai*: atrodo, jie iš tiesų buvo įkurti tam, kad grąžintų kaliniams sveikatą. Į tokį *lagpunktą* buvo pasiųsta Tatjana Okunevskaja, kuri žavėjosi jo plotu, erdviais barakais, medžiais: „Tiek metų nebuvau jų mačiusi! O dar buvo pavasaris!“[89]

Mažesnių *lagpunktų* ligoninėse padėtis buvo gerokai liūdnesnė. Dažniausiai jose *lagpunktų* gydytojams nepavykdavo palaikyti bent minimalios švaros ir sterilumo.[90] Ligoninėmis buvo tie patys paprasti barakai, ligonius tiesiog sumesdavo ant įprastų lovų, kartais po du ant vienos, trūko būtiniausių vaistų. Inspektoriaus pateiktoje vieno mažo *lagpunkto* veiklos ataskaitoje skundžiamasi, kad nėra ligoninei skirto pastato, pacientai neturi nei patalynės, nei apatinių, nėra vaistų ir nėra kvalifikuoto medicinos personalo. Todėl mirtingumas čia itin didelis.[91]

Liudytojai pritaria tokiam vertinimui. Vienoje mažoje Sevurallago *lagpunkto* ligoninėje, pasak Isaako Vogelfangerio, buvusio lagerio vyriausiojo chirurgo, „gydymas ir dokumentacija buvo labai prasti“. Ir ypač blogai buvo tai, kad

> maisto davinys buvo stebėtinai menkas, gaunama labai mažai vaistų. Chirurgo pagalbos reikalaujantys atvejai, pavyzdžiui, lūžiai ir gilios minkštųjų audinių žaizdos, buvo gydomi neprofesionaliai ir aplaidžiai. Kaip vėliau sužinojau, iš ligoninės retai buvo išrašomi pacientai, galintys dirbti. Dauguma jų, patekę į ligoninę jau su regimais išsekimo simptomais, ten ir mirdavo.[92]

Lenkas kalinys Jerzis Gliksmanas prisimena, kad viename *lagpunkte* kaliniai tiesiogine prasme gulėjo „suversti“ ant grindų: „Visi praėjimai buvo užversti gulinčiais kūnais. Aplink tvyrojo nešvara ir skausmas. Daug pacientų kliedėjo, nesuprantamai kažką šūkavo, o kiti gulėjo išblyškę, nejudėdami.“[93]

Dar blogesnė padėtis buvo nepagydomai sergantiems ligoniams skirtuose barakuose, ar beveik lavoninėse. Viename iš tokių barakų, skirtame dizenterija sergantiems kaliniams, „ligoniai gulėjo lovose po kelias savaites. Jei jiems pasisekdavo, pasveikdavo. Dažniau mirdavo. Nebuvo jokio gydymo, jokių vaistų... kai kuris nors mirdavo, kiti slėpdavo tai po tris keturias dienas, kad galėtų pasidalyti mirusiojo maisto davinį“.[94]

Padėtis prasta buvo ir dėl gulago biurokratizmo. 1940 m. lagerių inspektorius pasiskundė, kad viename lageryje tiesiog nepakanka lovų susirgusiems kaliniams. Tik ligoninėje gulintis kalinys galėjo gauti ligonio maisto davinį, į ligoninę nepatekusiems ligoniams buvo skiriamas tik sumažintas maisto davinys „veltėdžiams“.[95]

Be to, nors daug lageriuose dirbančių gydytojų, kaip pasakojama, gelbėjo kalinių gyvybes, anaiptol ne visi buvo linkę aukotis. Kai kurie gydytojai buvo linkę vertinti padėtį iš savo, privilegijuotųjų, perspektyvos ir tapo artimesni lagerių viršininkams, o ne „priešams“, kuriuos turėjo gydyti. Elinor Lipper aprašė vieną daktarę, vadovavusią 500 lovų ligoninei: „Ji elgėsi kaip *pomeščica*, caro laikų dvarininkė ir žemvaldė, o visus ligoninės darbuotojus laikė savo baudžiauninkais. Kartą ji mėsinga ranka sugriebė apsileidusį sanitarą už plaukų ir tol tampė, kol šis pradėjo klykti.“[96] Kito lagerio viršininko žmona dirbo ligoninėje gydytoja ir gavo lagerių inspekcijos papeikimą už tai, kad „labai pavėluotai nukreipdavo susirgusius į ligoninę, neatleisdavo jų nuo darbo, šiurkščiai elgėsi su ligoniais ir išvarydavo juos iš poliklinikos“.[97]

Pasitaikydavo atvejų, kai gydytojai tyčia blogai gydydavo ligonius iš lagerių. Šeštojo dešimtmečio pradžioje Leonidui Trusui, dirbančiam kalnakasybos lageryje, buvo sutraiškyta koja. Lagerio gydytojas aptvarstė žaizdą, bet to nepakako. Trusas jau buvo netekęs labai daug kraujo, jį pradėjo krėsti šaltis. Kadangi lageryje nebuvo įrangos kraujui perpilti, lagerio vadovai įsodino jį į sunkvežimio kėbulą ir nugabeno į vietos ligoninę. Beveik be sąmonės jis išgirdo, kaip gydytojas liepė seselei pasirengti perpilti kraują. Ligonį atlydėjęs draugas atsakinėjo į klausimus apie jį: vardas, amžius, lytis, darbo vieta... Išgirdęs, kur ligonis dirba, gydytojas atšaukė kraujo perpylimą. Tokios gydymo paslaugos kaliniams neteikiamos. Trusas prisimena, kad jam davė gerti gliukozės (tik todėl, kad draugas davė kyšį) ir įšvirkštė truputį morfijaus. Rytojaus dieną jam koją amputavo:

> Chirurgas buvo taip įsitikinęs, jog aš neišgyvensiu, kad pats manęs neoperavo, o perleido operuoti žmonai, terapeutei, kuri norėjo įgyti chirurgės kvalifikaciją. Vėliau man pasakojo, kad ji viską padarė gerai, kad išmanė, ką daro, tik praleido keletą smulkmenų. Ne dėl to, kad būtų jas pamiršusi – tiesiog nemanė, kad liksiu gyvas, todėl nebuvo svarbu, ar bus šios medicininės smulkmenos atliktos, ar ne. Ir žiūrėkite, aš likau gyvas![98]

Be kita ko, patys lagerių gydytojai – ir geraširdžiai, ir abejingieji – ne visada buvo kvalifikuoti. Gydytojais vadinti labai įvairūs asmenys – nuo geriausių Maskvos specialistų, lageriuose atliekančių bausmę, iki šarlatanų, kurie ničnieko neišmanė apie mediciną, bet buvo pasiryžę apsimetinėti, kad tik gautų privilegijuotą darbą. Jau 1932 m. OGPU skundėsi, kad trūksta kvali-

fikuoto medicinos personalo.[99] Todėl kaliniai, turintys mediko išsilavinimą, tapo visų patikimųjų darbus reglamentuojančių taisyklių išimtimi: kad ir kokiais kontrrevoliuciniais veiksmais jie buvo kaltinami, lageriuose beveik visada galėjo dirbti gydytojais.[100]

Kadangi medikų trūko, kaliniai buvo apmokomi dirbti seselėmis ir felčeriais, nors apmokymas dažniausiai buvo labai paviršutiniškas. Jevgenija Ginzburg tapo sesele „kelias dienas" atidirbusi lagerio ligoninėje, išmokusi meno „statyti taures" ir suleisti vaistus.[101] Alexanderis Dolgunas, viename lageryje apmokytas felčerio darbo pagrindų, buvo perkeltas į kitą lagerį ir gavo išmėginti savo žinias. Karininkas, kuris suabejojo jo kvalifikacija, paliepė atlikti skrodimą, ir jam teko „pasistengti iš paskutiniųjų, apsimesti, kad tai ne pirmas kartas".[102] Januszas Bardachas irgi pamelavo norėdamas gauti felčerio darbą: jis pareiškė esąs trečio kurso medicinos studentas, nors iš tikrųjų dar nė nebuvo įstojęs į universitetą.[103]

Tokių dalykų rezultatus nesunku numatyti. Atvykęs į savo pirmą darbo vietą Sevurallage, kalinių gydytoju paskirtas kvalifikuotas chirurgas Isaakas Vogelfangeris nustebo pamatęs, kad vietos felčeris skorbuto sukeltas votis, kurios atsiranda ne nuo infekcijos, o dėl blogos mitybos, gydo jodu. Vėliau matė, kaip keletas pacientų mirė, nes nekvalifikuotas gydytojas jiems suleido paprasto cukraus tirpalo.[104]

Visa tai nė kiek nestebino gulago vadovų. Vienas jų laiške viršininkui Maskvoje skundėsi, kad trūksta gydytojų: „Keliuose *lagpunktuose* medicinos pagalbą teikia savamokslės seselės, kalinės, neturinčios visiškai jokio medicininio išsilavinimo." Kitas rašė, kad lagerių medicinos sistema prieštarauja „visiems sovietų sveikatos apsaugos sistemos principams".[105] Ir lagerių viršininkai, ir kaliniai puikiai žinojo, kad medicinos sistema ydinga, ir vis dėlto lagerių medicinos tarnyba dirbo toliau it niekur nieko.

Gyvenimas ligoninėje ar ligonių izoliatoriuje, nors ir buvo daug blogybių (savanaudžiai daktarai, prastai aprūpintos ir įrengtos palatos, per mažai vaistų), kaliniams atrodė toks patrauklus, kad dėl jo jie buvo pasiryžę ne tik žaloti ir bauginti gydytojus. Kaip kareiviai, trokštantys išsisukti nuo mūšio, *zekai*, beviltiškai trokšdami išlikti, dažnai žalodavo save (tai vadindavo *samorubu*) ar simuliuodavo ligą (tai vadindavo *mastyrka*). Kai kurie tikėjosi galiausiai sulaukti specialios amnestijos invalidams. Iš tikrųjų tiek daug kalinių ja tikėjo, kad GULAG'o vadovai kartą paskelbė deklaraciją: invalidai nebus paleidžiami iš lagerių pirma laiko (nors kartais paleisdavo).[106] Vis dėlto dauguma kalinių tiesiog džiaugėsi proga nedirbti.

Save žalojantiems buvo numatyta itin griežta bausmė: pratęsiamas laikas lageriuose. Veikiausiai norėta pabrėžti, kad neįgalus darbininkas tampa valstybei našta ir trukdo įvykdyti gamybos planus. „Už tai, kad save sužaloji,

griežtai bausdavo, kaip už sabotažą", – rašė Anatolijus Žigulinas.[107] Vienas kalinys pasakoja apie vagį, kuris nusikirto keturis kairės rankos pirštus. Tačiau, užuot pasiuntę jį į invalidų lagerį, darbo vadovai liepė jam sėdėti sniege ir žiūrėti, kaip dirba kiti. Jam uždraudė judėti pagrasinę, kad sušaudys kaip mėginantį bėgti, tad „labai greitai jis pats paprašė, kad duotų jam kastuvą, ir, suėmęs jį tarsi ramentą sveikąja ranka, verkdamas ir keikdamasis ėmė baksnoti sušalusią žemę".[108]

Vis dėlto nemažai kalinių manė, kad rizikuoti verta. Kai kurie griebdavosi žiaurių metodų. Žinomiausias buvo kriminalinių kalinių metodas: kirviu nusikirsti tris vidurinius rankos pirštus, kad nebegalėtų kirsti medžių ar valdyti kasyklos karučio. Kiti nusikirsdavo koją, ranką arba įsitrindavo į akis rūgšties. Treti prieš išeidami į darbą koją apsivyniodavo šlapiu skuduru, kai vakare grįždavo, jiems būdavo nustatomas trečio laipsnio nušalimas. Šis metodas buvo naudojamas ir pirštams. Septintąjį dešimtmetį Anatolijus Marčenka savo akimis matė, kaip vienas vyras prikalė savo sėklides prie kalėjimo suolo.[109] Ir tai ne vienas toks pavyzdys: Valerijus Fridas rašė apie vyrą, kuris prikalė savo kapšelį prie medžio stuobrio.[110]

Buvo naudojami ir subtilesni metodai. Išradingesni kriminaliniai kaliniai pavogdavo švirkštą ir įsišvirkšdavo į penį muilo tirpalo: išskyros primindavo venerinės ligos požymius. Vienas kalinys sugalvojo, kaip simuliuoti silikozę, plaučių ligą. Jis nudildė truputį sidabro dulkių nuo žiedo, kurį buvo išsaugojęs su asmeniniais daiktais. Tada sidabro dulkes sumaišė su tabaku ir surūkė. Nors pats nieko ypatingo nejuto, netrukus prisistatė į ligoninę kosėdamas taip, kaip buvo girdėjęs kosint silikoze sergančius kalinius. Padarius rentgeno nuotrauką, jo plaučiuose buvo aptikta didžiulė tamsi dėmė, kurios pakako, kad jis būtų atleistas nuo sunkių darbų ir perkeltas į lagerį, skirtą nepagydomiems ligoniams.[111]

Kartais kaliniai mėgindavo kuo nors užsikrėsti ar susirgti kokia nors chroniška liga. Vadimui Aleksandrovskiui teko gydyti pacientą, tyčia įsidūrusį nešvaria siuvimo adata.[112] Gustavas Herlingas matė, kaip kalinys, manydamas, kad jo niekas nestebi, įkišo ranką į ugnį: jis taip darydavo kiekvieną dieną, kad išsaugotų paslaptingą negyjančią žaizdą.[113] Žigulinas tyčia susirgo atsigėręs šalto kaip ledas vandens ir pakvėpavęs šaltu oru. Jo temperatūra pakilo tiek, kad buvo atleistas nuo darbo: „Ak, kokia laimė buvo tos dešimt dienų ligoninėje!"[114]

Pasitaikydavo, kad kaliniai simuliuodavo pamišimą. Bardachas, kaip felčeris, kurį laiką buvo paskirtas į centrinės Magadano ligoninės psichiatrijos skyrių. Kad atskirtų apsimetėlius šizofrenikus nuo tikrų ligonių, visus juos uždarydavo drauge. „Po keleto valandų dauguma kalinių, net atkakliausių, pradėdavo belsti į duris prašydami, kad juos išleistų." Jei ir tai nepadėdavo

apsispręsti, kaliniams suleisdavo kamparo, kuris sukeldavo priepuolį. Išlikę gyvi beveik niekada nenorėdavo kartoti šios procedūros.[115]

Pasak Elinor Lipper, demaskuoti kaliniams, kurie apsimesdavo esą paralyžiuoti, buvo sukurta net standartinė procedūra. Pacientą paguldydavo ant operacinio stalo ir trumpam užmigdydavo. Jam atsipeikėjus, gydytojai jį pastatydavo ant kojų. Pašauktas vardu ligonis visada žengdavo kelis žingsnius, prieš prisimindamas, kad reikia susmukti ant grindų.[116] Dmitrijus Bystroletovas kartą matė, kaip vienos moters „kurtumą" išgydė jos pačios motina. Administracija įtarė, kad moteris tik apsimeta kurčia, ir iškvietė jos motiną aplankyti įkalintos dukters, bet į baraką lankytojos neįleido. Motina buvo palikta stovėti už vartų, iš ten ji ėmė šaukti dukterį vardu. Suprantama, dukra atsiliepė.[117]

Tačiau kartais patys gydytojai padėdavo pacientams sugalvoti, kaip save žaloti. Alexanderis Dolgunas buvo labai nusilpęs ir kamavosi nuo nevaldomo viduriavimo, tačiau jo temperatūra nebuvo tokia aukšta, kad atleistų nuo darbo. Kai jis lagerio gydytojui, išsilavinusiam latviui, pasisakė esąs amerikietis, šis nušvito. „Labai norėjau su kuo nors pasikalbėti angliškai", – tarė jis ir parodė Dolgunui, kaip užkrėsti įpjautą vietą. Ant rankos iškilo milžiniška purpurinė votis, įtikinusi ligoninę tikrinančius MVD pareigūnus, kad liga tikrai sunki.[118]

Dar kartą įprastos moralės normos apsivertė aukštyn kojomis. Laisvajame pasaulyje gydytojo, kuris tyčia sargdintų ligonius, niekas nelaikytų geru žmogumi. Tačiau lageriuose tokį gydytoją garbino kaip šventąjį.

„Paprastos dorybės"

Ne visos išgyvenimo lageriuose strategijos gali būti kildinamos tik iš pačios lagerių sistemos. Ir ne visos jos susijusios su kolaboravimu, žiaurumu ar savęs žalojimu. Nors kai kurie kaliniai – gal net dauguma – išgyveno manipuliuodami ir pasinaudodami gyvenimo lageriuose taisyklėmis, vis dėlto buvo ir tokių, kurie rėmėsi, kaip rašė kritikas Cvetanas Todorovas knygoje apie koncentracijos stovyklų moralę, „paprastomis dorybėmis": rūpinimusi, draugyste, orumu ir dvasia bei protu.[119]

Rūpinamasi buvo įvairiai. Jau matėme, kaip kai kurie kaliniai, kad išgyventų, susikurdavo reikalingus ryšius. Tautinės grupės, kurių penktojo dešimtmečio pabaigoje kai kuriuose lageriuose buvo daugiausia (ukrainiečiai, baltai, lenkai), sukūrė ištisas tarpusavio pagalbos sistemas. Kiti per lageriuose išbūtus metus suformuodavo savą pažįstamų ratą. Treti tiesiog įsigydavo

vieną ar du labai artimus draugus. Turbūt geriausiai iš visų gulago draugysčių žinoma poetės Marinos Cvetajevos dukters Ariadnos Efron draugystė su Ada Federolf. Milžiniškomis pastangomis jos sugebėjo pasilikti drauge ir lageriuose, ir tremtyje, o vėliau abi išleido savo atsiminimų knygą. Savojoje knygos dalyje Federolf pasakoja, kaip draugės susitiko po kurio laiko, kai Efron buvo gabenama kitu transportu:

> Jau buvo vasara. Kai atvykom, pirmos dienos buvo klaikios. Mus išvesdavo pasivaikščioti tik kartą per dieną, kaitrą vos galėjome ištverti. Staiga atvyksta naujas transportas iš Riazanės, o su juo – Alia. Aš uždusau iš džiaugsmo, užtempiau ją ant viršutinių gultų, arčiau gryno oro... Štai ji, kalinių laimė: tiesiog susitikti žmogų.[120]

Kiti jai pritaria. „Labai svarbu turėti draugą, patikimą žmogų, kuris neapleistų varguose", – rašė Zoja Marčenko.[121] „Vienam išgyventi buvo neįmanoma. Žmonės burdavosi į grupeles po du arba tris", – pasakojo kitas kalinys.[122] Dmitrijus Paninas savo gebėjimą atlaikyti kriminalinių kalinių antpuolius irgi aiškina savigynos sutartimi, kurią buvo sudaręs su grupe kalinių.[123] Žinoma, viskam buvo ribos. Januszas Bardachas apie geriausią savo draugą lageriuose rašė: „Mes niekada neprašėme vienas kito maisto ir niekada jo nesiūlėme. Abu žinojome, kad norint išlikti draugais, šito švento priesako pažeisti negalima."[124]

Vieniems išsaugoti žmogiškumą padėjo pagarba kitiems žmonėms, tačiau buvo ir tokių, kuriems išlikti padėjo savigarba. Daug kalinių, ypač moterų, mini būtinumą palaikyti švarą (bent įmanomą), kaip būdą išsaugoti orumą. Olga Adamova-Šliozberg aprašo, kaip jos kameros kaimynė kiekvieną rytą „išskalbdavo, išdžiovindavo savo baltą apykaklaitę ir vėl prisiūdavo ją prie palaidinės".[125] Japonų kaliniai Magadane prie pat įlankos įsitaisė japonišką „vonią" – didžiulę statinę su įtaisytais suolais.[126] Šešiolika mėnesių kalėdamas Leningrado Krestų kalėjime Borisas Četverikovas nuolatos skalbė savo drabužius, plovė kameros sienas ir grindis, o paskui atlikdavo visas operų arijas, kurias mokėjo atmintinai.[127] Kiti mankštinosi arba laikėsi higienos procedūrų. Štai ką dar rašo Bardachas:

> ...nepaisydamas šalčio ir nuovargio, nepamiršau mankštos, kurią darydavau namie ir Raudonojoje armijoje, o veidą ir rankas prausdavausi prie vandens kolonėlės. Norėjau išsaugoti kiek įmanoma daugiau orumo, atsiskirti nuo daugelio kalinių, kurie mano akyse diena po dienos po truputį pasiduodavo. Pirmiausia jie liaudavosi rūpintis savo švara, išvaizda, paskui tapdavo abejingi kalėjimo draugams, o galiausiai jiems neberūpėdavo ir jų pačių gyvenimas. Negalėdamas daugiau nieko kontroliuoti, stengiausi kontroliuoti

bent šį ritualą, kuris, kaip tikėjau, turėjo mane apsaugoti nuo nuosmukio ir neabejotinos mirties.[128]

Dar kiti užsiimdavo proto mankšta. Labai daug kalinių rašė ar atmintinai mokėsi eilėraščius, nuolat mintyse kartodami savo ir kitų eiles, o paskui jas deklamuodavo draugams. Maskvoje septintąjį dešimtmetį Ginzburg sutiko rašytoją, kuris niekaip negalėjo patikėti, jog tokiomis sąlygomis kaliniai tikrai įstengdavo mintyse kartoti eiles ir kad jiems tai suteikdavo dvasios palengvėjimą. „Taip, taip, – pasakoja ji, – jis žinojo, kad aš ne pirmas žmogus, kuris tai liudija, tačiau, na, jam vis tiek atrodė, kad visa tai mes sugalvojome jau po visko." Jis tiesiog nesuprato jos kartos žmonių, vyrų ir moterų, kurie vis dar priklausė, kaip Ginzburg rašo: „...didingų iliuzijų epochai... į komunizmą mes puldavome iš poezijos aukštybių."[129]

Nina Gagen-Torn, etnografė, irgi rašė eilėraščius ir dažnai sau juos dainuodavo:

Lageriuose aš pati savo kailiu patyriau, kodėl rašto neturinčios bendruomenės tekstus visada perduoda dainomis – kitaip neprisiminsi, negalėsi tiksliai atkurti žodžių. Knygos pas mus atkeliaudavo atsitiktinai, jas tai duodavo, tai atimdavo. Rašyti buvo uždrausta, draudė ir studijų grupeles: valdžia bijojo, kad jos paskatins kontrrevoliuciją. Todėl kiekvienas lavino savo protą taip, kaip išmanė.[130]

Šalamovas rašė, kad jam, apsuptam „apgaulės ir blogio, pagedimo", poezija neleido visiškai užkietėti. Štai vienas jo parašytų eilėraščių, kuris vadinasi „Poetui":

Rijau kaip žvėris, niurgzdamas dėl maisto.
Paprastas rašomojo popieriaus lapas
Atrodė kaip stebuklas,
Nukritęs iš dangaus į tamsų mišką.

Gėriau kaip žvėris, lakiau vandenį
Panardinęs ilgas žandenas,
Matuodamas gyvenimą ne mėnesiais ar metais,
Bet valandomis.

Ir kiekvieną vakarą
Stebėdamasis tuo, kad tebesu gyvas,
Kartodavau eiles,
Tarsi girdėčiau tavo balsą.

Kuždėjau jas tarsi maldą,
Garbinau kaip gyvenimo syvus,
Kaip ikoną, išsaugotą mūšyje,
Kaip kelrodę žvaigždę.

Jos buvo vienintelis ryšys su kitu gyvenimu
Ten, kur pasaulis smaugė mus
Kasdieniu purvu,
O mirtis neatsitraukdama ėjo iš paskos.[131]

Solženicynas lageriuose „rašė" eilėraščius: kurdavo juos mintyse, o paskui kartodavo sau panaudodamas sulaužytus degtukus. Jo biografas Michaelis Scammellas pasakoja:

Jis išdėliodavo portsigare dvi eiles po dešimt degtukų – viena eilė reiškė dešimtis, kita vienetus. Tada tyliai sau deklamuodavo eiles; ištaręs kiekvieną eilutę, perkeldavo vieną „vienetą", ištaręs dešimt eilučių – „dešimtį". Kas penkiasdešimtą ir kas šimtąją eilutę įsimindavo ypač gerai; kartą per mėnesį pakartodavo visą poemą nuo pradžios iki galo. Jei pamiršdavo kokią eilutę arba suklysdavo ją sakydamas, vėl pradėdavo viską iš naujo, kol prisimindavo teisingai.[132]

Galbūt dėl panašių priežasčių kai kam padėdavo ir malda. Vieno tikinčiojo baptisto, išsiųsto į postalininius lagerius aštuntąjį dešimtmetį, atsiminimuose pasakojama beveik vien apie tai, kur ir kada jis meldėsi ir kur ir kaip slėpė bibliją.[133] Daug atsiminimų autorių mini, kokios svarbios buvo religinės šventės. Velykas kartais švęsdavo slapta, lagerio kepykloje (taip nutiko vienais metais Solovkų persiuntimo kalėjime), arba atvirai, transporte, nors „vagonai dundėjo, giesmės buvo šaižios ir nedarnios, sargybiniai kiekvienoje stotelėje daužė į vagonų sienas. Vis dėlto kaliniai nesiliovė giedoję".[134] Kalėdas švęsdavo ir barakuose. Rusų kalinys Jurijus Zorinas su didžiule nuostaba prisimena, kaip puikiai jo lageryje kaliniai lietuviai pasirengė švęsti Kalėdas – šiai šventei jie pradėjo ruoštis dar prieš metus: „Ar jūs įsivaizduojate barake stovintį padengtą stalą, ant kurio visko pilna, degtinės, kumpio, visko." Degtinę, mano Zorinas, jie įsinešė batuose „po antpirštėlį".[135]

Levas Kopelevas, nors buvo ateistas, dalyvavo slaptose Velykų mišiose:

Lovos buvo sustumtos palei sienas. Kvepėjo smilkalais. Staliukas, uždengtas antklode, atstojo altorių. Ikoną apšvietė kelios savadarbės žvakės. Kunigas, apsivilkęs drabužiais, pasiūtais iš paklodžių, iškėlė aukštyn geležinį kryžių. Žvakės mirkčiojo tamsoje. Beveik nebuvo matyti kambaryje

esančių žmonių veidų, bet aš neabejoju, kad mes buvome ne vieninteliai netikintieji. Kunigas drebančiu senio balsu kartojo liturgiją. Jam negarsiai pritarė kelios moterys baltomis skarelėmis, jų balsai buvo karšti ir tyri. Choras darniai atsakinėjo, tyliai, tylutėliai, kad lauke nieko nebūtų girdėti.[136]

Kazimierzas Zarodas su kitais lenkais 1940 m. šventė Kūčias darbo kolonijoje. Jiems vadovavo kunigas, kuris tą vakarą patyliukais apėjo visą lagerį ir kiekviename barake laikė mišias:

Be jokios Biblijos, be maldaknygės jis pradėdavo mišias, pažįstamus lotyniškus žodžius tardamas vos girdimu šnabždesiu, o jam atsakydavo taip tyliai, kad priminė atodūsį...
– *Kyrie eleison, Christe eleison* – Viešpatie, pasigailėk, Kristau, pasigailėk. *Gloria in excelsis Deo...*
Žodžiai gaubė mus, ir barako atmosfera, visada tokia žvėriška ir atšiauri, nejuntamai keitėsi, į kunigą atsigręžę veidai švelnėjo ir rimo, žmonės stengėsi išgirsti tylų šnabždesį.
– Pavojaus nėra, – ataidėjo balsas žmogaus, kuris ėjo sargybą prie lango.[137]

Kalbant abstrakčiau, dalyvavimas kokioje nors platesnėje intelektinėje ar meninėje veikloje daugeliui išsilavinusių žmonių padėjo dvasine ir fizine prasme išgyventi, nes tie, kurie turėjo kokių nors gabumų, dažnai rasdavo būdų, kaip juos pritaikyti praktikoje. Pasaulyje, kuriame nuolatos visko trūko ir kuriame paprasčiausi buities rakandai tapdavo nepaprastai svarbūs, žmonės, mokantys pagaminti tai, ko reikia kitiems, buvo labai vertinami. Todėl kunigaikštis Kirilas Golicynas dar Butyrkų kalėjime išmoko gaminti adatas iš žuvų ašakų.[138] Todėl Alexanderis Dolgunas dar prieš tapdamas felčeriu dairėsi, kaip galima būtų „užsidirbti porą rublių ar keletą gramų duonos“:

Pamačiau, kad kabeliuose, kuriuos naudoja suvirintojai, yra labai daug aliuminio. Pamaniau, kad jei pavyktų jį išlydyti, gal galėčiau išlieti kokį šaukštą. Pasišnekučiavau su kaliniais, kurie, atrodo, išmanė metalo darbus, ir pasisėmiau iš jų keletą idėjų, neišdavęs savosios. Dar suradau keletą gerų slėptuvių, kuriose buvo galima dalį dienos išbūti nepašauktam į darbą, ir kitų slėptuvių, kuriose buvo galima laikyti įrankius ir aliuminio laidų atraižas.
Sukaliau dvi plokščias dėžes liejyklai, pavogiau keletą atraižų laido, iš plono plieno lakšto pagaminau formą, prisirinkau geros anglies ir dyzelinio kuro krosniai kūrenti, ir jau buvau pasirengęs pradėti verslą.

Neilgai trukus, kaip rašo Dolgunas, jis jau galėjo „beveik kasdien išlieti po du šaukštus". Juos jis išmainė su kitais kaliniais į gertuvę ir truputį aliejaus, kurį laikė toje gertuvėje. Į aliejų jis dažydavo gautą duoną.[139]

Ne visi daiktai, kuriuos kaliniai gamino vieni kitiems, turėjo tik praktinę vertę. Ana Andrejeva, menininkė, nuolatos gaudavo užsakymų, ir ne tik iš kalinių. Lagerio vadovybė jai liepdavo per laidotuves išpuošti antkapį, taisyti sulūžusius žaislus ir indus, net gaminti žaislus: „Mes gaminome viršininkams viską, ko jiems reikėjo ar ko jie norėjo."[140] Kitas kalinys likimo draugams skaptuodavo mažus „suvenyrus" iš mamuto ilties: apyrankes, statulėles „šiaurės" temomis, žiedus, medalionus, sagas. Kartais jis jausdavosi kaltas, kad ima pinigus iš kalinių: „Bet ką daryti? Kiekvienas gali ką nors sumanyti... už darbą negėda imti pinigų."[141]

Maskvoje, draugijos „Memorial" muziejuje – buvusių kalinių įkurtas muziejus pasakoja stalininių represijų istoriją – iki šiol eksponuojama daugybė panašių daiktų: siuvinėtų nėrinių atraižų, rankomis drožtų suvenyrų, pieštų kortų, net smulkių meno kūrinėlių (paveikslų, piešinių, skulptūrų), kuriuos kaliniai išsaugojo, parsivežė namo ir vėliau padovanojo draugijai.

Kai kurie kaliniai mainikavo nematerialiais dalykais. Kad ir kaip keista tai atrodytų, gulage buvo įmanoma išlikti gyvam pasitelkus dainas, šokius ar vaidybą. Dažniausiai taip elgėsi talentingesni kaliniai didžiuosiuose lageriuose, kurių viršininkai mėgo pasirodyti ir didžiavosi savo kalinių orkestrais ir teatro trupėmis. Jei Uchtižemlago viršininkas siekė turėti lageryje tikrą operos trupę, tai ir turėjo, vadinasi, dešimtys šokėjų ir dainininkų buvo išgelbėti. Mažų mažiausiai juos kartais atleisdavo nuo miško darbų, nes turėdavo repetuoti. O ypač svarbu buvo tai, kad kaliniai atgaudavo bent šiek tiek žmogiško orumo. „Būdami scenoje, aktoriai pamiršdavo nuolat kamuojantį alkį, beteisiškumą, už vartų laukiantį konvojų su šunimis", – rašė Aleksandras Kleinas.[142] Georgijus Feldgunas, kalinys smuikininkas, grodamas Dalstrojaus orkestre jautėsi „tarsi kvėpuotų laisvės oru".[143]

Kartais atlygis būdavo dar didesnis. Viename Dmitlago dokumente nurodoma, kokius specialius drabužius reikia skirti lagerio orkestro nariams (sąraše ir visų labai trokštami ilgi auliniai karininko batai), o *lagpunkto* viršininkui įsakoma skirti jiems atskirą baraką.[144] Thomasui Sgovio Magadane teko lankytis viename muzikantų barake: „Prie pat įėjimo dešinėje buvo atskira patalpa su maža krosnele. Ant vielų, nutiestų nuo vienos iki kitos sienos, kabojo autai ir veltiniai. Atskiri gultai buvo dailiai užkloti antklodėmis. Čiužiniai ir pagalvės prikimšti šiaudų. Ant sienų kabojo instrumentai – tūba, fagotas, trombonas, trimitas ir kt. Beveik pusė muzikantų buvo kriminaliniai kaliniai. Visi jie dirbo lengvus darbus – virėjų, kirpėjų, pirtininkų, buhalterių ir pan."[145]

Mažesniuose lageriuose ir net kai kuriuose kalėjimuose atlikėjams irgi buvo sudaromos geresnės gyvenimo sąlygos. Georgijus Feldgunas persiuntimo kalėjime po koncerto smuiku kriminaliniams kaliniams pradėjo gauti papildomą maisto davinį. Jam šis patyrimas pasirodė labai keistas: „Mes čia, pasaulio krašte, Vanino uoste... ir grojame amžiną muziką, parašytą daugiau kaip prieš du šimtus metų. Grojame Vivaldį penkiasdešimčiai gorilų."[146]

Kita kalinė atsidūrė vienoje kameroje su dainininkėmis ir aktorėmis, kurios dėl jų gabumų nebuvo transportu išsiųstos į lagerius. Pamačiusi, kad su jomis elgiamasi geriau, ji pripraše, kad ir jai leistų pasirodyti scenoje, tačiau labai nusidainavo ir ėmė pati iš savęs juoktis. Vėliau netikėtai atskleistas komikės talentas padėjo jai visą laiką, praleistą lageriuose, gauti papildomą maisto davinį ir kitų kalinių pagalbą.[147] Buvo ir daugiau kalinių, kurie humorą naudojo kaip būdą išgyventi. Dmitrijus Paninas rašė apie profesionalų juokdarį iš Odesos, kuris iš paskutiniųjų stengėsi kuo geriau pasirodyti žinodamas, kad šie neišsiųs jo į bausmės lagerį, jei jam pavyks prajuokinti lagerio vadovus. „Vienintelis dalykas, nederantis su šiuo linksmu šokiu, buvo didžiulės juodos juokdario akys, tarsi meldžiančios pasigailėti. Niekada nebuvau matęs tokios emocingos vaidybos."[148]

Iš visų išgyvenimo bendradarbiaujant su valdžia būdų noras „išsigelbėti" vaidinant lagerio teatre ar dalyvaujant kitoje kultūrinėje veikloje kalinių buvo laikomas mažiausiai nepadorus. Gal dėl to, kad kiti kaliniai iš to irgi gaudavo šiokios tokios naudos. Net tiems kaliniams, kurie negalėjo tikėtis ypatingų sąlygų, teatras teikė didžiulę moralinę paramą, kurios labai reikėjo, kad išgyventum. „Kaliniams teatras teikė didžiulį džiaugsmą, jie jį mėgo, garbino", – rašė vienas kalinys.[149] Gustavas Herlingas prisimena, kad atėję į koncertą „kaliniai prie durų nusiimdavo kepures, dar lauke nusipurtydavo sniegą nuo batų ir iškilmingai, pilni lūkesčio sėsdavosi į savo vietas ant suolų, apimti beveik religinio susižavėjimo".[150]

Galbūt todėl tie kaliniai, kurių meniniai gabumai leido jiems gyventi truputį geriau, kėlė kitiems ne pavydą ir neapykantą, bet susižavėjimą. Tatjaną Okunevskają, kino žvaigždę, išsiųstą į lagerius už tai, kad atsisakė miegoti su Abakumovu, sovietų kontržvalgybos vadovu, atpažindavo visuose lageriuose, ir visur jai padėdavo. Koncertuodama viename lageryje ji pajuto, kaip į jos kojas atsimuša kažkas panašaus į akmenis, ir pažvelgusi žemyn pamatė, kad tai meksikietiškų ananasų konservų (negirdėto skanėsto) skardinės, kurias specialiai jai gavo grupė vagių.[151]

Futbolininkas Nikolajus Starostinas irgi buvo labai gerbiamas *urkų*, kurie, kaip jis rašė, perduodavo vieni kitiems žinią: Starostino neliesti. Kai jis vakarais pradėdavo pasakoti istorijas apie futbolą, „baigdavosi kortų lošimai", o kaliniai susirinkdavo jo pasiklausyti. Atvykęs į naują lagerį jis dažniausiai

gaudavo švarią lovą vietos ligoninėje. „Kad ir kur atvykčiau, pirmiausia man ją pasiūlydavo, jei bent vienas iš lagerio vadovų ar gydytojų buvo futbolo aistruolis.“[152]

Tik labai nedaugeliui rūpėjo sudėtingesnis moralinis klausimas: ar „teisinga“ šokti ir dainuoti, kai esi kalėjime. Viena iš tokių buvo Nadežda Jofė: „Žvelgdama į penkerius ten praleistus metus nesigėdiju jų prisiminti, neturiu dėl ko raudonuoti. Tiktai mėgėjų teatras... Iš esmės tai nieko bloga, ir vis dėlto... mūsų protėviai kadaise, beveik tokiomis pat sąlygomis, pakabino ant sienų liutnias ir atsisakė dainuoti nelaisvėje.“[153]

Kai kuriems kaliniams, ypač tiems, kurie buvo kilę ne iš Sovietų Sąjungos, spektakliai irgi kėlė abejonių. Viena lenkė, suimta per karą, manė, jog lagerio teatro paskirtis buvo galutinai sunaikinti savigarbą... Ji rašė: „Kartais pasitaikydavo „meniškų“ pasirodymų ar kokių nors keistų orkestrų, bet visa tai buvo daroma ne sielai pasotinti. Veikiau siekta pasigirti jų [sovietine] „kultūra“, dar labiau mus sužlugdyti.“[154]

Vis dėlto tiems, kam oficialūs spektakliai nepatiko, nebuvo būtina juose dalyvauti. Stebėtinai daug politinių kalinių, vėliau parašiusių atsiminimus (tiesa, tuo galima paaiškinti, *kodėl* jie juos parašė), savo gebėjimą išlikti aiškina mokėjimu „pasakoti istorijas“: linksminti kriminalinius kalinius atpasakojant romanus ar kino filmus. Lagerių ir kalėjimų pasaulyje, kuriame knygų beveik nebuvo ir filmus rodydavo retai, geri pasakotojai buvo labai vertinami. Leonidas Finkelšteinas sako: „Amžinai liksiu dėkingas vagiui, kuris jau pirmą dieną kalėjime įžvelgė šį mano gebėjimą ir pasakė: „Tu tikriausiai perskaitei labai daug knygų. Papasakok kitiems apie jas, ir gyvensi kuo puikiausiai.“ Ir tikrai, aš gyvenau geriau už kitus. Išgarsėjau, tapau žinomas... Sutikau žmonių, kurie man sakė: „Tu Leončikas-romanistas, girdėjau apie tave Taišete.“ Už šį savo gebėjimą Finkelšteinas du kartus per dieną galėdavo užeiti į brigados vadovo trobelę ir gaudavo puodelį karšto vandens. Karjere, kuriame jis tuo metu dirbo, „tai reiškė galimybę išgyventi“. Finkelšteinas sako pastebėjęs, kad labiausiai visiems patiko rusų ir užsienio klasikų romanai, o pasakodamas sovietų naujesnių romanų siužetus, jis sulaukdavo mažesnio pasisekimo.[155]

Kiti patyrė tą patį. Karštame, tvankiame traukinyje vežama į Vladivostoką Jevgenija Ginzburg pamatė, kad „deklamuojant poeziją galima gauti materialios naudos...“ Pavyzdžiui, kaskart papasakojusi vieną iš Gribojedovo „Vargo dėl proto“ veiksmų, ji gaudavau atsigerti vandens iš kieno nors puodelio kaip atlygį už „paslaugą bendruomenei“.[156]

Aleksanderis Watas kalėjime grupei banditų papasakojo Stendhalio romaną *Raudona ir juoda*.[157] Alexanderis Dolgunas – *Vargdienius*.[158] Januszas Bardachas pasakojo *Trijų muškietininkų* siužetą: „Jutau, kaip sulig kiekvienu siužeto posūkiu auga mano statusas.“[159] Kaip atsaką vagims, kurie išbadė-

jusius politinius kalinius vadino „kenkėjais", Colonna-Czosnowskis jiems papasakojo, kaip jis sako: „Savą, gerokai pagražintą ir kiek įmanoma dramatiškesnę prieš kelerius metus Lenkijoje matyto filmo versiją. Tai buvo filmas apie policininkus ir banditus, veiksmas vyko Čikagoje, vienas iš herojų buvo Alas Kaponė. Dėl viso pikto dar pridėjau gabaliukų iš *Bagsio Melouno*, gal net iš filmo apie Bonę ir Klaidą. Nutariau sudėti viską, ką prisiminiau, ir dar keletą pagražinimų išgalvojau pasakodamas." Klausytojams pasakojimas padarė įspūdį, jie daug kartų prašė lenko jį pakartoti. „Klausėsi įdėmiai, kaip vaikai. Mielai po kelis kartus klausydavosi tų pačių istorijų. Irgi kaip vaikai, norėjo, kad kiekvieną kartą pasakočiau tais pačiais žodžiais. Pastebėdavo mažiausią permainą, smulkiausią klaidą... nuo tada, kai atvykome, praėjo tys savaitės, ir aš tapau visai kitu žmogumi."[160]

Meniniai sugebėjimai kartais išgelbėdavo žmogui gyvybę ne dėl to, kad jais galima buvo užsidirbti pinigų ar duonos. Nina Gagen-Torn rašė apie muzikos istorikę, Wagnerio specialistę, kuri lageriuose parašė operą. Ji savo noru valė lagerio išvietes ir kanalizacijos duobes, nes dirbdama šį nemalonų darbą galėjo netrukdoma galvoti apie muziką.[161] Aleksejus Smirnovas, vienas žymiausių šiuolaikinės Rusijos spaudos laisvės gynėjų, pasakoja apie du literatūrologus, kurie būdami lageriuose išgalvojo XVIII a. prancūzų poetą ir jo vardu rašė XVIII a. prancūzų poezijos stiliaus eiles.[162] Gustavui Herlingui nepaprastai daug naudos davė buvusio profesoriaus „paskaitos" apie literatūros istoriją, nors turbūt, svarsto jis, mokytojui jos buvo dar naudingesnės.[163]

Irenai Arginskajai išlikti padėjo jos jautrumas grožiui. Išėjusi iš lagerių, ji po daugelio metų vis dar prisiminė Tolimosios Šiaurės „neįtikėtiną grožį", įspūdingus saulėlydžius ir platumas, didingus miškus, kurių vaizdas jai kartais užgniauždavo kvapą. Kartą jos motina, kad ją aplankytų, atkeliavo ilgą, baisų kelią į lagerį, tačiau atvykusi sužinojo, kad duktė paguldyta į ligoninę, tad jos apsilankymas nuėjo vėjais. Ir vis tiek ji „iki gyvenimo galo", kaip ir duktė, kalbėjo apie taigos grožį.[164]

Vis dėlto grožis gelbėjo ne visus, jo suvokimas buvo subjektyvus. Nadežda Uljanovskaja ta pačia taiga, tomis pačiomis platumomis ir erdviais kraštovaizdžiais tik bjaurėjosi: „Beveik prieš savo valią prisimenu didingus saulėtekius ir saulėlydžius, pušynus ir ryškių spalvų gėles, kurios kažkodėl buvo bekvapės."[165]

Šis atsiliepimas man padarė tokį įspūdį, kad vidurvasarį atvykusi į Tolimąją Šiaurę visai kitomis akimis žvelgiau į plačias upes ir begalinius Sibiro miškus, į mėnulio peizažą primenančią poliarinę tundrą. Prie pat anglių kasyklos, esančios toje vietoje, kurioje kadaise buvo Vorkutos *lagpunktas*, net prisiskyniau poliarinių lauko gėlių, kad patikrinčiau, ar jos tikrai nekvepia. Jos kvepia. Gal Uljanovskaja tiesiog nenorėjo užuosti jų aromato.

18 skyrius

Sukilimai ir pabėgimai

> Jei dabar būčiau išgirdęs lojant kinkomuosius šunis, skelbiančius artėjant sargybą, turbūt būčiau nesusivaldęs ir apsivėmęs. Nubėgome kelis metrus iki lauko tvoros... tikriausiai kėlėme labai mažai triukšmo, bet man atrodė, jog jis tiesiog kurtinamas... Paskutinį kartą tarsi bepročiai pasistengę peršokome, pervirtome per apatines lauko tvoros spygliuotas vielas, pakilome nuo žemės, be žodžių pasiklausinėjome, ar visiems viskas gerai, ir visi kartu puolėme bėgti.
>
> Slavomiras Rawiczius, *The Long Walk* (Ilga kelionė)[1]

Iš daugelio mitų, kuriais apaugo gulagas, geriausiai žinomas mitas apie tai, kad iš ten buvo neįmanoma pabėgti. „Pabėgimas iš stalininio lagerio, – rašė Solženicynas, – yra darbas, vertas milžinų, bet – pasmerktų milžinų.“[2] Pasak Anatolijaus Žigulino, „pabėgti iš Kolymos buvo neįmanoma“.[3] Varlamas Šalamovas kaip visada niūriai rašė, kad „pabėgti beveik visada mėgina nauji kaliniai, pirmamečiai, kurių širdyse dar neišnaikinta tuštybė ir laisvės troškimas“.[4] Nikolajus Abakumovas, buvęs Norilsko garnizono vado pavaduotojas, apie sėkmingus pabėgimus nenorėjo net kalbėti: „Kai kam pavykdavo ištrūkti iš lagerių, bet niekas neįstengė pasiekti „žemyno“, – jis turėjo galvoje centrinę Rusiją.[5]

Gustavas Herlingas pasakoja apie kalėjusį su juo žmogų, kuris nesėkmingai mėgino pabėgti: ilgus mėnesius kruopščiai planavęs pabėgimą, sėkmingai ištrūkęs iš lagerio, jis septynias dienas alkanas klajojo miške, pamatė nuėjęs nuo lagerio vos trylika kilometrų, išbadėjęs grįžo ir pasidavė. „Laisvė ne mums, – kartodavo šis žmogus kiekvieną kartą, kai pasakodavo kitiems kaliniams apie savo mėginimą pabėgti. – Mes visą likusį gyvenimą būsime prikaustyti prie šios vietos, net jei ir nuims grandines. Galime pabėgti, galime klajoti aplink, bet galiausiai vis tiek grįšime atgal.“[6]

Be abejo, lageriai buvo statomi taip, kad iš jų būtų neįmanoma ištrūkti: iš esmės dėl tvoros ir spygliuotos vielos, ir dėl sargybos bokštelių, ir dėl rūpestingai grėbstomos neutralios zonos. Tačiau daugelyje lagerių kalinius laikė ne spygliuota viela. Klimatas buvo visai netinkamas pabėgti – dešimt mė-

nesių per metus oro temperatūra laikėsi žemiau nulio. Trukdė ir geografinė padėtis – šį faktą sunku suvokti pačiam savo akimis nepamačius kai kurių atokesnių lagerių.

Pavyzdžiui, Vorkutą, miestą, išdygusį šalia Vorkutlago anglių kasyklų, puikiausiai galima pavadinti ne tik atokiu, bet ir iš esmės atkirstu nuo pasaulio. Į Vorkutą, įsikūrusią už poliarinio rato, nėra jokio kelio: miestą ir jo kasyklas galima pasiekti tik geležinkeliu arba lėktuvu. Žiemą žmogus, einantis per atviras, miškais neapaugusias tundros platybes, tampa judančiu taikiniu. Vasarą šios platybės virsta tokiomis pat neįžengiamomis, atviromis pelkėmis.

Iš truputį piečiau įkurtų lagerių pabėgti sunkiausia buvo dėl atstumų. Net įstengęs perlipti spygliuotą vielą arba pasprukti iš darbo vietos miške (turint galvoje sargybinių aplaidumą, tai nebuvo sunku), kalinys vis tiek atsidurdavo labai toli nuo bet kokių kelių ar geležinkelių, kartais už daugelio kilometrų nuo menkiausio miestelio ar kaimelio. Nebuvo nei maisto, nei pastogės, kartais trūkdavo ir vandens.

Ypač svarbu tai, kad visur buvo sargybinių: visa Kolymos sritis – šimtų šimtai kvadratinių kilometrų taigos – iš tikrųjų buvo paversta milžinišku kalėjimu, lygiai kaip ir Komija, didžiuliai Kazachstano stepių ir Šiaurės Sibiro plotai. Šiose vietose beveik nebuvo nei paprastų kaimų, nei paprastų gyventojų. Žmogus, einantis pats vienas ir neturintis reikalingų tapatybės dokumentų, iškart būtų palaikytas bėgliu ir nušautas arba sumuštas ir grąžintas į lagerį. Vienas kalinys dėl šios priežasties atsisakė prisidėti prie pabėgimą ruošiančių kalinių grupės: „Kur aš eisiu be pinigų ir dokumentų teritorijoje, pilnoje koncentracijos stovyklų, vadinasi, ir kontrolės punktų?“[7]

Pabėgęs kalinys negalėjo tikėtis pagalbos nė iš tų netyčia sutiktų vietos gyventojų, kurie pasirodytų nesą sargybiniai arba kaliniai. Caro laikais Sibire galiojo tradicija užjausti pabėgusius kalinius ar baudžiauninkus ir jiems padėti: naktimis ant trobų slenksčių žmonės jiems palikdavo dubenėlius pieno ir duonos. Apie šią tradiciją dainuojama senoje ikirevoliucinėje kalinių dainoje:

Valstietės man duodavo pieno,
Jaunuoliai parūpindavo tabako.[8]

Stalinistinėje Sovietų Sąjungoje vyravo kitokios nuotaikos. Dauguma žmonių buvo linkę išduoti valdžiai pabėgusį „priešą“, juo labiau – kriminalinį „recidyvistą“. Taip elgėsi ne tik todėl, kad būtų tikėję (bent iš dalies) propaganda apie kalinius, bet ir todėl, kad slepiantiems pabėgusius kalinius piliečiams patiems

grėsė ilgi metai kalėjimo.[9] Turint galvoje visuotinę tų laikų paranoją, žmonių nė nereikėjo konkrečiai gąsdinti.

> Kalbant apie vietos gyventojus, jie mūsų nei gelbėjo, nei slėpė, kitaip nei žmonės, kurie gelbėjo ir slėpė kalinius, pabėgusius iš Vokietijos koncentracijos stovyklų. Taip buvo dėl to, kad daugelį metų visi gyveno kamuojami nuolatinės baimės ir įtarinėjimų, kiekvieną minutę laukdami naujos nelaimės, bijodami net vienas kito... Ten, kur visi žmonės, nuo menkiausio iki galingiausio, labai bijojo šnipų, neįmanoma tikėtis sėkmingai pabėgti.[10]

Jei ne ideologija, tai godumas skatino vietos gyventojus išduoti pabėgusius kalinius. Daugelis atsiminimų autorių pagrįstai ar nepagrįstai tvirtina, kad vietos tautelių gyventojai – eskimai Tolimojoje Šiaurėje, kazachai labiau į Pietus – nuolat ieškojo pabėgėlių. Kai kurie iš jų tapdavo profesionalais, už kiekvieną išduotą kalinį gaudavo po kilogramą arbatos arba maišą kviečių.[11] Kolymoje vietos gyventojui, atnešusiam dešinę pabėgusio kalinio ranką (kiti pasakoja, jog reikalauta pabėgėlio galvos), buvo sumokama 250 rublių premija; atrodo, ir kitur kaina buvo panaši.[12] Užfiksuotas atvejis, kai vietos gyventojas atpažino pabėgusį kalinį, apsimetinėjantį laisvu žmogumi, ir apie jį pranešė policijai. Už tai jis gavo 250 rublių. Jo sūnus, kuris atėjo į policijos nuovadą, gavo dar 150 rublių. Kitas žmogus, pranešęs lagerio viršininkui apie bėglio slėptuvę, gavo karališką sumą – 300 rublių.[13]

Pagauti bėgliai sulaukdavo labai žiaurios bausmės. Daugumą jų nušaudavo vietoje. Negyvų bėglių kūnus panaudodavo propagandai.

> Artėdami prie vartų (iš pradžių pamaniau, kad sapnuoju košmarą) pamatėme ant sijos kabantį nuogo žmogaus lavoną. Jo rankos ir kojos buvo surištos laidais, galva nusvirusi ant šono, sustingusios akys pusiau atmerktos. Virš galvos buvo pritvirtinta lentelė su užrašu: „Toks likimas laukia visų, kurie mėgins pabėgti iš Norilsko.“[14]

Žigulinas prisimena, kad mėginusių pabėgti kalinių lavonai ilgai, kartais visą mėnesį, gulėdavo Kolymos *lagpunkto*, kuriame jis buvo kalinamas, centre.[15] Šis paprotys labai senas, taikytas jau Solovkuose. Penktąjį dešimtmetį jis išplito beveik visur.[16]

Ir vis dėlto kaliniai mėgindavo pabėgti. Sprendžiant iš oficialių statistikos duomenų ir piktų laiškų, išlikusių GULAG'o archyvuose, mėginimų pabėgti ir sėkmingų pabėgimų būta kur kas dažniau, negu mini daugelis atsiminimų autorių. Pavyzdžiui, išlikę duomenys apie nuobaudas, kurios buvo skelbiamos lagerio darbuotojams, jei kaliniams iš lagerio pabėgti pavykdavo.

1945 m. po kelių grupinių pabėgimų iš „NKVD statybų aikštelės Nr. 500“ (geležinkelį Rytų Sibire tiesusių lagerių) ginkluotosios sargybos karininkai buvo nubausti penkiomis ar dešimčia dienų kalėjimo, už kiekvieną dieną atlyginimą sumažinant 50 procentų. Kitur po garsiai nuskambėjusių pabėgimų sargybiniai atsidurdavo teisme, o lagerių viršininkai kartais būdavo atleidžiami iš darbo.[17]

Yra duomenų ir apie sargybinius, kurie sutrukdydavo bėgliams. Kalėjimo prižiūrėtojas, kuris paskelbė aliarmą, kai pabėgti susirengę kaliniai pasmaugė naktinį sargą, buvo apdovanotas 300 rublių premija. Jo viršininkas ir kito kalėjimo viršininkas gavo po 200 rublių, o bėglius sulaikę kareiviai – po 100 rublių.[18]

Pabėgti pavykdavo iš visų lagerių. Manyta, kad iš Solovkų pabėgti neįmanoma dėl jų nuošalumo. Tačiau pora baltagvardiečių, S. A. Malsagovas ir Jurijus Bessonovas, 1925 m. gegužės mėnesį pabėgo iš vieno SLON'o lagerio, kuris buvo žemyne. Jie užpuolė sargybinius, o paskui trisdešimt penkias dienas pėsčiomis ėjo iki Suomijos sienos. Abu vėliau parašė knygas apie tai, ką patyrė; tai buvo vienos pirmųjų Vakaruose pasirodžiusių knygų apie Solovkus.[19] 1928 m. įvyko dar vienas garsus pabėgimas iš Solovkų: pustuzinis kalinių užpuolė sargybinius ir išsiveržė pro lagerio vartus. Beveik visiems pavyko pabėgti, veikiausiai jie irgi perėjo Suomijos sieną.[20] 1934 m. surengti du ypač įspūdingi pabėgimai iš tų pačių Solovkų.Viename dalyvavo keturi „šnipai“, kitame – „vienas šnipas ir du banditai“. Abiem bėglių grupėms pavyko pavogti valtis ir pabėgti vandeniu, tikriausiai, į Suomiją. Po šių įvykių lagerio viršininkas buvo atleistas iš darbo, o kiti administracijos darbuotojai gavo papeikimus.[21]

Trečiojo dešimtmečio pabaigoje, kai SLON'o lageriai išplito po visą Kareliją, galimybių pabėgti padaugėjo. Tuo ir pasinaudojo Vladimiras Černavinas. Jis buvo žuvininkystės ekspertas, drąsiai pamėginęs suteikti Murmansko žvejybos tresto penkmečio planui bent šiek tiek tikroviškumo. Už plano kritiką jis buvo nuteistas kaip „kenkėjas“, gavo penkerius metus lagerių ir buvo išsiųstas į Solovkus. Galiausiai SLON'as paskyrė jį dirbti kaliniu specialistu Šiaurės Karelijoje, kur jis turėjo kurti naujas žvejybos įmones.

Černavinas ilgai laukė tinkamos progos. Per daugelį mėnesių jam pavyko įgyti viršininkų pasitikėjimą; šie net jo žmonai ir penkiolikmečiam sūnui Andrejui leido atvykti jo aplankyti. Jiems atvykus, 1933 m. vasarą šeima išvyko prie netolimos įlankos „iškylauti“ . Pasiekę vakarinį jos pakraštį, Černavinas ir jo žmona pasakė Andrejui, kad jie visi ketina pėsčiomis palikti Sovietų Sąjungą. „Neturėdami nei kompaso, nei žemėlapio mes ėjome per negyvenamus kalnus, miškus ir pelkynus į Suomiją, į laisvę“, – rašė Černavinas.[22] Po kelių dešimtmečių Andrejus pasakojo, kad jo tėvas tikėjo galėsiąs

pakeisti viso pasaulio nuomonę apie Sovietų Rusiją, jei knygoje aprašys viską, ką jam teko patirti. Knygą jis parašė. Niekieno nuomonės ji nepakeitė.[23]

Veikiausiai Černavino patirtis nebuvo unikali. Tiesą sakant, pirmasis gulago plėtros etapas gali būti laikomas pabėgimų aukso amžiumi. Kalinių sparčiai daugėjo, sargybinių nepakako, lageriai buvo gana arti Suomijos. 1930 m. Suomijos pasienyje buvo sugauti 1 174 pabėgę kaliniai. 1932 m. jų sugauta jau 7 202; gali būti, kad apytikriai tiek kartų padaugėjo ir sėkmingų pabėgimų.[24] Pasak paties GULAG'o pateiktų statistikos duomenų (žinoma, jie gali būti netikslūs), 1933 m. iš lagerių pabėgo 45 755 žmonės, sugauti pavyko tik daugiau kaip pusę, tai yra 28 370.[25] Pranešama, kad daugybė pabėgusių kalinių terorizavo vietos gyventojus, o lagerių viršininkai, pasienio sargybos postai ir vietos OGPU skyriai nuolat reikalavo atsiųsti pastiprinimą.[26]

Atsakydama į šiuos reikalavimus, centrinė OGPU sugriežtino kontrolę. Apytikriai tuo metu imtasi aktyviai kliautis vietos gyventojų pagalba: viename OGPU įsakyme reikalaujama aplink kiekvieną lagerį sukurti 25–30 kilometrų pločio apsaugos zoną, kurioje vietos gyventojai „aktyviai kovos su pabėgimais". Į šią veiklą buvo įtrauktos ir organizacijos, atsakingos už traukinius ir laivus, kurie buvo netoli lagerių. Išleistu įsakymu sargybiniams buvo uždrausta kalinius po saulės laidos išleisti iš kamerų.[27] Vietos pareigūnai prašė daugiau išteklių, ypač jiems reikėjo daugiau sargybinių, galinčių užkirsti kelią galimybėms pabėgti.[28] Pagal naujus įstatymus pabėgėliams buvo skiriamos papildomos kalėjimo bausmės. Sargybiniai žinojo, kad nušovę bėgantį kalinį gali tikėtis atlygio.[29]

Vis dėlto pabėgimų mažėjo ne taip sparčiai. Ketvirtąjį dešimtmetį Kolymoje grupinių pabėgimų pasitaikydavo kur kas dažniau negu vėlesniais metais. Kriminaliniai kaliniai apsigyvendavo miškuose, susiburdavo į gaujas, vogdavo ginklus, kartais užpuldavo gyventojus, geologų ekspedicijas ir vietinius kaimus. Po dvidešimt dviejų tokių incidentų 1936 m. net buvo sukurtas specialus lagerių padalinys tūkstančiui penkiems šimtams „ypač pavojingų elementų" – pabėgti linkusiems kaliniams.[30] Vėliau, 1938 m. sausio mėnesį, per patį didžiojo teroro įkarštį, vienas iš NKVD viršininko pavaduotojų išsiuntinėjo visiems Sovietų Sąjungos lageriams aplinkraštį, jame buvo rašoma, jog „ryžtingai kovoti su kalinių pabėgimais iš lagerių nors ir išleista daug įsakymų... tačiau kol kas šioje srityje nėra pastebėta didesnių permainų į gera".[31]

Pirmosiomis Antrojo pasaulinio karo dienomis pabėgėlių vėl smarkiai pagausėjo: jie pasinaudojo galimybėmis, kurias suteikė šalies vakarinės dalies lagerių evakuacija ir bendra sumaištis.[32] 1941 m. liepos mėnesį penkiolika kalinių pabėgo iš Pečiorlago – vieno atokiausių Komijos lagerių. Tų pačių

metų rugpjūčio mėnesį aštuoniems buvusiems jūreiviams, vadovaujamiems buvusio Šiaurės jūros laivyno vyresniojo leitenanto, pavyko pabėgti net iš atokiosios Vorkutos.[33]

Vėliau, karui vykstant, šie skaičiai ėmė mažėti, tačiau jie visai neišnyko. 1947 m., kai pabėgimų skaičius po karo pasiekė viršūnę, pabėgti mėgino 10 440 kalinių, pagauti pavyko tik 2 894.[34] Tai veikiausiai labai maža kalinių dalis, nes tuo metu lageriuose jų buvo milijonai, tačiau vis dėlto galima daryti išvadą, kad pabėgti nebuvo taip neįmanoma, kaip tvirtina kai kurių atsiminimų autoriai. Gali būti net taip, kad pabėgimų gausa galima paaiškinti griežtėjantį lagerių režimą ir vis radikalesnes saugumo priemones, taikytas gulage per paskutinius penkerius jo gyvavimo metus.

Apskritai imant, atsiminimų autoriai sutaria: dauguma pabėgėlių buvo profesionalūs nusikaltėliai. Šį faktą atspindi ir nusikaltėlių žargonas, kuriame pavasaris vadinamas „žaliuoju prokuroru“ (pavyzdžiui, „Vasią paleido žaliasis prokuroras“), nes būtent pavasarį buvo planuojama dauguma vasaros pabėgimų: „Taigoje keliauti galima tiktai vasarą, kai galima maitintis žolėmis, grybais, uogomis, šaknimis arba blynais, keptais iš samanų miltų, pasigauti laukinių pelių, žiurkėnų, voverių, kėkštų, kiškių...“[35] Pačioje tolimiausioje šiaurėje geriausias laikas pabėgti buvo žiema, ją tenykščiai kriminaliniai kaliniai vadino „baltuoju prokuroru“: tik žiemą tundros purvynai ir pelkynai buvo įžengiami.[36]

Apskritai profesionaliems nusikaltėliams pabėgti sekėsi geriau, nes jie, išsilaisvinę „iš už spygliuotos vielos“, turėjo daug daugiau galimybių išgyventi. Jei pavykdavo atsidurti dideliame mieste, galėdavo įsilieti į vietos nusikaltėlių pasaulį, gauti padirbtus dokumentus ir susirasti slėptuvę. Kriminaliniai nusikaltėliai iš esmės nesiekė grįžti į „laisvę“, todėl dažnai bėgo dėl smagumo, norėdami bent truputį pagyventi „kitapus vielos“. Jei juos pagaudavo ir jei jie likdavo gyvi, ką reiškė nuosprendis dar dešimt metų kalėti, jei ir taip jie buvo nuteisti du ar daugiau kartų po dvidešimt penkerius metus? Vienas buvęs *zekas* prisimena kriminalinę nusikaltėlę, kuri pabėgo tik norėdama pasimatyti su vyriškiu. Ji grįžo „spinduliuojanti džiaugsmu“, nors buvo tuojau pat pasodinta į bausmės izoliatorių.[37]

Politiniai kaliniai bėgo daug rečiau. Jie ne tik neturėjo reikalingų ryšių ir patirties, bet buvo ir daug įnirtingiau gaudomi. Černavinas prieš pabėgdamas labai atidžiai išnagrinėjo šiuos klausimus, skirtumą jis aiškina taip:

> Sargybiniai į bėgančius kriminalinius kalinius nežiūrėjo labai rimtai ir pernelyg nesistengė jų gaudyti – jie patys įklius, kai išeis prie geležinkelio arba pasieks miestą. Bet kai ištrūkdavo politinis kalinys, tuojau pat būdavo organizuojamos gaudytojų komandos, kartais mobilizuojami visi aplinkiniai

kaimai, kreipiamasi pagalbos į pasienio sargybą. Politiniai kaliniai visada stengėsi pabėgti į užsienį – tėvynėje jie nebūtų radę prieglobsčio.[38]

Beveik visi pabėgėliai buvo vyrai, nors pasitaikydavo ir moterų. Margarete Buber-Neumann buvo lageryje, iš kurio pabėgo čigonaitė su lagerio virėju. Sena čigonė, tai išgirdusi, supratingai palingavo galva: „Ji įsikalė į galvą, kad kažkur netoliese yra čigonų taboras. Jei jai pavyks nusigauti iki jo, bus saugi."[39] Paprastai pabėgimai buvo planuojami iš anksto, tačiau pasitaikydavo ir spontaniškų. Solženicynas pasakoja apie kalinį, kuris Kazachstane peršoko spygliuotos vielos tvorą, kai kilo smėlio audra.[40] Bėgti buvo stengiamasi iš ne taip atidžiai saugomų darbo vietų, tačiau buvo ir šios taisyklės išimčių. Pavyzdžiui, atsitiktinai parinktą 1945 m. rugsėjo mėnesį 51 proc. užfiksuotų pabėgimų įvyko iš darbo zonos, 27 proc. – iš gyvenamosios zonos ir 11 proc. – gabenant.[41] Edwardas Buca su grupele ukrainiečių jaunuolių suplanavo pabėgimą iš kalinių transporto, važiuojančio į Sibirą.

> Rankiniu pjūkleliu išpjausime keturias ar penkias lentas, dirbsime tik naktimis, o visas pjovimo žymes užtepsime mišiniu iš duonos ir arklių mėšlo, kurio prikrapštysime nuo vagono grindų. Kai skylė bus paruošta, palauksime, kol traukinys sustos miške, tada išstumsime lentas ir iššoksime iš vagono, stengsimės, kad mūsų būtų kuo daugiau, o iššokę visi bėgsime į skirtingas puses, kad sargybinis sutriktų. Keletą mūsų nušaus, bet daugeliui pavyks pabėgti.[42]

Plano teko atsisakyti, nes kilo įtarimų, jog bus mėginama pabėgti. Tačiau kiti kaliniai bėgo iš traukinių: 1940 m. dviem kriminaliniams kaliniams iš tiesų pavyko pabėgti pro skylę vagone.[43] Tais pačiais metais Januszas Bardachas irgi pabėgo iš traukinio vagono, išlaužęs skylę supuvusiose lentose. Tačiau išlindęs skylės neužtaisė, todėl buvo tuojau pat pagautas – jį susekė su šunimis ir žiauriai sumušė, tačiau paliko gyvą.[44]

Kai kada pabėgti skatindavo, kaip rašė Solženicynas, „ne nevilties sukeltas impulsas, bet techniniai apskaičiavimai ir meilė meistrystei".[45] Traukinių vagonuose kaliniai įtaisydavo dvigubas sienas arba užsikaldavo dėžėse, kurias išveždavo iš lagerio.[46] Kartą dvidešimt šeši kaliniai iškasė tunelį po siena. Visiems pavyko pabėgti, tačiau, kaip sakė paieškoms vadovavęs pareigūnas, per metus visi bėgliai vėl buvo sugauti.[47]

Kai kurie kaliniai, pavyzdžiui, Černavinas, pabėgo naudodamiesi savo ypatinga padėtimi lageryje. Archyvuose užfiksuota istorija apie kalinį, kuris tyčia sukėlė prekinio traukinio avariją ir pabėgo, pasinaudojęs kilusia sumaištimi.[48] Kitą kartą kaliniams buvo liepta palaidoti mirusiuosius lagerio

kapinėse, šie nušovė sargybinį, kuris juos lydėjo, o jo kūną užkasė bendrame kape, kad greitai jo nerastų.[49] Papraščiau pabėgti buvo „nesaugomiems" kaliniams, kurie turėjo leidimus laisvai vaikščioti iš vieno lagerio į kitą.

Kartais būdavo naudojamasi maskuote. Varlamas Šalamovas pasakoja apie kalinį, kuriam pavyko pabėgti ir dvejus metus pagyventi laisvėje, klaidžiojant po Sibirą, apsimetus geologu. Kartą rajono valdžia, didžiuodamasi eksperto apsilankymu, pagarbiai paprašė jo paskaityti paskaitą. „Krivošejus šypsojosi, citavo Šekspyrą angliškai, kažką nubraižė lentoje ir paminėjo kelias dešimtis užsienietiškų pavardžių." Galiausiai jis buvo suimtas už tai, kad pasiuntė pinigų žmonai.[50] Gali būti, kad šis pasakojimas apokrifinis, bet archyvuose minima panašių nutikimų. Vienas Kolymos kalinys pavogė dokumentus, slapčia pateko į lėktuvą ir nuskrido į Jakutską. Ten jį ir rado, patogiai įsitaisiusį viešbutyje, su 200 gramų aukso kišenėje.[51]

Pabėgimui nebūtinai reikėjo lakios vaizduotės. Daug – tikriausiai net dauguma – kriminalinių nusikaltėlių pabėgo naudodami smurtą. Bėgliai užpuldavo, nušaudavo arba pasmaugdavo ginkluotus sargybinius, laisvuosius darbininkus ar vietos gyventojus.[52] Negailėdavo nė savo kaimynų kalinių. Vienas iš kriminalinių kalinių naudotų įprastų pabėgimo būdų buvo susijęs su kanibalizmu. Pora kriminalinių kalinių iš anksto susitardavo pabėgti ir pasiimdavo trečią žmogų („mėsą"), juo abu bėgliai ketindavo maitintis kelionėje. Buca aprašo, kaip buvo teisiamas profesionalus vagis ir žmogžudys, kuris bėgo su savo bendru, pasiėmę lagerio virėją, „maisto atsargą":

> Ne jie pirmi tai sugalvojo. Didžiulėje bendruomenėje žmonių, kurie svajoja tik apie pabėgimą, neišvengiamai bus aptartos visos įmanomos priemonės. „Maisto atsarga" dažniausiai tapdavo storas kalinys. Prireikus jį buvo galima nužudyti ir suvalgyti. O iki tol „maistas" nešis pats.

Bėgliai padarė, kaip buvo taręsi – nužudė ir suvalgė virėją, tačiau neapskaičiavo, kad kelionė bus tokia ilga. Jie vėl išalko.

> Kiekvienas širdies gilumoje žinojo, kad tą, kuris pirmas užmigs, nužudys jo bendras. Tad abu apsimetė nenorį miego ir visą naktį pasakojo vienas kitam istorijas, atidžiai stebėdami vienas kitą. Kadangi buvo seni draugai, negalėjo nei atvirai pulti, nei garsiai išsakyti kamuojančių įtarimų.

Galiausiai vienas bėglys užmigo. Antrasis perpjovė jam gerklę. Buca pasakoja, kad po dviejų dienų jis buvo pagautas su gabalais šviežios mėsos kelionmaišyje.[53]

Nėra galimybių patikrinti, ar dažni buvo tokie pabėgimai, tačiau nuo ketvirtojo dešimtmečio pradžios iki penktojo dešimtmečio pabaigos skirtinguose lageriuose apie juos pasakoja labai skirtingi kaliniai, todėl galima neabejoti, jog kartais jie įvykdavo.[54] Thomasas Sgovio būdamas Kolymoje girdėjo skelbiant mirties nuosprendį dviem tokiems bėgliams: jie buvo drauge pasiėmę jauną kalinį, kurį nužudė, o jo mėsą pasūdė.[55] Vaclavas Dvoržeckis pasakoja apie panašų nutikimą Karelijoje, ketvirtojo dešimtmečio viduryje.[56]

Sakytinėje gulago tradicijoje galima rasti tikrai stulbinamų istorijų apie pabėgimus ir bėglius, deja, daugelis jų irgi veikiausiai apokrifinės. Solženicynas pasakoja apie Georgą Tenno, estų politiką, kuris daugybę kartų bėgo iš lagerių. Kartą jis raitomis, valtimi ir dviračiu nukeliavo beveik 500 kilometrų ir vos nepasiekė centrinio Sibiro miesto Omsko. Kai kurie pasakojimai apie Tenno tikriausiai yra neišgalvoti (vėliau jis susidraugavo su kitu gulago kaliniu Alexanderiu Dolgunu, kuris po kiek laiko parašė atsiminimus ir jį supažindino su Solženicynu), tačiau keletą įspūdingesnių jo pabėgimo istorijų būtų sunku įrodyti.[57] Vienoje antologijoje anglų kalba išspausdintas pasakojimas apie estą pamokslininką, kuriam pasisekė pabėgti iš lagerio, gauti padirbtus dokumentus ir su bendrininkais pereiti Afganistano sieną. Toje pačioje antologijoje pasakojama apie ispanų kalinį, kuris pabėgo, nes apsimetė žuvusiu, kai jo lagerį sugriovė žemės drebėjimas. Vėliau jis sakosi slapta per sieną patekęs į Iraną.[58]

Galiausiai reikia paminėti keistą Slavomiro Rawicziaus atvejį: jo atsiminimai *The Long Walk* (Ilga kelionė) – įspūdingiausias ir labiausiai jaudinantis pabėgimo aprašymas visoje gulagui skirtoje literatūroje. Rawiczius pasakoja, kad sovietams užėmus Lenkiją jis buvo suimtas ir ištremtas į lagerį Sibiro šiaurėje. Jis tvirtina, kad iš jo pabėgo padedamas lagerio viršininko žmonos, drauge su dar šešiais kaliniais, vienas jų buvo amerikietis. Visi pabėgėliai ir lenkė mergina, ją jie sutiko pakeliui, sugebėjo ištrūkti iš Sovietų Sąjungos.

Per šią, atrodo, tiesiog neįtikėtiną kelionę (žinoma, jei ji iš tiesų buvo) jie apėjo Baikalo ežerą, kirto Mongolijos sieną, perėjo Gobio dykumą, Himalajus ir Tibetą, galiausiai atsidūrė Indijoje. Pakeliui keturi kaliniai mirė, o kiti iškentė baisiausius vargus. Deja, keli mėginimai patikrinti šį pasakojimą (jis labai jau primena Rudyardo Kiplingo apsakymą *Žmogus, kuris buvo*), baigėsi nesėkme.[59] Ši kelionės istorija papasakota nuostabiai, nors galbūt ir išgalvota. Jos įtikinamas tikroviškumas gali būti pamoka visiems, mėginantiems rašyti faktinę pabėgimų iš gulago istoriją.

Mat svajonė pabėgti iš tiesų buvo svarbi daugelio kalinių gyvenime. Mintys – ar tiksliau svajonė – apie pabėgimą daugeliui tūkstančių kalinių, niekada nemėginusių bėgti, buvo svarbi psichologinė paguoda. Buvęs Kolymos kalinys man sakė, kad „viena iš akivaizdžių pasipriešinimo režimui formų

buvo pabėgimas". Dažniausiai geriausius pabėgimus planuodavo, svarstydavo ir aptarinėdavo jauni kaliniai. Kai kuriems vien ši diskusija padėjo įveikti bejėgiškumo jausmą. Gustavas Herlingas rašo:

> Mes dažnai susitikdavome viename barake, grupelė artimų draugų lenkų, kad smulkiai aptartume planą; darbe rinkome metalo nuolaužas, senas dėžes ir stiklo šukes, iš kurių, kliedėjome, būtų galima padaryti kompasą; rinkome informaciją apie aplinkinį kraštovaizdį, atstumus, Šiaurės klimato sąlygas ir geografinius ypatumus...
> Košmarų krašte, į kurį mus iš Vakarų atvežė šimtais prekinių traukinių, kiekviena proga pasvajoti teikė atgaivos. Juk jei priklausyti neegzistuojančiai teroristų organizacijai yra nusikaltimas, baudžiamas dešimčia metų pataisos darbų kolonijos, tai kodėl išgaląsta vinis negali būti kompaso rodykle, medžio pliauska – slide, o popiergalis, išmargintas taškais ir linijomis – žemėlapiu?

Herlingas spėja, kad visi šių diskusijų dalyviai širdies gilumoje suvokė šių pasirengimų bergždumą. Vis dėlto pasirengimai davė savotiškos naudos.

> Atsimenu lenkų kavalerijos puskarininkį, kuris lageryje net per didžiausią badą rasdavo jėgų kasdien atpjauti nuo savo davinio ploną riekelę duonos, išdžiovinti ją virš ugnies ir įdėti į maišelį, kurį laikė barake kažkur paslėpęs. Po daugelio metų, kai mes susitikome Irako dykumoje ir kariuomenės palapinėje prie butelio kalbėjomės apie kalėjimo laikus, aš pasišaipiau iš jo pabėgimo „plano". Bet jis rimtai atsakė: „Nereikia iš to juoktis. Aš lageryje išgyvenau tik dėl to, kad turėjau viltį pabėgti, ir pasmerktųjų ligoninėje išlikau tik dėl to, kad turėjau duonos atsargų. Žmogus negali gyventi, jei jis nežino, kam gyvena."[60]

Daug buvusių lagerio kalinių prisimena, kad pabėgti iš lagerio buvo neįmanoma, o apie sukilimą ar maištą nebuvo galima nė pagalvoti. Daugelyje atsiminimų, tarp jų ir didžiausių Rusijos lageriuose kalintų literatūrinių talentų, Solženicyno ir Šalamovo, pasakojimuose piešiama kone karikatūriška palaužto, visų niekinamo, nužmoginto *zeko*, svajote svajojančio kolaboruoti su valdžia, figūra; jis negali nė pagalvoti nieko blogo apie sovietų režimą, ką jau kalbėti apie kokį nors organizuotą maištą. Labai gali būti, kad beveik per visą gulago istoriją toks paveikslas buvo gana tikslus. Vidinio šnipinėjimo ir skundimų sistema vertė kalinius įtarinėti vienas kitą. Neišvengiamas slogus darbas ir *vagių pagal įstatymą* dominavimas kitiems kaliniams neleido nė pagalvoti apie organizuotą pasipriešinimą. Žeminantys tardymo, kalėjimo ir trėmimo išgyvenimai iš daugelio kalinių atėmė

norą gyventi, o ką jau kalbėti apie norą priešintis sistemai. Herlingas, su kitais lenkų kaliniais organizavęs bado streiką, pasakoja, kaip į jį reagavo jų draugai rusai:

> Juos jaudino ir žavėjo vien tai, kad mes išdrįsome pakelti ranką prieš nekintamą vergijos įstatymą, iki tol nesutrikdytą nė vieno maištingo judesio. Kita vertus, buvo ir instinktyvios baimės, išlikusios jiems iš ankstesnio gyvenimo, kad galbūt jie įsivėlė į ką nors pavojingo ir gali būti karo tribunolo teisiami. Kas gali žinoti, ar teismo posėdžiuose nebus atskleisti „sukilėlių" pašnekesiai barakuose, vykę tuoj pat po nusikaltimo?[61]

Ir šį kartą archyvų medžiaga pateikia kitokį lagerių vaizdą, atskleidžia daug smulkių protesto veiksmų ir darbo pertrūkių. Atrodo, kriminaliniai autoritetai ypač dažnai rengė trumpus, nepolitinius streikus darbo vietose, kai norėdavo ką nors gauti iš lagerio valdžios, o ši panašius veiksmus laikė tik nesusipratimais, kurie erzino. Privilegijuota profesionalių nusikaltėlių padėtis, ypač ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje ir penktojo pradžioje, leido jiems ne taip baimintis bausmių ir teikė daugiau galimybių organizuoti šias smulkias neklusnumo akcijas.[62]

Kartais spontaniški kriminalinių kalinių protestai kildavo per ilgas keliones traukiniu į Rytus, kai trūkdavo vandens, o maistas būdavo tik sūdyta žuvis. Kad priverstų sargybinius duoti vandens, kriminaliniai kaliniai susitardavo „drauge sukelti triukšmą ir verksmus". Sargybiniai negalėjo jų pakęsti, nes, kaip vienas kalinys prisimena: „Kitados romėnų legionai pravirko išgirdę klykiant senovės graikus, toks baisus buvo jų klyksmas. Tą patį siaubą juto ir gulago sadistai..."[63] Ši tradicija išliko iki devintojo dešimtmečio pabaigos. Kaip prisimena poetė ir disidentė Irina Ratušinskaja, transportu vežami kaliniai, jei su jais būdavo netinkamai elgiamasi, protestuodami žengdavo dar vieną žingsnį:

> – Ei, vyrai! Pradedam supti! – pasigirsta vyriškas balsas.
> Kaliniai pradeda savo kūnais siūbuoti vagoną. Visi drauge, pagal komandą, puola prie vienos sienos, paskui – prie kitos. Vagonas grūste prigrūstas žmonių, todėl rezultatas jaučiamas iš karto. Taip vagoną galima nuversti nuo bėgių, o su juo nuvirstų ir visas sąstatas.[64]

Dėl nuolatinės kamšaties ir prasto maisto kartais kildavo tokių protestų, kuriuos labiausiai tiktų pavadinti beveik stichiškais isterijos priepuoliais. Liudytoja aprašo vieną tokį įvykį, kuriam vadovavo grupė moterų, kriminalinių nusikaltėlių:

Apie 200 moterų tarsi pagal komandą staiga nusimetė drabužius ir visiškai nuogos išlėkė į kiemą. Jos apspito sargybinius ir sustojusios nešvankiomis pozomis ėmė rėkti, klykti, kvatotis, keiktis, krito ant žemės, baisių konvulsijų tąsomos, rovėsi plaukus, iki kraujų draskėsi veidus, tai puldavo ant žemės, tai keldavosi ir imdavo bėgti prie vartų.
– A-a-a-a-a-a-gy! – staugė minia.[65]

Be šių beprotiškų, spontaniškų proveržių, buvo ir kita, daug senesnė protesto tradicija – bado streikai, kurių tikslai ir rengimo metodai buvo paveldėti tiesiai iš pirmųjų politinių kalinių (šie savo ruožtu buvo juos perėmę iš ikirevoliucinės Rusijos), socialdemokratų, anarchistų ir menševikų, kalintų trečiojo dešimtmečio pradžioje. Šie kaliniai išlaikė bado streikų tradiciją – perimtą iš ikirevoliucinės Rusijos – net tada, kai 1925 m. buvo išsiųsti iš Solovkų lagerio į izoliatorius. Aleksandras Fedodejevas, vienas iš socialdemokratų lyderių, iki pat savo mirties (1937 m. Suzdalės kalėjime jis buvo sušaudytas) skelbė bado streikus reikalaudamas teisės susirašinėti su giminėmis.[66]

Kai kurie kaliniai stengėsi išsaugoti tradiciją ir tada, kai iš kalėjimų pateko į lagerius. Ketvirtojo dešimtmečio viduryje prie socialistų organizuojamų bado streikų prisijungė keletas tikrųjų trockininkų. 1936 m. spalio mėnesį šimtai trockininkų, anarchistų ir kitų politinių kalinių viename Vorkutos *lagpunkte* pradėjo bado streiką, kuris truko, kaip liudija dokumentai, 132 dienas. Be abejo, streikininkai siekė politinių tikslų: kad juos atskirtų nuo kriminalinių kalinių, kad jų darbo diena truktų aštuonias valandas, kad maistą jie gautų neatsižvelgiant į jų darbo rezultatus ir kad būtų atšaukti jiems paskelbti teismo nuosprendžiai. Kitame Vorkutos *lagpunkte* buvo surengtas dar masiškesnis streikas (prisijungė ir grupė kriminalinių kalinių), kuris truko 115 dienų. 1937 m. kovo mėnesį GULAG'o administracija nurodė patenkinti streikininkų reikalavimus. Tačiau 1938 m. pabaigoje beveik visi jie buvo nužudyti per tų metų masines žudynes.[67]

Beveik tuo pačiu laiku kita trockininkų grupė, laukdama persiuntimo į Kolymą, surengė streiką Vladivostoko persiuntimo lageryje. Ten būdami jie rengė organizacinius susirinkimus ir išsirinko vadą. Šis pareikalavo teisės apžiūrėti laivą, kuriuo bus gabenami kaliniai. Jam buvo atsakyta. Ir vis tiek, atsidūrę laive, kaliniai dainavo revoliucines dainas ir – jei galima tikėti NKVD informatoriais – net išskleidė plakatus su šūkiais: „Valio Trockiui, revoliucijos genijui!" ir „Šalin Staliną!" Kai garlaivis atvyko į Kolymą, kaliniai vėl pateikė savo reikalavimus: darbas kiekvienam turi būti skiriamas pagal specialybę, už darbą privaloma mokėti, sutuoktinių negalima išskirti, visi kaliniai turi neribojamą teisę gauti ir siųsti laiškus. Neilgai trukus surengė ir seriją bado streikų, vienas iš jų tęsėsi 100 dienų. Visa tai stebėjęs amžininkas

rašė, kad „Kolymos trockininkų kalinių vadovybė atsidūrė vaizduotės pasaulyje ir ignoravo tikrąją galių pusiausvyrą". Laikui bėgant visi kaliniai buvo nuteisti ir sušaudyti.[68] Tačiau jų kančios paliko pėdsaką. Po daugelio metų buvęs Kolymos prokuroras puikiai prisiminė anuos įvykius:

> Viskas, kas vyko vėliau, man ir mano draugams padarė tokį stiprų įspūdį, kad kelias dienas jaučiausi vaikštąs tarsi rūke, man prieš akis eilėmis žygiavo pasmerkti fanatikai trockininkai, be baimės ėjo mirti su šūkiais lūpose...[69]

Ko gero, po šių maišto protrūkių NKVD pradėjo rimčiau vertinti politinių kalinių bado ir darbo streikus. Nuo ketvirtojo dešimtmečio pabaigos jų dalyviams pradėta skirti papildomus kalėjimo metus, o kartais net mirties bausmes. Į bado streikus žiūrėta rimtai, bet ypač smarkios reakcijos sulaukdavo atsisakymai dirbti: jie iš esmės prieštaravo lagerio dvasiai. Kalinys, atsisakęs dirbti, ne tik kėlė drausmės problemų – jis dar tapdavo kliūtimi, siekiant lagerio ekonominių tikslų. Už streikus, ypač po 1938 metų, pradėta itin griežtai bausti. Buvęs kalinys pasakoja, kaip

> keletas kalinių atsisakė eiti į darbą... tai kažkaip buvo susiję su supuvusiu maistu. Administracija, žinoma, veikė ryžtingai. Keturiolika iniciatorių, dvylika vyrų ir dvi moterys, buvo sušaudyti. Mirties bausmė įvykdyta lageryje, visi kaliniai buvo išrikiuoti jos stebėti. Paskui iš kiekvieno barako paskirti kaliniai padėjo iškasti duobes tiesiai už spygliuotų vielų tvoros. Mažai tikėtina, kad maištas pasikartos, kol gyvi atsiminimai apie šį...[70]

Tačiau net neabejotinai gresianti bausmė, net neišvengiamos mirties suvokimas negalėjo palaužti kalinių siekio drauge sukilti, tad vėliau, po Stalino mirties, įvyko keletas masinių sukilimų. Ir net kai Stalinas dar buvo gyvas, net sunkiausiais, negailestingiausiais karo metais maišto dvasia išliko, tai puikiai liudija stulbinama 1942 m. sausio mėnesio Ust Usos sukilimo istorija.

Gulago istorijoje Ust Usos sukilimas, kiek mums žinoma, yra vienintelis. Jei Stalinui dar gyvam esant ir buvo masinių sukilimų, apie juos nieko nežinome. Apie Ust Usą žinoma gana daug: įvairios tų įvykių versijos seniai tapo gulago sakytinės istorijos dalimi, be to, pastaraisiais metais ta istorija buvo pagrįsta dokumentais.[71]

Kad ir kaip būtų keista, šiam sukilimui vadovavo ne kalinys, o laisvasis darbininkas. Markas Retiuninas tuo metu buvo vyriausiasis Lesoreido *lag-*

punkto, mažo Vorkutlago kompleksui priklausančio miškų kirtimo lagerio, administracijos vadovas. *Lagpunkte* buvo apie 200 kalinių, daugiau negu pusė jų buvo politiniai. 1942 m. Retiuninas jau buvo anaiptol ne naujokas lagerių sistemoje: jis, kaip daugelis smulkių lagerio struktūrų viršininkų, anksčiau buvo kalinys, nuteistas dešimt metų kalėti neva už banko apiplėšimą. Vis dėlto lagerio administracija juo pasitikėjo – vienas iš administracijos vadovų pavadino jį žmogumi, „pasirengusiu paaukoti gyvybę už lagerio gamybos reikalą". Kiti prisimena jį buvus girtuoklį arba kortuotoją – veikiausiai tai jo kriminalinės praeities liudijimai. Treti vadina jį poezijos mėgėju ir „stipraus charakterio" žmogumi, linkusiu girtis ir pasirodyti – tai turbūt paaiškina po jo likusias legendas.

Kokie buvo Retiunino motyvai, iki šiol neaišku. Atrodo, jis buvo labai sukrėstas, kai 1941 m. birželio mėnesį prasidėjus karui NKVD išleido potvarkį, draudžiantį visiems politiniams kaliniams, net tiems, kurių bausmės laikas jau buvo pasibaigęs, palikti lagerius. Afanasijus Jaškinas, vienintelis po sukilimo likęs gyvas jo organizatorius, NKVD tardytojams pasakė, esą Retiuninas manęs, jog vokiečiams įžengus į Sovietų Sąjungos gilumą, *lagpunkte* visi – ir kaliniai, ir laisvieji darbininkai – bus išžudyti. „Mes neturime ko prarasti, net jei mus ir nužudytų, – įkalbinėjęs jis. – Koks skirtumas – mirti rytoj ar žūti sukilime... lagerio vadovai sušaudys visus, kurie nuteisti už kontrrevoliucinius nusikaltimus, net mus, laisvuosius darbininkus, laikomus čia iki karo pabaigos." Šis tvirtinimas nėra visiška paranoja: Retiuninas kalėjo Vorkutlage 1938 m. ir žinojo, kad NKVD tikrai pajėgi surengti masines žudynes. O jam pačiam, nors ir užimančiam aukštą viso *lagpunkto* viršininko padėtį, visai neseniai atsisakyta išduoti leidimą grįžti namo šventėms.

Daugiau smulkmenų apie pasirengimą nežinoma. Nenuostabu, kad Retiuninas rašytinės dokumentacijos nepaliko. Vis dėlto iš tolesnės įvykių eigos aiškiai matyti, kad sukilimas buvo kruopščiai suplanuotas. Sukilėliai veikti pradėjo 1942 m. sausio 24 d. popiet. Buvo šeštadienis, tą dieną ginkluoti lagerio sargybiniai ketino pasinaudoti lagerio pirtimi. Visi suėjo į vidų. Lagerio pirtininkas, kinas kalinys Lu Fa (jis irgi priklausė sąmokslininkams), jiems už nugarų mikliai užrakino duris. Kiti sąmokslininkai akimoju nuginklavo *vachtoje* likusius sargybinius. Du iš jų priešinosi. Vienas buvo nužudytas, kitas sužeistas. Visi jų ginklai: dvylika kulkosvaidžių ir keturi revolveriai, atiteko sukilėliams.

Sukilėlių grupė greitai atidarė lagerio sandėlį ir ėmė kaliniams dalyti kokybiškus drabužius bei batus. Juos specialiai buvo surinkęs Retiuninas, jis kreipėsi į kalinius, kviesdamas prisidėti prie sukilimo. Prisidėjo ne visi. Vieni bijojo, kiti suvokė situacijos beviltiškumą, treti net mėgino atkalbėti sukilėlius nuo tolesnių veiksmų. Buvo ir tokių, kurie sutiko. Tą popietę, apie penktą

valandą, praėjus apytikriai valandai nuo maišto pradžios, 100 žmonių grupė susirikiavo į koloną ir nužygiavo artimiausio Ust Usos miesto link.

Iš pradžių miestelėnai, sutrikdyti geros sukilėlių aprangos, nesuprato, kas darosi. Sukilėliai, pasidaliję į dvi grupes, užpuolė miesto pašto skyrių ir kalėjimą. Abu užpuolimai buvo sėkmingi. Sukilėliai atidarė kalėjimo kameras ir prie jų prisidėjo dar dvylika žmonių. Pašte buvo nukirstos ryšio linijos, kurios jungė Ust Usos miestą su pasauliu. Miestas atsidūrė kalinių valdžioje.

Tada miestelėnai ėmė priešintis. Kai kurie pasiėmė vietos milicijos ginklus. Kiti nuskubėjo ginti nedidelio oro uosto, kuriame kaip tik ruošėsi pakilti du maži lėktuvai. Treti ėmė ieškoti pagalbos: vienas miesto milicininkas užšoko ant arklio ir nujojo į netolimą Polia Kurios *lagpunktą*. Ten kilo panika. Lagerio viršininkas, manydamas, jog užėjo vokiečiai, tuojau pat įsakė visiems kaliniams nusiauti batus, kad jie negalėtų pabėgti. Penkiolika ginkluotų sargybinių išžygiavo iš Polia Kurios į Ust Usą įsitikinę, jog eina ginti tėvynės.

Ust Usos centre tuo metu jau prasidėjo atviri mūšiai. Sukilėliams pavyko nuginkluoti keletą miesto milicininkų ir įsigyti dar ginklų. Tačiau jie nepakankamai įvertino milicijos pastato gynėjų ryžtą. Mūšis siautėjo visą naktį, o atėjus rytui paaiškėjo, kad sukilėliai patyrė rimtų nuostolių. Devyni buvo nukauti, vienas sužeistas. Keturiasdešimt sukilėlių buvo suimta. Likusieji nutarė griebtis naujos taktikos: palikti Ust Usą ir traukti į kitą miestą, Kožvą. Tačiau jie nežinojo, kad Ust Usos valdžia spėjo miške paslėptu radijo siųstuvu išsikviesti pagalbą. Visus kelius, vedančius iš miesto, užkirto ginkluoti milicininkai.

Vis dėlto pradžioje sukilėliams sekėsi. Beveik iškart jie rado kaimą, kuriame nesutiko beveik jokio pasipriešinimo. Ten sukilėliai sukvietė vietos kolūkiečius ir nesėkmingai pamėgino juos įtikinti prie jų prisidėti. Pašto skyriuje pasiklausę atviros ryšio linijos suprato, kad prie jų artėja milicija. Todėl išsuko iš pagrindinio kelio ir patraukė į tundrą. Iš pradžių pasislėpė elnininkystės ūkyje. Sausio 28 d. rytą jie ten buvo užklupti: kilo dar vienas mūšis, abi pusės patyrė didelių nuostolių. Kai sutemo, likę sukilėliai – gyvų dar buvo apie trisdešimt – sugebėjo pabėgti, apsinakvojo netolimoje kalnų medžiotojų trobelėje. Kai kurie sukilėliai ryžosi joje likti ir kovoti, nors amunicijos beveik nebeturėjo, todėl pergalės negalėjo tikėtis. Kiti patraukė į miškus, nors atvirose platybėse, per patį viduržiemį irgi neturėjo jokių šansų išlikti.

Galutinis susirėmimas įvyko sausio 31 d. ir truko visą parą. Artėjant milicijai, kai kurie sukilėliai, tarp jų ir Retiuninas, nusišovė. Likusius NKVD po vieną surado miškuose. Jų kūnus suvertė į krūvą: milicininkai, apimti neapykantos, lavonus sudarkė, o vėliau nufotografavo. Nuotraukos išliko srities archyve, jose matyti iškankinti, perkreipti negyvėlių kūnai, kruvini ir snieguoti. Nėra įrašo apie tai, kur jie palaidoti. Pasak vietos legendos, milicininkai juos ten ir sudegino.

Anksčiau sučiupti sukilėliai buvo nuskraidinti į Syktyvkarą, srities sostinę, ir tuojau pat pradėti tardyti. Tardyti ir kankinti daugiau negu šešis mėnesius, devyniolika iš jų gavo naujas kalėjimo bausmes, o keturiasdešimt devyniems 1942 m. rugpjūčio 9 d. buvo įvykdyta mirties bausmė.

Daug žuvo ir sovietų tvarkos gynėjų. Tačiau NKVD nerimą kėlė ne keleto dešimčių ginkluotų sargybinių ir civilių gyventojų netektis. Pasak užrašytų Jaškino parodymų, jis „prisipažino", kad galutinis Retiunino tikslas buvo nuversti srities vadovybę, įvesti fašistinį režimą ir, suprantama, sudaryti sąjungą su nacistine Vokietija. Nemažai žinodami apie sovietų tardymo metodus galime šiuos motyvus ramiai atmesti.

Vis dėlto tai buvo toli gražu ne tik kriminalinių kalinių maištas – jis rėmėsi aiškiais politiniais motyvais ir buvo aiškiai nukreiptas prieš sovietus. Be to, sukilimo dalyviai nebuvo panašūs į tipiškus pabėgėlius, kriminalinius nusikaltėlius – daugumą sudarė politiniai kaliniai. NKVD žinojo, kad kalbos apie sukilimą greitai pasklis po daugelį artimiausių lagerių, kuriuose per karą kalėjo neįprastai daug politinių kalinių. Kai kurie iš jų ir tada, ir vėliau įtarė, jog vokiečiai žinojo apie Vorkutos lagerius ir planavo panaudoti juos kaip penktąją koloną, jei tik pavyktų taip giliai įsiskverbti į Rusiją. Gandų apie tai, kad į srities teritoriją parašiutais nusileido vokiečių žvalgai, išlikę iki šių dienų.

Maskva bijojo, kad panašūs įvykiai nepasikartotų, todėl ėmėsi ryžtingų veiksmų. 1942 m. rugpjūčio 20 d. visų sistemai priklausančių lagerių viršininkai gavo memorandumą „Dėl kontrrevoliucinės veiklos suaktyvėjimo NKVD pataisos darbų lageriuose". Juo buvo reikalaujama per dvi savaites visuose lageriuose likviduoti „kontrrevoliucinius ir antisovietinius elementus". Atlikus daugybę tyrimų, visoje Sovietų Sąjungoje buvo „atskleista" begalė menamų sąmokslų, pradedant „Liaudies išlaisvinimo komitetu" Vorkutoje ir baigiant „Rusijos keršto bolševikams draugija" Omske. 1944 m. paskelbtoje ataskaitoje nurodoma, kad 1941–1944 m. buvo išaiškintos 603 lageriuose veikusios sukilėlių grupės, kurioms iš viso priklausė 4 640 narių.[72]

Be abejo, dauguma šių grupių neegzistavo, jos buvo išgalvotos vien norint įrodyti, kad lagerių vidinės informatorių sistemos nesnaudžia. Vis dėlto valdžia išsigando ne be reikalo: Ust Usos sukilimas iš tiesų pasirodė esąs būsimų įvykių pranašas. Jis buvo numalšintas, tačiau nepamirštas, kaip ir sušaudytųjų socialistų bei trockininkų kančios. Po dešimties metų nauja kalinių karta vėl grįš prie politinių streikų, remsis ankstesnių sukilėlių ir bado streikų dalyvių patirtimi ir pritaikys ją naujiems laikams.

Tačiau apie šiuos įvykius reikia pasakoti kituose skyriuose. Jie priklauso ne lagerių gyvenimui gulago klestėjimo laikotarpiu, o vėlesnei sagai – istorijai apie gulago galą.

TREČIA DALIS

Lagerių pramoninio komplekso pakilimas ir nuosmukis, 1940–1986 m.

19 skyrius

Karo pradžia

Buvau kareivis, dabar – kalinys,
Mano siela sustingusi, liežuvis nebylus.
Koks poetas, koks menininkas
Įstengs pavaizduoti mano šiurpią nelaisvę?

Piktieji varnai nežinojo,
Kokį nuosprendį mums skelbia,
Kai kankino mus, kai gainiojo
Iš kalėjimo į tremtis ir lagerius.

Bet stebuklų būna! Virš karjero
Spindi laisva žvaigždė,
Nors mano siela sustingusi, bet ji nesutriuškinta,
Nors mano liežuvis nebylus – jis prakalbės!

Leonidas Sitko, 1949 m.[1]

Kolektyvinė Vakarų atmintis Antrojo pasaulinio karo pradžia įprastai pripažįsta 1939 m. rugsėjo pirmąją, kai Vokietija įžengė į Vakarų Lenkiją. Tačiau Rusijos istorinėje sąmonėje karo pradžia laikoma ne ši diena, ir net ne 1937 m. rugsėjo 7-oji, kai sovietų kariuomenė įsiveržė į Rytų Lenkiją. Nors šis dvipusis puolimas, iš anksto parengtas derybų, užsibaigusių Hitlerio ir Stalino paktu, iš tiesų buvo dramatiškas, tačiau daugeliui sovietų gyventojų jis neturėjo jokios tiesioginės įtakos.

Tačiau joks sovietų pilietis negalėjo pamiršti 1941 m. birželio 22-osios – dienos, kai Hitleris pradėjo operaciją „Barbarossa“, iš pasalų užpuldamas savo sąjungininkus sovietus. Karlo Stajneris kalėjo Norilske ir šią žinią išgirdo per lagerio radiją:

> Staiga muzika nutrūko ir mes išgirdome Molotovo balsą, pranešantį apie nacių „išdavikišką išpuolį“ prieš Sovietų Sąjungą. Jam spėjus pasakyti vos kelis žodžius, radiją išjungė. Barake buvo gal šimtas žmonių, tačiau stojo tokia tyla, kad galėjai išgirsti plunksną krintant: visi spoksojome vienas į kitą. Vasilijaus kaimynas ištarė: „Dabar mums galas.“[2]

Politiniai kaliniai, patyrę, kad bet koks politinis įvykis jiems žada tik bloga, su ypatingu siaubu klausėsi žinių apie užpuolimą. Jie tam turėjo pagrindą: „liaudies priešus", tuojau pat pradėtus laikyti potencialia penktąja kolona, kai kur iškart ištiko naujos represijos. Kai kuriems (iki šiol nežinoma, kiek jų buvo) įvykdyta mirties bausmė. Stajneris prisimena, kad antrą karo dieną nustojo tiekti maistą: „Cukrus visai išbrauktas iš davinio, o muilo davinys buvo sumažintas perpus." Trečią karo dieną išrikiavo visus kalinius užsieniečius. Stajneris, Austrijos pilietis (nors jis save laikė jugoslavų komunistu), buvo vėl suimtas, iškeldintas iš lagerio ir pasodintas į kalėjimą. Lagerio prokuroras atnaujino jo bylos tyrimą.

Tas pats vyko visuose lageriuose. Ustvymlage pirmą karo dieną lagerio viršininkas visiems kaliniams uždraudė gauti laiškus, siuntinius ir laikraščius, nuėmė radijo garsiakalbius.[3] Kolymos viršininkai atšaukė politinių kalinių teisę skaityti laiškus ir laikraščius, uždraudė klausytis radijo. Visur pagausėjo kratų, pailgėjo rytinės rikiuotės ir skaičiavimai. Vokiečių kilmės kalinius *lagpunktų* viršininkai perkėlė į specialius ypač griežtai saugomus barakus. „Visi burgai, bergai ir šteinai – žingsnį į kairę. Visokie Hindenbergai, Ditgenšteinai ir taip toliau", – suriko sargybinis rodydamas Jevgenijai Ginzburg stoti prie jų. Ji spėjo nulėkti į registracijos ir paskirstymo skyrių, įtikino inspektorių patikrinti jos tautybės ir pilietybės įrašus. „Turbūt pirmą kartą per visą pasaulio istoriją būti žyde pasirodė naudinga."[4]

Karlago administratoriai atšaukė iš lagerio medienos fabriko visus suomių ir vokiečių kilmės kalinius, kurie buvo pasiųsti kirsti medžių. Vienas suomių kilmės amerikietis kalinys prisimena, kad „po penkių dienų fabrikas sustojo, nes suomiai ir vokiečiai buvo vieninteliai specialistai, kurie mokėjo jame dirbti... Neklausę Maskvos leidimo mus grąžino į fabriką".[5]

Tą pačią 1941 m. birželio 22 d. paskelbtas potvarkis, draudžiantis išleisti iš lagerių visus kalinius, nuteistus už „tėvynės išdavimą, šnipinėjimą, terorizmą, diversijas, trockizmą, kairuoliškas tendencijas ir banditizmą" (kitaip tariant, visus politinius kalinius), lėmė daugiausia permainų tiems, kam jis buvo taikomas. Kaliniai šį potvarkį praminė „bausmės pratęsimu", nors iš tikrųjų tai buvo ne naujas nuosprendis, o tik administracinis įsakas. Pasak oficialios statistikos, jis iškart paveikė 17 000 politinių kalinių likimus. Vėliau paveiktųjų atsirado dar daugiau.[6] Kalinių dažniausiai neįspėdavo iš anksto: tą dieną, kai potvarkyje minimas kalinys turėdavo būti paleidžiamas į laisvę, jam tiesiog įteikdavo dokumentą, kuriame buvo nurodoma „iki karo pabaigos" likti už spygliuotos vielos.[7] Daug kas nusprendė, jog tai įkalinimas iki gyvos galvos. „Tik tada aš galiausiai suvokiau, kokia tragiška mano padėtis", – prisimena vienas kalinys.[8]

Moteris su vaikais ši tragedija paveikė dar labiau negu visus kitus. Vienas lenkas kalinys pasakojo apie moterį, kuri buvo priversta palikti savo kūdikį lopšelyje už lagerio ribų. Kalėdama lageryje, ji kiekvieną dieną galvojo tik apie tai, kaip jį susigrąžinti. Tačiau, kai atėjo jos laikas išeiti į laisvę, jai pranešė, kad dėl karo ji paleista nebus. „Moteris metė šalin darbą ir užsikniaubusi ant stalo ėmė net ne kūkčioti, o kaukti tarsi laukinis žvėris.“[9]

Olga Adamova-Šliozberg irgi pasakoja apie vieną moterį, Nadią Fiodorovič, kuri turėjo išeiti į laisvę 1941 m. birželio 25 dieną. Jos laukė paauglys sūnus, kuris gyveno pas tolimus giminaičius, seniai trokštančius juo atsikratyti. Motina jam rašydavo, prašė dar pakentėti. Sužinojusi, kad jos nepaleis, parašė apie tai sūnui. Šis neatsakė.

> Galiausiai 1942 m. žiemą ji gavo nepažįstamo žmogaus laišką. Žmogus rado Borią kažkurioje atokioje Sibiro stotelėje netoli Irkutsko, vaikas sirgo plaučių uždegimu. Žmogus jį priglaudė ir išslaugė. Jis priekaištavo Nadiai, kad ši, vos ištrūkusi iš lagerio, pamiršo sūnų, kad ji esanti bloga motina, tikriausiai dabar ištekėjusi ir puikiausiai sau gyvenanti, o keturiolikmetis jos sūnus, zuikiu traukiniais atvažiavęs iš Riazanės iki pat Irkutsko, miršta iš bado.

Nadia pamėgino atrašyti nepažįstamajam, tačiau jai nepavyko: cenzoriai nebepraleisdavo politinių kalinių laiškų, ypač tų, kuriuose buvo užsimenama apie neribotai pratęstą kalinimo laiką. Vėliau Nadia išgirdo, kad jos sūnus tapo nusikaltėlių gaujos nariu. 1947 m. jis irgi atsidūrė Kolymoje, buvo nuteistas kalėti penkerius metus.[10]

Likusių už spygliuotos vielos kalinių gyvenimas sunkėjo sulig kiekviena karo diena. Naujais įsakais buvo nustatyta ilgesnė darbo diena. Atsisakymas dirbti reiškė ne šiaip nepaklusimą įstatymui: jis buvo prilygintas išdavystei. 1941 m. sausio mėnesį Vasilijus Černyševas, tuometinis GULAG'o administracijos viršininkas, visų lagerių ir kolonijų viršininkams išsiuntė laišką, kuriame aprašė dvidešimt šešių kalinių likimą. Juos teisė lagerių teismas, pripažino kaltais dėl atsisakymo dirbti ir penkiems iš jų pridėjo po penkerius metus lagerio. Kitus dvidešimt vieną teismas nuteisė mirties bausme. Černyševas trumpai savo valdiniams nurodo apie šiuos nuosprendžius „informuoti visų lagerių ir pataisos darbų kolonijų kalinius“.[11]

Informacija pasklido labai greitai. Visi kaliniai, kaip rašo Gustavas Herlingas, puikiai žinojo, kad „vieni didžiausių nusikaltimų lageryje po 1941 m. birželio 22 d. buvo laikomi pesimistinių nuotaikų skleidimas ir atsisakymas dirbti: pagal naujus gynybos potvarkius, šie veiksmai buvo priskiriami prie „karo meto gamybos sabotažo“.[12]

Tokia politinė permaina, lydima nuolatinio maisto trūkumo, turėjo dramatiškų padarinių. Nors masinės mirties bausmės nebuvo vykdomos taip dažnai, kaip 1937 ar 1938 m., kalinių mirtingumas 1942 ir 1943 m. buvo didžiausias per visą gulago istoriją. Remiantis oficialiais (beveik neabejotinai sumažintais) statistikos duomenimis, 1942 m. lageriuose mirė 352 560 kalinių, arba kas ketvirtas. 1943 m. mirė 267 826 kaliniai, arba kas penktas.[13] Ligonių 1943 m. oficialiai priskaičiuota 22 proc., o 1944 m. – 18 proc., tačiau iš tikrųjų veikiausiai jų buvo kur kas daugiau, nes lageriuose siautė vidurių šiltinės, dizenterijos ir kitų ligų epidemijos.[14]

1943 m. sausio mėnesį padėtis tapo tokia kritiška, kad sovietų vyriausybė specialiai gulagui įkūrė atskirą maisto „fondą“ – kaliniai, žinoma, „priešai“, tačiau jų darbas reikalingas karo metų gamybai. Maistu pradėjo aprūpinti geriau, kai karo eiga pakrypo Sovietų Sąjungos naudai, tačiau, net įvedus karo pabaigoje papildomą davinį, kaliniams skirtose maisto normose kalorijų buvo trečdaliu mažiau negu normose, sudarytose ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje.[15] Apskritai imant, per karą visose gulago kolonijose ir lageriuose mirė gerokai daugiau negu du milijonai žmonių, neskaitant tų, kurie mirė tremtyje ar kitokio tipo įkalinimo vietose. Daugiau kaip 10 000 buvo sušaudyti, anot lagerių prokurorų – už išdavystę arba sabotažą.[16]

Norint suvokti šių skaičių ir permainų kontekstą, būtina žinoti, kad per karą smarkiai nukentėjo ir laisvieji Sovietų Sąjungos gyventojai ir kad sugriežtintas darbo režimas paveikė ne tik lageriuose, bet ir laisvėje įmonėse dirbančius žmones. Dar 1940 m., kai sovietai okupavo Lenkiją ir Baltijos valstybes, Aukščiausiasis Sovietas nurodė visuose fabrikuose ir įstaigose įvesti aštuonių valandų darbo dieną ir septynių dienų darbo savaitę. Kitu, griežtesniu sprendimu visiems darbininkams buvo uždrausta palikti savo darbo vietas. Tai buvo nusikaltimas, baudžiamas kalėjimu ar lagerio darbais. Gaminti „nekokybiškus“ gaminius irgi paskelbta nusikaltimu („sabotažu“), buvo sugriežtintos bausmės ir už kitus nusižengimus. Darbininkus, apkaltintus atsarginių dalių, įrankių, popieriaus ar rašymo priemonių vagyste iš darbo vietų, nuteisdavo metus ar net ilgiau kalėti pataisos darbų kolonijose.[17]

Žmonės dažnai badavo ir lageriuose, ir už jų ribų. Vokiečiams pradėjus Leningrado blokadą, miesto gyventojų duonos davinys sumažėjo iki 100 gramų per dieną – to neužteko gyvybei palaikyti, be to, trūko kuro, tad atšiauri šiaurės žiema virto tikra kankyne. Žmonės gaudė paukščius ir žiurkes, vogė maistą iš mirštančių vaikų, valgė lavonus ir žudė vieni kitus dėl duonos kortelių. „Savo butuose žmonės kovojo už išlikimą tarsi mirštantys poliarininkai“, – prisimena blokadą išgyvenęs leningradietis.[18]

Badavo ne tik Leningradas. 1945 m. balandžio mėnesį pateiktose NKVD ataskaitose aprašytas badas, apėmęs visą Vidurinę Aziją, Uzbekistaną, Mon-

goliją ir Totorijos respubliką. Labiausiai kentėjo šeimos, kurių maitintojai kovojo fronte. Badas ištiko ir Ukrainą: dar ir 1947 m. iš ten ateidavo pranešimų apie kanibalizmo atvejus.[19] Apskritai paėmus, Sovietų Sąjunga skelbia per karą netekusi dvidešimties milijonų šalies gyventojų. 1941–1945 m. masinių laidojimų kapavietčių Sovietų Sąjungoje radosi ne tik gulage.

Vos paskelbus karą, buvo priimti griežtesni nurodymai ir taisyklės, tačiau sykiu padaugėjo ir sumaišties. Vokiečiai žygiavo į priekį stulbinamai greitai. Per pirmas keturias operacijos „Barbarossa" savaites jie sumušė beveik visus 319 sovietų kovinių dalinių.[20] Iki rudens nacių pajėgos spėjo užimti Kijevą, apgulė Leningradą ir pasirengė užimti Maskvą.

Gulago postus šalies vakaruose priešas užėmė jau per pirmąsias karo dienas. Dar 1939 m. valdžios atstovai uždarė barakus Solovkų salose – jiems atrodė, kad šis lageris per arti Suomijos sienos, – o kalinius perkėlė į žemyno kalėjimus.[21] (Per evakuaciją ir vėliau, per Suomijos okupaciją, dingo lagerio archyvai. Veikiausiai, laikantis įprastų procedūrų, jie buvo sunaikinti, tačiau taip ir nepatvirtinti gandai skelbia, jog visus dokumentus pavogė suomių kariuomenė ir kad jie iki šiol esą griežtai saugomi ypač slaptame vyriausybės seife Helsinkyje.[22]) Belbaltlagui, lageriui, kurio kaliniai kasė Baltosios jūros kanalą, 1941 m. liepos mėnesį irgi buvo nurodyta evakuoti visus kalinius, o arklius ir galvijus palikti Raudonajai armijai. Neišliko dokumentų apie tai, ar Raudonajai armijai pavyko jais pasinaudoti prieš užeinant vokiečiams.[23]

Visur kitur NKVD tiesiog apėmė panika, o ypač – neseniai okupuotose Rytų Lenkijos bei Baltijos valstybių teritorijose, kur visi kalėjimai buvo pilnutėliai politinių kalinių. NKVD neturėjo laiko jų evakuoti, tačiau negalėjo „antisovietinių teroristų" atiduoti į vokiečių rankas. Birželio 22-ąją, tą pačią dieną, kai užpuolė Vokietija, enkavėdistai pradėjo šaudyti Lvovo – Lenkijos ir Ukrainos miesto, esančio netoli Vokietijos ir Sovietų Sąjungos fronto linijos, – kalėjimų kalinius. Tačiau ukrainiečių sukilėliai, kol buvo vykdoma ši operacija, užėmė miestą ir privertė NKVD pajėgas pasitraukti iš kalėjimų. Kadangi staiga dingo visi prižiūrėtojai ir netoliese buvo girdėti artilerijos šūviai, kai kurie Brygidkos kalėjimo, kuris buvo Lvovo centre, kaliniai įsidrąsino ir išsiveržė iš kamerų. Kiti išeiti atsisakė bijodami, kad už vartų laukia sargyba, ir ji, pasinaudojusi šia dingstimi, juos sušaudys.

Tie, kurie pasiliko, brangiai sumokėjo už savo klaidą. Birželio 25 d. NKVD grįžo į Brygidką su sienos sargybos pastiprinimu ir išlaisvino „paprastus" kriminalinius kalinius, o kalėjime likusius politinius kalinius sušaudė jų kamerose, rūsyje. Gatve važiuojantys automobiliai ir sunkvežimiai užgožė šūvių garsą. Panašus likimas ištiko ir kitų miesto kalėjimų kalinius. Iš

viso enkavėdistai Lvove sušaudė apie 4 000 kalinių, palaidojo juos masiniuose kapuose, ant lavonų vos spėjo užberti plonytį smėlio sluoksnį.[24]

Panašios baisybės vyko visuose pasienio rajonuose. Sovietams pradėjus trauktis, NKVD paliko apie 21 000 kalinių, dar 7 000 išlaisvino. Ir apimti žiaurumo protrūkio besitraukiantys NKVD ir Raudonosios armijos kareiviai daugybėje Lenkijos ir Baltijos valstybių miestų (Vilniuje, Drohobyče, Pinske ir kt.) išžudė beveik 10 000 kalinių.[25] Kalinius šaudydavo kamerose, kalėjimų kiemuose, artimiausiuose miškeliuose. Traukdamiesi NKVD daliniai dar degino pastatus ir šaudė civilius gyventojus; kartais nužudydavo žmones, kurių namuose patys ką tik buvo apsistoję.[26]

Toliau nuo pasienio, kur pasirengimams laiko buvo truputį daugiau, GULAG'as mėgino tinkamai organizuoti kalinių evakuaciją. Po trejų metų ilgoje ir pompastiškoje kalboje apibendrindamas GULAG'o karo metų veiklą, Viktoras Nasedkinas, karo metų GULAG'o viršininkas, šią evakuaciją pavadino „tvarkinga". Jos planus, kaip jis teigė, „sukūrė GULAG'as, derindamas su pramonės įmonių perkėlimu", nors „dėl gerai žinomų gabenimo sunkumų, didelė dalis kalinių buvo evakuota pėsčiomis".[27]

Iš tikrųjų jokių planų nebuvo, o evakuacija vyko karštligiškai, dažniausiai aplink sproginėjant vokiečių bomboms. „Dėl gerai žinomų gabenimo sunkumų" žmonės negyvai uždusdavo perpildytuose traukiniuose arba žūdavo pakeliui nuo sprogstančių bombų. Lenkas kalinys Januszas Puchińskis, suimtas ir ištremtas birželio 19 d., pabėgo su motina ir seserimis iš degančio, pilno kalinių traukinio.

> Staiga pasigirdo stiprus sprogimas, traukinys sustojo. Žmonės pradėjo bėgti iš vagonų... Pamačiau, kad traukinys stovi gilioje dauboje. Pamaniau, kad niekada iš jos neišlipsiu. Man virš galvos staugė lėktuvai, kojos buvo tarsi vatinės. Kažkaip išsikeberiojau ir pasileidau bėgti į mišką, kuris buvo už kokių 200–250 metrų nuo geležinkelio bėgių. Pasiekęs jį atsisukau ir už savęs pamačiau minias žmonių atviroje pievoje. Tuojau pat atskrido nauja grupė lėktuvų ir pradėjo šaudyti į minią...[28]

Bombos pataikė ir į traukinį, kuriuo važiavo Kolomyjos kalėjimo kaliniai; keletas jų žuvo, tačiau beveik trims šimtams pavyko pabėgti. Konvojus šimtą penkiasdešimt kalinių sugavo, bet vėliau paleido. Kaip patys sargybiniai aiškino, jie neturėjo nei kuo kalinių maitinti, nei kur jų laikyti. Visi kalėjimai aplinkui buvo evakuoti.[29]

Vis dėlto tik nedaugeliui kalinių teko savo kailiu patirti, ką reiškia važiuoti kalinių pilnu traukiniu per oro pavojų, – mat kalinius retai evakuodavo traukiniais. Iš lagerių važiuojančiuose traukiniuose sargybinių ir administratorių

šeimų nariai ir bagažas užimdavo tiek daug vietos, kad kaliniams jos tiesiog nelikdavo.[30] Visur kitur pirmiausia buvo išgabenama pramonės įranga, o tik paskui žmonės: taip elgtasi ir praktikos, ir propagandos sumetimais. Sovietų vadovybė, patyrusi pralaimėjimą Vakaruose, ketino iš naujo atsikurti toliau Rytuose.[31] Būtent dėl to ta „didelė dalis“ (iš tikrųjų – dauguma) kalinių, kurią minėjo Nasedkinas, kalbėdamas apie evakuaciją pėsčiomis, privalėjo žygiuoti ilgai ir toli; šių žygių aprašymai iki skausmo panašūs į pasakojimus apie nacių koncentracijos stovyklų kalinių žygius, kurie vyko po ketverių metų. „Transporto neturime, – aplink krintant bomboms tarė vienas kalinių ešelono sargybinis. – Tie, kurie gali eiti, eis. Priešinsitės, nesipriešinsite – eisite visi. Tuos, kurie eiti negali, sušaudysime. Vokiečiams nepaliksime nė vieno... patys nuspręskite savo likimą.“[32]

Ir žmonės ėjo, nors ne vieno jų kelionė buvo trumpa. NKVD pareigūnus gąsdino sparčiai artėjantys vokiečiai, o išsigandę jie dažniausiai imdavo šaudyti. Liepos 2 d. 954 kaliniai iš Čortkivo kalėjimo, Vakarų Ukrainoje, pradėjo žygį į Rytus. Pakeliui karininkas (vėliau jis parašė ataskaitą) išsiaiškino, kad iš jų 123 yra ukrainiečių nacionalistai, ir juos nušovė „už mėginimą surengti sukilimą ir pabėgti“. Po daugiau kaip dvi savaites trukusio žygio pamatė, kad vokiečių kariuomenė yra už 15–30 kilometrų, ir sušaudė visus, kurie dar buvo likę gyvi.[33]

Ne visada galima sakyti, kad evakuotiesiems, kurių nesušaudė, pasisekė labiau. Nasedkinas kalbėjo, kad „visas GULAG'o aparatas buvo mobilizuotas priekinėse linijose siekiant užtikrinti, kad evakuojami ešelonai ir gabenami kaliniai gautų medicinos bei sanitarijos pagalbą ir maitinimą“.[34] O štai kaip M. Šteinberg, politinė kalinė, antrą kartą suimta 1941 m., aprašo savo evakuaciją iš Kirovogrado kalėjimo:

> Viską užliejo akinama saulės šviesa. Vidurdienį ji darėsi tiesiog nepakeliama. Tai Ukraina, rugpjūčio mėnuo. Kasdien būdavo 35 laipsniai karščio. Didžiulė žmonių minia ėjo, o virš minios kybojo pilkšvas dulkių debesis. Nebuvo kuo kvėpuoti, gniaužė kvapą...
> Kiekvienas rankose nešėsi po ryšulį. Aš irgi. Buvau pasiėmusi net paltą, nes be palto kalėjime sunku išgyventi. Jis atstoja ir pagalvę, ir antklodę, ir uždangalą – viską. Daugelyje kalėjimų nėra nei lovų, nei čiužinių, nei patalynės. Bet 30 kilometrų nuėjusi per tokią kaitrą galiausiai patyliukais padėjau savo ryšulį šalia kelio. Jutau, kad toliau jo nebepanešiu. Taip pat pasielgė beveik visos moterys. Tos, kurios nepaliko paltų nuėjusios trisdešimt kilometrų, paliko nuėjusios du šimtus. Niekas neišsaugojo ryšulių iki galo. Dar po 15 kilometrų aš nusiaviau batus ir taip pat palikau pakelėje...

Kai ėjome pro Adžamką, aš jau 30 kilometrų vilkau paskui save kameros kaimynę Sokolovskają. Ji buvo sena moteris, daugiau kaip 70 metų, visiškai pražilusi... eiti jai buvo labai sunku. Ji kabinosi į mane, vis pasakodama apie savo penkiolikmetį anūką, su kuriuo ji gyveno. Labiau už viską gyvenime Sokolovskaja bijojo, kad jį irgi suims. Man darėsi sunku ją tempti, pradėjau ir pati atsilikti nuo kitų. Ji man liepė „truputį pailsėti" sakydama, kad eis pati. Ir tuojau pat atsiliko per kilometrą. Mes vilkstinėje buvome paskutinės. Pajutusi, kad ji atsiliko, atsigręžiau, norėdama susigrąžinti, ir pamačiau, kaip ją nužudė. Nudūrė durtuvu. Į nugarą. Ji nieko net nematė. Buvo aišku, kad jie žinojo, kur reikia durti. Ji nė nesuspurdėjo. Vėliau suvokiau, kad ji mirė lengva mirtimi, lengvesne nei kiti. Nė nepastebėjo to durtuvo. Nespėjo išsigąsti...[35]

Iš 27 lagerių ir 210 darbo kolonijų NKVD evakavo 750 000 kalinių.[36] Dar 140 000 kalinių buvo evakuoti iš 272 kalėjimų, jie buvo išsiųsti į kitus kalėjimus, esančius Rytuose.[37] Didelė jų dalis (iki šiol nežinome kiek) jų taip ir nepasiekė

20 skyrius

„Svetimšaliai“

Gluosniai – visur gluosniai...
Almatos gluosniai, kokie jūs gražūs, išpuošti spindinčia balta šarma.
Bet jei aš pamiršiu jus, manieji nudžiūvę gluosniai Varšuvos Rozbrato gatvėje,
Tegu ir man ranka nudžiūna!

Kalnai – visur kalnai...
Tian Šanis prieš mano akis tiesiasi į purpurinį dangų...
Bet jei aš pamiršiu jus, seniai paliktos tolimų Tatrų viršūnės,
Upeliuką Bialą, prie kurio mudu su sūnumi svajojome apie spalvingas jūrų keliones...
Tegu aš pavirsiu Tian Šanio akmeniu.

Jei aš pamiršiu jus,
Jei aš pamiršiu savo gimtą miestą...

Aleksanderis Watas, „Almatos gluosniai“, 1942 m. sausio mėn.[1]

Nuo pat gulago sukūrimo nemažą kalinių dalį lageriuose sudarė užsieniečiai. Daugiausia buvo Vakarų šalių komunistų ir Kominterno narių, nors pasitaikydavo viena kita britė ar prancūzė – sovietų piliečių žmonos – bei keletas verslininkų imigrantų. Šie žmonės buvo laikomi retenybėmis, keistybėmis, tačiau komunistiniai įsitikinimai ir sukaupta sovietinio gyvenimo patirtis, atrodo, padėjo jiems prisitaikyti. Kaip Levas Razgonas rašė:

> Jie visi buvo „mūsiškiai“, nes buvo arba gimę ir augę šioje šalyje, arba savo noru atvykę čia gyventi. Net jei rusiškai kalbėdavo labai prastai ar išvis nemokėjo kalbos, vis tiek jie buvo mūsiškiai. Tokiame visus sulyginančiame katile, kaip lageris, jie tuojau pat prarasdavo išskirtinumą ir nebeatrodė kitokie. Todėl tuos, kurie išgyveno pirmuosius vienus ar dvejus lagerio gyvenimo metus, nuo „mūsų“ jau skyrė tik prastesnė rusų kalba.[2]

Visai kitokie buvo užsieniečiai, kurie lageriuose pasirodė po 1939 metų. Kai Sovietų Sąjunga okupavo daugiatautę Rytų Lenkiją, Besarabiją ir Baltijos valstybes, NKVD be jokio įspėjimo ištraukė šiuos naujokus – lenkus, baltus, ukrainiečius, baltarusius ir moldavus – iš jų buržuazinio arba valstietiško pasaulio ir masiškai išvežė į gulagą arba tremtinių gyvenamuosius punktus. Razgonas juos priešino „mūsiškiams" užsieniečiams ir vadino „svetimšaliais". „Išsviesti iš savo gimtos šalies svetimos, priešiškos istorinės jėgos, kurios jie neįstengė suprasti", šie žmonės iškart išsiduodavo esą kitokie. „Kai jie atvykdavo į Ustvymlagą, tuojau pat sužinodavome – staiga mūsų kriminaliniai kaliniai įsigydavo egzotiškų drabužių: aukštų gauruotų moldaviškų kepurių ir spalvingų juostų, siuvinėtų kailinių liemenių ir madingų aukštais, standžiai prikimštais pečiais glaudžių švarkelių iš Bukovinos."[3]

Okupuotose teritorijose suiminėti pradėta 1939 m. rugsėjo mėnesį, iškart po to, kai Sovietai užėmė Rytų Lenkiją; suiminėjo ir toliau, kai užėmė Rumuniją ir Baltijos šalis. NKVD siekė užtikrinti saugumą (norėta užkirsti kelią sukilimams ir neleisti susikurti penktajai kolonai) ir įvesti sovietų valdžią, todėl pirmiausia ėmėsi tų, kurie, jų manymu, buvo pasirengę priešintis sovietų režimui. Prie tokių žmonių priklausė ne tik buvusios Lenkijos vyriausybės nariai, bet ir pirkliai, krautuvininkai, poetai ir rašytojai, pasiturintys valstiečiai ir ūkininkai – visi tie, kurių suėmimas galėjo padėti psichologiškai palaužti kitus Rytų Lenkijos gyventojus.[4] Dar domėtasi pabėgėliais iš Vokietijos okupuotos Vakarų Lenkijos, tarp jų buvo tūkstančiai nuo Hitlerio pabėgusių žydų.

Vėliau suimdavo pagal kiek aiškesnius kriterijus, bent jau tiek aiškesnius, kiek aiškiais galime vadinti bet kokius sovietų sukurtus kriterijus. Viename 1941 m. gegužės mėnesį paskelbtame dokumente dėl „visuomeniškai svetimo" elemento pašalinimo iš Baltijos valstybių, okupuotos Rumunijos ir okupuotos Lenkijos, be kita ko, reikalaujama suimti „aktyvius kontrrevoliucinių organizacijų narius" (žmones, priklausančius bet kokiai politinei partijai), buvusius policininkus ar kalėjimų apsaugos darbuotojus, įtakingus kapitalistus ir buržuazijos atstovus, buvusius nacionalinių kariuomenių karininkus, visų aukščiau išvardytųjų šeimų narius, visus asmenis, grįžusius iš Vokietijos, pabėgėlius iš „buvusios Lenkijos", taip pat vagis ir prostitutes.[5]

Kitame dokumente, kurį 1940 m. lapkričio mėnesį išleido ką tik sovietine tapusios Lietuvos komisaras, įsakoma, be jau išvardytoms grupėms priklausančių asmenų, ištremti:

> asmenis, dažnai keliaujančius į užsienį, susirašinėjančius su užsienyje gyvenančiais asmenimis arba palaikančius ryšius su užsienio valstybių atstovais, taip pat esperantininkus, filatelistus, Raudonojo Kryžiaus darbuoto-

jus, pabėgėlius, kontrabandininkus, pašalintus komunistų partijos narius, kunigus ir aktyvius religinių bendruomenių narius, kilminguosius, žemės savininkus, turtingus pirklius, bankininkus, pramonininkus, viešbučių ir restoranų savininkus.[6]

Suimtas galėjo būti kiekvienas, pažeidęs sovietų išleistą įstatymą, draudžiantį „spekuliuoti" – tai yra prekiauti, taip pat kiekvienas, pamėginęs pereiti Sovietų Sąjungos sieną ir patekti į Vengriją ar Rumuniją.

Suiminėjama buvo taip masiškai, kad netrukus sovietų okupacinei valdžiai teko atsisakyti bet kokių pretenzijų į teisiškumą. Tik labai nedaugeliui iš tų, kuriuos NKVD suėmė neseniai prijungtose Vakarų teritorijose, buvo surengtas tikras teismas ir paskelbtas nuosprendis. Karo sąlygomis buvo grąžinti vadinamieji „administraciniai trėmimai" – tos pačios priemonės, kuriomis buvo kovojama prieš buožes caro laikais. „Administracinis trėmimas" – tai įmantrus labai paprasto veiksmo pavadinimas. NKVD kariuomenė arba konvojus atvykdavo į piliečių namus ir liepdavo jiems išsikraustyti, susirinkti daiktus. Kartais tam duodavo dieną, kartais – kelias minutes. Paskui atvažiuodavo sunkvežimiai, nuveždavo gyventojus į geležinkelio stotį, ir jie būdavo išgabenami. Nebuvo nei teismų, nei tyrimų – visiškai jokių teisinių procedūrų.

Išgabenta buvo neapsakomai daug. Istoriko Aleksandro Gurjanovo vertinimu, iš rytinės Lenkijos teritorijų suimta ir į gulagą uždaryta 108 000 žmonių, o į tremties vietas Tolimojoje Šiaurėje ir Kazachstane – kartais į anksčiau buožių įkurtus kaimus – išvežta 320 000 žmonių.[7] Prie šių skaičių reikia pridėti 96 000 suimtųjų ir 160 000 išvežtųjų iš Baltijos šalių ir 36 000 – iš Moldavijos.[8] Karo ir išgabenimų padarytas nuostolis Baltijos valstybių demografinei padėčiai prilygsta katastrofai: nuo 1939 iki 1945 m. Estijos gyventojų skaičius sumažėjo 25 procentais.[9]

Šių išgabenimų istorijos, lygiai kaip ir buožių trėmimų istorijos, negalima tapatinti su paties gulago istorija; kaip jau esu minėjusi, šios knygos kontekste neįmanoma papasakoti visko apie tokį masinį ištisų šeimų perkėlimą. Tačiau tai nėra atskiri dalykai. Sunku suprasti, kodėl NKVD nuspręsdavo vieną žmogų išvežti ir apgyvendinti tremties gyvenvietėje, o kitą – suimti ir apgyvendinti lageryje, nors išgabentųjų ir suimtųjų gyvenimo istorijos ir socialinė padėtis beveik niekuo nesiskyrė. Kartais vyrą išsiųsdavo į lagerius, o jo žmoną ir vaikus išgabendavo. Arba suimdavo sūnų, o išgabendavo jo tėvus. Kai kurie suimtieji išbūdavo jiems skirtą laiką lageriuose, o paskui apsigyvendavo tremties kaimuose, kartais su jau anksčiau į juos atgabentais savo šeimos nariais.

Išgabenimai ne tik atliko bausmės funkciją, bet ir puikiai atitiko didingą Stalino planą apgyvendinti šiaurines Rusijos sritis. Kaip ir lageriai, tremties

gyvenvietės tyčia buvo įkuriamos itin atokiose vietose, atrodo, jos iš pat pradžių buvo skirtos gyventi nuolatinai. Bent jau NKVD pareigūnai daugeliui tremtinių tikrai sakė, kad jie niekada nesugrįš namo, net į traukinius laipinamiems žmonėms sakydavo kalbas – sveikino „naujus piliečius“, visam laikui išvykstančius gyventi į Sovietų Sąjungą.[10] Tremties gyvenvietėse vietos valdžios pareigūnai dažnai primindavo atvykėliams, kad Vokietijos ir Sovietų Sąjungos pasidalyta Lenkija niekada neatgims. Viena rusė mokytoja lenkei mokinei pasakė: „Lenkija atsikurs tada, kai tau ant delnų pradės augti plaukai.“[11] Miestuose ir kaimuose naujieji sovietų pareigūnai ėmėsi konfiskuoti ir skirstyti išgabentųjų paliktą turtą. Jų namai buvo paversti valstybės įstaigomis – mokyklomis, ligoninėmis, gimdymo namais, – o jiems priklausę namų apyvokos reikmenys (kurių nespėjo išvogti kaimynai ir enkavėdistai) atiteko vaikų namams ir darželiams.[12]

Tremtiniai patyrė tokias pat, o gal net didesnes, kančias, kaip ir jų tėvynainiai, išsiųsti į lagerius. Tie, kurie atsidūrė lageriuose, bent jau kasdien gaudavo duonos davinį ir turėjo kur miegoti. Tremtiniai dažnai neturėjo nei vieno, nei kito. Pareigūnai juos išlaipindavo neįžengiamuose miškuose arba mažulyčiuose kaimeliuose – Rusijos šiaurėje, Kazachstane, Vidurinėje Azijoje – ir palikdavo tvarkytis kaip patys išmano, kartais be jokių įrankių ir priemonių. Per pirmąją trėmimų bangą konvojus beveik visiems gabenamiesiems uždraudė pasiimti bent kiek mantos – maisto, drabužių, įrankių. Tik 1940 m. lapkričio mėnesį susirinkusi sovietų konvojaus administracijos valdyba nutarė atšaukti šį įsakymą: net sovietų valdininkai galiausiai suprato, kad neleisdami tremtiniams pasiimti jokių daiktų praktiškai garantuoja didžiulį jų mirtingumą, todėl, kaip jau buvo minėta anksčiau, sargybiniams buvo liepta įspėti tremiamuosius, kad šie pasiimtų šiltų drabužių bent trejiems metams.[13]

Ir vis dėlto dauguma tremtinių nebuvo nei fiziškai, nei psichologiškai pasirengę miško darbininkų ar kolūkiečių gyvenimui. Kraštovaizdis jiems atrodė svetimas ir baugus. Viena moteris, pirmą kartą pamačiusi jį pro traukinio langą, dienoraštyje parašė: „Mus veža per begalines platumas, tokia plati šalis, be galo ir be krašto, tik kur ne kur matyti padrikos žmonių gyvenvietės. Visose matome varganas drėbtines pirkeles šiaudais dengtais stogais ir mažais langeliais, purvinas, nušiurusias, be tvorų ir be medžių...“[14]

Atvykus padėtis dažniausiai dar pablogėdavo. Daug tremtinių anksčiau buvo teisininkais, gydytojais, krautuvininkais ir pirkliais, gyvenę gana pasiturimai ir inteligentiškai miestuose ar miesteliuose. Archyve išlikusiame pranešime, rašytame 1941 m. gruodžio mėnesį, pasakojama, kad tremtiniai iš „naujųjų“ Vakarų teritorijų gyvena sausakimšuose barakuose: „Pastatai nešvarūs, dėl to dažnai pasitaiko ligų ir mirčių, ypač vaikų... dauguma tremtinių neturi šiltų drabužių ir yra nepratę prie šalčio.“[15]

Vėlesniais mėnesiais ir metais kančių tik daugėjo, apie tai liudija neįprasti dokumentai. Po karo anuometinė Lenkijos vyriausybė tremtyje paprašė vaikų parašyti „atsiminimus“ apie tremtį ir išsaugojo šiuos užrašus. Geriau už bet kokius suaugusiųjų pasakojimus jie atskleidžia, kokį kultūrinį sukrėtimą ir kokias fizines kančias teko patirti išgabentiesiems. Vienas lenkas berniukas, jam buvo tik trylika, kai jį „suėmė“, taip aprašė tremtyje praleistus mėnesius:

> Nebuvo ko valgyti. Žmonės valgė dilgėles, nuo jų ištindavo ir persikeldavo į aną pasaulį. Mus varu varė į rusų mokyklą, nes tiems, kurie nelankė mokyklos, neduodavo duonos. Mus mokė nesimelsti Dievui, nes Dievo nėra, o kai pamokai pasibaigus mes atsistojome ir pradėjome melstis, gyvenvietės viršininkas mane uždarė į *tiurmą* [kalėjimą].[16]

Kitų vaikų pasakojimai atskleidžia jų tėvų patirtas traumas. „Mama norėjo atimti sau ir mums gyvybę, kad nereikėtų taip baisiai kentėti, bet kai aš pasakiau mamai, kad noriu pamatyti tėtį ir noriu grįžti į Lenkiją, ji atsitokėjo“, – rašė kitas berniukas, suimtas, kai jam buvo aštuoneri.[17] Tačiau ne visoms moterims pavyko atsitokėti. Kitas berniukas, ištremtas keturiolikos, aprašo savo motinos bandymą nusižudyti:

> Mamytė grįžo į baraką, pasiėmė virvę, truputį duonos ir išėjo į mišką. Aš mėginau ją sulaikyti, bet ji iš sielvarto uždrožė man virve ir vis tiek išėjo. Po kelių valandų mamytę rado pakibusią ant eglės su virve ant kaklo. Po medžiu stovėjo kelios mergaitės, mamytė pamanė, kad tai mano seserys, ir norėjo kažką joms pasakyti, bet mergaitės sukėlė triukšmą, viršininkas išsitraukė iš už diržo kirvį ir nukirto eglę... Mamytė, jau beveik netekusi proto, pačiupo viršininko kirvį ir trenkė jam per nugarą, viršininkas krito ant žemės...
> Rytojaus dieną mamytę išvežė į kalėjimą už trijų šimtų kilometrų. Supratau, kad man reikia dirbti toliau, ir nešiojau rąstus. Turėjau arklį, kuris klupdavo kartu su manimi. Tąsiau rąstus vieną mėnesį, tada susirgau ir nebegalėjau dirbti. Viršininkas liepė pardavėjui neduoti mums duonos, bet pardavėjas užjautė vaikus ir slapta mums duodavo duonos... greitai mamytė grįžo iš kalėjimo, jos kojos buvo nušalusios, veidas raukšlėtas...[18]

Tačiau ne visos mamos išlikdavo gyvos, apie tai kitas vaikas rašo:

> Mes grįžome į gyvenvietę ir kitą dieną mus išvežė į darbą, kur turėjome dirbti nuo aušros iki tamsos. Kai reikėjo mokėti atlyginimus už penkiolika dienų, mokėjo daugiausia dešimt rublių, tai po dviejų dienų nebeliko net

duonai. Žmonės mirė iš bado. Valgė kritusius arklius. Taip mano mamytė dirbo ir peršalo, nes neturėjo šiltų drabužių, ji susirgo plaučių uždegimu ir sirgo penkis mėnesius, ji susirgo gruodžio trečią. Balandžio trečią ji atsigulė į ligoninę. Ligoninėje jos visai negydė, jei nebūtų atsidūrusi ligoninėje, gal dar tebebūtų gyva, ji grįžo į gyvenvietės baraką ir ten mirė, nebuvo ko valgyti, ir ji mirė iš bado 1941 m. balandžio 30 dieną. Mamytei mirštant mes su sese buvom namie. Tėčio nebuvo, jis dirbo, ir mamytė mirė, kai tėtis parėjo iš darbo, tada mamytė mirė, taip, mano mamytė mirė iš bado. O paskui paskelbė amnestiją ir mes visi ištrūkome iš to pragaro.[19]

Bruno Bettelheimas, aptardamas šį neįprasto pobūdžio ir neįprastai gausų pasakojimų rinkinį, pamėgino apibūdinti jų sukeliamą ypatingą neviltį:

Kadangi pasakojimai užrašyti netrukus po to, kai vaikai tapo laisvi ir saugūs, buvo pagrindo tikėtis, kad jei tie vaikai būtų turėję vilties išsilaisvinti, būtų apie ją rašę. Tačiau tokių užuominų nėra, vadinasi, jie nieko panašaus nesitikėjo. Iš šių vaikų buvo atimta laisvė išreikšti gilius, normalius jausmus, jie buvo priversti juos nuslopinti, kad galėtų išgyventi bent iki rytojaus. Vaikas, iš kurio atimta bet kokia ateities viltis, gyvena pragare...[20]

Ne mažiau žiaurus likimas laukė kitos grupės tremtinių, per karą prisijungusių prie lenkų ir Baltijos valstybių piliečių. Tai buvo sovietų šalyje gyvenančios tautinės mažumos, į kurias Stalinas nusitaikė dar karo pradžioje, paskelbęs „potencialia penktąja kolona“, arba jau vėliau, išvadinęs „kolaborantais“. Prie „penktosios kolonos“ priklausė Pavolgio vokiečiai, kurių protėviai buvo pakviesti apsigyventi Rusijoje dar Jekaterinos Didžiosios laikais (ši Rusijos valdovė irgi labai stengėsi apgyvendinti savo tautai tekusias plynes ir dykvietes), ir suomiškai kalbantys sovietinės Karelijos gyventojai. Nors ne visi Pavolgio vokiečiai mokėjo vokiškai ir ne visi Karelijos suomiai – suomiškai, vis dėlto jie gyveno atskiromis bendruomenėmis, kurių papročiai skyrėsi nuo kaimynų rusų. Karo su Vokietija ir Suomija kontekste to pakako, kad jie būtų įtartini. Sudėtingų argumentų, pernelyg painių net sovietams, pagrindu visi Pavolgio vokiečiai 1941 m. rugsėjo mėnesį buvo apkaltinti „priešų slėpimu“.

Remiantis patikima informacija, kurią gavo mūsų karinės pajėgos, tarp Pavolgio regione gyvenančių vokiečių slepiasi tūkstančiai, dešimtys tūkstančių diversantų ir šnipų, kurie, vos tik gavę ženklą iš Vokietijos, turi pradėti sabotažo veiksmus Pavolgio vokiečių gyvenamose teritorijose... [Tačiau] nė vienas iš Pavolgio vokiečių nepranešė sovietų valdžiai apie tokį gausų di-

versantų ir šnipų tinklą Pavolgyje; taigi Pavolgio vokiečių sričių gyventojai slepia tarp saviškių sovietų liaudies ir sovietų valdžios priešus.[21]

Sovietų valdžia turėjo „patikimos informacijos“ apie tūkstančius šnipų, tačiau apie jokius šnipus jai nebuvo pranešta. Vadinasi, visi kalti – slepia priešus.

Prie „kolaborantų“ priskirtos kelios mažosios Kaukazo tautelės – karačiajai, balkarai, kalmukai, čečėnai ir ingušai, taip pat Krymo totoriai ir dar keletas tautinių mažumų: Meschetijos turkai, kurdai ir chemšilai, ir dar mažesnės graikų, bulgarų, armėnų bendruomenės.[22] Kol Stalinas buvo gyvas, viešai prabilta tik apie čečėnų ir totorių trėmimus. Laikraštyje *Izvestija* šie trėmimai aprašyti kaip vykę 1946 m. birželio mėnesį, tačiau iš tikrųjų jie buvo vykdomi 1944 metais:

> Per Didįjį Tėvynės karą, kai SSRS tautos kovojo su vokiečių fašistų įsibrovėliais ir didvyriškai gynė Tėvynės garbę ir nepriklausomybę, daug čečėnų ir Krymo totorių, skatinami Vokietijos agentų, savo noru įstojo į vokiečių valdomas organizacijas... Todėl čečėnai ir Krymo totoriai buvo perkelti į kitas SSRS sritis nuolatinai gyventi.[23]

Nėra jokių duomenų apie masinį čečėnų ar totorių kolaboravimą, nors vokiečiai iš tiesų aktyviai verbavo ir čečėnus, ir totorius, o rusų – ne. Vokietijos pajėgos stovėjo į vakarus nuo Grozno, Čečėnijos sostinės, ir fronto liniją perėjo daugiau negu keli šimtai čečėnų.[24] Tų laikų NKVD ataskaitoje minimi tik 335 respublikoje veikiantys „banditai“.[25] Panaši padėtis buvo ir Kryme, – nors vokiečiai jį okupavo, kooptavo totorius į okupacinę valdžią ir verbavo juos į vermachtą, kaip ir olandus bei prancūzus, vis dėlto nėra jokių įrodymų, kad totoriai būtų kolaboravę daugiau arba mažiau už kitų okupuotų Sovietų Sąjungos (ar Europos) teritorijų tautų atstovus, arba kad totoriai būtų dalyvavę žudant Krymo žydus. Vienas istorikas net nurodo, kad Raudonojoje armijoje su nacių Vokietija kovojo daugiau totorių, negu jų buvo vermachte.[26]

Iš tiesų Stalinas, bent jau įsakydamas tremti kaukaziečius ir totorius, veikiausiai nesistengė jiems keršyti už kolaboravimą. Veikiau jis pasinaudojo karu kaip priedanga, dingstimi seniai suplanuotai etninio valymo operacijai atlikti. Carai svajojo pašalinti totorius iš Krymo dar nuo tų laikų, kai Jekaterina Didžioji prijungė Krymo pusiasalį prie Rusijos imperijos. Čečėnai irgi padarydavo daug nemalonumų Rusijos carams, o Sovietų Sąjungai – dar daugiau. Čečėnijoje įvyko nemažai antirusiškų ir antisovietinių sukilimų – vieni prasidėjo po revoliucijos, kiti po 1929 m. kolektyvizacijos. Dar vienas

maištas buvo kilęs visai neseniai, 1940 metais. Visi įrodymai leidžia manyti, kad Stalinas tiesiog norėjo atsikratyti šiomis maištingomis, iš esmės nesovietiškomis tautomis.[27]

Pavolgio vokiečių, kaukaziečių ir Krymo totorių trėmimai, kaip ir gabenimai iš Lenkijos, buvo masiški. Iki karo pabaigos buvo išvežta 1,2 milijono sovietų vokiečių, 90 000 kalmukų, 70 000 karačiajų, 390 000 čečėnų, 90 000 ingušų, 40 000 balkarų, 180 000 Krymo totorių, dar 9 000 suomių ir kitų tautybių atstovų.[28]

Turint galvoje šiuos skaičius, trėmimai vyko stulbinamai greitai, net greičiau negu trėmimai iš Lenkijos ir Baltijos šalių. Gal dėl to, kad NKVD jau buvo įgijusi patirties: šį kartą nebuvo svarstoma, kam leisti ką pasiimti, kas turėtų būti suimti ar kokių procedūrų laikytis. 1944 m. gegužės mėnesį 31 000 NKVD karininkų, kareivių ir operatyvininkų per tris dienas ištrėmė 200 000 totorių, naudodamiesi 100 visureigių, 250 sunkvežimių ir 67 traukiniais. Specialiais įsakymais, paskelbtais iš anksto, buvo apribotas kiekvienai šeimai pasiimti leidžiamų daiktų kiekis. Kadangi susiruošti buvo skirta tik penkiolika–dvidešimt minučių, daugelis šeimų nepasiėmė nė pusės to, kas joms buvo leista. Dauguma totorių – vyrai, moterys, vaikai, seniai – buvo sausakimšai susodinti į traukinius ir išvežti į Uzbekistaną. Nuo 6 iki 8 tūkstančių pakeliui mirė.[29]

Jei galima būtų lyginti, čečėnų trėmimo operacija buvo vykdoma dar žiauriau. Daugelis liudytojų prisimena, kad čečėnams vežti enkavėdistai naudojo amerikietiškus automobilius „Studebaker“, neseniai įsigytus pagal lendlizo programą ir atgabentus iš Irano. Daug kas aprašė, kaip čečėnai buvo išlaipinami iš automobilių ir perkeliami į vagonus, kurie buvo užplombuojami: jie negaudavo ne tik vandens, kaip „paprasti“ kaliniai, bet ir maisto. Vien traukiniuose mirė iki 78 000 čečėnų.[30]

Atgabentus į numatytą tremties vietą (Kazachstaną, Vidurinę Aziją, Šiaurės Rusiją), tuos, kurie nebuvo suimti ir uždaryti gulage, įkurdindavo specialiose tremtinių gyvenvietėse, tokiose pat, kokiose anksčiau apgyvendino lenkus ir Baltijos valstybių piliečius. Jiems buvo pranešta, kad už mėginimą pabėgti numatyta bausmė – dvidešimt metų lagerio. Ir jų išgyvenimai buvo tokie patys. Daugelis tremtinių, perkeltų iš savo gentinių ir kaimo bendruomenių, visiškai sutriko ir neįstengė prisitaikyti. Dažniausiai niekinami vietos gyventojų, nerasdami darbo, jie greitai imdavo nykti ir sirgti. Tikriausiai sunkiai pakeliamu sukrėtimu buvo ir vietos klimatas: „Kai atvykome į Kazachstaną, – prisimena vienas čečėnų tremtinys, – žemė buvo kietai įšalusi, mes pamanėme, kad visi mirsime.“[31] Iki 1949 m. iš tiesų išmirė šimtai tūkstančių kaukaziečių ir trečdalis ar beveik pusė išvežtų Krymo totorių.[32]

Tačiau Maskvos akimis, karo metų suėmimai ir trėmimai skyrėsi nuo ankstesniųjų vienu svarbiu požymiu: pasirinkta nauja tikslinė grupė. Pirmą kartą Stalinas nutarė sunaikinti ne konkrečių, jam įtarimą keliančių tautų atstovus ar savo „politinius priešus", bet iš žemėlapio ištrinti ištisas tautas – vyrus, moteris, vaikus, senelius.

Tikriausiai šių trėmimų negalima vadinti genocidu, nes nebuvo vykdomos masinės žudynės. Be to, vėliau Stalinas šiose „priešų" grupėse ieškojo sąjungininkų ir bendradarbių, todėl jo neapykantos negalima pavadinti rasine. Tačiau tinkamas pavadinimas čia būtų – kultūros genocidas. Išvežtų tautų vardai buvo ištrinti iš visur, net iš didžiosios sovietinės enciklopedijos *Bolšaja sovetskaja enciklopedija*. Valdžia išbraukė iš žemėlapių šių tautų gimtąsias vietas – panaikino Čečėnijos-Ingušijos autonominę respubliką, Pavolgio vokiečių autonominę respubliką, Kabardos-Balkarijos autonominę respubliką ir Karačiajaus autonominę sritį. Buvo likviduota ir Krymo autonominė respublika – Krymas tapo eiline sovietų provincija. Sričių valdžia sunaikino kapines, pervadino miestus ir kaimus ir iš istorijos vadovėlių išbraukė užuominas apie buvusius jų gyventojus.[33]

Naujose gyvenamosiose vietose visi islamą išpažįstantys tremtiniai – čečėnai, ingušai, balkarai, karačiajai ir totoriai – buvo priversti atiduoti vaikus į rusakalbes pradžios mokyklas. Visiems jiems buvo draudžiama kalbėti gimtąja kalba, išpažinti savo religiją, prisiminti savo praeitį. Nėra jokių abejonių, kad čečėnams, totoriams, Pavolgio vokiečiams, kitoms mažesnėms Kaukazo tautelėms (o ilgainiui ir Baltijos valstybių gyventojams bei lenkams) buvo skirta išnykti, įsilieti į rusakalbį sovietinį pasaulį. Vis dėlto šios tautos po Stalino mirties galų gale „atgimė", nors ir labai pamažu. Čečėnams buvo leista grįžti į gimtąsias vietas 1957 m., bet totoriams teko laukti iki pat Gorbačiovo laikų. Krymo „pilietybę" – teisę gyventi savo gimtosiose žemėse – jie gavo tik 1994 metais.

Turint galvoje tų laikų atmosferą, karo žiaurumus ir už kelių tūkstančių kilometrų į Vakarus vykdomą kitą žiaurų genocidą, kyla klausimas, kodėl Stalinas paprasčiausiai neišžudė savo taip niekinamų tautinių grupių. Spėju, kad jo tikslas buvo sunaikinti kultūras, o ne pačius žmones. Per šias operacijas SSRS atsikratė „priešiškais" laikomų visuomenės darinių: buržuazinių, religinių ir tautinių institucijų, kurios galėjo priešintis, ir išsilavinusių žmonių, kurie galėjo tapti opozicija. Sykiu buvo išsaugota daug ateityje galinčių praversti „darbo jėgos vienetų".

Tačiau svetimšalių lageriuose istorija neapsiriboja pasakojimais apie čečėnus ir lenkus. Užsieniečiai į sovietų lagerių sistemą patekdavo ir kitais būdais – dažnai kaip karo belaisviai.

Oficialiai pirmąsias sovietines karo belaisvių stovyklas Raudonoji armija įkūrė 1939 m., kai buvo okupuota Rytų Lenkija. Pirmas karo meto įsakas dėl karo belaisvių stovyklų buvo paskelbtas tų metų rugsėjo 19 d., praėjus dviem dienoms po to, kai sovietų tankai pervažiavo sieną.[34] Rugsėjo pabaigoje Raudonoji armija į nelaisvę buvo paėmusi 23 000 lenkų kareivių ir karininkų.[35] Daug kareivių, ypač žemesnio laipsnio, paleido, nors kai kurie – laikyti potencialiais partizanais – galiausiai pateko į gulagą arba į vieną iš apytikriai 100 SSRS gilumoje įkurtų karo belaisvių stovyklų. Vokiečiams užpuolus, šios stovyklos su kitais kalėjimais buvo evakuotos į Rytų lagerius.[36]

Kaip vėliau skandalingai paaiškėjo, tuos Rytų lagerius pasiekė toli gražu ne visi lenkų karo belaisviai. 1940 m. balandį enkavėdistai slapta nužudė daugiau kaip 20 000 suimtų lenkų karininkų, kiekvienas iš jų pagal tiesioginį Stalino įsakymą buvo nušautas šūviu į pakaušį.[37] Karininkus Stalinas nužudė dėl tos pačios priežasties, dėl kurios liepė suimti lenkų kunigus ir mokytojus – siekdamas sunaikinti Lenkijos elitą, – o vėliau šiuos veiksmus nuslėpė. Kad ir kaip stengėsi Lenkijos vyriausybė tremtyje, jai nepavyko sužinoti, kas nutiko karininkams, kol juos galiausiai rado vokiečiai. 1943 m. pavasarį vokiečių okupacinė valdžia Katynės miške rado 4 000 lavonų.[38] Nors sovietų valdžia neprisiėmė atsakomybės už Katynės žudynes, kaip jos vėliau buvo pavadintos, ir nors prie šio neigimo prisidėjo sąjungininkai (Katynės žudynės net buvo minimos Niurnbergo procese, kaip vokiečių kariuomenės padarytas nusikaltimas), lenkai iš savų šaltinių sužinojo, kad jų kaltininkas yra NKVD. Šis įvykis temdė Lenkijos ir Sovietų Sąjungos „sąjungą" ne tik per karą, bet ir dar mažiausiai penkiasdešimt metų po jo. Tik 1991 m. Rusijos prezidentas Borisas Jelcinas pripažino sovietų atsakomybę už šias žudynes.[39]

Nors lenkų karo belaisviai per karą nuolat patekdavo į priverčiamojo darbo batalionus ir gulagą, pirmieji tikrai milžiniški darbo lageriai buvo įkurti ne lenkams. Kai kare įvyko lūžis, Raudonoji armija staiga ir, atrodo, netikėtai į nelaisvę paėmė labai daug vokiečių ir Vokietijos pusėje kariaujančių šalių karo belaisvių. Vietos valdžia tam buvo visiškai, katastrofiškai nepasirengusi. Po Stalingrado mūšio – jis dažnai laikomas karo lūžio tašku – vokiečių kariai pasidavė į nelaisvę, Raudonoji armija paėmė 91 000 belaisvių, tačiau nei jų laikyti, nei maitinti nebuvo jokių sąlygų. Nors po trijų ar keturių dienų gauti maisto pavyko, jo vargiai pakako – „kepaliukas duonos dešimčiai žmonių ir truputis sriubos, kurioje plaukiojo kelios sorų kruopos ir sūdytos žuvies likučiai".[40]

Per pirmąsias nelaisvės savaites sąlygos beveik nepagerėjo, ir ne tik buvusiems Stalingrado mūšio dalyviams. Raudonajai armijai pasukus į Vakarus, į nelaisvę paimti kareiviai dažniausiai būdavo sugenami į atvirus laukus ir paliekami be jokios priežiūros ar vaistų, parūpinus vos minimumą maisto, o

kartais tiesiog vietoje sušaudomi. Belaisviai, neturėdami pastogės, miegodavo apkabinę vieni kitus, susigūžę sniege, o atsibudę kartais suvokdavo, jog glaudžiasi prie lavono.[41] Per pirmus kelis 1943 m. mėnesius mirė beveik 60 proc. karo belaisvių; apie 570 000 oficialiai pripažinti mirusiais nelaisvėje iš bado, nuo ligų ar negydomų žaizdų.[42] Tikrieji skaičiai turbūt yra dar didesni, nes daug belaisvių tikriausiai mirė dar niekam nespėjus jų suskaičiuoti. Panašus mirtingumas buvo ir vokiečių nelaisvėje atsidūrusių sovietų kareivių: nacių ir sovietų karas iš tiesų buvo mirtina kova.

Tačiau 1944 m. kovą NKVD pasiryžo „gerinti“ padėtį ir įkūrė naują priverčiamojo darbo lagerių departamentą karo belaisviams prižiūrėti. Šie lageriai priklausė slaptųjų tarnybų jurisdikcijai, tačiau formaliai jie nebuvo gulago dalis: iš pradžių jie priklausė NKVD Karo belaisvių valdybai (UPV), o vėliau, po 1945 m., Vyriausiajai karo belaisvių ir internuotųjų reikalų valdybai (GUPVI).[43]

Sukūrus naują biurokratiją, belaisvių laikymo sąlygos anaiptol nepagerėjo. Pavyzdžiui, Japonijos specialistai mano, kad 1945–1946 m. žiema – jau po karo – buvo pati sunkiausia japonų belaisviams, kas dešimtas jų mirė sovietų nelaisvėje. Nors belaisviai vargiai būtų galėję perduoti vertingą karinę informaciją, jų susirašinėjimas buvo labai griežtai ribojamas: karo belaisviams tik po 1946 m. buvo leista rašyti namo, ir tik ant specialaus formato blankų, paženklintų spaudu „karo belaisvio laiškas“. Jų laiškams tikrinti buvo įkurti cenzūros skyriai, kuriuose dirbo užsienio kalbas mokantys cenzoriai.[44]

Lageriai ir toliau buvo sausakimši. Paskutiniaisiais karo metais ir net jam pasibaigus žmonių skaičius naujuosiuose lageriuose nesiliovė augęs ir galiausiai pasiekė neįtikėtinas aukštumas. Remiantis oficialiais statistikos duomenimis, Sovietų Sąjunga nuo 1941 iki 1945 m. į nelaisvę paėmė 2 388 000 Vokietijos kareivių. Į sovietų rankas pakliuvo dar 1 097 000 įvairių Vokietijos pusėje kovojusių Europos šalių kareivių (daugiausia italų, vengrų, rumunų ir austrų, taip pat prancūzų, olandų ir belgų) ir apie 600 000 japonų – stulbinamas skaičius, turint galvoje, kad Sovietų Sąjunga su Japonija kariavo gana trumpai. Pasirašius taikos sutartį, nelaisvėje esančių kareivių skaičius jau siekė daugiau kaip keturis milijonus.[45]

Į šį skaičių, kad ir koks jis būtų didžiulis, neįskaičiuoti užsieniečiai, patekę į sovietų lagerius Raudonajai armijai žygiuojant per Europą. Paskui kareivius žygiuojantys NKVD daliniai rinko ir kitokius kalinius: visus, kaltinamus karo nusikaltimais, visus, įtariamus šnipinėjimu (net jei šnipinėta sąjungininkų vyriausybės naudai), visus, dėl kokios nors priežasties įtariamus antisovietine veikla ar antisovietinėmis nuotaikomis, apskritai visus, kuo nors asmeniškai neįtikusius saugumo agentams. Ypač platus suimtųjų spektras buvo tose Vidurio Europos šalyse, kuriose ketinta įsitvirtinti karui

pasibaigus. Pavyzdžiui, Budapešte skubiai suimta apie 75 000 civilių gyventojų vengrų, kurie iš pradžių buvo pasiųsti į laikinas stovyklas Vengrijoje, o paskui į gulagą, kur jau buvo kalinami šimtai tūkstančių Vengrijos karo belaisvių.[46]

Suimtas galėjo būti praktiškai bet kas. Pavyzdžiui, tarp vengrų, suimtų Budapešte, buvo šešiolikmetis George'as Bienas. Jį su tėvu suėmė už tai, kad jie turėjo radiją.[47] Socialinis suimtųjų statusas buvo labai įvairus, antai NKVD pareigūnai suėmė ir Raulį Wallenbergą, švedų diplomatą, kuris vienas pats išgelbėjo tūkstančius Vengrijos žydų nuo nacių koncentracijos stovyklų. Dirbdamas diplomatinį darbą Wallenbergas ne kartą buvo susitikęs su fašistų atstovais ir Vakarų valstybių vadovais. Be to, jis buvo kilęs iš gerai žinomos, turtingos Švedijos šeimos. NKVD šių priežasčių pakako, kad jiems jis būtų įtartinas. Wallenbergą ir jo vairuotoją suėmė Budapešte 1945 m. sausio mėnesį. Abu jie pakliuvo į sovietų kalėjimus – Wallenbergas buvo įregistruotas kaip „karo belaisvis" – ir ten dingo be žinios. Visą dešimtąjį dešimtmetį Švedijos vyriausybė ieškojo informacijos apie Wallenbergo likimą, tačiau nieko nepavyko rasti. Dabar linkstama manyti, kad jis mirė per tardymą arba buvo nužudytas netrukus po to, kai buvo suimtas.[48]

Lenkijoje NKVD nusitaikė į dar likusius Lenkijos liaudies armijos vadus. Ši partizanų kariuomenė iki 1944 m. su sovietų daliniais kovojo prieš vokiečius. Tačiau kai tik Raudonoji armija peržengė senąją Lenkijos sieną, NKVD pajėgos suėmė ir nuginklavo liaudies armijos partizanų dalinius ir suėmė šios armijos vadus. Kai kurie jų pasislėpė Lenkijos miškuose ir tęsė kovą iki penktojo dešimtmečio vidurio. Kiti buvo nužudyti. Taip dešimtys tūkstančių Lenkijos piliečių – ir partizanų, ir įtarimą sukėlusių civilių gyventojų – atsidūrė gulage ir tremties gyvenvietėse jau *po* karo.[49]

Nukentėjo visos okupuotos šalys. Baltijos valstybėse ir Ukrainoje, kaip jau minėjau, vyko masinės pokario represijos, taip pat ir Čekoslovakijoje, Bulgarijoje, Rumunijoje, ir ypač plačiai – Vokietijoje bei Austrijoje. Enkavėdistai parsigabeno į Maskvą tardymams visus, kuriuos aptiko Hitlerio bunkeryje, kai Raudonoji armija užėmė Berlyną. Suimti ir keli tolimi Hitlerio giminaičiai, kurie gyveno Austrijoje. Tarp jų ir jo pusseserė Maria Koopensteiner, kuriai Hitleris kitados buvo atsiuntęs pinigų, taip pat jos vyras, broliai ir vieno brolio sūnūs. Nė vienas iš šių žmonių, net pati Maria, nebuvo matę Hitlerio nuo 1906 metų. Visi jie galiausiai mirė SSRS.[50]

Dresdene NKVD pareigūnai suėmė Amerikos pilietį Johną Noble'ą, kuris buvo įstrigęs nacių Vokietijoje ir visą karą su savo vokiečių kilmės, bet Amerikos pilietybę priėmusiu tėvu praleido namų arešte. Daugiau kaip po devynerių metų Noble'as galiausiai grįžo į Jungtines Valstijas. Beveik visą tą laiką jis išbuvo Vorkutoje, kur kitų kalinių buvo pramintas Amerikiečiu (*Amerikanec*).[51]

Dauguma tų, kurie pakliuvo į visą šią sumaištį, galiausiai atsidūrė lageriuose – arba karo belaisvių stovyklose, arba pačiame gulage. Skirtumas tarp šių dviejų lagerių niekada nebuvo labai aiškus. Formaliai jie priklausė skirtingoms biurokratinėms sistemoms, bet neilgai trukus karo belaisvių stovyklų administravimas visai supanašėjo su priverčiamojo darbo stovyklų administravimu – todėl aiškinantis karo belaisvių stovyklų ir gulago istoriją kartais sunku vieną nuo kito atskirti. Kartais gulage būdavo įkuriami specialūs *lagpunktai* tik karo belaisviams, ir abiejų rūšių kaliniai dirbdavo tuos pačius darbus.[52] Be to, kartais NKVD be jokios aiškios priežasties pasiųsdavo karo belaisvius tiesiai į gulagą.[53]

Karui baigiantis, karo belaisviams ir kriminaliniams kaliniams buvo skiriamas beveik vienodas maisto davinys, jie gyveno panašiuose barakuose ir dirbo tuos pačius darbus. Karo belaisviai, kaip ir *zekai*, dirbo statybose, šachtose, pramonės įmonėse, tiesė kelius ir geležinkelius.[54] Kai kurie labiau išsilavinę karo belaisviai, kaip ir *zekai*, įsigudrindavo patekti į *šaraškas*, kuriose kurdavo naujus karo lėktuvus Raudonajai armijai.[55] Dar ir dabar kai kurių Maskvos rajonų gyventojai didžiuojasi savo gyvenamaisiais namais, kuriuos pastatė kruopštūs karo belaisviai vokiečiai, neva jie statė daug kokybiškiau nei rusai.

Karo belaisviai (ir vėl panašiai kaip *zekai*) prievarta gaudavo sovietinį „politinį švietimą“. 1943 m. NKVD karo belaisvių stovyklose pradėjo organizuoti „antifašistines“ mokyklas ir kursus. Šių kursų dalyvius siekta įtikinti, kad jie, kai grįš į Vokietiją, Rumuniją ar Vengriją, „stotų į kovą už savo šalies demokratiją ir su šaknimis išrautų fašizmo liekanas“, ir, be abejo, parengtų dirvą sovietams dominuoti.[56] Iš tiesų daug buvusių Vokietijos karo belaisvių vėliau įsidarbino komunistinės Rytų Vokietijos naujai sukurtose policijos pajėgose.[57]

Tačiau net tie, kurie įrodė išsiugdytąjį lojalumą, dar negreitai grįžo namo. Nors SSRS jau 1945 m. birželio mėnesį repatrijavo 225 000 kalinių – daugiausia ligotų arba sužeistų eilinių kareivių – ir nors vėliau kiti karo belaisviai reguliariai buvo grąžinami namo, visiškas Sovietų Sąjungos paimtų karo belaisvių repatrijavimas užtruko ilgiau negu dešimt metų: 1953 m., kai mirė Stalinas, SSRS jų dar buvo likę 20 000.[58] Stalinas, vis dar įsitikinęs valstybinės vergovės efektyvumu, kalinių darbą laikė savotiška reparacija ir manė, kad toks ilgas jų kalinimas visai pateisinamas. Penktąjį ir šeštąjį dešimtmečiais (ir net vėliau, kaip rodo Wallenbergo atvejis) sovietų valdžia visaip slėpė ir painiojo į nelaisvę paimtų užsieniečių padėtį, apgaubė ją propaganda ir kontrpropaganda, kai norėdavo, žmones paleisdavo, o kai nenorėdavo, neigdavo išvis ką nors apie juos žinanti. Pavyzdžiui, 1945 m. spalio mėnesį Berija parašė Stalinui prašydamas pritarti tam, kad prieš rinkimus, netrukus

vyksiančius Vengrijoje, būtų paleisti vengrų karo belaisviai, ir pridūrė, kad amerikiečiai ir britai jau paleido savo karo belaisvius, – leisdamas suprasti, kad to nepadariusi Sovietų Sąjunga pasirodytų netinkamai.[59]

Ši migla buvo pučiama kelis dešimtmečius. Pirmaisiais pokario metais viso pasaulio valstybių pasiuntiniai kišo Maskvai sąrašus savo piliečių, kurie dingo, kai Raudonoji armija okupavo Europą, arba dėl kokios nors priežasties pateko į karo belaisvių stovyklas ar gulago lagerius. Atsakymą gauti nebuvo lengva, nes ir NKVD ne visada žinojo, kur tie kaliniai. Galiausiai sovietų valdžia įkūrė specialią komisiją, kuri turėjo išaiškinti, kiek užsieniečių vis dar yra SSRS įkalinimo įstaigose ir ar galima juos paleisti.[60]

Sudėtingesni atvejai buvo sprendžiami net kelerius metus. Jacques'as Rossi, Lione gimęs prancūzų komunistas, kelerius metus dirbęs mokytoju Maskvoje, o paskui pasiųstas į lagerius, 1958 m. vis dar kovojo dėl teisės grįžti namo. Negavęs leidimo grįžti į Prancūziją, jis pamėgino apsigyventi Lenkijoje, kur, kaip pranešė valdžiai, gyveno jo brolis ir sesuo. Tačiau ir vėl jam buvo atsakyta.[61] Kita vertus, kartais valdžia staiga atšaukdavo visas kliūtis ir netikėtai greitai leisdavo užsieniečiams grįžti namo. 1947 m., per patį didžiausią pokario badą, NKVD netikėtai paleido kelis šimtus tūkstančių karo belaisvių. Politika to paaiškinti neįmanoma – tiesiog sovietų vadovybė paskaičiavo, kad neturi pakankamai maisto jų gyvybei palaikyti.[62]

Repatriacija nebuvo vienos krypties. Karo pabaigoje Rusijoje atsidūrė daug Vakarų europiečių, tačiau tiek pat daug rusų atsidūrė Vakarų Europoje. 1945 m. pavasarį daugiau negu pusšešto milijono sovietų piliečių buvo už Sovietų Sąjungos sienų. Tarp jų – kareiviai, paimti į nelaisvę ir įkalinti nacių karo belaisvių stovyklose. Buvo ir asmenų, paimtų į Vokietijos ir Austrijos vergų darbo stovyklas. Buvo tokių, kurie kolaboravo su okupacine vokiečių valdžia ir pasitraukė su vokiečių kariuomene. Bene 150 000 – vlasovininkų, sovietų kareivių, kurie kovojo (ar, kaip dažniau atsitikdavo, buvo priversti kovoti) prieš Raudonąją armiją generolo Andrejaus Vlasovo, buvusio rusų karininko, kuris perėjo į Hitlerio pajėgas ir kovojo prieš Staliną, vadovaujamoje kariuomenėje ar kokiame nors kitame prohitleriniame, antistaliniame vermachto dalinyje. Kai kurie iš šių žmonių, kad ir kaip tai atrodytų keista, nė nebuvo sovietų piliečiais. Visoje Europoje, ypač Jugoslavijoje, buvo išsibarstę emigrantai antikomunistai: vadinamieji baltieji rusai, kurie pralaimėjo kovą prieš bolševikus ir apsigyveno Vakaruose. Stalinas juos irgi norėjo susigrąžinti – niekam nebuvo leista išvengti bolševikų keršto.

Galiausiai jis juos susigrąžino. Vienas iš daugelio prieštaringų sprendimų, priimtų 1945 m. vasario mėnesį surengtoje Jaltos konferencijoje, kurioje da-

lyvavo Rooseveltas, Churchillis ir Stalinas, skelbė, jog visi sovietų piliečiai, kad ir kokia būtų kiekvieno jų individuali istorija, privalo būti grąžinti į Sovietų Sąjungą. Protokoluose, pasirašytuose Jaltoje, nėra aiškiai sakoma, kad sąjungininkai privalo grąžinti sovietų piliečius prieš pastarųjų valią, iš tikrųjų viskas įvyko būtent šitaip.

Kai kurie iš jų norėjo grįžti namo. Leonidas Sitko, Raudonosios armijos kareivis, kurį laiką kalėjęs nacių koncentracijos stovykloje, o vėliau – sovietų lageryje, prisimena, kad pats apsisprendė grįžti. Šį savo sprendimą vėliau jis aprašė eilėmis:

Buvo keturi keliai – buvo keturios šalys.
Trijose laukė taika ir patogumai.
Ketvirtoje, aš žinojau, laužo poetų lyras
Ir mane tikriausiai nužudys.

Ir kas nutiko? Trims šalims aš pasakiau: eikite velniop!
Ir pasirinkau savo Tėvynę.[63]

Kitus, bijančius to, kas jų gali laukti, sugrįžti įtikino NKVD pareigūnai, kurie keliavo po karo belaisvių ir išvietintų asmenų stovyklas, išsklidusias po visą Europą. Karininkai stovyklose ieškojo rusų ir jiems siūlė spindulingas šviesios ateities vizijas. „Viskas bus atleista, – tvirtino jie. – Dabar mes jus laikome tikrais sovietų piliečiais, nepaisydami fakto, kad buvote priversti įstoti į vokiečių kariuomenę..."[64]

Kai kurie žmonės, ypač tie, kurie jau buvo susidūrę su sovietine teisingumo sistema, dėl suprantamų priežasčių toli gražu nenorėjo grįžti. „Tėvynėje pakaks vietos visiems", – sovietų karinis atašė Britanijoje pasakė grupei sovietų kareivių, gyvenančių Jorkšyre, karo belaisvių stovykloje. „Mes žinome, kokia vieta ten skirta mums", – atsakė vienas kalinys.[65] Tačiau sąjungininkų karininkams buvo duotas įsakymas juos išsiųsti, tad jie taip ir padarė. Naujajame Džersyje, Fort Dikse 145 sovietų kaliniai, pagauti su vokiečių karinėmis uniformomis, užsibarikadavo savo barake, kad nebūtų išsiųsti namo. Kai amerikiečių kareiviai paleido į pastatą ašarines dujas, tie, kurie dar nebuvo spėję nusižudyti, puolė laukan su virtuviniais peiliais bei vėzdais ir sužalojo keletą amerikiečių. Vėliau jie sakė norėję, kad amerikiečiai juos nušautų.[66]

Ypač baisu buvo, kai vertė grįžti moteris ir vaikus. 1945 m. gegužės mėnesį britų karinės pajėgos, vykdydamos, taip joms buvo pranešta, tiesioginį Churchillio įsakymą, apsiėmė repatrijuoti daugiau kaip 20 000 kazokų, kurie tuo metu gyveno Austrijoje. Tai buvo buvę partizanai, kovoję prieš bolševikus: vieni iš jų prisijungė prie Hitlerio pajėgų norėdami kovoti prieš

Staliną, daugelis kitų paliko SSRS po revoliucijos, beveik niekas neturėjo sovietinių pasų. Daug dienų žadėję kazokams gerai su jais elgtis, britai galiausiai juos apgavo. Kazokų karininkus jie pakvietė į „pasitarimą" ir perdavė juos sovietų kariuomenės daliniams, o rytojaus dieną suėmė ir jų šeimas. Vienas itin bjaurus įvykis nutiko Austrijoje, netoli Lenco, kur britų kareiviai durtuvais ir šautuvų buožėmis varė tūkstančius moterų ir vaikų į traukinius, turinčius juos išgabenti į SSRS. Užuot sutikusios grįžti namo, moterys pradėjo mėtyti vaikus nuo tilto, o paskui nušoko pačios. Vienas vyriškis nužudė savo žmoną ir vaikus, dailiai suguldė jų kūnus ant žolės, o paskui nusižudė pats. Aišku, kazokai žinojo, kas jų Sovietų Sąjungoje laukia: sušaudymas arba gulagas.[67]

Įtarimų sukeldavo net tie, kurie grįždavo namo savo noru. Visi grįžtantieji (nesvarbu, ar jie išvyko iš Sovietų Sąjungos savo noru, ar buvo išvežti jėga, nesvarbu, ar jie kolaboravo, ar buvo paimti į nelaisvę, nesvarbu, ar grįžo patys, ar buvo pargabenti gyvuliniais vagonais) pasienyje turėjo užpildyti dokumentą, kuriame buvo klausimas, ar jie buvo kolaborantais. Tie, kurie prisipažino kolaboravę (buvo ir tokių), ir tie, kurie atrodė įtartini (tarp jų dauguma sovietinių karo belaisvių, kad ir kokias kančias jie būtų ištvėrę Vokietijos stovyklose), buvo sulaikomi tolesnei apklausai filtracijos stovyklose. Šios stovyklos, įkurtos karo pradžioje, labai priminė gulago lagerius. Jos buvo aptvertos spygliuota viela, o kaliniai privalėjo dirbti tuos pačius darbus.

Iš tiesų NKVD tyčia įkūrė daugumą filtracijos stovyklų netoli pramonės centrų, kad „įtariamieji" savo darbu galėtų prisidėti prie Sovietų Sąjungos gerovės, kol bus nagrinėjamos jų bylos.[68] Nuo 1941 m. gruodžio 27 d. iki 1944 m. spalio 1 d. NKVD ištyrė 421 199 asmenų, sulaikytų filtracijos stovyklose, bylas. 1945 m. gegužės mėnesį šiose stovyklose vis dar gyveno daugiau kaip 160 000 sulaikytųjų, kurie dirbo priverčiamuosius darbus. Daugiau kaip pusė jų kasė anglį.[69] 1946 m. sausio mėnesį NKVD panaikino filtracijos stovyklas ir repatrijavo dar 228 000 žmonių į Sovietų Sąjungą tolesniems jų bylų tyrimams.[70] Galima spėti, kad daugelis jų galiausiai atsidūrė gulage.

Tačiau tarp karo belaisvių pasitaikydavo ir ypatingų. NKVD skelbė nuosprendžius sovietų vergovės darbininkams ir karo belaisviams – žmonėms, kurie iš esmės nebuvo padarę jokio nusikaltimo, ko gero, būtent todėl tikriesiems karo nusikaltėliams – žmonėms, *iš tiesų* padariusiems nusikaltimus, buvo sugalvotas naujo tipo nuosprendis. Dar 1943 m. balandžio mėnesį Aukščiausiasis Sovietas pareiškė, kad išlaisvindama sovietų žemes Raudonoji armija buvo liudytoja „neapsakomo žiaurumo ir pasibaisėtino

smurto veiksmų, kuriuos padarė vokiečių, italų, rumunų, vengrų ir suomių fašistiniai išgamos, hitlerininkų agentai, taip pat sovietų piliečiai šnipai ir išdavikai".[71] Į tai NKVD atsakė, kad nuteistiems karo nusikaltėliams bus skiriamas penkiolikos, dvidešimties ar net dvidešimt penkerių metų įkalinimas specialiai tam tikslui įkurtuose *lagpunktuose*. Šie *lagpunktai* netrukus buvo įkurti Norilske, Vorkutoje ir Kolymoje – trijuose žiauriausiuose Šiaurės lageriuose.[72]

Pagautas keisto kalbinio įkvėpimo ir rodydamas ironišką požiūrį į istoriją, kuris galėtų liudyti, kad įsikišo pats Stalinas, NKVD šiuos *lagpunktus* pavadino katorga, žodžiu, paimtu iš carinės Rusijos baudžiamosios istorijos. Negali būti, kad toks žodis pasirinktas atsitiktinai. Jo atgaivinimas atspindėjo carizmo laikų terminologijos atgijimą ir kitose sovietų gyvenimo srityse (pavyzdžiui, karininkų vaikams skirtose karo mokyklose) ir veikiausiai turėjo pabrėžti naujo tipo bausmes, skiriamas neperauklėjamiems, pavojingiems kaliniams. Katorgininkai, kitaip negu paprasti nusikaltėliai, kurie buvo nuteisti paprastiems darbams gulage, negalėjo net teoriškai tikėtis nei perauklėjimo, nei pasigailėjimo.

Tiesa, šio pavadinimo atgaivinimas neabejotinai sukėlė šiokį tokį susirūpinimą. Bolševikai, kovoję prieš katorgą, dabar patys nutarė ją atkurti, panašiai kaip kiaulės George'o Orwello *Gyvulių ūkyje*, kurios uždraudė gyvuliams gerti alkoholinius gėrimus, o paskui pačios pradėjo gerti viskį. Be to, pavadinimas „katorga" grąžintas tuo metu, kai pasaulyje pradėjo sklisti tiesa apie nacių koncentracijos stovyklas. Šis žodis paskatino neramius spėliojimus, kad sovietų lageriai iš tiesų daug panašesni į „kapitalistines" koncentracijos stovyklas, negu aiškino sovietų valdžia.

Gal dėl to generolas Nasedkinas, kuris vadovavo GULAG'ui per karą, būtent tuo metu užsakė parašyti caro katorgos istoriją ir perdavė ją Berijai, pastarajam reikalaujant. Be kitų „paaiškinimų" šioje istorijoje kruopščiai mėginama atskirti bolševikų katorgą nuo caro katorgos ir kitų Vakaruose taikomų bausmės formų:

> Sovietų socialistinės valstybės sąlygomis katorga (tremtis ir priverčiamasis darbas), kaip bausmės metodas, grindžiama kitokiais principais, negu praeityje. Carinėje Rusijoje ir buržuazinėse valstybėse ši sunki baudžiamoji bausmė skiriama pažangiausiems visuomenės elementams... mūsų sąlygomis katorga leidžia sumažinti mirties bausmių skaičių ir yra skiriama patiems pavojingiausiems priešams...[73]

Skaitant instrukcijas, kuriose aprašomas naujasis bausmės režimas, kyla mintis, ar kai kurie nuteistieji nebūtų mieliau pasirinkę mirties bausmę nei

katorgą. Katorgininkai buvo aukštomis tvoromis atskirti nuo kitų kalinių. Jie vilkėjo ryškias dryžuotas uniformas su numeriais, prisiūtais ant nugarų. Naktimis juos užrakindavo barakuose, o barakų langai buvo su grotomis. Katorgininkai dirbdavo ilgesnę darbo dieną negu paprasti kaliniai, gaudavo mažiau poilsio dienų, jiems (bent jau pirmus dvejus įkalinimo metus) buvo draudžiama dirbti bet kokį kitą darbą, išskyrus sunkų fizinį. Jie buvo atidžiai saugomi: dešimties kalinių grupei paskirdavo du konvojaus sargybinius, be to, kiekviename lageryje turėjo būti mažiausiai penki šunys. Be specialaus GULAG'o administracijos sutikimo katorgininko nebuvo galima perkelti iš vieno lagerio į kitą.[74]

Atrodo, katorgininkų jėgomis buvo plėtojama visiškai nauja sovietų pramonės šaka. 1944 m. paskelbtame ekonomikos laimėjimų sąraše NKVD nurodo, kad savo pajėgomis išgavo 100 proc. Sovietų Sąjungoje gauto urano. „Nesunku suvokti, – rašo istorikė Galina Ivanova, – kas kasė ir perdirbo radioaktyviąją rūdą.“[75] Kaliniai ir kareiviai po karo pastatė ir pirmą sovietinį branduolinį reaktorių Čeliabinske. „Tuo metu visa statybų aikštelė buvo savotiškas lageris“, – prisimena vienas darbininkas. Statybose buvo įrengti specialūs „suomiški“ nameliai vokiečių specialistams, kurie buvo užverbuoti darbui prie šio projekto.[76]

Nėra nė mažiausios abejonės, kad tarp katorgininkų iš tiesų buvo daug nacių kolaborantų ir karo nusikaltėlių, tarp jų buvo ir atsakingų už šimtų tūkstančių sovietų žydų žudynes. Kalbėdamas apie šiuos žmones Simeonas Vilenskis, buvęs Kolymos kalinys, kartą įspėjo mane pernelyg nesižavėti mintimi, kad gulago kaliniai visi buvo nekalti: „Tai buvo žmonės, kurie prie bet kokios santvarkos būtų sėdėję kalėjime, turėjo sėdėti kalėjime.“ Kiti kaliniai dažniausiai vengdavo nuteistųjų už karo nusikaltimus, o kartais juos net užpuldavo ir sumušdavo.[77]

Ir vis dėlto iš 60 000 kalinių, 1947 m. nuteistų katorgai, buvo gana nemažai tokių, kurių nusikaltimai kėlė abejonių.[78] Pavyzdžiui, buvo tūkstančiai sovietams priešiškų Lenkijos, Baltijos valstybių ir Ukrainos partizanų, kurių dauguma iš pradžių kovojo prieš nacius, o paskui – prieš Raudonąją armiją. Jiems tai reiškė kovą už savo tautos laisvę. Remiantis 1945 m. Berijai nusiųstais dokumentais apie nepilnamečius katorgininkus, tarp šių partizanų buvo Andrejus Levčiukas, kaltinamas priklausęs Ukrainiečių nacionalistų organizacijai (OUN), vienai iš dviejų pagrindinių Ukrainos antisovietinių partizanų grupuočių. Levčiukas buvo kaltinamas, kad priklausydamas šiai organizacijai „dalyvavo žudant nekaltus gyventojus, nuginkluojant Raudonosios armijos karius ir pasisavinant jų turtą“. Kai 1945 m. Levčiuką suėmė, jam buvo penkiolika metų.

Kita „karo nusikaltėlė“ buvo Jaroslava Krutigolova. Ji irgi priklausė OUN partizanų grupei (buvo gailestingoji sesuo), suimta vos sulaukusi šešiolikos metų.[79] NKVD suėmė ir vokiečių kilmės moterį, dirbusią sovietų partizanams vertėja iš vokiečių kalbos. Sužinojęs, kad moteris suimta už „pagalbą priešui“, jos partizanų būrio vadas specialiai grįžo nuo fronto linijos, kad liudytų jos naudai. Jo dėka ji buvo nuteista ne dvidešimt penkeriems, o tik dešimčiai metų katorgos.[80]

Galiausiai tarp katorgininkų buvo ir Aleksandras Kleinas, Raudonosios armijos karininkas, kuris buvo suimtas vokiečių, tačiau įstengė pabėgti ir sugrįžti atgal į savo dalinį. Grįžęs jis buvo tardomas. Vėliau pasakojo:

> Staiga majoras veržliai pakilo nuo kėdės ir paklausė:
> – Ar jūs galite įrodyti, kad esate žydas?
> Aš sutrikęs nusišypsojau ir atsakiau, kad galiu – pakaks nusimauti kelnes.
> Majoras pažvelgė į Sorokiną, paskui vėl į mane.
> – Ir jūs norite pasakyti, jog vokiečiai nežinojo, kad esate žydas?
> – Jei būtų žinoję, patikėkite, aš prieš jus nestovėčiau.
> – Ak tu, žydo snuki! – šūktelėjo puošeiva ir taip smarkiai spyrė man į papilvę, kad aš staiga užspringau netekęs kvapo ir parkritau ant grindų.
> – Ką tu čia meluoji? Greičiau sakyk, niekšingas šunsnuki, su kokia užduotimi tave čia atsiuntė? Su kuo palaikai ryšius? Kada parsidavei? Už kiek? Kiek už save užsiprašei, parsidavėli? Koks tavo slapyvardis?

Po šio tardymo Kleinas buvo nuteistas mirties bausme. Paskui jo pasigailėjo ir skyrė dvidešimt metų katorgos.[81]

„Lageriuose buvo visokių žmonių, ypač po karo, – vėliau rašė Chava Volovič. – Bet visus mus kankino vienodai – gerus ir blogus, kaltus ir nekaltus.“[82]

Karo metais gulage prieš savo valią atsidūrė milijonai svetimšalių, tačiau bent vienas užsienietis čia apsilankė savo noru. Karas sukėlė naujas sovietų vadovybės paranojos, nukreiptos prieš užsieniečius, bangas; tačiau būtent dėl karo gulage pirmą ir vienintelį kartą lankėsi aukštas Amerikos politikas. Henry Wallace’as, Jungtinių Valstijų viceprezidentas, 1944 m. gegužės mėnesį buvo atvykęs į Kolymą – ir išvyko iš jos taip ir nesupratęs, jog viešėjo kalėjime.

Wallace’o vizitas įvyko per patį karo metais užsimezgusios sovietų ir amerikiečių draugystės suklestėjimą, kai sąjungininkai buvo ypač susidraugavę ir Amerikos spaudoje Stalinas dažnai buvo vadinamas „dėde Džo“. Gal dėl šios priežasties Wallace’as dar prieš atvykdamas buvo linkęs palankiai vertinti Sovietų Sąjungą. Kolymoje jo išankstinė nuomonė visiškai pasitvirtino. Vos

atvykęs jis įžvelgė daugybę Rusijos ir Jungtinių Amerikos Valstijų panašumų: abi esančios didingos „naujos" valstybės, neturinčios Europos praeičiai būdingos aristokratizmo naštos. Jis buvo įsitikinęs ir kalbėjo šeimininkams, kad „Sovietų Azija" iš tikrųjų yra „Rusijos laukiniai Vakarai". Jis manė, kad „nėra dviejų šalių, panašesnių viena į kitą, negu Sovietų Sąjunga ir Jungtinės Valstijos". „Jūsų šalies platumos, neįžengiami miškai, plačios upės ir didžiuliai ežerai, įvairios klimato juostos – nuo atogrąžų iki poliarinės zonos, – neišsemiami turtai primena man mano tėvynę."[83]

Jam patiko ne tik kraštovaizdis, bet ir tai, ką jis palaikė pramonine šalies galia. Nikišovas, garsusis korumpuotas Dalstrojaus viršininkas, mėgstantis plačiai gyventi, vedžiojo Wallace'ą po Magadaną, centrinį Kolymos miestą. Wallace'as savo ruožtu įsivaizdavo, kad Nikišovas, aukštas NKVD karininkas, yra savotiškas Amerikos kapitalistas: „Jis čia viskam vadovauja. Galėdamas valdyti didžiulius Dalstrojaus išteklius, jis yra tikras milijonierius." Wallace'ui labai patiko naujasis jo draugas „Ivanas", jiedu su malonumu „važinėjosi" po taigą, „neatsidžiaugdami nuostabiu oru". Jis atidžiai klausėsi, ką „Ivanas" pasakoja apie Dalstrojaus atsiradimą: „Reikėjo gerokai paplušėti, kol sukūrėme visa tai. Prieš dvylika metų čia atvyko pirmieji gyventojai ir pastatė aštuonis namelius iš paruoštų blokų. Dabar Magadane 40 000 gyventojų, ir visi jie turi patogius būstus."

Nikišovas, žinoma, nepaminėjo, kad tie „pirmieji gyventojai" buvo kaliniai, ir kad dauguma iš 40 000 magadaniečių – tremtiniai, neturintys teisės išvykti iš miesto. Wallace'ui nieko nesakyta ir apie dabartinių darbininkų statusą (jie visi buvo kaliniai), ir jis labai gyrė Kolymos aukso gavėjus. Pasak jo, tai „stambūs, tvirti jauni vyrai", laisvieji darbininkai, dirbantys daug geriau už politinius kalinius, kurie, jo manymu, gyvenę Tolimojoje Šiaurėje caro laikais. „Sibiriečiai yra ištvermingi ir stiprūs žmonės, bet ne dėl to, kad jie priverčiami paklusti."[84]

Be abejo, būtent tai Wallace'ui ir norėjo įteigti Dalstrojaus vadai. Pasak ataskaitos, kurią vėliau pats Nikišovas parašė Berijai, Wallace'as iš tiesų paprašė parodyti jam kalėjimo lagerį, tačiau šis noras nebuvo išpildytas. Nikišovas užtikrino savo viršininkus, kad Wallace'ui buvo leista pamatyti tik laisvuosius darbininkus, nekalinius. Daugelis iš jo sutiktųjų buvo komjaunuoliai, kuriems prieš pat Wallace'ui atvykstant buvo išdalyti šachtininkų drabužiai ir guminiai batai, ir kurie žinojo, ką atsakyti, jei šis ko nors paklaustų. „Aš kalbėjau su keletu iš jų, – vėliau rašė Wallace'as, – jie, atrodo, karštai trokšta laimėti karą."[85]

Vėliau Wallace'as matė ir tikrų kalinių, tačiau to taip ir nesužinojo – jo garbei Magadano teatre buvo surengtas koncertas, o daugelis dainininkų ir muzikantų buvo Maskvoje ir Leningrade suimti operos artistai. Sužinojęs,

kad jie miesto „saviveiklinio Raudonosios armijos choro“ dalyviai, jis stebėjosi, kad saviveiklininkai gali pasiekti tokį meninį meistriškumą. Iš tikrųjų visi artistai buvo įspėti, kad „menkiausias žodis ar ženklas, išduodantis, kad jie yra kaliniai, bus prilyginamas valstybės išdavimui“.[86]

Dar Wallace'as matė kalinių rankdarbių, nors irgi nežinojo, kad jie kalinių. Nikišovas nuvedė jį į siuvinių parodą ir pasakė, kad eksponuojamus darbus atliko „vietos moterys, kurios atšiauriomis žiemos sąlygomis susiburia ir mokosi siuvinėti“. Darbus, žinoma, atliko kalinės, ruošėsi Wallace'o apsilankymui. Kai Wallace'as, nuoširdžiai susižavėjęs, sustojo priešais vieną paveikslą, Nikišovas nukabino jį nuo sienos ir įteikė jam. Dideliam (ir maloniam) jo nustebimui, Nikišovo žmona, baisingoji Gridasova, kukliai prisipažino esanti šio darbelio autorė. Vėliau kalinė Vera Ustijeva sužinojo, kad jos paveikslas buvo vienas iš dviejų, padovanotų viceprezidentui per šį vizitą. „Mūsų viršininkas gavo viceprezidento žmonos laišką, kuriame ši dėkojo už dovaną ir rašė, kad paveikslai kabo jų vestibiulyje“, – vėliau rašė ji.[87] Wallace'as savo atsiminimuose irgi aprašo šias dovanas: „Šie du paveikslai dabar perteikia svečiams, apsilankantiems mano namuose Vašingtone, gausius plačiosios Rusijos kraštovaizdžio įspūdžius.“[88]

Wallace'o apsilankymas beveik sutapo su „Amerikos dovanų“ atvykimu į Kolymą. Amerikos lendlizo programa, sukurta siekiant siųsti ginklus ir karinę įrangą JAV sąjungininkams ir padėti jiems kovoti su Vokietija, leido įsigyti amerikietiškų traktorių, sunkvežimių, garinių volų ir įrankių; jie buvo nugabenti į Kolymą, nors tai ne visai atitiko Amerikos vyriausybės tikslus. Su jais įsiveržė ir gaivaus užsienio oro gūsis. Mechanizmų dalys buvo suvyniotos į senus laikraščius, iš kurių Thomasas Sgovio sužinojo, kad karas vyksta ir Ramiajame vandenyne. Iki tol jis, kaip ir dauguma kalinių, buvo įsitikinęs, jog kariauja vien sovietų armija, o Amerika tik tiekia jai materialinę paramą.[89] Wallace'as pats pastebėjo, kad Kolymos šachtininkai (arba Kolymos komjaunuoliai, apsimetę šachtininkais) avi amerikietiškus batus – dar vienas lendlizo programos vaisius. Kai jis paklausė, kaip tai atsitiko – lendlizo programos dovanos nebuvo skirtos naudoti aukso kasyklose, – šeimininkai užtikrino, kad batus pirkę už valiutą.[90]

Beveik visus Jungtinių Valstijų atsiųstus drabužius pasiglemžė lagerių administratoriai ir jų žmonos, nors kai kurie drabužiai buvo panaudoti teatro spektakliams, taip pat šiek tiek kiaulienos konservų pasiekė ir kalinius. Jie valgė mėsą su pasigardžiavimu – dauguma anksčiau niekada nebuvo matę konservuotos mėsos. Ypač gerai buvo tai, kad iš tuščių skardinių kaliniai pasigamino puodelius, aliejines lempas, puodus, keptuves, krosneles ir net sagas – nė neįsivaizduodami, kaip jų išradingumas būtų nustebinęs šalį, sukūrusią šias skardines.[91]

Prieš Wallace'ui išvykstant, Nikišovas savo namuose surengė iškilmingą puotą. Buvo patiekti ištaigingi patiekalai, pagaminti iš pasisavinto kaliniams skirto davinio; buvo sakomi tostai už Rooseveltą, Churchillį ir Staliną. Pats Wallace'as pasakė kalbą, kurioje buvo ir šie įsimintini žodžiai:

> Rusai ir amerikiečiai, kiekvieni savaip, siekia sukurti gyvenimą, kuris leistų paprastam žmogui visame pasaulyje kuo daugiau naudotis moderniomis technologijomis. Mūsų tikslai ir uždaviniai nėra nesuderinami. Tie, kurie tai skelbia, noromis nenoromis kursto karą – o tai, mano požiūriu, yra nusikaltimas.[92]

21 skyrius

Amnestija ir po jos

Šiandien aš atsisveikinu su lageriu, nerūpestingai šypsodamasis,
Su spygliuota viela, visus metus skyrusia mane nuo laisvės...
Ar manęs čia nė kiek neliks,
Ar niekas šiandien nesulėtins mano skubių žingsnių?

O ne! Už spygliuotų vielų aš palieku kančios Golgotą,
Kuri vis dar stengiasi įtraukti mane į skausmo jūrą.
Už nugaros palieku širdgėlos kapus ir ilgesio liekanas,
Ir slapčia išlietas ašaras, mūsų rožinio karolius...

Atrodo, visa tai dabar nuskriejo tolyn tarsi vėjo nupūstas lapas,
Pagaliau mes sutraukėme mus veržusius pančius.
Ir mano širdyje nebėra neapykantos,
Nes šiandien mano akyse pro debesis sušvinta vaivorykštės!

Januszas Wedowas, „Atsisveikinimas su lageriu“[1]

Daugelis metaforų, kuriomis apibūdinama represinė sovietų sistema – „mėsmalė“, „konvejeris“ – sudaro įspūdį, kad ji buvo negailestinga, nenumaldoma, bekompromisė. Tačiau ši sistema nebuvo statiška: ji nuolat keitėsi, sukosi, pateikdavo vis naujų staigmenų. Iš tiesų 1941–1943 metai milijonams sovietų kalinių atnešė mirtį, ligas ir tragediją, tačiau dar milijonams karas dovanojo laisvę.

Amnestijos sveikiems šaukiamojo amžiaus vyrams buvo pradėtos skelbti vos prasidėjus karui. Dar 1941 m. birželio 12 d. Aukščiausiasis Sovietas įsakė GULAG’ui siųsti tiesiai į Raudonąją armiją tam tikrų kategorijų kalinius: „Nuteistus už darbo pravaikštas, už paprastus, nesunkius administracinius ir ekonominius nusikaltimus.“ Įsakas vėliau pakartotas dar kelis kartus. Iš viso NKVD per pirmuosius trejus karo metus išleido į laisvę 975 000 kalinių ir kelis šimtus tūkstančių specialiųjų tremtinių, buvusių buožių. Amnestijos tęsėsi iki pat Berlyno šturmo.[2] 1945 m. vasario 21 d., likus trims mėnesiams iki karo pabaigos, vėl buvo paskelbtas įsakas paleisti kalinius: GULAG’as turėjo būti pasirengęs juos perduoti kariuomenei kovo 15 dieną.[3]

Šių karo meto amnestijų mastas padarė neregėtą įtaką lagerių demografijai, vadinasi – ir gyvenimui tų kalinių, kurie juose pasiliko. Į lagerius plūste plūdo nauji kaliniai, senieji buvo paleidžiami per masines amnestijas, milijonai žmonių mirdavo, todėl karo metų statistikos duomenys yra labai apgaulingi. 1943 m. duomenys rodo, kad žmonių kalėjimuose sumažėjo nuo 1,5 milijono iki 1,2 milijono. Tačiau pasak kitų skaičių, tais metais per gulagą perėjo 2 421 000 kalinių: į šį skaičių įskaičiuoti ką tik suimti, paleisti senieji, perkelti iš vieno lagerio į kitą ir mirę kaliniai.[4] Ir vis dėlto, nors kas mėnesį į gulago lagerius atvykdavo šimtai tūkstančių naujų kalinių, jų skaičius visoje sistemoje nuo 1941 m. birželio mėn. iki 1944 m. liepos mėn. labai sumažėjo. Keli miško paruošų lageriai, skubiai įkurti 1938 m. paplūdusiam kalinių srautui, buvo lygiai taip pat skubiai likviduoti.[5] Likę lageriuose kaliniai dirbo vis ilgesnę darbo dieną, ir vis tiek darbo jėgos visur labai trūko. Kolymoje karo metais net laisvieji gyventojai turėjo padėti plauti auksą laisvu nuo pagrindinio darbo laiku.[6]

Ne visi kaliniai buvo paleidžiami: amnestijų įsakymuose nedviprasmiškai draudžiama paleisti „kriminalinius recidyvistus“ – tai yra profesionalius nusikaltėlius – ir politinius kalinius. Išimčių pasitaikydavo labai retai. Veikiausiai suvokus, kokia žala padaryta Raudonajai armijai, kai ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje buvo suimti pagrindiniai jos vadai, sovietams užėmus Lenkiją patylomis buvo paleisti keli už politinius nusikaltimus nuteisti karininkai. Tarp jų buvo Aleksandras Gorbatovas, 1940 m. žiemą iškviestas į Maskvą iš nuošalaus Kolymos *lagpunkto*. Tardytojas, paskirtas peržiūrėti Gorbatovo bylą, jį pamatęs dar kartą atidžiai pažiūrėjo į nuotrauką, padarytą prieš jį suimant, ir tuojau pat pradėjo klausinėti. Jis mėgino nustatyti, ar iš tiesų žmogaus skeletas, stovintis priešais, yra vienas gabiausių jaunųjų armijos karininkų. „Mano vatinės kelnės buvo sulopytos, kojos apvyturiuotos skudurais, avėjau šachtininko batais iki kulkšnių. Dar vilkėjau dygsniuotą vatinę striukę, kuri buvo glotni ir spindinti nuo purvo. Ant galvos buvau užsidėjęs nutriušusią, nešvarią ausinę kepurę...“[7] Gorbatovas galiausiai buvo paleistas 1941 m. kovo mėnesį, prieš pat Vokietijos puolimą. Kaip jau minėta, 1945 m. pavasarį jis buvo vienas tų, kurie vadovavo Berlyno šturmui.

Eiliniams kareiviams amnestija neužtikrino galimybės likti gyviems. Daug kas įtaria (nors archyviniais duomenimis to patvirtinti dar nepavyko), kad kaliniai, paleisti iš gulago į Raudonąją armiją, buvo paskiriami į vadinamuosius bausmės batalionus ir siunčiami tiesiai į pačius pavojingiausius fronto taškus. Raudonoji armija garsėjo kaip pasirengusi aukoti savo kareivius, todėl nesunku įsivaizduoti, kad vadai dar lengviau aukodavo buvusius kalinius. Buvęs kalinys disidentas Avrahamas Šifrinas tvirtina buvęs paskirtas į bausmės batalioną dėl to, kad jis buvo „liaudies priešo“ sūnus. Šifrinas

pasakoja, kad jis ir jo draugai buvo pasiųsti į frontą, nors labai trūko ginklų: 500 žmonių gavo 100 šautuvų. „Jūsų ginklai – nacių rankose, – pasakė jiems karininkai. – Eikite ir pasiimkite." Šifrinas išliko gyvas, nors buvo du kartus sužeistas.[8]

Vis dėlto sovietų kaliniai, įstoję į Raudonąją armiją, dažnai stebindavo savo drąsa. Gal pasirodys keista, bet retas kuris atsisakydavo kovoti už Staliną. Bent jau iš generolo Gorbatovo pasakojimo atrodo, kad jis nė akimirkos nedvejojo, stoti ar nestoti į sovietų armiją, kovoti ar nekovoti už komunistų partiją, jį įkalinusią be jokios priežasties. Kai išgirdo, kad vokiečiai puola, pirma jo mintis buvo: „Kaip gerai, kad mane išlaisvino, dabar galėsiu visas atgautas jėgas paskirti tėvynės labui." Jis didžiuodamasis rašo apie „sovietų ginklus", kuriuos jo kareiviai galėjo naudoti „dėl šalies industrializacijos", niekur nekomentuodamas, kaip buvo pasiekta toji industrializacija. Teisybė, jis ne kartą pasišaipo iš Raudonosios armijos *politrukų* – karinių saugumo agentų – už tai, kad šie per daug kišasi į kareivių reikalus; porą kartų generolas užsitraukė NKVD karininkų nemalonę ir šie grėsmingai murmėjo, esą „Kolyma jo nieko neišmokiusi". Tačiau jo nuoširdus patriotizmas nekelia abejonių.[9]

Atrodo, tą patį galima pasakyti apie daugelį į laisvę paleistų kalinių, bent jau remiantis NKVD archyvų duomenimis. 1945 m. gegužės mėnesį GULAG'o viršininkas Viktoras Nasedkinas sukūrė įmantrų, beveik lyrišką pranešimą apie buvusių kalinių, kurie įstojo į Raudonąją armiją, patriotizmą ir kovinę dvasią, gausiai cituodamas jų laiškus, rašytus į buvusius savo lagerius. „Pirmiausia noriu pranešti, kad guliu Charkovo ligoninėje, esu sužeistas, – rašo vienas kareivis. – Gyniau mylimą tėvynę negailėdamas gyvybės. Aš irgi buvau nuteistas už netikusį darbą, bet mūsų mylima partija man suteikė progą grąžinti skolą visuomenei kovojant už pergalę fronte. Suskaičiavau, kad savo plieno kulkomis nužudžiau 53 fašistus."

Kitas, norėdamas išreikšti dėkingumą, rašė:

> Pirmiausia rašau norėdamas nuoširdžiai jums padėkoti už tai, kad mane perauklėjote. Praeityje aš buvau recidyvistas, pavojingas visuomenei, todėl ne kartą atsidūriau kalėjime, kur išmokau dirbti. Dabar Raudonoji armija manimi dar labiau pasitiki, išmokė mane būti geru karo vadu ir patikėjo man kovos draugus. Su jais aš drąsiai einu į mūšį, jie gerbia mane už tai, kad aš jais rūpinuosi ir už mums visiems iškeltų karinių užduočių vykdymo tikslumą.

Kartais lagerių viršininkams parašydavo ir karininkai. „Šturmuojant Černigovą, draugas Kolesničenka vadovavo būriui, – rašė vienas kapitonas. – Buvęs kalinys subrendo, virto kultūringu, ištvermingu ir karingu vadu."

Išskyrus penkis buvusius *zekus*, kurie tapo Sovietų Sąjungos didvyriais ir gavo aukščiausią įmanomą Raudonojoje armijoje apdovanojimą, nėra duomenų apie tai, kiek ir kokių įvertinimų pelnė kiti buvę kaliniai. Tačiau informacijos gali suteikti įrašai apie daugiau kaip 1 000 *zekų*, parašiusių laiškus į buvusius lagerius: 85 iš jų tapo karininkais, 34 buvo priimti į komunistų partiją, 261 iškovojo medalius.[10] Veikiausiai tai nėra labai tipiška buvusių kalinių grupė, bet nėra pagrindo manyti, kad ji išskirtinė. Karas visoje Sovietų Sąjungoje sukėlė patriotizmo protrūkį, ir buvusiems kaliniams buvo leista prie jo prisidėti.[11]

Gal labiau stebina tai, kad patriotiniai jausmai užliedavo ir kalinius, dar tebesančius lageriuose. Net sugriežtintos taisyklės ir sumažinti maisto daviniai nepavertė visų gulago *zekų* užkietėjusiais sovietų režimo priešais. Priešingai – daug jų vėliau rašė, kad blogiausia koncentracijos stovykloje 1941 m. birželį buvo tai, jog jie negalėjo išeiti į frontą kovoti. Siautėja karas, jų draugai kovoja – o jie, liepsnojantys patriotizmu, tūno toli užnugaryje. Visi vokiečių tautybės kaliniai buvo iškart niekinamai pavadinti fašistais, sargybiniai užgauliojami, kam neišėjo į frontą, o kaliniai nuolatos tarpusavyje keitėsi informacija ir gandais apie karo eigą. Kaip prisimena Jevgenija Ginzburg: „Tuo metu, kai kentėjo visa šalis, mes buvome pasirengę atleisti ir pamiršti, pasirengę nurašyti mums padarytas neteisybes..."[12]

Kartais kaliniai, kalintys lageriuose netoli fronto linijos, gaudavo progą praktiškai parodyti savo patriotizmą. Ataskaitoje, rašytoje Didžiojo Tėvynės karo istorijai, buvęs Soroklago (Karelijos respublikoje netoli Suomijos sienos) darbuotojas Pokrovskis aprašė incidentą, įvykusį per skubią lagerio evakuaciją:

> Tankų kolona artėjo, padėtis darėsi kritiška, tik staiga vienas kalinys... šoko į sunkvežimio kabiną ir pradėjo visu greičiu važiuoti tanko link. Atsitrenkęs į tanką kalinys didvyris žuvo, sudužo ir sunkvežimis – tačiau tankas taip pat sustojo ir paskendo liepsnose. Kelias buvo užkirstas, kiti tankai apsisuko ir ėmė važiuoti priešinga kryptimi. Mes buvome išgelbėti ir galėjome evakuoti visą koloniją.

Dar Pokrovskis aprašė, kaip 600 į laisvę paleistų kalinių, įstrigusių lageryje, nes nevažinėjo traukiniai, savo noru ėmė statyti Belomorsko miesto gynybinius įtvirtinimus:

> Visi vieningai sutarė ir tuojau pat pasiskirstė į darbo brigadas, išsirinko brigadininkus ir darbų vykdytojus. Ši paleistų į laisvę kalinių grupė daugiau kaip savaitę su ypatingu įkarščiu statė gynybinius įtvirtinimus, kasdien dir-

bo nuo ankstyvo ryto iki vėlyvo vakaro, po 13 ir 14 valandų per dieną. Jie paprašė vienintelio dalyko – kad kas nors jiems rengtų *politinformacijas* ir praneštų apie padėtį fronte. Aš sąžiningai atlikau šią užduotį.[13]

Lagerių propaganda tokį patriotizmą skatino, ir apskritai per karą ji suaktyvėjo. Kaip ir visoje Sovietų Sąjungoje, buvo išklijuoti plakatai, rodomi filmai apie karą, skaitomos paskaitos. Kaliniams buvo pasakyta: „Dabar mes privalome dar sunkiau dirbti, nes kiekvienas gramas mūsų išgauto aukso – tai smūgis fašizmui."[14] Be abejo, neįmanoma nustatyti, ar tokia propaganda buvo veiksminga, lygiai kaip ir neįmanoma nustatyti bet kokios propagandos efektyvumo. Tačiau GULAG'o administracija tikriausiai ėmė rimčiau žiūrėti į šį klausimą, kai lagerių produkcija staiga tapo gyvybiškai svarbia sovietų karybos dalimi. Brošiūroje apie perauklėjimą, pavadintoje *Vozvraščenije k žizni* (Grįžimas į gyvenimą), KVČ darbuotojas Loginovas rašė, kad lozungas „Viskas frontui, viskas pergalei" rado „šiltą atgarsį" širdyse žmonių, dirbančių užnugaryje, gulago lageriuose: „Kaliniai, laikinai atskirti nuo visuomenės, pradėjo dirbti dvigubai ir trigubai uoliau. Beatodairiškai triūsdami fabrikuose, statybų aikštelėse, miško paruošų punktuose ir laukuose, jie visu savo našiu darbu stengėsi paspartinti fronto pergalę prieš užpuolikus."[15]

Be abejo, gulagas įnešė svarų pramoninį indėlį į karo meto gamybą. Per pirmus aštuoniolika karo mėnesių trisdešimt penkios gulago „kolonijos" buvo paverstos amunicijos gamyklomis. Daug miško paruošų lagerių buvo pritaikyti gaminti sprogmenų dėžes. Mažiausiai dvidešimtyje lagerių buvo siuvamos raudonarmiečių uniformos, kitur buvo gaminami lauko telefonai, pagaminta daugiau kaip 1,7 milijono dujokaukių ir 24 000 pabūklų stočių. Daugiau kaip milijonas kalinių tiesė geležinkelius, kelius, statė oro uostus. Kai staiga prireikdavo darbininkų (sugedus naftotiekiui ar prireikus nutiesti naują kelią ir kt.), dažniausiai buvo kreipiamasi į GULAG'ą. Kaip ir anksčiau, Dalstrojus išgaudavo beveik visą auksą, išgaunamą Sovietų Sąjungoje.[16]

Tačiau kaip ir taikos metu, duomenys apie darbo našumą, kokį galima įsivaizduoti juos peržiūrėjus, buvo apgaulingi. „Jau per pirmąsias karo dienas gulagas pertvarkė savo pramonės gamybą taip, kad ji geriausiai tenkintų fronto kovotojų poreikius", – rašė Nasedkinas. Ar ne geriau šiuos poreikius būtų tenkinęs laisvų darbuotojų darbas? Kitur jis rašo, kad tam tikros amunicijos gamyba išaugo ketveriopai.[17] Kiek kartų daugiau jos būtų pagaminę patriotiškai nusiteikę kaliniai, jei jiems būtų leidę dirbti paprastuose fabrikuose? Tūkstančiai kareivių, kurie galėjo kautis fronte, buvo laikomi užnugaryje – jie saugojo įkalintą darbo jėgą. Tūkstančiai NKVD darbuotojų suimdavo lenkus, o paskui juos paleisdavo. Jiems irgi būtų buvę galima rasti tinkamesnių

darbų. Taigi gulagas tikrai prisidėjo prie karo pramonės – tačiau sykiu tikriausiai padėjo ir ją žlugdyti.

Be generolo Gorbatovo ir keleto kitų karininkų, buvo dar viena, gerokai didesnė, grupė politinių kalinių, neatitikusių bendros amnestijos taisyklės. Kad ir ką kalbėjo NKVD, lenkų tremtis į tolimiausius SSRS pakraščius galiausiai pasirodė ne amžina. 1941 m. liepos 30 d., praėjus mėnesiui po operacijos „Barbarossa" pradžios, Lenkijos vyriausybės tremtyje, Londone, vadovas generolas Sikorskis ir Sovietų Sąjungos pasiuntinys Didžiojoje Britanijoje ambasadorius Maiskis pasirašė paliaubų sutartį. Sikorskio–Maiskio paktu, taip buvo pavadinta ši sutartis, atgaivinta Lenkijos valstybė (sienos turėjo būti nustatytos vėliau) ir suteikta amnestija visiems Lenkijos piliečiams, kurie tuo metu buvo laisvės atėmimo vietose Sovietų Sąjungos teritorijoje.

Ir gulago kaliniai, ir tremtiniai buvo oficialiai išlaisvinti, jiems leista stoti į naują Lenkijos kariuomenės dalinį, kuris turėjo būti suformuotas sovietų žemėje. Generolas Wladyslawas Andersas, lenkų karininkas, dvidešimt mėnesių kalintas Lubiankoje, Maskvoje, per staiga surengtą susitikimą su Berija sužinojo esąs paskirtas naujosios kariuomenės vadu. Po susitikimo Andersas išvyko iš kalėjimo vairuotojo vairuojamu NKVD automobiliu, vilkėdamas marškinius ir kelnes, bet be batų.[18]

Iš Lenkijos pusės daug kas nesutiko, kad Sovietų Sąjunga nekaltų žmonių išlaisvinimui apibūdinti vartotų žodį „amnestija", tačiau smulkiems kivirčams buvo netinkamas metas: naujųjų „sąjungininkų" santykiai ir šiaip nebuvo labai tvirti. Sovietų valdžia atsisakė prisiimti bet kokią moralinę atsakomybę už naujosios kariuomenės „kareivius" (jų sveikatos būklė buvo pasibaisėtina), be to, generolui Andersui nedavė nei maisto, nei kitokių išteklių. „Jūs lenkai – tegu Lenkija jumis ir rūpinasi", – buvo pasakyta karininkams.[19] Kai kurių lagerių viršininkai išvis atsisakė paleisti lenkų kalinius. Gustavas Herlingas 1941 m. lapkričio mėnesį dar kalėjo lageryje, kai suprato „neišgyvensiąs iki pavasario", jei nebūsiąs paleistas, ir turėjo pradėti bado streiką, kad galiausiai galėtų išeiti į laisvę.[20]

Sovietų valdžia dar labiau sukomplikavo padėtį, kai praėjus keliems mėnesiams po amnestijos patikslino, jog ši amnestija galioja ne visiems buvusios Lenkijos piliečiams, o tik tiems, kurie yra lenkų tautybės: ukrainiečių, baltarusių ir žydų kilmės Lenkijos piliečiams teks likti SSRS. Dėl to kilo baisi įtampa. Daugybė tautinių mažumų atstovų mėgino apsimesti lenkais, bet juos demaskuodavo tikrieji lenkai, kurie bijojo, kad, atskleidus „netikrųjų" bendrapiliečių tautybę, jie patys gali būti vėl suimti. Vėliau vieno lenkų evakuacijos traukinio, važiuojančio į Iraną, keleiviai pamėgino išlaipinti grupę

žydų, nes bijojo, kad visas sąstatas nebus išleistas iš Sovietų Sąjungos, jei traukinyje bus „ne lenkų tautybės" keleivių.[21]

Kiti lenkų kaliniai buvo paleisti iš lagerių arba tremties gyvenviečių, tačiau negavo nei pinigų, nei nurodymų, kur eiti. Vienas buvęs kalinys prisimena: „Sovietų valdžios atstovai Omske nenorėjo mums padėti, aiškino nieko nežiną apie jokią lenkų kariuomenę ir pasiūlė pasiieškoti darbo netoli Omsko."[22] NKVD karininkas davė Herlingui sąrašą vietų, kur jis galėtų gauti leidimą gyventi, bet tvirtino ničnieko nežinąs apie lenkų kariuomenę.[23] Kliaudamiesi gandais, paleisti į laisvę lenkų kaliniai traukiniais ir pakeleiviniu transportu keliavo po Sovietų Sąjungą ieškodami lenkų armijos.

Stefano Waydenfieldo šeimai, ištremtai į Rusijos Šiaurę, niekas nepasakė apie lenkų kariuomenės egzistavimą ir nepasiūlė jokio transporto – jiems tiesiog pasakė, kad jau gali eiti. Norėdami išsigauti iš nuošalios tremtinių gyvenvietės, jie pasidirbdino plaustą ir artimiausia upe nuplaukė link „civilizacijos" – miestelio, kuriame buvo geležinkelio stotis. Po kelių mėnesių klajonių jie galiausiai buvo išgelbėti, kai pietų Kazachstane, Čimkento miesto kavinėje Stefanas sutiko moterį, su kuria kadaise Lenkijoje mokėsi vienoje klasėje. Ji ir pasakė, kaip surasti lenkų kariuomenę.[24]

Vis dėlto buvę *zekai*, jų ištremtosios žmonos ir vaikai pamažėliais susirinko į Kuibyševą, kur buvo lenkų kariuomenės bazinė stovykla, ir į kitus kariuomenės punktus, išsibarsčiusius po visą šalį. Atvykę labai susijaudindavo, vėl atradę „Lenkiją", kaip rašė Kazimierzas Zarodas: „Visur aplink kalba lenkiškai, kur pažvelgsi – pažįstami lenkų veidai! Aš pats sutikau keletą senų pažįstamų, mačiau džiaugsmingų, pakilių scenų, kai vyrai ir moterys susitikę sveikinasi, glėbesčiuojasi, bučiuojasi."[25] Generolo Anderso atvykimo dieną buvęs *zekas*, Januszas Wedowas, sukūrė eilėraštį, pavadintą „Sveikinimas Vadui":

O, mano širdie! Tu ir vėl plaki taip smarkiai, taip džiaugsmingai.
O aš jau maniau, kad užkietėjai, mirei manyje...[26]

Tačiau po kelių mėnesių optimizmas ėmė blėsti. Kariuomenei trūko visko – maisto, vaistų, ekipuotės. Beveik visi kareiviai buvo ligoti, pervargę, išbadėję, jiems reikėjo profesionalios medikų pagalbos. Vienas karininkas prisimena, kokį siaubą pajuto sužinojęs, kad „milžiniškas srautas žmonių, palikusių vietas, į kurias jie buvo ištremti arba išvežti... pradėjo plūsti į badaujančias Uzbekistano sritis ir burtis aplink kariuomenės organizatorius, kurie patys buvo išbadėję ir iškamuoti ligų".[27]

Maža to, santykiai su sovietų valdžia išliko prasti. Lenkijos ambasados darbuotojai, dirbantys įvairiose SSRS vietose, vis dar buvo netikėtai ir be

jokių pasiaiškinimų suiminėjami. Bijodamas, kad padėtis dar labiau nepablogėtų, generolas Andersas 1942 m. kovo mėnesį pakeitė planus. Užuot vedęs savo kariuomenę į Vakarus, prie fronto linijos, jis iškovojo leidimą visai evakuoti savo pajėgas iš Sovietų Sąjungos. Tai buvo milžiniška operacija: 74 000 lenkų kareivių ir dar 41 000 civilių, tarp jų daug vaikų, buvo susodinti į traukinius ir išsiųsti į Iraną.

Skubėdamas išvykti generolas Andersas paliko Rusijoje tūkstančius lenkų, taip pat žydų, ukrainiečių ir baltarusių kilmės buvusių Lenkijos piliečių. Kai kurie iš jų galiausiai įstojo į Kosciuškos diviziją – lenkišką Raudonosios armijos padalinį. Kitiems teko laukti karo pabaigos, kad būtų grąžinti į tėvynę. Dar kiti taip ir neišvyko. Iki šiol jų palikuonys gyvena lenkų tautinėse bendruomenėse Kazachstane ir šiaurės Rusijoje.

Tie, kurie išvyko, kovojo toliau. Anderso kariuomenė, atsigavusi Irane, galiausiai prisijungė prie sąjungininkų pajėgų Europoje. Vėliau keliavo per Palestiną – arba per Pietų Afriką – ir kovėsi už Italijos išlaisvinimą Montekasino mūšyje. Karui tęsiantis, lenkų civiliai buvo išsklaidyti po įvairias Britanijos imperijos vietas. Lenkų vaikai atsidūrė Indijos, Palestinos, net Rytų Afrikos vaikų namuose. Daugelis jų taip ir negrįžo į sovietų okupuotą pokario Lenkiją. Lenkų klubai, Lenkijos istorijos draugijos ir lenkų restoranai, kurių dar galima rasti Vakarų Londone, yra šios pokario tremties liudytojai.[28]

Lenkų tremtiniai, palikdami SSRS, padarė savo ne tokiems laimingiems buvusiems kalėjimo kaimynams neįkainojamą paslaugą. Irane ir Palestinoje kariuomenės būriai ir Lenkijos vyriausybė tremtyje atliko kelias kareivių ir jų šeimos narių apklausas, kurių tikslas buvo išsiaiškinti, kas nutiko lenkams, ištremtiems į Sovietų Sąjungą. Kadangi Anderso evakuoti lenkai sudarė vienintelę didelę grupę kalinių, kuriems kada nors buvo leista išvykti iš SSRS, šiais klausimynais ir truputį skubotais istoriniais tyrimais surinkta medžiaga gerą pusšimtį metų buvo vienintelis patikimesnis gulago egzistavimo įrodymas. Apskritai paėmus, lenkų kaliniai stebinamai tiksliai, iki galo net nesuprasdami gulago istorijos, sugebėjo perteikti ir stulbinamas jo apimtis, jo geografinį mastą – tam pakako išvardyti daugybę įvairiausių vietovių, į kurias jie buvo ištremti, – ir šiurpą keliančias tenykštes gyvenimo sąlygas vykstant karui.

Po karo lenkų pasakojimais apie tai, ką jiems teko išgyventi, buvo pagrįsti Kongreso bibliotekos ir Amerikos darbo federacijos parengti pranešimai apie sovietų priverčiamojo darbo stovyklas. Atviri pasakojimai apie sovietinę vergų darbo sistemą sukrėtė daugelį amerikiečių, kurie buvo nustoję galvoti apie lagerius nuo tų laikų, kai trečiąjį dešimtmetį buvo paskelbtas boikotas sovietų medienai. Pranešimai buvo daug kur išplatinti, ir Amerikos darbo federacija, stengdamasi įtikinti Jungtines Tautas ištirti joms priklausančiose

šalyse taikomą priverčiamojo darbo praktiką, 1949 m. įteikė JT daug patikimų įrodymų, kad Sovietų Sąjungoje tokia praktika taikoma:

> Vos prieš ketverius metus pasaulio dirbantieji laimėjo pirmąją pergalę, pergalę prieš nacių totalitarizmą, po karo, pareikalavusio milžiniškų aukų – jie kovojo prieš nacių taikomą visų okupuotų šalių gyventojų pavergimo politiką...
> Tačiau, nors sąjungininkai ir laimėjo, pasaulį labai jaudina pranešimai, leidžiantys manyti, kad blogis, kuriam įveikti tiek daug žmonių atidavė savo gyvybes ir kurį manėmės išrovę su šaknimis, kai kuriose pasaulio šalyse tebeklesti ir toliau...[29]

Prasidėjo Šaltasis karas.

Gyvenimas lagerių sistemoje dažnai atspindėdavo gyvenimą visoje Sovietų Sąjungoje, ir ypač – paskutiniais Antrojo pasaulinio karo metais. Kai jau buvo matyti, kad Vokietija netrukus kapituliuos, Stalinas ėmė kurti pokario susitarimų planus. Jis dar tvirčiau pasiryžo įtraukti Vidurio Europą į sovietų įtakos zoną. Neatsitiktinai ir NKVD pradėjo vadinamąjį plėtros, „internacionalizmo", etapą. „Šis karas ne toks, kaip ankstesni, – pasakė Stalinas kalbėdamasis su Tito; pokalbį užrašė jugoslavų komunistas Milovanas Djilasas. – Tas, kas okupuoja teritoriją, primeta jai ir savo visuomeninę sistemą. Kiekvienas įtvirtina savo visuomeninę sistemą ten, kur stovi jo kariuomenė."[30] Koncentracijos stovyklos buvo esminė sovietų „visuomeninės sistemos" dalis, ir, karui artėjant prie pabaigos, sovietų saugumas pradėjo eksportuoti savo veiklos metodus ir darbuotojus į sovietų okupuotas Europos šalis, mokyti naujus užsienio klientus namuose ištobulintų lagerio režimo principų ir metodų.

Iš visų lagerių, įkurtų vėliau sukurtame Rytų Europos „sovietų bloke", turbūt žiauriausi buvo Rytų Vokietijoje. Raudonajai armijai 1945 m. žygiuojant per Vokietiją, sovietų karinė administracija iškart pradėjo juos statyti ir galiausiai pastatė iš viso vienuolika „specialiųjų" lagerių (*speclageria*). Du iš jų, Zachsenhauzenas ir Buchenvaldas, įkurti buvusių nacių koncentracijos stovyklų vietose. Visus lagerius tiesiogiai kontroliavo NKVD, juos organizavo ir valdė taip, kaip ir savo šalyje gulagą: buvo ir išdirbio normos, ir minimalūs maisto daviniai, ir sausakimši barakai. Bado kamuojamais pokario metais vokiškieji lageriai, atrodo, buvo pražūtingesni už sovietinius. Šiuos lagerius per penkerius jų gyvavimo metus perėjo beveik 240 000 politinių kalinių. Manoma, kad 95 000 kalinių, tai yra beveik trečdalis, juose mirė.

Sovietų valdžiai niekad per daug nerūpėjo sovietų kalinių likimas, o vokiečių „fašistų“ – tuo labiau.

Dauguma Rytų Vokietijos lagerių kalinių nebuvo nei aukšto rango nacių karininkai, nei nuteisti karo nusikaltėliai. Tokius kalinius dažniausiai gabendavo į Maskvą, tardydavo ir siųsdavo tiesiai į sovietinius karo belaisvių lagerius arba į gulagą. *Speclageriai* atliko panašią funkciją kaip lenkų ir Baltijos valstybių piliečių trėmimai: jais siekta palaužti vokiečių buržuaziją. Todėl šiuose lageriuose kalėjo ne įžymūs naciai ar karo nusikaltėliai, bet teisėjai, advokatai, verslininkai, gydytojai ir žurnalistai. Tarp jų buvo net keletas iš Vokietijoje negausių Hitlerio priešininkų, kurių – kad ir kaip tai atrodytų paradoksalu – Sovietų Sąjunga irgi bijojo. Juk žmogus, išdrįsęs kovoti prieš nacius, bet kada galėjo išdrįsti kovoti ir prieš Raudonąją armiją.[31]

NKVD panašius žmones internavo ir Vengrijos bei Čekoslovakijos kalėjimų lageriuose, kuriuos vietos saugumo tarnybos, patarus sovietų specialistams, įsteigė po to, kai komunistų partija 1948 m. paėmė valdžią Prahoje, o 1949 m. – Budapešte. Suimant būsimus kalinius vadovautasi, jei taip galima pasakyti, „sukarikatūrinta“ sovietų logika: Vengrijos orų pranešėjas buvo suimtas, nes išvakarėse, prieš sovietų divizijai įžengiant į Vengriją, pranešė apie „šaltus orus, artėjančius iš Šiaurės Rytų, nuo Sovietų Sąjungos pusės“; čekas verslininkas atsidūrė lageryje, nes kaimynas apkaltino jį šnekėjus apie „tą pusgalvį Staliną“.[32]

Tačiau patys lageriai anaiptol nepriminė karikatūrų. Atsiminimuose apie Rečką, baisiausią šlovę pelniusį Vengrijos lagerį, vengrų poetas György Faludy piešia portretą sistemos, kurią galima laikyti tikslia gulago kopija, įskaitant ir masiškai naudojamą *tuftą*, ir išbadėjusius, miškuose uogas ir grybus renkančius kalinius.[33] Čekų sistema turėjo savą ypatumą: aštuoniolika *lagpunktų* buvo pastatyti aplink Jachimovo urano kasyklas. Žvelgiant iš laiko perspektyvos darosi aišku, kad ilgai kalėti nuteisti politiniai kaliniai (Sovietų Sąjungoje jie būtų atsidūrę katorgoje) buvo siunčiami į šias kasyklas mirti. Jų darbas buvo išgauti urano naujos sovietų atominės bombos gamybai, tačiau niekas jų neaprūpino nei specialiais drabužiais, nei kokiomis nors apsaugos priemonėmis. Yra žinoma, kad mirtingumas ten buvo didelis, tačiau koks – nenustatyta iki šiol.[34]

Lenkijoje padėtis buvo sudėtingesnė. Karo pabaigoje didelė Lenkijos gyventojų dalis gyveno įvairiuose lageriuose: perkeltųjų asmenų stovyklose (kuriose gyveno žydai, ukrainiečiai, buvę nacių vergai), sulaikymo stovyklose (kuriose gyveno vokiečiai ir vadinamieji folksdoičai (*Volksdeutsche*) – lenkai, turintys vokiškas šaknis) ar kalėjimo lageriuose. Raudonoji armija Lenkijoje įkūrė kelias karo belaisvių stovyklas ir jose įkalino ne tik vokiečių kalinius,

bet ir Lenkijos liaudies armijos karius, ruošiamus tremčiai. 1954 m. Lenkijoje dar buvo 84 200 politinių kalinių.[35]

Lagerių buvo Rumunijoje, Bulgarijoje ir Tito valdomoje Jugoslavijoje (nors jos reputacija ir buvo kaip „antisovietinės" šalies). Šie Balkanų lageriai, panašiai kaip stovyklos Vidurio Europos šalyse, iš pradžių buvo panašūs į gulagą, bet laikui bėgant pradėjo nuo jo skirtis. Daugumą jų įkūrė vietos policija, sovietams patariant ir padedant. Rumunijos saugumo tarnyba *Securitate*, atrodo, veikė pagal tiesioginius sovietų saugumo nurodymus. Galbūt dėl šios priežasties Rumunijos lageriai panašiausi į gulago net ir tuo požiūriu, kad jie vykdė absurdiškus, pernelyg ambicingus projektus, primenančius tuos, kuriuos Sovietų Sąjungoje taip mėgo Stalinas. Garsiausias šių projektų, Dunojaus–Juodosios jūros kanalas, atrodo, neatliko jokios ekonominės funkcijos. Dar ir dabar jis tebėra toks pat tuščias, apleistas, kaip ir šiurpus jo sovietų dvynys – Baltosios jūros kanalas. Propagandinis šūkis skelbė: „Dunojaus–Juodosios jūros kanalas yra Rumunijos buržuazijos antkapis!" Turint galvoje, kad kasant šį kanalą veikiausiai mirė apie 200 000 žmonių, gal tokia ir buvo tikroji jo paskirtis.[36]

Bulgarijos ir Jugoslavijos lageriuose vyravo kitokia atmosfera. Atrodo, Bulgarijos saugumui rūpėjo ne įvykdyti planus, o nubausti kalinius. Bulgarų aktorė, kalėjusi viename iš lagerių, vėliau pasakojo, kaip buvo beveik mirtinai primušta, kai nuo kaitros susmuko be sąmonės:

> Mane apmetė senais skudurais ir paliko. Rytojaus dieną visi išėjo į darbą, o mane paliko užrakintą visai dienai be maisto, vandens ar vaistų. Buvau tokia nusilpusi, kad nepajėgiau atsikelti – po vakar visa nusėta mėlynėmis ir panašiai. Buvau žiauriai sumušta. Keturiolika valandų išbuvau komos būklės ir tik per stebuklą likau gyva.[37]

Ji taip pat savo akimis matė, kaip tėvas ir sūnus buvo užmušti vienas kito akivaizdoje vien todėl, kad tai teikė malonumo vienam iš juos mušančių sadistų. Buvę Bulgarijos lagerių kaliniai pasakoja, kaip jie buvo kankinami karščiu, šalčiu, badu ir fizine prievarta.[38] Kai kurie lageriai, ypač pietinėje šalies dalyje, buvo tyčia įkurti tokiose vietovėse, kad kaliniai kęstų kuo daugiau kančių: vienas baisiausių Jugoslavijos lagerių buvo Adrijos jūroje, Švento Grigaliaus saloje, kurioje labai trūko geriamo vandens, todėl kaliniai labiausiai kentėjo nuo troškulio.[39]

Beveik visi šie lageriai, kitaip negu gulagas, egzistavo neilgai; daugelis jų buvo uždaryti dar prieš Stalino mirtį. Rytų Vokietijos *speclageriai* paleisti 1950 m., daugiausia dėl to, kad jie menkino ir taip menką Rytų Vokietijos komunistų partijos populiarumą. Norėdama pagerinti naujojo režimo

įvaizdį (ir sutrukdyti vokiečiams bėgti į Vakarus, kol pabėgti dar buvo įmanoma), Rytų Vokietijos slaptoji policija liepė kalinius, prieš juos paleidžiant į laisvę, išslaugyti ir duoti jiems naujus drabužius. Paleisti buvo ne visi: tie, kurie buvo pripažinti pavojingais politiniais naujosios tvarkos priešininkais, buvo, kaip ir tuo metu suimti lenkai, išvežti į Sovietų Sąjungą. Atrodo, buvo išvežti ir *speclageriuose* dirbę laidojimo batalionų nariai. Antraip jie būtų galėję atskleisti masines lagerių kapavietes – jos buvo atrastos ir palaidotųjų palaikai ištirti tik dešimtąjį dešimtmetį.[40]

Čekoslovakijos lageriai irgi išsilaikė neilgai: jie suklestėjo 1949 m., o paskui pradėjo silpti, kol galiausiai visai nunyko. Vengrijos vadovas Imre Nagy likvidavo savo šalies lagerius 1953 m. liepos mėnesį, tuojau pat po Stalino mirties. O Bulgarijos komunistai kelias sunkiųjų darbų stovyklas išlaikė iki pat aštuntojo dešimtmečio, kai masinė sovietų lagerių sistema jau seniai buvo paleista. Lovečas, vienas žiauriausių Bulgarijos sistemos lagerių, veikė nuo 1959 m. iki 1962 m.[41]

Turbūt šiek tiek netikėta, kad GULAG'o eksporto politika didžiausią įtaką turėjo ne Europos šalims. Šeštojo dešimtmečio pradžioje, per patį Sovietų Sąjungos ir Kinijos bendradarbiavimo įkarštį, sovietų „ekspertai" padėjo kinams įkurti keletą lagerių ir organizuoti priverčiamojo darbo brigadas anglių kasyklose netoli Fušuno. Kinijos lageriai – laogai – gyvuoja iki šiol, nors beveik neprimena stalinistinių gulago lagerių, pagal kurių pavyzdį buvo pastatyti. Tai sunkiųjų darbų lageriai – ir kaliniams, iškalėjusiems skirtą laiką, dar dažniausiai skiriamas ir tam tikras tremties laikotarpis, lygiai kaip ir stalininėje sistemoje, tik lagerių viršininkams ne taip rūpi normos ir iš centro nuleistų planų vykdymas. Tačiau čia vykdomas labai griežtas „perauklėjimas". Kalinių atgaila ir ritualinis nusižeminimas prieš partiją viršininkams rūpi nė kiek ne mažiau, o gal net ir daugiau, negu gėrybės, kurias įstengia pagaminti kaliniai.[42]

Galų gale sovietų satelitinėse valstybėse ir šalyse sąjungininkėse kasdienio gyvenimo smulkmenos – kam lageriai buvo naudojami, kiek ilgai jie išsilaikė, kaip griežtai juose buvo laikomasi tvarkos, ar jie buvo žiaurūs, ar liberalūs – daugiausia priklausė nuo konkrečios šalies ir konkrečios joje vyraujančios kultūros. Pasirodė, kad sovietinį modelį kitoms tautoms buvo palyginti nesunku modifikuoti, kad jis geriau atitiktų jų poreikius. O gal reikėtų sakyti – *yra* palyginti nesunku. Žemiau pateiktoje citatoje iš rinkinio, išleisto 1998 m., aprašomi visai neseni išgyvenimai, patirti paskutinės Eurazijos žemyne likusios komunistinės šalies koncentracijos stovykloje:

> Pačią pirmą dieną – aš buvau devynerių – man paskyrė išdirbio normą. Pirmas man skirtas darbas buvo nueiti prie kalno, pririnkti žagarų ir didelį

> jų ryšulį parnešti į mokyklą. Tai liepta padaryti dešimt kartų. Nueiti iki kalno ir grįžti į mokyklą su ryšuliu žabų užtrukdavo dvi tris valandas. Kol nebaigsi darbo, negali eiti namo. Dirbau sutemus, o kai baigiau, jau buvo po vidurnakčio, aš parpuoliau ant žemės. Žinoma, kiti vaikai, kurie čia buvo jau seniau, dirbo greičiau...
> Kiti darbai buvo tinkleliu plauti auksą iš upės smėlio (tinklelį reikėjo purtyti ir plauti upėje). Šis darbas buvo daug lengvesnis; kartais, jei pasisekdavo, normą įvykdydavau anksčiau, o tada galima buvo truputį pažaisti, nesakant mokytojui, kad normą jau padarei...[43]

Rašytojas Chul Hwan Kongas 1992 m. pabėgo iš Šiaurės Korėjos. Prieš tai jis su šeima dešimt metų praleido Jodoko bausmės lageryje. Anot Seule įsikūrusios žmogaus teisių priežiūros grupės, apie 200 000 Šiaurės Korėjos gyventojų iki šiol laikomi panašiuose lageriuose už tokius „nusikaltimus", kaip užsienietiškų laikraščių skaitymas, užsienio radijo stočių klausymas, pokalbiai su užsieniečiais arba įvairūs Šiaurės Korėjos „valdžios įžeidimai". Manoma, kad tuose lageriuose jau mirė apie 400 000 kalinių.[44]

Šiaurės Korėjos lageriai gyvuoja ne tik pačioje Šiaurės Korėjoje. 2001 m. laikraštis *Moscow Times* rašė, kad Šiaurės Korėjos vyriausybė, mokėdama skolas Rusijai, siunčia darbininkus dirbti griežtai saugomuose nuošaliuose Sibiro kalnakasybos ir miško paruošų lageriuose. Šie lageriai – „valstybės valstybėje" – turi savą maisto paskirstymo tinklą, savus vidaus kalėjimus ir savus sargybinius. Manoma, kad iš viso juose dirba apie 6 000 žmonių. Nėra aišku, ar už darbą jiems mokama, ar ne – tačiau visiškai aišku, kad pasišalinti iš ten jie negali.[45]

Kitaip tariant, koncentracijos stovyklų idėja pasirodė ne tik tokia universali, kad ją buvo nesunku eksportuoti, bet ir tokia gaji, kad išsilaikė iki pat mūsų dienų.

22 skyrius

Lagerių pramoninio komplekso zenitas

Septyniolikos – mes mėgome mokytis.
Dvidešimties – išmokome mirti.
Sužinojome, kad jei mums leidžiama gyventi,
Vadinasi, nieko neatsitiko, kol kas.

Dvidešimt penkerių – išmokome mainyti
Gyvenimą į džiovintą žuvį, malkas ir bulves...

Ko beliko išmokti keturiasdešimties?
Mes praleidome tiek daug puslapių,
Gal išmokome, kad gyvenimas trumpas –
Bet juk tai žinojome dar būdami dvidešimties...

Michailas Frolovskis, „Mano karta“[1]

O tuo laiku 1949 metai, 1937 metų broliai dvyniai,
artėjo prie mūsų šalies, prie visos Rytų Europos,
o pirmiausia – prie kalėjimų ir tremties vietų...

Jevgenija Ginzburg, „Sunkus maršrutas“[2]

Su karo pabaiga atėjo pergalės paradai, ašaringi susitikimai ir visuotinis įsitikinimas, kad gyvenimas turi palengvėti ir greitai palengvės. Milijonai vyrų ir moterų iškentė daug nepatogumų ir kančių, kad būtų laimėtas karas. Dabar jie norėjo lengvesnio gyvenimo. Kaime greitai pasklido kalbos, kad bus panaikinti kolūkiai. Miestų gyventojai atvirai skundėsi didelėmis už korteles parduodamo maisto kainomis. Milijonams Sovietų Sąjungos piliečių – ir kareivių, ir vergų darbininkų – karas parodė santykinę Vakarų šalių gyvenimo prabangą, todėl sovietų režimas nebegalėjo tvirtinti, kad Vakarų darbininkai daug neturtingesni už savo sovietų kolegas.[3]

Net daugelis valdžios vyrų nutarė, kad atėjo metas sovietų pramonę kreipti nuo ginkluotės gamybos prie plataus vartojimo prekių, kurių žmonėms nepaprastai trūko. Privačiame pokalbyje telefonu (saugumas pasiklausė ir įrašė

jį ateities kartoms) vienas sovietų generolas kitam kalbėjo: „...absoliučiai visi atvirai sako, kad yra nepatenkinti gyvenimu. Traukiniuose, faktiškai visur, visi tik apie tai ir kalba.“[4] Negali būti, mąstė generolas, kad Stalinas to nežinotų, tad greitai jam teks imtis veiksmų.

1945 m. pavasario kupini vilčių sulaukė ir kaliniai. Tų metų sausio mėnesį valdžia paskelbė dar vieną bendrąją amnestiją visoms nėščioms ar mažus vaikus turinčioms moterims; labai daug jų (tiksliai skaičiuojant – 734 785) buvo paleista iki liepos mėnesio.[5] Panaikinti karo meto suvaržymai, kaliniams vėl buvo leista gauti iš namų maisto ir drabužių. Dažniausiai naujos taisyklės buvo sukuriamos ne iš gailestingumo. Moterų amnestija – suprantama, ji nebuvo taikoma politinėms kalinėms – reiškė ne pasikeitusią valstybės poziciją, o veikiau jos reakciją į stulbinamai išaugusį našlaičių, vadinasi – ir beglobių vaikų, skaičių, padidėjusį chuliganizmą ir po visą SSRS išplitusias vaikų nusikaltėlių gaujas: norom nenorom valdininkams teko pripažinti, kad motinos gali prisidėti sprendžiant šią bėdą. Panaikinti siuntinių ribojimai taip pat buvo ne geraširdiškumo išraiška, o mėginimas sušvelninti pokario bado poveikį: lageriai nepajėgė išmaitinti kalinių, todėl teko pasitelkti jų pačių šeimas. Vienoje centro direktyvoje griežtai paskelbta, kad „kalinių maistą ir aprangą, siuntinius ir pinigų perlaidas reikia laikyti svarbiu papildomu veiksniu“.[6] Ir vis dėlto daug kas iš šių įsakų sėmėsi vilties manydami, kad jie žymi naujus, laisvesnius laikus.

Tačiau taip neatsitiko. Praėjus metams po pergalės, prasidėjo Šaltasis karas. Amerikiečių atominės bombos, numestos ant Hirosimos ir Nagasakio, įtikino sovietų valdžią, kad visą sovietų ekonomiką būtina skirti karo pramonės produkcijai, o ne šaldytuvų ar vaikiškų batelių gamybai. Nepaisydami pusšeštų metų šalį siaubusio karo, sovietų planuotojai dar įnirtingiau stengėsi taupyti, kuo sparčiau statyti ir, žinoma, kur tik įmanoma, naudoti nemokamą vergų darbą.[7]

Tiesą sakant, iškilusi nauja grėsmė Sovietų Sąjungai puikiai atitiko Stalino tikslus: būtent tokios dingsties jam reikėjo, kad galėtų dar griežčiau kontroliuoti žmones, susidūrusius su neigiama išorės pasaulio įtaka. Todėl jis prisakė savo valdiniams „smogti stiprų smūgį“ bet kokioms kalboms apie demokratiją, kol šios kalbos dar neišplito per plačiai.[8] Be to, jis sustiprino ir pertvarkė NKVD – 1946 m. kovo mėnesį padalijo į dvi biurokratines struktūras. Gulagą ir tremties gyvenvietes dabar valdė Vidaus reikalų ministerija, arba MVD, iš esmės ji tapo priverčiamojo darbo ministerija. Kita, prašmatnesnė, struktūra – MGB, vėliau pavadinta KBG, valdė užsienio žvalgybą ir kontržvalgybą, pasienio sargybas, o galiausiai apsiėmė sekti ir režimo priešininkus.[9]

Galų gale sovietų vadovybė, užuot po karo sušvelninusi represijas, pradėjo vėl suiminėti: vėl buvo užsipulta kariuomenė ir kai kurios tautinės mažumos,

tarp jų ir sovietų žydai. Saugumo agentai beveik kiekviename šalies mieste sugebėjo „atskleisti“ Stalinui priešiškas slaptas jaunimo organizacijas.[10] 1947 m. išleisti nauji įstatymai uždraudė sovietų piliečiams tuoktis – ir iš esmės palaikyti bet kokius romantiškus santykius – su užsieniečiais. Sovietų mokslininkai, pasidaliję moksline informacija su užsienio kolegomis, irgi galėjo būti patraukti baudžiamojon atsakomybėn. 1948 m. buvo suimta apie 23 000 kolūkiečių. Visi jie buvo apkaltinti tuo, kad per praėjusius metus neatidirbo reikalaujamo kiekio darbadienių, ir be jokio teismo ar tardymo ištremti į tolimuosius šalies rajonus.[11]

Esama pavienių duomenų apie keletą neįprastų suėmimų, įvykdytų penktojo dešimtmečio pabaigoje. Remiantis neseniai išslaptinta informacija apie Vokietijos karo belaisvius, galima spėti, kad po karo gulage atsidūrė ir du oro lakūnai amerikiečiai. 1954 m. buvęs vokiečių kalinys pasakė amerikiečių tyrėjams, kad savojoje karo belaisvių stovykloje Komijos srityje netoli Uchtos 1949 m. buvo sutikęs du JAV oro pajėgų narius. Tai buvo Ukrainoje netoli Charkovo sudužusio lėktuvo pilotai. Apkaltinti šnipinėjimu jie buvo išsiųsti į katorgos brigadas, taip galima spėti iš vokiečio paaiškinimų. Manoma, kad vienas iš jų lageryje mirė, jį nužudė kriminalinis nusikaltėlis. Kitas vėliau iš lagerio buvo perkeltas, atrodo, į Maskvą.[12]

Po Komijos sritį irgi sklando neaiškūs gandai. Vietos legenda pasakoja, kad dar viena anglų ar bent angliškai kalbančių žmonių grupė penktąjį dešimtmetį buvo įkalinta kitame *lagpunkte* – Sedvože, irgi netoli Uchtos. Kaip papasakojo vienas vietos gyventojas, anglai buvę šnipai, karo pabaigoje parašiutais nusileidę Vokietijoje. Raudonoji armija juos pagavo, ištardė ir slapta išvežė į gulagą, nes Britanija ir SSRS per karą buvo sąjungininkės. Įrodymų, kad tų šnipų būta, tėra menkai: *lagpunktas*, vietinių pramintas Anglų kolonija (*Anglijskaja kolonija*), ir vienintelį kartą Maskvos kariniuose archyvuose paminėti šios srities karo belaisvių stovykloje esantys „dešimt škotų“, kad ir ką tai galėtų reikšti.[13]

Dėl šių papildymų gulagas po karo nesumažėjo. Priešingai, net išsiplėtė ir didžiausią apimtį pasiekė šeštojo dešimtmečio pradžioje. Remiantis oficialia statistika, 1951 m. sausio 1 d. gulago lageriuose ir kolonijose buvo 2 561 351 kalinys – milijonu daugiau negu prieš penkerius metus, 1945 metais.[14] Padaugėjo ir specialiųjų tremtinių, nes Baltijos valstybėse, Moldovoje ir Ukrainoje, siekiant užbaigti šių šalių gyventojų „sovietizaciją“, buvo įvykdyti gausūs trėmimai. Apytikriai tuo pačiu metu NKVD galiausiai visiems laikams išsprendė keblų tremtinių klausimą: išleido įsaką, kad visi išgabenamieji – taip pat ir jų vaikai – ištremiami „visiems laikams“. Šeštąjį dešimtmetį tremtinių buvo apytikriai tiek pat, kiek ir kalinių lageriuose.[15]

1948 m. antroji pusė ir 1949 m. pirmoji pusė buvusiems gulago kaliniams sudavė dar vieną netikėtą smūgį: buvo suimta daug buvusių kalinių, daugiausia tų, kurie buvo pirmą kartą suimti ir nuteisti dešimt metų kalėti 1937 ir 1938 m. ir visai neseniai išėję į laisvę. Pakartotinai suimama buvo sistemingai, kruopščiai ir keistai romiai. Retai pradėdavo naujus tyrimus, daugelį kalinių apklausdavo tik paviršutiniškai.[16] Magadane ir Kolymos slėnyje gyvenančių tremtinių bendruomenė suvokė, kad vyksta negeri dalykai, kai išgirdo apie buvusių „politinių kalinių", kurių pavardės prasideda pirmomis trimis rusų abėcėlės raidėmis, suėmimus: suprato, kad saugumiečiai suima žmones abėcėlės tvarka.[17] Buvo sunku nuspręsti, ar tai tragiška, ar komiška. Jevgenija Ginzburg rašė, kad „trisdešimt septintaisiais blogis buvo įgavęs monumentalų tragizmą... o keturiasdešimt devintaisiais Gruzijos gyvatė, sočiai žiovaudama, tingiai sudarinėjo išnaikinti skirtų žmonių sąrašą pagal abėcėlę..."[18]

Beveik visi pakartotinai suimtieji pasakoja šią žinią priėmę abejingai. Pirmas suėmimas jiems buvo šokas, bet ir pamoka: daug kam tada teko susidurti su karčia tiesa apie jų šalies politinę sistemą. Antras suėmimas nieko naujo neišmokė. „Keturiasdešimt devintaisiais aš jau žinojau, kad kančios žmogų taurina tik iki tam tikros ribos. Kai jos tęsiasi dešimtmečius ir tampa kasdienybe, taurinantis poveikis dingsta, tiesiog atbunka visi pojūčiai, – rašė Ginzburg, – po antro suėmimo aš tikrai tapsiu medžio gabalu."[19]

Olga Adamova-Šliozberg, kai saugumiečiai atėjo jos suimti antrą kartą, nuėjo prie spintos krautis daiktų, bet staiga sustojo. „Kam man ką nors imti? Vaikams mano daiktai labiau pravers, – pamanė ji. – Aišku, kad šį kartą gyva nebeišliksiu; kaip galėčiau tai ištverti?"[20] Levo Razgono žmoną suėmė antrą kartą, jis pareikalavo paaiškinti kodėl. Išgirdęs, kad ji vėl nuteista už tuos pačius nusikaltimus, kaip ir anksčiau, jis neatlyžo:

> – Ji jau atliko bausmę už tai. Nejau įstatymas tikrai jums leidžia du kartus bausti žmogų už tą patį nusižengimą?
> Prokuroras apstulbęs pažvelgė į mane.
> – Žinoma, ne. Bet kuo čia dėtas įstatymas?[21]

Dauguma pakartotinai suimtųjų buvo išsiųsti ne atgal į lagerius, bet į tremtį, dažniausiai į itin nepopuliarius, nuošalius šalies rajonus: Kolymą, Krasnojarską, Novosibirską, Kazachstaną.[22] Dauguma jų ten turėjo gyventi negailestingo nuobodulio kupiną gyvenimą. Jie buvo vietos gyventojų niekinami kaip „priešai", sunkiai susirasdavo gyvenamąją vietą ar darbą. Niekas nenorėjo palaikyti ryšių su šnipais ar sabotuotojais.

Stalino planas jo aukoms atrodė gana aiškus: nė vienam iš tų, kurie buvo nuteisti už šnipinėjimą, sabotažą ar kokio nors pobūdžio politinį pasipriešinimą, jokiu būdu negalima leisti grįžti namo. Paleistiems į laisvę buvo išduodamas „vilko bilietas“, draudžiantis gyventi netoli didžiųjų miestų, be to, juos bet kada vėl galėjo suimti.[23] Gulagas ir jį papildanti tremties sistema nebebuvo laikinos bausmės. Tiems, kurie buvo joms pasmerkti, šios bausmės tapo gyvenimo būdu.

Ir vis dėlto karo poveikis lagerių sistemai buvo ilgalaikis, nors tą poveikį sunku nusakyti kiekybiškai. Po pergalės lagerių taisyklės ir nurodymai nebuvo liberalizuoti, bet pasikeitė patys kaliniai, o ypač – politiniai.

Pirmiausia jų buvo daug daugiau. Po demografinio karo metų pakilimo ir amnestijų, pabrėžtinai netaikytų politiniams kaliniams, lageriuose politiniai kaliniai sudarė daug didesnę dalį. 1946 m. liepos 1 d. daugiau negu 35 proc. visos lagerių sistemos kalinių buvo nuteisti už „kontrrevoliucinius“ nusikaltimus. Kai kuriuose lageriuose šis skaičius buvo gerokai didesnis – daug daugiau nei pusė.[24]

Nors netrukus politinių kalinių vėl sumažėjo, vis dėlto jų padėtis pasikeitė. Tai buvo nauja politinių kalinių karta, turinti kitokių lūkesčių. Politiniai kaliniai, suimti ketvirtąjį dešimtmetį (ypač suimti 1937 ir 1938 m.), buvo intelektualai, partijos nariai ir eiliniai darbininkai. Daugumą jų suėmimas sukrėtė, jie buvo psichologiškai nepasirengę kalėti, o fiziškai – sunkiai dirbti. Tačiau tuojau po karo prie politinių kalinių priklausė buvę Raudonosios armijos kareiviai, Armijos Krajovos karininkai, Ukrainos ir Baltijos šalių partizanai, Vokietijos ir Japonijos karo belaisviai. Šie vyrai ir moterys per karą kovojo apkasuose, rengė sąmokslus, vadovavo daliniams. Vieni išliko gyvi Vokietijos kalėjimo stovyklose, kiti vadovavo partizanų būriams. Tarp jų buvo daug tų, kurie atvirai kovojo prieš sovietizmą ir komunizmą, jie nė kiek nenustebo atsidūrę už spygliuotos vielos. Vienas kalinys prisimena: „Ši karta žvelgė mirčiai į akis, perėjo karo ugnį ir pragarą, iškentėjo badą ir daugybę tragedijų, todėl jos atstovai buvo visiškai kitokie negu prieškario kaliniai.“[25]

Baigiantis karui lageriuose ėmė rastis naujo tipo kalinių, jie vadovybei pradėjo kelti problemų. 1947 m. kriminaliniai kaliniai spėjo pajusti, kad naujuosius „politinius“ nebe taip lengva suvaldyti. Įvairių tautinių ir kriminalinių grupuočių, kurios valdė lagerius, margumyne atsirado dar viena – raudonkepuriai (*krasnyje šapočki*). Jais dažniausiai buvo buvę kareiviai arba buvę partizanai, kurie kartu kovojo prieš dominuojančius vagis, o podraug ir prieš jiems pataikaujančią administraciją. Šios grupuotės veikė dar gerą dešimtmetį, nors ir dėta ryžtingų pastangų jas išformuoti. Viktoras Bulga-

kovas kalėjo Intoje, Vorkutos Tolimosios Šiaurės anglių kasybos lageryje, ir 1954–1955 m. žiemą savo akimis matė administracijos mėginimą „suskaldyti“ politinių kalinių grupuotę: į jų lagerį buvo atgabenta šešiasdešimt profesionalių nusikaltėlių. Vagys apsiginklavo ir pradėjo puldinėti politinius kalinius.

> Staiga jie iš kažkur gavo šaltųjų ginklų [peilių], to buvo galima tikėtis tokioje situacijoje... sužinojome, kad jie pavogė vieno pagyvenusio žmogaus pinigus ir daiktus. Paprašėme jų viską grąžinti, bet jie nebuvo įpratę grąžinti tai, ką pavogdavo. Tad apie antrą valandą nakties, vos pradėjus brėkšti, apsupome jų baraką iš visų pusių ir pradėjome puolimą. Ėmėme juos mušti ir mušėme tol, kol jie nebepakilo. Vienas iššoko pro langą... nubėgo į *vachtą* ir susmuko ant slenksčio. Bet kai atvyko sargybiniai, barake nieko nebebuvo... Vagis išgabeno iš zonos.[26]

Kitas kalinys prisimena panašų nutikimą Norilske:

> Į vieną *lagpunktą*, kur kalėjo vien politiniai kaliniai, atvežė partiją vagių, ir šie pamėgino įdiegti ten savo tvarką. Kaliniai – buvę Raudonosios armijos karininkai – sutaršė juos kaip šiltą vilną, nors neturėjo jokių ginklų. Klaikiai šaukdami vagys pasileido pas sargybinius ir pareigūnus melsti pagalbos.[27]

Pasikeitė net moterys. Politinės kalinės, pavargusios nuo užgauliojimų, grupei vagilių, negrąžinusių pavogtų pinigų, pareiškė: „Jus su visais skudurais išmesime už durų, galėsite šiąnakt miegoti lauke.“ Vagilės pinigus grąžino.[28]

Žinoma, ne visada vagys pralaimėdavo. Vienas Viatlage įvykęs kriminalinių ir politinių kalinių susirėmimas baigėsi devynių politinių kalinių mirtimi. Vagys pareikalavo iš kiekvieno kalinio dvidešimt penkių rublių duoklės ir paprasčiausiai užmušė tuos, kurie atsisakė mokėti.[29]

Tačiau vadovybė pastebėjo, kas vyksta. Jei politiniai kaliniai gali susivienyti kovai prieš vagis, jie gali susivienyti ir kovai prieš administraciją. 1948 m. GULAG’o vadovybė, baimindamasi kalinių maišto, įsakė „pavojingiausius“ politinius kalinius paskirti į naują ypatingųjų lagerių (*osobyje lageria*) grupę. Ypatingieji lageriai, skirti tiktai „šnipams, diversantams, teroristams, trockininkams, dešiniesiems, menševikams, eserams, anarchistams, nacionalistams, baltiesiems emigrantams ir kitų antisovietinių organizacijų nariams“, iš tiesų buvo savotiškas katorgos padalinys su daugeliu jai būdingų ypatumų, tokių kaip dryžuotos kalinių uniformos, numeriai ant kaktų, nugarų ir krūtinių, grotuoti langai ir naktimis rakinami barakai. Kaliniams leista palaikyti tik minimalius santykius su pasauliu, kartais jie galėdavo parašyti vos vieną ar

du laiškus per metus. Susirašinėti su kitais žmonėmis, ne artimiausiais šeimos nariais, buvo griežtai draudžiama. Nustatyta dešimties valandų darbo diena, kaliniams uždrausta dirbti ne fizinius darbus. Medicininė priežiūra minimali; ypatingųjų lagerių kompleksuose nebuvo invalidams skirtų lagerių.[30]

Ypatingieji lageriai, lygiai kaip ir katorgos *lagpunktai*, su kuriais šie netrukus praktiškai susiliejo, buvo įkurti tik paties atšiauriausio klimato regionuose, Intoje, Vorkutoje, Norilske ir Kolymoje (tai vis anglių kasybos lageriai netoli poliarinio rato ar net jame pačiame), taip pat Kazachijos dykumose ir niūriuose Mordvijos miškuose. Iš esmės tai buvo lageriai lageriuose, nes dauguma jų buvo įkurti jau egzistuojančiuose priverčiamojo darbo kompleksuose. Jie skyrėsi tik vienu bruožu. GULAG'o vadovai, apimti stebinamo poetinio įkvėpimo, pavadino šiuos lagerius vardais, susijusiais su kraštovaizdžiu, tokiais kaip Mineralas, Kalnas, Ąžuolas, Stepė, Pajūris, Upė, Ežeras, Smėlis, Pieva. Veikiausiai taip padaryta konspiracijos sumetimais – siekiant užmaskuoti lagerio paskirtį, juk lageryje Ąžuolas nebuvo nė vieno ąžuolo, o Pajūrio lageris tikrai buvo ne prie jūros. Žinoma, labai greitai pavadinimai buvo sutrumpinti, kaip sovietams įprasta, ir atsirado Gorlagas (Kalno lageris), Dubravlagas (Giraitės lageris), Steplagas (Stepės lageris) ir taip toliau. 1953 m. pradžioje dešimtyje ypatingųjų lagerių buvo kalinama 210 000 žmonių.[31]

Tačiau atskirti „pavojingiausi“ politiniai kaliniai netapo nuolankesni. Priešingai – ypatinguosiuose lageriuose politiniams kaliniams nereikėjo nuolatos kovoti su kriminaliniais, be to, kiti kaliniai jiems nebedarė drausminančios įtakos. Jų, paliktų vienų, pasipriešinimas sistemai tik augo: juk buvo ne 1937, o 1948 metai. Galiausiai jie ėmėsi ilgos, ryžtingos ir niekur nematytos kovos prieš lagerių vadovybę.

Vėl griežtėjant represinėms struktūroms, į jas pakliūdavo ne tik politiniai kaliniai. Dabar, kai pelnas tapo ypač svarbus, GULAG'o vadovai nutarė keisti savo požiūrį į profesionalius nusikaltėlius. Jų ištvirkimas, tinginystė ir grėsmingas elgesys su sargybiniais kenkė lagerių gamybos planams. Kadangi politinių kalinių jie nebekontroliavo, tai ir naudos iš jų buvo mažiau. Nors kriminaliniams nusikaltėliams niekada nebuvo jaučiamas toks priešiškumas, kaip politiniams, nors su jais lagerių sargybiniai niekada taip žiauriai nesielgė, vis dėlto pokario GULAG'o vadovybė nutarė padaryti galą kriminalinių kalinių valdžiai lageriuose ir visiems laikams išnaikinti *vagis pagal įstatymą*, atsisakančius dirbti.

Praktikoje GULAG'as kovojo su vagimis ir atvirais, ir slaptais būdais. Iš pradžių pavojingiausi ir ryžtingiausi nusikaltėliai buvo tiesiog atskirti nuo kitų kalinių, jiems paskirdavo ilgesnį laiką kalėti – dešimt, penkiolika, dvi-

dešimt metų.[32] 1948 m. žiemą GULAG'as pasiūlė sukurti griežto režimo *lagpunktus* kriminaliniams recidyvistams. Remiantis Maskvoje išleistomis instrukcijomis, juose dirbti galėjo tik ypač drausmingi ir „fiziškai sveikiausi" lagerių sargybiniai; *lagpunktai* buvo aptverti labai aukšta ir stipria tvora. Reikalavimai išdėstyti atskirose instrukcijose. GULAG'as įsakė tuojau pat sukurti dvidešimt septynis tokius lagerius, kuriuose galėtų kalėti daugiau negu 115 000 kalinių.[33]

Deja, apie kasdienį gyvenimą šiuose bausmės *lagpunktuose* ir net apie tai, ar jie visi galiausiai buvo įkurti, labai mažai žinoma: jų kaliniai, kurie atlikę bausmę išliko gyvi, dar rečiau pasakojo atsiminimus negu įprastuose lageriuose kalėję kriminaliniai kaliniai. Tačiau praktikoje daugelis lagerių turėjo tam tikras atskiras vietas sunkiems nusikaltėliams laikyti, ir Jevgenija Ginzburg, itin nevykusiai susiklosčius aplinkybėms, trumpam buvo atsidūrusi vienoje iš jų – tai buvo Izvestkovaja, bausmės *lagpunktas* Kolymoje. Ji buvo vienintelė politinė kalinė tarp kriminalinių.

Būdama Izvestkovajos *lagpunkte*, Ginzburg dienomis dirbdavo kalkių kasyklose ir neįstengdavo įvykdyti normos, dėl to išvis negaudavo jokio maisto. Kelis pirmus vakarus ji sėdėjo barako kampe „tiesi kaip kartis", nes ant gultų nebuvo vietos, ir žiūrėjo, kaip beveik nuogos moterys prikūrentoje troškioje patalpoje geria naminę. Vėliau viena moteriškė, serganti paskutinės stadijos sifiliu, pasislinkusi leido Ginzburg atsigulti greta, bet tai buvo menka paguoda. Ji vos neužduso nuo „viską užgožiančio dvoko", sklindančio nuo pūvančios moters nosies. *Lagpunkte* „Izvestkovaja, kaip pačiame tikriausiame pragare, ne tik diena nesiskyrė nuo nakties, bet ir nebuvo tarpinės temperatūros, kurioje bent kiek patogiau galėtum egzistuoti. Arba ledinis kalkių kasyklos šaltis, arba pragariškas prikaitintos lūšnos karštis".

Šiame lageryje Ginzburg tik per plauką neišprievartavo. Vieną naktį lagerio sargybiniai, kurie buvo „labai labai toli nuo savo viršininkų", įsibrovė į baraką ir ėmė pulti moteris. Kitą kartą vienas iš sargybinių netikėtai kyštelėjo jai kepalą duonos. Lagerio vadovai laukė inspektorių ir baiminosi, kad ji gali numirti. „Mūsų kareiviai, paveikti ilgos izoliacijos, apsirijimo, alkoholio ir nuolatinio tąsymosi su moterimis buvo visiškai pametę galvas ir nė patys nebesuvokė, už ką gali gauti per sprandą. Kad ir kaip ten būtų, mirties liudijimas, išduotas atvykus viršininkams, jiems tikrai nebūtų išėjęs į naudą."[34]

Bet ji iš ten ištrūko. Padedant draugams, Ginzburg pavyko pasiekti, kad būtų perkelta į kitą lagerį – jai padėjo ne kas kitas, o paties Sevvostlago viršininko namų darbininkė. Kitoms kalinėms ne taip pasisekė.

Griežtesnis režimas ir ilgesnis įkalinimas nebuvo vienintelis administracijos ginklas kovojant su kriminalinių nusikaltėlių viešpatavimu. Visose

Vidurio Europos šalyse didžiausia Sovietų Sąjungos, kaip okupacinės valstybės, stiprybė buvo jos gebėjimas papirkti vietos elitą, paversti jo narius kolaborantais, mielai sutinkančiais engti savo tautiečius. Lygiai tokie patys metodai buvo naudojami lageriuose kriminalinių nusikaltėlių elitui kontroliuoti. Principas buvo paprastas: tiems profesionaliems nusikaltėliams – *vagims pagal įstatymą*, – kurie sutikdavo atsisakyti „įstatymo" ir kolaboruoti su valdžia, buvo suteikiamos įvairios privilegijos ir ypatingos sąlygos. Sutikusieji su šiuo pasiūlymu galėjo tikėtis visiškos laisvės išnaudoti buvusius likimo draugus, net kankinti juos ir žudyti: lagerio sargybiniai užmerkdavo akis. Šiuos iš panagių korumpuotus lagerių kolaborantus kiti kaliniai praminė kalėmis (*sūkomis*), o smurtingos kovos, kildavusios tarp jų ir kitų profesionalių nusikaltėlių, garsėjo kaip „kalių ir vagių karai".

Vagių karai, kaip ir politinių kalinių kova už išlikimą, buvo vienas ryškiausių pokario lagerių gyvenimo elementų. Kriminalinių grupuočių konfliktų pasitaikydavo ir anksčiau, tačiau jie nebuvo nei tokie įnirtingi, nei taip aiškiai ir atvirai provokuojami: 1948 m. visoje lagerių sistemoje vienu metu pasipylė pavienių susirėmimų, tai neleidžia abejoti aktyviu vadovybės vaidmeniu juos organizuojant.[35] Labai daug atsiminimų autorių yra užfiksavę šios kovos fragmentų, nors daugelis rašiusiųjų patys šiuose mūšiuose nedalyvavo. Tik pasibaisėję stebėjo kaip liudytojai, o kartais – net kaip aukos. „Vagys ir kalės kovėsi žūtbūtinai", – rašė Anatolijus Žigulinas.

> Vagys, atsidūrę kalių *lagpunkte* (jei tik jiems nepavykdavo pasislėpti bausmės barake), dažniausiai susidurdavo su dilema: mirti arba tapti kalėmis. Lygiai tas pats atsitikdavo, kai į *lagpunktą* atvykdavo didelė grupė vagių: pasikeitus galių pusiausvyrai, kalės pasislėpdavo bausmės barake... pasikeitus režimui, dažniausiai galėjai tikėtis, kad bus pralietas kraujas.[36]

Vienas vagis kaliniui kartą pasakė, kad kalės „jau yra lavonai, nuteisti mūsų, visų likusių, ir koks nors *blatnojus* [vagis pagal įstatymą] juos būtinai nudės pirmai progai pasitaikius".[37] Kitas savo akimis matė, kuo baigėsi vienas toks mūšis:

> Po pusantros valandos mūsų grupės vagis parnešė atgal ir nusviedė ant žemės. Jų nebegalėjai atpažinti. Suplėšė ir nurengė visus geresnius jų drabužius. Mainais pakišo suplyšusius lagerio švarkus, vietoj batų – autus. Visi buvo sudaužyti kaip gyvuliai, daugelis neteko dantų. Vienas vagis nebegalėjo pakelti rankos: ją sulaužė geležiniu vamzdžiu.[38]

Leonidas Sitko kartą matė, kaip prasidėjo itin nuožmus mūšis:

Sargybinis bėgo koridoriumi šaukdamas: „Karas! Karas!“ Tai išgirdę visi vagys, jų buvo mažiau negu kalių, nubėgo į lagerio bausmės izoliatorių slėptis. Kalės nusekė jiems iš paskos ir kelis nužudė. Kitiems padėjo pasislėpti sargybiniai, nes nenorėjo, kad visus išžudytų. Kitą dieną juos slapta išgabeno iš lagerio.[39]

Kartais į mūšius būdavo įtraukiami ir nekriminaliniai kaliniai, ypač tada, kai lagerių vadovai suteikdavo kalėms neribotą valdžią. Nors „neverta romantiškai vaizduoti vagių ir jų įstatymų – jie patys tai daro ir savo gyvenime, ir folklore“, Žigulinas toliau rašo:

Kalės kalėjimuose ir lageriuose iš tiesų siaubingai elgėsi su paprastais kaliniais. Jie ištikimai tarnavo kalėjimų viršininkams, dirbo darbų vykdytojais, komendantais, brigadininkais. Su eiliniais darbininkais elgėsi kaip žvėrys, atimdavo iš jų viską, ką šie turėdavo, nuplėšdavo drabužius iki paskutinio siūlelio. Kalės buvo ne tik skundikai: jie, paliepus lagerių viršininkams, nužudydavo ką reikia. Kalinių, gyvenančių kalių valdomuose lageriuose, gyvenimas iš tiesų buvo labai sunkus.

Tačiau jau buvo pokario metai, ir politiniai kaliniai nebebuvo visai beginkliai tokios prievartos akivaizdoje. Žigulino lageryje grupė buvusių Raudonosios armijos kareivių iš pradžių įstengė sumušti lageryje labiausiai nekenčiamo kalių lyderio svitą, o paskui nužudė ir patį lyderį, pririšę jį prie medienos smulkinimo staklių. Kai kiti *sūkos* užsirakino barakuose, politiniai kaliniai nusiuntė jiems žinią: nukirsdinkite lyderio pagalbininką, pro langą parodykite mums jo galvą, ir mes visus kitus paliksime gyvus. Jie taip ir padarė. „Žinoma, sava gyvybė jiems buvo brangesnė už lyderio galvą.“[40]

Atviri karo veiksmai tapo tokie nuožmūs, kad nuo jų galiausiai pavargo net lagerių vadovai. 1954 m. MVD pasiūlė lagerių viršininkams numatyti „atskirus lagerius, kuriuose būtų kalinami tam tikro tipo recidyvistai“ ir užtikrinti kalinių, kuriems kelia grėsmę kiti kaliniai, „atskirą įkalinimą“. Vienintelis būdas išvengti gausaus kraujo praliejimo buvo „izoliuoti vieną nuo kitos priešiškas grupuotes“. Karas buvo pradėtas dėl to, kad valdžia panoro suvaldyti vagis, o baigtas todėl, kad valdžia neįstengė kontroliuoti priešiškų įsisiautėjusiųjų veiksmų.[41]

Šeštojo dešimtmečio pradžioje gulago šeimininkų padėtis tapo paradoksali. Jie norėjo palaužti kriminalinius recidyvistus, kad būtų galima padidinti gamybą ir užtikrinti sklandų lagerio įmonių darbą. Norėjo izoliuoti

kontrrevoliucionierius, kad šie neužkrėstų kitų kalinių savo pavojingomis idėjomis. Tačiau sugriežtinę represijas patys apsunkino sau užduotį. Dėl politinių kalinių maištų ir kriminalinių kalinių karų ši krizė tapo dar gilesnė: galiausiai valdžia aiškiai pamatė, kad lageriai reikalauja didžiulių išlaidų, yra korumpuoti, o svarbiausia – ekonomiškai nepelningi.

Tiksliau pasakius, aiškiai pamatė visi, išskyrus Staliną. Stalino manijai rengti represijas taip tobulai prilygo jo aistra vergų darbu varomai ekonomikai, kad amžininkams buvo sunku pasakyti, ar jis reikalavo suimti daugiau žmonių, kad galėtų pastatyti daugiau lagerių, ar statė daugiau lagerių, kad galėtų į juos sukišti visus suimtuosius.[42] Visą penktąjį dešimtmetį Stalinas reikalavo suteikti MVD vis daugiau ekonominių galių – galiausiai jų buvo suteikta tiek, kad 1952-aisiais, likus metams iki Stalino mirties, MVD kontroliavo 9 proc. Rusijos kapitalinių įdėjimų, daugiau už bet kurią kitą ministeriją. 1951–1955 m. penkmečio plane buvo numatyta šias investicijas padidinti daugiau negu du kartus.[43]

Ir vėl Stalinas pradėjo kelis stulbinamus, dėmesį traukiančius GULAG'o statybų projektus, panašius į tuos, kuriuos jis taip rėmė ketvirtąjį dešimtmetį. Asmeniškai reikalaujant Stalinui, MVD pastatė naują asbesto gamyklą. Šiam projektui reikėjo labai aukšto lygio technologijų, o būtent jų gulage niekada ir nebuvo. Stalinas asmeniškai siekė, kad poliarinėje tundroje būtų nutiestas dar vienas geležinkelis: nuo Salechardo iki Igarkos – šis projektas buvo pramintas Mirties keliu.[44] Penktojo dešimtmečio pabaigoje buvo iškasti Volgos–Dono, Volgos–Baltijos jūros ir Didysis Turkmėnijos kanalai, pastatytos Stalingrado ir Kuibyševo hidroelektrinės, pastaroji – didžiausia pasaulyje. 1950 m. MVD pradėjo statyti tunelį ir geležinkelio atšaką į Sachalino salą, šiam projektui prireikė daug dešimčių tūkstančių kalinių.[45]

Tačiau nebebuvo Gorkio, kuris apdainuotų naująsias Stalino statybas. Priešingai – naujuosius projektus daugelis laikė perdėtai didingais ir netaupiais. Nors Stalinui gyvam esant niekas atvirai dėl jų neprieštaravo, keli projektai, tarp jų Mirties kelias ir tunelis į Sachaliną, buvo nutraukti vos praėjus kelioms dienoms po vado mirties. GULAG'o archyvuose išlikę dokumentai aiškiai rodo, kad visi gerai suprato, kokie beprasmiai šie žmogaus galimybių išbandymai. 1951 m. atliktas patikrinimas parodė, kad 86 kilometrų ilgio geležinkelio atšaka Tolimojoje Šiaurėje, nutiesta už didžiulius pinigus ir kainavusi daugybės kalinių gyvybių, nenaudojama jau trejus metus. Dar 370 kilometrų taip pat brangiai kainavęs geležinkelio ruožas nenaudojamas mažiausiai aštuoniolika mėnesių.[46]

1953 m. Centro komiteto nurodymu atliktas patikrinimas parodė, kad lagerių išlaikymo išlaidos toli pranoksta bet kokias kalinių darbo duodamas pajamas. 1952 m. valstybė gulagui suteikė 2,3 milijardo rublių paramą: tai

daugiau negu 16 proc. visų šalies biudžeto išlaidų.[47] Vienas rusų istorikas pastebėjo, kad MVD pranešimai Stalinui apie lagerių plėtrą dažnai pradedami sakiniu: „Atsižvelgiant į jūsų pageidavimą..." Juo tarsi subtiliai pabrėžiama, kad vykdytojas tam nepritaria.[48]

GULAG'o vadovybė Maskvoje puikiai suvokė, kad lageriuose taip pat plinta nepasitenkinimas ir neramumai. 1951 m. masiniai politinių ir kriminalinių kalinių atsisakymai dirbti pasiekė kritinį lygį: MVD paskaičiavo, kad tais metais dėl streikų ir protestų buvo prarasta daugiau negu milijonas darbadienių. 1952 m. šis skaičius išaugo dvigubai. Remiantis paties GULAG'o pateiktais statistikos duomenimis, 1952 m. 32 proc. kalinių neįvykdė jiems numatytų išdirbio normų.[49] Didesnio masto streikų ir protesto veiksmų 1950–1952 m. sąrašas, sudarytas pačių lagerio vadovų, yra stebėtinai ilgas. Be kitų, 1949–1950 m. žiemą įvyko ginkluotas sukilimas Kolymoje; 1951 m. kovo mėn. ginkluotas pabėgimas iš Kraslago; 1951 m. masiniai bado streikai Uchtižemlage ir Ekibastuzlage Karagandoje; 1952 m. streikas Ozerlage.[50]

Padėtis taip pablogėjo, kad 1952 m. Norilsko lagerio viršininkas parašė laišką generolui Ivanui Dolgichui, tuometiniam gulago vyriausiajam vadui, ir jame išvardijo priemones, kurių reikėtų imtis, kad būtų užkirstas kelias sukilimui. Jis siūlė atsisakyti didelių gamybos zonų, nes jose neįmanoma tinkamai prižiūrėti kalinių, padvigubinti sargybinių skaičių (nors sutiko, kad tai gali būti sunkiai įvykdoma) ir laikyti atskirai tarpusavyje kovojančias kalinių grupuotes. „Tai irgi gali būti sunku, – rašė jis, – turint galvoje, kiek daug kalinių priklauso vienai ar kitai konkuruojančiai grupuotei, būtų gerai, jei galėtume tiesiog izoliuoti jų lyderius." Dar jis siūlo gamybos zonose atskirti kalinius nuo laisvųjų darbininkų, o galiausiai priduria, kad naudingiausia būtų paleisti į laisvę 15 000 kalinių, nes jie daug daugiau naudos duotų dirbdami kaip laisvieji darbininkai. Neverta nė sakyti, kad šis pasiūlymas automatiškai leidžia suabejoti bet kokia priverčiamojo darbo logika.[51]

Jam pritarė ir kai kurie aukštesni sovietų valdžios hierarchijos atstovai. „Dabar mums reikia aukščiausios klasės technologijų", – sutiko Kruglovas, tuometinis MVD viršininkas; aišku, gulage naudojamos prieštvaninės technologijos neatitiko keliamų reikalavimų. Centro komiteto posėdis, kuris įvyko 1949 m. rugpjūčio 25 d., buvo skirtas išsilavinusio kalinio, pavadinto Ždanovo pavarde, laiškui svarstyti. „Didžiausias lagerių sistemos trūkumas yra tas, kad ji kliaujasi priverčiamuoju darbu, – rašė Ždanovas. – Tikrasis kalinių darbo našumas yra labai žemas. Dirbant kitomis sąlygomis, perpus mažesnis kiekis darbininkų galėtų atlikti dvigubai didesnės apimties darbus, negu dabar atlieka kaliniai."[52]

Atsižvelgdamas į šį laišką, Kruglovas pažadėjo padidinti kalinių darbo našumą – grąžino atlyginimus už darbą geriausiai dirbantiems kaliniams ir

vėl įvedė sistemą, leidžiančią už gerą darbą trumpinti bausmės laiką. Atrodo, niekas jam nepriminė, kad abi šios „paskatinimo" formos panaikintos ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje (antrąją iš jų panaikino pats Stalinas) būtent dėl to, kad jos neva mažino lagerių sistemos pelningumą.

Ir tai nebuvo labai svarbu, nes įvestos permainos beveik nieko nepakeitė. Tik itin nedidelė dalis kaliniams skirtų pinigų iš tiesų juos pasiekdavo: po Stalino mirties atlikus tyrimą paaiškėjo, kad GULAG'as ir kitos institucijos neteisėtai konfiskavo iš kalinių asmeninių sąskaitų 126 milijonus rublių.[53] O ta smulkmė, kuri galiausiai atitekdavo kaliniams, veikiausiai davė daugiau žalos negu naudos. Daugelyje lagerių kriminaliniai autoritetai buvo įkūrę rinkliavos ir reketo sistemas, pagal kurias versdavo žemesnių hierarchijos sluoksnių kalinius mokėti už tai, kad nebūtų sumušti ar nužudyti. Be to, tapo įmanoma už pinigus „nusipirkti" lengvesnius patikimųjų darbus.[54] Politinių kalinių lageriuose kaliniai už gautus atlyginimus papirkdavo sargybinius. Su pinigais į lagerius atkeliavo ir degtinė, o vėliau – narkotikai.[55]

Pažadas už gerą darbą sutrumpinti bausmės laiką galbūt padėjo šiek tiek pakelti darbininkų entuziazmą. MVD tikrai labai aktyviai palaikė šią politiką, o 1952 m. net pasiūlė daug stambiausių Šiaurės įmonių – Vorkutos anglių kasyklų, Intos anglių kasyklų ir Uchtinsko naftos perdirbimo įmonės – kalinių paleisti į laisvę ir įdarbinti laisvaisiais darbininkais. Atrodo, net MVD įmonių vadovams buvo lengviau dirbti su laisvaisiais darbininkais negu su kaliniais.[56]

Lagerių ekonomika kėlė tiek daug rūpesčių, kad 1950 m. rudenį Berija įsakė Kruglovui atlikti gulago apžiūrą ir išaiškinti tiesą. Vėliau pateiktoje Kruglovo ataskaitoje tvirtinama, kad kalinių, „įdarbintų" MVD, darbo našumas nenusileidžia paprastų darbininkų darbo našumui. Tačiau jis sutiko, kad išlaidos kaliniams išlaikyti (maistas, drabužiai, barakai ir ypač – vis gausėjančių sargybinių išlaikymas) gerokai viršija išlaidas laisvųjų darbininkų atlyginimams.[57]

Kitais žodžiais tariant, lageriai buvo nuostolingi, ir dabar tai žinojo daugelis. Ir vis dėlto niekas, net pats Berija, nesiėmė jokių veiksmų, kol buvo gyvas Stalinas; veikiausiai čia nėra ko stebėtis. Bet kuriam Stalino asmeninės svitos nariui 1950–1952 metai galėjo atrodyti kaip ypač netinkamas laikas pasakyti diktatoriui, kad jo mėgstamiausi projektai prilygsta ekonomikos katastrofai. Stalinas buvo pasiligojęs ir prie mirties, ir amžius jo nesušvelnino. Priešingai, vado paranoja tik stiprėjo: dabar jis buvo linkęs visur įžiūrėti sąmokslininkus ir šnipus. 1951 m. birželio mėnesį jis netikėtai liepė suimti Abakumovą, sovietų kontržvalgybos vadą. Tų pačių metų rudenį jis asmeniškai padiktavo Centro komitetui rezoliuciją, kurioje minimas „megrelų nacionalistų sąmokslas". Megrelai – tautinė Gruzijos gyventojų grupė,

kurios žymiausias atstovas buvo ne kas kitas, o pats Berija. Visus 1952 metus Gruzijos komunistų elitą krėtė suėmimų, atleidimų iš pareigų ir mirties nuosprendžių bangos, kurios palietė daug artimiausių Berijos bendradarbių ir globotinių. Beveik neabejotina, kad pagrindiniu šių valymų taikiniu Stalinas galiausiai matė Beriją.[58]

Tačiau Berija nebūtų tapęs vienintele Stalino beprotybės galutinio priepuolio auka. 1952 m. Stalinas pradėjo persekioti dar vieną tautinę grupę. 1952 m. lapkričio mėnesį Čekijos komunistų partija, tapusi Čekoslovakijos valdančiąja partija, surengė keturiolikos savo vadovų teismą; vienuolika iš jų buvo žydai, apkaltinti kaip „sionizmo avantiūristai". Po mėnesio Stalinas partijos susirinkime pasakė, kad „visi žydai yra nacionalistai ir Amerikos žvalgybos agentai". Vėliau, 1953 m. sausio 13 d., komunistų partijos laikraštyje *Pravda* buvo atskleistas „gydytojų sąmokslas". „Teroristinė gydytojų grupuotė, – rašoma tekste, – išsikėlė tikslą sutrumpinti aktyvių Sovietų Sąjungos valstybės vadovų gyvenimo trukmę, sabotuodami jų gydymą." Šeši iš devynių „gydytojų teroristų" buvo žydai. Visi jie pasmerkti už neva palaikomus ryšius su žydų antifašistų komitetu, kurio karo metų vadovai – garsūs žydų intelektualai ir rašytojai – vos prieš keletą mėnesių buvo nuteisti už „kosmopolitizmo kurstymą".[59]

„Gydytojų sąmokslas" dvelkia gilia ir tragiška ironija. Vos prieš dešimt metų Hitleris išžudė šimtus tūkstančių sovietų žydų, kurie gyveno šalies vakarinėje dalyje. Dar šimtai tūkstančių persekiojami nacių perbėgo iš Lenkijos į Sovietų Sąjungą ieškodami prieglobsčio. Ir paskutiniais savo gyvenimo metais Stalinas suplanavo dar daugybę parodomųjų teismo procesų, dar vieną masinių mirties bausmių ir deportacijų bangą. Gali būti, kad jis planavo galiausiai visus Sovietų Sąjungos didžiuosiuose miestuose gyvenančius žydus ištremti į Vidurinę Aziją ir Sibirą.[60]

Šalyje vėl pasklido baimė ir paranoja. Išsigandę žydų intelektualai pasirašė peticiją, smerkiančią gydytojus. Suimti dar keli šimtai žydų gydytojų. Kiti žydai neteko darbo, kai šalyje pasklido kartėlio kupinas antisemitizmas. Olga Adamova-Šliozberg, gyvendama tremtyje toli Karagandoje, išgirdo vietos moteris kalbantis apie siuntinius, kuriuos į paštą atsiuntę žydiškomis pavardėmis pasirašę siuntėjai. Šiuose siuntiniuose neva rasta vatos gumuliukų, pilnų vidurių šiltine užkrėstų utėlių.[61] Kargopollage, lageryje į šiaurę nuo Archangelsko, Isakas Filštinskis irgi išgirdo gandus apie tai, kad žydų tautybės kaliniai bus išsiųsti į specialius Tolimosios Šiaurės lagerius.[62]

Ir štai tada, kai jau ėmė atrodyti, kad dėl „gydytojų sąmokslo" į tremtį ir lagerius atvyks dešimtys tūkstančių naujų kalinių, kai Berijos ir jo pakalikų kaklus ėmė veržti kartuvių virvė, kai gulagą ištiko, atrodo, neįveikiama ekonomikos krizė, mirė Stalinas.

23 skyrius

Stalino mirtis

Paskutiniąsias dvylika valandų jam labai trūko deguonies. Veidas ir lūpos pajuodo, nes jis palengva duso. Agonija buvo baisi. Jis tiesiogine prasme uždusо mūsų akivaizdoje. Atrodo, paskutinę akimirką atmerkė akis ir apžvelgė visus, buvusius kambaryje. Tai buvo klaikus žvilgsnis, kupinas beprotybės, o gal pykčio, ir mirties baimės...

Stalino duktė Svetlana pasakoja apie tėvo mirtį[1]

Ketvirtąjį dešimtmetį dauguma sovietų kalinių dar tikėjo, kad gulagas – tai didžiulė klaida, milžiniškas nesusipratimas, kažkaip paslėptas nuo geraširdiško draugo Stalino žvilgsnio, tačiau atėjus šeštajam dešimtmečiui tokių iliuzijų nebeturėjo beveik niekas. Jų požiūris, kaip prisimena vienas lagerio gydytojas, buvo paprastas: „dauguma žinojo ir suprato, kas jis per vienas. Suprato, kad jis tironas, kad visą didelę šalį laiko prispaudęs piršto galu, ir kad kiekvieno kalinio likimas kaip nors susijęs su paties Stalino likimu".[2]

Keletą paskutinių Stalino gyvenimo metų politiniai kaliniai laukė ir tikėjosi jo mirties, nuolatos apie ją kalbėjosi, nors ir paslapčia, nenorėdami patraukti informatorių dėmesio. Žmonės, būdavo, atsidus ir pasakys: „Ak, gruzinai juk ilgaamžiai." Ir taip išsiduodavo trokštą Stalino mirties, bet negalėjo būti apkaltinti valstybės išdavimu. Net kai Stalinas susirgo, visi tebesielgė atsargiai. Maja Uljanovskaja išgirdo žinią apie jo ligą, kaip paaiškėjo – paskutinę, iš moters, kurią žinojo esant skundikę. Todėl reagavo atsargiai: „Ir kas? Kiekvienam pasitaiko susirgti. Jo gydytojai geri, išgydys."[3]

Kai 1953 m. kovo 5 d. apie Stalino mirtį buvo pranešta oficialiai, kai kas ir toliau laikėsi atsargiai. Mordvijoje politiniai kaliniai stropiai slėpė susijaudinimą, nes bijojo užsidirbti papildomą bausmę.[4] Kolymoje moterys „graudžiai apraudojo velionį".[5] Vorkutos *lagpunkte* Pavelas Negretovas garsiai skaitomą pranešimą apie Stalino mirtį išgirdo lagerio valgykloje. Nei lagerio viršininkas, perskaitęs pranešimą apie mirtį, nei kaliniai neištarė nė žodžio. „Žinia buvo sutikta kapų tyla. Niekas nepratarė nė žodžio."[6]

Norilsko *lagpunkte* kaliniai išsirikiavo kieme ir iškilmingai išklausė žinią apie „didžio sovietų liaudies ir visų laisvųjų žmonių vado" mirtį. Stojo ilga

tyla. Galiausiai ranką pakėlė vienas kalinys: „Pilieti viršininke, žmona man atsiuntė pinigų, jie mano sąskaitoje. Čia man jų nereikia, aš norėčiau už juos nusiųsti gėlių mylimam vadui. Ar galima?“[7]

Tačiau kiti džiaugėsi atvirai. Steplage žinia buvo sutikta garsiais krykštavimais ir džiaugsmo šūksniais. Viatlage kaliniai mėtė į orą kepures ir šaukė: „*Ura!*“[8] Magadano gatvėje vienas kalinys pasveikino kitą: „Linkiu jums kuo didžiausio džiaugsmo šią prisikėlimo dieną!“[9] Jį ne vienintelį apėmė religiniai jausmai. „Truputį pašalo, buvo labai labai tylu. Netrukus dangus pradės mėlynuoti. Jurijus Nikolajevičius iškėlė rankas ir karštai sušuko: „Tegu gieda gaidžiai už šventąją Rusią! Netrukus šventojoje Rusioje išauš diena!“[10]

Dauguma kalinių ir tremtinių, nesvarbu, ką jie tą dieną jautė ir ar drįso parodyti savo jausmus, tuojau pat patikėjo, kad viskas netrukus pasikeis. Olga Adamova-Šliozberg tuo metu gyveno tremtyje Karagandoje, išgirdusi žinią suvirpėjo iš džiaugsmo ir delnais užsidengė veidą, kad įtarios bendradarbės nepamatytų ją apėmusio džiaugsmo. „Dabar arba niekada. Viskas turi pasikeisti. Dabar arba niekada.“[11]

Kitame Vorkutos *lagpunkte* Bernhardas Roederis išgirdo žinią per radiją kaip tik vilkdamasis šachtininko drabužius.

> Žybtelėjo slapti žvilgsniai, pergalingai suliepsnojo neapykanta, vogčiomis pašnabždėti žodžiai, jaudulio kupini judesiai – ir netrukus kambarys buvo tuščias. Visi išskubėjo pranešti gerosios žinios... Tą dieną Vorkutoje niekas nedirbo. Žmonės stoviniavo būreliais susijaudinę, šnekučiuodamiesi... girdėjome, kaip sargybiniai bokšteliuose nervingai skambina vieni kitiems, ir netrukus užriaumojo pirmieji girti balsai.[12]

Lagerių administracijos darbuotojai buvo visiškai sutrikę. Olga Vasilejeva tuo metu dirbo GULAG’o centriniame štabe Maskvoje, ji atsimena, kaip verkė visų akivaizdoje: „Aš verkiau, verkė beveik visi: moterys, vyrai – verkė nesislėpdami.“[13] GULAG’o darbuotojai, lygiai kaip ir milijonai jų tėvynainių, verkė ne tik gedėdami mirusio savo vado, bet ir iš baimės dėl savęs, dėl savo karjeros. Pats Chruščiovas vėliau rašė: „Aš verkiau ne tik Stalino. Be galo nerimavau dėl šalies ateities. Jutau, kad Berija pradės visus valdyti, kad tai gali tapti galo pradžia.“[14]

„Galu“ jis, žinoma, vadina savo paties galą: be abejo, Stalino mirtis pareikalaus naujų kruvinų aukų. Bijodami to paties, daug įtakingų GULAG’o asmenų patyrė infarktą, kitiems smarkiai pakilo spaudimas, krėtė karštligė, dar kiti sunkiai susirgo gripu. Ištikti nelaimės, emociškai visai sutrikę, jie iš tiesų susirgo. Tiesiogine prasme – susirgo iš baimės.[15]

Kalėjimų sargai buvo sutrikę, tačiau ir patys naujieji Kremliaus šeimininkai negalėjo aiškiai pasakyti, kokia ateitis visų laukia. Kaip ir bijojo Chruščiovas, Berija vos sugebėjo suvaldyti džiaugsmą, kai pamatė Stalino lavoną, iš tiesų jis paėmė valdžią ir ėmė stulbinamu greičiu įvedinėti permainas. Kovo 6 d., dar prieš Stalino laidotuves, Berija paskelbia, kad saugumo sistema pertvarkoma. Jis įsako jos vadovams perduoti gulagą valdyti Teisingumo ministerijai, o MVD jurisdikcijai palikti tik ypatinguosius lagerius politiniams kaliniams. Daugumą gulago įmonių – miškų pramonės, kalnakasybos ar gamybos – jis perduoda kitoms ministerijoms.[16] Kovo 12 d. Berija nutraukia daugiau negu dvi dešimtis svarbiausių GULAG'o projektų, nes jie „neatitinka nacionalinės ekonomikos poreikių". Sustojo Didžiojo Turkmėnijos kanalo, Volgos–Uralo kanalo, Volgos–Baltijos kanalo, užtvankos Dono žemupyje, uosto Donecke ir tunelio į Sachaliną statybos. Mirties kelio, geležinkelio Salechardas–Igarka, tiesimas taip pat buvo nutrauktas visiems laikams.[17]

Po dviejų savaičių Berija parašė pranešimą Centro komiteto prezidiumui, kuriame stulbinamai aiškiai nušvietė darbo lagerių padėtį. Jis pranešė, kad lageriuose iš viso yra 2 526 402 kaliniai, iš kurių tik 221 435 galima vadinti „pavojingais valstybiniais nusikaltėliais", ir įrodinėjo būtinybę išleisti į laisvę daugelį kalinių:

> Iš visų kalinių 438 788 yra moterys; iš jų 6 286 nėščios, o 35 505 turi mažesnius negu dvejų metų amžiaus vaikus. Dauguma moterų turi mažesnių negu dešimties metų amžiaus vaikų, kuriuos augina giminės arba jie auga vaikų namuose.
> 238 000 kalinių yra vyresnio amžiaus – tai vyrai ir moterys, kuriems jau daugiau kaip penkiasdešimt metų, o 31 181 kalinys yra nepilnamečiai, nesulaukę aštuoniolikos metų, daugiausia nuteisti už smulkias vagystes ir chuliganizmą.
> Apie 198 000 kalinių, esančių lageriuose, serga sunkiomis, nepagydomomis ligomis ir visiškai nepajėgia dirbti.
> Gerai žinoma, kad kaliniai lageriuose... palieka savo gimines ir artimuosius labai sunkiose situacijose, dažnai suardomos šeimos, o neigiamos pasekmės lieka visam gyvenimui.[18]

Remdamasis šiais humaniškais argumentais, Berija pareikalavo paskelbti amnestiją visiems kaliniams, kurių bausmės laikas penkeri ir mažiau metų, visoms nėščioms moterims, visoms moterims, turinčioms mažų vaikų ir visiems aštuoniolikos nesulaukusiems jaunuoliams, iš viso – milijonui žmonių. Amnestija buvo paskelbta kovo 27 dieną. Kalinius tuojau pat pradėjo leisti į laisvę.[19]

Po savaitės, balandžio 4 d., Berija nutraukė „gydytojų sąmokslo“ tyrimą. Tai buvo pirmoji permaina, pastebima plačiajai visuomenei. Žinią apie tai irgi paskelbė *Pravda*: „Asmenys, kaltinami netinkamai atlikę tyrimą, yra suimti ir patraukti baudžiamojon atsakomybėn.“[20]

Išvados buvo aiškios: stalinistinis teisingumas turėjo trūkumų. Slapčia Berija įvykdė dar daugiau permainų. Jis uždraudė visiems saugumo darbuotojams naudoti fizinę prievartą prieš tardomuosius, kitaip tariant – padarė galą kankinimams.[21] Jis pamėgino liberalizuoti Vakarų Ukrainoje, Baltijos valstybėse, net Rytų Vokietijoje vykdomą politiką, atšaukdamas sovietizaciją ir rusifikaciją, kurią – bent jau Ukrainoje – buvo pradėjęs pats Nikita Chruščiovas.[22] Birželio 16 d. jis išklojo ant stalo visas gulago kortas, atvirai paskelbdamas savo ketinimą „likviduoti prievartinio darbo sistemą, nes ji ekonomiškai neefektyvi ir neperspektyvi“.[23]

Iki šių dienų motyvai, paskatinę Beriją pradėti šias sparčias permainas, yra mįslė. Kai kas mėgino Beriją vaizduoti kaip slaptą liberalą, slegiamą stalinizmo sistemos ir trokštantį reformų. Partijos bendradarbiai spėja, kad jis siekė suteikti daugiau valdžios saugumui, atimdamas ją iš komunistų partijos: nuo MVD pečių numesti nepatogią, brangiai kainuojančią lagerių naštą buvo tiesiog būdas sustiprinti instituciją. Gali būti, kad Berija siekė visuomenės ir daugelio buvusių saugumo agentų, dabar galėsiančių grįžti iš atokių lagerių, akyse įgyti populiarumo. Penktojo dešimtmečio pabaigoje jis įvedė paprotį priimti į darbą šiuos buvusius kalinius ir taip užsitikrino jų lojalumą. Tačiau įtikinamiausiai Berijos elgesį paaiškina faktas, kad jis buvo ypač gerai informuotas: Berija tikriausiai geriau už bet kurį kitą SSRS gyventoją žinojo, kokie nenaudingi ekonomikai yra lageriai ir kokie nekalti daugelis jų kalinių. Juk jis asmeniškai beveik dešimt metų prižiūrėjo pirmuosius ir suiminėjo antruosius.[24]

Kad ir kokie buvo Berijos motyvai, jis pasielgė skubotai. Jo reformos sutrikdė ir išgąsdino kolegas. Chruščiovas, kurį Berija nepakankamai įvertino, pasijuto labiausiai sukrėstas – gal dėl to, kad jis padėjo rengti „gydytojų sąmokslo“ tyrimą, gal dėl savo aiškaus palankumo Ukrainai. Gali būti, kad Chruščiovas bijojo anksčiau ar vėliau atsidurti Berijos priešų sąraše. Pamažėliais, pasinaudodamas gandais ir apkalbomis, jis nuteikė prieš Beriją kitus partijos vadovus. Birželio pabaigoje visi jau buvo Chruščiovo pusėje. Per partijos susirinkimą jis apsupo pastatą lojaliais kariuomenės daliniais. Staigmena pavyko. Sukrėstas, kitados buvęs antru galingiausiu SSRS žmogumi, mikčiojo ir sunkiai pratarė žodį, jis buvo suimtas ir pasodintas į kalėjimą.

Kalėjime Berija praleido kelis dar likusius savo gyvenimo mėnesius. Jis, kaip anksčiau Jagoda ir Ježovas, visą laiką rašė laiškus, maldavo malonės. Jo teismo procesas vyko gruodžio mėnesį. Nežinia, ar Berijai mirties

bausmė įvykdyta tada, ar kiek anksčiau, bet 1953 m. pabaigoje jis jau buvo negyvas.[25]

Sovietų Sąjungos vadovai atšaukė kai kurias Berijos pasiūlytas permainas taip pat greitai, kaip jos buvo įvestos. Tačiau nei Chruščiovas, nei kuris kitas šalies vadovas neatgaivino didžiųjų GULAG'o statybų projektų. Nebuvo atšaukta ir Berijos paskelbta amnestija. Kaliniai ir toliau buvo paleidžiami į laisvę – tai įrodo, kad ne vienas Berija, kad ir kokią nešlovę dabar jis būtų užsitraukęs, abejojo gulago ekonominiu efektyvumu. Naujoji sovietų vadovybė puikiausiai žinojo ir tai, kad lageriai žlugdo šalies ekonomiką, ir tai, kad milijonai juose uždarytų kalinių yra niekuo nekalti. Laikas negailestingai ėjo: artinosi gulago eros pabaiga.

Gulago administratoriai ir sargybiniai, veikiausiai įsiklausę į gandus, sklindančius iš Maskvos, prisitaikė prie naujos padėties. Pamažu įveikę baimę ir ligas, sargybiniai pasikeitė kone pernakt ir niekam dar nespėjus paliepti įvedė daug laisvesnį režimą. Vienas iš Kolymos lagpunkto, kuriame kalėjo Alexanderis Dolgunas, viršininkų vos tik atsklidus kalboms apie Stalino ligą, dar oficialiai nepaskelbus diktatoriaus mirties, pradėjo su kaliniais sveikintis, paduodamas jiems ranką ir kreipdamasis „drauge“.[26] „Lagerio režimas sušvelnėjo, tapo žmoniškesnis“, – prisimena vienas kalinys.[27] Kitas prasitarė kiek kitaip: „Sargybiniai neberodė tokio patriotizmo, kaip tada, kai Stalinas dar buvo gyvas.“[28] Kalinių, atsisakiusių dirbti itin sunkius, nemalonius ar nesąžiningai paskirtus darbus, niekas nebebaudė. Nebaudė ir kalinių, atsisakiusių dirbti sekmadieniais.[29] Kilo spontaniškų protestų, tačiau už juos nubaustų irgi nebuvo. Barbara Armonas prisimena:

> Ši amnestija kažkaip iš pagrindų pakeitė lageryje drausmę... Vieną dieną parėjome iš laukų per lietų, buvome kiaurai peršlapusios. Administracija pasiuntė mus į pirtį neleidusi pirma užeiti į kambarius. Mums tai nepatiko, nes norėjome šlapius drabužius pasikeisti sausais. Ilga kalinių eilė pradėjo protestuoti, rėkauti, šūkauti užgauliojimus, vadinti administratorius „čekistais“ ir „fašistais“. Po gerą valandą trukusios tylios kovos administracija pasidavė, ir mes nuėjome į savo kambarius pasiimti sausų drabužių.[30]

Permainos buvo juntamos ir kalėjimuose. Kelis mėnesius po Stalino mirties Susana Pečiora buvo kalinama vienutėje ir antrą kartą tardoma: ją, kaip „žydę kontrrevoliucionierę“, iškvietė iš lagerio į Maskvą dėl „gydytojų sąmokslo“. Staiga, visai netikėtai, tardymas liovėsi. Tardytojas ją išsikvietė. „Suprask, aš nepadariau tau nieko blogo, niekada tavęs nemušiau, neįskaudi-

nau“, – pasakė. Merginą pasiuntė į kitą kamerą ir ten ji pirmą kartą išgirdo vieną kalinę kalbant apie Stalino mirtį. „Kas atsitiko?“ – paklausė ji. Kameros kaimynės nuščiuvo: visi žinojo, kad Stalinas mirė, todėl jos nutarė, jog ji veikiausiai yra informatorė ir stengiasi iššniukštinėti, ką jos apie tai mano. Tik į dienos pabaigą jai pavyko įtikinti kitas kalines, kad tikrai nieko apie tai nežino. Nuo to laiko, kaip prisimena Pečiora, padėtis pradėjo iš esmės keistis.

> Prižiūrėtojai mūsų bijojo, mes darėme ką norėjome, šūkavome per fizines pratybas, sakėme kalbas, laipiojome pro langus. Atsisakydavome keltis, kai jie įeidavo į mūsų kameras ir liepdavo negulėti ant lovų. Dar prieš pusę metų už tokius dalykus mus būtų sušaudę.[31]

Tačiau pasikeitė ne viskas. Leonidas Trusas 1953 m. kovo mėnesį irgi buvo tardomas. Stalino mirtis veikiausiai išgelbėjo jį nuo mirties bausmės, bet jis vis tiek buvo nuteistas dvidešimt penkerius metus kalėti. Vienas jo kameros kaimynas gavo dešimt metų kalėjimo už tai, kad pasakė kažką netinkamo apie Stalino mirtį.[32] Ne visi buvo išleisti į laisvę. Juk amnestija iš esmės buvo paskelbta patiems jauniausiems ir patiems seniausiems kaliniams, moterims su vaikais ir tiems, kurie buvo nuteisti kalėti ne ilgiau kaip penkerius metus. Praktiškai visi trumpam nuteisti kaliniai buvo arba kriminaliniai nusikaltėliai, arba politiniai kaliniai, nuteisti už smulkmenas. Tad gulage dar liko gerokai daugiau nei milijonas kalinių, iš jų – šimtai tūkstančių ilgam nuteistų politinių kalinių.

Kai kuriuose lageriuose paleidžiamiems kaliniams jų kaimynai skirdavo daug dėmesio, dovanų ir įduodavo jiems perduoti draugams ir šeimų nariams laiškus.[33] Tačiau dažnai tarp kalinių, kuriems įsigaliojo amnestija, ir kalinių, kuriems teko pasilikti lageryje, įsiplieksdavo baisūs kivirčai. Praėjus net keturiasdešimčiai metų vienas kalinys, kuris nebuvo paleistas per pirmąją amnestiją, karčiai prisimena ją kaip „kišenvagių amnestiją“, suteikusią laisvę smulkiems vagišiams: „kriminaliniai kaliniai džiaugėsi, visus juos paleido“.[34] Viename lageryje gauja moterų, nuteistų ilgam laikui, iš pavydo sumušė trumpam nuteistą kalinę. Kaliniai, kurie turėjo būti netrukus paleisti, kartais patys provokuodavo kitų pyktį – jie laikėsi atokiai ir iš aukšto žvelgė į kitus „nusikaltėlius“, kuriems dar reikės pasilikti lageryje.[35]

Būta ir kitokio smurto protrūkių. Kartais ilgam nuteisti kaliniai eidavo pas lagerių gydytojus ir reikalaudavo jiems išduoti išsvajotą „invalido“ pažymėjimą, užtikrinantį, kad greitai bus paleisti. Gydytojai, kurie atsisakydavo paklusti tokiems prašymams, sulaukdavo grasinimų ar net būdavo primušami. Pečiorlage pasitaikė šeši panašūs incidentai: gydytojai buvo „sistemingai

terorizuojami", mušami, net badomi peiliais. Južkuzbasslage keturi kaliniai pagrasino nužudysią lagerio gydytoją. Kituose lageriuose paleistų pagal amnestiją dėl invalidumo kalinių skaičius buvo gerokai didesnis už anksčiau tuose lageriuose kalėjusių invalidų skaičių.[36]

Ir tik viena kalinių grupė, kalinama tam tikruose lageriuose, išgyveno visai kitokius jausmus. Ypatingųjų lagerių kaliniai iš tiesų sudarė ypatingą grupę: beveik visi jie buvo nuteisti kalėti po dešimt, penkiolika ar dvidešimt penkerius metus, todėl negalėjo tikėtis, kad bus paleisti pagal Berijos amnestiją. Per kelis mėnesius po Stalino mirties jų režimas pasikeitė labai nežymiai. Pavyzdžiui, kaliniams dabar buvo leidžiama gauti siuntinius, tačiau tik vieną per metus. Administracija nenoromis leido tarpusavyje varžytis lagerio futbolo komandoms. Tačiau kaliniai tebevilkėjo uniformas su numeriais, jų barakų langai tebebuvo grotuoti, barakus vis dar užrakindavo nakčiai. Ryšiai su pasauliu išliko minimalūs.[37]

Padėtis prašyte prašėsi sukilimo. 1953 m. ypatingųjų lagerių kaliniai jau daugiau kaip penkerius metus, nuo 1948 m., buvo kalinami atskirai nuo kriminalinių nusikaltėlių ir nuo „paprastų" kalinių. Palikti vieni, jie sukūrė tokią vidinės organizacijos ir pasipriešinimo sistemą, kokios anksčiau gulage nebuvo. Metų metus jie rengė organizuotą sukilimą, rezgė sąmokslus ir planus, sulaikydavo tik viltis, kad laisvę jiems atneš Stalino mirtis. Kai po Stalino mirties niekas nepasikeitė, viltis išnyko – jos vietoje įsiplieskė pyktis.

24 skyrius

Zekų revoliucija

Neima miegas. Kaukia pūgos
Iš kažkokių nežinomų, pamirštų laikų.
Ir spalvotos Tamerlano palapinės
Išskleistos stepėje... liepsnoja laužai, liepsnoja laužai.

Aš trokštu tapti mongolų kunigaikštyte,
Risčia nuskriesiu toli į praeitį
Tempdama pririštus prie žirgo uodegos
Mylimuosius ir priešus...

O paskui, viename mūšyje,
Neįsivaizduojamoje kruvinoje orgijoje
Visiškai, galutinai nugalėta
Krūtine krisiu ant savo kalavijo...

Ana Barkova, „Lagerio barake“[1]

Po Stalino mirties ypatinguosiuose lageriuose, kaip ir visoje šalyje, sklandė įvairūs gandai: valdžią perims Berija; Berija mirė; maršalas Žukovas ir admirolas Kuznecovas įžygiavo į Maskvą ir tankais užpuolė Kremlių; nužudyti Chruščiovas ir Molotovas; visus kalinius paleis į laisvę; visus kalinius sušaudys; lagerius apsupo ginkluoti MVD daliniai, pasirengę numalšinti pirmuosius maišto ženklus. Kaliniai pašnibždomis ir garsiai pasakojo vieni kitiems šias istorijas, tikėjosi ir svarstė, kas bus.[2]

Tuo metu ypatinguosiuose lageriuose stiprėjo tautinės organizacijos, tvirtėjo jų tarpusavio ryšiai. Tipiškus šiam laikotarpiui išgyvenimus patyrė Viktoras Bulgakovas, kuris buvo suimtas 1953 m. pavasarį (tiesą pasakius, tą pačią naktį, kai mirė Stalinas) ir apkaltintas priklausąs Stalinui priešiškam studentų politiniam rateliui. Neilgai trukus jis atsidūrė Minlage, ypatingajame Intos anglių kasybos komplekso lageryje, šiauriau nuo poliarinio rato.

Bulgakovo aprašyta Minlago atmosfera iš esmės skiriasi nuo to, ką rašė anksčiau čia kalėję kaliniai. Jis dar paauglys suimtas pateko tiesiai į gerai organizuotą Stalinui ir sovietiniam gyvenimui priešiškų žmonių bendruomenę.

Joje „reguliariai“ vyko streikai ir protestai. Kaliniai buvo susiskirstę į kelias labai aiškiai apibrėžtas tautines grupuotes, kiekviena grupuotė buvo savito charakterio. Baltijos valstybių gyventojai buvo „labai susitelkę, bet be aiškios hierarchijos“. Ukrainiečiai, daugiausia buvę partizanai, buvo „nepaprastai susitelkę, nes jų vadovai prieš suimami buvo partizanų vadais, visi vienas kitą pažinojo, todėl struktūra radosi kone savaime“.

Lageryje buvo kalinių, kurie tikėjo komunizmu, nors ir jie skilo į dvi grupes: vieni tiesiog laikėsi partijos kurso, o kiti vadino save įsitikinusiais komunistais ir tikėjo Sovietų Sąjungos reformomis. Galiausiai atsirado net sovietams priešiškų marksistų – apie tokį dalyką anksčiau nebuvo įmanoma nė pagalvoti. Pats Bulgakovas priklausė Liaudies darbo sąjungai (*Narodno-trudovoj sojuz*, arba NTS) – opozicijos sąjūdžiui, kuris kovojo prieš Staliną ir kuris po poros dešimtmečių skandalingai pagarsės, nes paranojos apimti valdininkai visur įžvelgs jo įtaką.

Ankstesnių laikų kaliniai apstulbtų sužinoję, kuo Bulgakovas užsiėmė, kalėdamas lageryje. Minlage kaliniai įstengė leisti slaptą pogrindžio laikraštį, kuris buvo rašomas ranka ir platinamas lageriuose. Kaliniai užgujo *pridurkus* ir šie pradėjo „jų bijoti“. Be to, kaip ir kituose ypatinguosiuose lageriuose, buvo išsiaiškinti informatoriai. Dmitrijus Paninas taip pat aprašo suaktyvėjusią kovą prieš informatorius:

> Jiems buvo nuolat keršijama. Per aštuonis mėnesius susidorota su keturiasdešimt penkiais informatoriais. Operacijos prieš juos buvo rengiamos slaptame centre... Matėme, kaip daugybė skundikų, neištvėrę virš galvų kybančios likvidacijos, mėgino pabėgti nuo likimo glausdamiesi lagerio kalėjime – vieninteléje vietoje, kurioje buvo galima pasislėpti nuo neišvengiamo atpildo. Juos visus susodino į vieną kamerą, pramintą „bailių slėptuve“.[3]

Vienas lagerių istorikas rašė, kad informatorių žudynės tapo „tokios įprastos, kad niekas jomis nesistebėjo ir nesidomėjo“, pasak jo, informatoriai „greitai išmirė“.[4] Gyvenimas lageriuose ir vėl atkartojo gyvenimą laisvėje, tik dar ryškiau. Antisovietinės Vakarų Ukrainos partizanų organizacijos irgi labai stengėsi išnaikinti informatorius, o šių organizacijų vadai perkėlė šį siekį į lagerius.[5] Turbūt tai suvokdama Panino lagerio administracija atskyrė ukrainiečių kalinius nuo kitų, nes buvo manoma, kad dėl informatorių mirčių kalti ukrainiečiai. Tačiau tai tik dar labiau paskatino kalinių solidarumą ir įniršį.[6]

1953 m. Bulgakovo likimo draugai Minlage stengėsi nuolat rinkti informaciją apie kalinių skaičių, jų gyvenimo sąlygas ir, pasinaudodami įvairiais metodais, perduoti šią informaciją Vakarams per paslaugius sargybinius; vė-

liau matysime, kad aštuntąjį ir devintąjį dešimtmetį šiuos metodus ištobulins lageriuose kalinami disidentai. Bulgakovas apsiėmė slėpti šiuos dokumentus, taip pat kalinių sukurtų dainų ir eilėraščių nuorašus. Leonidas Sitko tą patį darė Steplage: dokumentus jis slėpė pastato, kurį statė lagerio darbininkai, rūsyje. Tarp dokumentų buvo „trumpi kalinių gyvenimų aprašymai, mirusių draugų laiškai, trumpas gydytojos Galinos Miškinos pasirašytas dokumentas apie nežmoniškas gyvenimo sąlygas lageriuose (duomenys apie kalinių mirtingumą, juos kamuojantį badą ir pan.), informacija apie Kazachstano lagerių sistemos struktūrą ir jos plėtrą, smulkesnė informacija apie Steplago istoriją, taipogi eilėraščiai“.[7]

Ir Sitko, ir Bulgakovas tikėjo, kad ateis diena, kai lageriai bus paprasčiausiai uždaryti ir barakai sudeginti, o informaciją bus galima pasiimti. Prieš dvidešimt metų niekas nebūtų išdrįsęs ne tik rengtis tokiai galimybei, bet išvis apie ją pagalvoti.

Konspiracijos taktika ir strategija dėl pačios GULAG'o administracijos greitai pasklido po visą specialiųjų lagerių sistemą. Anksčiau kalinius, kuriuos įtardavo rezgant sąmokslą, paprasčiausiai išskirstydavo po kitus lagerius. Centrinė vadovybė kilnodavo kalinius iš vieno lagerio į kitą, taip sunaikindama dar net nesusikūrusius maišto židinius. Tačiau ypatinguosiuose lageriuose, kurių atmosfera buvo kiek kitokia, ši taktika nepasiteisino. Priešingai – dažnai kalinius perkėlinėjant iš lagerio į lagerį maištingos nuotaikos pasklisdavo dar plačiau.[8]

Vasara už poliarinio rato labai trumpa ir labai karšta. Gegužės pabaigoje upėse pradeda tirpti ledas. Dienos ilgėja, galiausiai nakties visai nebelieka. Birželio mėnesį (pasitaiko tokių metų, kad tik liepos mėnesį) saulė staiga pradeda kaitinti labai įnirtingai, ir tai trunka kartais mėnesį, kartais du. Tuojau pat pražysta visos poliarinės laukų gėlės ir keletą trumpų savaičių tundra virsta spalvų margumynu. Žmonėms, devynis mėnesius išbuvusiems patalpose, vasara sukelia nenumaldomą troškimą būti lauke, pajusti laisvę. Tas kelias karštas vasaros dienas, kurias aš praleidau Vorkutoje, miesto gyventojai, regis, nė nemanė eiti į vidų – dienomis ir baltosiomis naktimis vaikštinėjo gatvėmis, sėdinėjo parkuose, šnekučiavosi su kaimynais įsitaisę ant lauko durų slenksčių. Neatsitiktinai pavasaris kaliniams buvo tinkamiausias laikas pabėgti. Ir neatsitiktinai visi trys reikšmingiausi, pavojingiausi ir geriausiai žinomi gulago kalinių sukilimai įvyko šiaurės lageriuose pavasarį.

Norilsko komplekso ypatingojo lagerio Gorlago kaliniai 1953 m. pavasarį buvo itin pikti. Dar rudenį iš Karagandos į Gorlagą buvo atkelta didelė grupė (apie 1 200) kalinių, kurių daugelis buvo dalyvavę prieš kelis mėnesius

vykusiuose ginkluotuose mėginimuose pabėgti ir protesto veiksmuose. Visi jie įkalinti už „revoliucinę veiklą Vakarų Ukrainoje ir Baltijos valstybėse". Pasak MVD dokumentų, šie kaliniai pradėjo kurti „revoliucinį komitetą" dar pakeliui į Norilską, persiuntimo lageriuose.

Remiantis kalinių pasakojimais, tik atvykę jie kirviais užmušė keturis lagerio informatorius.[9] 1953 m. pavasarį šie kaliniai, labai pasipiktinę amnestija, kuri jiems nebuvo taikoma, lageryje sukūrė, MVD žodžiais tariant, „antisovietinę organizaciją"; veikiausiai, iš tikrųjų jie tik sustiprino jau egzistuojančias nacionalines organizacijas.

Neramumai truko visą gegužės mėnesį. Gegužės 25 d. konvojaus sargybiniai nušovė į darbą einantį kalinį. Kitą rytą du lagerio daliniai paskelbė protesto streiką. Po kelių dienų sargybiniai apšaudė kalinius, mėtančius raštelius per sieną, kuri skyrė moterų ir vyrų lagerius. Buvo sužeistų. Birželio 4 d. grupė kalinių sulaužė medinį barjerą, kuriuo lagerio bausmės izoliatorius buvo atitvertas nuo bendrosios zonos, ir išlaisvino dvidešimt keturis kalinius. Maža to, jie dar suėmė lagerio administracijos narį, pasiėmė jį į zoną ir pavertė įkaitu. Sargybiniai atidengė ugnį, nušovė penkis kalinius, dar keturiolika sužeidė. Prie protesto prisijungė dar keturi lagerio padaliniai. Birželio 5 d. streikavo 16 379 kaliniai. Lagerius apsupo kareiviai, buvo blokuoti visi išėjimai.[10]

Beveik tuo pačiu metu panašūs įvykiai drebino Rečlagą, Vorkutos anglių kasybos komplekso ypatingąjį lagerį. Rečlago kaliniai dar 1951 m. mėgino surengti masinius streikus, o administracija vėliau skelbė, kad atskleidė net penkias „revoliucines organizacijas", veikusias lageryje 1951 ir 1952 metais.[11] Kai Stalinas mirė, paaiškėjo, jog Rečlago kaliniai itin gerai pasirengę sekti pasaulio įvykius. Jie ne tik buvo susibūrę į tautines grupuotes, kaip Minlago ir kitų lagerių kaliniai, bet dar paskirti atsakingi kaliniai vogtais ar pasiskolintais radijo imtuvais klausėsi Vakarų radijo stočių, užrašinėjo naujausias žinias su komentarais ir šiuos biuletenius atsargiai dalijo kaliniams. Tokiu būdu lageryje buvo sužinota ne tik apie Stalino mirtį ir Berijos suėmimą, bet ir apie masinius streikus Rytų Berlyne, kurie vyko 1953 m. birželio 17 d. ir kuriuos numalšino sovietų tankai.[12]

Atrodo, ši naujiena kalinius tiesiog įelektrino: jei streikuoti gali berlyniečiai, vadinasi, gali ir jie. Johnas Noble'as, amerikietis, suimtas Dresdene tuojau pat po karo, prisimena: „Jų dvasia mus įkvėpė, kelias dienas daugiau apie nieką negalėjome kalbėti... Visą mėnesį buvome pasipūtusiais vergais. Ilgomis vasaros dienomis saulė tirpdė sniegą, jos šiluma teikė mums naujų jėgų ir drąsos. Kalbėjomės apie tai, kaip streikuoti už savo laisvę, bet niekas nežinojo, ką reikia daryti."[13]

Birželio 30 d. Kapitalnaja šachtos kaliniai ėmė dalyti atsišaukimus ragindami visus kalinius „liautis gaminus anglis". Tą pačią dieną kažkas ant šach-

tos Nr. 40 sienos užrašė šūkį: „Neduoti anglių, kol nebus paskelbta amnestija". Vagonai buvo tušti: kaliniai liovėsi kasę anglis.[14] Liepos 17 d. Kapitalnaja šachtos vadovybei kilo dar didesnis rūpestis: tą dieną grupė kalinių primušė darbų vykdytoją, neva už tai, kad šis jiems paliepęs „baigti sabotažą". Kai atėjo laikas pradėti darbą antrai pamainai, naujasis darbų vykdytojas atsisakė leistis į šachtą.

Kol Rečlago kaliniai mėgino suvokti, kas vyksta, į lagerį buvo atkelta daug naujų kalinių iš tos pačios Karagandos. Jiems visiems buvo pažadėta suteikti geresnes gyvenimo sąlygas ir peržiūrėti jų bylas. Atvykę į darbą Vorkutos šachtoje Nr. 7 jie pamatė, kad čia darbo sąlygos ne tik ne geresnės, bet visoje lagerių sistemoje atšiauriausios. Rytojaus dieną (liepos 19 d.) 350 kalinių paskelbė streiką.[15]

Po šių streikų vyko kiti – iš dalies juos paskatino Vorkutos geografinė padėtis. Vorkutlagas buvo įkurtas pačiame milžiniško, vieno didžiausių pasaulyje, anglies baseino centre. Anglims išgauti aplink baseiną plačiu ratu buvo išsidėsčiusios atskiros šachtos. Tarp šachtų įsiterpusios kitos įmonės – elektros jėgainės, plytų ir cemento gamyklos; kiekviena susieta su kuriuo nors lageriu, taip pat su Vorkutos miestu ir mažesne Jur Šoro gyvenviete. Visus taškus jungė geležinkelio linija. Traukinius, kaip ir visa kita Vorkutoje, aptarnavo kaliniai: tai jų dėka maištas išplito po visą teritoriją. Su anglimis ir kitais kroviniais, gabenamais iš vieno *lagpunkto* į kitą, garvežius aptarnaujantys kaliniai paskleidė žinią apie šachtos Nr. 7 streiką. Traukiniams važiuojant aplink anglies baseiną, tūkstančiai kalinių išgirdo pašnibždomis pasakojamas istorijas apie streiką, dar daugiau jų pamatė ant traukinio šonų užrašytus šūkius: „Velniop jūsų anglį. Mes norime laisvės".[16] Prie streiko prisidėjo vis nauji lageriai, ir galiausiai 1953 m. liepos 29 d. streikavo šeši iš septyniolikos Rečlago padalinių, arba 15 604 žmonės.[17]

Beveik visuose streikuojančiuose Vorkutos ir Norilsko *lagpunktuose* vadovauti padėčiai, kuri kėlė neabejotiną pavojų, ėmėsi streikų komitetai. Išsigandę administracijos darbuotojai pasitraukė iš lagerių, tad kilo nemenkas anarchijos pavojus. Kai kur streikų komitetai organizavo net kalinių maitinimą. Kitur mėgino įtikinti kalinius, kad šie neišlietų agresijos pertekliaus ant informatorių, tapusių visiškai beginkliais. Atsiminimų autoriai ir archyvų medžiaga liudija, kad ir Rečlage, ir Gorlage streikams vadovavo (kiek jiems išvis buvo įmanoma vadovauti) beveik vien tik kaliniai, kilę iš Vakarų Ukrainos, Lenkijos ir Baltijos valstybių. MVD vėliau apkaltino Norilsko streikui vadovavusį ukrainietį Hermaną Stepaniuką, o Vorkutos – lenką, pavarde Kendzerskis, „buvusį Lenkijos kariuomenės kapitoną". Pasakodamas apie sukilimą Vorkutos

šachtoje Nr. 29, lenkas Edwardas Buca mini buvęs vienas jo vadų. Nors tuo metu jis tikrai kalėjo šioje šachtoje, yra pagrindas abejoti šiuo pasakojimu – kad ir todėl, jog dauguma tikrųjų streiko vadų vėliau buvo sušaudyti.[18]

Po kelerių metų ukrainiečių nacionalistai paskelbė, kad visus didžiuosius gulago streikus suplanavo ir surengė jų slaptos organizacijos, prisidengusios daugiataučiais streikų komitetais. „Eilinis kalinys (mes kalbame iš esmės apie kalinius iš Vakarų ir Rusijos) neįstengė nei priimti sprendimų, nei suprasti sąjūdžio veiklos mechanizmo." Savo žodžiams pagrįsti jie mini du „etapus iš Karagandos", ukrainiečių kalinius, atgabentus į abu lagerius prieš pat prasidedant streikams.[19]

Remdamiesi tais pačiais duomenimis, kiti daro išvadą, kad streikus išprovokavo pačioje MVD veikę elementai. Gal saugumiečiai baiminosi, kad Chruščiovas sumanys visai uždaryti lagerius ir atleisti iš darbo visus lagerių vadovus. Todėl jie sukurstė sukilimus, paskui juos numalšino ir taip įrodė, kad be jų apsieiti vis dar neįmanoma. Simeonas Vilenskis, buvęs *zekas* ir leidėjas, vėliau surengęs dvi lagerių pasipriešinimo klausimui skirtas konferencijas, pasakė tiksliausiai: „Kas vadovavo lageriams? Tūkstančiai žmonių, kurie neturėjo civilinės profesijos, kurie buvo pratę prie visiško beteisiškumo, kurie jautėsi kalinių savininkais ir galėjo su jais daryti ką nori. Ir šie žmonės, lyginant su kitais dirbančiais piliečiais, gaudavo gana neblogą darbo užmokestį."

Vilenskis yra įsitikinęs, kad 1953 m., kalėdamas ypatingajame Kolymos lageryje, jis pats buvo provokacijos liudytojas. Staiga, kaip pasakoja jis, į lagerį buvo atgabenta grupė naujokų. Vienas iš jų ėmėsi nesislėpdamas burti jaunesnius lagerio kalinius į sukilėlių grupę. Jie kalbėjo apie streikus, rašė atsišaukimus, įtraukė į savo veiklą kitus kalinius. Lagerio metalo dirbtuvėse net pasigamino peilių. Jų elgesys buvo toks atviras ir toks provokuojantis, kad Vilenskiui kilo įtarimas: negali būti, kad lagerio administracija tai pakęstų. Jis ėmėsi vadovauti pasipriešinimui atvykėliams, bet galiausiai pats buvo perkeltas į kitą lagerį.[20]

Iš principo šie tvirtinimai neprieštarauja vienas kitam. Gali būti, kad MVD pajėgos atgabeno į lagerius maištinguosius ukrainiečius, iš jų tikėdamosi įvairių neramumų. Taip pat gali būti, kad ukrainiečiai vadovavo streikams įsitikinę, jog veikia savo pačių valia. Vis dėlto, remiantis oficialiais pranešimais ir liudytojų pasakojimais, atrodo labiau tikėtina, kad streikai įsiplieskė tik skirtingoms tautinėms grupėms bendradarbiaujant. Kur tautinės grupuotės atvirai varžėsi tarpusavyje arba nepalaikė draugiškų santykių (pavyzdžiui, Minlage), streikus suorganizuoti buvo daug sunkiau.[21]

Už lagerių teritorijos streikų, galima sakyti, niekas nepalaikė. Gorlago, jo lageriai buvo įsikūrę visai prie pat Norilsko miesto, streikuotojai pamėgino patraukti miestiečių dėmesį iškėlę šūkį: „Draugai Norilsko gyventojai!

Paremkite mus mūsų kovoje!“[22] Kadangi Norilske gyveno beveik vien buvę kaliniai, galima neabejoti, kad jie pabijojo atsiliepti į kvietimą. Net biurokratine kalba parašytose MVD ataskaitose, kurios buvo pateiktos praėjus kelioms savaitėms po įvykių, labai aiškiai perteiktas siaubas, kurį kaliniams ir laisviesiems darbininkams kėlė streikai. Vienas Gorlago buhalteris MVD prisiekė: „Jei streikininkai išsiverš už zonos ribų, kovosime su jais taip pat, kaip kovojome su priešais.“

Kitas laisvasis darbininkas papasakojo MVD apie savo susitikimą su streikininkais: „Aš pasilikau po pamainos, nes norėjau pabaigti gręžti anglies uolieną. Prie manęs priėjo būrelis kalinių. Jie pagriebė mano elektrinį grąžtą ir liepė liautis dirbus, o jei nesiliausiu, grasino nubausti. Aš išsigandau ir lioviausi dirbęs...“ Laimei, kaliniai pašvietė žibintu į veidą ir, atpažinę laisvąjį darbininką, paleido jį eiti savo keliais.[23] Vienas tamsioje šachtoje, apsuptas priešiškų, piktų, anglies dulkėmis išsitepusių streikininkų, jis tikriausiai ne juokais išsigando.

Sutrikę buvo ir vietos lagerių viršininkai. Gorlago ir Rečlago streikininkai tai pajuto ir pareikalavo leisti jiems susitikti su sovietų valdžios ir komunistų partijos atstovais – žmonėmis iš Maskvos. Jie tvirtino, kad vietos valdžia vis tiek be Maskvos leidimo negali nieko spręsti, ir tai buvo gryniausia tiesa.

Žmonės iš Maskvos atvyko. Kitaip tariant, „Maskvos komisijų“ nariai kelis kartus susitiko su Gorlago ir Rečlago kalinių komitetų atstovais, išklausė ir aptarė jų reikalavimus. Šiuos susitikimus galėčiau pavadinti neturinčiais precedento, tačiau net tai neįstengtų nusakyti, kokia tai buvo naujovė. Dar niekada anksčiau į kalinių reikalavimus nebuvo atsakyta kitaip, kaip tik šiurkščia jėga. Tačiau naujais, postalininiais laikais Chruščiovas, atrodo, buvo pasirengęs neabejotinomis nuolaidomis bent pamėginti palenkti kalinius į savo pusę.

Jam, tiksliau, jo atstovams, to padaryti nepavyko. Ketvirtą Vorkutos streiko dieną Maskvos komisija, vadovaujama aukšto karininko, generolo Maslenikovo, pateikė kaliniams naują privilegijų sąrašą: devynių valandų darbo diena, numerių pašalinimas nuo uniformų, leidimas matytis su giminėmis, leidimas gauti iš namų laiškus ir pinigines perlaidas. Kaip rašoma oficialioje ataskaitoje, dauguma streiko vadų šią žinią sutiko „priešiškai“ ir streiką tęsė. Tokios pat reakcijos sulaukė panašus pasiūlymas, pateiktas Gorlago kaliniams. Atrodo, kaliniai siekė amnestijos, o ne pagerinti gyvenimo sąlygas.

Žinoma, tai jau buvo ne 1938-ieji, tačiau dar ne 1989-ieji. Stalinas mirė, tačiau jo palikimas buvo gyvas. Nors pirmas žingsnis ir buvo derybos, po jo vis tiek buvo panaudota šiurkšti jėga.

Norilsko vadovybė iš pradžių pažadėjo „atsižvelgti į kalinių reikalavimus“. Tačiau vėliau, kaip aiškinama MVD ataskaitoje, „SSRS MVD komisija

nutarė likviduoti streikus". Šis sprendimas, kurį beveik neabejotinai priėmė pats Chruščiovas, iš karto ir labai smarkiai paveikė lagerius. Streikuojančius lagerius apsupo kareiviai. Jie išvarė kalinius paeiliui iš visų *lagpunktų*, suėmė streikų vadus, o kitus kalinius išsiuntė transportu.

Keliuose lageriuose „likvidacija" vyko gana sklandžiai. Kareiviai, atvykę į pirmąjį lagerio padalinį, užklupo kalinius iš netyčių. Norilsko vyriausiasis prokuroras Babilovas per lagerio garsiakalbį įsakė kaliniams išeiti iš zonos ir patikino, kad tų, kurie išeis taikiai, nebaus už dalyvavimą „sabotaže". Kaip rašoma oficialiame pranešime, dauguma kalinių taip ir pasielgė. Pamatę, kad lieka vieni, streiko vadai irgi išėjo. Išvedę kalinius į atvirą taigą, kareiviai ir lagerio viršininkai suskirstė juos į grupes. Įtariamus kurstančius streiką kalinius susodino į laukiančius sunkvežimius, o „nekaltiesiems" leido grįžti į lagerį.

Vėliau kai kur „likvidacijos" nebuvo tokios sklandžios. Kai rytojaus dieną vadovybė pamėgino tokios pačios procedūros imtis kitame *lagpunkte*, streiko vadai iš pradžių pagrasino kaliniams, panorusiems išeiti, o paskui užsirakino viename barake, iš kurio juos teko pašalinti jėga. Moterų lageryje kalinės sustojo ratu, centre iškėlė juodą vėliavą – gedulo dėl neteisėtai nužudytų draugių ženklą – ir ėmė rėkti bei šūkauti lozungus. Tai truko penkias valandas, kol sargybiniai pradėjo į jas purkšti vandenį iš galingų žarnų. Tik tada kalinių ratas suiro ir sargybiniams pavyko jas ištempti iš lagerio.

Lagpunkte Nr. 5 net 1 400 kalinių, daugiausia ukrainiečių ir Baltijos valstybių gyventojų, atsisakė išeiti iš zonos. Jie iš barakų iškišo juodas vėliavas ir ėmė elgtis, pasak MVD biurokrato, „itin agresyviai". Kai lagerio sargybiniai, padedami keturių dešimčių kareivių, pamėgino barakus atitverti nuo lagerio maisto atsargų, juos užpuolė 500 kalinių minia. Jie garsiai keikėsi, šūkavo, mėtė akmenis, daužė sargybinius vėzdais ir lazdomis, mėgino išmušti jiems iš rankų šautuvus. Kas vyko toliau, aprašyta oficialioje ataskaitoje: „Lemiamą sargybinių puolimo akimirką kareiviai atidengė ugnį į kalinius. Pasibaigus šaudymui, kaliniai buvo priversti sugulti ant žemės. Tada kaliniai ėmė vykdyti sargybinių ir lagerio administracijos darbuotojų įsakymus."[24]

Pasak tos pačios ataskaitos, tą dieną žuvo dvidešimt trys kaliniai. Liudytojai tvirtina, kad per kelias dienas Norilske per panašius incidentus žuvo keli šimtai kalinių.

Taip pat buvo numalšintas ir Vorkutos streikas. Kareiviai ir milicijos (sovietų policijos) daliniai ėjo per *lagpunktus*, prievarta varė kalinius iš zonos ir grupėmis, po 100 žmonių, siuntė į „filtraciją", kur įtariamus streiko vadus atskirdavo nuo kitų kalinių. Kad kaliniai išeitų nesipriešindami, Maskvos komisija garsiai pažadėjo peržiūrėti jų visų bylas ir nesušaudyti streiko vadų. Apgaulė pavyko, generolas Maslenikovas kalbėjo taip „tėviškai"... „Mes juo patikėjome", – vėliau paaiškino vienas streiko dalyvis.[25]

Vis dėlto vieno lagerio – *lagpunkto* prie šachtos Nr. 29 – kaliniai nepatikėjo generolu, kai Maslenikovas įsakė grįžti į darbą, atsisakė paklusti. Tada atvyko kareiviai, gaisrine mašina vežini, iš žarnų purkšdami vandens sroves ketino išvaikyti minią:

> Tačiau, dar nespėjus išvynioti žarnų ir atsukti į mus, Ripeckis pamojo kaliniams judėti į priekį, ir jie tarsi siena ėmė eiti pirmyn, lyg žaislą nustumdami gaisrinę nuo vartų... Iš tos pusės, kur stovėjo sargybiniai, pasigirdo šūvių salvės, nutaikytos tiesiai į kalinių minią. Tačiau mes stovėjome susikibę rankomis ir iš pradžių niekas neparkrito, nors sužeistų ir žuvusių buvo daug. Tik Ihnatowiczius priekyje stovėjo vienas. Jis pastovėjo tarsi apstulbęs, paskui atsisuko į mus. Lūpos sujudėjo, bet žodžių nebuvo girdėti. Jis ištiesė ranką ir parkrito.
> Jam susmukus ant žemės, pasigirdo antra šūvių salvė, paskui trečia, ketvirta. Vėliau sukaleno kulkosvaidžiai.

Ir šį kartą duomenys apie tai, kiek žmonių žuvo prie šachtos Nr. 29, labai skiriasi. Oficialiuose dokumentuose minimi 42 žuvusieji ir 135 sužeistieji. Liudytojai ir vėl kalba apie „šimtus“ aukų.[26]

Streikai baigėsi. Tačiau nė viename lageryje taip ir neįsivyravo taika. Vėliau per visus 1953 ir 1954 metus kituose Vorkutos ir Norilsko ypatinguosiuose ir paprastuose lageriuose dar kelis kartus kilo spontaniškas pasipriešinimas. „Streiko paveldu tapo pergalės dvasia, kurstoma mūsų iškovotų didesnių uždarbių“, – rašė Noble'as. Kai jis buvo perkeltas į šachtą Nr. 29, buvusių žudynių vietą, likę gyvi kaliniai išdidžiai jam rodė tą dieną įgytus randus.[27]

Kaliniams išdrąsėjus, ramybės neliko nė viename lageryje. Pavyzdžiui, 1953 m. lapkričio mėnesį dirbti atsisakė 530 Viatlago kalinių. Jie pareikalavo daugiau jiems mokėti už darbą, be to, baigti „nenormaliai“ skirstyti drabužius ir gyvenamąsias patalpas. Lagerio administracija sutiko patenkinti jų reikalavimus, bet rytojaus dieną kaliniai vėl streikavo. Dabar jie pareikalavo, kad juos įtrauktų į Berijos paskelbtos amnestijos sąrašus. Streikas baigėsi tik tada, kai jo organizatoriai buvo suimti ir įkalinti.[28] 1954 m. kovo mėnesį grupė „banditų“ užėmė vieną Kargopollago *lagpunktą* ir pagrasino sukelti maištą, jei negaus geresnio maisto ir degtinės.[29] 1954 m. liepos mėnesį 900 Minlago kalinių surengė savaitės bado streiką, protestuodami prieš kalinio mirtį, jis sudegė gyvas, kai bausmės izoliatoriuje kilo gaisras. Kaliniai lageryje ir netolimame kaime dalijo atsišaukimus aiškindami streiko priežastis, liovėsi tik tada, kai atvyko komisija iš Maskvos ir sutiko patenkinti jų reikalavimus geriau su jais elgtis. Streikai Minlage tapo įprasta kasdienio gyvenimo dalimi, kartais streikuodavo pavienės brigados, o kartais – visos šachtos.[30]

Buvo numatyta ir daugiau neramumų; vadovybė tai žinojo. 1954 m. birželio mėnesį MVD nusiuntė informatoriaus pranešimą tiesiai vidaus reikalų ministrui Kruglovui. Pranešime buvo pasakojama apie ukrainiečių kalinių, kuriuos informatorius sutiko Sverdlovsko persiuntimo kalėjime, pokalbį. Kaliniai buvo iš Gorlago, jau dalyvavę ten vykusiame streike. Dabar jie buvo gabenami į kitą vietą ir jau rengėsi naujiems įvykiams.

> Visi sėdintys kameroje, taip pat ir aš, turėjo paaiškinti Pavlišinui ir Stepaniukui, ką jie veikė per streiką... Mano akivaizdoje Moruška papasakojo Stepaniukui apie įvykį baržoje, kuri plaukė iš Norilsko į Krasnojarską. Šioje baržoje jis atliko kalinių „filtraciją" ir sunaikino tuos, kurie buvo nenaudingi. Stepaniukas pasakė Pavlišinui: „Užduotis, kurią esi gavęs, jau atlikta, dabar mūsų darbai taps Ukrainos istorijos dalimi." Tada jis apsikabino Moruška ir pasakė: „*Pan* Moruška, tu padarei didelę paslaugą mūsų organizacijai... už tai gausi medalį, o kai sugrius Sovietų Sąjunga, užimsi svarbią valstybės vietą."[31]

Nors visai tikėtina, kad informatorius, kuris parašė šį pranešimą, iš tiesų girdėjo panašų pokalbį, vis dėlto kai ką jis prikūrė: apkaltino ukrainiečius rengus visiškai neįtikėtiną sąmokslą, kurio tikslas – nužudyti Chruščiovą. Tačiau pats faktas, kad tokia abejotina informacija buvo nusiųsta Kruglovui, aiškiai rodo, kaip rimtai valdžia žiūrėjo į naujų sukilimų grėsmę. Abi komisijos, pasiųstos ištirti padėtį Rečlage ir Gorlage, padarė išvadą, kad būtina padidinti sargybinių skaičių, sugriežtinti režimą, o svarbiausia – padidinti informatorių skaičių.[32]

Netrukus paaiškėjo, kad nerimauta ne be pagrindo. Pavojingiausias sukilimas prasidėjo vėliau.

Sukilimas, kurį Solženicynas pakrikštijo „keturiasdešimčia Kengiro dienų", kaip ir du prieš jį vykę, nebuvo nei staigus, nei netikėtas.[33] Jis prasidėjo pamažu, 1954 m. pavasarį, serija įvykių Steplago ypatingajame lageryje, įkurtame netoli nuo Kengiro kaimo, Kazachstane.

Steplago vadovai, lygiai kaip ir jų kolegos Rečlage ir Gorlage, po Stalino mirties neįstengė suvaldyti kalinių. Vienas iš streiko istorikų, išstudijavęs lagerio archyvus nuo 1953 metų, padarė išvadą, kad administracija „visiškai nebekontroliavo padėties". Dar bręstant streikui Steplago viršininkai reguliariai siuntė į Maskvą pranešimus, kuriuose aprašė lageryje veikiančias pogrindžio organizacijas, neklusnumo atvejus ir „krizę" – beveik visiškai sužlugdytą informatorių sistemą. Maskva į tai atsakė įsakymais atskirti ukrainiečius ir

Baltijos valstybių piliečius nuo kitų kalinių. Tačiau administracija nenorėjo ar negalėjo to padaryti. Tuo metu beveik pusė iš 20 000 lagerio kalinių buvo ukrainiečiai, o ketvirtadalis – lenkai ir Baltijos valstybių piliečiai; gal jų tiesiog nebuvo kur atskirai apgyvendinti. Todėl kaliniai ir toliau pažeidinėjo taisykles, rengė streikus ir protestus.[34]

Nebeįstengdami kalinių įbauginti bausmėmis, sargybiniai ėmėsi smurto. Kai kas (ir Solženicynas) mano, jog šie smurtiniai įvykiai buvo provokacijos, kuriomis siekta įžiebti maištą, kuris vėliau ir prasidėjo. Nesvarbu, ar tai tiesa, ar ne (kol kas nėra jokių duomenų, galinčių patvirtinti arba paneigti tokią nuomonę), lagerio sargybiniai iš tiesų kelis kartus 1953 m. žiemą ir 1954 m. pavasarį šaudė į neklusnius kalinius ir keletą jų nušovė.

Tada, veikiausiai iš paskutiniųjų stengdamasi suvaldyti padėtį, lagerio administracija atsigabeno į lagerius grupę kriminalinių nusikaltėlių ir atvirai prisakė jiems išprovokuoti muštynes su politiniais kaliniais *lagpunkte* Nr. 3, maištingiausiame iš visų Steplago *lagpunktų*. Planas neišdegė. „Štai čia, – rašo Solženicynas, – mes matome, kokios nenuspėjamos yra žmonių ir socialinių sąjūdžių emocijos! Suleidę į „Kengir-3" milžinišką išmėginto ptomaino dozę, viršininkai ne numaldė lagerį, bet sukėlė didžiausią maištą visoje gulago salyno istorijoje."[35] Abi grupės, užuot kovojusios, sutarė veikti išvien.

Steplage, kaip ir kituose lageriuose, kaliniai buvo suskirstyti pagal tautybę. Tačiau Steplago ukrainiečiai, atrodo, įstengė savo organizacijai suteikti daug daugiau slaptumo, negu kitur. Užuot atvirai išsirinkę vadus, ukrainiečiai įkūrė sąmokslininkų Centrą, slaptą grupę, kurios narių vardai taip ir nebuvo išaiškinti ir kuriai veikiausiai priklausė visų lageryje kalinamų tautybių atstovai. Kai į lagerį buvo atgabenti vagys, Centras jau buvo pradėjęs lagerio dirbtuvėse gaminti ginklus – savadarbius peilius, vėzdus ir lazdas, ir palaikė ryšius su dviejų artimiausių *lagpunktų*, Nr. 1 (moterų zonos) ir Nr. 2, kaliniais. Gal vagims padarė įspūdį ištvermingų politinių kalinių veiklos rezultatai, o gal jie paprasčiausiai išsigando. Kad ir kaip ten būtų, visi šaltiniai sutaria, kad vidurnaktį surengtame susitikime abiejų grupių – kriminalinių ir politinių kalinių – atstovai paspaudė vieni kitiems rankas ir nusprendė susivienyti.

Gegužės 16 d. ši sąjunga davė pirmųjų vaisių. Tą popietę didelė grupė *lagpunkto* Nr. 3 kalinių pradėjo griauti akmeninę sieną, skiriančią jų lagerį nuo dviejų kaimyninių lagerių ir nuo pagalbinių patalpų kiemo, kuriame buvo lagerio dirbtuvės ir sandėliai. Jei tai būtų vykę anksčiau, kaliniai būtų siekę vieno – išprievartauti greta kalinamas moteris. Dabar, abipus sienos kalint ukrainiečių partizanams (ir vyrams, ir moterims), vyrai buvo įsitikinę, kad eina gelbėti moterų: savo giminaičių, draugių, net žmonų.

Sieną griovė visą naktį. Lagerio sargybiniai, atsakydami į šiuos veiksmus, pradėjo šaudyti, trylika kalinių nušovė, keturiasdešimt tris sužeidė, daug kitų, tarp jų ir moterų, primušė. Kitą dieną *lagpunkto* Nr. 3 kaliniai, įsiutinti šaudymų, surengė masinį protestą ir prirašė ant valgyklos sienų antisovietinių šūkių. Tą naktį kalinių būriai įsiveržė į bausmės izoliatorių – tiesiogine prasme jį sugriovė plikomis rankomis – ir išlaisvino 252 kalinius. Kaliniai užėmė visus lagerio sandėlius, virtuvę ir kepyklą bei lagerio dirbtuves, kuriose tuojau pat pradėjo gaminti peilius ir vėzdus. Gegužės 19 d. rytą streikavo beveik visi kaliniai.

Nei Maskva, nei vietos lagerio vadovybė, regis, nežinojo, kaip toliau elgtis. Lagerio viršininkas apie įvykius skubiai pranešė MVD vadui Kruglovui. Šis lygiai taip pat skubiai įsakė Gubinui, Kazachstano MVD vadui, įvykius ištirti. Gubinas pagalvojo ir paprašė GULAG'o atsiųsti komisiją iš Maskvos. Komisija atvyko. Prasidėjo derybos. Stengdamasi laimėti laiko, komisija kaliniams pažadėjo ištirti neteisėtus sargybinių šaudymus, neatstatyti sienų tarp lagerių ir net paskubinti kalinių bylų peržiūrėjimą.

Kaliniai komisija patikėjo. Gegužės 23 d. jie vėl pradėjo dirbti. Tačiau kai dieninė darbininkų pamaina grįžo namo, jie pamatė, kad vienas jiems duotas pažadas sulaužytas: atstatytos *lagpunktus* skyrusios sienos. Gegužės 25 d. Kengiro viršininkas V. M. Bočkovas vėl pradėjo karštligiškai Maskvai telegrafuoti prašydamas leidimo įvesti lageryje „griežtą režimą“: uždrausti laiškus, pasimatymus, pinigines perlaidas ir nutraukti bylų peržiūrėjimą. Be to, jis iš lagerio pašalino 420 kriminalinių kalinių ir pasiuntė juos į kitą *lagpunktą*, ten jie streikavo toliau.

Rezultatas buvo toks: per keturiasdešimt aštuonias valandas kaliniai išvijo iš zonos visus lagerio vadovus, grasindami jiems ką tik pasigamintais ginklais. Nors vadovybės atstovai turėjo šaunamųjų ginklų, kalinių buvo kur kas daugiau. Trijuose lagerio daliniuose gyveno daugiau kaip 5 000 kalinių, ir beveik visi jie dalyvavo sukilime. Tie, kurie prie jo neprisidėjo, buvo pernelyg įbauginti, kad mėgintų priešintis. Net ir tuos, kurie pradžioje laikėsi neutraliai, vėliau pagavo keturiasdešimties sukilimo dienų dvasia. „Pirmą streiko rytą, – su nuostaba prisimena vienas kalinys, – mūsų nepažadino sargybiniai, niekas ant mūsų nerėkė ir nešūkavo.“

Atrodo, lagerio vadovybė dar tikėjosi, kad streikas sužlugs savaime. Jie manė, kad vagys ir politiniai kaliniai anksčiau ar vėliau susipyks. Kaliniai pasiduos anarchijai ir paleistuvystėms, ims prievartauti moteris ir vogti maistą. Nors kalinių elgesio per streiką idealizuoti ir nederėtų, tačiau, tiesą pasakius, atsitiko priešingai – tapęs savarankiškas, lageris pradėjo gyventi stebėtinai darnų gyvenimą.

Kaliniai labai greitai išsirinko streiko komitetą, kuriam pavedė užsiimti derybomis ir organizuoti kasdienį lagerio gyvenimą. Pasakojimai apie šio komiteto veiklą prieštaringi. Oficialioje įvykių ataskaitoje teigiama, kad vadovybei derantis su kalinių grupėmis staiga į kambarį įsiveržė grupė kalinių, pasiskelbusių streiko komitetu, ir atėmė iš visų kitų teisę kalbėti. Tačiau ne vienas liudytojas pasakoja, jog pati lagerio vadovybė pasiūlė kaliniams sukurti streiko komitetą, kuris ir buvo demokratiškai išrinktas balsuojant.

Streiko komiteto santykis su „tikraisiais" sukilimo vadovais irgi nėra aiškus, tikriausiai ne kitoks buvo ir tada. Ukrainiečių vadovaujamas Centras, nors ir nebuvo kruopščiai suplanavęs visų įvykių, neabejotinai buvo streiką kurstanti jėga ir vaidino lemiamą vaidmenį „demokratiniuose" streiko komiteto rinkimuose. Panašu, jog ukrainiečiai reikalavo išrinkti daugiatautį komitetą: jie nenorėjo, kad streikas atrodytų nukreiptas tik prieš rusus ar prieš sovietus, ir siekė vadu išrinkti rusą.

Tas rusas buvo pulkininkas kapitonas Kuznecovas, kuris net miglotoje Kengiro įvykių istorijoje išsiskiria kaip labai dviprasmiška figūra. Kuznecovas, buvęs Raudonosios armijos karininkas, per karą pateko į nacių nelaisvę ir atsidūrė karo belaisvių stovykloje. 1948 m. jis buvo suimtas ir apkaltintas kolaboravęs su karo belaisvių stovyklos nacių administracija ir net dalyvavęs kovoje prieš sovietų partizanus. Jei šie kaltinimai teisingi, jie paaiškina pulkininko elgesį per streiką. Kartą jau tapęs išverstakailiu, jis, matyt, buvo pasirengęs ir vėl suvaidinti dvigubą vaidmenį.

Ukrainiečiai išsirinko Kuznecovą, tikriausiai tikėdamiesi, kad jis suteiks sukilimui „sovietiškumo" ir atims iš lagerio vadovybės dingstį sutriuškinti kalinius. Šią užduotį jis tikrai atliko, gal net pernelyg gerai. Kuznecovo reikalavimu, streikuojantys kaliniai lageryje iškabino lozungus: „Tegyvuoja sovietų konstitucija!", „Tegyvuoja sovietų santvarka!", „Šalin žmogžudžius Berijos pakalikus!" Jie persekiojo kalinius, kad šie liautųsi rašę atsišaukimus, nes „kontrrevoliucinė" agitacija tik pakenksianti bendram reikalui. Jis karštai pataikavo „sovietiniams" kaliniams, išsaugojusiems tikėjimą partija, ir įkalbėjo juos prisidėti palaikant lageryje tvarką.

Nors ukrainiečiai padėjo Kuznecovą išrinkti streiko komiteto pirmininku, jis jų pasitikėjimo tikrai nepateisino. Ilgoje, nuodugnioje išpažintyje, kurią Kuznecovas parašė, kai streikas pasiekė neišvengiamą kruviną galą, jis tvirtina visada Centrą laikęs neteisėta organizacija ir visą laiką, kol vyko streikas, kovojęs su jo slaptais potvarkiais. Ir patys ukrainiečiai nepasitikėjo Kuznecovu. Visą streiką jį sekiojo du ginkluoti ukrainiečiai apsaugininkai. Neva dėl jo paties saugumo. Iš tikrųjų veikiausiai taip stengtasi užtikrinti, kad jis naktį slapta nepabėgtų iš lagerio ir neišduotų bendro reikalo.

Veikiausiai ukrainiečiai ne be pagrindo baiminosi, kad Kuznecovas pabėgs, nes kitas streiko komiteto narys, Aleksejus Makejevas, po kelių streiko savaičių ištrūko iš lagerio. Vėliau Makejevas sakė kalbas per lagerio radiją ragindamas kalinius grįžti į darbą. Gal jis greitai suprato, kad streikas pasmerktas žlugti, o gal nuo pat pradžių buvo lagerio administracijos agentu.

Tačiau ne viso streiko komiteto patikimumu vertėjo abejoti. Pats Kuznecovas vėliau pasakė, kad bent trys komiteto nariai – Glebas Slučenkovas, Geršas Keleris ir Jurijus Knopmusas – iš tikrųjų atstovavo slaptajam Centrui. Lagerio vadovai vieną iš jų, Geršą Kelerį, vėliau pavadino slaptos ukrainiečių sąmokslininkų organizacijos nariu, ir jo biografija iš tiesų pateisina tokį pavadinimą. Keleris, lagerio kalinių sąrašuose įrašytas žydu, iš tikrųjų buvo ukrainiečių kilmės (jo tikroji pavardė Pendrakas), per suėmimą sėkmingai nuslėpęs savo tautybę nuo MVD. Keleris apsiėmė vadovauti streiko „kariniam“ daliniui, organizavo kalinių kovą tam atvejui, jei sargybiniai užpultų lagerį. Tai jis pradėjo masinę ginklų – peilių, lazdų, vėzdų, kopėčių skersinių – gamybą lagerio dirbtuvėse, tai jis įkūrė laboratoriją, kurioje buvo gaminamos savadarbės granatos, Molotovo kokteiliai ir kiti „karštieji“ ginklai. Keleris prižiūrėjo barikadų statybą, jo nurodymu kiekviename barake prie durų turėjo stovėti statinė grūsto stiklo – stiklą reikėtų sviesti į akis kareiviams, jei jie pasirodytų.

Keleris atstovavo ukrainiečiams, o štai Glebas Slučenkovas veikiau siejamas su kriminaliniais lagerio kaliniais. Pats Kuznecovas jį pavadino „kriminalinio pasaulio atstovu“, ukrainiečių nacionalistai taip pat jį vadina vagių vadeiva. Per sukilimą Slučenkovas vadovavo streiko komiteto „kontržvalgybos“ operacijoms. Jis turėjo savo „miliciją“, kuri patruliavo lageryje, palaikė taiką ir įkalindavo potencialius išdavikus bei informatorius. Slučenkovas visus lagerius suskirstė į padalinius ir kiekvienam iš jų vadovauti paskyrė po „viršininką“. Vėliau Kuznecovas skundėsi, kad šių viršininkų vardai buvo laikomi paslaptyje, juos žinojo tik Slučenkovas ir Keleris.

Ne taip piktai Kuznecovas atsiliepė apie Knopmusą, vokiečių kilmės peterburgietį, šis vadovavo sukilimo „propagandos“ daliniui. Tačiau žvelgiant iš laiko perspektyvos, Knopmusas per sukilimą užsiėmė pačia revoliucingiausia ir nuožmiausia antisovietine veikla. Knopmuso „propaganda“ buvo susijusi su atsišaukimų, dalijamų aplink lagerį buvusiems vietiniams gyventojams, gamyba, jis leido lagerio sienlaikraštį streikuojantiems kaliniams ir – tai turbūt labiausiai stebina – sukonstravo savadarbę radijo stotį.

Kadangi lagerio vadovybė jau pirmomis streiko dienomis atjungė lageriui elektrą, sukonstruoti šią radijo stotį reikėjo ne tik nemažai narsos, bet ir ypatingų techninių žinių. Pirmiausia *zekai* pagamino „hidroelektrinę“, panaudojo tekantį iš čiaupo vandenį. Motoras, paverstas generatoriumi, ga-

mino tiek elektros, kad jos pakako lageryje veikiančiam telefono ryšiui ir radijui. Pats radijas buvo pagamintas iš lageryje rastų kino projektoriaus detalių.

Po kelių dienų lageryje jau buvo pranešinėjamos naujienos, reguliariai vyko žinių programos, skirtos kaliniams ir už lagerio ribų esantiems vietos gyventojams, sargybiniams ir kareiviams. Lagerio stenografuotojai užrašė vieno radijo kreipimosi tekstą, paskelbtą, kai streikas jau vyko mėnesį ir maisto atsargos buvo beveik išsekusios. Kreipimosi į kareivius, stovinčius sargyboje aplink lagerį, stenograma pateko į MVD archyvus:

> Draugai kareiviai! Mes jūsų nebijome, tik prašome neiti į mūsų zoną. Nešaudykite į mus, nepasiduokite berijininkų valiai. Mes jų nebijome, kaip nebijome mirties. Verčiau mirsime iš bado šiame lageryje, bet nepasiduosime berijininkų gaujai. Nesitepkite rankų tuo pačiu purvinu krauju, kuriuo išteptos jūsų karininkų rankos...[36]

Kuznecovas organizavo maisto paskirstymą; maistą gamino ir virė lagerio kalinės. Visi kaliniai gaudavo vienodas porcijas (*pridurkams* priedai nebuvo numatyti), kurios laikui bėgant ir ištekliams senkant vis mažėjo. Savanoriai valė barakus, skalbė drabužius ir ėjo sargybą. Vienas kalinys prisimena, kad anksčiau dažnai nešvarioje ir netvarkingoje valgykloje dabar viešpatavo „švara ir tvarka". Lagerio pirtys veikė kaip paprastai, neužsidarė nė ligoninė, nors lagerio vadovybė atsisakė perduoti kaliniams reikalingų vaistų ir medikamentų.

Kaliniai susiorganizavo ir „pramogų". Kaip savo atsiminimuose pasakoja vienas kalinys, lenkų aristokratas, pavarde grafas Bobrinskis, lageryje atidarė „kavinę" ir jos lankytojus vaišino „kava". „Jis įmesdavo ko nors į puodą, truputį pavirdavo, ir kaliniai karštą vidudienį patenkinti, juokdamiesi gurkšnojo karštą gėrimą." Pats grafas sėdėjo kavinės kamputyje, grojo gitara ir dainavo senus romansus.[37] Kiti kaliniai skaitė paskaitas ir koncertavo. Savanorių aktorių trupė surepetavo ir suvaidino spektaklį. Vienos religinės sektos nariai, nugriovus sienas susijungė vyrai ir moterys, paskelbė neva išgirdę savo pranašo pažadą, jog netrukus jie visi gyvi būsią paimti į dangų. Kelias dienas jie sėdėjo ant čiužinių pagrindinėje aikštėje, zonos centre, laukdami, kol bus paimti į dangų. Deja, nieko panašaus neįvyko.

Atsirado labai daug jaunavedžių, kuriuos sutuokė lageryje kalintys kunigai iš Baltijos valstybių ir Ukrainos, kitados suimti drauge su savo parapijiečiais. Tarp jaunųjų porų buvo tokių, kurios buvo susituokusios anksčiau, stovėdamos abipus lagerius skiriančios tvoros, ir dabar pirmą kartą susitiko akis į akį. Tačiau, nors vyrai ir moterys bendravo laisvai, visuose streiko aprašymuose

sutartinai rašoma, jog moterys nebuvo persekiojamos, jų niekas nepuldinėjo ir neprievartavo, kaip dažnai atsitikdavo paprastuose lageriuose.

Žinoma, buvo kuriamos dainos. Kažkas sukūrė Ukrainos himną, jį kartais giedodavo visi 13 500 streikuojančių kalinių. Himno priedainis buvo toks:

Mes nebūsim, nebūsim vergais,
Mes daugiau nebevilksime jungo...

Kitame posme buvo minimi

Kraujo broliai iš Vorkutos ir Norilsko, iš Kolymos ir Kengiro...

„Tai buvo nuostabūs laikai, – po keturiasdešimt penkerių metų prisiminė Irena Arginskaja. – Niekada nei anksčiau, nei vėliau nesu išgyvenusi tokio laisvės jausmo, kaip tomis dienomis." Kitus persekiojo bloga nuojauta. Liuba Beršadskaja prisimena: „Mes darėme viską be jokios atodairos: niekas nežinojo ir negalvojo apie tai, kas mūsų laukia."

Derybos su valdžia tęsėsi. Gegužės 27 d. MVD komisija, paskirta streikui numalšinti, pirmą kartą susitiko su kaliniais. Tarp komisijos „personažų auksiniais antpečiais", kaip juos pavadino Solženicynas, buvo Sergejus Jegorovas, MVD vadovo pavaduotojas, Ivanas Dolgichas, tuometinis GULAG'o viršininkas, ir Vavilovas, valstybės prokuroro pavaduotojas, atsakingas už gulagą. Juos sutiko 2 000 susirinkusių kalinių, vadovaujamų Kuznecovo, kuris įteikė komisijos nariams reikalavimų sąrašą.

Streikui įsisiūbavus, į šį sąrašą buvo įtrauktas ir reikalavimas pateikti kriminalinius kaltinimus sargybiniams, šaudžiusiems į kalinius (to kaliniai reikalavo nuo pat pradžių), ir kiti veikiau politinio pobūdžio reikalavimai, tokie kaip: sutrumpinti visus dvidešimt penkerių metų kalėjimo nuosprendžius, peržiūrėti visų politinių kalinių bylas, panaikinti bausmės izoliatorius ir bausmės kameras, leisti kaliniams laisviau bendrauti su giminėmis, panaikinti prievartinę tremtį iki gyvos galvos į laisvę išėjusiems kaliniams, pagerinti gyvenimo sąlygas moterims kalinėms ir galutinai sujungti moterų ir vyrų lagerius.

Kaliniai taip pat pageidavo susitikti su komunistų partijos Centro komiteto nariu. Šis reikalavimas buvo kartojamas iki pat galo ir rėmėsi tuo, kad kaliniai skelbė negalį pasitikėti nei Steplago vadovybės, nei MVD pajėgumu tesėti duotus pažadus. „Ir kuo gi MVD galėjo užsitraukti tokią jūsų neapykantą?" – atsakydamas neva paklausęs kalinių MVD vado pavaduotojas Jegorovas.

Jei streikas būtų įvykęs prieš kelerius metus, apie jokias derybas, žinoma, nebūtų buvę nė kalbos. Bet 1954 m. jos iš tiesų buvo pradėtos, kad ir lėtai, buvo peržiūrėtos politinių kalinių bylos. Vykstant streikui, pavieniai kaliniai net buvo iškviečiami iš lagerio į teismo posėdžius, kuriuose buvo peržiūrimos jų bylos. Dolgichas, žinodamas, kad daug kalinių jau mirė, ir veikiausiai norėdamas taikiai ir kuo greičiau užbaigti šią istoriją, vos ne iš karto buvo linkęs nusileisti kai kuriems, ne tokiems radikaliems, kalinių reikalavimams – išimti grotas iš barakų langų, nustatyti aštuonių valandų darbo dieną, net iškeldinti iš Kengiro kai kuriuos ypatingą kalinių neapykantą užsitarnavusius lagerio sargybinius ir pareigūnus. Paklusdamas tiesioginiam Maskvos vadovavimui, Dolgichas iš pradžių nenorėjo naudoti jėgos. Jis mėgino palaužti kalinių pasipriešinimą aktyviai juos įkalbinėdamas palikti lagerį ir neleisdamas įvežti į zoną maisto ir medikamentų siuntų.

Tačiau laikas ėjo, ir Maskva neteko kantrybės. Telegramoje, pasiųstoje birželio 15 d., Kruglovas užsipuolė savo pavaduotoją Jegorovą, kad šis prirašęs į savo pranešimus beprasmių statistikos duomenų (pavyzdžiui, kiek iš lagerio paleista pašto balandžių su atsišaukimais), ir pranešė jam, kad į lagerį jau vyksta kariuomenės ešelonas, lydimas penkių T-34 tankų.

Paskutines dešimt streiko dienų tvyrojo baisi įtampa. MVD komisija per lagerio garsiakalbius paskelbė griežtą įspėjimą. Atsakydami į jį, kaliniai transliavo pranešimus iš savadarbės radijo stoties, visiems pasakodami, kad miršta iš bado. Kuznecovas pasakė kalbą ir paminėjo savo šeimos, kuri sužlugo jį suėmus, likimą. „Daugelis mūsų taip pat buvo netekę artimųjų, todėl ši kalba sustiprino mūsų ryžtą ir siekį išsilaikyti iki galo", – prisimena vienas kalinys.

Prieš pat aušrą, birželio 26 d. pusę trijų ryto, MVD pajėgos smogė lemiamą smūgį. Išvakarėse Kruglovas pasiuntė Jegorovui telegramą, kurioje patarė panaudoti „visus įmanomus išteklius", ir pastarasis pakluso: lagerį apsupo ne mažiau kaip 1 700 kareivių, devyniasdešimt aštuoni šunys ir visi penki T-34 tankai. Iš pradžių kareiviai iššovė į dangų signalines raketas ir šaudė tuščiais šoviniais. Per lagerio garsiakalbius pasigirdo įtaigūs įspėjimai: „Į lagerius eina kareiviai. Kalinius, kurie sutinka bendradarbiauti, prašome ramiai išeiti iš lagerio. Tie, kurie priešinsis, bus sušaudyti..."

Sutrikę kaliniai blaškėsi po lagerį, o pro vartus jau riedėjo tankai. Paskui juos žengė ginkluoti kareiviai su visa kovine apranga. Kai kas pasakoja, kad ir tankistai, ir pėstininkai buvę girti. Gal tai ir legenda, atsiradusi sutriuškinus streiką, tačiau Raudonojoje armijoje ir saugumo būriuose iš tiesų egzistavo tradicija duoti degtinės kariams, turintiems atlikti ypač purvinus darbus: beveik visuose masiniuose kapuose rasta tuščių degtinės butelių.

Girti ar blaivūs, tankistai nedvejodami ėmė važiuoti tiesiai ant jų pasitikti išėjusių kalinių. „Aš stovėjau viduryje, – prisimena Liubovė Beršadskaja, – o aplink mane tankai traiškė gyvus žmones." Jie pervažiavo grupę moterų, kurios, susikibusios už rankų, pastojo jiems kelią netikėdamos, jog tankai išdrįs ant jų važiuoti. Tankai sutraiškė vieną porą jaunavedžių, kurie, tvirtai susikibę, tyčia puolė prieš juos. Tankai sugriovė barakus, kuriuose miegojo žmonės. Jų nesustabdė nei savadarbės granatos, nei akmenys, nei lazdos ar kiti metaliniai daiktai, kuriuos mėtė kaliniai. Stebėtinai greitai (per pusantros valandos, kaip rašoma vėliau pateiktoje ataskaitoje) kareiviai nuramino lagerį, išvežė iš jo tuos kalinius, kurie sutiko išvykti nesipriešindami, o kitus sukaustė antrankiais.

Remiantis oficialiais pranešimais, tą dieną iškart žuvo trisdešimt septyni kaliniai. Dar devyni mirė nuo žaizdų vėliau. Dar 106 kaliniai ir keturiasdešimt kareivių buvo sužeisti. Ir šį kartą oficialūs skaičiai gerokai mažesni už tuos, kuriuos pateikia patys kaliniai. Beršadskaja, padėjusi lagerio gydytojui Julianui Fusteriui rūpintis sužeistaisiais, rašo, kad žuvusiųjų buvo apie penkis šimtus:

> Fusteris man liepė užsidėti baltą kepuraitę ir marlinę chirurgo kaukę (ją tebeturiu iki šiol), paprašė atsistoti greta jo prie operacinio stalo ir surašyti vardus visų, kurie dar įstengė juos pasakyti. Deja, beveik niekas to padaryti nebegalėjo. Dauguma sužeistųjų mirė ant operacinio stalo, žvilgsniu atsisveikindami ir kartodami: „parašykite mano motinai... mano vyrui... mano vaikams" ir taip toliau.
>
> Kai pasidarė nebepakenčiamai karšta ir tvanku, aš nusiėmiau kepuraitę ir pažvelgiau į veidrodį. Mano plaukai buvo visiškai balti. Iš pradžių pamaniau, kad kepuraitė iš vidaus kažkodėl buvo nupudruota. Nesupratau, kad per tas penkiolika minučių, kol stovėjau šių neįsivaizduojamų žudynių viduryje ir stebėjau viską, kas vyksta, mano plaukai pražilo.
>
> Fusteris trylika valandų praleido ant kojų gelbėdamas tuos, kuriuos dar buvo galima išgelbėti. Galiausiai šis talentingas, ištvermingas chirurgas pats neteko jėgų. Jis prarado sąmonę, apalpo, ir operacijos baigėsi...[38]

Mūšiui pasibaigus, visi gyvieji, kurie nepateko į ligoninę, buvo išvesti iš lagerio į taigą. Kareiviai su kulkosvaidžiais liepė jiems atsigulti ant žemės kniūbsčia, išskėsti rankas į šalis, tarsi puolus kryžiumi, ir taip kelias valandas gulėti. Naudodamiesi fotografijomis, padarytomis per viešus mitingus, ir turimais informatorių pranešimais, lagerio vadovai atrinko ir suėmė 436 kalinius, tarp jų – visus streiko komiteto narius. Šeši buvo sušaudyti, tarp jų Keleris, Slučenkovas ir Knopmusas. Suimtas Kuznecovas praėjus keturiasde-

šimt aštuonioms valandoms pateikė vadovybei ilgą ir išsamų rašytinį prisipažinimą ir buvo nuteistas mirties bausme, bet vėliau jo pasigailėjo. Perkėlė į Karlagą ir 1960 m. išleido į laisvę. Dar tūkstantis kalinių – 500 vyrų ir 500 moterų – buvo apkaltinti talkininkavę sukilimui ir perkelti į kitus Ozerlago ir Kolymos lagerius. Atrodo, baigiantis dešimtmečiui beveik visi jie irgi buvo paleisti.

Per sukilimą atrodė, kad valdžia neįsivaizduoja lageryje veikiančios kitos organizuojančios jėgos, išskyrus oficialųjį streiko komitetą. Tačiau vėliau, veikiausiai pasitelkę nuodugnų Kuznecovo pasakojimą, jie pradėjo aiškintis visą istoriją. Nustatė penkis Centro narius – lietuvį Kondratą, ukrainiečius Kelerį, Suničiuką ir Vachajevą, ir vagį, pogrindyje žinomą pravarde Ūsai. Net buvo nubraižyta diagrama, rodanti vadovavimo strėles, einančias iš Centro per streiko komitetą į propagandos, gynybos ir kontržvalgybos padalinius. Sužinota apie brigadas, gynusias kiekvieną baraką, apie radijo stotį ir savadarbį generatorių.

Tačiau visų Centro, tikrojo sukilimo organizatoriaus, narių valdžiai taip ir nepavyko nustatyti. Remiantis viena ataskaita, daugelis „tikrųjų aktyvistų“ liko lageryje ir, laukdami amnestijos, ramiai kalėjo jiems likusį bausmės laiką. Jų vardai nežinomi, veikiausiai tokie ir liks amžinai.

25 skyrius

„Atšilimas“ – ir laisvė

Neverta daugiau meluoti,
Nebereikia nesąmonių.
Mes esame kulto vaikai.
Mes – jo kūnas ir kraujas.

Mes buvome išauginti rūko,
Tikros dviprasmybės,
Gigantomanijos
Ir siauraprotystės...

Andrejus Voznesenskis, „Kulto vaikai“, 1967[1]

Kengiro streikuotojai pralaimėjo mūšį, bet laimėjo kovą. Po Steplago sukilimo Sovietų Sąjungos valdžia iš tiesų labai greitai prarado pasitikėjimą kalinių darbu.

1954 m. vasarą jau beveik visi pripažino, kad lageriai nepelningi. Dar viena gulago finansų ataskaita, atlikta 1954 m. birželio mėnesį, parodė, kad lagerius gausiai finansuoja valstybė; paaiškėjo, kad didžiausia finansų našta – išlaikyti sargybinius.[2] Lagerių viršininkų ir aukščiausių GULAG'o pareigūnų susirinkime, surengtame netrukus po Kengiro sukilimo, daug administracijos darbuotojų atvirai skundėsi nebesuvaldoma biurokratija (tuo metu galiojo septyniolika skirtingų maisto davinių), blogu lagerių darbo organizavimu ir dėl lageriams blogai tiekiamo maisto. Kai kurie lageriai dar veikė, bet kalinių juose buvo nedaug. Streikai ir neramumai tęsėsi. 1955 m. Vorkutoje kaliniai surengė dar vieną visuotinį streiką.[3] Permainų poreikis buvo labai stiprus – ir jos įvyko.

1954 m. liepos 10 d. Centro komitetas paskelbė rezoliuciją, kuria sugrąžino lageriuose aštuonių valandų darbo dieną, įvedė laisvesnį režimą ir supaprastino procedūrą, pagal kurią sąžiningai dirbantys kaliniai pirma laiko buvo paleidžiami į laisvę. Ypatingieji lageriai buvo uždaryti. Kaliniams leista rašyti laiškus ir gauti siuntinius, dažnai net be jokių apribojimų. Kai kuriuose lageriuose kaliniams leista tuoktis ir net gyventi su sutuoktiniais. Nuolat lojantys šunys ir konvojaus sargybiniai liko praeityje. Kaliniai galėjo nusi-

pirkti to, ko negalėjo anksčiau: drabužių, net apelsinų.[4] Pavyzdžiui, Ozerlago kaliniams buvo leista pasisodinti gėlių.[5]

Aukštesniuosiuose sovietų valdžios sluoksniuose tuo metu jau prasidėjo rimtesnės diskusijos dėl Stalino laikų teisės sistemos. 1954 m. pradžioje Chruščiovas užsakė ir gavo ataskaitą apie tai, kiek kalinių nuo 1921 m. buvo apkaltinti kontrrevoliuciniais nusikaltimais, ir kiek jų vis dar kalinami. Skaičiai, suprantama, negalėjo būti išsamūs, nes nebuvo priskaičiuoti milijonai ištremtųjų, nepelnytai apkaltintų neva nepolitiniais nusikaltimais, nuteistųjų paprastuose teismuose ir įkalintųjų visai be jokio teismo. Vis dėlto šie skaičiai (turint galvoje, jog jie rodo, kiek žmonių buvo nužudyta ar pasodinta į kalėjimus be jokios priežasties) yra stulbinamai dideli. Pačios MVD skaičiavimu, OGPU kolegijos, NKVD *troikos*, Ypatingosios komisijos ir visos kitos karinės kolegijos ir tribunolai, gerus tris dešimtmečius be perstojo masiškai teisę žmones, už kontrrevoliucijos kurstymą „kaltais“ pripažino 3 777 380 asmenų. Iš jų 2 369 220 buvo uždaryti į lagerius, 765 180 ištremti, o 642 980 nubausti mirtimi.[6]

Po kelių dienų Centro komitetas ėmėsi peržiūrėti visas šias ir pakartotinai įkalintų asmenų, 1948 m. dar kartą nuteistų tremčiai, bylas. Šiam darbui prižiūrėti Chruščiovas įkūrė nacionalinę komisiją, kuriai vadovavo Sovietų Sąjungos generalinis prokuroras. Be to, visose respublikose ir autonominėse srityse buvo įkurtos vietos komisijos, kurių tikslas buvo peržiūrėti kaliniams skirtus nuosprendžius. Tuo metu į laisvę buvo paleisti kai kurie politiniai kaliniai, nors jiems paskirti nuosprendžiai dar nebuvo panaikinti: tikroji reabilitacija – valstybės prisipažinimas, kad žmogus nubaustas per klaidą, prasidės vėliau.[7]

Kalinius pradėta išleisti į laisvę, nors šis procesas dar pusantrų metų vyko kankinamai lėtai. Kai kuriuos kalinius, iškalėjusius du trečdalius jiems paskirto bausmės laiko, paleido be jokių paaiškinimų ir be reabilitacijos. Kitus laikė lageriuose nepateikę jokių paaiškinimų. Nors ir puikiausiai žinojo, kad gulagas ekonomiškai nenaudingas, pareigūnai nenorėjo jo uždaryti. Atrodo, tam reikėjo postūmio iš viršaus.

Šiuo postūmiu tapo 1956 m. vasario mėnesį uždaroje Komunistų partijos XX suvažiavimo sesijoje Chruščiovo pasakyta garsi „slaptoji kalba“. Pirmą kartą Chruščiovas atvirai užsipuolė Staliną ir jo puoselėtą asmenybės kultą:

> Neleistina ir svetima marksizmo-leninizmo dvasiai iškelti vieną asmenį į aukštybes, paversti jį antžmogiu, turinčiu antgamtiškų bruožų, artimu dievams. Toks žmogus neva viską žino, viską mato, galvoja už visus, viską gali ir niekada neklysta. Toks tikėjimas konkrečiu žmogumi, tai yra – Stalinu, daugelį metų buvo mūsų kultivuojamas.[8]

Beveik visa kalba buvo tendencinga. Vardydamas Stalino nusikaltimus, Chruščiovas minėjo beveik vien 1937 ir 1938 m. aukas, išskyrė devyniasdešimt aštuonis sušaudytus Centro komiteto narius ir grupelę senųjų bolševikų. „1939 m. masinių suėmimų banga ėmė slūgti", – pareiškė jis. Tačiau tai buvo aiškus melas, iš tiesų penktąjį dešimtmetį kalinių lageriuose padaugėjo. Jis paminėjo čečėnų ir Balkanų tautų trėmimus, veikiausiai todėl, kad pats nebuvo prie jų prisidėjęs. Tačiau Chruščiovas neužsiminė nei apie kolektyvizaciją, nei apie badą Ukrainoje, nei apie masines represijas Vakarų Ukrainoje ir Baltijos valstybėse, veikiausiai dėl to, kad šiose operacijose dalyvavo pats. Jis kalbėjo apie 7 679 reabilituotuosius, ir salė šį skaičių sutiko aplodismentais, bet iš tiesų tai tik maža grupelė iš tų milijonų, kurie, Chruščiovas puikiai tai žinojo, buvo suimti be jokio pagrindo.[9]

Ši kalba, nors slapta ir anaiptol netobula, netrukus buvo (irgi slapta) perduota visoms šalies partinėms organizacijoms ir sukrėtė Sovietų Sąjungą iki pamatų. Dar niekada sovietų valdžia nebuvo pripažinusi, kad padarė nusikaltimą, juo labiau – tokio masto. Net Chruščiovas negalėjo tiksliai numatyti, kokia bus žmonių reakcija. „Mes tik pradėjome atsipeikėti po sukrėtimo, – vėliau rašė jis. – Žmonės tebekalėjo kalėjimuose ir lageriuose, o mes nežinojome, kaip jiems paaiškinti tai, kas įvyko, ar ką su jais daryti, kai jie išeis į laisvę."[10]

Ši kalba tarsi įkaitino MVD, KGB ir pačius lagerių administratorius. Po kelių savaičių atmosfera lageriuose tapo dar laisvesnė, galiausiai paspartėjo kalinių išleidimo į laisvę ir reabilitacijos procesai. Prieš slaptąją kalbą per trejus metus buvo reabilituota daugiau kaip 7 000 žmonių, o per dešimt mėnesių po jos – 617 000. Buvo sukurti nauji mechanizmai, kurie turėjo dar labiau pagreitinti šiuos procesus. Ironiška, kad daugumą kalinių, kuriuos nuteisė *troikos*, tokios pat *troikos* išleido į laisvę. Komisijos, sudarytos iš trijų žmonių – prokuroro, Centro komiteto nario ir reabilituoto partijos nario, dažniausiai buvusio kalinio – keliavo po visus šalies lagerius ir tremties vietas. Joms buvo suteikti įgaliojimai greitai išnagrinėti individualias bylas, kalbėtis su kaliniais ir čia pat vietoje išleisti juos į laisvę.[11]

Per kelis mėnesius po slaptosios kalbos MVD taip pat pasirengė reikšmingiau pertvarkyti pačią lagerių struktūrą. Balandžio mėnesį naujasis Vidaus reikalų ministras N. P. Dudorovas nusiuntė Centro komitetui pasiūlymą, kaip pertvarkyti lagerius. „Padėtis lageriuose ir kolonijose, – rašė jis, – jau daug metų yra pasibaisėtina." Jis įrodinėjo, kad lagerius reikia uždaryti, o pavojingiausius nusikaltėlius išsiųsti į specialius izoliuotus kalėjimus nuošaliuose šalies regionuose; kaip vieną iš galimybių mini nebaigtą tiesti Salechardo–Igarkos geležinkelio ruožą. Ne tokius pavojingus nusikaltėlius reikėtų palikti jų gimtosiose vietose atlikti bausmę kalėjimų kolonijose, jie galėtų

dirbti lengvosios pramonės įmonėse arba kolektyviniuose ūkiuose. Kalinių negalima versti dirbti medkirčiais, kalnakasiais ar statybininkais, jiems negalima skirti jokių kvalifikacijos nereikalaujančių, sunkių fizinių darbų.[12]

Dudorovo pasirinkta terminija yra svarbesnė už jo pateiktus pasiūlymus. Jis siūlo ne menkesnę ar iš smulkesnių įstaigų sukurtą sistemą, o kokybiškai kitą lagerių sistemą, grįžti prie „normalių“ kalėjimų, ar bent prie tokios kalėjimų sistemos, kurią atpažintų kitos Europos šalys. Reikia liautis apsimetinėti, kad naujosios kolonijos yra finansiškai savarankiškos. Kaliniai jose dirbdami įgys naudingų įgūdžių, o ne sieks praturtinti valstybę. Kalinių darbo tikslas bus ne pelnas, o reabilitacija.[13]

Šie pasiūlymai sulaukė stebinamai piktos kritikos. Nors su ekonomika susijusių ministerijų atstovai ir pritarė, KGB viršininkas I. A. Serovas užsipuolė Vidaus reikalų ministerijos pasiūlymus, išvadino juo „nekorektiškais“ ir „nepriimtinais“, o ką jau kalbėti apie jų reikalaujamas finansines sąnaudas. Jis nepritarė naujų kalėjimų kolonijų statybai, nes tokia politika galėtų „sukurti įspūdį, jog SSRS egzistuoja labai daug įkalinimo vietų“. Taip pat nesutiko, kad lageriai būtų likviduojami ir niekaip negalėjo suprasti, kodėl *zekai* negalėtų dirbti medkirčiais ar kalnakasiais. Juk sunkus fizinis darbas padėtų „perauklėti juos sąžiningo sovietinės visuomenės darbo dvasia“.[14]

Šioms dviem saugumo tarnyboms susidūrus, galiausiai atliktą reformą sunku įvertinti vienareikšmiškai. Viena vertus, pati vyriausioji lagerių valdyba GULAG'as buvo panaikinta. 1957 m. likviduoti du didžiausi ir galingiausi gulago kompleksai, Dalstrojus ir Norilskas. Po jų atėjo eilė kitiems lageriams. Atitinkamos ministerijos – kalnakasybos, įrenginių gamybos, miškų ūkio ir susisiekimo – pasiėmė tas įtakos sferas, kurios priklausė lagerių pramoniniam kompleksui.[15] Vergų darbas visiems laikams liovėsi buvęs svarbia Sovietų Sąjungos ekonomikos dalimi.

Tačiau teisinė sistema taip ir liko nepertvarkyta. Teisėjai buvo tokie pat politizuoti, šališki ir neobjektyvūs. Ir kalėjimų sistema beveik nepasikeitė. Tose pačiose neperdažytose, lygiai taip pat atrodančiose kamerose tie patys prižiūrėtojai jėga diegė tą patį režimą. Kai laikui bėgant kalėjimų sistema vėl pradėjo plėstis, net reabilitacijos ir perauklėjimo programos, pareikalavusios tiek dėmesio ir rūpesčių, pasidarė tokios pat miglotos ir fiktyvios, kokios buvo praeityje.

Stebinamai aštrus MVD ministro Dudorovo ir KGB viršininko Serovo ginčas irgi tapo vėlesnių, reikšmingesnių ginčų provaizdžiu. Liberalai, paklaũsę (ar bent įsitikinę, kad klauso) Chruščiovo raginimo, norėjo kuo greičiau pertvarkyti beveik visas sovietų gyvenimo sritis. Tačiau senosios sistemos šalininkai siekė sustabdyti, atgręžti atgal ar pakeisti visus šiuos pertvarkymus, ypač tuos, kurie kėlė pavojų įtakingų asmenų grupių gyvenimo

būdui. Susirėmimo rezultatus buvo nesunku numatyti. Nepasikeitė ne tik kalėjimų kameros – buvo paskelbtos pusinės reformos, greitai atšauktos naujos privilegijos, o įsiliepsnojusios viešos diskusijos netrukus nuslopintos. Epocha, kurią įprasta vadinti „atšilimu", iš tiesų atnešė permainų, tačiau jos buvo ypatingos: reformos žengdavo du žingsnius į priekį ir tuojau pat – vieną (o kartais net tris) – atgal.

Išleisti į laisvę kaliniai, nesvarbu, ar 1926, ar 1956 metais, išgyvendavo nevienalypius jausmus. Genadijus Andrejevas-Chomiakovas, kalinys, išėjęs į laisvę ketvirtąjį dešimtmetį, buvo nustebintas savo paties reakcijos:

> Maniau, kad atsidūręs laisvėje ne eisiu, bet šoksiu, kad galiausiai atgavęs laisvę nuo jos apsvaigsiu. Bet kai išėjau iš kalėjimo, nieko panašaus nejutau. Žengiau pro vartus, pro paskutinį sargybinį, nejusdamas nei laimės, nei dvasios pakilimo... Saulės nutviekstu peronu bėgo dvi merginos lengvomis suknelėmis ir linksmai juokėsi. Aš apstulbęs įsmeigiau į jas akis. Kaip jos gali juoktis? Kaip visi tie žmonės gali vaikštinėti, kalbėtis, juokauti, tarsi pasaulyje nevyktų nieko neįprasto, tarsi čia pat greta jų nebūtų šio nepamirštamo košmaro...[16]

Po Stalino mirties ir Chruščiovo kalbos kalinius į laisvę išleisdavo dar sparčiau, o patys kaliniai dar labiau sutrikdavo. Kaliniai, kurie manė už spygliuotų vielų praleisią dar dešimt metų, buvo paleidžiami staiga, apie tai įspėjus tik išvakarėse. Vieną tremtinių grupę darbo metu pakvietė į šachtos, kurioje jie dirbo, kabinetą ir tiesiog liepė važiuoti namo. Kaip prisimena vienas tremtinys, specialusis komendantas leitenantas Isajevas „atidarė seifą, ištraukė mūsų dokumentus ir mums juos išdalijo..."[17] Kaliniai, rašę daugybę peticijų, reikalavę peržiūrėti jų bylas, staiga pamatė, kad jokių raštų nebereikia – galima tiesiog imti ir išeiti.

Kaliniai, kurie lageriuose svajojo tik apie laisvę, juto keistą nenorą, kad ši svajonė išsipildytų: „Net pats negaliu tuo patikėti, bet išeidamas į laisvę apsiverkiau... Jaučiausi taip, tarsi širdis būtų atplėšta nuo visko, kas man brangiausia ir mieliausia, nuo mano nelaimės draugų. Vartai užsidarė – viskas baigta."[18]

Daugelis kalinių buvo tiesiog tam nepasirengę. Jurijus Zorinas, 1954 m. važiuodamas sausakimšu kalinių traukiniu iš Kotlaso, ištvėrė tik dvi stoteles. „Ko aš važiuoju į Maskvą?" – paklausė jis savęs. Tada apsigręžė ir grįžo į lagerį, kur buvęs viršininkas padėjo jam įsitaisyti laisvuoju darbininku. Ten jis išbuvo dar šešiolika metų.[19] Jevgenija Ginzburg pažinojo moterį, kuri nenorėjo palikti savo barako: „Suprantate, kaip yra, aš... aš negaliu gyventi laisvėje. Noriu likti lageryje", – pasakė ji draugėms.[20] Kita kalinė dienoraštyje

rašė: „Aš tikrai nenoriu laisvės. Kas laukia manęs laisvėje? Man atrodo, kad ten... pilna melo, veidmainystės, beprasmybės. Viskas ten atrodo fantastiška ir nerealu, o čia viskas tikra.“[21] Daug kas nepasitikėjo Chruščiovu, manė, kad padėtis vėl pablogės, ir įsidarbindavo laisvaisiais darbininkais Vorkutoje arba Norilske. Jie nenorėjo išgyventi sugrįžimo emocijų ir rūpesčių, nes manė galiausiai vis tiek būsią vėl suimti.

Tačiau net ir tiems, kurie norėjo sugrįžti namo, ši užduotis dažnai atrodė beveik neįveikiama. Jie neturėjo pinigų ir beveik neturėjo maisto. Paleidžiamiems iš lagerių kaliniams duodavo vadinamąjį bado davinį – po 500 gramų duonos kiekvienai dienai, kurias jie praleis kelionėje.[22] Tačiau jo nepakako, mat kelionė dažniausiai užtrukdavo kur kas ilgiau negu numatyta: pasirodo, beveik neįmanoma buvo gauti bilietų į tuos kelis lėktuvus ar traukinius, kurie vyko pietų kryptimi. Ariadna Efron atvykusi į Krasnojarsko stotį pamatė „tokią minią žmonių, kad išvažiuoti atrodė neįmanoma, paprasčiausiai neįmanoma. Čia buvo susibūrę žmonės iš visų lagerių, iš viso Norilsko“. Galiausiai ji visai netikėtai gavo bilietą iš „angelo“ – moters, atsitiktinai turėjusios du. Jei nebūtų jo gavusi, būtų tekę laukti kelis mėnesius.[23]

Pamačiusi sausakimšą traukinį Galina Usakova, kaip ir daugelis kitų, ryžosi važiuoti bagažo skyriuje.[24] Buvo tokių, kurie taip ir neparvažiavo: ne taip jau retai kaliniai mirdavo per sunkias keliones namo arba parvykę pirmosiomis savaitėmis ir mėnesiais. Nusilpusius per ilgus fizinio darbo metus ir išvargintus sunkios kelionės žmones įveikdavo sugrįžimo emocijos, ištikdavo širdies smūgis ar insultas. „Kiek žmonių mirė nuo šitos laisvės!“ – stebėjosi vienas kalinys.[25]

Buvo ir tokių, kurie vėl atsidūrė kalėjime. Pati MVD pateikė ataskaitą, iš kurios matyti, kad išleisti į laisvę Vorkutos, Pečioros ir Intos lagerių kaliniai negalėjo nusipirkti nei drabužių, nei batų, nei patalynės, nes „už poliarinio rato esančiuose miestuose nėra turgaus“. Iš nevilties kai kurie kaliniai nesunkiai nusikalsdavo, kad vėl būtų suimti. Kalėjime jie bent jau galėjo būti tikri, kad gaus duonos davinį.[26] Ne visada lagerių vadovai tam labai priešinosi: Vorkutos lagerių administracija, baimindamasi darbo jėgos krizės, nepakluso įsakymams iš aukščiau ir sąmoningai mėgino sutrukdyti kai kurių kategorijų kaliniams išvykti iš šachtų.[27]

Buvusiems lagerių kaliniams, net tiems, kuriems pavyko grįžti į Maskvą, Leningradą ar gimtąjį kaimą, gyvenimas irgi nebuvo lengvas. Paaiškėjo, kad vien tik paleisti į laisvę nepakako, kad būtų atkurtas „normalus“ gyvenimas. Politiniai kaliniai, neturintys reabilitacijos dokumentų – dokumentų, kuriais anuliuojamas kaliniui paskelbtas nuosprendis, – ir toliau visiems atrodė įtartini.

Tiesa, dar prieš kelerius metus jie būtų gavę baisiuosius „vilko bilietus", juos turintiems buvusiems politiniams kaliniams buvo draudžiama gyventi didžiuosiuose Sovietų Sąjungos miestuose arba netoli jų. Kiti kaliniai būtų buvę tuojau pat išsiųsti į tremtį. „Vilko bilietus" panaikino, tačiau kaliniams vis tiek buvo sunku susirasti gyvenamąją vietą ir darbą, o Maskvoje – gauti leidimą gyventi sostinėje. Grįžę į gimtinę kaliniai rasdavo savo namus perduotus kitiems, o turtą išgrobstytą. Daugelis jų giminių, suprantama, jie taip pat „priešai", buvo jau mirę arba gyveno labai skurdžiai: net „priešus" paleidus į laisvę, jų šeimos nariai dar ilgai buvo persekiojami, įvairiais būdais diskriminuojami, jiems nebuvo leidžiama dirbti kai kurių darbų. Vietos valdžia įtariai žiūrėjo į buvusius kalinius. Thomasas Sgovio ištisus metus „kovojo ir rašė skundus", kol galiausiai jam buvo leista registruotis savo motinos buto adresu.[28] Vyresnio amžiaus kaliniai pamatė, kad beveik neįmanoma išsikovoti normalios pensijos.[29]

Tokie asmeniški sunkumai ir dėl jų atsiradęs neteisybės pojūtis skatino daugelį buvusių kalinių siekti visiškos reabilitacijos, tačiau šis procesas irgi nebuvo nei paprastas, nei lengvas. Daug kas apskritai neturėjo tokios galimybės. Antai MVD kategoriškai atsisakydavo peržiūrėti nuosprendžius, paskelbtus iki 1935 metų.[30] Trokštamų reabilitacijos pažymų negaudavo ir tie kaliniai, kurie lageriuose buvo nuteisti papildomomis bausmėmis už neklusnumą, disidentinę veiklą ar vagystes.[31] Aukščiausiai valdžiai priklausiusių bolševikų – Bucharino, Kamenevo, Zinovjevo – bylos išliko tabu, ir asmenys, procesuose nuteisti su šiais partijos lyderiais, sulaukė reabilitacijos tik devintąjį dešimtmetį.

Net ir tų, kurie galėjo tikėtis reabilitacijos, teistumo panaikinimo procesas vykdavo labai ilgai. Reabilitacijos prašymą turėdavo parašyti pats kalinys arba jo šeimos narys – dažnai šį prašymą tekdavo rašyti du, tris ar daugiau kartų, kol jį pagaliau patenkindavo. Net jei reabilitaciją ir pavykdavo gauti, kartais viskas vėl pasikeisdavo, pavyzdžiui, Antonas Antonovas-Ovsejenka gavo savo tėvo pomirtinės reabilitacijos pažymą, bet 1963 m. ji buvo anuliuota.[32] Daug buvusių kalinių baiminosi paduoti prašymus juos reabilituoti. Tie, kurie gaudavo kvietimą atvykti į reabilitacinės komisijos posėdį, kuris paprastai vykdavo MVD arba Teisingumo ministerijos pastatuose, neretai ateidavo apsirengę kelis sluoksnius drabužių, įsitvėrę maisto ryšelių ir lydimi raudančių giminaičių – įsitikinę, kad tuojau pat bus išsiųsti atgal.[33]

Daug kas iš aukščiausios valdžios baiminosi, kad reabilitacijos procesas netaptų per spartus ir „per toli nenueitų". „Mes bijojome, tikrai bijojome, – vėliau rašė Chruščiovas. – Bijojome, kad atšilimas išjudins potvynį, kurio neįstengsime suvaldyti ir kuris mus visus paskandins."[34] Buvęs aukštas KGB tardytojas, Anatolijus Spragovskis, vėliau prisiminė, kad 1955–1960 m. jis

keliavo po Tomsko sritį, apklausdavo liudytojus ir lankė nusikaltimų vietas. Be to, ten jis sužinojo, jog kai kurie kaliniai buvo kaltinami sąmokslais išsprogdinti fabrikus ar tiltus, kurių tikrovėje nė būti nebuvo. Spragovskis parašė Chruščiovui ir pasiūlė supaprastinti ir pagreitinti reabilitacijos procesą, tačiau sulaukė atkirčio – atrodo, Maskvos pareigūnai nenorėjo, kad Stalino laikų klaidų būtų pernelyg gausu, kad jos atrodytų pernelyg absurdiškos, be to, jie nebuvo suinteresuoti, kad senos bylos būtų peržiūrėtos labai sparčiai. Anastasas Mikojanas, Stalino Politinio biuro narys, išlikęs ir Chruščiovo laikais, kartą paaiškino, kodėl žmonių negalima reabilituoti pernelyg greitai. Jei visus iš karto paskelbsi nekaltais, „paaiškės, kad šalį valdo ne teisėta vyriausybė, o plėšikų gauja“.[35]

Komunistų partija taip pat vengė prisipažinti pridariusi labai daug klaidų. Buvo peržiūrėta daugiau kaip 70 000 buvusių partijos narių, norinčių atgauti narystę, prašymų, tačiau patenkinta buvo mažiau negu pusė.[36] Todėl pasiekti visišką socialinę reabilitaciją – atgauti buvusį darbą, butą ir pensiją – pavyko tik labai nedaugeliui.

Kur kas dažnesni buvo tokie atvejai, kaip Olgos Adamovos-Šliozberg, kuri 1954 m. padavė prašymą reabilituoti ją ir jos vyrą. Ji laukė dvejus metus. 1956 m., po slaptosios Chruščiovo kalbos, galiausiai atėjo pažymėjimas. Jame buvo parašyta, kad jos byla peržiūrėta ir, trūkstant įrodymų, nutraukta. „Mane suėmė 1936 m. balandžio 27 dieną. Taigi už šią valstybės klaidą aš sumokėjau dvidešimt metų ir keturiasdešimt vieną dieną savo gyvenimo.“ Kaip kompensacija – buvo parašyta pažymėjime, – Adamovai-Šliozberg priklauso dviejų mėnesių darbo užmokestis už ją ir už jos velionį vyrą ir dar 11 rublių 50 kapeikų – pinigai, buvę jos vyro kišenėje jo mirties dieną. Ir viskas.

Stovėdama laukiamajame prie Maskvos Aukščiausiojo Teismo kabineto ir stengdamasi suvokti šią informaciją, ji išgirdo kažką šaukiant. Tai buvo senyva ukrainietė, ką tik gavusi panašų pažymėjimą.

> Senoji ukrainietė pradėjo šaukti:
> – Man nereikia užmokesčio už mano sūnaus kraują – pasilikite jį sau!
> Ji sudraskė pažymėjimus ir nusviedė skiautes ant grindų.
> Kareivis, išdavęs dokumentus, priėjo prie jos.
> – Nusiraminkite, piliete, – prakalbo jis.
> Tačiau senoji moteris vėl pradėjo šaukti ir dusti nuo ją apėmusio įtūžio.
> Visi apstulbę tylėjo. Kur ne kur nugirdau tramdomą kūkčiojimą ir verksmą.
> Grįžau į savo butą, iš kurio manęs dabar nebeišvarys joks milicininkas. Namuose nieko nebuvo, ir aš pagaliau galėjau laisvai išsiverkti.

> Apraudojau savo vyrą, kuris žuvo Lubiankos rūsiuose, būdamas trisdešimt septynerių metų, pačiame jėgų ir talento žydėjime, apraudojau vaikus, kurie užaugo našlaičiais, nuo vaikystės persekiojami kaip liaudies priešų vaikai, apraudojau tėvus, kurie mirė iš sielvarto, Nikolajų, nukankintą lageriuose, visus savo draugus, kurie gyvi nesulaukė reabilitacijos ir guli amžinajame Kolymos įšale.[37]

Nors milijonų žmonių sugrįžimas iš lagerių ir tremties vietų dažnai ignoruojamas standartinėse SSRS istorijos versijose, šis reiškinys turėjo apstulbinti milijonus kitų Sovietų Sąjungos gyventojų, su kuriais grįžusieji susitiko. Chruščiovo slaptoji kalba sukrėtė šalį, bet ji buvo tolimas įvykis, vykęs partijos viršūnėse. Grįžtantys namo žmonės, kurie seniai buvo laikomi mirusiais, leido daug kam kur kas asmeniškiau suvokti šios kalbos prasmę. Stalino laikais klestėjo slapti kankinimai ir neregimas smurtas. Staiga vėl pasirodę buvę lagerių kaliniai tapo gyvais tų įvykių liudytojais.

Be to, jie parnešė gerų ir blogų žinių apie dingusiuosius. Šeštąjį dešimtmetį išėję į laisvę kaliniai laikėsi papročio aplankyti gyvų ir mirusių draugų namus, perduoti jų giminėms naujausias žinias ar persakyti paskutinius prieš mirtį ištartus žodžius. M. S. Rotfortas specialiai grįžo į Charkovą per Čitą ir Irkutską, kad aplankytų draugų šeimas.[38] Gustavas Herlingas prisimena nesmagų apsilankymą pas savo lagerio laikų draugo generolo Kruglovo artimuosius: generolo žmona maldavo nieko nesakyti dukteriai apie jos tėvui paskelbtą naują lagerio nuosprendį, nuolat žvilgčiojo į laikrodį ir ragino kuo greičiau išeiti.[39]

Sugrįžę kaliniai dar kėlė ir siaubą, pirmiausia viršininkams, bendradarbiams, visiems, kurių dėka jie atsidūrė lageriuose. Ana Andrejeva prisimena, kad 1956 m. vasarą visi traukiniai, važiuojantys į Maskvą iš Karagandos ir Potmos, buvo pilnutėliai buvusių kalinių. „Visur buvo pilna džiaugsmo ir jo priešybės, nes žmonės sutikdavo tuos, kurie buvo juos apkaltinę, kurie apkaltino kitus. Tai buvo ir laimė, ir tragedija, netrukus viso šito bus pilna ir Maskva."[40] Romane *Vėžio palata* Solženicynas pavaizdavo, kaip reaguoja vėžiu sergantis partijos veikėjas, kuriam žmona pasakė, kad jo buvęs draugas (žmogus, kurį veikėjas įskundė, norėdamas gauti jam priklausantį butą) netrukus bus reabilituotas:

> Visą jo kūną – strėnas, pečius – apėmė silpnumas, nusilpo ir rankos, o auglys, rodosi, nusvarino galvą į šoną.
> – Kam tu man tai pasakei? – sielvartingu, silpnu balsu suvaitojo jis. – Ar man dar negana nelaimių? – ir jo galvą bei krūtinę dukart supurtė sausas kūkčiojimas... – Kokią teisę jie turi dabar išleisti šituos žmones? Ar jie nepažįsta gailesčio? Kaip jie drįsta taip traumuoti![41]

Kartais kaltė tapdavo nepakeliama. Po Chruščiovo slaptosios kalbos Aleksandras Fadejevas, įsitikinęs stalinistas ir daugeliui rašytojų baimę kėlęs literatūros valdininkas, ilgai gėrė. Girtas jis prisipažino draugui, kad būdamas SSRS rašytojų sąjungos pirmininku pritarė, kad daugelis rašytojų, kuriuos žinojo esant nekaltus, būtų suimti. Rytojaus dieną Fadejevas nusižudė. Pasakojama, jog jis paliko atsisveikinimo raštelį, kuriame buvo vienas sakinys, adresuotas Centro komitetui: „Iššauta kulka skiriama Stalino politikai, Ždanovo estetikai ir Lysenkos genetikai.“[42]

Buvo ir tokių, kurie išprotėjo. Olga Mišakova, komjaunimo darbuotoja, kitados įskundė organizacijos lyderį Kosarevą. 1956 m. Kosarevas buvo reabilituotas, o Mišakovą komjaunimo Centro komitetas pašalino iš komjaunimo. Vis dėlto dar metus ji kasdien ateidavo į komjaunimo komitetą, visą dieną sėdėdavo tuščiame savo kabinete, išeidavo pietauti per pietų pertrauką. Net kai komjaunimo vadovai atėmė iš jos leidimą įeiti, ji vis tiek nesiliovė vaikščiojusi į darbą, tik dabar darbo valandomis stovėdavo prie durų. Kai jos vyras buvo perkeltas į Riazanę, ji kas rytą ketvirtą valandą sėsdavo į Maskvos traukinį, visą dieną praleisdavo prie buvusios darbo vietos durų ir vakare grįždavo namo. Galiausiai ji buvo paguldyta į psichiatrinę ligoninę.[43]

Jeigu neišprotėdavo ar nenusižudydavo, nejaukūs susitikimai, po 1956 m. tapę didžiule Maskvos visuomeninio gyvenimo nelaime, vis vien galėjo būti tikra kankynė. „Dvi Rusijos susidūrė akis į akį, – rašė Ana Achmatova, – tie, kurie sėdėjo kalėjime, ir tie, kurie juos ten pasodino.“[44] Daugelis šalies vadovų, tarp jų ir Chruščiovas, asmeniškai pažinojo ne vieną sugrįžėlį. Kaip pasakoja Antonovas-Ovsejenka, vienas iš tokių „senų draugų“ 1956 m. pasirodė prie Chruščiovo durų ir įtikino jį paskubinti reabilitacijos procesą.[45] Dar baisesni buvo buvusių kalinių susitikimai su žmonėmis, kurie asmeniškai juos kalino arba tardė. Slapyvardžiu pasirašytuose atsiminimuose, kuriuos 1964 m. išspausdino Rojaus Medvedevo leidžiamas pogrindinis politinis žurnalas, aprašytas žmogaus susitikimas su buvusiu jo tardytoju, kuris iš jo kaulija pinigų degtinei: „Aš jam atidaviau viską, ką dar turėjau po kelionės, nors tai buvo labai daug. Atidaviau pinigus, kad jis greičiau pasitrauktų. Bijojau, kad neišlaikysiu. Jutau nenumaldomą norą išlieti taip ilgai kauptą savo neapykantą jam ir tokiems kaip jis.“[46]

Kartais būdavo nepaprastai nepatogu susitikti ir buvusius draugus, dabar klestinčius sovietų piliečius. Levas Razgonas sutiko buvusį artimą draugą 1968 m., praėjus geram dešimtmečiui po to, kai grįžo. „Jis pasitiko mane... tarsi mudu būtume išsiskyrę tik vakar. Be abejo, išreiškė užuojautą dėl Oksanos mirties, paklausė, kaip laikosi Jelena. Bet visa tai buvo ištarta greitai, dalykiškai... ir tiek.“[47] Jurijus Dombrovskis eilėmis išreiškė savo jausmus draugui, pavėlavusiam parodyti užuojautą; eilėraštis vadinasi „Garsiam poetui“:

Net mūsų vaikai mūsų nesigailėjo,
Net savo žmonoms mes nebuvome reikalingi,
Tik sargybinis meistriškai į mus šaudė,
Kaip į taikinius taikė į numerius...

Tu vaikštinėjai po restoranus,
Svaidei pokštus prie pilnų taurių,
Viską supratai, visus sveikinai,
Bet nepastebėjai, kad mes mirėme.

Todėl būk geras, dabar man paaiškink, kodėl
Jiems pradėjus peržiūrinėti mūšio eigą
Ir man prisikėlus iš šiaurės kapo
Tu eini prie manęs kaip prie didvyrio?

Moterys valgė tau iš rankų –
Ar dėl tavo drąsos? Dėl kančių, kurias patyrei?[48]

Levas Kopelevas rašė, kad sugrįžęs negalėjo pakęsti laimingai gyvenančių žmonių draugijos ir mieliau bendravo su tais, kuriems nesisekė.[49]

Liko dar vienas klausimas, kuris kamavo buvusius kalinius: kaip – ir kiek – kalbėti apie lagerius su savo draugais ir šeimos nariais. Daugelis jų stengėsi apsaugoti nuo tikrovės bent savo vaikus. Raketų kūrėjo Sergejaus Koroliovo duktė beveik iki dvidešimties metų nežinojo, kad jos tėvas sėdėjęs kalėjime, ir sužinojo tik tada, kai prireikė užpildyti dokumentą, kuriame buvo klausimas, ar kas nors iš jos šeimos narių buvo teistas.[50] Daugeliui iš lagerių išeinančių kalinių buvo liepiama pasirašyti pasižadėjimą, kad nieko apie juos nepasakos. Kai kuriuos taip įbaugindavo, kad jie tylėdavo, tačiau pasitaikydavo ir nepabūgusių. Susana Pečiora išeidama iš lagerio ryžtingai atsisakė pasirašyti tokius dokumentus ir, kaip pati sako, „visą laiką apie tai pasakojo“.[51]

Kiti kaliniai pastebėdavo, kad jų draugai ir šeimos nariai, nors jų negalėtum apkaltinti abejingumu, iš tikrųjų nenorėjo labai smulkiai žinoti, kur jiems teko būti ir ką išgyventi. Žmonės labai bijojo ne tik visur esančios saugumo rankos, bet ir to, ką gali sužinoti apie savo mylimus asmenis. Romanistas Vasilijus Aksionovas, Jevgenijos Ginzburg sūnus, trilogijoje *Generations of Winter* (Žiemos kartos; rus. *Moskovskaja saga*) aprašė tragišką, tačiau siaubingai įtikinamą sceną: kas atsitiko, kai susitiko vyras ir žmona, abu ilgus metus praleidę lageriuose. Vyras iškart pastebėjo, kad žmona pernelyg gerai atrodo. „Pirmiausia tu man pasakyk, kaip tau pavyko netapti baisia... tu net nesulysai!“ – sako jis, pats gerai žinodamas, kokiais būdais gulage moterys

gebėdavo išlikti. Tą naktį jiedu gulėjo lovoje nesiliesdami vienas prie kito, neįstengdami kalbėtis: „Liūdesys ir sielvartas išdegino juos iki dugno.“[52]

Rašytojas ir dainininkas Bulatas Okudžava taip pat parašė apsakymą apie vyrą, besiruošiantį sutikti motiną, kuri dešimt metų kalėjo lageryje. Jis su džiaugsmu laukia grįžtančios motinos, įsivaizduoja, kaip pasitiks ją geležinkelio stotyje, po ašaringo, bet džiugaus susitikimo parsives namo valgyti, papasakos jai apie savo gyvenimą, paskui gal net nusives į kiną. Tačiau stotyje jis pamato moterį sausomis akimis ir abejingu veidu: „Ji žiūrėjo į mane, bet nematė, jos veidas buvo sustingęs, tarsi suledėjęs.“ Sūnus žinojo, kad motina gali būti silpnos sveikatos, bet nesitikėjo pamatyti emocinių kančių pėdsakų. Panašių išgyvenimų patyrė milijonai žmonių.[53]

Tikros istorijos dažnai tokios pat liūdnos. Nadežda Kapralova rašė apie susitikimą su motina po trylikos išsiskyrimo metų – paskutinį kartą jos matėsi, kai dukteriai buvo aštuoneri. „Mes buvome artimiausi pasaulyje žmonės, motina ir duktė, tačiau jautėmės svetimos, kalbėjome apie visokius nereikšmingus dalykus, beveik visą laiką verkėme ir tylėjome.“[54] Kitas kalinys, Jevgenijus Gnedinas, susitiko su žmona po keturiolikos metų ir pamatė, kad jųdviejų niekas nesieja. Jis juto, kad per tuos keturiolika metų „suaugo“, o žmona liko kokia buvusi.[55] Olgai Adamovai-Šliozberg, 1948 m. susitikusiai su sūnumi, teko elgtis labai atsargiai: „Aš bijojau jam pasakoti, ką teko išgyventi būnant „anapus“. Žinoma, aš būčiau įtikinusi sūnų, kad mūsų šalyje yra labai daug blogio, kad Stalinas, jo dievaitis, anaiptol netobulas, bet mano sūnui buvo tik septyniolika. Bijojau su juo būti visiškai atvira.“[56]

Ir vis dėlto ne visi jautėsi svetimi sovietų visuomenei. Gal tai ir stebina, bet nemažai sugrįžėlių karštai troško vėl įstoti į komunistų partiją – ne tik norėdami susigrąžinti statusą ir privilegijas, bet ir svajodami vėl tapti, taip sakant, aktyviais komunistų „projekto“ dalyviais. „Priklausomybė tikėjimų sistemai kartais turi gilias, su tautybe nesusijusias, šaknis“, – taip istorikė Nanci Adler mėgina paaiškinti buvusio kalinio, sužinojusio, kad jam grąžinta partijos narystė, jausmus.

> Lemiamas veiksnys, padėjęs man išlikti gyvam tomis žiauriomis sąlygomis, buvo mano tvirtas, nesunaikinamas tikėjimas mūsų lenininine partija, jos humanistiniais principais. Partija suteikė man fizinių jėgų ištverti visus išbandymus... Sugrįžti į gimtosios komunistų partijos gretas man buvo didžiausia laimė gyvenime.[57]

Istorikė Catherine Merridale žengia dar toliau: ji teigia, kad partija ir kolektyvinė Sovietų Sąjungos ideologija iš tiesų padėjo žmonėms atsigauti po patirtų traumų ir išgyvenimų: „Tikrai atrodo, kad rusai ištvėrė juos ištikusius

neapsakomus praradimus dirbdami, dainuodami ir mosuodami raudona vėliava. Dabar kai kas iš to juokiasi, tačiau beveik visi su nostalgija mini kolektyvizmą ir bendrą tikslą, kurio šalyje nebeliko. Iki tam tikros ribos totalitarizmas pasiteisino."[58]

Kai kurie buvę lagerių kaliniai, net širdies gilumoje suvokdami, jog jų pastangos apgaulingos, aiškiai matydami, kad tauta nėra tokia šlovinga, kaip skelbia partijos vadai, ir žinodami, kad ištisi Sovietų Sąjungos miestai pastatyti ant neteisingai nuteistų ir pasmerktų kalinių kaulų, vis tiek jautė palengvėjimą galėdami priklausyti visuomenei, o ne būti nuo jos atskirti.

Kad ir kaip ten būtų, siaubinga įtampa tarp tų, kurie pabuvojo „ten", ir tų, kurie liko namuose, negalėjo ilgai išbūti uždaryta tik žmonių būstuose ir miegamuosiuose. Žmonės, atsakingi už tai, kas įvyko, tebebuvo gyvi. Galiausiai 1961 m., per XXII partijos suvažiavimą, Chruščiovas, siekdamas sustiprinti savo įtaką partijos viduje, pradėjo skelbti kaltųjų vardus. Jis pareiškė, kad Molotovas, Kaganovičius, Vorošilovas ir Malenkovas esą „kalti dėl neteisėtų masinių represijų, kuriose nukentėjo daug partijos, sovietų, kariuomenės ir komjaunimo narių, todėl yra tiesiogiai atsakingi už jų fizinį sunaikinimą". Dar grėsmingesnė buvo jo užuomina apie „mūsų turimus dokumentus", įrodančius šią kaltę.[59]

Vis dėlto Chruščiovas, kovodamas su jo reformoms prieštaraujančiais stalinistais, šių dokumentų nepaskelbė viešai. Gal jis pritrūko realios galios, o gal šie dokumentai būtų atskleidę ir jo paties vaidmenį stalinizmo represijose. Taigi Chruščiovas ėmėsi naujos taktikos: jis dar labiau išplėtė viešąsias diskusijas dėl stalinizmo, šias temas perkėlė už partijos vidinio diskurso ribų, į literatūros erdvę. Nors Chruščiovui veikiausiai menkai rūpėjo sovietų poetai ir romanistai, septintojo dešimtmečio pradžioje jis pamatė, kad siekdamas valdžios ir įtakos gali jais pasinaudoti. Palengva spaudoje vėl ėmė rastis iš jos išnykusių vardų, nė žodžiu neaiškinant nei kodėl jie išnyko, nei kodėl dabar jiems leista vėl pasirodyti. Tuo metu išleistuose romanuose pasirodė veikėjų, kurie anksčiau atrodė visai nepriimtini sovietų literatūrai, tokie kaip godūs valdininkai ar iš lagerių grįžę kaliniai.[60]

Chruščiovas suprato, kad šie leidiniai patys savaime taps jam reikalinga propaganda: rašytojai diskredituos jo priešus atskleisdami jų padarytus nusikaltimus. Veikiausiai taip jis samprotavo sutikdamas, kad būtų išleistas Aleksandro Solženicyno romanas *Viena Ivano Denisovičiaus diena*, garsiausias iš visų kūrinių apie gulagą.

Aleksandras Solženicynas tikrai nusipelnė būti atskirai paminėtas visose sovietinių lagerių sistemos istorijose – ir už literatūrinius nuopelnus, ir už gula-

go viešinimą Vakaruose. Tačiau verta dėmesio ir jo trumpa garsaus, daug kur spausdinamo, „oficiozinio“ sovietų rašytojo istorija, nes ji žymi reikšmingą lūžio laikotarpį. 1962 m., kai pirmą kartą buvo išleista *Viena Ivano Denisovičiaus diena*, buvo pats aukščiausias „atšilimo“ taškas, politinių kalinių šalyje nebuvo daug, o gulagas atrodė beveik visai nugrimzdęs į praeitį. 1965 m. vasarą, kai partijos žurnale *Viena Ivano Denisovičiaus diena* buvo pavadinta „kūriniu, keliančiu neabejotinų ideologinio ir meninio pobūdžio prieštaravimų“, ·Chruščiovas jau buvo nustumtas nuo valdžios, prasidėjo reakcija, o politinių kalinių ėmė grėsmingai daugėti. 1974 m., kai anglų kalba pasirodė *Gulago archipelagas* – milžiniška Solženicyno parašyta trijų tomų lagerių istorija, rašytojas jau buvo ištremtas iš šalies, o jo knygos galėjo būti leidžiamos tik užsienyje. Sovietinių lagerių institucija vėl užėmė ankstesnes pozicijas, o visuomenėje suklestėjo disidentų sąjūdis.[61]

Solženicyno, kaip kalinio, gyvenimas prasidėjo taip pat, kaip daugelio jo kartos *zekų*. 1941 m. jis įstojo į karininkų mokyklą, 1943 m. rudenį ir žiemą kovėsi Vakarų fronte, 1945 m. laiške draugui beveik atvirai sukritikavo Staliną ir netrukus buvo suimtas. Jaunasis karininkas, iš esmės nuoširdžiai tikėjęs komunizmu, buvo sukrėstas to, kaip šiurkščiai ir žiauriai su juo elgiamasi. Vėliau jį dar labiau sukrėtė žiaurus elgesys su Raudonosios armijos kareiviais, kurie buvo patekę į nacių nelaisvę. Jo manymu, šie žmonės turėjo grįžti namo kaip didvyriai.

Vėlesnis jo gyvenimas lageriuose gal nėra tipiškas, tačiau tik todėl, kad Solženicynas, kitados studijavęs matematiką ir fiziką, kurį laiką dirbo *šaraškoje*: šį darbą jis aprašė romane *Pirmasis ratas*. O šiaip jau galima pasakyti, kad jis kalėjo daugelyje niekuo neišsiskiriančių *lagpunktų*: vienas iš jų buvo Maskvoje, o vienas – ypatingųjų lagerių komplekse Karagandoje. Jis ir pats buvo niekuo neišsiskiriantis kalinys. Mėgino gerintis valdžiai, prieš susivokdamas kurį laiką buvo informatoriumi, galiausiai dirbo mūrininku. Mūrininko darbą jis vėliau dovanojo Ivanui Denisovičiui, eiliniam *zekui*, savo pirmojo romano herojui. Paleistas iš lagerių Solženicynas išvyko į Riazanę, kur mokytojavo ir rašė apie savo išgyvenimus. Tai irgi nebuvo neįprasta: šimtai atsiminimų apie gulagą, išleistų nuo devintojo dešimtmečio pradžios, puikiausiai liudija buvusių sovietų kalinių, kurių dauguma metų metus juos slapta rašė, iškalbą ir literatūrinius gabumus. Galų gale Solženicyną unikaliu padarė faktas, kad jo kūriniai buvo išspausdinti Sovietų Sąjungoje, kai valdžioje dar buvo Chruščiovas.

Vienos Ivano Denisovičiaus dienos publikavimą supa daugybė legendų. Michaelis Scammellas, Solženicyno biografas, rašė: „Šie pasakojimai buvo tiek kartų pagražinti, kad dabar jau kartais sunku atskirti tikrovę nuo išmonės.“ Knyga lėtai skynėsi kelią į literatūrinę šlovę. Dar niekam nežinomas

rankraštis pateko į Levo Kopelevo, Maskvos literato, buvusio Solženicyno lagerių draugo, ir vienos literatūrinio žurnalo *Novyj mir* redaktorės rankas. Redaktorė, sujaudinta radinio, perdavė jį Aleksandrui Tvardovskiui, žurnalo *Novyj mir* vyriausiajam redaktoriui.

Pasakojama, kad Tvardovskis *Vieną Ivano Denisovičiaus dieną* pradėjo skaityti jau atsigulęs miegoti. Tačiau, perskaitęs kelis puslapius, taip susidomėjo rankraščiu, jog pajuto privaląs atsikelti, apsirengti ir baigti jį skaityti sėdėdamas. Skaitė visą naktį, vos išaušus atskubėjo į redakciją ir ėmė reikalauti, kad mašininkės perrašytų rankraštį keliais egzemplioriais, nes norėjo jį duoti skaityti draugams, ir visą laiką gyrė naują literatūros genijų. Buvo taip ar ne, neaišku, bet Tvardovskis viską pasakojo būtent taip. Solženicynas vėliau jam parašė, koks laimingas pasijuto sužinojęs, kad Tvardovskiui *Viena Ivano Denisovičiaus diena* pasirodė „verta bemiegės nakties".[62]

Romanas gana paprastas: jame aprašyta viena eilinio kalinio gyvenimo diena. Tiesą sakant, dabar jį skaitančiam žmogui, net gyvenančiam Rusijoje, nelengva suprasti, kodėl ši knyga sukėlė tokią sumaištį sovietų literatūriniame pasaulyje. Tačiau tiems, kurie romaną perskaitė 1962 m., jis tapo tikru atradimu. Užuot miglotai minėjęs „sugrįžėlius" arba „represijas", *Vienos Ivano Denisovičiaus dienos* autorius atvirai aprašo gyvenimą lageryje – šia tema iki tol nebuvo viešai kalbama.

Be to, Solženicyno stilius – ypač jo vartojamas lagerio žargonas – ir jo aprašytas nuobodus, nykus ir nemalonus lagerio gyvenimas stulbinamai skyrėsi nuo to, kuris buvo aprašomas tuo metu leidžiamuose tuščiuose, melaginguose rašiniuose. Oficiali to meto sovietų literatūros srovė, „socialistinis realizmas", anaiptol nebuvo realizmas, o veikiau priminė literatūrinę stalinizmo politinės doktrinos atmainą. Kalėjimų literatūra, kad ir kokia ji buvo, nepasikeitė nuo Gorkio laikų. Sovietų romane aprašomas vagis galiausiai būtinai tapdavo sąmoningas ir atsiversdavo į tikrąjį sovietų tikėjimą. Kartais herojui tekdavo nukentėti, bet paskui partija jam visada nušviesdavo kelią. Herojė neišvengdavo ašarų, bet vos tik ji suprasdavo tikrąją Darbo vertę, netrukdavo atrasti tinkamą vietą visuomenėje.

Viena Ivano Denisovičiaus diena, priešingai, yra grynojo realizmo kūrinys: čia nerasi nei optimizmo, nei moralizavimo. Herojų kančios visiškai beprasmės. Jie dirba sunkų, sekinantį darbą, kurio visaip stengiasi išvengti. Pabaigoje nėra nei partijos triumfo, nei galutinės komunizmo pergalės. Būtent šiuo atviru sąžiningumu, tokiu neįprastu sovietų rašytojams, labiausiai žavėjosi Tvardovskis: jis pasakė Solženicyno draugui Kopelevui, kad visame romane „nėra nė lašelio neteisybės". Būtent tai labiausiai suerzino daugelį jo skaitytojų, ypač tuos, kurie priklausė sovietų valdančiajam sluoksniui. Pasakojimo atvirumas sutrikdė net vieną iš žurnalo *Novyj mir* redaktorių.

Anotuodamas romaną, jis rašo, kad „gyvenimas jame vaizduojamas labai vienpusiškai, nesąmoningai iškreipiant ir sutrikdant proporcijas“. Žmonėms, pratusiems prie paprasčiausių išvadų, romanas pasirodė baugiai dviprasmiškas ir amoralus.

Tvardovskis norėjo romaną išspausdinti, tačiau žinojo, kad jei surinks tekstą ir nusiųs perskaityti cenzūrai, jį tučtuojau uždraus. Todėl jis pasiūlė *Vieną Ivano Denisovičiaus dieną* Chruščiovui, kad šis pasinaudotų juo kaip ginklu prieš savo priešus. Pasak Michaelio Scammello, Tvardovskis parašė įvadą, kuriame būtent šiuo požiūriu įrodė romano reikalingumą, ir pradėjo dalyti tekstą visiems, galintiems jį perduoti pačiam Chruščiovui.[63]

Po ilgų derybų, diskusijų ir keleto rankraščio taisymų – Solženicyną įtikino pridėti bent vieną „teigiamą herojų“ ir bent simboliškai pasmerkti ukrainiečių nacionalizmą – romanas galiausiai pasiekė Chruščiovą. Šis jam pritarė. Net pagyrė, esą jis parašytas „XXII partijos suvažiavimo dvasia“ – veikiausiai tuo norėta pasakyti, jog jis tikrai sukels nerimą Chruščiovo priešams. Galiausiai tekstas buvo išspausdintas žurnalo *Novyj mir* 1962 m. lapkričio mėnesio numeryje. „Paukštis laisvėje! Paukštis laisvėje!“ – neva sušukęs Tvardovskis, paėmęs į rankas signalinį žurnalo egzempliorių.

Iš pradžių kritikai romaną gyrė – be kita ko, ir už tai, kad jis atitiko oficialią to meto politiką. Laikraščio *Pravda* literatūros kritikas išreiškė viltį, kad prasidėjusi „kova su asmenybės kultu“ nuo šiol „padės atsirasti meniniams veikalams, išsiskiriantiems vis didesne menine verte“. Laikraščio *Izvestija* literatūros kritikas pareiškė, kad Solženicynas „pasirodė tikras partijos pagalbininkas šventu ir gyvybiškai svarbiu klausimu – kovojant su asmenybės kultu ir jo padariniais“.[64]

Tačiau visai kitaip į romaną reagavo eiliniai skaitytojai, kurie jam pasirodžius žurnale *Novyj mir* per kelis mėnesius užtvindė Solženicyną laiškais. Buvusiems lagerių kaliniams, kurie rašė jam iš visų šalies kampelių, mažiausiai rūpėjo, kad pasakojimas labai atitinka naująją partijos politiką. Jie neapsakomai džiaugėsi galėdami perskaityti kūrinį, iš tiesų artimą jų jausmams ir patirčiai. Žmonės, bijoję net artimiausiems draugams prasitarti apie patirtus išgyvenimus, staiga lengviau atsikvėpė. Viena moteris taip aprašo savo reakciją: „Veidas man buvo pasruvęs ašaromis. Net nešluosčiau jų, nes tai, kas tilpo keliose dešimtyse žurnalo puslapių, buvo mano, vien tik mano patirtis, kiekviena diena iš penkiolikos metų, kuriuos praleidau lageriuose.“

Kito laiško autorius į Solženicyną kreipiasi: „Brangus drauge, bičiuli ir broli.“ Ir toliau rašo: „Skaitydamas jūsų romaną aš prisiminiau Sivaja Maską ir Vorkutą... speigus ir pūgas, užgauliojimus ir pažeminimus... skaitydamas verkiau – visi herojai puikiai pažįstami, tarsi iš mano paties brigados... Dar kartą jums ačiū! Labai prašau, tęskite ta pačia dvasia – rašykite, rašykite...“[65]

Jautriausiai į romaną reagavo tie, kurie dar tebebuvo kalėjime. Leonidas Sitko, antrą kartą atliekantis bausmę, apie pasirodžiusį romaną išgirdo tolimame Dubravlage. Kai į lagerio biblioteką atgabeno žurnalo *Novyj mir* lapkričio mėnesio numerį, lagerio valdžia jį išlaikė pas save ištisus du mėnesius. Galiausiai žurnalą gavo *zekai* ir surengė bendrą skaitymą. Sitko prisimena, kad kaliniai klausėsi „sulaikę kvapą":

> Perskaičius paskutinį žodį, stojo mirtina tyla. Ir tik po dviejų trijų minučių kambaryje tarsi bomba sprogo. Kiekvienas išgyveno pasakojimą su savo skausmu... diskusijos tabako dūmų debesyse vis nesibaigė...
> Ir dažnai, vis dažniau ėmė skambėti klausimas: „Kodėl jį išspausdino?"[66]

Iš tiesų, kodėl? Atrodo, to paties pradėjo klausti ir partijos vadovai. Gal jiems buvo per sunku suvokti Solženicyno sąžiningai aprašytą lagerio gyvenimą: jis reiškė pernelyg dideles permainas, romanas pasirodė per greitai tiems, kurie vis dar bijojo, kad nenulėktų jų pačių galvos. O gal jie jau buvo pavargę nuo Chruščiovo, bijojo, kad jis nuėjo per toli, ir pasinaudojo Solženicyno romanu kaip dingstimi. Ir iš tiesų greitai, 1964 m. spalio mėnesį, Chruščiovas buvo nuverstas. Jį pakeitė Leonidas Brežnevas, kuris buvo reakcingos, priešiškos permainoms ir „atšilimui", neostalininės partijos dalies lyderis.

Kad ir kaip ten būtų, dabar aiškiai matyti, kad romanui pasirodžius viešumoje, konservatyviosios jėgos stulbinamai greitai susivienijo. *Viena Ivano Denisovičiaus diena* pasirodė lapkričio mėnesį. Gruodžio mėnesį (praėjus kelioms dienoms po to, kai Chruščiovas susitiko su Solženicynu ir asmeniškai jį pasveikino) Leonidas Iljičevas, neseniai Centro komitete įkurtos Ideologijos komisijos pirmininkas, skaitė paskaitą keturiems šimtams Rašytojų sąjungoje susirinkusių rašytojų ir menininkų. „Sovietų visuomenės, – pareiškė jis jiems, – negalima drebinti ir silpninti, prisidengus kova su asmenybės kultu..."[67]

Tokia greita permaina atspindėjo Sovietų Sąjungos dviprasmišką požiūrį į savo istoriją – šis dviprasmiškumas neišnykęs dar ir dabar. Jei Sovietų Sąjungos viršūnės patvirtintų, kad Ivano Denisovičiaus portretas yra tikras, jos kartu pripažintų, kad nekalti žmonės patyrė daug beprasmių kančių. Jei lageriai iš tiesų buvo kvailas, neekonomiškas ir tragiškas sumanymas, tai ir visa Sovietų Sąjunga yra kvaila, neekonomiška, tragiška. Kiekvienam sovietų piliečiui – ir elito nariui, ir paprastam valstiečiui – buvo ir iki šiol tebėra nepakeliama pripažinti, jog jo gyvenimą valdė melas.

Po neilgo dvejonių laikotarpio (buvo argumentų už, buvo ir prieš) Solženicyną galiausiai pradėta pulti iš visų pusių. Ankstesniuose skyriuose jau aprašiau, kaip kalinius ir sargybinius siutino nuolatinės Ivano Denisovičiaus

pastangos išvengti sunkaus darbo. Tačiau buvo ir intelektualesnės kritikos. Lidija Fomenko recenzijoje laikraščiui *Literaturnaja Rossija* kaltino Solženicyną, kad jis neįstengė „iki galo atskleisti to meto dialektikos“. Kitaip tariant, Solženicynas pasmerkęs asmenybės kultą, tačiau neįstengęs parodyti kelio į geresnę ateitį ir savo knygoje neaprašęs „gerųjų“ veikėjų komunistų, kurie pabaigoje pasiektų pergalę. Panašią kritiką kartojo ir kiti; kai kas net pamėgino savo kūriniais atitaisyti Solženicyno klaidas. Boriso Djakovo valdžiai „lojaliame“ lagerių romane *Povest o perežitom* (Išgyvenimo istorija), išleistame 1964 m., smulkiai aprašyti darbštūs, ištikimi sovietų valdžiai kaliniai.[68]

Kai Solženicyno romanas buvo pasiūlytas Lenino premijai, aukščiausiam literatūriniam apdovanojimui Sovietų Sąjungoje, įžeidinėjimai tapo dar piktesni. Galų gale viršūnės pasinaudojo taktika, kurios vėliau griebsis ne kartą, – ėmėsi asmeninių užgauliojimų. Lenino premijos teikimo komisijos susirinkime komjaunimo lyderis Sergejus Pavlovas atsistojęs apkaltino Solženicyną, kad šis kare tyčia pasidavęs į nelaisvę vokiečiams, o po karo buvo nuteistas už kriminalinius nusikaltimus. Tvardovskis liepė Solženicynui pristatyti reabilitacijos pažymėjimą, bet jau buvo per vėlu. Lenino premija buvo paskirta romanui *Avių varpas*, kurį geriausiu atveju galima pavadinti neįsimintinu, o Solženicyno literatūrinė karjera baigėsi.

Jis rašė ir toliau, bet iki 1989 m. nė vienas jo romanas nebuvo išspausdintas Sovietų Sąjungoje – bent jau legaliai. 1974 m. jis buvo ištremtas iš Sovietų Sąjungos, galiausiai apsigyveno Vermonte. Iki pat Gorbačiovo laikų tik mažytė grupelė sovietų žmonių – tie, kurie galėjo gauti nelegalios pogrindinės spaudos ar užsienyje leistų knygų – buvo skaičiusi jo *Gulago archipelagą*, lagerių sistemos istoriją.

Tačiau Solženicynas buvo ne vienintelė reakcionierių auka. Tuo metu, kai siautėjo pikti *Vienos Ivano Denisovičiaus dienos* svarstymai, vyko ir kita literatūrinė drama: 1964 m. vasario 18 d. jaunas poetas Josifas Brodskis buvo teisiamas už „veltėdžiavimą“. Prasidėjo disidentų laikai.

26 skyrius

Disidentų laikai

Nesidžiaukite per anksti
Ir neleiskite pranašams skelbti,
Kad žaizdos neatsivers,
Kad įpykusios minios vėl nepakils.
Ir nors aš rizikuoju pasirodyti pusprotis –
Tegul jie pranašauja. Aš tvirtai žinau, kad
Stalinas nemirė.

Tarsi svarbūs būtų tik tie, kurie mirė,
Ir tie, kurie be žinios pradingo Šiaurėje.
Blogis, kurį jis pasėjo mūsų širdyse,
Ar ne jis padarė tikrąją žalą?
Kol skurdas skiria nuo turto,
Kol mes nesiliausime meluoti
Ir neatsikratysime baimės,
Stalinas nemirė.

Borisas Čičibabinas, „Stalinas nemirė", 1967[1]

Stalino mirtis iš tiesų buvo masinio vergų darbo pabaiga Sovietų Sąjungoje. Per kitus keturis dešimtmečius Sovietų Sąjungos represijų politika dar ne kartą bus itin atšiaurių formų, tačiau daugiau niekas nesiūlė tokiu mastu atgaivinti koncentracijos stovyklas. Niekas nebandė vėl paversti jų svarbiausia ekonomikos ašimi ar įkalinti jose milijonus žmonių. Daugiau niekada saugumo tarnybos nekontroliavo tokių milžiniškos šalies gamybinių pajėgumų, o lagerių viršininkams daugiau neteko dirbti didžiausių pramonės įmonių vadovais. Net Lubiankos pastatas, kuriame po karo buvo KGB centrinis štabas, liovėsi buvęs kalėjimu: paskutinis jame kalintas žmogus buvo Gary Powersas, amerikietis žvalgybinio lėktuvo U-2 pilotas, jo lėktuvas 1960 m. buvo numuštas virš SSRS teritorijos.[2]

Vis dėlto negalima pasakyti, kad lageriai išnyko. Sovietiniai kalėjimai irgi netapo „įprastos" baudžiamosios sistemos, skirtos tik kriminaliniams nusikaltėliams, dalimi. Tačiau jie evoliucionavo.

Pirmiausia pasikeitė patys politiniai kaliniai. Stalino laikais represijų sistema priminė masinį lošimą: suimtas galėjo būti bet kas – valstietis, darbininkas, partijos darbuotojas – už bet kokį nusikaltimą, bet kuriuo metu. Po Chruščiovo saugumas dar kartais suimdavo žmones „už nieką“, kaip kadaise pasakė Ana Achmatova. Tačiau Brežnevo laikais KGB dažniausiai suimdavo žmones „už ką nors“ – jei ne už kriminalinius nusikaltimus, tai bent už literatūrinį, religinį ar politinį priešinimąsi sovietinei sistemai. Šie naujosios kartos politiniai kaliniai, dažniausiai vadinti disidentais arba sąžinės kaliniais, žinojo, už ką suimami, suvokė save kaip politinius kalinius, ir su jais buvo atitinkamai elgiamasi. Jie buvo laikomi atskirai nuo kriminalinių kalinių, gaudavo kitokias uniformas ir turėjo laikytis kitokio režimo. Be to, jie visam gyvenimui buvo paženklinami disidentų ženklu, diskriminuojami darbe ir keldavo giminių bei kaimynų nepasitikėjimą.

Be to, politinių kalinių buvo daug mažiau negu Stalino laikais. Organizacijos *Amnesty International* skaičiavimais, aštuntojo dešimtmečio viduryje ne daugiau kaip 10 000 iš milijono Sovietų Sąjungoje esančių kalinių buvo nuteisti už politinius nusikaltimus; dauguma jų buvo kalinami viename iš dviejų „politiniams“ skirtų lagerių kompleksų – vienas iš jų buvo Mordvijoje, į pietus nuo Maskvos, o kitas – Permėje, vakariniame Uralo pakraštyje.[3] Per metus šalyje veikiausiai buvo atvirai suimama ne daugiau kaip po kelis tūkstančius „politinių“. Kitoje šalyje toks skaičius būtų buvęs labai didelis, tačiau jis tikrai atrodo menkas, kai palygini su stalinine Sovietų Sąjunga.

Buvę kaliniai pasakoja, kad naujo tipo kalinių pradėjo rastis lageriuose jau 1957 m., po 1956 m. spalio mėnesį Vengrijoje vykusios revoliucijos – tada buvo suiminėjami sovietų kareiviai ir piliečiai, išreiškę pritarimą vengrų sukilimui.[4] Apytikriai tuo pačiu metu sovietų kalėjimuose pasirodė pirmos negausios grupelės žydų, negavusių leidimo emigruoti į Izraelį (*otkaznikai*). 1958 m. Bymui Gindleriui, Lenkijos žydui, po karo atsidūrusiam sovietams priklausančioje teritorijoje, nebuvo leista repatrijuoti į Lenkiją, nes ten atsidūręs jis neva pasinaudosiąs proga emigruoti į Izraelį.[5]

Šeštojo dešimtmečio pabaigoje buvo suimtos ir pirmos sovietinių baptistų grupės. Baptistai ir kitų religinių sektų nariai netrukus tapo didžiausia už spygliuotos vielos užtvarų atsidūrusia disidentų grupe. 1960 m. disidentas Avrahamas Šifrinas Potmos politinių kalinių lagerio bausmės izoliatoriuje net sutiko grupę sentikių, kurie laikėsi senųjų Stačiatikių bažnyčios apeigų. Jų bendruomenė 1919 m. išsikėlė į gūdžius Šiaurės Uralo miškus ir ten visiškai slapta gyveno, kol po penkiasdešimties metų juos aptiko KGB sraigtasparnis. Kai Šifrinas su jais susitiko, sentikiai buvo nuolatiniais lagerio bausmės izoliatoriaus gyventojais, nes kategoriškai atsisakė dirbti sovietiniam Antikristui.[6]

Pats Šifrinas jau irgi priklausė prie naujo tipo kalinių: „liaudies priešų", kuriems šeštojo dešimtmečio pabaigoje nepavyko prisitaikyti prie sovietų gyvenimo kasdienybės, sūnų ir dukterų. Ir vėliau stebinamai didelę disidentų kartos dalį, ypač kalbant apie kovotojus už žmogaus teises, sudarys Stalino aukų vaikai ar giminaičiai. Vienas žinomiausių pavyzdžių yra dvyniai broliai Medvedevai, Žoresas ir Rojus. Rojus Medvedevas, istorikas, tapo vienu garsiausių pogrindžio literatūros autorių Sovietų Sąjungoje; Žoresas buvo disidentas mokslininkas, už savo veiklą uždarytas į psichiatrinę ligoninę. Jie buvo „liaudies priešo" sūnūs; tėvą suėmė, kai abu dar buvo vaikai.[7]

Buvo ir kitų. 1967 m. keturiasdešimt trys Stalino represuotų komunistų vaikai pasirašė atvirą laišką Centro komitetui, jie įspėjo apie kylantį neostalinizmo pavojų. Laišką, vieną pirmųjų valdžiai skirtų atvirų protesto dokumentų, pasirašė keli pogrindžio spaudos leidėjai ir disidentų sąjūdžio nariai, kurie neilgai trukus atsidūrė kalėjimuose: Piotras Jakiras, generolo Jakiro sūnus, Antonas Antonovas-Ovsejenka, bolševiko revoliucionieriaus sūnus, ir Larisa Bogoraz, kurios tėvas 1936 m. buvo suimtas kaip trockininkas. Atrodo, bent vieno šeimos nario lagerių patirtis skatino jaunesnius šeimos narius radikaliai veikti.[8]

Pasikeitė ne tik kaliniai, bet ir kai kurie teisinės sistemos aspektai. 1960 m. – juos įprasta laikyti „atšilimo" viršūne – priimtas naujas Baudžiamasis kodeksas. Be abejo, jis buvo daug liberalesnis. Šiuo kodeksu buvo uždrausti tardymai naktimis, apriboti KGB, kuris buvo atsakingas už politinius tardymus, ir MVD, kuris kontroliavo kalėjimus, įgaliojimai. Suteikta daugiau savarankiškumo prokurorams, o svarbiausia – panaikintas nekenčiamas 58-as straipsnis.[9]

Kai kurios permainos pagrįstai demaskuotos kaip paprasčiausia maskuotė, kai pakeisti žodžiai, bet ne tikrovė. „Tu klysti, – po kelerių metų rašys romanistas Julijus Danielis slapta iš kalėjimo perduotame laiške. – Tu klysti, jei manai, kad aš sėdžiu kalėjime. Aš esu „sulaikytas tardymo izoliatoriuje", niekas manęs neįmetė į šaltąją, bet „perkėlė į bausmės izoliatorių". Tai atliko ne kalėjimo sargai, o „kontrolės organai", ir šitas laiškas išsiųstas ne iš lagerio, bet iš „[įkalinimo] įstaigos."[10]

Danielis buvo teisus ir kita prasme: valdžia panorėjusi ir toliau galėjo suimti visus, kuriuos įtarė neteisingai mąstant. Vietoj 58-o straipsnio kodekse atsirado 70-as straipsnis: už „antisovietinę agitaciją ir propagandą", ir 72-as straipsnis: už „itin pavojingų nusikaltimų prieš valstybę organizavimą ir dalyvavimą antisovietinėse organizacijose". Maža to, dar buvo pridėtas 142-as straipsnis: už „Bažnyčios ir valstybės atskyrimo įstatymo pažeidimą". Kitaip tariant, jei KGB norėdavo suimti žmones už tikėjimą, ji vis dar galėdavo tai padaryti.[11]

Ir vis dėlto kai kas pasikeitė. Postalininiais laikais valdžios atstovai – prokurorai, kalėjimų viršininkai, lagerių sargybiniai, kalėjimų prižiūrėtojai – daug labiau rūpinosi išorės vaizdu ir iš tiesų stengėsi laikytis bent šiokios tokios teisėtumo regimybės. Pavyzdžiui, kai paaiškėjo, kad 70-as straipsnis suformuluotas pernelyg aptakiai ir pagal jį negalima įkišti už grotų visų valdžiai neįtikusių asmenų, prie Baudžiamojo kodekso buvo pridėtas 190-1-as straipsnis, draudžiantis „žodžiu skleisti sąmoningą netiesą, diskredituojančią sovietų politinę ir teisinę sistemą". Teisinė sistema privalėjo ir atrodyti kaip teisinė sistema, nors visiems buvo aišku, kad tai grynas akių dūmimas.[12]

Dar viena akivaizdi reakcija į senąją *troikų* ir ypatingųjų komisijų sistemą buvo naujais įstatymais aiškiai suformuluota būtinybė suimtuosius teisti teisme. Kaip vėliau paaiškėjo, ši nuostata sovietų valdžiai pridarė daugiau nemalonumų, negu buvo galima tikėtis.

Nors Josifas Brodskis nebuvo nuteistas pagal naujus prieš disidentus nukreiptus įstatymus, jo teismo procesas daugeliu požiūrių parodė, kad atėjo nauji laikai. Nauja buvo tai, kad šis procesas įvyko: anksčiau žmonės, kurie kėlė valstybei nemalonumų, iš viso nebuvo teisiami atviruose teismo procesuose, išskyrus iš anksto surepetuotus parodomuosius teismus. Ir ypač svarbu buvo tai, kad Brodskio elgesys teisme aiškiai parodė jį priklausant jau kitai, ne Solženicyno ir praeities politinių kalinių, kartai.

Brodskis kartą rašė, kad jo kartai „pavyko išvengti" indoktrinacijos, kurią turėjo ištverti visi, kurie gimė bent keleriais metais anksčiau. „Mes iškilome iš pokario griuvėsių tuo metu, kai valstybė buvo užsiėmusi savo odos lopymu ir negalėjo mumis gerai pasirūpinti. Kai pradėjome lankyti mokyklas, kad ir kokių iškilmingų nesąmonių mus būtų ten mokę, aplinkui buvo daugybė skurdo ir kančių. Griuvėsių neuždengsi *Pravdos* puslapiu."[13]

Brodskio kartai priklausantys rusai dažniausiai pradėdavo kritikuoti sovietinę tikrovę skatinami savo literatūrinio ar meninio skonio, kurio brežnevinėje Sovietų Sąjungoje negalėdavo išreikšti. Baltijos valstybių gyventojai, kaukaziečiai ar ukrainiečiai dažniau remdavosi tautiniais jausmais, perimtais iš tėvų. Brodskis buvo klasikinis Leningrado disidentas. Jis jau ankstyvoje jaunystėje atmetė sovietinę propagandą ir būdamas penkiolikos metų metė mokyklą. Pakeitė daugybę laikinų darbų, pradėjo rašyti eiles. Vos peržengęs dvidešimt buvo gerai žinomas Leningrado literatūriniame pasaulyje. Jį globoti apsiėmė senstanti Achmatova. Brodskio eilėraščius draugai perduodavo iš rankų į rankas ir garsiai skaitė slaptuose literatūriniuose susirinkimuose – tai buvo dar vienas naujas tų laikų bruožas.

Kaip ir buvo galima spėti, visa ši neoficiali veikla paskatino saugumą susidomėti Brodskiu. Iš pradžių jį persekiojo, paskui suėmė. Pateikė kaltinimus „veltėdžiavimu“: Brodskis nepriklausė Rašytojų sąjungai, todėl negalėjo vadintis poetu ir buvo laikomas valkata. Teismo procese, vykusiame 1964 m. vasario mėnesį, valstybės kaltintojas pristatė liudytojų (daugumos jų Brodskis nė nepažinojo), kurie paliudijo jį esant „moraliai palaidą asmenį, vengiantį tarnybos armijoje ir rašantį antisovietinius eilėraščius“. Jo gynyba pateikė garsių poetų, tarp jų ir Achmatovos, laiškų ir kalbų. Į juos kaltintojo liudytojai piktai atsakė:

> Tai tik jo prašmatnūs draugai skalambija varpais ir reikalauja: „Išgelbėkite jaunuolį!“ Bet jį reikia perauklėti sunkiaisiais darbais ir niekas jam nepadės, jokie prašmatnūs draugai. Aš jo asmeniškai nepažįstu, žinau apie jį tik iš laikraščių. Dar aš mačiau pažymas. Man kelia didelį įtarimą pažymos, kuriomis jis atleidžiamas nuo tarnybos armijoje. Aš ne gydytojas, bet man tai atrodo įtartina.[14]

Aišku, šis teismo procesas buvo ne tik prieš Brodskį, bet ir prieš nepriklausomų intelektualų, palaikančių tarpusavio ryšius, įtariamų priešiškumu sovietų valdžiai ir panieka „fiziniam darbui“, likučius. Tam tikra prasme šio proceso organizatoriai pasiekė tikslą: Brodskis iš tiesų priešinosi sovietų valdžiai, jis jautė panieką beprasmiam, bevaisiam darbui ir tikrai atstovavo svetimai grupei žmonių, kuriuos po „atšilimo“ labai suvaržė reakcija. Puikiai visa tai žinodamas, Brodskis nei nustebo, nei sutriko, kai buvo suimtas, jo nesutrikdė ir teismo procesas. Priešingai, jis net ginčijosi su teiseja:

> Teisėja. *Kokia jūsų profesija?*
> Brodskis. *Aš esu poetas.*
> Teisėja. *Kas jus pripažino poetu? Kas jums davė teisę vadintis poetu?*
> Brodskis. *Niekas. Kas man davė teisę vadintis žmogumi?*
> Teisėja. *Ar jūs ko nors tam mokėtės?*
> Brodskis. *Kam?*
> Teisėja. *Kad taptumėte poetu. Kodėl jūs toliau nesilavinote mokykloje, kur jus galėtų parengti, kur galėtumėte ko nors išmokti?*
> Brodskis. *Aš nemanau, kad poezijos galima išmokti.*
> Teisėja. *O kas tai yra?*
> Brodskis. *Aš manau... tai iš Dievo.*

Vėliau į klausimą, ar neturi teismui kokių nors pageidavimų, Brodskis atsakė: „Norėčiau sužinoti, už ką buvau suimtas.“ Teisėja atsakė: „Tai klausimas, o ne pageidavimas.“ Brodskis atsakė: „Tada pageidavimų neturiu.“[15]

Formaliai Brodskis diskusiją pralaimėjo: teisėja nuteisė jį penkerius metus kalėti sunkiųjų darbų kolonijoje netoli Archangelsko už tai, kad jis „sistemingai vengė atlikti sovietų piliečio pareigas, negamino jokių materialinių vertybių ir neužsidirbo išlaikymui, kaip aiškiai matyti iš jo dažnai keičiamų darbų“. Pacitavusi „darbo su jaunaisiais poetais komisijos“ pareiškimą, teisėja pridūrė, kad Brodskis – vėliau jis gavo Nobelio literatūros premiją – esąs „ne poetas“.[16]

Vis dėlto kitu požiūriu Brodskis „laimėjo“ – taip nebūtų galėję laimėti ankstesnių kartų rusų kaltinamieji. Jis ne tik viešai metė iššūkį sovietinės teisinės sistemos logikai: jo mestas iššūkis buvo užfiksuotas ir liko ateities kartoms. Teismo procese vienas žurnalistas vogčiomis viską užrašinėjo, šie užrašai galiausiai slapta buvo perduoti į Vakarus. Dėl jų Brodskis akimoju išgarsėjo ir Rusijoje, ir už jos ribų. Jo elgesys teisme ne tik tapo kitiems sektinu pavyzdžiu, bet ir įkvėpė rusų bei užsienio rašytojus pradėti jo išlaisvinimo kampaniją. Po dvejų metų Brodskį paleido, bet galiausiai jis buvo ištremtas iš SSRS.

Nieko panašaus nebuvo Stalinui esant gyvam. „Žmones, kaip ir visada, kiša už grotų ir gabena į Rytus, – neilgai trukus rašė Valentynas Morozas, ukrainiečių istorikas ir disidentas. – Bet dabar jie neprasmenga nežinioje.“[17] Ir tuo Stalino laikų kaliniai skyrėsi nuo Brežnevo ar Andropovo laikų kalinių: laisvasis pasaulis žinojo apie juos, jais rūpinosi, o svarbiausia – galėjo daryti įtaką jų likimui. Vis dėlto sovietinė sistema neliberalėjo, ir po Brodskio teismo įvykiai pradėjo klostytis dar greičiau.

Kaip 1937-uosius galima laikyti ypatingais metais, kai buvo persekiojama Stalino laikų inteligentija, taip ir 1966-ieji tapo ypatingi „atšilimo“ kartos intelektualams. 1966 m. jau buvo aišku, kad neostalinizmas nugalėjo. Stalino – kaip turėjusio trūkumų, bet apskritai didžiausio pasigėrėjimo verto šalies vado – reputacija buvo oficialiai atkurta. Josifas Brodskis kalėjo sunkiųjų darbų kolonijoje. Solženicyno kūryba buvo uždrausta. Chruščiovas nuverstas, jį pakeitė Leonidas Brežnevas, savo kalbose jis atvirai gynė Stalino reputaciją.[18] Po metų Jurijus Andropovas, ką tik paskirtas KGB vadovas, pasakys kalbą, skirtą penkiasdešimtosioms Čeka metinėms, ir išaukštins sovietų saugumo policiją už, be kita ko, „nesutaikomą kovą su valstybės priešais“.[19]

1966 m. vasario mėnesį teisme atsidūrė Andrejus Siniavskis ir Julijus Danielis. Abu jie buvo žinomi rašytojai, abu buvo paskelbę darbų užsienyje, abu apkaltinti pagal 70-ą straipsnį „antisovietine agitacija ir propaganda“. Siniavskis buvo nuteistas septyneriems metams sunkiųjų darbų, Danielis – penkeriems.[20] Tai buvo pirmas kartas, kai žmonės nuteisiami ne tik už

veltėdžiavimą, bet ir už jų literatūrinės kūrybos turinį. Po mėnesio Kijeve įvyko gerokai slaptesnis teismo procesas, jame buvo nuteista daugiau kaip dvi dešimtys ukrainiečių intelektualų. Vienam jų, be kitų kaltinimų, buvo pateiktas kaltinimas dėl to, kad pas jį rastas XIX a. poeto Taraso Ševčenkos, kurio vardu pavadintos Maskvos ir Kijevo gatvės, eilėraščio nuorašas. Kadangi eilėraštis buvo be autoriaus pavardės, sovietų „ekspertai“ palaikė jį nežinomo autoriaus antisovietinio turinio kūriniu.[21]

Šie teismo procesai paskatino pradėti naujus teismo procesus (vėliau šis modelis taps pažįstamas daugeliui), nes vis daugiau pasipiktinusių intelektualų pasitelkdami sovietų teisinės sistemos ir sovietų konstitucijos terminus kritikavo sovietų teismus ir miliciją. Pavyzdžiui, Siniavskio ir Danielio procesas padarė didelį įspūdį kitam jaunam maskviečiui, Aleksandrui Ginzburgui, kuris aktyviai veikė „neoficialiosios“ kultūros erdvėje. Jis sudėjo Siniavskio ir Danielio teismo medžiagą į vadinamąją Baltąją knygą, kurią imta platinti Maskvoje. Neilgai trukus jis buvo suimtas, suimti ir dar trys asmenys, kuriuos apkaltino jam talkinus.[22]

Maždaug tuo pat metu Kijevo teismo procesai padarė didžiulį įspūdį jaunam ukrainiečiui teisininkui Viačeslavui Čornovilui. Jis sudarė Ukrainos teisinės sistemos kritikos rinkinį, kuriame atskleidė jos vidinius prieštaravimus ir įrodė, kad Ukrainoje vykdomi suėmimai neteisėti ir absurdiški.[23] Neilgai trukus jis buvo suimtas.[24] Taip intelektinis ir kultūrinis sąjūdis, pradėtas rašytojų ir poetų, virto kova už žmogaus teises.

Norint suvokti Sovietų Sąjungos žmogaus teisių sąjūdžio kontekstą svarbu priminti, kad sovietų disidentai niekada nebuvo sukūrę masinių organizacijų, kaip jų kolegos Lenkijoje, ir jiems negalima priskirti visų nuopelnų už sovietų režimo žlugimą: ne mažiau prisidėjo ginklavimosi varžybos, Afganistano karas ir sovietinės ekonomikos žlugimas, nulemtas centralizuoto planavimo. Be to, sovietų disidentai surengė vos keletą viešų demonstracijų. Vienoje garsiausių (1968 m. rugpjūčio 25 d.) protestuota prieš Sovietų Sąjungos įsiveržimą į Čekoslovakiją, dalyvavo tik septyni žmonės. Vidurdienį visi septyni susirinko Raudonojoje aikštėje priešais Šv. Vosyliaus katedrą ir išskleidė Čekoslovakijos vėliavas bei šūkius: „Tegyvuoja laisva ir nepriklausoma Čekoslovakija“, „Šalin rankas nuo Čekoslovakijos, už jūsų ir mūsų laisvę“. Po kelių minučių nuaidėjo švilpukas ir demonstrantus, kurių pasirodymo, atrodo, buvo tikėtasi, užpuolė civiliniais drabužiais apsirengę KGB darbuotojai šaukdami: „Jie visi žydai!“ ir „Muškit antisovietininkus!“ Jie suplėšė šūkius, sumušė demonstrantus ir visus, išskyrus vieną moterį, kuri į demonstraciją buvo atėjusi su trijų mėnesių sūnumi, nugabeno tiesiai į kalėjimą.[25]

Tačiau visos šios pastangos, nors ir ne itin masinės, pridarė daug vargo sovietų valdžiai, kuri buvo atkakliai pasiryžusi toliau skleisti pasaulinę re-

voliuciją ir todėl įkyriai rūpinosi SSRS tarptautiniu įvaizdžiu. Stalino laikais masines represijas pavyko nuslėpti net nuo atvykusio paviešėti Jungtinių Amerikos Valstijų viceprezidento. Tačiau septintąjį ir aštuntąjį dešimtmetį žinia apie asmens suėmimą galėjo apskristi visą pasaulį per vieną dieną.

Iš dalies taip greitai dėl to, kad suaktyvėjo žiniasklaida – „Amerikos balsas", „Laisvės radijas" ir televizija. Tačiau ir sovietų žmonės atrado naujų būdų, kaip perduoti informaciją. 1966 m. gimė dar vienas itin svarbus reiškinys – savilaida (*samizdat*). Rusiškai šiuo žodžiu sąmoningai mėgdžiojamas kito termino, *Gosizdat* (valstybinė leidyba), skambesys. *Samizdat* (savarankiška leidyba) yra pogrindžio spaudos metafora. Ši sąvoka nenauja. Rusijoje savilaida atsirado bene tuo pačiu metu, kaip ir raštas. Dar Puškinas apie 1820 m. pats platino kai kurių savo politinių eilėraščių rankraščius. Net Stalino laikais kai kurie draugai vieni kitiems perduodavo apsakymų ar eilėraščių rankraščius.

Tačiau po 1966 m. savilaida įtraukė visą šalį. „Atšilimas" daugeliui sovietų žmonių suteikė galimybę susipažinti su laisvesniais kūriniais. Iš pradžių savilaida buvo susijusi beveik tik su grožine literatūra.[26] Tačiau labai greitai ji įgijo politinį pobūdį. 1971 m. sausio mėnesį Centro komiteto nariams pateiktoje KGB ataskaitoje analizuojami praėjusių penkerių metų pokyčiai ir primenama, kad buvo aptikta

> daugiau kaip 400 studijų ir straipsnių ekonomikos, politikos ir filosofijos klausimais, kuriuose įvairiais aspektais kritikuojama istorinė Sovietų Sąjungos socializmo statybos patirtis, kritikuojama komunistų partijos vidaus ir užsienio politika ir siūlomos įvairios opozicinės veiklos programos.[27]

Ataskaitoje daroma išvada, kad KGB teks pasistengti „neutralizuoti ir demaskuoti antisovietinį savilaidos polinkį". Tačiau džiną įvaryti atgal į butelį buvo per vėlu, plito įvairių formų savilaida: mašinėle perrašyti eilėraščiai, juos draugai perduodavo vieni kitiems, pasitaikius progai padaugindami; ranka parašyti naujienlaiškiai ir žinių biuleteniai; „Amerikos balso" programų išrašai; gerokai vėliau – knygos ir žurnalai, profesionaliai išspausdinti pogrindžio spausdinimo staklėmis, dažniausiai komunistinėje Lenkijoje. Rusijos dainuojamosios poezijos meistrų – Aleksandro Galičiaus, Bulato Okudžavos, Vladimiro Vysockio – sukurti eilėraščiai ir autorinės dainos greitai išplito, kai atsirado tais laikais nauja technikos priemonė – kasetinis magnetofonas.

Visą septintąjį, aštuntąjį ir devintąjį dešimtmetį viena aktualiausių savilaidos temų buvo stalinizmo – taigi ir gulago – istorija. Kaip savilaida buvo spausdinami ir platinami tuo metu SSRS jau uždrausti Solženicyno kūriniai. Pogrindyje pradėjo plisti ir Varlamo Šalamovo eilėraščiai bei apsakymai, ir

Jevgenijos Ginzburg atsiminimai. Susibūrė gausios abiejų rašytojų gerbėjų grupės. Ginzburg tapo pagrindine buvusių gulago kalinių ir Maskvos literatų figūra.

Kita svarbi savilaidos tema buvo disidentų persekiojimas. Iš tiesų būtent savilaida – ypač platinama užsienyje – kovotojams už žmogaus teises aštuntąjį dešimtmetį leido kreiptis į platesnę tarptautinę auditoriją. Disidentai išmoko naudotis savilaida ne tik norėdami atskleisti SSRS teisinės sistemos nenuoseklumą ir KGB taikomus metodus, bet garsiai ir dažnai pabrėžti didžiulį skirtumą tarp SSRS pasirašytų žmogaus teisių sutarčių ir realaus gyvenimo Sovietų Sąjungoje. Dažniausiai cituojami tekstai buvo Jungtinių Tautų Žmogaus Teisių Deklaracija ir Helsinkio baigiamasis aktas. Pirmąjį dokumentą SSRS pasirašė 1948 m.; jame, be kita ko, buvo ir nuostata, išreikšta 19-ame straipsnyje:

> Kiekvienas turi teisę laisvai laikytis savo įsitikinimų ir juos reikšti; ši teisė apima laisvę nekliudomam turėti savo nuomonę ir ieškoti informacijos bei idėjų, jas gauti ir skleisti visokiomis priemonėmis, nepaisant valstybės sienų.[28]

Antrasis dokumentas – tai galutinis Europos šalių derybų rezultatas; per šias derybas buvo sutarta dėl daugelio politinių klausimų, kurie po Antrojo pasaulinio karo buvo neišspręti. Helsinkio baigiamajame akte buvo ir punktų, susijusių su žmogaus teisėmis („trečiojo derybų krepšelio“ dalis), kuriuos pasirašė visos derybose dalyvavusios šalys. Be kita ko, sutartyje pripažįstama „minties, sąžinės ir tikėjimo laisvė“:

> Dalyvaujančios šalys pripažįsta visuotinę žmogaus teisių ir pamatinių laisvių reikšmę... jos įsipareigoja nuolatos gerbti šias teises ir laisves tarpusavio santykiuose ir bendrai, ir pavieniui, taip pat bendradarbiaudamos su Jungtinėmis Tautomis siekti, kad joms būtų užtikrinta visuotinė ir veiksminga pagarba.

Ir SSRS, ir už jos ribų daugiausia informacijos apie disidentų pastangas įgyvendinti šiuos punktus buvo galima rasti sovietų savilaidos žurnale, vadinamojoje Dabarties įvykių kronikoje (*Chronika tekuščich sobytij*). Šį naujienlaiškį, kuriame neutralia kalba buvo aprašomi kitur viešai neminimi įvykiai – žmogaus teisių pažeidimai, suėmimai, teismų procesai, demonstracijos, nauji savilaidos leidiniai – įkūrė nedidelė vienas kitą pažįstančių maskviečių grupė; tarp jų buvo Andrejus Siniavskis, Julijus Danielis, Aleksandras Ginzburgas ir du vėliau išgarsėję disidentai – Pavelas Litvinovas ir Vladimiras Bukovskis. Pats pasakojimas apie tolesnę kronikos raidą ir plėtrą

vertas knygos, nė kiek ne menkesnės už šią. Aštuntąjį dešimtmetį saugumas buvo paskelbęs tikrą karą šiam leidiniui ir vienu metu surengdavo kratas pas visus, kurie buvo įtarti susiję su šiuo leidiniu: vieną įsimintiną dieną žurnalo redaktorė, kol KGB darė kratą jos bute, įmetė pluoštą dokumentų į verdančios sriubos puodą. Net suėmus kronikos redaktorius, vis dėlto jai pavyko išlikti ir galiausiai pasiekti Vakarus. Po kurio laiko Tarptautinės amnestijos (*Amnesty International*) organizacija apsiėmė reguliariai skelbti į anglų kalbą išverstus kronikos tekstus.[29]

Savilaidos žurnalas *Chronika tekuščich sobytij* suvaidino ypatingą vaidmenį ir lagerių sistemos istorijoje. Labai greitai ši kronika tapo pagrindiniu informacijos apie gyvenimą postalininiuose sovietų lageriuose šaltiniu. Joje buvo nuolatinis skyrius: „Kalėjimuose ir lageriuose“, vėliau prie jo pridėtas dar vienas skyrius: „Bausmės izoliatoriuose“, skirtas lagerių naujienoms pranešti ir skelbti interviu su kaliniais. Šie stulbinamai tikslūs pranešimai apie įvykius lageriuose – įvairių disidentų ligas, režimo pakitimus, organizuotus protestus – varė valdžią iš proto: buvo tiesiog neįmanoma suprasti, kaip informacija prasiskverbia į laisvę. Po daugelio metų vienas iš redaktorių paaiškino:

> Dalį informacijos išnešdavo pažįstami, paleisti iš lagerio į laisvę. Kai žmogus išeidavo, jo kur nors laukdavo kontaktinis asmuo. Kartais pavykdavo papirkti sargybinius, tada per pasimatymą pavykdavo giminėms perduoti rašytinę ir žodinę informaciją. Giminės sustodavo Maskvoje ir perduodavo, kas jiems pasakyta. Galima buvo papirkti sargybinius, pavyzdžiui, Mordvijoje. Tie lageriai [Mordvijos politinių kalinių lageriai] visi nauji, sukurti 1972 m., ir sargybiniai juose nauji. Kartais, užjausdami mus, jie patys perduodavo raštelius. 1974 m. lageriuose įvyko masinis bado streikas: sargybiniai, pamatę jį, pradėjo mus labiau suprasti.
> Sargybinius nesunku papirkti. Jie mažai uždirba. Mažai ką turi. Kilę iš provincijos. Galima, pavyzdžiui, gauti iš Maskvos kokį nors daiktelį – kad ir žiebtuvėlį – ir paduoti jį sargybiniui kaip kyšį. Arba jis pasako adresą. Mainais už tai, kad perduoda informaciją, tuo adresu nusiunčiamas kyšis – daiktai arba pinigai...[30]

Buvo įvairių būdų, kaip paslėpti perduodamus daiktus. Buvęs kalinys vieną jų aprašė taip:

> Mažulytėmis raidelėmis užrašau savo naujausią eilėraštį ant keturių centimetrų pločio rūkomojo popieriaus juostelių... Paskui tas rūkomojo popieriaus juosteles kietai susuku į mažus vamzdelius (plonesnius už pirštą), antspauduoju, impregnuoju savo sugalvotais būdais, ir perduodu, kai tik pasitaiko tinkama proga.[31]

Kad ir kokiais būdais – slaptumu, kyšiais ar pataikavimu – iš lagerių buvo gaunama informacija, kuri vėliau patekdavo į kroniką, ji yra svarbi dar ir šiandien. Tuo metu, kai buvo rašoma ši knyga, beveik visos postalininio laikotarpio MVD ir KGB bylos mokslininkams buvo nepasiekiamos. Tačiau turint savilaidos žurnalą *Chronika tekuščich sobytij*, kitus savilaidos ir žmogaus teisių sąjūdžio leidinius ir daugybę atsiminimų, kuriuose aprašomi septintojo, aštuntojo ir devintojo dešimtmečių lageriai, vis tiek įmanoma susikurti nuoseklų gyvenimo sovietų lageriuose po Stalino mirties vaizdą.

„Politiniams kaliniams skirti lageriai šiandien yra tokie pat šiurpūs, kaip ir Stalino laikais. Kai kas juose truputį geriau, kai kas – blogiau...“ – taip prasideda Anatolijaus Marčenkos atsiminimai apie kalėjime praleistus metus – dokumentas, septintojo dešimtmečio pabaigoje pasirodęs Maskvoje ir iki širdies gelmių sukrėtęs miesto inteligentus, kurie tikėjo, kad sovietų lageriai uždaryti visiems laikams. Marčenka buvo darbininkas, neraštingų tėvų sūnus, pirmą kartą patekęs į kalėjimą už chuliganizmą. Antrą kartą buvo nuteistas už valstybės išdavimą: mėginimą per Irano sieną pabėgti iš Sovietų Sąjungos. Bausmę už politinį nusikaltimą atlikti turėjo Mordvijoje, Dubrovlage, viename iš dviejų garsių griežto režimo lagerių politiniams kaliniams.

Daug Marčenkos pasakojamų smulkmenų būtų pažįstamos žmogui, girdėjusiam pasakojimus apie Stalino lagerius. Kaip ir jo pirmtakai, Marčenka buvo atgabentas į Mordviją Stolypino vagonu. Jis, kaip ir pirmtakai, visai kelionei gavo kepalą duonos, 30 gramų cukraus ir sūdytą silkę. Jam, kaip ir pirmtakams, teko patirti, kad galimybė gauti vandens priklauso nuo to, kuris kareivis tuo metu saugo traukinį. „Jei budi gerasis, jis atneš du ar tris arbatinius, bet jei sargybinis atnešti tingi, gali sėdėti, kol numirsi iš troškulio.“[32]

Atvykęs į lagerį Marčenka pamatė tą patį nuolatinį alkį, gal net badą, koks buvo įprastas anksčiau. Jo kasdienė maisto norma buvo 2 400 kalorijų, vadinasi, 700 gramų duonos, 400 gramų (dažniausiai supuvusių) daržovių, 40 gramų (dažniausiai pašvinkusios) menkės ir 30 gramų mėsos. O kalinius saugantiems šunims kasdien buvo skiriama po pusę kilogramo mėsos. Kaip ir kaliniai anksčiau, Marčenka gaudavo toli gražu ne visą jam paskirtą maistą, o priedų beveik nebuvo. „Per šešerius metus, praleistus lageriuose ir kalėjime, duonos su sviestu gavau du kartus, per pasimatymus. Per tą laiką suvalgiau du agurkus – vieną 1964 m., kitą – 1966 metais. Nė karto nevalgiau pomidorų ar obuolių.“[33]

Galima pasakyti, kad darbas vis dar buvo svarbus, nors jau buvo kitoks. Marčenka dirbo kroviku ir staliumi. Leonidas Sitko, tuo metu irgi kalėjęs Dubravlage, gamino baldus.[34] Mordvijos moterų lagerių kalinės dirbo fabri-

kuose, dažniausiai siuvimo.[35] Kitame politiniams kaliniams skirtų lagerių komplekse, kuris buvo netoli Permės, Uralo kalnų papėdėje, kaliniai irgi dirbo medienos apdirbimo darbus. Tie, kurie buvo nuteisti sėdėti izoliatoriuose (devintąjį dešimtmetį tokių buvo daug), siūdavo pirštines arba uniformas.[36]

Marčenka pastebėjo, kad laikui bėgant gyvenimo sąlygos palengva blogėjo. Septintojo dešimtmečio viduryje buvo mažiausiai trys kalinių kategorijos: privilegijuoti, paprasti ir griežto režimo. Neilgai trukus griežto režimo kaliniai – prie jų buvo priskirti visi „rimčiausi" politiniai disidentai – vėl buvo priversti vilkėti ne savo drabužius, bet juodos medvilnės uniformas. Nors gauti laiškų ir spaudos – tik išleistos Sovietų Sąjungoje – jiems buvo leidžiama neribotai, išsiųsti galėjo tik po du laiškus per mėnesį. Griežto režimo kaliniams dar buvo draudžiama gauti siuntinius su maistu ir cigaretėmis.

Marčenkai teko būti kalėjime ir kriminaliniu, ir politiniu kaliniu; jo aprašytas kriminalinis pasaulis mums atrodo pažįstamas. Galima pasakyti, kad po Stalino mirties kriminalinių kalinių kultūra tapo gerokai žiauresnė ir nešvankesnė. Po penktojo dešimtmečio pabaigoje vykusių vagių karų profesionalūs nusikaltėliai suskilo į dar įvairesnes grupes. Buvęs kalinys Ženia Fiodorovas, 1967 m. jis buvo suimtas už vagystę, aprašo keletą grupių: tai ne tik kalės ir vagys, bet dar saviškiai (*svojaki*), kurie, kaip jis aiškina, yra vagys pameistriai, ir raudonkepuriai vagys, paklūstantys tik savo įstatymams, veikiausiai savotiški intelektiniai įpėdiniai raudonkepurių (*krasnyje šapočki*), atsiradusių lageriuose po karo. Kiti kaliniai savigynos ir kitais sumetimais burdavosi į „šeimas". „Kai ką nors prireikia nužudyti, „šeimos" nusprendžia, kas tą padarys", – pasakoja Fiodorovas.[37]

Be to, daug svarbesnė kriminalinių kalinių gyvenime tapo homoseksualinės prievartos ir dominavimo kultūra, kurios aprašymų pasitaiko pasakojimuose apie nepilnamečių kalėjimų sąlygas. Nerašytos taisyklės dalijo kriminalinius nusikaltėlius į dvi grupes: tuos, kurie vaidino „moteris", ir tuos, kurie vaidino „vyrus". „Pirmuosius visi niekino, o antrieji vaikščiojo tarsi tikri didvyriai, girdamiesi savo vyriška jėga ir „pergalėmis" ne tik vieni kitiems, bet ir sargybiniams", – rašė Marčenka.[38] Pasak Fiodorovo, valdžia su tuo taikstėsi ir „nešvariems" kaliniams skirdavo atskiras kameras. Jose atsidurti galėjo bet kas. „Jei prasilošdavai kortomis, tave galėjo „padaryti" kaip moterį."[39] Moterų lageriuose lygiai taip pat klestėjo lesbietiški santykiai, kurie kartais būdavo ne mažiau smurtingi. Viena politinė kalinė vėliau pasakojo apie kalinę, kuri atsisakė pasimatyti su savo vyru ir mažu vaiku, nes labai bijojo dėl to nukentėti nuo savo kalėjimo mylimosios lesbietės.[40]

Septintąjį dešimtmetį Rusijos kalėjimuose prasidėjo tuberkuliozės epidemija, ši nelaimė nedingo iki šiol. Fiodorovas padėtį aprašo taip: „Iš aštuoniasdešimties barake gyvenančių žmonių penkiolika serga tuberkulioze. Niekas

nemėgina jų gydyti, nuo visų ligų yra tik vienos rūšies tabletės – nuo galvos skausmo. Gydytojai tikri esesininkai, niekada su žmonėmis nesikalba, nežiūri į juos, tarsi tu būtum niekas."[41]

Padėtis blogėjo dar ir todėl, kad daugelis vagių buvo priklausomi nuo *čefyro*, itin stipraus arbatžolių gėrimo, veikiančio kaip narkotikai. Kiti iš paskutiniųjų stengėsi gauti alkoholio. Kaliniai, kurie dirbo už lagerio teritorijos ribų, sugalvojo specialų būdą, kaip pranešti alkoholį pro sargybinius:

> Prie ilgos plastikinės žarnelės hermetiškai pritvirtinamas prezervatyvas. *Zekas* jį praryja, o žarnelės galą palieka burnoje. Kad per atsitiktinumą jos nepraryţų, galą įspaudžia į tarpą tarp dantų – nerasi *zeko*, turinčio visus trisdešimt du dantis. Tada švirkštu pro plastikinę žarnelę į prezervatyvą supilama iki trijų litrų spirito, ir *zekas* grįžta į zoną. Jei prezervatyvas prastai pritvirtintas arba jei jis sprogsta *zeko* skrandyje, šio laukia neišvengiama, skausminga mirtis. Ir vis dėlto rizikuoti verta: iš trijų litrų spirito galima padaryti septynis litrus degtinės. Kai „didvyris" grįžta į zoną... jį žemyn galva pakabina ant sijos po barako stogu, plastikinės žarnelės galą įstato į indą ir išpila spiritą iki paskutinio lašo. Tada ištraukia tuščią prezervatyvą...

Ne mažiau buvo paplitęs ir paprotys žalotis, tik dabar jis tapo dar kraštutinesnių formų. Kartą kalėjimo kameroje Marčenka matė, kaip du vagys prarijo šaukštų kotus, vėliau ir jų galvutes, prieš tai suploję jas kojomis. Paskui sudaužė stiklo lakštą ir ėmė ryti šukes, kol galiausiai prižiūrėtojai juos ištempė iš kameros.[42] Eduardas Kuznecovas, dalyvavęs liūdnai pagarsėjusiame mėginime pagrobti lėktuvą Leningrado Smolnio oro uoste, aprašė dešimtis būdų žalotis:

> Mačiau, kaip kaliniai ryja didžiulius kiekius vinių ir spygliuotos vielos atraižų, mačiau, kaip ryja gyvsidabrio termometrus, alavinius dubenis (supjaustę juos į „tinkamus valgyti" gabaliukus), šachmatų figūras, domino kauliukus, adatas, grūstą stiklą, šaukštus, peilius ir dar daug panašių daiktų. Mačiau, kaip kaliniai siūlais arba vielomis užsisiuva burnas ir akis, prisisiuva prie kūno eiles sagų arba prikala savo sėklides prie lovos... Mačiau, kaip kaliniai persipjauna rankų ir kojų odą ir nulupa ją tarsi kojinę arba iš pilvo ar kojų išsipjauna gabalus mėsos, iškepa juos ir suvalgo, arba iš persipjautos venos prilašina į dubenį kraujo, pritrupina duonos ir išsrebia viską tarsi sriubą, arba apsivynioja popieriais ir save padega, nusikerta pirštus, nosį, ausis, penį...

Kuznecovas rašė, kad kaliniai daro visa tai ne protestuodami, bet be jokios ypatingos priežasties arba tiesiog norėdami „patekti į ligoninę, kur seselės eidamos linguoja klubais, kur duoda ligoninės maisto davinį ir neverčia

dirbti, kur galima gauti vaistų, maisto, atvirukų". Daugelis save žalojančių kalinių buvo mazochistai, „nuo vieno iki kito kraujo praliejimo apimti nuolatinės depresijos".[43]

Be abejo, nuo Stalino laikų labai pasikeitė ir kriminalinių bei politinių kalinių tarpusavio santykiai. Kriminaliniai kaliniai kartais kankindavo ar sumušdavo politinius: ukrainietis disidentas Valentynas Morozas kalėjo vienoje kameroje su kriminaliniais kaliniais, visą naktį jie neleido jam miegoti, galiausiai užpuolė ir perpjovė pilvą išgaląsta šaukšto briauna.[44] Tačiau buvo ir tokių kriminalinių kalinių, kurie gerbė politinius – vien už tai, kad šie priešinosi valdžiai. Vladimiras Bukovskis rašė: „Jie prašydavo mūsų papasakoti, už ką atsidūrėme kalėjime ir ko siekiame... vieninteliu dalyku negalėjo patikėti – kad visa tai darėme be atlygio, ne dėl pinigų."[45]

Pasitaikydavo net tokių kriminalinių kalinių, kurie siekė prisidėti prie politinių. Manydami, kad politiniams kaliniams skirtuose kalėjimuose esą „lengviau", profesionalūs vagys kartais stengdavosi, kad juos nuteistų už politinę veiklą. Jie raštu kritikuodavo Chruščiovo arba partijos veiklą, prikaišiodami į tekstą nešvankybių, arba pasiūdavo iš skudurų „Amerikos vėliavas" ir mosuodavo jomis pro langus. Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje labai dažnai pasitaikydavo kriminalinių nusikaltėlių, ant kaktos išsitatuiravusių šūkius: „Komunistai geria žmonių kraują", „Komunistų partijos vergas", „Bolševikai, duokite duonos".[46]

Dar labiau pasikeitė naujosios kartos politinių kalinių santykis su lagerių vadovybe. Postalininiais laikais politiniai kaliniai aiškiai suvokė, kodėl jie atsidūrė kalėjime, buvo tam pasiruošę ir jau žinojo, kaip elgsis: laikysis organizuoto neklusnumo politikos. Dar 1968 m. vasario mėnesį grupė kalinių Potmos lageryje – tarp jų buvo ir Julijus Danielis – surengė bado streiką. Jie reikalavo sušvelninti kalėjimo režimą, baigti priverčiamuosius darbus, neriboti susirašinėjimo ir – savotiškas trečiojo dešimtmečio pradžios atgarsis – pripažinti ypatingą politinių kalinių statusą.[47]

Vadovybė padarė keletą nuolaidų, bet paskui palengva visas jas panaikino. Vis dėlto galiausiai politinių kalinių reikalavimas laikyti juos atskirai nuo kriminalinių kalinių buvo patenkintas, be kita ko ir dėl to, kad lagerio administracija norėjo naujosios kartos politinius kalinius, nuolat ko nors reikalaujančius ir linkusius rengti bado streikus, laikyti kuo toliau nuo paprastų kriminalinių kalinių.

Streikai taip išplito ir padažnėjo, kad nuo 1969 m., kaip užfiksuota minėtoje kronikoje, tapo beveik nuolatiniais protestais. Antai vien tais metais kaliniai streikavo reikalaudami grąžinti prieš metus suteiktas nuolaidas; protestuodami prieš draudimą pasimatyti su giminėmis; protestuodami prieš tai, kad vienas kalinys buvo perkeltas į bausmės izoliatorių; protestuodami

prieš tai, kad kitam kaliniui uždrausta gauti siuntinius iš giminių; protestuodami prieš kalinių grupės perkėlimą iš lagerio į kalėjimą; ir galiausiai – norėdami pažymėti Tarptautinę žmogaus teisių dieną, gruodžio 10 dieną.[48] O juk 1969 metai nebuvo kuo nors ypatingi. Kitą dešimtmetį bado streikai, darbo streikai ir kitokie protestai tapo įprastu Mordvijos ir Permės lagerių gyvenimo ypatumu.

Bado streikai, būdavę ir trumpais, vienos dienos protestais, ir kankinamais, ilgai trunkančiais susirėmimais su valdžia, galiausiai nykiai suvienodėjo, kaip Marčenka rašo:

> Pirmas kelias dienas niekas nekreipia nė mažiausio dėmesio. Tik vėliau, po keleto dienų – kartais net po dešimties ar dvylikos – tave perkelia į specialią kamerą, skirtą tokiems žmonėms, ir pradeda prievarta maitinti per žarnelę. Priešintis beprasmiška, nes, kad ir ką darytum, tau užlauš rankas už nugaros ir sukaustys antrankiais. Lageriuose ši procedūra dažnai atliekama daug žiauriau negu sulaikymo kalėjime – dažnai po poros tokių pamaitinimų žmogus lieka be dantų...[49]

Įpusėjus aštuntajam dešimtmečiui beveik visi „blogiausi“ politiniai kaliniai iš Mordvijos ir Permės buvo perkelti į specialius ypatingo saugumo kalėjimus (garsiausias jų buvo centrinės Rusijos mieste Vladimire, jis atminė dar caro laikus), ir juose politiniai kaliniai beveik visą laiką kovojo prieš valdžią. Šis žaidimas buvo pavojingas, reikalavo laikytis labai sudėtingų taisyklių. Kalinių tikslas buvo palengvinti savo gyvenimo sąlygas ir pasiekti pergalių, apie kurias savilaidos tinklais būtų pranešta Vakarams. Valdžios tikslas buvo palaužti kalinius: priversti juos skųsti kitus, kolaboruoti, o svarbiausia – viešai atsižadėti savo pažiūrų; pastarąjį faktą būtų galima paskelbti visoje sovietų spaudoje ir pakartoti užsienyje. Nors vadovybės naudojami metodai šiek tiek ir priminė kankinimus, taikytus stalininėse tardymo kamerose, vis dėlto dažniau buvo naudojami ne fiziniai kankinimai, o psichologinis spaudimas. Natanas Šaranskis, vienas gyviausiai protestavusių aštuntojo dešimtmečio pabaigos ir devintojo dešimtmečio pradžios kalinių, dabar Izraelio politikas, apie šią procedūrą rašė:

> Jus pakviečia pasikalbėti. Manote, nuo jūsų niekas nepriklauso? Priešingai: jie jums paaiškins, kad nuo jūsų priklauso viskas. Jūs mėgstate arbatą, kavą, mėsą? Gal norėtumėte nueiti su manimi į restoraną? Kodėl ne? Aprengsime jus civiliniais drabužiais ir eime. Jei matysime, kad jūs jau pradedate persiauklėti, kad esate pasirengęs mums padėti, – ką, jūs nenorite skųsti draugų? Bet ką reiškia – skųsti? Tas rusas (arba žydas, arba ukrainietis, atsižvelgiant į

situaciją), kuris kali su jumis, – nejau nematote, koks jis nacionalistas? Gal nežinote, kaip jis neapkenčia jūsų, ukrainiečių (arba rusų, arba žydų)?[50]

Kaip ir anksčiau, vadovybė galėjo suteikti arba atimti privilegijas ir skirti bausmes, dažniausiai – įkalinti bausmės izoliatoriuje. Įvesdama mažų, bet labai svarbių kasdienio kalinių gyvenimo permainų, ji valdė šio gyvenimo sąlygas keisdama įprastą režimą į griežtą ar – atvirkščiai, be abejo, visada kruopščiai laikydamasi nurodymų. Marčenka rašė: „Kam neteko šių režimų skirtumų išbandyti savo kailiu, jie gali pasirodyti visai nežymūs, bet kaliniui šie skirtumai – milžiniški. Pagal įprastą režimą leidžiama klausytis radijo, pagal griežtą – ne; pagal įprastą režimą per dieną priklauso valanda fizinių pratybų, pagal griežtą – pusvalandis, o sekmadieniais ir visai nepriklauso."[51]

Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje maisto davinių jau buvo nebe keletas, o net aštuoniolika (nuo 1A iki 9B), ir kiekvienam buvo numatytas atitinkamas kalorijų kiekis (nuo 2 200 iki 900) bei atitinkami produktai. Kaliniams davinys buvo skiriamas atsižvelgiant į menkiausius jų elgesio atspalvius. Mažiausią maisto davinį 9B, jį gaudavo bausmės izoliatoriaus kaliniai, sudarė mažas gabaliukas duonos, šaukštas košės ir sriuba, kurioje turėjo būti 200 gramų bulvių ir 200 gramų kopūstų, bet dažniausiai tiek nebūdavo.[52]

Kalinius beveik bet kada galėjo įmesti į bausmės kamerą – „šaltąją": valdžios požiūriu ji buvo ideali bausmės forma ir absoliučiai teisėta, be to, formaliai negalėjo būti laikoma kankinimu. Šios bausmės poveikis kaliniams buvo lėtas, padariniai pasimatydavo tik po ilgesnio laiko, bet kalėjimo vadovybei tai mažiausiai rūpėjo, nors niekas pernelyg ir neskubėjo baigti tiesti kelio per tundrą. Bausmės kameras galima prilyginti geriausiems Stalino NKVD išradimams. 1976 m. dokumente, kurį paskelbė Maskvos Helsinkio grupė, labai tiksliai ir nuodugniai aprašytos Vladimiro kalėjimo bausmės kameros, jų ten buvo apie penkiasdešimt. Kamerų sienos buvo apglaistytos cemento „kailiu", su gumbais ir kyšančiais strypais. Grindys – nešvarios ir drėgnos. Vienoje kameroje išmuštas langas užlipintas laikraščiais, kitų langai užmūryti plytomis. Sėdėti galima tik ant cementinio apie 25 centimetrų skersmens stulpelio, apjuosto geležies žiedu. Naktį į kamerą įnešdavo medinį gultą be jokios patalynės ar pagalvių. Kaliniui tekdavo gulėti ant plikų lentų ir geležies. Kamerose būdavo taip šalta, kad kaliniai net atsigulę vos įstengdavo užmigti. Kai kuriose kamerose „ventiliacija" pūsdavo orą tiesiai iš kanalizacijos vamzdžių.[53]

Baisiausias žmonėms, pratusiems gyventi aktyviai, buvo nuobodulys, kurį aprašė Julijus Danielis:

Savaitė po savaitės
Ištirpsta cigarečių dūmuose,
Šitoje keistoje įstaigoje
Viskas yra sapnas, o gal kliedesys...

Čia naktimis neužgęsta šviesa,
Čia dienomis šviesa pernelyg blausi,
Čia tyla, viskam vadovaujanti,
Įveikė mane.

Galima uždusti iš nuobodulio,
Arba daužyti galvą į sieną,
Savaitė po savaitės
Ištirpsta mėlynuose dūmuose...[54]

Bausmės kamerose kalinius kartais laikydavo labai ilgai. Formaliai būdavo galima skirti tik penkiolikos dienų trukmės bausmę, tačiau vadovybė įsigudrino apeiti šią nuostatą: kalinius vienai dienai paleisdavo, o paskui įmesdavo atgal. Kartą Marčenka išbuvo bausmės kameroje keturiasdešimt aštuonias dienas iš eilės. Kiekvieną kartą, kai pasibaigdavo penkiolikos dienų terminas, sargybiniai jį kelioms minutėms išleisdavo – tik tam, kad perskaitytų nurodymą pasodinti jį į bausmės kamerą dar vienam terminui.[55] Lageryje „Perm-35" vienas kalinys išbuvo bausmės kameroje beveik du mėnesius ir iš jos buvo išvežtas tiesiai į ligoninę; kitas išbuvo ten keturiasdešimt penkias dienas už tai, kad atsisakė dirbti darbus, neatitinkančius jo specialybės – jis buvo metalo apdirbėjas.[56]

Daug kalinių atsidurdavo bausmės izoliatoriuose už kur kas smulkesnius nusikaltimus: kai vadovybė sumanydavo palaužti kalinį, imdavo jam skirti griežčiausias nuobaudas už visiškus niekus. 1973 ir 1974 m. Permės lageriuose iš dviejų kalinių buvo atimta teisė matytis su giminėmis už tai, kad jie „dieną sėdėjo ant lovų". Kitas kalinys nubaustas už tai, kad jo gautame siuntinyje buvo džemo, į kurį verdant dėl kvapo buvo įpilta truputis alkoholio. Dar kiti kaliniai gaudavo nuobaudas arba papeikimus už tai, kad per lėtai vaikščiojo ar neapsiavė kojinių.[57]

Kartais nuolatinis spaudimas duodavo vaisių. Aleksejus Dobrovolskis, vienas iš kaltinamųjų Aleksandro Ginzburgo byloje, palūžo labai anksti ir raštu pareikalavo leisti jam pasisakyti per radiją, papasakoti apie savo „nusikalstamą" disidentinę veiklą, kad įspėtų jaunimą nesirinkti tokio pavojingo kelio, kuriuo jis pasuko.[58] Piotras Jakiras irgi neatlaikė tardymo ir „prisipažino" išgalvojęs viską, apie ką rašęs.[59]

Buvo ir tokių, kurie mirė. Jurijus Galanskovas, dar vienas kaltinamasis Aleksandro Ginzburgo byloje, mirė 1972 metais. Kalėjime jis įgijo skrandžio opą. Niekas jos negydė, galiausiai liga nuvarė jį į kapus.[60] Marčenka irgi mirė 1986 m., veikiausiai nuo vaistų, kuriuos jam davė per bado streiką.[61] Per 1974 m. mėnesį trukusį bado streiką lageryje „Perm-35" mirė dar keli kaliniai, vienas jų nusižudė.[62] Vėliau, 1985 m., Permėje mirė Vasylis Stusas, ukrainiečių poetas ir kovotojas už žmogaus teises.[63]

Tačiau kaliniai nesiliovė kovoję. Lagerio Permė-35 politiniai kaliniai apie savo 1977 m. pasipriešinimo kovas rašė:

> Mes dažnai skelbiame bado streikus. Bausmės kamerose, mus gabenančiuose vagonuose. Paprastomis, niekuo neišsiskiriančiomis dienomis arba mūsų draugų mirties dienomis. Dienomis, kai zonoje vyksta kas nors neįprasta – kovo aštuntą, gruodžio dešimtą, rugpjūčio pirmą, gegužės aštuntą, rugsėjo penktą. Mes per dažnai skelbiame bado streikus. Diplomatai ir valdininkai pasirašo naujas žmogaus teisių, informacijos laisvės, kankinimų uždraudimo sutartis, o mes skelbiame bado streiką, nes SSRS visų šių sutarčių nesilaikoma.[64]

Jų pastangomis Vakaruose nuolat daugėjo informacijos apie disidentų sąjūdį, garsėjo protesto balsai. Todėl su kaliniais pradėta elgtis kiek kitaip.

Jau esu minėjusi, kad iki šiol viešai pasirodė labai nedaug aštuntojo ir devintojo dešimtmečio dokumentų, tačiau iš tiesų esama keleto išimčių. 1991 m. Vladimiras Bukovskis gavo kvietimą atvykti į Rusiją, Britanijoje jis gyveno jau penkiolika metų, nuo tada, kai buvo ištremtas iš šalies (išmainytas į kalėjime sėdintį Čilės komunistą). Bukovskis buvo paskirtas „teismo ekspertu" komunistų partijos „teismo procese", kuris įvyko partijai pasipriešinus prezidento Jelcino mėginimui ją uždrausti. Į Konstitucinio teismo pastatą Maskvoje Bukovskis atvyko su nešiojamuoju kompiuteriu ir skaitytuvu. Būdamas tikras, kad Rusijoje niekas nėra matęs nė vieno iš šių įrenginių, jis atsisėdo ir pradėjo ramiausiai skenuoti visus dokumentus, kurie jam buvo pateikti kaip įrodymai. Tik jam bebaigiant darbą kažkuris iš aplinkinių staiga suprato, ką jis veikia. Kažkas garsiai ištarė: „Jis visa tai *tenai* išspausdins!" Patalpoje stojo tyla. Tą pačią akimirką, „kaip kine", vėliau pasakojo Bukovskis, jis tiesiog uždarė kompiuterį, išėjo pro duris, nuvažiavo tiesiai į oro uostą ir išskrido iš Rusijos.[65]

Bukovskio pastangomis mes žinome, be kita ko, kas įvyko per Politinio biuro susirinkimą 1967 m., prieš jį suimant. Bukovskis labiausiai stebėjosi, kiek daug susirinkimo dalyvių manė, jog, pateikus jam kriminalinius kaltinimus,

„kils tam tikra reakcija šalyje ir užsienyje". Todėl buvo prieita prie išvados, kad būtų klaida tiesiog suimti Bukovskį, ir pasiūlyta jį uždaryti į psichiatrinę ligoninę.[66] Prasidėjo *psichuškų* – specialių psichiatrinių ligoninių – laikai.

Iš Rusijos istorijos žinome, kad psichiatrinės ligoninės jau anksčiau buvo naudojamos kitaminčiams įkalinti. 1836 m. iš Vakarų Europos grįžęs rusų filosofas Piotras Čaadajevas parašė esė, kurioje kritikavo caro Nikalojaus I režimą. „Priešingaudama visiems žmonių bendrijos dėsniams, – paskelbė jis per patį Rusijos imperinio režimo klestėjimą, – Rusija vystosi tik savo pačios pavergimo ir visų kaimyninių šalių pavergimo linkme." Atsakydamas į šią kritiką, Nikalojus skyrė Čaadajevui namų areštą. Caras paskelbė esąs visiškai įsitikinęs, kad rusai atleis savo tautiečiui sužinoję, jog jį „kamuoja proto sutrikimas ir beprotybė".[67]

Kai „atšilimas" baigėsi, valdžia vėl pradėjo kišti disidentus į psichiatrijos ligonines – KBG tokia politika buvo labai pravarti. Svarbiausia, taip buvo diskredituojami disidentai ir Vakarų, ir SSRS gyventojų akivaizdoje, taip buvo nuo jų nukreipiamas dėmesys. Jei šie žmonės nėra tikri politiniai santvarkos priešai, o viso labo tik pamišėliai, kas gali protestuoti, kad jie būtų gydomi ligoninėse?

Sovietų psichiatrai labai noriai dalyvavo šiame farse. Disidentų elgesiui paaiškinti jie sugalvojo specialią diagnozę – „lėtai besivystanti schizofrenija" arba „vangi schizofrenija". Tai, pasak specialistų, yra schizofrenijos forma, išoriškai nepaveikianti ligonio intelekto ar kasdienės elgsenos, tačiau paaiškinanti beveik visas asocialiomis ar patologiškomis vadinamas elgesio apraiškas. „Dažniausiai idėjas apie „kovą už tiesą ir teisingumą" susikuria paranojiškos asmenybės", – rašė du Vladimiro Serbskio instituto sovietų psichiatrijos profesoriai.

> Būdingas ypatingos svarbos idėjų bruožas – tai ligonio tvirtas tikėjimas savo ištverme, perdėtas rūpinimasis savo „teisių" pažeidimais ir šių jausmų svarba ligonio asmenybei. Dažnai šie ligoniai naudojasi teismo procedūromis, kad galėtų sakyti kalbas ir skelbti pareiškimus.[68]

Pagal šį apibrėžimą apskritai visus disidentus galima laikyti pamišėliais. Rašytojui ir mokslininkui Žoresui Medvedevui diagnozuota „vangi schizofrenija" su „paranojiniais visuomenės pertvarkymo kliedesiais". Vienas jo ligos simptomų buvo „asmenybės susiskaldymas" – kitaip tariant, faktas, kad jis buvo ir mokslininkas, ir rašytojas. Nataljai Gorbanevskajai, pirmajai leidinio *Chronika tekuščich sobytij* redaktorei, diagnozuota „vangi, be ryškių simptomų schizofrenija", kuri vis dėlto sukėlė „patologinius emocijų, valios ir mąstymo procesų pokyčius". Disidentui, Raudonosios armijos generolui Piotrui Grigorenkai buvo diagnozuota patologinė psichikos būklė, „pasireiš-

kianti reformistinėmis idėjomis, konkrečiai – valstybės aparato pertvarkymo idėja, susijusiomis su savo asmenybės perdėtu vertinimu, kuris pasiekė mesianizmo lygį".[69] Ataskaitoje Centro komitetui vienas vietos KBG vadovų skundėsi susidūręs su piliečių grupe, apimta itin savito psichikos sutrikimo: jie „mėgina įkurti naujas „partijas", organizacijas ir tarybas, kuria ir platina naujų įstatymų priėmimo planus ir programas".[70]

Psichikos ligoniais pripažinti kaliniai, atsižvelgiant į jų suėmimą arba – nesuėmimą, galėjo būti uždaryti atitinkamose institucijose. Vienus ligonius gydytojai apžiūrėdavo kalėjimuose, kitus – klinikose. Atskirai reikia paminėti Sąjunginį V. Serbskio bendrosios ir teisinės psichiatrijos mokslo tyrimų institutą – jo specialiosios diagnostikos skyriuje, kuriam septintąjį ir aštuntąjį dešimtmetį vadovavo daktaras Daniilas Luncas, buvo nustatomos diagnozės politiniams nusikaltėliams. Daktaras Luncas asmeniškai apžiūrėjo Andrejų Siniavskį, Vladimirą Bukovskį, Natalją Gorbanevskają, Piotrą Grigorenką ir Viktorą Nekipelovą, kaip ir daugelį kitų, be abejo, jis buvo laikomas dideliu autoritetu.[71] Nekipelovas prisimena, kad Luncas vilkėjo mėlyną uniformą su dviem žvaigždėmis antpečiuose – „MVD kariuomenės generolo skiriamuosius ženklus".[72] Kai kurie sovietų emigracijos psichiatrai skelbė, kad Luncas ir kiti instituto darbuotojai nuoširdžiai tikėjo, jog jų pacientai serga psichikos ligomis. Tačiau daugelis politinių kalinių, kuriems teko susidurti su Luncu, apibūdina jį kaip MVD vadovams dirbusį oportunistą, „nė kiek ne geresnį už tuos gydytojus nusikaltėlius, dariusius nežmoniškus eksperimentus su nacių koncentracijos stovyklų kaliniais".[73]

Jei buvo nustatoma, kad pacientas serga psichikos liga, jam skirdavo privalomą gydymą ligoninėje, kuris kartais trukdavo kelis mėnesius, o kartais – daugelį metų. Tie, kuriems pasisekdavo, atsidurdavo kurioje nors iš kelių šimtų paprastų sovietinių psichiatrijos ligoninių. Jose buvo nešvaru, sausakimša ligonių, medicinos personalas – girtuokliai ir sadistai. Vis dėlto ir girtuokliai, ir sadistai buvo civiliai, o paprastos ligoninės nebuvo tokios slaptos, kaip kalėjimai ir lageriai. Pacientams kartais buvo leidžiama rašyti laiškus, juos galėjo lankyti ne vien giminės ir šeimos nariai.

Tačiau tuos disidentus, kuriuos pripažindavo „ypač pavojingais", siuntė į „specialiąsias psichiatrines ligonines". Jas tiesiogiai valdė MVD ir jų buvo vos keletas. Jose dirbantys gydytojai, tokie kaip Luncas, turėjo MVD karinius laipsnius. Šios ligoninės atrodė kaip kalėjimai – su sargybos bokšteliais, spygliuota viela, sargybiniais ir šunimis. Aštuntąjį dešimtmetį fotoaparatu darytoje Oriolo specialiosios psichiatrinės ligoninės nuotraukoje ligoniai mankštinasi vidiniame kieme, kurio neatskirtum nuo vidinio kalėjimo kiemo.[74]

Ir paprastose, ir specialiosiose psichiatrinėse ligoninėse gydytojai pirmiausia siekė, kad ligoniai atsisakytų savo pažiūrų.[75] Tuos, kurie sutikdavo

atsižadėti ankstesnių teiginių ir pripažindavo, kad kritikuoti sovietų sistemą juos paskatino psichikos liga, galima buvo paskelbti pasveikusiais ir paleisti. Tuos, kurie atsižadėti nesutikdavo, laikydavo tebesergančiais ir imdavo „gydyti“. Kadangi sovietų psichiatrai nepripažino psichoanalizės, ligonius dažniausiai gydė vaistais, elektrošoku ir įvairiais suvaržymais. Vaistai, kurių Vakaruose atsisakyta dar ketvirtąjį dešimtmetį, buvo skiriami beveik visiems ligoniams – šie vaistai pakeldavo kūno temperatūrą iki 40 laipsnių, suteikdavo daug skausmo ir nepatogumų. Kalėjimų gydytojai ligoniams dar skirdavo raminamųjų, kurie turėjo daug šalutinių poveikių: kūno sąstingį, vangumą, nevalingus judesius ir nervinius tikus, o ką jau kalbėti apie apatiją ir abejingumą.[76]

Kitos gydymo priemonės buvo paprasčiausias mušimas, insulino injekcijos, kurios cukralige nesergantiems ligoniams sukeldavo hipoglikeminį šoką, ir bausmė, vadinama „įvyniojimu“, apie kurią 1976 m. viename interviu Bukovskis pasakojo: „Imamas šlapias audeklas (ilgi šlapio audeklo gabalai) ir ligonis juo suvystomas nuo galvos iki kojų taip standžiai, kad vos gali kvėpuoti; džiūdamas audeklas ligonio kūną vis smarkiau spaudžia, tad šis jaučiasi dar blogiau.“[77] Dar vienas gydymo metodas, kurį Nekipelovas matė Serbskio institute, buvo vadinamoji „stuburo punkcija“ – į paciento stuburą buvo duriama speciali adata. Po stuburo punkcijos ligonius paguldydavo ant šono, žaizdą patepdavo jodu, jie kelias dienas taip išgulėdavo nejudėdami.[78]

Šį gydymą taikė daug kam. 1977 m., kai Peteris Reddaway ir Sidney Blochas paskelbė išsamią sovietų psichiatrijos piktnaudžiavimo studiją, mažiausiai 365 psichiškai sveiki žmonės buvo gydomi nuo politiniais terminais aprašyto pamišimo, be abejo, tokių buvo dar bent keli šimtai.[79]

Vis dėlto įkalinant disidentus psichiatrinėse ligoninėse sovietų režimui nepavyko pasiekti trokštamo tikslo. Svarbiausia – nepavyko nuslopinti Vakarų visuomenės dėmesio. Pirma, psichiatrijos kankinimų košmarai įaudrino vakariečių vaizduotę kur kas labiau nei įprasti pasakojimai apie lagerius ir kalėjimus. Kas matė filmą *Skrydis virš gegutės lizdo*, nesunkiai galėjo įsivaizduoti sovietinę psichiatrinę ligoninę. Dar svarbiau buvo tai, kad piktnaudžiavimas psichiatrija parūpo aiškiai apibrėžtai ir iškalbiai žmonių grupei – Vakarų psichiatrams, kuriems tai rūpėjo visiškai tiesiogiai. Nuo 1971 m., kai Bukovskis iš SSRS slapta išgabeno daugiau kaip 150 puslapių dokumentų, įrodančių, kad SSRS piktnaudžiaujama psichiatrija, šis klausimas nuolat buvo įtraukiamas į tokių organizacijų kaip Pasaulinė psichiatrų asociacija, Didžiosios Britanijos karališkoji psichiatrų kolegija ir kitų nacionalinių bei tarptautinių psichiatrų draugijų darbotvarkę. Drąsesnės grupės skelbė pasipiktinimo pareiškimus. Kitos to nedarė, bet vėliau buvo pasmerktos už bailumą, tai dar labiau pakenkė SSRS įvaizdžiui.[80]

Galiausiai šis klausimas paskatino veikti ir Sovietų Sąjungos mokslininkus. Kai Žoresas Medvedevas buvo uždarytas į psichiatrinę ligoninę, daug mokslininkų parašė protesto laiškus Sovietų mokslo akademijai. Branduolinės fizikos specialistas Andrejus Sacharovas, septintojo dešimtmečio pabaigoje tapęs disidentų sąjūdžio moraliniu lyderiu, tarptautiniame simpoziume, kuris vyko Genetikos institute, paskelbė viešą Medvedevą palaikantį pareiškimą. Solženicynas (jau gyveno Vakaruose) Sovietų valdžiai parašė atvirą laišką, kuriame protestavo prieš Medvedevo įkalinimą. „Pagaliau, – rašė jis, – atėjo laikas mąstyti aiškiai: sveiko, laisvai mąstančio žmogaus įkalinimas yra DVASIOS ŽUDYMAS.“[81]

Veikiausiai tarptautinės bendruomenės dėmesys iš dalies įtikino valdžią paleisti kai kuriuos kalinius, tarp jų ir Medvedevą, kuris netrukus buvo ištremtas iš šalies. Tačiau Sovietų valdžioje buvo ir manančių, kad tai klaidingas žingsnis. 1976 m. Jurijus Andropovas, tuometinis KGB vadas, parašė slaptą pranešimą, kuriame gana tiksliai (jei nekreipsime dėmesio į niekinamą pranešimo toną ir aiškų antisemitizmą) aprašė tarptautinę „antisovietinės kampanijos“ kilmę:

> Naujausi duomenys patvirtina faktą, kad ši kampanija turi kruopščiai suplanuotų antisovietinių veiksmų bruožų... šiuo metu kampanijos sumanytojai stengiasi įtraukti šalies ir tarptautines psichiatrų organizacijas bei gerą reputaciją turinčius specialistus į kuriamą „komitetą“, kurio paskirtis būtų prižiūrėti įvairių šalių, pirmiausia SSRS, psichiatrų darbą... Formuojant ir kurstant antisovietines nuotaikas svarbų vaidmenį atlieka Didžiosios Britanijos karališkoji psichiatrų kolegija, kuriai didelę įtaką daro sionistiniai elementai.[82]

Andropovas smulkiai aprašė mėginimus priversti Pasaulinę psichiatrijos asociaciją pasmerkti SSRS ir parodė gana išsamias žinias apie tai, kuriuose tarptautiniuose seminaruose buvo smerkiama sovietų psichiatrija. Atsakydama į šį pranešimą, SSRS sveikatos ministerija pasiūlė pradėti ruoštis artėjančiam Pasaulinės psichiatrų asociacijos kongresui vykdant masinę propagandos kampaniją. Dar buvo pasiūlyta parengti mokslinius dokumentus, kurie paneigtų kaltinimus, ir Vakaruose surasti „pažangių psichiatrų“, kurie sutiktų šiuos dokumentus patvirtinti. „Pažangius psichiatrus“ siūlyta apdovanoti vizitais į SSRS, kur jiems bus surengtos išvykos į specialiai parengtas psichiatrijos ligonines. Net pateiktos kelios pasirengusių atvykti specialistų pavardės.[83]

Kitaip tariant, Andropovas siūlė ne atsisakyti politiškai piktnaudžiauti psichiatrija, bet tai daryti dar įžūliau. Jo prigimtis neleido pripažinti, kad sovietų politika gali turėti nors vieną klaidingą požiūrį.

27 skyrius

Devintasis dešimtmetis: nuverstos statulos

Nugriautas statulos pjedestalas skaldomas,
Grąžtų plienas garsiai kaukia.
Apskaičiuota, kad ypač kietas cemento mišinys
Stovės tūkstantmečius...

Visus pačių pagamintus daiktus pasaulyje, kuriame gyvename,
Žmonės gali savo rankomis sugriauti.
Tačiau svarbiausia štai kas:
Akmuo iš esmės
Negali būti nei geras, nei blogas.

Aleksandras Tvardovskis, „Nugriautas statulos pjedestalas“[1]

Kai 1982 m. Sovietų Sąjungos komunistų partijos generaliniu sekretoriumi tapo Jurijus Andropovas, jo sukelta „kova“ su asocialiais Sovietų Sąjungos elementais jau seniai buvo prasidėjusi. Andropovas, kitaip negu kai kurie jo pirmtakai, visada manė, kad disidentus, nors jų ir nelabai daug, dera laikyti rimtu pavojumi sovietų galybei. Būdamas Sovietų Sąjungos ambasadoriumi Budapešte 1956 m. jis matė, kaip greitai intelektualų sąjūdis gali virsti liaudies revoliucija. Be to, jis tikėjo, kad gausias politines, ekonomines ir socialines Sovietų Sąjungą kankinančias bėdas galima išspręsti sugriežtinus drausmę: griežtesnio režimo lageriais ir kalėjimais, masiškesniu žmonių sekimu ir gyvesniu persekiojimu.[2]

Šiuos metodus Andropovas propagavo nuo 1979 m., dar vadovaudamas KGB, jais rėmėsi ir vėliau, per visą savo neilgą vadovavimą Sovietų Sąjungai. Būtent dėl Andropovo pirmoji devintojo dešimtmečio pusė laikoma didžiausių represijų laikais postalininėje Sovietų Sąjungoje. Atrodo, spaudimas sistemos viduje turėjo pasiekti aukščiausią tašką, kad galiausiai visa sistema sprogtų.

Nuo pat aštuntojo dešimtmečio pabaigos Andropovo vadovaujama KGB suėmė (arba pakartotinai suėmė) iš tiesų labai daug žmonių: nesukalbamiems žmogaus teisių gynėjams, kurių bausmės laikas pasibaigdavo, tuoj pat buvo

skelbiamas naujas nuosprendis, visai kaip Stalino laikais. Priklausyti kuriai nors grupei Helsinkio susitarimams remti (disidentų organizacijai, kuri mėgino stebėti, kaip Sovietų Sąjungoje laikomasi Helsinkio deklaracijos sąlygų) – tiesiausias kelias į kalėjimą. 1977–1979 m. buvo suimti dvidešimt trys Maskvos Helsinkio grupės nariai, septyni ištremti į užsienį. Jurijus Orlovas, Maskvos Helsinkio grupės vadovas, pirmą devintojo dešimtmečio pusę praleido kalėjime.[3]

Suėmimai anaiptol nebuvo vienintelis Andropovo ginklas. Jo pagrindinis tikslas buvo įbauginti žmones, kad šie vengtų disidentų sąjūdžio, todėl represijos ėmė įgauti vis didesnį mastą. Žmonės, vien tik kilus įtarimui, kad jie prijaučia žmogaus teisių, religiniam ar tautiniam sąjūdžiui, rizikavo visko netekti. Įtariamieji ir jų sutuoktiniai ne tik netekdavo darbo, bet ir profesinės padėties, ir kvalifikacijos. Jų vaikai negalėdavo įstoti į universitetus. Jiems buvo nutraukiamas telefono ryšys, juos iškeldindavo iš būsto, apribodavo galimybes keliauti.[4]

Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje daugiaplanis Andropovo „drausmės griežtinimas“ suskaldė disidentų sąjūdį ir jo užsienio rėmėjus į mažas radikalias grupeles, kartais viena kitą įtarinėjančias. Kovotojų už žmogaus teises grupelių likimą atidžiai sekė tarptautinės organizacijos, pavyzdžiui, *Amnesty International*. Kitas – baptistų disidentų – palaikė tarptautinė Baptistų bažnyčia. Dar kitoms priklausė disidentai nacionalistai (ukrainiečiai, lietuviai, latviai, gruzinai), kuriuos rėmė emigracijoje gyvenantys tautiečiai. Dar buvo Meschetijos turkai ir Krymo totoriai, deportuoti Stalino laikais, kurie siekė teisės sugrįžti į gimtinę.

Vakaruose bene geriausiai buvo žinoma disidentų grupė vadinamieji *otkaznikai* (angl. *refuseniks*) – sovietų žydai, neišleisti emigruoti į Izraelį. Šios grupės svarbą išryškino 1975 m. JAV kongreso priimta Jacksono ir Vaniko pataisa, kuri susiejo JAV ir Sovietų Sąjungos prekybos ryšius su emigrantų klausimu, *otkaznikų* interesais Vašingtonas labiausiai rūpinosi, kol žlugo Sovietų Sąjunga. 1986 m. rudenį prezidentas Ronaldas Reaganas, Reikjavike susitikęs su Gorbačiovu, asmeniškai įteikė sovietų vadovui 1 200 emigruoti norinčių sovietų žydų sąrašą.[5]

Sovietų lageriuose ir kalėjimuose buvo visų šių grupių atstovų, griežtai atskirtų nuo kriminalinių nusikaltėlių, jie būrėsi pagal bendrus tikslus, kaip ankstesnių laikų politiniai kaliniai.[6] Galima sakyti, kad tuo metu lageriai buvo virtę savotiškomis būstinėmis ryšiams palaikyti, kone disidentų mokyklomis, kuriose politiniai kaliniai galėjo sutikti daugiau bendraminčių. Kartais visi drauge švęsdavo įvairių grupių tautines šventes (lietuvių, latvių, gruzinų, armėnų) arba nelabai rimtai ginčydavosi, kieno šalis pirma ištrūks iš Sovietų Sąjungos.[7] Ryšius užmegzdavo įvairių kartų politiniai kaliniai:

Baltijos valstybių gyventojai ir ukrainiečiai gaudavo progą susipažinti su vyresnės kartos nacionalistais, prieš sovietus kovojusiais partizanais, nuteistais kalėti dvidešimt penkerius metus, bet taip ir nepaleistais į laisvę. Apie šiuos Bukovskis rašė, kad „jų gyvenimas sustojo, kai jie sulaukė dvidešimt metų", lageriai juos tarsi užkonservavo. „Vasarą sekmadieniais jie išslinkdavo į saulėkaitą su akordeonais ir grodavo seniai jų gimtinėse pamirštas dainas. Iš tiesų patekti į lagerius buvo beveik tas pat, kaip patekti į aną pasaulį."[8]

Vyresnės kartos kaliniams dažnai buvo sunku suprasti jaunesnius tėvynainius. Moterys ir vyrai, kovoję miške su ginklu rankoje, sunkiai suprato disidentus, kurių kovos vyko popieriuje.[9] Tačiau senųjų pavyzdys vis dar įkvėpdavo jaunuosius. Šie susitikimai padėjo susiformuoti žmonėms, kurie baigiantis dešimtmečiui sukūrė nacionalinius sąjūdžius, galiausiai sugriausiančius pačią Sovietų Sąjungą. Gruzinas kovotojas Davidas Berdzenišvilis prisimindamas šiuos išgyvenimus man sakė, jog džiaugiasi devintąjį dešimtmetį dvejus metus praleidęs darbo kolonijoje, o ne to meto sovietinėje armijoje.

Sutvirtėjo ne tik asmeniniai žmonių ryšiai, bet ir jų sąlytis su išorės pasauliu. Tai puikiausiai iliustruoja jau minėta kronika, 1979 m. joje aprašoma lagerio „Perm-36" bausmės izoliatoriaus kasdienybė:

> Rugsėjo 13: Žukauskas sriuboje rado baltą kirminą.
> Rugsėjo 26: Savo dubenyje jis rado juodą pusantro centimetro ilgio vabzdį. Apie tai tuojau pat pranešta kapitonui Nelipovičiui.
> Rugsėjo 27: Bausmės kameroje Nr. 6 oficialiai pamatavo temperatūrą, pasirodo, yra 12 laipsnių Celsijaus.
> Rugsėjo 28: Rytą temperatūra kamerose buvo 12 laipsnių Celsijaus. Išduota po antrą antklodę ir dygsniuotas vatines kelnes. Sargybinių patalpose įtaisyti šildytuvai. Vakare kamerose temperatūra buvo 11 laipsnių Celsijaus.
> Spalio 1 d. – 11,5 laipsnio Celsijaus.
> Spalio 2 d. – į kamerą Nr. 6 (Žukauskas, Gluzmanas, Marmus) atneštas 500 vatų galingumo šildytuvas. Temperatūra ryte ir vakare yra 12 laipsnių. Žukauskui liepta pasirašyti dokumentą, kuriame nurodyta, kad jo išdirbis dešimt kartų mažesnis negu iš tikrųjų. Jis atsisakė...
> Spalio 10 d. – Balchanovas atsisakė eiti į lagerio Auklėjimo komisijos susirinkimą. Nikomarovui įsakius, jis buvo nuvestas jėga.

Ir taip toliau.

Atrodo, valdžia buvo bejėgė šį informacijos srautą sustabdyti arba sutrukdyti jai tuojau pat prasiskverbti į Vakarų radijo stotis, transliuojančias Sovietų Sąjungai. Kai 1983 m. buvo suimtas Berdzenišvilis, po dviejų va-

landų apie suėmimą pranešė BBC.[10] Ratušinskaja ir jos barako kaimynės iš Mordvijos moterų lagerio pasiuntė sveikinimą Reaganui, laimėjusiam JAV prezidento rinkimus. Sveikinimą jis gavo po dviejų dienų. Kaip džiugiai rašė Ratušinskaja, KBG „nežinojo kur dėtis".[11]

Racionaliausiems stebėtojams, žvelgiantiems į keistą Sovietų Sąjungos pasaulį tarsi į veidrodžių karalystę, šie sumanūs triukai atrodė iš dalies beprasmiai. Manyta, jog visais požiūriais partiją laimėjo Andropovas. Dešimtmetį trukę persekiojimai, įkalinimai ir prievartinės tremtys susilpnino ir sumenkino disidentų sąjūdį.[12] Daugumą žinomiausių disidentų pavyko nutildyti: devintojo dešimtmečio viduryje Solženicynas gyveno tremtyje užsienyje, o Sacharovui uždrausta išvykti už Gorkio miesto ribų. Prie Rojaus Medvedevo durų budėjo KGB pareigūnai, jie sekė kiekvieną jo žingsnį. Atrodė, niekas SSRS nekreipia dėmesio į disidentų kovas. Peteris Reddaway, bene žymiausias tais laikais sovietų disidentų sąjūdį tyrinėjęs Vakarų mokslininkas, 1983 m. rašė, kad disidentų grupės „paprastiems žmonėms, gyvenantiems Rusijos teritorijoje, darė labai mažą poveikį arba visai jokio nedarė".[13]

Atrodė, piktavaliai smogikai ir kalėjimų viršininkai, parsidavėliai gydytojai ir saugumiečiai saugūs ir užtikrinti dirba savo darbą. Tačiau žemė jau slydo jiems iš po kojų. Paaiškėjo, kad griežtas Andropovo pasiryžimas netoleruoti disidentų buvo trumpalaikis. Kai 1984 m. Andropovas mirė, su juo išnyko ir ši politika.

1985 m. kovo mėnesį Michailas Gorbačiovas buvo paskirtas sovietų komunistų partijos generaliniu sekretoriumi. Iš pradžių naujojo sovietų vado būdas ir užsienio stebėtojams, ir jo tėvynainiams atrodė mįslingas. Pažiūrėti jis buvo toks pat gražiakalbis ir glotnus, kaip visi sovietų valdininkai, vis dėlto buvo galima įtarti, jog jis – kitoks. Pirmą vasarą, kai jis buvo paskirtas, aš sutikau grupę Leningrado *otkaznikų*, kurie juokėsi iš vakariečių naivumo: kaip mes galėjome patikėti, kad Gorbačiovas liberalesnis už savo pirmtakus vien dėl to, kad labiau mėgsta ne degtinę, bet viskį, o jo žmona žavisi vakarietiškomis madomis?

Jie klydo: paaiškėjo, jog jis tikrai kitoks. Tuo metu mažai kas žinojo, kad Gorbačiovas kilęs iš „priešų" šeimos. Vienas jo senelis, valstietis, buvo suimtas ir išsiųstas į lagerį 1933 metais. Kitas senelis buvo suimtas 1938 m. ir kankintas – kalėjime tardytojas sulaužė jam abi rankas. Jaunajam Michailui tai padarė milžinišką įtaką, vėliau atsiminimuose jis rašė: „Kaimynai pradėjo vengti mūsų namų, tarsi jie būtų apkrėsti maru. Artimiausi giminės drįsdavo užeiti tik naktimis. Manęs vengė net kaimynų berniūkščiai... tai mane labai sukrėtė ir nuo to laiko liko atmintyje."[14]

Vis dėlto *otkaznikų* įtarimai buvo ne be pagrindo – pirmieji Gorbačiovo valdžios mėnesiai iš tiesų daug kam sukėlė nusivylimą. Jis karštai ėmėsi kovoti su girtavimu, papiktino žmones liepdamas išnaikinti senus Gruzijos ir Moldavijos vynuogynus, veikiausiai tai prisidėjo prie finansų krizės, kuri prasidėjo po kelerių metų; kai kas tvirtina, jog trapi šalies finansų pusiausvyra taip ir negrįžo todėl, kad degtinės buvo parduodama katastrofiškai mažai. Tik 1986 m. balandžio mėnesį, po sprogimo Ukrainos Černobylio branduoliniame komplekse, Gorbačiovas buvo pasirengęs pradėti tikras permainas. Įsitikinęs, kad Sovietų Sąjunga privalo atvirai kalbėti apie visas negeroves, jis pateikė kitą reformų pasiūlymą – *glasnost* (viešumas).

Iš pradžių *glasnost*, lygiai kaip ir kova su girtavimu, iš esmės buvo ekonominė kategorija. Atrodo, Gorbačiovas tikėjosi, kad atviros diskusijos dėl Sovietų Sąjungos patiriamos ekonomikos, ekologijos ir visuomenės krizės leis greičiau rasti sprendimų ir pradėti *perestroiką* (persitvarkymą), apie kurią jis užsiminė savo kalbose. Tačiau per stulbinamai trumpą laiką paaiškėjo, kad viešumo labiausiai reikia sovietų istorijai.

Stengiantis aprašyti, kas įvyko per Sovietų Sąjungos viešąsias diskusijas devintojo dešimtmečio pabaigoje, neišvengiamai kyla pagunda pasitelkti potvynio įvaizdį: tarsi būtų griuvusi užtvanka, trūkę šliuzai ar sprogęs vamzdis. 1987 m. sausio mėnesį Gorbačiovas susidomėjusių žurnalistų grupei pareiškė, kad reikia įvardyti ir užpildyti Sovietų Sąjungos istorijos „baltąsias dėmes". Iki lapkričio mėnesio viskas pasikeitė – Gorbačiovas sovietų istorijoje tapo antruoju partijos lyderiu, kuris oficialiai ir atvirai kalbėjo apie „baltąsias dėmes".

> ...būtent nepakankama sovietų visuomenės demokratizacija lėmė ir asmens kultą, ir įstatymų pažeidimus, ketvirtojo dešimtmečio savavaliavimus ir represijas – tiesiai pasakius – nusikaltimus, padarytus piktnaudžiaujant valdžia. Tūkstančių tūkstančiai partijos narių ir nepartinių gyventojų nukentėjo nuo masinių represijų. Tai, draugai, yra karti tiesa.[15]

Iš tiesų Gorbačiovas nebuvo toks iškalbus kaip Chruščiovas, bet plačiajai sovietų visuomenei tikriausiai padarė didesnį įspūdį. Chruščiovas kalbėjo uždarame partijos susirinkime, o Gorbačiovas pasirodė per nacionalinę televiziją.

Be to, Gorbačiovas ėmėsi įgyvendinti savo kalbas kur kas energingiau negu Chruščiovas. Kas savaitę sovietų spaudoje pasirodydavo naujų „atradimų". Sovietų skaitytojai galiausiai gavo progą paskaityti Osipą Mandelštamą ir Josifą Brodskį, Anos Achmatovos *Rekviem*, Boriso Pasternako *Daktarą Živagą*, net Vladimiro Nabokovo *Lolitą*. Po neilgos kovos žurnale *Novyj mir*,

kuriam vadovavo jau kitas redaktorius, pradėtas dalimis spausdinti Solženicyno *Gulago archipelagas.*[16] Parduota milijonai *Vienos Ivano Denisovičiaus dienos* egzempliorių ir šimtai tūkstančių atsiminimų apie gulagą, juos parašė žmonės, kurių tekstus anksčiau buvo galima rasti geriausiu atveju savilaidoje. Kai kurių atsiminimų autoriai tapo visiems žinomi: Jevgenija Ginzburg, Levas Razgonas, Anatolijus Žigulinas, Varlamas Šalamovas, Dmitrijus Lichačiovas, Ana Larina.

Buvo atnaujintas ir reabilitacijos procesas. 1964–1987 m. buvo reabilituoti tik dvidešimt keturi žmonės. Dabar procesas vėl prasidėjo, iš dalies kaip atsakas į spaudoje atskleidžiamą informaciją. Šį kartą nepamiršti ir tie, apie kuriuos anksčiau buvo nutylėta: vienas pirmųjų reabilituotas Bucharinas ir dar devyniolika įtakingų bolševikų, nuteistų 1938 m. per partijos valymus. „Faktai buvo suklastoti“, – iškilmingai pranešė vyriausybės atstovas.[17] Galiausiai bus pasakyta visa tiesa.

Naują literatūrą lydėjo nauji atradimai sovietų archyvuose. Juos pateikė ir sovietiniai istorikai, kurie skelbėsi, kad galiausiai susiprato, ir draugija „Memorial“. Šią draugiją įkūrė jauni istorikai, kurie ne vienus metus rinko sakytinius buvusių lagerių kalinių atsiminimus. Vienas jų buvo Arsenijus Roginskis, įkūręs žurnalą *Pamiat* (Atmintis), šis žurnalas dar nuo aštuntojo dešimtmečio buvo leidžiamas iš pradžių savilaida, o vėliau spausdinamas užsienyje. Roginskis ir jo grupė buvo pradėję kurti represuotų asmenų duomenų bazę. Vėliau draugija „Memorial“ vadovavo kovai už tai, kad būtų nustatyta žmonių, palaidotų masiniuose kapuose prie Maskvos ir Leningrado, tapatybė ir kad Stalino laikų aukoms būtų pastatyti paminklai bei memorialai. Po neilgo ir nesėkmingo mėginimo virsti politiniu sąjūdžiu draugija „Memorial“ dešimtąjį dešimtmetį galiausiai tapo Rusijos federacijos pagrindiniu sovietų istorijos studijų bei žmogaus teisių gynimo centru. Jos vadovu ir ryškiausiu istoriku išliko Roginskis. Netrukus viso pasaulio sovietologai įvertino draugijos „Memorial“ istorinių publikacijų tikslumą, pateiktų faktų pagrįstumą ir kruopštų, išmoningą jos istorikų darbą su archyvine medžiaga.[18]

Vis dėlto padėtis nebuvo tokia vienprasmiška, kaip galėjo pasirodyti žvelgiant iš šono, nors viešųjų diskusijų kokybė ir pasikeitė stulbinamai greitai. Net skatindamas permainas, kurios netrukus sugriovė Sovietų Sąjungą, o „gorbomanija“ užplūdo Vokietiją ir Jungtines Amerikos Valstijas, Gorbačiovas – lygiai kaip ir Chruščiovas – nuoširdžiai tikėjo sovietų santvarka. Jis nė neketino abejoti pamatiniais sovietinio marksizmo principais arba leninizmo pasiekimais. Iš pat pradžių jis siekė reformuoti ir pertvarkyti Sovietų Sąjungą, o ne ją sugriauti. Gal skatinamas savo šeimos patirties jis patikėjo, kad labai svarbu kalbėti tiesą apie praeitį. Tačiau atrodo, jis ne iš karto suvokė praeities ir dabarties ryšį.

Būtent dėl to drauge su demaskuojančiais straipsniais apie Stalino lagerius, kalėjimus ir vykdytas masines žudynes nebuvo masiškai į laisvę išleidžiami vis dar įkalinti disidentai. 1986 m. pabaigoje – kai Gorbačiovas jau buvo pasirengęs kalbėti apie „baltąsias istorijos dėmes“, kai draugija „Memorial“ atvirai kvietė pastatyti paminklą represijų aukoms, kai visame pasaulyje pradėta su jauduliu kalbėti apie naują SSRS vadovą – organizacija *Amnesty International* turėjo 600 vis dar sovietų lageriuose kalinamų sąžinės kalinių sąrašą ir įtarė, kad tokių kalinių esama kur kas daugiau.[19]

Anatolijus Marčenka buvo vienas tokių kalinių, tų pačių metų gruodžio mėnesį jis mirė per bado streiką Christopolio kalėjime.[20] Kai jo žmona Larisa Bogoraz atvyko į kalėjimą, rado jo kūną (jau buvo atliktas skrodimas), saugomą trijų kareivių. Kalėjime jai neleido susitikti nei su gydytojais, nei su kaliniais, nei su administracijos atstovais, tik su *politruku* Čurbanovu. Jis su ja elgėsi šiurkščiai. Jis atsisakė pasakyti, nuo ko mirė Marčenka, ir nedavė jo žmonai nei mirties liudijimo, nei laidotuvių pažymėjimo, nei ligos istorijos – neatidavė net Marčenkos laiškų ir dienoraščių. Su būreliu draugų ir kalėjimo pasiųsta trijų kareivių „palyda“ ji išgabeno Marčenkos kūną iš lagerio ir palaidojo miesto kapinėse.

> Kapinės buvo apleistos, pūtė smarkus vėjas, aplink daugiau nieko nebuvo, tik mes ir Tolios palyda. Viską, ko reikia, jie turėjo po ranka, bet suprato, jog neleisime jiems prisiartinti prie kapo, todėl pasitraukė į šalį ir pastovėjo iki „operacijos pabaigos“, kaip pasakė vienas jų. Tolios draugai prie kapo duobės pasakė atsisveikinimo kalbas. Tada pradėjome užkasti kapą – iš pradžių žemes metėme rankomis, paskui kastuvais...
> Pastatėme baltą pušinį kryžių – tikiuosi, jį padarė kiti kaliniai. Ant kryžiaus tušinuku užrašiau: „Anatolijus Marčenka, 1938-01-23–1986-12-08.“[21]

Bogoraz vėliau sakė, kad kalėjimo valdžia negalėjo nuslėpti, jog „Anatolijus Marčenka žuvo kovodamas“, nors ir apgaubė jo mirtį paslaptimi. „Jo kova truko dvidešimt penkerius metus, ir jis nė karto nebuvo iškėlęs baltos vėliavos.“[22]

Vis dėlto Marčenkos mirtis nebuvo visiškai beprasmė. Gali būti, kad šios mirties sukelta kritikos ir pasipiktinimo banga (Bogoraz pasakojimas nuskambėjo visame pasaulyje) galiausiai privertė Gorbačiovą apsispręsti ir 1986 m. pabaigoje visiems Sovietų Sąjungos politiniams kaliniams suteikti visuotinę amnestiją.

Amnestija, po kurios Sovietų Sąjungos politiniams kaliniams skirti kalėjimai buvo uždaryti, turėjo daug keistų bruožų. Tačiau keisčiausias buvo faktas,

kad ji sukėlė tokį menką susidomėjimą. Juk ji iš esmės reiškė, kad dingo gulagas, lagerių sistema, kalinusi milijonus žmonių. Tai buvo milžiniška žmogaus teisių sąjūdžio, per pastaruosius du dešimtmečius taip dominusio pasaulio diplomatus, pergalė. Tai buvo tikra istorinio persitvarkymo akimirka – tačiau beveik niekas jos nepastebėjo.

Maskvoje dirbantys žurnalistai parašė vieną kitą straipsnį, bet, jei neskaičiuosime nedaugelio išimčių, labai retas kuris iš rašančių knygas apie Gorbačiovo ir Jelcino laikus užsiminė apie koncentracijos stovyklų eros pabaigą. Net geriausi talentingi žurnalistai ir rašytojai, kurie gyveno Maskvoje devintojo dešimtmečio pabaigoje, pernelyg domėjosi kitais to meto įvykiais: nevykusiais mėginimais reformuoti ekonomiką, pirmais laisvais rinkimais, užsienio politikos permainomis, Sovietų imperijos žlugimu Rytų Europoje ir galiausiai pačios Sovietų Sąjungos žlugimu.[23]

Rusijos gyventojai, susitelkę į tuos pačius įvykius, irgi beveik nieko nepastebėjo. Į namus grįžę disidentai, kurių vardai garsiai skambėjo pogrindyje, pamatė, kad jie jau niekam nežinomi. Daugelis jų buvo seni, praradę ryšį su dabartimi. Pasak tuo metu Rusijoje dirbusio Vakarų žurnalisto, jie „išgarsėjo senovinėmis rašomosiomis mašinėlėmis užmiesčio *dačiose* spausdinamais atsišaukimais ir neklusnumu valdžiai, tyliai sėdėdami su chalatais ir gerdami neįsivaizduojamai saldžią arbatą. Jie netiko parlamente ar televizijoje vykstančioms kovoms ir atrodė baisiai sutrikę matydami, kokios esminės permainos įvyko šalyje, kol jų nebuvo“.[24]

Daugumai buvusių disidentų, kurie išliko visuomenės akiratyje, dabar jau rūpėjo ne tik dar nepanaikintų Sovietų Sąjungos lagerių likimas. Andrejus Sacharovas, 1986 m. gruodžio mėnesį išlaisvintas iš namų arešto, 1989 m. buvo išrinktas į Liaudies deputatų kongresą ir pradėjo energingai kovoti dėl privačios nuosavybės reformos.[25] Grįžęs iš kalėjimo armėnų kalinys Levonas Ter-Petrosianas po dvejų metų buvo išrinktas savo šalies prezidentu. Daugybė ukrainiečių ir Baltijos valstybių piliečių tiesiai iš Permės ir Mordvijos lagerių nėrė į savo šalių politinius beprotnamius ir ėmė gyvai kovoti už nepriklausomybę.[26]

KGB, žinoma, pastebėjo, kad užsidaro jos politinių kalinių kalėjimai, tačiau, atrodo, net ir ji ne visai suprato, kas vyksta. Skaitant kelis visuomenei prieinamus oficialius dokumentus, rašytus įpusėjus devintajam dešimtmečiui, nuostabą kelia beveik nepasikeitusi merdinčių saugumo tarnybų kalba. 1986 m. vasario mėnesį Viktoras Čebrikovas, tuometinis KGB vadovas, partijos suvažiavime išdidžiai pareiškė, kad KGB atliko „stambią kontržvalgybos operaciją“. „Operacija buvo būtina, – pareiškė jis, – nes Vakarai, siekdami paskatinti atsimetėlių antisovietines nuotaikas, skleidžia melą apie žmogaus teisių pažeidimus.“[27]

Tais pačiais metais Čebrikovas nusiuntė Centro komitetui ataskaitą, kurioje aprašė savo vadovaujamos organizacijos nepaliaujamą kovą su „imperialistinių šnipų agentūrų veikla ir su sovietams priešiškais elementais, susijusiais su tomis agentūromis“. Jis gyrėsi, kad KGB iš esmės „paralyžiavo“ įvairių grupių, tarp jų ir remiančių Helsinkio susitarimus, veiklą ir 1982–1986 m. netgi privertė „daugiau kaip 100 žmonių atsisakyti neteisėtos veiklos ir grįžti į tiesos kelią“. Kai kurie grįžę (jis paminėjo devynių asmenų pavardes) net „paskelbė viešus pareiškimus per televiziją ir spaudą, demaskuodami Vakarų šnipus ir jų bendraminčius“.

Vis dėlto jau po kelių sakinių Čebrikovas pripažino, kad padėtis veikiausiai pasikeitė. Kad suprastum, kokios iš tiesų buvo šios permainos, reikia labai atidžiai skaityti jo kalbą: „Šiuolaikinės visų visuomenės sričių demokratizavimo ir partijos bei visuomenės vienybės stiprėjimo sąlygos suteikia galimybių iš naujo peržiūrėti amnestijos klausimą.“[28]

Iš tikrųjų jis turėjo galvoje, jog disidentai tokie silpni, kad neįstengs padaryti daug žalos, be to, jis pats minėjo ankstesniame Politinio biuro susirinkime, jie vis tiek bus stebimi, „norint įsitikinti, kad netęsia savo priešiškos veiklos“.[29] Atskirai pateiktame pareiškime jis, tarsi apgalvojęs, priduria, kad, KGB skaičiavimais, specialiosiose psichiatrijos ligoninėse be pagrindo laikomi devyniasdešimt šeši asmenys. Jis siūlo išleisti į laisvę tuos, kurie „nekelia pavojaus visuomenei“.[30] Centro komitetas pasiūlymui pritarė ir 1987 m. suteikė malonę 200 kalinių, nuteistų pagal 70-ą arba 190-1-ą straipsnį. Po kelių mėnesių, minint Rusijos krikščionybės tūkstantmetį, iš lagerių buvo paleista dar daugiau kalinių. Per kitus dvejus metus iš psichiatrijos ligoninių buvo paleista daugiau kaip 2 000 žmonių (daug daugiau negu devyniasdešimt šeši).[31]

Tačiau tuo metu KGB (gal iš įpročio, o gal matydama, kaip kalėjimuose menksta jos galia) rodė ir keistą nenorą paleisti politinius kalinius. Kadangi oficialiai politiniams kaliniams buvo suteikta malonė, o ne amnestija, visiems paleistiesiems 1986 ir 1987 m. pirmiausia buvo liepta pasirašyti dokumentą, skelbiantį, kad jie atsiriboja nuo antisovietinės veiklos. Kad išvengtų atsisakymų, daugeliui leido patiems sugalvoti dokumentų formuluotes: „Dėl pablogėjusios sveikatos ateityje neužsiimsiu antisovietine veikla“ arba „Aš niekada neužsiėmiau antisovietine veikla, aš kovojau prieš komunizmą, o kovoti prieš komunizmą įstatymai nedraudžia“. Disidentas Levas Timofejevas parašė: „Prašau mane išleisti į laisvę. Neketinu daryti žalos sovietų valstybei, tokio tikslo neturėjau ir anksčiau.“[32]

Kai kuriems politiniams kaliniams vis dėlto buvo nurodyta dar kartą atsižadėti įsitikinimų ar liepta emigruoti.[33] Vienas kalinys ukrainietis buvo paleistas iš kalėjimo ir tuojau pat ištremtas, jam buvo nustatyta komendanto

valanda ir įsakyta kas savaitę registruotis milicijos skyriuje.[34] Vienas gruzinų disidentas buvo išlaikytas lageryje papildomai šešis mėnesius vien dėl to, kad atsisakė pasirašyti bet kokį KGB jam siūlomą dokumentą.[35] Dar vienas kalinys atsisakė oficialiai rašyti malonės prašymą „aiškindamas, kad nepadarė jokio nusikaltimo".[36]

Tipiška tiems laikams Bohdano Klymčako, ukrainiečio technologo, suimto už mėginimą išvykti iš SSRS, istorija. 1978 m., bijodamas, kad jo nesuimtų už ukrainietiško nacionalizmo kurstymą, jis perėjęs Sovietų Sąjungos ir Irano sieną paprašė politinio prieglobsčio. Irano valdžia jį grąžino. 1990 m. balandžio mėnesį jis vis dar kalėjo Permės politinių kalinių kalėjime. Ten jį aplankė grupė Amerikos kongreso narių ir nustatė, kad gyvenimo sąlygos Permės kalėjime beveik nepasikeitusios. Kaliniai tebesiskundė šalčiu ir buvo sodinami į bausmės izoliatorių už tokius nusikaltimus, kaip atsisakymas užsisegti viršutines uniformos švarko sagas.[37]

Vis dėlto, nors ir labai lėtai, nenoriai, atžagariai ir per prievartą, represijų režimas ėmė nykti, o podraug ir visa sistema. Tiesą sakant, Permės kalėjimas politiniams kaliniams galiausiai buvo uždarytas tik 1992 m. vasario mėnesį, kai jau nebebuvo pačios Sovietų Sąjungos. Visos buvusios sovietų respublikos jau buvo tapusios nepriklausomomis valstybėmis. Kai kurioms (Armėnijai, Ukrainai, Lietuvai*) vadovavo buvę kaliniai. Kitų lyderiais tapo buvę komunistai, kurių tikėjimas komunizmu žlugo devintąjį dešimtmetį, kai pirmą kartą savo akimis pamatė praeities teroro įrodymų.[38] KGB, MVD ir panašios organizacijos nebuvo visai paleistos, jų vietoje atsirado naujos, kiek kitokios. Saugumo agentai ieškojosi darbo privačiame sektoriuje. Kalėjimų prižiūrėtojai susiprato ir patyliukais persikėlė į vietos savivaldybes. Naujasis Rusijos parlamentas 1991 m. lapkričio mėnesį priėmė Individo teisių ir laisvių deklaraciją, kurioje, be kita ko, užtikrinama laisvė keliauti, tikėjimo laisvė ir laisvė nepritarti vyriausybei.[39] Deja, naujajai Rusijai nebuvo lemta tapti tautinės, religinės ir politinės tolerancijos pavyzdžiu, bet tai – visai kita istorija.

Permainos vyko stulbinamai greitai. Atrodo, labiausiai jos stulbino tą, kuris pradėjo Sovietų Sąjungos griūtį. Galiausiai paaiškėjo svarbiausias Gorbačiovo neapsižiūrėjimas: ir Chruščiovas, ir Brežnevas puikiai suprato, o Gorbačiovas, viešumo pradininkas ir „liaudies priešų" anūkas, neįstengė suvokti, kad atvirai iki galo atskleidus sovietų šalies praeitį galiausiai bus pakirstas sovietų valdymo teisėtumas. „Dabar mes aiškiau suvokiame savo tikslą, – sakė Gorbačiovas Naujųjų 1989 m. išvakarėse. – Tai žmogiškas ir

* Matyt, autorė turėjo omenyje kurią kitą valstybę, nes tuo metu Lietuvos Respublikos vadovu buvo Vytautas Landsbergis (vert. past.).

demokratiškas socializmas, laisvės ir socialinio teisingumo visuomenė."[40] Net tada jis nepajėgė įžvelgti, kad „socializmas", tiksliau – sovietinis jo pavidalas, netrukus išnyks visiems laikams.

Ir po daugelio metų jis vis tiek neįžvelgė ryšio tarp viešumo laikų informacijos spaudoje ir sovietų komunizmo žlugimo. Gorbačiovas tiesiog nesuprato, kad galiausiai, kai bus pasakyta visa tiesa apie stalininę praeitį, nepavyks išsaugoti sovietų šalies didybės mito. Apie abu šiuos dalykus pernelyg daug meluota, jie pareikalavo pernelyg daug žiaurumo ir kraujo.

Gorbačiovas nesuprato savo šalies, tačiau daugelis ją suprato. Prieš dvidešimt metų Solženicyno leidėjas Aleksandras Tvardovskis pajuto slaptos praeities galią ir suprato, kaip atgaivinti atsiminimai gali paveikti sovietų sistemą. Savo jausmus jis išreiškė eilėraščiu:

Klysta tie, kurie sako, kad atmintis
Neturi didėjančios vertės
Arba kad laiko piktžolės apauga
Visus tikros praeities įvykius ar skausmą.

Kad planeta toliau sukasi
Skaičiuodama dienas ir metus...
Ne. Pareiga reikalauja, kad dabar
Būtų iki galo pasakyta viskas, kas nepasakyta anksčiau...[41]

Epilogas

Atmintis

O žudikai? Žudikai gyvena toliau...

Levas Razgonas, *Neišgalvota*, 1989[1]

Ankstyvą 1998 m. rudenį aš sėdau į laivą, plaukiantį per Baltąją jūrą – iš Archangelsko uosto į Solovkų salas. Tai buvo paskutinis vasaros reisas: įpusėjus rugsėjui, kai pradeda ilgėti poliarinės naktys, laivai tuo maršrutu nebeplaukia. Turistinėms ekskursijoms jūra tampa pernelyg audringa, o vanduo per šaltas.

Galbūt suvokimas, kad baigėsi atostogų sezonas, suteikė kelionei papildomos linksmybės. O gal keleiviams tiesiog buvo smagu keliauti atvira jūra. Kad ir kaip ten būtų, laivo restorane džiaugsmas liejosi per kraštus. Buvo daug tostų, daug juoko, laivo kapitoną pasveikino širdingais plojimais. Mano staliuko kaimynai, dvi pagyvenusios poros iš krante įsikūrusios jūrų bazės, atrodė nusiteikę pasilinksminti.

Iš pradžių mano buvimas keleivius tik dar labiau džiugino. Ne kasdien sutiksi tikrą amerikietę, plaukiančią išklerusiu laivu Baltosios jūros viduriu: šis keistas nutikimas žmonėms atrodė juokingas. Jie klausinėjo, kur aš išmokau rusiškai, ką manau apie Rusiją, kuo ji skiriasi nuo Jungtinių Amerikos Valstijų. Tačiau, kai paaiškinau, ką veikiu Rusijoje, linksmybės priblėso. Amerikietė turistė, keliaujanti į Solovkus pasigėrėti gamtos vaizdais ir aplankyti nuostabų seną vienuolyną, – viena. Amerikietė, vykstanti į Solovkų salas apžiūrėti koncentracijos stovyklų liekanų, – visai kas kita.

Vienas iš keleivių pradėjo elgtis nedraugiškai. „Kodėl užsieniečiams taip rūpi bjauriausi mūsų istorijos įvykiai? – klausė jis. – Kodėl jūs rašote apie gulagą? Kodėl nesidomite mūsų laimėjimais? Mes pirmieji istorijoje paleidome žmogų į kosmosą!“ Sakydamas „mes“, jis turėjo galvoje Sovietų Sąjungą. Sovietų Sąjunga liovėsi gyvuoti prieš septynerius metus, bet šis žmogus iki šiol save laikė sovietų, ne Rusijos piliečiu.

Mane užsipuolė ir jo žmona. „Gulagas niekam neberūpi, – pasakė ji. – Mes turime kitų rūpesčių. Nedarbas, nusikalstamumas. Kodėl nerašote apie tikras bėdas, o knaisiojatės po dalykus, įvykusius prieš daugelį metų?“

Per visą šį nemalonų pokalbį kita pora tylėjo, vyras taip ir nepasakė, ką galvoja apie sovietų šalies praeitį. O jo žmona man pritarė. „Aš suprantu,

kodėl jums rūpi daugiau sužinoti apie lagerius, – tyliai ištarė ji. – Įdomu išsiaiškinti, kaip viskas buvo. Norėčiau žinoti daugiau."

Keliaudama po Rusiją ne kartą susidūriau su šiais keturiais požiūriais į mano projektą. Dažnai buvo reaguojama: „tai ne jūsų reikalas" ir „niekam tai neberūpi". Vis dėlto dažniausiai pasitaikydavo tyla arba nenoras išreikšti savo nuomonę – tylus gūžtelėjimas pečiais. Tačiau pasitaikė žmonių, kurie suprato, kodėl svarbu kalbėti apie praeitį, ir kurie siekė, kad visi galėtų apie ją sužinoti.

Iš tiesų šiandieninėje Rusijoje pasistengus galima labai daug sužinoti apie praeitį. Ne visi Rusijos archyvai uždari, ne visi Rusijos istorikai domisi kitais dalykais: vien tai, kad ši knyga išleista, liudija neseniai pasirodžiusios informacijos gausą. Gulago istorija kai kuriose buvusiose sovietinėse respublikose ir buvusiose sovietų bloko šalyse tapo svarbia viešųjų diskusijų dalimi. Kai kuriose šalyse (paprastai tose, kurios save prisimena kaip teroro aukas, o ne jo vykdytojas) gulago ir jo aukų atminimo tema net labai žinoma. Lietuviai buvusiuose Vilniaus KGB rūmuose įrengė genocido aukų muziejų. Latviai buvusį sovietinį muziejų, skirtą Latvijos „raudoniesiems šauliams", pavertė Latvijos okupacijos istorijos muziejumi.

2002 m. vasario mėnesį dalyvavau atidarant naują Vengrijos muziejų, įkurtą pastate, kuriame 1940–1945 m. buvo Vengrijos fašistų centrinė būstinė, o 1945–1956 m. – Vengrijos komunistų slaptosios policijos štabas. Pirmoje salėje ant sienos sukabintuose ekranuose buvo rodoma fašistų propaganda. Ant kitos sienos kabėjo ekranai, kuriuose buvo rodoma komunistų propaganda. Padarė labai stiprų emocinį įspūdį, taip ir buvo sumanę ekspozicijos kūrėjai; panašiai veikė visa muziejaus ekspozicija. Muziejaus kūrėjai daugiausia naudojo fotografijas, garsą, vaizdą ir vos keletą paaiškinančių žodžių – ekspozicija iš tiesų skirta žmonėms, kurie per jauni prisiminti abu šiuos režimus.

Baltarusijoje – priešingai – svarbiu politikos klausimu tapo faktas, kad šalyje nėra jokių paminklų: dar 2002 m. vasarą prezidentas diktatorius Aleksandras Lukašenka ne kartą garsiai kalbėjo apie savo planus nutiesti greitkelį netoli šalies sostinės Minsko, 1937 m. vykusių masinių žudynių vietoje. Jo retorika įaudrino opoziciją ir sukėlė karštas diskusijas dėl praeities.

Visoje Rusijoje galima rasti saujelę neoficialių, pusiau oficialių ir privačių paminklų, kuriuos pastatė įvairūs asmenys ir organizacijos. Draugijos „Memorial" būstinėje Maskvoje yra sakytinių ir rašytinių atsiminimų archyvas ir muziejėlis, kuriame, be kita ko, surinkta stulbinama kalinių kūrybos darbų kolekcija. Taip pat Maskvoje įrengtame Andrejaus Sacharovo muziejuje esama eksponatų, menančių stalinizmo laikus. Daugelio miestų – Maskvos, Sankt Peterburgo, Tomsko, Kijevo, Petrozavodsko – priemiesčiuose, 1937 ir

1938 m. masinių žudynių ir masinių laidojimų vietose draugijos „Memorial" skyriai ir kitos vietos organizacijos pastatė paminklus.

Esama ir kitų objektų, kurie pareikalavo daug pastangų. Vorkutą supančios anglių kasyklos, kiekvienoje jų buvo įrengti *lagpunktai*, sėte nusėtos kryžiais, skulptūromis ir kitokiais paminklais, kuriuos pastatė Vorkutos lageriuose kentėję lietuviai, lenkai, vokiečiai. Magadano miesto kraštotyros ir istorijos muziejuje kelios salės skirtos gulago istorijai, ten ir lagerio sargybos bokštelis; ant kalvos, kylančios viršum miesto, garsus Rusijos skulptorius žuvusiems Kolymoje pastatė paminklą, atspindintį jų visų išpažintus tikėjimus. Solovkų vienuolyno celėje – ji savaime yra muziejus – eksponuojami kalinių laiškai, fotografijos ir archyvinė medžiaga; lauke pasodinta medžių alėja Solovkų mirusiesiems atminti. Syktyvkaro, Komijos Respublikos sostinės, centre vietos valdžia ir draugijos „Memorial" skyrius pastatė koplytėlę. Jos viduje įrašyti kelių kalinių vardai, parinkti taip, kad atspindėtų gulago kalinių tautybių įvairovę: čia minimi ir lietuviai, ir korėjiečiai, ir žydai, ir kinai, ir gruzinai, ir ispanai.

Kartais nuošaliose vietose pasitaiko pamatyti keistų, netikėtų, unikalių paminklų. Ant plikos kalvos šlaito netoli Uchtos miesto, buvusios Uchtpečlago būstinės, stovi geležinis kryžius, menantis kalinių masinių žudynių vietą. Kad jį pamatyčiau, turėjau kurį laiką važiuoti beveik nepravažiuojamu keliu, apeiti statybų aikštelę ir perlipti geležinkelio bėgius. Ir vis tiek negalėjau prieiti taip arti, kad perskaityčiau, kas jame įrašyta. Tačiau vietos veikėjai, kurių pastangomis pastatytas šis kryžius, švytėjo iš pasididžiavimo.

Už kelių valandų kelio į šiaurę nuo Petrozavodsko, netoli Sandormocho kaimo, stovi dar vienas improvizuotas memorialas. Gal šį kartą sakyti „memorialas" būtų netikslu. Čia yra keletas atminimo lentų ir akmeninių kryžių, kuriuos pastatė lenkai, vokiečiai ir kitų tautų atstovai, tačiau Sandormoche (1937 m. čia sušaudyti Solovkų salų kaliniai, tarp jų ir kunigas Pavelas Florenskis) įsimintiniausi keistai jaudinantys rankų darbo kryžiai ir asmeniški paminklai. Kadangi įrašų apie tai, kas kur palaidotas, neišliko, kiekviena šeima pasirinko pagerbti kauburėlį savo nuožiūra. Aukų artimieji pritvirtino prie medinių baslių seniai žuvusiųjų nuotraukas, kai kurie dar išdegino atminimo žodžius. Pušyne, kuris užaugo buvusių žudynių vietoje, gausu kaspinų, plastikinių gėlių ir kitų kapų papuošimų. Saulėtą rugpjūčio dieną, kai aš ten lankiausi, buvo žudynių metinės, iš Sankt Peterburgo atvyko delegacija, senyva moteris atsistojusi papasakojo apie savo tėvus: jie abu palaidoti čia, sušaudyti, kai jai buvo tik septyneri metai. Praėjo visas gyvenimas, kol duktė išgalėjo atvykti aplankyti jų kapo.

Stambesnis memorialas susikūrė netoli Permės. Buvusiame Stalino laikų *lagpunkte* ir viename atšiauriausių aštuntojo ir devintojo dešimtmečių

politinių kalinių lageryje „Perm-36“ vietos istorikų grupė įkūrė muziejų – tai vienintelis muziejus, įkurtas buvusiuose lagerio barakuose. Savo jėgomis istorikai atstatė lagerį, barakus, tvoras, spygliuotos vielos užtvaras ir visa kita. Kad šiam projektui turėtų lėšų, jie panaudojo surūdijusius ir nurašytus lagerio įrenginius ir įsteigė mažą miškų kirtimo įmonę. Nors vietos valdžia nesuteikė didesnės paramos, jiems pavyko gauti Vakarų Europos ir Amerikos fondų paramą. Dabar jie kuria ambicingus planus atstatyti dvidešimt penkis pastatus ir keturiuose jų įkurti didesnį Represijų muziejų.

Vis dėlto Rusijoje, pratusioje prie didingų karo memorialų ir iškilmingų, prašmatnių laidotuvių, šios vietos žmonių pastangos ir privatūs projektai atrodo menkučiai, padriki, nenuoseklūs. Dauguma Rusijos gyventojų apie juos veikiausiai nieko nežino. Ir nenuostabu: praėjus dešimčiai metų po Sovietų Sąjungos žlugimo Rusija – šalis, kuri paveldėjo Sovietų Sąjungos diplomatiją ir užsienio politiką, jos ambasadas, jos skolas ir jos vietą Jungtinėse Tautose, – vis dar elgiasi taip, tarsi nebūtų paveldėjusi Sovietų Sąjungos istorijos. Rusijoje nėra nacionalinio muziejaus, skirto represijų istorijai. Rusijoje nėra nė nacionalinės gedulo vietos, paminklo, kuriuo oficialiai būtų pripažintos represijų aukų ir jų šeimos narių kančios. Visą devintąjį dešimtmetį vyko tokio paminklo projekto konkursai, tačiau nieko neišėjo. Draugijai „Memorial“ tik pavyko atgabenti iš Solovkų (salų, kuriose užgimė gulagas) akmenį ir pastatyti jį Dzeržynskio aikštės viduryje, tiesiai priešais Lubianką.[2]

Tačiau dar labiau už nepastatytą paminklą akis bado visuomenės nesidomėjimas šia tema. Kartais net atrodo, kad karštos emocijos ir aistros, kurias Gorbačiovo laikais sukėlė įsisiūbavusios diskusijos, paprasčiausiai išnyko su Sovietų Sąjunga. Lygiai taip pat netikėtai išnyko ir kartėlio pilni ginčai dėl teisingumo aukoms. Rusijos vyriausybė taip ir nemėgino pateikti kaltinimų kankinimų ir masinių žudynių organizatoriams, net tiems, kuriuos buvo galima nustatyti, nebuvo nė teismo procesų. Dešimtojo dešimtmečio pradžioje dar buvo gyvas vienas tų, kurie Katynėje žudė lenkų karininkus. Prieš mirtį KGB jį apklausė prašydama paaiškinti (techniniu požiūriu), kaip buvo įvykdytos žmogžudystės. Pokalbio įrašas buvo įteiktas Lenkijos kultūros atašė Maskvoje, kaip geros valios ženklas. Niekas nei Varšuvoje, nei Maskvoje, nei kur nors kitur nė karto nepasiūlė šio žmogaus teisti.

Tiesa, teismo procesas ne visada yra geriausias būdas susitaikyti su praeitimi. Per metus, praėjusius po Antrojo pasaulinio karo, Vakarų Vokietijoje įvyko 85 000 nacių teismo procesų, tačiau nuosprendžiai paskelbti tik mažiau negu 7 000 kaltinamųjų. Tribunolai buvo korumpuoti, be to, juos lengvai paveikdavo asmeniniai kivirčai ir pavydas. Pats Niurnbergo procesas buvo „nugalėtojų teisingumo“ pavyzdys, kurį aptemdė abejotini teisiniai

veiksmai ir kitos keistybės. Viena jų – procese dalyvavę sovietų teisėjai, kurie puikiausiai žinojo, kad ir jų atstovaujama pusė vykdė masines žudynes.

Istorinį teisingumą viešai atkurti galima ne tik teismo procesais, bet ir kitais būdais. Kad ir tiesos komisijos, kaip tos, kurios veikia Pietų Afrikoje: jos suteikia aukoms galimybę viešai ir oficialiai papasakoti savo išgyvenimus ir praeities nusikaltimus paversti dabarties viešųjų diskusijų objektu. Taip pat oficialūs tyrimai, tokie kaip 2002 m. britų parlamento pradėtas Šiaurės Airijoje prieš trisdešimt metų įvykusių Kruvinojo sekmadienio žudynių tyrimas. Yra ir vyriausybės tyrimo komisijos, vieši atsiprašymai – bet Rusijos vyriausybė nė karto nepasinaudojo nė vienu iš šių būdų. Iš tiesų Rusijoje, išskyrus trumpą ir neišsamų komunistų partijos „teismo procesą", nebuvo viešai ir oficialiai išsakyta istorinė tiesa, nebuvo jokių parlamento klausymų, jokių oficialių SSRS veikusių lagerių, žudynių ar masinių laidojimų tyrimų.

Padariniai tokie: dabar, praėjus net pusei šimto metų nuo karo, vokiečiai viešai diskutuoja apie kompensacijas nukentėjusiesiems, apie memorialus, apie naujas nacių istorijos interpretacijas, net apie tai, ar jaunajai vokiečių kartai derėtų jaustis kaltai dėl nacizmo nusikaltimų. Praėjus pusei šimto metų po Stalino mirties, Rusijoje visiškai nediskutuojama šiomis temomis, nes praeities atminimas nėra gyva viešo diskurso dalis.

Reabilitacijos patyliukais vyko visą dešimtąjį dešimtmetį. Baigiantis 2001 m. Rusijoje buvo reabilituota apie 4,5 milijono politinių kalinių; nacionalinė reabilitacijos komisija suskaičiavo, kad jai dar liko išnagrinėti apie pusę milijono bylų. Nukentėjusieji, kuriems nebuvo paskelbtas teismo nuosprendis (tokių yra dar šimtai tūkstančių, gal net milijonai), nėra šios komisijos darbo objektas.[3] Ir nors pati komisija rimtai nusiteikusi ir geranoriška, nors joje yra ir buvusių kalinių, ir valdininkų, nė vienas jos dalyvis netiki, kaip sakė britų istorikė Catherine Merridale, kad komisiją sukūrę politikai iš tiesų nuoširdžiai trokšo „tiesos ir susitaikymo". Veikiau jie siekė baigti diskusijas dėl praeities, apraminti nukentėjusiuosius, numesti jiems keletą rublių kompensacijų ir teisę nemokamai važiuoti viešuoju transportu, ir taip išvengti atidesnio domėjimosi stalinizmo atsiradimo priežastimis arba jo paveldu.

Galima pagrįstai, ar bent jau suprantamai, šį viešą tylėjimą paaiškinti. Dauguma Rusijos gyventojų iš tiesų beveik visą laiką turi skirti pastangoms susivokti, iš esmės pasikeitus ekonomikai ir visuomenei. Stalino laikai buvo labai seniai, jie baigėsi, po jų dar daug kas įvyko. Pokomunistinė Rusija – tai ne pokario Vokietija, kurios gyventojų atmintyje buvo gyvi baisiausi žvėriškumai. Daugeliui XXI amžiaus pradžioje gyvenančių žmonių XX a. vidurys prilygsta senovės istorijai.

Veikiausiai dauguma rusų mano jau išsikalbėję apie praeitį ir suvokia, kad iš tų kalbų beveik nieko neišėjo. Paklausus vyresnio amžiaus rusų, kodėl apie gulagą šiandien taip mažai kalbama, jie dažniausiai numoja ranka: „Dešimtąjį dešimtmetį mes daugiau apie nieką negalėjome kalbėti, tad dabar nebėra jokio reikalo.“ Padėtį dar labiau sunkina tai, kad daugelio Rusijos gyventojų galvose kalbos apie gulagą ir Stalino represijas tiesiogiai siejamos su „demokratais reformatoriais“, kurie pirmieji pradėjo diskutuoti dėl sovietų praeities. Dabar manoma, kad ši politinių lyderių karta nieko gero nenuveikė (jų valdymo laikai prisimenami kaip korupcijos ir chaoso siautėjimas), todėl ir kalboms apie gulagą uždėtas tas pats antspaudas.

Politinių represijų aukas atminti ar jas pagerbti dar labiau trukdo faktas, kurį aš paminėjau šios knygos įvade: nepaprastai daug žmonių nukentėjo nuo labai daug įvykusių sovietinių tragedijų. „Dar labiau viską sunkina tai, – rašo Catherine Merridale, – kad labai daug žmonių nukentėjo net po kelis kartus: jie lygiai taip pat pagrįstai gali vadintis ir karo veteranais, ir represijų aukomis, ir represuotųjų vaikais, ir net žmonėmis, iškentėjusiais badą.“[4] Kai kurie rusai, atrodo, mano, kad ir taip daug paminklų žuvusiems kare, nejau to negana?

Tačiau yra ir kitų šios gūdžios tylos paaiškinimų, ne tokių atleistinų. Daug rusų mano, kad žlugus Sovietų Sąjungai buvo suduotas stiprus smūgis jų asmeniniam pasididžiavimui. „Gal senoji sistema buvo bloga, – dabar mąsto jie, – tačiau mes bent buvome galingi. O dabar, kai nebesame tokie galingi, nenorime nė girdėti, kokia bloga ji buvo. Tai labai skausminga, lyg blogai kalbėtum apie velionį.“

Kai kurie iki šiol vis dar bijo to, ką gali sužinoti apie praeitį, jei pradėtų pernelyg įdėmiai ją tyrinėti. 1998 m. Amerikoje gyvenanti rusė žurnalistė Maša Gessen aprašė, kaip ji pati jautėsi sužinojusi, kad viena jos senelė žydė, miela sena ponia, kitados dirbo cenzore ir perrašinėjo Maskvoje dirbančių užsienio korespondentų pranešimus. Dar ji sužinojo, kad kita jos senelė žydė, irgi miela sena ponia, buvo padavusi prašymą dirbti saugume. Abi moterys tokius darbus pasirinko ne dėl įsitikinimų, o iš nevilties. Dabar Gessen supranta, kodėl jos kartos žmonės neskuba pernelyg griežtai teisti savo senelių kartos, ji rašo: „Mes neiškėlėme jų darbų į viešumą, mes nesurengėme jiems teismų, mes nepaskelbėme jiems nuosprendžių... vien klausdamas apie tokius dalykus kiekvienas iš mūsų rizikuojame išduoti tuos, kuriuos mylime.“[5]

Aleksandras Jakovlevas, Rusijos reabilitacinės komisijos pirmininkas, situaciją apibūdina šiek tiek tiesiau. „Visuomenė abejinga praeities nusikaltimams, – pasakė jis man, – nes juos vykdant dalyvavo labai daug žmonių.“[6] Sovietų sistema milijonų milijonus šalies piliečių privertė įvairiais būdais kolaboruoti ir daryti kompromisus. Daug žmonių taip elgėsi savo noru, tačiau

buvo ir kitų, šiaip padorių žmonių, kuriuos privertė daryti baisius dalykus. Jie, jų vaikai ir vaikaičiai dabar nelabai nori to prisiminti.

Tačiau esminė priežastis, dėl kurios nevyksta viešos diskusijos, nesusijusi nei su jaunosios kartos baimėmis, nei su senosios kartos menkavertiškumo kompleksais ar įsisenėjusia kalte. Svarbiausią vaidmenį vaidina galia ir prestižas tų, kurie šiuo metu valdo ne tik Rusiją, bet ir daugelį kitų buvusių sovietų respublikų ir satelitinių valstybių. 2001 m. gruodžio mėnesį, praėjus dešimt metų, kai žlugo Sovietų Sąjunga, trylika iš penkiolikos buvusių sovietinių respublikų (ir daug buvusių satelitinių valstybių, tarp jų ir Lenkiją, kurios šimtai tūkstančių gyventojų kadaise tapo sovietų lagerių ir tremties gyvenviečių kaliniais) valdė buvę komunistai. Net tose šalyse, kurių valdžioje oficialiai nebuvo tiesioginių ideologinių komunistų partijos įpėdinių, buvę komunistai ir jų vaikai arba pakeleiviai tapo svarbia intelektualų, žiniasklaidos ir verslo elito dalimi. Rusijos prezidentas Vladimiras Putinas, buvęs KGB agentas, išdidžiai save vadina čekistu. Anksčiau, dar būdamas Rusijos ministru pirmininku, Putinas per Čeka įkūrimo jubiliejų pabrėžtinai apsilankė KGB būstinėje Lubiankoje ir atidengė paminklinę lentą Jurijui Andropovui atminti.[7]

Buvusių komunistų vyravimas pokomunistiniame pasaulyje neatsitiktinai siejamas su tuo, kad nyksta diskusijos dėl praeities. Tiesiai pasakius, buvę komunistai neabejotinai suinteresuoti slėpti praeitį: net jei komunistai patys asmeniškai nėra susiję su buvusiais nusikaltimais, praeitis juodina jų paveikslą, pakerta jų galią, paverčia neįtikinamais jų teiginius apie „vykdomas reformas". Vengrijoje buvusi komunistų partija, dabar persivadinusi socialistų partija, atkakliai priešinosi, kad nebūtų atidarytas teroro aukų muziejus. Kai Lenkijoje 2001 m. per rinkimus valdžią gavo buvę komunistai, persivadinę socialdemokratais, jie tuojau pat sumažino Lenkijos nacionalinės atminties instituto, kurį įkūrė jų pirmtakai – Centro dešinieji, finansavimą. Rusijos nesugebėjimas milijonams aukų pastatyti nacionalinį memorialą aiškinamas įvairiai, bet tas pats Aleksandras Jakovlevas pasakė taikliausiai: „Memorialas bus pastatytas, kai mes – senoji karta – išmirsime."

Svarbu tai, kad nesugebėjimas pripažinti, įvertinti komunistinės praeities istorijos ar dėl jos atgailauti tarsi akmuo slegia daugelį pokomunistinės Europos šalių. Pašnibždomis skleidžiami gandai, ką galima rasti senose „slaptosiose bylose", ir toliau trikdo politikų veiklą; bent vieną Lenkijos ir vieną Vengrijos ministrą pirmininką jie jau nuvertė nuo posto. Broliškų komunistų partijų praeities sandėriai tebeveikia dabarties santykius. Daug kur saugumo tarnybų aparatas – kadrai, įranga, įstaigos – beveik nepasikeitė. Atsitiktinai aptikti nauji faktai staiga sukelia daug kivirčų ir pykčio.[8]

Sunkiausiai ši praeitis slegia Rusiją. Rusija paveldėjo sovietų valdžios išorę ir didžiulį Sovietų Sąjungos galios kompleksą, jos karinę galybę ir imperinius

siekius. Todėl politiniai nuslopintos atminties padariniai Rusijoje sukėlė daug daugiau žalos negu kitose buvusiose komunistinėse valstybėse. Stalinas, veikdamas sovietų tėvynės vardu, ištrėmė čečėnų tautą į Kazachstano dykvietes, pusė tremtinių ten išmirė, o kita pusė turėjo išnykti su savo kalba ir kultūra. Po penkiasdešimties metų įvykiai kartojasi: Rusijos federacija dviem karais nušlavė nuo žemės paviršiaus Čečėnijos sostinę Grozną ir nužudė dešimtis tūkstančių Čečėnijos civilių. Jei Rusijos tauta ir jos elitas emocijomis, jausmais, širdimi būtų prisiminę, ką Stalinas padarė čečėnams, jie nebūtų galėję nei dešimtąjį dešimtmetį, nei kada kitą kartą užpulti Čečėnijos. Jie suvoktų, jog moraline prasme būtų tas pat, tarsi pokario Vokietija užpultų Lenkiją. Tik labai nedaug rusų taip vertino šiuos įvykius – ir tai savaime liudija, kiek mažai jie žino savo istorijos.

Padarinius pajuto ir besiformuojanti Rusijos pilietinė visuomenė, ir besivystanti įstatymo valdžia. Tiesiai pasakius, jei senojo režimo niekšams pavyksta išvengti bausmės, niekaip nepavyks įrodyti, kad gėris įveikia blogį. Gal tai skamba apokaliptiškai, tačiau politikoje tokie dalykai svarbūs. Kad dauguma žmonių laikytųsi viešosios tvarkos, policijai nebūtina visada sugauti visus nusikaltėlius, bet būtinai reikia jų sugauti pakankamai. Niekas labiau neskatina nesilaikyti įstatymų, kaip žinojimas, kad nenaudėliai vis tiek išsisuka, naudojasi neteisėtai prisigrobtais turtais ir juokiasi visiems į akis. Saugumiečiai Rusijoje išsaugojo butus, *dačias*, didžiules pensijas. Jų aukomis kaip buvo, taip ir liko neturtingi visuomenės pakraščių žmonės. Daugeliui rusų dabar atrodo, kad juo karščiau žmogus kolaboravo praeityje, tuo jis išmintingesnis. Pagal dabartinę analogiją: juo daugiau meluoji ir vagi, tuo išmintingesnis esi.

Pačia slapčiausia prasme kai kurie gulago ideologijos bruožai išlikę ir naujojo Rusijos elito pasaulėžiūroje bei nuostatose. Kartą man teko klausytis klasikinio rusiško naktinio virtuvės pokalbio, kuris vyko vienų mano draugų maskviečių namuose. Jau gerokai po vidurnakčio du pokalbio dalyviai – sėkmingai dirbantys verslininkai – susiginčijo, ar tikrai Rusijos žmonės kvaili ir patiklūs? Ir kiek mes už juos protingesni? Senoji stalininė perskyra tarp dviejų žmonių rūšių – visagalio elito ir beverčių „priešų" – išliko gyva, virto naujojo Rusijos elito pasipūtėliška panieka savo šalies piliečiams. Jei šio elito nariai greitai nepripažins visų Rusijos piliečių svarbos ir vertės, nepradės gerbti jų žmogaus ir piliečio teisių, Rusijai gresia galiausiai tapti mūsų laikų šiauriniu Zairu*, šalimi, kurioje gyvena nuskurdę valstiečiai ir milijardieriai politikai; pastarieji savo santaupas laiko Šveicarijos bankuose, o privačius lėktuvus (įjungtais varikliais) – ant pakilimo takų.

* Nuo 1997 m. valstybė pavadinta Kongo Demokratine Respublika (vert. past.).

Tragiška ir tai, kad praradusi domėjimąsi savo praeitimi Rusija neteko ne tik aukų, bet ir didvyrių. Vardai tų, kurie slapta, nors ir bejėgiškai, priešinosi Stalinui – studentų, tokių kaip Susana Pečiora, Viktoras Bulgakovas ir Anatolijus Žigulinas, gulago sukilimų ir maištų vadų, disidentų, tokių kaip Andrejus Sacharovas, Vladimiras Bukovskis ir Jurijus Orlovas – Rusijoje turėtų būti žinomi taip pat gerai, kaip Vokietijoje žinomi vardai tų, kurie surengė sąmokslą siekdami nužudyti Hitlerį. Neįtikėtinai sodrią ir turtingą Rusijos buvusių kalinių literatūrą – istorijas žmonių, kurių žmogiškumas įveikė pasibaisėtinas sovietinių koncentracijos stovyklų sąlygas, – turėtų skaityti, geriau ją žinoti ir dažniau cituoti daug daugiau žmonių. Jei mokyklose besimokantys vaikai geriau žinotų šiuos didvyrius ir jų istoriją, jie Rusijos praeityje rastų kuo didžiuotis, ne tik šalies imperinėmis ir karinėmis pergalėmis.

Tačiau nesugebėjimas prisiminti praeities turi ir kasdieniškesnių, praktinių padarinių. Pavyzdžiui, galima teigti, kad rusų nenoras gilintis į praeitį iš esmės leidžia paaiškinti gyventojų abejingumą tam tikroms cenzūros apraiškoms ir niekur neišnykusios įtakingos saugumo organizacijos, pervadintos *Federalnaja služba bezopasnosti* (FSB – Federalinė saugumo tarnyba), veiklai. Daugumai rusų beveik nerūpi, kad FSB leista skaityti laiškus, klausytis pokalbių telefonu ir be teismo orderio įeiti į privačius būstus. Nelabai juos domina ir tai, kad FSB seniai persekioja Aleksandrą Nikitiną, ekologą, kuris rašė apie Rusijos šiaurės laivyno daromą žalą Baltijos jūrai.[9]

Nejautrumu praeičiai galima paaiškinti ir tai, kad šalyje nereformuojami nei teismai, nei kalėjimai. 1998 m. lankiausi Archangelsko miesto centriniame kalėjime. Archangelskas, kitados buvęs vienas pagrindinių gulago miestų, yra pakeliui iš Solovkų į Kotlasą, Kargopollagą ir kitus šiaurinius lagerių kompleksus. Atrodo, miesto kalėjimas, pastatytas dar prieš Stalino laikus, iš esmės nepasikeitė. Įėjau į jį lydima Galinos Dudinos – moters, kurią galima pavadinti retenybe posovietinėje Rusijoje, nes ji yra kalinių teisių gynėja. Mudviem žingsniuojant akmeninio pastato koridoriais, lydimoms tylinčio prižiūrėtojo, atrodė, jog einame tiesiai į praeitį.

Koridoriai buvo siauri, tamsūs, drėgnomis apgliaumijusiomis sienomis. Prižiūrėtojas atidarė vyrų kameros duris, aš pastebėjau nuogus, gausiai tatuiruotus kūnus, tįsančius ant gultų. Pamatęs, kad vyrai neapsirengę, prižiūrėtojas duris greitai uždarė ir davė jiems laiko susitvarkyti. Kai vėl jas atidarė, įėjusi pamačiau gal dvidešimt išsirikiavusių vyrų, kurie toli gražu nesidžiaugė, kad jiems trukdome. Jie murmėjo vienskiemenius atsakymus į Galinos klausimus ir beveik neatplėšė akių nuo cementinių kameros grindų. Atrodo, prieš mums ateinant vyrai lošė kortomis; prižiūrėtojas greitai mus išvedė.

Moterų kameroje pabuvome ilgiau. Kampe stovėjo unitazas. Jei ne jis, galėtum pagalvoti, kad patekai tiesiai į ketvirtojo dešimtmečio atsiminimų puslapius. Ant palubėje ištiestos virvės džiūvo moterų apatiniai, oras tirštas, troškus, kameroje labai karšta, tvyro aitrus prakaito, prasto maisto, drėgmės ir žmogaus išmatų tvaikas. Moterys, irgi pusnuogės, sėdėjo kameroje ant gultų ir užgauliojo prižiūrėtoją garsiai rėkaudamos savo skundus ir reikalavimus. Pasijutau kaip Olga Adamova-Šliozberg, 1938 m. įėjusi į kamerą. Pakartosiu jos pateiktą aprašymą:

> Nuo arkinių sienų varvėjo vanduo. Praeiti skirto siauro tarpelio abiejose pusėse tiesėsi ilgi vientisi gultai, ant kurių vienas prie kito gulėjo žmonės. Ant virvių, ištemptų virš galvų, džiūvo visokiausi skarmalai. Oras buvo net tirštas nuo bjaurios stipraus, pigaus tabako smarvės, garsiai skardėjo ginčai, riksmai ir aimanos.[10]

Gretimoje kameroje, skirtoje nepilnametėms, kalinių buvo mažiau, bet jų veidai buvo liūdnesni. Kūkčiojančiai penkiolikmetei, kaltinamai, kad pavogė (rubliais) apie 10 dolerių, Galina padavė nosinę. „Nagi, – tarė ji, – tu tik mokykis algebros ir greitai iš čia išeisi." Galbūt greitai, o galbūt ir ne – Galinai teko matyti daug žmonių, mėnesių mėnesius kalėjime laukiančių teismo, o ši mergina sėdi dar tik savaitę.

Paskui mes kalbėjome su kalėjimo viršininku. Jis gūžtelėjo pečiais, kai paklausėme apie merginą nepilnamečių kameroje, apie kalinį, kuris jau daug metų sėdi nuteistas mirties bausme, bet tvirtina esąs nekaltas, apie prastą orą kamerose ir sanitarijos trūkumą. „Viską lemia pinigai", – pasakė jis. Paprasčiausiai trūksta pinigų. Auga skolos už elektrą, todėl koridoriuose taip tamsu. Nėra pinigų remontui, nėra pinigų mokėti prokurorams, teisėjams, nėra pinigų teismo procesams. Kaliniams teks tiesiog palaukti, sakė jis, kol atsiras pinigų.

Manęs tai neįtikino. Pinigai, žinoma, problema, tačiau ne vienintelė. Jei Rusijos kalėjimas šiandien primena scenas iš Adamovos-Šliozberg atsiminimų, jei Rusijos teismai ir kriminaliniai tyrimai – apgailėtina apgaulė, taip yra ir dėl to, kad žmonių, kurie vadovauja Rusijos baudžiamosios teisės sistemai, negraužia sąžinė dėl sovietinio palikimo. Praeities kančios neslegia nei Rusijos saugumo, nei Rusijos teisėjų, nei Rusijos politikų, nei Rusijos verslo elito.

Tiesą pasakius, tik nedaugeliui šiandieninės Rusijos gyventojų praeitis išvis atrodo našta ar kelia kokių nors įsipareigojimų. Daugumai praeitis – tai blogas sapnas, kurį reikia pamiršti, arba pašnibždomis ištarti gandai, į kuriuos geriau nekreipti dėmesio. Tarsi milžiniška uždaryta Pandoros skrynia – ji laukia, kol ją atvers kitos kartos.

Be abejo, mūsų, vakariečių, nesugebėjimas suvokti, kokio masto permainos įvyko Sovietų Sąjungoje ir Rytų bei Vidurio Europoje, mūsų gyvenimo būdo nekeičia iš pagrindų, kaip keičia jų. Tolerancija mūsų universitetuose kartais pasitaikantiems „gulago neigėjams“ nesuardys mūsų visuomenių moralinio audinio. Juk šaltasis karas galiausiai baigėsi ir Vakarų komunistų partijos nebeturi realios intelektinės ar politinės galios.

Vis dėlto, jei nepasistengsime įtempti savo atminties, padariniai gali paliesti ir mus. Pirmiausia mūsų klaidingai suprasta istorija ir toliau neleis mums teisingai suvokti, kas vyksta buvusios Sovietų Sąjungos teritorijoje. Pakartosiu: jei mes būtume žinoję, ką iš tikrųjų Stalinas padarė čečėnams, jei būtume įsitikinę, jog tai baisus nusikaltimas čečėnų tautai, tai ne tik Vladimiras Putinas nebūtų galėjęs jiems vėl padaryti to paties, bet ir mes nebūtume galėję ramiai sėdėti ir stebėti. Be to, negalima pasakyti, kad Sovietų Sąjungos žlugimas paskatino Vakarų pajėgas mobilizuotis taip, kaip pasibaigęs Antrasis pasaulinis karas. Kai nacistinė Vokietija galiausiai pasidavė, Vakarų šalys sukūrė ir NATO, ir Europos bendriją – iš dalies dėl to, kad siekė sutrukdyti Vokietijai dar kada nors ištrūkti iš civilizuotos „normalumo“ erdvės. Tačiau prireikė 2001 m. rugsėjo 11-osios, kad Vakarų tautos pradėtų rimčiau analizuoti savo šaltojo karo laikų saugumo politikos kryptis; bet tada atsirado stipresnių veiksnių negu noras grąžinti Rusiją į Vakarų civilizaciją.

Galiausiai net ne padariniai yra svarbiausi užsienio politikai. Jei pamiršime gulagą, anksčiau ar vėliau pamatysime, kad nebeįstengiame suprasti ir savo pačių istorijos. Kodėl gi mes kovojome Šaltajame kare? Nejau viską išgalvojo išprotėję dešinieji politikai, susimokę su karinio pramoninio komplekso vadeivomis bei CŽV, ir privertė jiems paklusti dvi amerikiečių ir Vakarų europiečių kartas? O gal vis dėlto vyko kai kas svarbaus? Jau dabar šioje srityje pakanka sumaišties. 2002 m. Didžiosios Britanijos konservatorių žurnale *Spectator* paskelbtame straipsnyje išreikšta nuomonė, kad Šaltasis karas buvo „vienas nereikalingiausių visų laikų konfliktų“.[11] Amerikiečių rašytojas Gore'as Vidalas irgi pavadino Šaltojo karo mūšius „keturiasdešimt metų beprasmio karo, kuris įklampino mus į 5 trilijonų dolerių skolą“.[12]

Mes jau dabar pamirštame, kas mus tada įkvėpė, kas palaikė, kas leido taip ilgai išlaikyti draugėje „Vakarų civilizaciją“: mes pamirštame, prieš ką kovojome. Jei nesistengsime aiškiau prisiminti kitos Europos žemyno pusės istorijos, kito XX a. totalitarinio režimo istorijos, galiausiai mes, vakariečiai, nebesuprasime savo praeities, nebesuvoksime, kodėl mūsų pasaulis dabar yra toks, koks yra.

Svarbi ne tik mūsų pačių praeitis. Jei pamiršime pusės Europos istoriją, mūsų žinios apie žmoniją bus iškreiptos. Kiekviena XX a. tragedija unikali tarp daugelio kitų: ir gulagas, ir holokaustas, ir armėnų žudynės, ir Nanki-

no žudynės, ir Kultūrinė revoliucija, ir Kambodžos revoliucija, ir Bosnijos karai. Kiekvienas šis įvykis turi savas istorines, filosofines ir kultūrines šaknis, kiekvienas susiformavo konkrečiomis vietos aplinkybėmis, kurios jau niekada nepasikartos. Kartojasi – ir dar daugelį kartų kartosis – tik mūsų gebėjimas žeminti, naikinti ir dehumanizuoti kitus žmones: kaimynus paversti „priešais", priešininkus niekinamai prilyginti utėlėms, kenkėjams ar nuodingoms piktžolėms, kas kartą iš naujo sugalvoti, kad mūsų aukos – tai žemesni, prastesni, blogesni padarai, kurie nenusipelnė nieko kito, kaip tik būti įkalinti, išnaudojami ar mirti.

Kuo aiškiau suprasime, kaip įvairios visuomenės pavertė savo kaimynus ir bendrapiliečius objektais – nežmonėmis, kuo išsamiau ištirsime konkrečias aplinkybes, paskatinusias kiekvieną masinių kankinimų ar masinių žudynių apraišką, tuo geriau perprasime savo pačių tamsiąją žmogiškosios prigimties pusę. Ši knyga ne „tam, kad tai nepasikartotų", kaip dažnai mėgstama sakyti. Ši knyga parašyta todėl, kad tai beveik neabejotinai pasikartos. Totalitarinė filosofija iš esmės traukė ir tebetraukia daugelį milijonų žmonių. Kaip sakė Hannah Arendt, sutriuškinti „objektyvų priešą" – daugelio diktatorių pamatinis tikslas. Mes privalome žinoti, kodėl taip yra – ir kiekvienas pasakojimas, kiekvieni atsiminimai, kiekvienas gulago istorijos dokumentas yra dėlionės dalis, kuri padeda rasti atsakymą. Jei nežinosime, vieną gražią dieną atsibusime ir suvoksime, kad nebesuprantame, kas esame.

Kiek žmonių mirė?

Sovietų Sąjungoje buvo tūkstančiai koncentracijos stovyklų, jose kalėjo milijonai žmonių, tačiau daugelį dešimtmečių tikslų aukų skaičių žinojo tik saujelė valdininkų. Todėl tais laikais, kai dar egzistavo Sovietų Sąjunga, gulago aukų skaičių buvo galima tik spėti – šiais laikais tie spėjimai įgijo šiokį tokį mokslinį pagrindą.

Tais laikais, kai apie aukas buvo tik spėliojama, Vakaruose vykstančioms diskusijoms dėl represijų statistikos – lygiai kaip ir bendresnio pobūdžio vykstančioms diskusijoms dėl sovietų istorijos – didelę įtaką darė Šaltojo karo politika. Negalėdami naudotis archyvais, istorikai pasitelkdavo tai kalinių atsiminimus, tai perbėgėlių pareiškimus, tai oficialius gyventojų surašymo duomenis, ekonomikos statistiką ir net smulkias detales, apie kurias nežinia kaip tapo žinoma užsienyje, pavyzdžiui, kiek laikraščių 1931 m. išplatinta kaliniams.[1] Autoriai, kurie Sovietų Sąjungai jautė didesnį nepalankumą, buvo linkę pasirinkti didesnius aukų skaičius. Kuriems ne itin patiko, kad Amerika ar Vakarai dalyvauja Šaltajame kare, rinkosi mažesnius skaičius. Patys skaičiai buvo be galo įvairūs. Istorikas Robertas Conquestas 1968 m. išleistoje knygoje *The Great Terror*, kuri tapo išskirtiniu pasakojimu apie valymus, pateikia nuomonę, kad 1937 ir 1938 m. NKVD suėmė septynis milijonus žmonių.[2] 1985 m. pasirodžiusiame „revizionistiniame" pasakojime istorikas J. Archas Getty mini tik „tūkstančius" suėmimų, įvykdytų per tuos dvejus metus.[3]

Atsivėrus archyvams paaiškėjo, kad nė vienos mokyklos atstovai nebuvo visiškai teisūs. Kai buvo paskelbti pirmieji duomenys apie gulago kalinius, atrodė, kad tikrasis aukų skaičius – tarp didžiausio ir žemiausio, lygiai per vidurį. Daug kur cituojamuose NKVD dokumentuose nurodoma, kiek kalinių buvo visose gulago kolonijose ir lageriuose 1930–1953 m. sausio 1 dieną:

1930	179 000
1931	210 000
1932	268 700
1933	334 300
1934	510 307
1935	965 742

1936	1 296 494
1937	1 196 369
1938	1 881 570
1939	1 672 438
1940	1 659 992
1941	1 929 729
1942	1 777 043
1943	1 484 182
1944	1 179 819
1945	1 460 677
1946	1 703 095
1947	1 721 543
1948	2 199 535
1949	2 356 685
1950	2 561 351
1951	2 525 146
1952	2 504 514
1953	2 468 524[4]

Šie skaičiai rodo keletą dalykų, apie kuriuos žinome iš kitų šaltinių. Kalinių pradėjo gausėti ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje, sustiprėjus represijoms. Per karą jų truputį sumažėjo, nes buvo paskelbta daug amnestijų. 1948 m., kai Stalinas vėl ėmėsi represijų, kalinių pradėjo daugėti. Maža to, dauguma archyvuose dirbusių mokslininkų sutaria, kad šie skaičiai paremti tikrais duomenimis, kuriuos NKVD siųsdavo lageriai. Jie atitinka kitų sovietinės biurokratijos sričių duomenis ir sutampa su skaičiais, kuriuos naudojo, pavyzdžiui, Finansų liaudies komisariatas.[5] Ir vis dėlto jie atspindi ne visą tikrovę.

Pirmiausia, kiekvienų metų duomenys gali suklaidinti, nes jie maskuoja stebėtinai didelę žmonių kaitą lagerių sistemoje. Pavyzdžiui, užfiksuota, kad 1943 m. per gulago sistemą perėjo 2 421 000 kalinių, nors imant bendrą kalinių skaičių metų pradžioje ir metų pabaigoje matyti, jog jų sumažėjo nuo 1,5 iki 1,2 milijono. Šiam skaičiui priskiriami kaliniai, perkelti sistemos viduje, tačiau vis tiek galima spręsti apie nepaprastai masišką kalinių judėjimą, kurio niekaip neatspindi bendri skaičiai.[6] Be to, per karą beveik milijonas kalinių išėjo iš lagerių ir įstojo į Raudonąją armiją; bendra statistika šio fakto beveik neatspindi, nes karo metais į lagerius atvyko daug naujų kalinių. Dar vienas pavyzdys: 1947 m. į lagerius pateko 1 490 959 kaliniai, o juos paliko 1 012 967 kaliniai: milžiniška kaita, kuri irgi neatspindėta šioje lentelėje.[7]

Kaliniai buvo išbraukiami iš sąrašų, nes jie mirdavo, pabėgdavo, iškalėdavo jiems skirtą trumpą laiką, buvo paleidžiami kovoti Raudonosios armijos gretose arba perkeliami į administracines pareigas. Kaip jau rašiau, dažnai buvo skelbiamos amnestijos seniams, ligoniams ir nėščioms moterims – po šių amnestijų visada kildavo naujos suėmimų bangos. Kaliniai nuolat masiškai buvo kilnojami iš vienos pozicijos į kitą, vadinasi, tikras jų skaičius buvo kur kas didesnis, negu galima spręsti iš pirmo žvilgsnio: 1940 m. lageriuose jau buvo kalėję aštuoni milijonai kalinių.[8] Vieninteliame mano žinomame išsamiame skaičiavime, kuriame atsižvelgiama ir į kalinių įkalinimo, ir į jų paleidimo į laisvę skaičius ir naudojamasi įvairių šaltinių duomenimis, teigiama, kad 1929–1953 m. Sovietų Sąjungos lageriuose ir kolonijose iš viso buvo kalėję apie aštuoniolika milijonų sovietų gyventojų. Tai atitinka skaičius, kuriuos dešimtąjį dešimtmetį pateikė aukšti Rusijos saugumo pareigūnai. Pasak vieno šaltinio, pats Chruščiovas minėjo septyniolika milijonų žmonių, 1937–1953 m. perėjusių lagerius.[9]

Tačiau iš tikrųjų šie skaičiai irgi klaidina. Kaip dabar puikiai suvokia šios knygos skaitytojai, anaiptol ne visi žmonės, Sovietų Sąjungoje pasmerkti dirbti priverčiamuosius darbus, kalėjo būtent GULAG'o administruojamuose lageriuose. Į šį skaičių neįskaičiuoti šimtai tūkstančių žmonių, už darbo vietos režimo pažeidimus nuteisti „priverčiamiesiems darbams be įkalinimo“. Be to, ir tai daug svarbiau, kad buvo dar mažiausiai trys prievarta įkalintų dirbančių asmenų kategorijos: karo belaisviai, pokario filtracijos stovyklų belaisviai ir, be abejo, „specialieji tremtiniai“ – per kolektyvizaciją ištremti buožės, po 1939 m. ištremti Lenkijos, Baltijos valstybių ir kitų šalių gyventojai bei per karą deportuoti kaukaziečiai, totoriai, Pavolgio vokiečiai ir kiti.

Pirmų dviejų kategorijų įkalintuosius suskaičiuoti gana nesunku: iš keleto patikimų šaltinių žinome, kad karo belaisvių skaičius kiek didesnis nei keturi milijonai.[10] Taip pat žinome, kad nuo 1941 m. gruodžio 27 d. iki 1944 m. spalio 1 d. NKVD išnagrinėjo 421 199 filtracijos stovyklose įkalintų asmenų bylas, o 1945 m. gegužės 10 dieną šiose stovyklose tebegyveno daugiau kaip 160 000 sulaikytųjų, kurie atliko darbo prievolę. 1946 m. sausio mėnesį NKVD panaikino filtracijos stovyklas ir 228 000 žmonių repatrijavo į SSRS, kad jų bylos būtų toliau tiriamos.[11] Taigi galima spėti, kad šiai kategorijai iš viso priklausė apie 700 000 žmonių.

Specialiuosius tremtinius suskaičiuoti gerokai sunkiau jau vien dėl to, kad buvo labai daug įvairių tremtinių grupių, kurios skirtingu laiku ir dėl labai įvairių priežasčių buvo vežamos iš daugelio skirtingų vietų. Trečiąjį dešimtmetį beveik visi pirmieji bolševikų politiniai oponentai – menševikai, eserai ir kiti – buvo ištremti pagal administracinius nurodymus, vadinasi, jie, nors oficialiai nubausti, formaliai nebuvo laikomi gulago kaliniais. Ketvirtojo

dešimtmečio pradžioje buvo ištremta 2,1 milijono buožių, nors nežinomas skaičius tų (tikrai keli šimtai tūkstančių), kurie buvo išvežti ne į Kazachstaną ar Sibirą, bet perkelti į kitas jų pačių gyvenamosios srities dalis arba į prastesnes kolektyvinių ūkių pakraščių žemes: daugelis tokių išvežtųjų, atrodo, pabėgo, tad dabar juos sunku priskaičiuoti ar nepriskaičiuoti prie tremtinių. Daug aiškesnė padėtis tautinių grupių, kurios buvo išvežtos į „specialiosios tremties" vietas per karą ir po jo. Aiški padėtis ir kitų, lengviau pamirštamų žmonių grupių, tokių kaip 17 000 „buvusiųjų", ištremtų iš Leningrado, kai buvo nužudytas Sergejus Kirovas. Dar buvo sovietų vokiečiai, kurių niekas neištrėmė, o priešingai – jų gyvenamus Sibiro ir Vidurinės Azijos kaimus pavertė „specialiosiomis gyvenvietėmis", kitaip sakant, pats gulagas atėjo pas juos, ir dar buvo tremtiniams gimę kūdikiai, kuriuos, be abejo, irgi reikia laikyti tremtiniais.

Dėl šių priežasčių mokslininkai, kurie mėgino sujungti visus duomenis, paskelbtus apie kiekvieną minėtąją grupę, dažnai gaudavo skirtingus skaičius. Istorikas Pavelas Polianas knygoje *Ne po svojei vole* (Ne sava valia), kurią 2001 m. išleido draugija „Memorial", susumavo visus pateiktus specialiųjų tremtinių skaičius ir gavo bendrą skaičių – 6 015 000.[12] Otto Pohlis, apžvelgęs archyvuose esančius leidinius, suskaičiavo, kad 1930–1948 m. tremtinių buvo kiek daugiau negu septyni milijonai.[13] Jis pateikia tokius po karo „specialiosiose gyvenvietėse" gyvenusių asmenų skaičius:

1945 m. spalio mėn.	2 230 500
1946 m. spalio mėn.	2 463 940
1948 m. spalio mėn.	2 104 571
1949 m. sausio 1 d.	2 300 223
1953 m. sausio 1 d.	2 753 356[14]

Vis dėlto manydama, kad atidžiausiems skaitytojams įtikinamesni atrodys mažesni skaičiai, aš pasirinkau Poliano nustatytą skaičių – šeši milijonai tremtinių. Sudėjus visus skaičius, bendras priverčiamuosius darbus SSRS dirbusių žmonių skaičius lygus 28,7 milijono.

Žinoma, puikiai suprantu, kad šis skaičius įtiks ne visiems. Vieni teigs, kad ne visus suimtuosius ar ištremtuosius dera laikyti „aukomis" ar „nukentėjusiaisiais", nes kai kurie iš jų buvo nusikaltėliai, net karo nusikaltėliai. Ir vis dėlto, nors milijonai kalinių buvo nuteisti už kriminalinius nusikaltimus, tikrai netikiu, kad daugumą jų iš tiesų galima vadinti nusikaltėliais įprasta šio žodžio prasme. Moteris, pasirinkusi keletą javų varpų iš lauko, kuriame jau nuimtas derlius, nėra nusikaltėlė. Nusikaltėliu nevadinsime ir žmogaus, tris kartus pavėlavusio į darbą, kaip rusų generolo Aleksandro Lebedžio tė-

vas, kuris būtent už tai atsidūrė lageryje. Tarp kitko, karo belaisvis, daug metų po karo pabaigos laikomas priverčiamųjų darbų stovykloje, irgi nėra nusikaltėlis teisine šio žodžio prasme. Visi duomenys rodo, kad tikrų, profesionalių nusikaltėlių visuose lageriuose buvo itin nedaug – būtent dėl to aš norėčiau palikti šiuos skaičius tokius, kokie jie yra.

Kitiems mano pateiktas skaičius neįtiks dėl kitų priežasčių. Be abejo, rašydama šią knygą, daugybę kartų savęs klausiau to paties: kiek iš šių 28,7 milijono kalinių mirė?

Atsakyti į šį klausimą irgi sunku. Iki šiol nėra visiškai patikimų statistinių duomenų apie žmonių mirtingumą gulage ar tremtyje.[15] Galima tikėtis, kad ateityje pasirodys patikimi skaičiai: vienas MVD karininkas asmeniškai apsiėmė metodiškai peržiūrėti visų metų visų lagerių archyvus ir pamėginti surinkti tikrovę atitinkančius duomenis. Draugija „Memorial", paskelbusi pirmą patikimą duomenų rinkinį apie lagerių skaičių veikiausiai kiek kitokių sumetimų skatinama, pasiryžo suskaičiuoti ir represijų aukas.

Tačiau, kol šių duomenų nėra, tenka kliautis tuo, ką turime: metinėmis ataskaitomis apie mirtingumą gulage, jos paremtos Kalinių registracijos departamento archyvais. Atrodo, jų pateikiamose suvestinėse neįtraukti kaliniai, kurie mirė pervežami ar laikomi kalėjimuose. Suvestinės sudarytos pagal oficialias NKVD ataskaitas, ne pagal pavienių lagerių pateiktus duomenis. Į jas visai neįtraukta informacija apie specialiuosius tremtinius. Ir vis dėlto, nors ir nenoromis, juos pateikiu:

1930	7 980	(4,2 %)
1931	7 283	(2,9 %)
1932	13 197	(4,81 %)
1933	67 297	(15,3 %)
1934	25 187	(4,28 %)
1935	31 636	(2,75 %)
1936	24 993	(2,11 %)
1937	31 056	(2,42 %)
1938	108 654	(5,35 %)
1939	44 750	(3,1%)
1940	41 275	(2,72 %)
1941	115 484	(6,1 %)
1942	352 560	(24,9 %)
1943	267 826	(22,4 %)
1944	114 481	(9,2 %)
1945	81 917	(5,95 %)
1946	30 715	(2,2 %)

1947	66 830	(3,59 %)
1948	50 659	(2,28 %)
1949	29 3580	(1,21 %)
1950	24 511	(0,95 %)
1951	22 466	(0,92 %)
1952	20 643	(0,84 %)
1953	9, 628	(0,67 %)[16]

Šioje lentelėje, kaip ir oficialioje kalinių skaičiaus statistikoje, matomi kai kurie dėsningumai, kuriuos nesunku pastebėti žvelgiant ir į kitus mūsų turimus duomenis. Pavyzdžiui, 1933 m. staigiai padidėjęs kalinių mirtingumas atspindi badą, nuo kurio mirė ir šeši ar septyni milijonai „laisvųjų" sovietų piliečių. Šiek tiek mažiau 1938 m. padidėjęs mirtingumas veikiausiai sutampa su tais metais kai kuriuose lageriuose vykdytomis masinėmis žudynėmis. Akivaizdžiai mirtingumas padidėjo karo metais – 1942 m. mirė kone ketvirtadalis visų kalinių. Skaičiai atitinka tuo metu lageriuose buvusių žmonių atsiminimus ir pasakojimus ir sutampa su tuo, kad visą SSRS kamavo maisto trūkumas.

Vis dėlto ir tada, kai šie skaičiai bus (jei bus) patikslinti, nebus lengva atsakyti į klausimą: „Kiek žmonių mirė?" Iš tiesų jokių gulago administratorių pateiktų duomenų apie kalinių mirtis niekada nebus galima pripažinti visiškai patikimais. Lagerių patikrinimų ir papeikimų už pastebėtus trūkumus kultūra rodo, kad, be kita ko, kiekvieno lagerio viršininkas buvo suinteresuotas nesakyti tiesos, kiek kalinių mirė: ir archyvai, ir prisiminimai atskleidžia faktą, kad daugelyje lagerių buvo įprasta paleisti į laisvę mirštančius kalinius, kad sumažintų kalinių mirtingumo lageriuose procentą.[17] Nors tremtiniai iš vienos vietos į kitą persikeldavo ne taip dažnai ir kai ateidavo paskutinioji, jų niekas nepaleisdavo, dėl pačios trėmimų prigimties – kaliniai gyveno nuošaliuose kaimuose, toli nuo srities ar rajono valdžios – statistinių duomenų apie tremtinių mirtingumą taip pat negalima laikyti visiškai patikimais.

Tačiau svarbiau tai, kad pats klausimas turi būti formuluojamas atidžiau. Iš tiesų klausimas „Kiek žmonių mirė?", kalbant apie Sovietų Sąjungą, yra labai abstraktus ir tie, kurie to klausia, turėtų pirmiausia nuspręsti, ką būtent jie nori sužinoti. Ar jie, pavyzdžiui, domisi, kiek žmonių mirė gulago lageriuose ir tremtinių gyvenvietėse Stalino valdymo laikais, 1929–1953 metais? Jei taip, atsakymą į šį klausimą galima rasti archyvuose, nors net tai apskaičiavęs istorikas nurodo, kad skaičius nėra galutinis ir neapima visų kategorijų kalinių, mirusių kiekvienais konkrečiais metais. Vis dėlto, kad ir nenoromis, galiu šį skaičių pateikti – 2 749 163 žmonės.[18]

Net jei šis skaičius ir būtų baigtinis, jis neapimtų visų Stalino teisinės sistemos aukų. Kaip jau minėjau įvade, sovietų saugumas savo lagerių iš esmės nenaudojo žmonėms žudyti. Jei prireikdavo žudyti, surengdavo masines žudynes miškuose – ten žuvusieji juk irgi yra sovietinio teisingumo aukos, o jų buvo daug. Archyvus ištyrusi mokslininkų grupė nurodo, kad 1934–1953 m. dėl politinių priežasčių buvo nužudyti 786 098 žmonės.[19] Daugelis istorikų mano, kad šis skaičius gana tiksliai atspindi tikrovę, tačiau masines žudynes dažniausiai lydėdavo tokia skuba ir suirutė, kad visko apie jas sužinoti gal niekada nė nepavyks. Vis dėlto net ir šis skaičius – kuris man atrodo pernelyg tikslus ir dėl to nelabai patikimas – neapima tų, kurie mirė traukiniuose pakeliui į lagerius, kurie mirė per tardymus, kurie nužudyti formaliai ne dėl „politinių" priežasčių, bet atsitiktinai ir be teismo (daugiau kaip 20 000 lenkų karininkų, žuvusių Katynėje), o svarbiausia – visų tų, kurie išėję į laisvę po kelių dienų mirė. Jei mums reikia jų skaičiaus, jis tikrai bus didesnis, veikiausiai daug didesnis, nors ir vėl – priklausys nuo skaičiuotojo.

Vis dėlto pastebėjau, kad ir šie skaičiai ne visada atsako į tai, ką žmonės iš tiesų nori žinoti. Beveik visada, kai manęs kas nors klausia „Kiek žmonių mirė?", iš tikrųjų nori sužinoti, kiek žmonių beprasmiškai žuvo dėl bolševikų revoliucijos. Suvokti, kiek žuvo per raudonąjį terorą ir pilietinį karą, kiek mirė nuo bado, stojusio po žiauriai įgyvendintos kolektyvizacijos, kiek mirė per masinius trėmimus, žuvo masinėse žudynėse, trečiojo dešimtmečio lageriuose, septintojo, aštuntojo ir devintojo dešimtmečio lageriuose ir, žinoma, Stalino laikų lageriuose ir masinėse žudynėse. Šis skaičius jau ne tik daug didesnis, bet ir visiškai nenustatomas. Prancūzų autoriai, parašę *Juodąją komunizmo knygą*, mini dvidešimt milijonų mirčių. Kiti pateikia mažesnius skaičius, nuo dešimt iki dvylikos milijonų.[20]

Būtų nepaprastai malonu turėti vieną apvalų žuvusiųjų skaičių, juo labiau kad tada galėtume Staliną tiesiogiai palyginti su Hitleriu arba Mao Dzedongu. Vis dėlto, net jei tokį skaičių ir atrastume, nesu tikra, ar jis apimtų visas kančias, ar nusakytų visą jų istoriją. Juk nenustatysime žuvusiųjų žmonų ir vaikų, jų paliktų senų tėvų mirtingumo – šių žmonių mirtys užfiksuotos atskiruose dokumentuose. Per karą seniai be maisto kortelių mirė badu – jei jų sūnus nebūtų suimtas ir Vorkutos lageryje pristatytas kasti anglių, gal jie būtų išlikę. Maži vaikai šaltuose, prastai įrengtuose našlaičių namuose užsikrėsdavo vidurių šiltine ar tymais – jei jų motinos nebūtų Kengire įkalintos siūti uniformų, jie gal irgi būtų gyvenę.

Jokiais skaičiais neįmanoma parodyti Stalino represijų poveikio ištisų šeimų sveikatai ir gyvybei. Vyras suimamas ir sušaudomas kaip „liaudies priešas", jo žmona atsiduria lageryje kaip „liaudies priešo šeimos narė", jų vaikai užauga našlaičių prieglaudoje ir tampa nusikaltėlių gaujos nariais, vyro

motina miršta nuo rūpesčių ir sielvarto, o jo pusbroliai, tetos ir dėdės, bijodami irgi nukentėti, nutraukia visus tarpusavio ryšius. Šeimos ir draugystės suirdavo, baimė sunkia našta slėgė tuos, kurie liko namuose, net jei jie ir išgyveno.

Galų gale pagal statistinius duomenis neįmanoma apskaičiuoti visko, kas įvyko. Negalima to aprašyti ir pagal archyvinius dokumentus, kuriais pagrįsta didžioji šios knygos dalis. Tiesą puikiai žino tie, kurie įtaigiausiai rašė apie gulagą – būtent todėl aš noriu jiems suteikti baigiamąjį žodį apie „statistikos duomenis", „archyvus" ir „bylas".

1990 m. rašytojui Levui Razgonui buvo leista susipažinti su archyve saugoma jo paties bylaploname aplanke – su dokumentais, aprašančiais jo, jo žmonos Oksanos ir keleto šeimos narių suėmimus. Jis perskaitė bylą ir vėliau parašė esė apie tai, ką joje rado. Jis iškalbingai aptarė bylos turinį, negausius įrodymus, absurdiškus kaltinimus, tragediją, kuri ištiko jo žmonos motiną, neaiškius uošvio, čekisto Glebo Bokio, motyvus, keistą visų tų, kurie sunaikino šiuos žmones, nenorą atgailauti. Tačiau didžiausią įspūdį man paliko dvejopi Razgono aprašyti jausmai, kuriuos jis išgyveno, kai baigė darbą archyve – perskaitė savo bylą:

> Seniai nustojau vartyti bylos lapus, jie valandą ar dvi gulėjo priešais, vėsdami nuo mano minčių. Mano prižiūrėtojas [KGB archyvaras] pradėjo reikšmingai koščioti ir dirsčioti į laikrodį. Metas eiti. Daugiau man čia nebėra ko veikti. Atiduodu bylą, ją atsainiai grąžina į polietileno maišelį. Nulipu į apačią, einu tuščiais koridoriais pro sargybinius, kurie net neprašo parodyti dokumentų, ir išeinu į Lubiankos aikštę.
> Tik penkios valandos vakaro, bet lauke jau beveik tamsu, be paliovos lyja smulkus, tylus lietus. Pastatas lieka už mano nugaros, stoviu ant šaligatvio ir svarstau, ką veikti. Kaip baisu, kad aš netikiu Dievo ir negaliu nueiti į kurią nors tylią bažnytėlę, atsistoti žvakių šilumoje, įsižiūrėti į nukryžiuoto Kristaus akis ir pasakyti, padaryti visa tai, kas palengvina tikinčiojo gyvenimą...
> Nusiimu kailinę kepurę ir lietaus ar ašarų lašai nurieda mano veidu. Man aštuoniasdešimt dveji, aš stoviu ir viską išgyvenu iš naujo... Girdžiu Oksanos ir jos motinos balsus... Prisimenu tuos žmones, matau juos visus prieš save. Ir jei išlikau gyvas, vadinasi, mano pareiga tai daryti...[21]

Nuorodos

Įvadas

1. Cituojama pagal Cohen, p. 39.
2. Leggett, p. 102–120.
3. Охотин, Рогинский.
4. Plačiau žr. *Priedas. Kiek žmonių mirė?*
5. Rigoulot, *Les Paupières Lourdes*, p. 1–10.
6. Cituojama pagal Johnson, p. 243.
7. Cituojama pagal Revel, p. 77.
8. Amis; John L., „Show Trial: The Left in the Dock", *New Statesman*, 2002, September 2, vol. 15, issue 722, p. 12–15; „Hit and Miss", *Guardian*, September 3, 20.
9. Thurston, *Life and Terror in Stalin's Russia*; Robert C., „Small Terror, Few Dead", *The Times Literary Supplement*, 1996, May 31.
10. Taip autorei atsitiko 1994 metais. Apibūdinimas „pernelyg antisovietiškas" yra citata iš redakcijos laiško. Galiausiai gerokai sutrumpintą tekstą išspausdino kitas laikraštis, *The Times Literary Supplement*.
11. „Neither Here nor There" (in *Between East and West*, 1994, recenzija); *The New York Times Book Review*, 1994, December 18.
12. Plačiau žr. Malia.
13. Webb, p. 31.
14. Cituojama pagal Conquest, *The Great Terror*, p. 465.
15. Klehr, Haynes, Firsov; apie Amerikos komunistų partijos archyvų istoriją žr. Klehr, Haynes, Anderson.
16. Cituojama pagal Tolstoy, *Stalin's Secret War*, p. 289.
17. Daugiau žr. Thomas, p. 489–495; Scammell, *Solzhenitsyn: A Biography*. Ypač nevykęs buvo mėginimas Solženicyną apšaukti alkoholiku (Scammell, p. 664–665), visiems buvo gerai žinoma, kad jis alkoholio nemėgsta.
18. Pipes, p. 824–825.
19. Overy, p. 112, 226–227; Moskoff.
20. Ginzburg, L., p. 36.
21. Kozhina, p. 5.
22. Kaczyńska, p. 15.
23. Kennan, p. 74–83.
24. Chekhov, p. 371.
25. Kaczyńska, p. 16–27.
26. Попов, p. 31–38.
27. Kennan, p. 242.

28. Kaczyńska, p. 65–85.
29. Anisimov, p. 177.
30. GARF, 9414/1/76.
31. Kaczyńska, p. 44–64.
32. *Ibid.*, p. 161.
33. Chekhov, p. 52.
34. Kaczyńska, p. 161–174.
35. Sutherland, p. 271–302.
36. Adams, p. 4–11.
37. Volkogonov, *Stalin*, p. 9.
38. Šią ir kai kurias kitas fotografijas žr. Figes.
39. Šią fotografiją žr. Volkogonov, *Trotsky*.
40. Bullock, p. 28–45.
41. Volkogonov, *Stalin*, p. 9.
42. Kotek, Rigoulot, p. 97–107; Охотин, Рогинский, p. 11–12.
43. Rašydama „A History of Horror“, šį apibrėžimą išplėčiau.
44. Геллер, p. 43.
45. Cituojama pagal Kotek, Rigoulot, p. 92.
46. Šis pasakojimas apie koncentracijos stovyklų priešistorę paimtas iš Kotek, Rigoulot, p. 1–94.
47. Kaczyńska, p. 270–285.
48. Tolstoy, L., p. 408–412.
49. Plačiau apie Stalino požiūrį į „priešiškas“ etnines grupes žr. Martin, *The Affirmative Action Empire*.
50. Arendt, p. 122–123.
51. Bullock, p. 24.
52. Weiner, „Nature, Nurture and Memory in a Socialist Utopia“.
53. Bullock, p. 488.
54. Sereny, p. 101.
55. Esu dėkinga Terry Martinui už tai, kad padėjo man išsiaiškinti šį klausimą.
56. Шрейдер, p. 5.
57. Apie buožes tremtinius daugiau rašo Lynne Viola.
58. Plačiau žr. Applebaum, „A History of Horror“.

Pirma dalis. **Gulago sukūrimas, 1917–1939 m.**

1 skyrius. **Bolševikinė pradžia**

1. Мандельштам, *Стекла вечности*, p. 172–173.
2. Лихачев, *Воспоминания*, p. 118.
3. Pipes, p. 336–337.
4. Diskusijų pavyzdžius sk. Service, *Lenin*.
5. Pipes, p. 439–505; Figes, p. 474–551.

6. Геллер, p. 23, 24.
7. Jakobson, p. 18–26.
8. *Декреты*, т. 2, p. 241–242; т. 3, p. 80; Геллер, p. 10; Pipes, p. 793–800.
9. Jakobson, p. 18–26; Dekretą „Dėl revoliucinių tribunolų“ žr. *Сборник*, 1917, 19 декабря, p. 9–10.
10. Hoover, Melgunovo rinkinys, 1 dėžė, 63 aplankas.
11. Охотин, Рогинский, p. 13.
12. RGASPI, 76/3/1 ir 13.
13. Jakobson, p. 10–17; Охотин, Рогинский, p. 10–24.
14. *Декреты*, т. 1, p. 401.
15. Hoover, Melgunovo rinkinys, 1 dėžė, 4 aplankas.
16. *Во власти Губчека*, p. 3–11.
17. Hoover, Melgunovo rinkinys, 1 dėžė, 4 aplankas.
18. Lockhart, p. 326–345.
19. Елисеев, С. „Тюремный дневник“, in *Уроки*, p. 17–19.
20. Охотин, Рогинский, p. 11.
21. Геллер, p. 43.
22. *Ibid.*, p. 44; Leggett, p. 103.
23. Iš pradžių Čeka buvo atsakinga už lagerius drauge su Pabėgėlių ir karo belaisvių centro komitetu (*Centroplenbežu*). Охотин, Рогинский, p. 11.
24. Leggett, p. 108.
25. Dekretą „Dėl raudonojo teroro“ žr. *Сборник*, 1918, 5 сеньтября, p. 11.
26. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 13.
27. *Исторический архив*, 1958, но. 1, p. 6–11; Геллер, p. 52.
28. Kaip tvirtina istorikas Richardas Pipesas, Leninas nenorėjo, kad jo vardas būtų siejamas su pirmaisiais lageriais, todėl dekretus paskelbė ne Sovietų liaudies komisarų taryba (*Sovnarkomas*), kuriai jis vadovavo, bet Sovietų vykdomasis centro komitetas (Pipes, p. 834).
29. *Декреты*, т. 5, p. 69–70, 174–181.
30. RGASPI, 76/3/65.
31. Hoover, Melgunovo rinkinys, 11 dėžė, 63 aplankas.
32. *Во власти Губчека*, p. 47–53.
33. Изгоев, p. 36.
34. Bunyan, p. 54–65.
35. Геллер, p. 55–64; Bunyan, p. 54–114.
36. Охотин, Рогинский, p. 11–12. Plačiau apie trečiojo dešimtmečio institucijas sk. Jakobson, Lin.
37. RGASPI, 17/84/585.
38. Diskusijų pavyzdžius sk. Hoover, 89 fondas, 73/25–27.
39. Volkogonov, *Lenin*, p. 179.
40. Service, *Lenin*, p. 186.
41. Hoover, Nikolajevskio rinkinys, 9 dėžė, 1 aplankas.

42. *Ibid.*, 99 dėžė; RGASPI, fondas 76/3/87; *Генрих Ягода*, p. 265.
43. Razgon, p. 266.
44. Hoover, Nikolajevskio rinkinys, 99 dėžė.
45. *Ibid.*
46. *Letters from Russian Prisons*, p. 1–15.
47. *Ibid.*, p. 20–28.
48. *Ibid.*, p. 162–165.
49. *Ibid.*; Мельник, Сошина.
50. *Letters from Russian Prisons*, p. 162–165.
51. Мельник, Сошина.
52. RGASPI, 17/84/395.
53. Долой.
54. Губерман, p. 72–74.
55. Babina-Nevskaya, B., „My First Prison, February 1922“, in *Till My Tale Is Told*, p. 97–109.
56. RGASPI, 76/3/149.
57. RGASPI, 76/3/227; Hoover, 89 fondas, 73/25–27.

2 skyrius. **„Pirmasis GULAG'o lageris“**

1. *Экран*, 1926, но. 12.
2. Solovkų geografinės padėties, įvairių salų ir jų raidos aprašymus žr. Мельник, Сошина, Резникова, Резников.
3. „Соловецкая монастырская тюрьма“, Соловецкое общество краеведения, Материалы, вып. 6, Соловки, 1927.
4. Богов, Иван, „Известия Архгубревкома и Архгубкома РКП (б)“, 1920, (SKM); cituojama pagal Brodsky, p. 13.
5. GARF, 5446/1/2; Nasedkino užuominą apie Dzeržynskį žr. GARF, 9414/1/77.
6. Pavyzdžiui, žr. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 2, p. 25–70.
7. Apie trečiojo dešimtmečio kalėjimų sistemą žr. Jakobson.
8. GARF, 9414/1/77.
9. Brodsky, p. 30–31; Олицкая, т. 1, p. 237–240; Malsagov, p. 117–131.
10. Олицкая, т. 1, p. 237–240.
11. Hoover, Nikolajevskio rinkinys, 99 dėžė; Hoover, 89 fondas, 73/34.
12. *Letters from Russian Prisons*, p. 165–171.
13. Brodsky, p. 194.
14. Ширяев, p. 30–37.
15. Волков, p. 53.
16. Brodsky, p. 65.
17. Лихачев, *Книга беспокойств*, p. 98–100.
18. Brodsky, p. 190.
19. *Ibid.*, p. 195–197.

20. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 2, p. 54.
21. Чухин, *Каналоармейцы*, p. 40–44; Чухин, „Два документа". Čuchinas aiškina dalį „885 kriminalinio tyrimo". Žinoma, kad dokumentai yra iš Petrozavodsko FSB archyvo, kuriame dirbo Čuchinas.
22. Клингер, p. 210; perspausdinta *Север*, 1990, но. 9, p. 108–112. Kankinimas uodais minimas ir archyviniuose dokumentuose (*Звенья*, вып. 1, p. 383), ir atsiminimuose (*Letters from Russian Prisons*, p. 165–171); Волков, p. 55.
23. Чухин, „Два документа", p. 359; Лихачев, *Книга беспокойств*, p. 196–198.
24. Brodsky, p. 129.
25. Šią istoriją pasakoja Solovkų salų ekskursijų vadovai. Ją galima rasti ir kn. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 2, p. 37–38.
26. Цыганков, p. 196–197.
27. Лихачев, *Книга беспокойств*, p. 212.
28. *СЛОН*, т. 3, 1924, май (GARF)
29. Ширяев, p. 115–132; Лихачев, *Книга беспокойств*, p. 201–205; SKM knygos ir žurnalai.
30. *СЛОН*, т. 3, 1924, май (GARF).
31. *Соловецкие острова*, 1925, но. 12 (SKM).
32. Pokalbis su SKM direktore Tatjana Fokina, 1998 m. rugsėjo 12 d.; *Соловецкие острова*, 1925, но. 1–7; *Соловецкие острова*, 1930, но. 1; Solovkų kraštotyros draugijos (Соловецкое общество краеведения) leidiniai, surinkti muziejuje ir AKB kolekcijoje; Дряхлицын.
33. *Соловецкие острова*, 1925, но. 9, p. 7–8 (SKM).
34. Резникова, p. 46–47.
35. *Соловецкие лагеря*, но. 3, 1924, Май (SKM).
36. Резникова, p. 7–36; Hoover, Melgunovo rinkinys, 7 dėžė, 44 aplankas.
37. Анциферов, p. 75–76.
38. Клингер, p. 170–177.
39. *Ibid*., p. 200–201; Malsagov, p. 139–145; Розанов, p. 55; Hoover, Melgunovo rinkinys, 7 dėžė.
40. Цыганков, p. 96–127; Hoover, Melgunovo rinkinys, 7 dėžė.
41. Ларина, p. 51–52.
42. Jakobson, p. 70–102.
43. Красильников, „Рождение ГУЛАГа", p. 142–143. Perspausdintų dokumentų apie gulago sukūrimą rinkinys; visi dokumentai paimti iš Rusijos Federacijos prezidento archyvo, nepasiekiamo mokslininkams.
44. NARK, 689/1/(44/465).
45. NARK, 690/6/(2/9).
46. RGASPI, 17/3/65.
47. Охотин, Рогинский, p. 18.
48. Ivanova, p. 70–71.
49. GAOPDFRK, 1051/1/1.

50. Jakobson, p. 121; 1998 ir 1999 m. pokalbiai su Nikita Petrovu, Olegu Chlevniuku ir Jurijumi Brodskiu. Itališkame Brodskio knygos *Solovki* leidime Frenkelis neminimas.
51. Pavyzdžiui, Клементьев; Елисеев, С., „Тюремный дневник", in *Уроки гнева и любви*, p. 30–32.
52. Ширяев, p. 138.
53. Чухин, *Каналоармейцы*, p. 30–31.
54. Gorky, p. 226–228.
55. GAOPDFRK, 1033/1/35.
56. Duguet, p. 75.
57. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 2, p. 76.
58. Malsagov, p. 61–73.
59. Ширяев, p. 137–138; Розанов, p. 174–191; Наринский, *Время тяжких потрясений*, p. 128–149.
60. Розанов, p. 174–191; Ширяев, p. 137–148.
61. Frenkelio kalinio registracijos kortelė, Hoover, Sankt Peterburgo draugijos „Memorial" rinkinys.
62. Чухин, *Каналоармейцы*, p. 30–31; Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 2, p. 78.
63. „Посетители кремлевского", p. 180.
64. Hoover, Sankt Peterburgo draugijos „Memorial" rinkinys.
65. NARK, 690/6/(1/3).
66. Baron, p. 615–621.
67. NARK, 690/3/(17/148).
68. *Ibid.*
69. Куликов, p. 99.
70. GAOPDFRK, 1033/1/15.
71. Ногтев, „УСЛОН", p. 55–60; Ногтев, „Соловки", p. 4–5.
72. Brodsky, p. 75.
73. Apie Solovkų deficitą sk. Хлевнюк, „Принудительный труд"; GAOPDFRK, 1051/1/1.
74. Baron, p. 624.
75. GAOPDFRK, 1033/1/35.
76. Brodsky, p. 75.
77. *Ibid.*, p. 114.
78. *Ibid.*, p. 195.
79. NARK, 690/6/(1/3).
80. Чухин, „Два документа".
81. Brodsky, p. 115.
82. *Letters from Russian Prisons*, p. 183–188.
83. Hoover, 89 fondas, 73/32.
84. *Ibid.*, 73/34.

85. *Letters from Russian Prisons*, p. 218–220.
86. Красиков, p. 2.
87. *Letters from Russian Prisons*, p. 215.
88. Hoover, 89 fondas, 73/34–36.
89. Hoover, Nikolajevskio rinkinys, 782 dėžė; Melgunovo rinkinys, 8 dėžė.
90. Hoover, Nikolajevskio rinkinys, 782 dėžė, 6 aplankas.
91. *Ibid.*, 1 aplankas.
92. *Letters from Russian Prisons*, p. 160.

3 skyrius. **1929 m. didysis posūkis**

1. Stalinas, interviu su Emiliu Ludwigu, 1934, žr. Silvester, p. 311–322.
2. Лихачев, *Книга беспокойств*, p. 183–189.
3. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 2, p. 63; Figes, p. 400–405, 820–821.
4. Brodsky, p. 188–89.
5. Лихачев, *Книга беспокойств*, p. 183–189.
6. Волков, p. 168.
7. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 2; Хьетсо, p. 245.
8. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 2, p. 62–63; Хьетсо, p. 243–254; Brodsky, p. 185–188.
9. Чухин, *Каналоармейцы*, p. 36.
10. Горький, *Собрание сочинений*, т. 11, p. 291–316. Iš šio šaltinio paimtos visos Gorkio citatos apie Solovkus.
11. Хьетсо, p. 244–245.
12. Tolczyk, p. 94–97. Gorkio apybraižą aiškinu pasiremdama įžvalgiomis Tolczyko pastabomis.
13. Tucker, *Stalin in Power*, p. 125–127.
14. Payne, p. 270–271.
15. Tucker, *Stalin in Power*, p. 96.
16. *Сборник*, p. 22–26.
17. Žr. aprašymus: Tucker, *Stalin in Power*; Conquest, *Stalin*; Getty, Naumov.
18. Conquest, *Harvest of Sorrow*. Tai kol kas išsamiausia angliškai parašyta knyga apie kolektyvizaciją ir badą. Ivnickis aprašydamas naudojosi patikimais archyviniais duomenimis. Buožių, kaip ir tremtinių, likimą dar turėtų aprašyti tikras kronikininkas.
19. Ивницкий, p. 115; Земсков, „Спецпоселенцы", p. 4.
20. Getty, Naumov, p. 12; Solomon, p. 111–129.
21. Jakobson, p. 120.
22. Красильников, „Рождение ГУЛАГа", p. 143–144.
23. *Ibid.*, p. 145–146.
24. *Ibid.*, p. 145.
25. Nordlander, *Capital of the Gulag*.

26. Красильников, „Рождение ГУЛАГа“; Jakobson, p. 1–9.
27. Jakobson, p. 120.
28. Хлевнюк, „Принудительный труд“; Красильников, С. и др., *Спецпереселенцы в Западной Сибири: весна 1931–начало 1933 года*, p. 6.
29. GARF, 5446/1/54, 9401/1a/1; Jakobson, p. 124–125.
30. Harris.
31. Jakobson, p. 143.
32. Žr., pavyzdžiui, Kotkin. Jis aprašo, kaip žlugo kitas stalinistinis projektas – Magnitogorsko plieno liejykla, neturinti nieko bendra su gulagu.
33. Pavyzdžiui, Jevgenija Ginzburg 1936 m. buvo nuteista kalėti, tačiau ne darbams, žr. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind.*
34. Чухин, *Каналоармейцы,* p. 25.
35. Tucker, *Stalin in Power,* p. 64.
36. Cituojama pagal Bullock, p. 374.
37. Volkogonov, *Stalin,* p. 127, 148.
38. Pavyzdžiui, Moynahan, fotografijos p. 156, 157.
39. Tucker, *Stalin in Power,* p. 273.
40. Jakobson, p. 121.
41. Лих, Наумов, Хлевнюк, p. 211; Красильников, „Рождение ГУЛАГа“, p. 152–154; Хлевнюк, „Принудительный труд“.
42. Хлевнюк, „Принудительный труд“, p. 74.
43. Jakobson, p. 121.
44. Хлевнюк, „Принудительный труд“, p. 74–76; Jakobson, p. 121; Hoover, Sankt Peterburgo draugijos „Memorial“ rinkinys.
45. Daug pavyzdžių galima rasti Stalino dokumentų rinkinyje „Особая папка“, GARF, 9401/2. Pavyzdžiui, *Дело 6* yra išsami ataskaita apie Dalstroją.
46. Nordlander, „Origins of a Gulag“, p. 798–800.
47. *Генрих Ягода*, p. 434.
48. RGASPI, 17/3, Politinio biuro protokolai.
49. Volkogonov, *Stalin*, p. 252, 308–309, 519.
50. GARF, 9401/2/199 (Stalino asmeninis rinkinys).
51. RGASPI, 17/3/746; Nordlander, *Capital of the Gulag.*
52. Nordlander, *Capital of the Gulag.*
53. Канева, p. 331.
54. Охотин, Рогинский, p. 34.
55. *Генрих Ягода*, p. 375–376.
56. Terry Martinas pasiūlė man šią idėją elektroniniame laiške, rašytame 2002 m. birželio mėn.

4 skyrius. **Baltosios jūros kanalas**

1. Cituojama pagal Baron, p. 638.
2. Dallin, Nicolaevsky, p. 218–219.
3. Bateson, Pirn.
4. Dallin, Nicolaevsky, p. 219.
5. *Ibid.*, p. 221.
6. *Ibid.*, p. 220.
7. *Ibid.*, p. 220; Jakobson, p. 126.
8. Dallin, Nicolaevsky, p. 220.
9. GARF, 5446/1/54, 9401/1a/1.
10. GARF, 9414/1/2920.
11. Jakobson, p. 127.
12. Kitchin, p. 267–270.
13. Jakobson, p. 127–128.
14. GAOPDFRK, 26/1/41.
15. Gorky, *Belomor* (kn. *Канал имени Сталина* vertimas), p. 17–19.
16. *Ibid.*, p. 40.
17. Лих, Наумов, Хлевнюк, p. 212, 225.
18. Макуров, p. 76. Tai Karelijos archyvų dokumentų rinkinys.
19. Охотин, Рогинский, p. 163.
20. Baron, p. 640–641; Чухин, *Каналоармейцы.*
21. Макуров, p. 86.
22. Gorky, *Belomor*, p. 173.
23. Макуров, p. 19–20, 96.
24. Baron, p. 643.
25. Макуров, p. 37, 197.
26. *Ibid.*, p. 43–44.
27. *Ibid.*, p. 197.
28. Чухин, *Каналоармейцы,* p. 121.
29. Макуров, p. 19–20.
30. Чухин, *Каналоармейцы,* p. 12.
31. Макуров, p. 72–73.
32. Чухин, Каналоармейцы, p. 127–131.
33. Tolczyk, p. 152.
34. Baranov, p. 165–168.
35. Gorky, *Belomor*, p. 46, 47.
36. *Ibid.*, p. 158, 165.
37. Погодин, p. 109–183; Геллер, p. 151–157.
38. Gliksman, p. 165.
39. *Ibid.*, p. 173–178.
40. GARF, 9414/4/1; *Перековка*, 1933, 18 января.

41. GARF, 9414/4/1; *Перековка*, 1932, 20 декабря, 1934, 30 июня.
42. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 1, p. 102.

5 skyrius. **Lageriai plečiasi**

1. *Кузница*, 1936, март–сеньтябрь, (GARF žurnalų rinkinys).
2. Хлевнюк, „Принудительный труд“, p. 75–76.
3. Werth, N., „A State against Its People: Violence, Repression and Terror in the Soviet Union“, in Courtois, p. 154. Pasakojimą apie tai, kaip nežinomas kalinys susitiko su likusiais gyvais tremtiniais Tomsko kalėjime, galima rasti ir *Память*, вып. 1, p. 342–343; jį mini ir Красильников, *Спецпереселенцы в Западной Сибири*. 1933–1938 гг., p. 76–119.
4. Еланцева. Šis straipsnis pagrįstas archyvų duomenimis, rastais Rusijos Federacijos Tomsko centriniame valstybės archyve, Tolimuosiuose Rytuose.
5. *Ibid.*; Охотин, Рогинский, p. 153.
6. Морозов, *ГУЛАГ в Коми*, p. 104.
7. Канева. Mano pasakojimas paremtas Kanevos pasakojimu, o šis savo ruožtu pagrįstas Komijos Respublikos archyvų dokumentais ir saugomais atsiminimais, kuriuos surinko draugija „Memorial“.
8. *Ibid.*, p. 331, 334–335.
9. GARF, 9414/1/8.
10. Митин, p. 22–26.
11. Vorkutos kraštotyros muziejaus ekspozicija; „Воркутинстрой НКВД“ (1941 m. sausio mėn. MVD dokumentas), Syktyvkaro memorialas, Komijos Respublika; Охотин, Рогинский, p. 192.
12. Канева, p. 339.
13. Игнатова, Н., „Спецпереселенцы в республике Коми в 1930–1940 гг.“, in *Корни травы*, p. 23–25.
14. *Ibid.*, p. 25, 29.
15. Морозов, *ГУЛАГ в Коми*, p. 13–14.
16. Канева, p. 337–338.
17. Игнатова, Н., „Спецпереселенцы в республике Коми в 1930–1940 гг.“, in *Корни травы*, p. 23–25.
18. Канева, p. 342.
19. *Ibid.*
20. Stephan, *The Russian Far East*, p. 225.
21. Nordlander, *Capital of the Gulag*. Už Kolymos istoriją esu labai dėkinga Davido Nordlanderio veikalams apie Kolymą; tai kol kas vienintelė išsami, archyvų dokumentais pagrįsta Kolymos studija Vakaruose, kuria aš remsiuosi šiame ir kituose šios knygos skyriuose.
22. *Ibid.*

23. Viktoras Šmirovas, draugijos „Memorial“ Permės skyrius, interviu 1998 m. kovo 31 d.
24. Шмыров.
25. Stephan, *The Russian Far East*, p. 225.
26. Nordlander, *Capital of the Gulag.*
27. *Ibid.*
28. Stephan, *The Russian Far East*, p. 226.
29. Nordlander, *Capital of the Gulag.*
30. Stephan, *The Russian Far East*, p. 227.
31. Козлов, „Севвостлаг НКВД“.
32. Stephan, *The Russian Far East*, p. 226.
33. Conquest, *Kolyma*, p. 42.
34. Sgovio, p. 153.
35. Shalamov, *Kolyma Tales*, p. 369.
36. Козлов, „Севвостлаг НКВД“, p. 81; Nordlander, *Capital of the Gulag.*
37. Joffe, p. 66–71.
38. Козлов, „Севвостлаг НКВД“, p. 82.
39. Ginzburg, *Within the Whirlwind*, p. 201.
40. *Ibid.*
41. GARF, 9414/1/OURZ, A. Kokurino rinkinyje.
42. Хлевнюк, О., „Принудительный труд“, p. 78.
43. *Ibid.*; Охотин, Рогинский, p. 376, 399, 285.
44. Охотин, Рогинский, p. 38.

6 skyrius. **Didysis teroras ir jo padariniai**

1. Akhmatova, p. 103.
2. Bacon, p. 30, 122. Baconas surinko šiuos duomenis iš įvairių šaltinių, sujungdamas skirtingas prievartinių darbininkų kategorijas. Išsamesnę statistiką žr. Prieduose.
3. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 1, p. 24.
4. Nebent kitur būtų nurodyta kitaip, o šis Didžiojo teroro aprašymas paimtas iš Conquest, *The Great Terror*; Хлевнюк, 1937; Getty, Naumov; Binner, Junge, Martin, „The Great Terror“.
5. Getty, Naumov, p. 472.
6. *Труд*, 1992, но. 88, 4 июня; perspausdinta in Getty, Naumov, p. 472–477; daugiau panašių dokumentų rasite in Sabbo, p. 297–304.
7. Sabbo, p. 297–304.
8. Кокурин, Петров, *Лубянка*, p. 15.
9. Znamenskaya, V., „To This Day“, in *Till My Tale Is Told*, p. 141–149.
10. Юрасов.
11. GARF, asmenų bylos; Кокурин, Петров, *ГУЛАГ*, p. 797–857.

12. GARF, 8131/37/99.
13. Šis Berzinio suėmimo aprašymas iš Nordlander, *Capital of the Gulag* ir Nordlander, „Magadan and the Evolution".
14. Conquest, *The Great Terror*, p. 182–213.
15. Sidorkina, Y., „Years Under Guard", in *Till My Tale Is Told*, p. 194.
16. GARF, 9401/12/94.
17. Conquest, *The Great Terror*, p. 298.
18. Геллер, p. 151–157.
19. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 96.
20. Кокурин, Петров, *ГУЛАГ*, p. 863–869.
21. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 95–96; Макуров, p. 183–184.
22. Rossi, *The Gulag Handbook*, p. 180.
23. *Ibid.*, p. 60; Volkogonov, *Stalin*, p. 279.
24. Rossi, *The Gulag Handbook*, p. 36, 497; *Сборник*, p. 86–93.
25. Larina, p. 182.
26. Левинсон, p. 39–42.
27. Gorky, *Belomor*, p. 341.
28. Weiner, „Nature, Nurture".
29. Herling, p. 10.
30. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 95.
31. Rossi, *The Gulag Handbook*, p. 449.
32. Leipman, p. 38.
33. Nordlander, *Capital of the Gulag*.
34. Макуров, p. 160.
35. Чухин, *Каналоармейцы*, p. 120.
36. Шмыров.
37. Cituojama pagal Шмыров.
38. *Труд*, 1992, но. 88, 4 июня, perspausdinta Getty, Naumov, p. 479–480; Morozovas, interviu, 2001 m. liepos mėn.
39. Папков.
40. GARF, 9414/1/OURZ, A. Kokurino dokumentų rinkinys.
41. Tai buvo įsakymas nr. 00447, jo aptarimą žr. Петров, Н., Рогинский, А., „Польская операция НКВД, 1937–1938 гг.", in Гурьянов, А., *Репрессии против*, p. 22–43.
42. *Мемориальное кладбище*, p. 3, 160–167 (dokumentų rinkinys apie bausmes Sandormoche). Kitas šaltinis NKVD represijų pradžią datuoja 1937 m. rugpjūčio 16 d. (Binner, Junge, Martin).
43. Флоренский, p. 777–780, Чирков.
44. *Мемориальное кладбище*, p. 167–169.
45. Hoover, Nikolajevskio rinkinys, 233 dėžė, 23 aplankas; Морозов, *ГУЛАГ в Коми*, p. 28.
46. Conquest, *The Great Terror*, p. 286–287.

47. FSB archyvai, Petrozavodskas, 42 fondas, p. 55–140: Акт заседания тройки НКВД КССР но. 13, 1937, 20 сеньтября, Jurijaus Dmitrijevo dokumentų rinkinys, Petrozavodsko draugija „Memorial“.
48. Conquest, *The Great Terror*, p. 438.
49. Getty, Naumov, p. 532–537.
50. *Ibid.*, p. 562.
51. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 256.
52. Морозов, *ГУЛАГ в Коми*, p. 28–29.
53. Nordlander, *Capital of the Gulag*, p. 253–257.
54. Макуров, p. 163.
55. Хлевнюк, „Принудительный труд“, p. 79.
56. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 105–107.
57. Nordlander, *Capital of the Gulag.*
58. Хлевнюк, „Принудительный труд“, p. 73.
59. Nordlander, *Capital of the Gulag.*
60. GARF, 9401/1/4240.
61. Solzhenitsyn, *The First Circle*, p. 25, 29.
62. Голованов; Райзман, p. 21–23.
63. Кокурин, „Особое техническое“.
64. Хлевнюк, „Принудительный труд“, p. 79.
65. GARF, 7523/67/1.
66. GARF, 9414/1/24, 25.
67. GARF, 7523/67/1.
68. GARF, 8131/37/356, 7523/67/2, 9401/13/71.
69. Knight, *Beria*, p. 105–106.
70. Хлевнюк, „Принудительный труд“, p. 80.
71. Земсков, „Заключенные“, p. 63; Bacon, p. 30.
72. Земсков, В., „Архипелаг ГУЛАГ“, p. 6–7; Bacon, p. 30.
73. Охотин, Рогинский, p. 308.
74. *Ibid.*, p. 338–339.
75. *Ibid.*, p. 191–192, 200–201, 303.
76. Vasilejeva, O., interviu.
77. Terminą *lagerių pramoninis kompleksas* naudoja M. B. Smirnovas, S. P. Sigačevas ir D. V. Škapovas, Ochotino ir Roginskio bendraautoriai.

Antra dalis. **Gyvenimas ir darbas lageriuose**

7 skyrius. **Suėmimas**

1. Mandelstam, p. 10–11.
2. Robinson, p. 13.
3. Agnew, McDermott, p. 143–149.
4. Gelb.

5. Martin, *The Affirmative Action*, p. 328–343.
6. Lipper, p. 35; Stephan, *The Russian Far*, p. 229.
7. Conquest, *The Great Terror*, p. 271–272.
8. Stajner, p. 33.
9. Martin, „Stalinist Forced“.
10. Rusų kalba yra kelios eilėraščio versijos. Ši išversta iš J. Jevtušenkos redaguotos antologijos *Строфы века*.
11. Окуневская, p. 227.
12. Старостин; GARF, 7523/60/4105.
13. Razgon, p. 93.
14. GARF, 9401/12/253.
15. Weissberg, p. 16–87.
16. Serebryakova, p. 34–50.
17. Lipper, p. 3.
18. Старостин, p. 62–69.
19. Wat, p. 308–312.
20. Dolgun, p. 8–9.
21. Окуневская, p. 227–228.
22. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 1, p. 8.
23. Гаген-Торн, p. 58.
24. Hoover, 89 fondas, 18/12-1.994.
25. Petrov, p. 17.
26. Mandelstam, p. 9, 8.
27. Naimark, *The Russians in Germany*, p. 69–140.
28. RGVA, 40/71/323.
29. Głowacki, p. 329.
30. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 45.
31. Sidorkina, J., „Years Under Guard“, in *Till My Tale Is Told*, p. 194–195.
32. Razgon, p. 56.
33. Жженов, p. 44.
34. Шихеева-Гайстер, p. 99–104.
35. GARF, 9410/12/3.
36. Joffe, p. 90–91.
37. Solzhenitsyn, *The First Circle*, p. 533–534.
38. Hoover, Lenkijos informacijos ministerijos rinkinys, 114 dėžė, 2 aplankas.
39. Милютина, p. 150–151.
40. Solzhenitsyn, *The First Circle*, p. 547.
41. Гнедин, p. 68–69.
42. Dolgun, p. 11.
43. Vogelfanger, p. 4–5.
44. Бершадская, p. 37–39.
45. Адамова-Слиозберг, p. 16.

46. Warwick, neskelbti atsiminimai. Už šį tekstą dėkoju Reubenui Rajalai.
47. Kuusinen, p. 135.
48. *Miranda v. Arizona*, 384 US 436 (1966).
49. Werth, N., „A State against Its People: Violence, Repression and Terror in the Soviet Union“, in Courtois, p. 193–194.
50. Gorbatov, p. 118.
51. Hoover, Sgovio rinkiniai, 3 dėžė.
52. Sgovio, p. 69.
53. Hoover, Sgovio rinkiniai, 3 dėžė.
54. Finkelšteinas, interviu.
55. Дурасов, p. 77.
56. Петров, Н., Рогинский, А., „Польская операция НКВД, 1937–1938 гг.“, in Гурьянов, *Репрессии против*, p. 37–38; Pietrow, N., „Polska Operacja NKWD“, *Karta*, 1993, no. 11, p. 24–43.
57. *Ibid.*, p. 24–25.
58. Iwanow, p. 370.
59. Pietrow, N., „Polska Operacja NKWD“, *Karta*, 1993, no. 11, p. 27–29.
60. *Ibid.*, p. 24–43.
61. Hoover, 89 fondas, 18/12-1.994; Getty, Naumov, p. 530–537.
62. Conquest, *The Great Terror*, p. 130–131.
63. Tchernavin, p. 156–163.
64. Наринский, *Воспоминания главного*, p. 60.
65. Slapta Chruščiovo kalba, perspausdinta Khrushchev, p. 585.
66. Jansen, Petrov.
67. Гнедин, p. 24–31.
68. Conquest, *The Great Terror*, p. 121.
69. Shentalinsky, p. 26.
70. Volovich, H., „My Past“, in *Till My Tale Is Told*, p. 251.
71. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 94.
72. Hoover, Lenkijos informacijos ministerijos rinkiniai, 114 dėžė, 2 aplankas.
73. Tchernavin, p. 162.
74. Dolgun, p. 37–38, 193, 202.
75. Gorbatov, p. 109–10.
76. Razgon, p. 73.
77. Pečiora, interviu.

8 skyrius. **Kalėjimas**

1. GARF, 9401/Ia/14.
2. GARF 9401/Ia/128.
3. Соболев, p. 66.
4. Гарасева, p. 96–101; apie Lubiankos pastato istoriją sk. Соболев, p. 11–79.

5. Panin, p. 24.
6. Сергеев, p. 232–238.
7. Гнедин, p. 24–31.
8. Бутырский, Карышев, p. 20–21.
9. Гарасева, p. 96–101.
10. Четвериков, p. 35.
11. Dolgun, p. 62. Nacistų vadovas Albertas Speeras labai panašiai „vaikščiojo“ savo kameroje, kai daug metų kalėjo sąjungininkų kalėjime Špandau.
12. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 193, 267.
13. Finkelšteinas, interviu.
14. GARF, 9413/1/17, 9412/1/25, 9413/1/6.
15. GARF, 8131/37/360.
16. GARF, 8131/37/796, 1250, 1251.
17. Заболоцкий, p. 310–31.
18. Buber-Neumann, p. 36.
19. GARF, 9401/Ia/14.
20. Buber-Neumann, p. 33.
21. Трубецкой, p. 261.
22. Grankina, N., „Notes by Your Contemporary“, in *Till My Tale Is Told*, p. 119.
23. Ясный, p. 1–50.
24. Dolgun, p. 15.
25. Gorbatov, p. 111; Zarod, p. 45. Jacobas Efrussi savo atsiminimus apie kalėjimo laikus pavadino *Кто на „Е“?* (Kieno pavardė prasideda raide E?)
26. Веселая, p. 30–33.
27. Бершадская, p. 37–39.
28. Веселая, p. 30–33.
29. Buber-Neumann, p. 36, 37.
30. Адамова-Слиозберг, p. 8, 17.
31. Shalamov, *Kolyma Tales*, p. 200–216.
32. Шихеева-Гайстер, p. 99–104.
33. Быстролетов, p. 115.
34. Pečiora, interviu.
35. GARF, 9489/2/31.
36. Weissberg, p. 278.
37. Lipper, p. 7–10.
38. Zarod, p. 39.
39. Finkelšteinas, interviu.
40. Razgon, p. 223.
41. Hoover, Lenkijos informacijos ministerijos rinkiniai, 116 dėžė, 2 aplankas.
42. Shalamov, *Kolyma Tales*, p. 215.
43. Олицкая, p. 180–189.
44. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 71–72.

45. Dolgun, p. 95.
46. Веселая, p. 312.
47. Жигулин, p. 53.
48. Shalamov, *Kolyma Tales*, p. 200–16.
49. *Ibid.*, p. 213, 216.

9 skyrius. **Gabenimas, pristatymas, rūšiavimas**

1. Sutherland, p. 136.
2. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 205.
3. Sgovio, p. 129–135.
4. Chačatrian, interviu.
5. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 100.
6. GARF, 8466/1/23.
7. Anonimas, interviu, Vilnius, 1991 rugsėjis; Фидельгольц.
8. Głowacki, p. 320–405.
9. Bardach, p. 156.
10. Dostoevsky, p. 170.
11. Finkelšteinas, interviu.
12. Buca, p. 26.
13. Finkelšteinas, interviu.
14. Larina, p. 149.
15. Gliksman, p. 230–231.
16. Panin, p. 36.
17. Ptasnik, p. 846–854.
18. Noble, p. 71.
19. Тииф, p. 125.
20. Buca, p. 29.
21. Знаменская, p. 20–22.
22. Karta, Kazimierzo Zamorskio rinkiniai, 1 aplankas, 1253 ir 6294 bylos.
23. Заболоцкий, p. XX.
24. Бершадская, p. 47–49.
25. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 229.
26. Яковенко, p. 176–179.
27. Гаген-Торн, p. 69–72.
28. Hoover, Lenkijos informacijos ministerijos rinkiniai, 114 dėžė, 2 aplankas.
29. *Ibid.*, 110 dėžė, 2 aplankas.
30. Ptasnik, p. 853.
31. Armonas, p. 40–44.
32. Sandrackaja, neskelbti atsiminimai.
33. Кауфман, p. 228–233.
34. Karta, Kazimierzo Zamorskio rinkiniai, 1 aplankas, 1253 byla.

35. Stephan, *The Russian Far East*, p. 225–232.
36. Твардовский, p. 249–251.
37. Sgovio, p. 135–144.
38. Conquest, *Kolyma*, p. 20.
39. Karta, Kazimierzo Zamorskio rinkiniai, 1 aplankas, 1253 byla.
40. Нерлер, p. 360–379.
41. Karta, Kazimierzo Zamorskio rinkiniai, 1 aplankas, 15,876 byla.
42. Hoover, Lenkijos informacijos ministerijos rinkiniai, 113 dėžė, 9 aplankas.
43. Sgovio, p. 140.
44. Conquest, *Kolyma*, p. 24; Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 351–353.
45. Conquest, *Kolyma*, p. 25.
46. *Ibid.*, p. 25–27; Голованов.
47. Nordlander, *Capital of the Gulag*, p. 290–291; Conquest, *Kolyma*, p. 25.
48. Олицкая, p. 229–233.
49. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 353.
50. Karta, Kazimierzo Zamorskio rinkiniai, 1 aplankas, 6294, 15882 ir 15876 bylos.
51. Sgovio, p. 143.
52. Kuusinen, p. 150.
53. Lipper, p. 92–95.
54. Karta, Kazimierzo Zamorskio rinkiniai, 1 aplankas, 1722 byla.
55. Глинка, Е., „Колыма трам“, in *Освенцим без печей*, p. 10–16.
56. Bardach, p. 191–193.
57. Karta, Kazimierzo Zamorskio rinkiniai, 1 aplankas, 1253 byla.
58. GARF, 9401/1/614.
59. GARF, 9401/Ia/61.
60. GARF, 9401/Ia/64.
61. GARF, 9401/2/171, 199.
62. GARF, 8131/37/2063.
63. GARF, 8131/37/2041.
64. Гаген-Торн, p. 69–72.
65. Ekart, p. 44.
66. Яковенко, p. 176–179.
67. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 2, p. 495–496.
68. Жженов, p. 74.
69. Armonas, p. 137.
70. Gurskij, neskelbti atsiminimai.
71. Чирков, p. 22.
72. Colonna-Czosnowski, p. 53.
73. GARF, 9414/1/2743.
74. Олицкая, p. 234–244.
75. Адамова-Слиозберг, p. 47.
76. Smirnova, interviu.

77. Andrejeva, interviu.
78. Bardach, p. 227.
79. Hoover, Lenkijos informacijos ministerijos rinkiniai, 114 dėžė, 2 aplankas.
80. Улановская, *История одной семьи*, p. 356–365.
81. Shalamov, *Kolyma Tales*, p. 341.
82. Ширяев, p. 31–37.
83. Pavyzdžiui, GARF, 9489/2/25.
84. Weissberg, p. 92.
85. Gliksman, p. 240; Адамова-Слиозберг, p. 48.
86. Yakir, p. 117.
87. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 365.
88. GARF, 5446/1/54.
89. GARF, 9401/12/316.
90. Bien, neskelbti atsiminimai.
91. Gliksman, p. 218–221.
92. Гаген-Торн, p. 149.
93. Herling, p. 27. Autoriaus pavardė čia pateikiama taip, kaip ji rašoma anglų spaudoje. Lenkiškai jis – Gustaw Herling-Grudziński.
94. Gliksman, p. 246–248.

10 skyrius. **Gyvenimas lageriuose**

1. Vilensky, perspausdinta autoriui leidus.
2. Охотин, Рогинский, p. 137–525.
3. Окуневская, p. 391.
4. GARF, 5446/1/54, 9401/12/316.
5. GARF, 9489/2/20.
6. GARF, 9401/12/316.
7. GARF, 9414/6/24.
8. Rossi, *The Gulag Handbook*, p. 137.
9. Buber-Neumann, p. 75.
10. GARF, 9401/12/316.
11. Rossi, *The Gulag Handbook*, p. 130.
12. Sofsky, p. 55.
13. GARF, 9489, Dmitlago archyvai (pavyzdžiui, 9489/2/31).
14. GARF, 9401/12/316.
15. GARF, 9401, autorės rinkiniai.
16. GARF, 8131/37/361.
17. GARF, 8131/37/542.
18. GARF, 9401/1a/136, 9401/1/4240.
19. Губерман, p. 33.
20. Адамова-Слиозберг, p. 48.

21. Finkelšteinas, interviu.
22. Zarod, p. 103.
23. Куц, p. 165.
24. Lvov, neskelbti atsiminimai.
25. Herling, p. 29.
26. Sofsky apie kalinių laiką ir erdvę rašė ir kn. *The Order of Terror.* Šią idėją pasiskolinau iš jo.
27. Фрид, p. 136.
28. GARF, 9401/12/316.
29. Zarod, p. 99–100.
30. Фрид, p. 136.
31. Zarod, p. 102.
32. GARF, 9401/12/316; Zarod, p. 102.
33. Rossi, *The Gulag Handbook*, p. 102.
34. Nordlander, *Capital of the Gulag*, p. 158; Митин.
35. Олицкая, p. 234–244; Nordlander, *Capital of the Gulag*, p. 159.
36. Олицкая, p. 234–244.
37. GARF, autorės rinkiniai.
38. GARF, 9401/1a/127.
39. GARF, 9401/1a/128; Бердинских, p. 24–43.
40. Морозов, *ГУЛАГ в Коми крае*, p. 72–75.
41. Бондаревский, p. 44.
42. Галицкий, П., „Этого забыть нельзя", in *Уроки*, p. 83–85.
43. MacQueen.
44. Hoover, Lenkijos informacijos ministerijos rinkiniai, 114 dėžė, 2 aplankas.
45. GARF, 9414/1/2741.
46. Zarod, p. 104.
47. Мирек, *Записки заключенного*, p. 116.
48. Herling, p. 113.
49. Lipper, p. 214; Zarod, p. 104–105.
50. GARF, 9489/2/11.
51. Cituojama pagal Жигулин, p. 121.
52. Сулимов, p. 44–55.
53. Siemiński, p. 45.
54. GARF, 8131/37/543.
55. GARF, 9414/1/2887.
56. GARF, 9414/1/496, 1951 m. birželio mėn. įsakas, kuriuo liepiama įkurti lagerį „pagal GULAG'o planus".
57. GARF, 9414/6/24.
58. Евстоничев, p. 88.
59. Сулимов, p. 53.
60. GARF, 8131/37/4547.

61. Buber-Neumann, p. 75.
62. GARF, 9401/1a/274.
63. Andrejeva, interviu.
64. GARF, 9401/1a/141.
65. Lipper, p. 131.
66. Filštinskis, interviu.
67. Arginskaja, interviu; GARF, 9401/1a/274.
68. Hoover, Lenkijos informacijos ministerijos rinkiniai, 114 dėžė, 2 aplankas.
69. Петрус, p. 58–65.
70. Pečiora, interviu.
71. Pečiora, interviu; Bulgakovas, interviu.
72. Arginskaja, interviu.
73. Pečiora, interviu; Петрус, p. 58–65.
74. Розина, p. 67–75.
75. Smirnova, interviu.
76. *Ibid.*
77. Sgovio, p. 186.
78. Варди, p. 93–150.
79. GARF, 9414/6/24, 25.
80. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 2, p. 268.
81. Розина, p. 67–75.
82. Vogelfanger, p. 67.
83. Окуневская, p. 391.
84. Голованов, p. 110–115, 122.
85. Петрус, p. 58–65.
86. Colonna-Czosnowski, p. 113.
87. GARF, 9414/4/1 (*Перековка*, 1930, 30 июня)
88. Karta, Rytų archyvai (Archiwum Wschodnie), V/AC/183.
89. GARF, 5446/1/54; Rossi, *The Gulag Handbook*, p. 14.
90. GARF, 9401/1/713.
91. Waydenfeld, p. 132.
92. Shalamov, *Kolyma Tales*, p. 132.
93. GARF, 9489/2/20.
94. GARF, 8131/37/357.
95. GARF, 8131/37.
96. GARF, 9401/1a/16.
97. GARF, 9489/2/20/64.
98. Arginskaja, interviu.
99. Sitko, interviu.
100. Filštinskis, interviu.
101. Жигулин, p. 174–178.
102. Pečiora, interviu.

103. GARF, 9414/3/9.
104. Shalamov, *Kolyma Tales*, p. 337–340.
105. Sgovio, p 175.
106. Shalamov, *Kolyma Tales*, p. 341.
107. Розина, p. 67–75.
108. Shalamov, *Kolyma Tales*, p. 336.
109. Левинсон, p. 39–40.
110. Armonas, p. 123.
111. Sitko, interviu.
112. Сулимов, p. 43.
113. GARF, 9489/2/15.
114. GARF, 9401/1/713.
115. GARF, 9401/1a/128.
116. GARF, 9401/1a/140.
117. GARF, 9401/1a/189; 9401/1/713; 9401/1a/119, 141.
118. GARF, 9489/2/20/109–113.
119. Kedrovyj Šoras, autorės rinkiniai.
120. Наринский, *Воспоминания*, p. 138.
121. Ibid., p. 136–137.
122. Kedrovyj Šor, autorės rinkiniai; GARF, 9489/2/5.
123. GARF, 9489/2/19.
124. Gliksman, p. 301.
125. GARF, 9401/1a/189.
126. Горхова, В., „Рапорт врача", in *Уроки*, p. 103–105.
127. Алин, p. 185–191.
128. Petrov, p. 216 ir 178.
129. Яковенко, p. 180–81.
130. Самсонов, Жизнь *продолжится*, p. 70–71.
131. GARF, 9414/1/25.
132. GARF, 9489/2/10.
133. GARF, 8131/37/809, 797, 1251.
134. Kedrovyj Šoras, autorės rinkiniai.
135. GARF, 8131/37/361.
136. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 386–89.
137. Ginzburg, *Within the Whirlwind*, p. 65.
138. Kedrovyj Šoras, autorės rinkiniai.
139. GARF, 8181/37/4544.
140. Veselovsky, p. 131.
141. Алин, p. 185–191.
142. Zarod, p. 100.
143. *Ibid.*, p. 140.
144. Shalamov, *Kolyma Tales*, p. 74.

145. Petrov, p. 99.
146. Sgovio, p. 161.
147. Zarod, p. 100.
148. Panin, p. 74, 162.
149. Pečiora, interviu.

11 skyrius. **Darbas lageriuose**

1. Perspausdinta Cohen, p. 96–97.
2. GARF, 9414/6 (fotografijų albumai)
3. Охотин, Рогинский, p. 137–147.
4. GARF, 9414/6/8.
5. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*; Ginzburg, *Within the Whirlwind*.
6. Sitko, interviu.
7. Фильштинский, p. 37.
8. GARF, 9489/2/9.
9. Прядилов, p. 113–114.
10. Weissberg, p. 96.
11. Solzhenitsyn, *One Day in the Life of Ivan Denisovich*, p. 49.
12. Кресс, „Новый пионер, или Колымская селекция“, in *Освенцим без печей*, p. 62–70.
13. Zorinas, interviu.
14. Миндлин, p. 52–57.
15. Sofsky, p. 168.
16. Pečiora, interviu.
17. Žr., pavyzdžiui, draugijos „Memorial“ archyvo fotografijas.
18. Rossi, *The Gulag Handbook*, p. 255.
19. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 405, 407.
20. Улановская, p. 356–365.
21. Petrov, p. 178, 208.
22. Zarod, p. 114.
23. Bardach, p. 233–234.
24. Сулимов, p. 57.
25. Filštinskij, p. 38.
26. Быстролетов, p. 162.
27. Bardach, p. 232–233.
28. GARF, 9401/Ia/141.
29. GARF, 8131/37/4547.
30. Žr., pavyzdžiui, Жженов, p. 69.
31. Lipper, p. 135.
32. Zgornicki, George Victor, įrašas, autorei atsiųstas 1998 m. balandžio mėn.
33. Petrov, p. 178.

34. Фильштинский, p. 39.
35. GARF, 9401/1/1713.
36. Petrov, p. 178.
37. Zarod, p. 114.
38. Bardach, p. 233.
39. Олицкая, p. 234–244.
40. Weissberg, p. 63.
41. Ekart, p. 83.
42. Usakova, interviu.
43. Dolgun, p. 185.
44. GARF dokumentas, autorės rinkiniai, be nuorodų.
45. Razgon, p. 155. Primityvių pjūklų pavyzdžiai eksponuojami Medvežegorsko (Karelija) istorijos muziejuje.
46. Hoover, Lenkijos informacijos ministerijos rinkiniai, 114 dėžė, 2 aplankas.
47. *Ibid.*
48. Nordlander, *Capital of the Gulag*, p. 170.
49. GARF, 9414/4/3.
50. Nordlander, *Capital of the Gulag*, p. 182.
51. Dagor, p. 10.
52. Максимович, p. 91–100.
53. Добровольский; Охотин, Рогинский, p. 220–221, 341–343.
54. GARF, 9414/6/23.
55. *СЛОН*, т. 1, 1924 (GARF rinkiniai).
56. Чухин, *Каналоармейцы*, p. 127–131.
57. Sgovio, p. 184.
58. GARF, 9401/1/567.
59. GARF, 9401/Ia/68.
60. Feldgun, neskelbti atsiminimai.
61. GARF, 9401/1/567.
62. Herling, p. 157–158.
63. Wigmans, p. 127; Korallov, interviu.
64. GARF, 9401/1/2443.
65. GARF, 9401/1/567.
66. GARF, 9414/1/1442.
67. Filštinskij, p. 163–169.
68. GARF, 9414/1/1441.
69. Ekart, p. 82.
70. GARF, 9414/1/1440.
71. GARF, 9414/4/145.
72. Kotkin, p. 232.
73. Andrejeva, interviu.
74. Trusas, interviu.

75. Ekart, p. 82.
76. Hoover, Lenkijos informacijos ministerijos rinkiniai, 114 dėžė, 2 aplankas.
77. Herling, p. 155.
78. GARF, 9414/1/1460.
79. GARF, 9414/1/1461; Охотин, Рогинский, p. 195.
80. GARF, 9414/ 1/ 1461.
81. Vladimiras Bukovskis, interviu, 2002 m. kovo mėn.

12 skyrius. **Bausmės ir apdovanojimai**

1. Perspausdinta iš Rossi, *The Gulag Handbook*, p. 460.
2. Кауфман, p. 249.
3. Herling, p. 199.
4. GARF, 9401/12/316.
5. Kuusinen, p. 201–202.
6. Razgon, p. 139–140.
7. GARF, 9401/1/713, 9401/12/316.
8. Bardach, p. 213–215.
9. Herling, p. 199–200.
10. Улановская, p. 358.
11. Herling, p. 200.
12. GARF, 9489/2/5.
13. Nordlander, *Capital of the Gulag*, p. 230–231.
14. Адамова-Слиозберг, p. 66.
15. Svetlana Doinisena, Iskitimo istorijos muziejaus direktorė, interviu 1999 m. kovo 1 d.
16. Самахова, И., „Лагерная пыль", in *Возвращение памяти*, т. 1, p. 38–42.
17. GARF, 5446/1/54.
18. GARF, 9401/12/316.
19. *Ibid.*
20. GARF, 9401/1/3463.
21. Žr., pavyzdžiui, Чирков, p. 54–55; Максимович, p. 82–90.
22. GARF, 8131/37/542.
23. GARF, 9489/2/20.
24. Быстролетов, p. 377–378.
25. Розина, p. 65.
26. Armonas, p. 123–126.
27. Gorbatov, p. 121.
28. Быстролетов, p. 385–386.
29. Морозов, p. 101–103.
30. Kedrovyj Šoras, autorės rinkiniai.
31. GARF, 9401/12/316.

32. Морозов, p. 171–175.
33. Быстролетов, p. 169.
34. Улановская, p. 403.
35. Жженов, p. 104–106.
36. GARF, 9489/2/5.
37. Herling, p. 93.
38. Голованов, p. 128.
39. Koroliova, interviu.
40. Ясный, p. 52–53.
41. Быстролетов, p. 391.
42. Herling, p. 92.
43. Gogua, neskelbti atsiminimai.
44. Herling, p. 95.
45. Solzhenitsyn, *The First Circle*, p. 221; Thomas, p. 175–177.
46. Мазус, p. 34–37.
47. Herling, p. 95.

13 skyrius. **Sargybiniai**

1. RGASPI, 119/7/96.
2. Viktoras Šmirovas, Permės gulago muziejaus direktorius, interviu, 1998 m. kovo 31 d.
3. Žr. GARF, 9414/4/29: Baltosios jūros kanalo administracijos darbuotojų, pašalintų iš partijos už įvairius nusižengimus, tarp jų ir už lytinius santykius su kalinėmis, sąrašas.
4. NARK, 865/1/(10/52).
5. Kuperman, neskelbti atsiminimai.
6. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 154.
7. Žr., pavyzdžiui, GARF, 9414/4/10.
8. GARF, 9401/1a/61, 9401/1/743.
9. Кузьмина, p. 93–99.
10. GARF, 9401/2/319.
11. GARF, 9414/3/40.
12. Razgon, p. 201–210.
13. Petrov, „Cekisti e il secondino" (autorė skaitė rankraštį rusų kalba).
14. *Ibid.* Pasitaikydavo išimčių, tokių kaip Viktoras Abakumovas. Jis pradėjo karjerą gulage, tačiau vėliau tapo Sovietų kontržvalgybos vadovu, žr. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 141–142.
15. Ivanova, *ibid.*, p. 145.
16. Už šią įžvalgą esu dėkinga Terry Martinui.
17. Melgunov, p. 241; Petrov, „Cekisti e il secondino".
18. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 140.

19. *Ibid.*, p. 150.
20. GARF, 9401/1/743.
21. Petrov, „Cekisti e il secondino“.
22. Smirnova, interviu.
23. Кокурин, Петров, *ГУЛАГ*, p. 798–857.
24. RGASPI, 119/3/1, 6, 12, 206; 119/4/66.
25. Petrov, „Cekisti e il secondino“.
26. GARF, 9414/4/3.
27. GARF, 9401/1/4240.
28. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 163.
29. Žr., pavyzdžiui, GARF, 9414/3/40; 9401/1/743.
30. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 143, 161.
31. GARF, 9489/2/16.
32. GARF, 9414/3/40.
33. GARF, 8131/37/357.
34. GARF, 8131/37/2063.
35. Vasilejeva, interviu.
36. GARF, 9401/1a/1.
37. GARF, 9401/1a/10; 9489/2/5; 9401/1a/5.
38. GARF, 9401/1a/6.
39. Nordlander, *Capital of the Gulag*, p. 183.
40. Pečiora, interviu.
41. Roeder, p. 128–130.
42. Кучин, *Полянский ИТЛ*, p. 10–16.
43. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 159–160.
44. *Ibid.*, p. 160.
45. Stajner, p. 241–242.
46. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 160.
47. MacQueen.
48. GARF, 8131/37/2063; 9401/12/316.
49. Kuusinen, p. 173.
50. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 376–378.
51. Sgovio, p. 247–248.
52. Nordlander, *Capital of the Gulag.*
53. Ротфорт, p. 78–80.
54. Razgon, p. 214.
55. Vogelfanger, p. 147, 178.
56. Kopelev, p. 372–375.
57. Nordlander, *Capital of the Gulag*, p. 277.
58. Razgon, p. 228.
59. Старостин, p. 83–88.
60. GARF dokumentai, autorės rinkiniai, be nuorodos.

61. *Ibid.*
62. Šis argumentas išdėstytas kn. Goldhagen.
63. Smirnova, interviu.
64. Andrejeva, interviu.
65. Arginskaja, interviu.
66. GARF, 8131/37/100.
67. Medvedev, p. 282.
68. Razgon, p. 221.
69. Горчаков, *Л-1-105*, p. 156–157.
70. Прядилов, p. 81–95.
71. GARF, 8131/37/1253.
72. Левинсон, p. 40.
73. Жигулин, p. 154; Sandrackaja, neskelbti atsiminimai, p. 51.
74. Гнедин, p. 117.
75. Бердинских, p. 22.
76. GARF, 9489/2/20, 9401/1a/61.
77. Bulgakovas, interviu.
78. GARF, 8131/37/809.
79. Жигулин, p. 157.
80. Бердинских, p. 22.
81. Дьяков, p. 65.
82. Lipper, p. 241–243.
83. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 149.
84. Улановская, p. 316.
85. Козлов, „Севвостлаг НКВД“, p. 89.
86. Weiner, „Nature, Nurture and Memory in a Socialist Utopia“.
87. Жигулин, p. 157.
88. Stajner, p. 69.
89. Buber-Neumann, p. 125.
90. Shreider, p. 193.
91. MacQueen.
92. Zacharova, A., „The Defense of a Prison Camp Official“, in Cohen, p. 143.
93. Anonimo interviu.
94. Hochschild, p. 65.
95. MacQueen.
96. Razgon, p. 214.
97. GARF, 8131/37/809.
98. Бердинских, p. 28.
99. Zarod, p. 94.
100. GARF, 8131/37.

14 skyrius. **Kaliniai**

1. Dostoevsky, p. 29.
2. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 353–354.
3. Gorbatov, p. 125.
4. Ekart, p. 71–74.
5. Иоффе, p. 8–9.
6. Razgon, p. 184.
7. Colonna-Czosnowski, p. 109.
8. Varese, p. 162–164.
9. Абрамкин, Чеснокова, p. 7–22.
10. *Ibid.*
11. Dostoevsky, p. 35.
12. Абрамкин, Чеснокова, p. 10.
13. Razgon, p. 185.
14. Dolgun, p. 139–160.
15. Korallov, interviu.
16. Абрамкин, Чеснокова, p. 9.
17. Korallov, interviu.
18. Varese, p. 146–150.
19. Медведев, p. 14–16.
20. *Ibid.*
21. Shalamov, *Kolyma Tales*, p. 411.
22. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 2, p. 445.
23. Жигулин, p. 136.
24. Бердинских, p. 291–315.
25. Hoover, Lenkijos informacijos ministerijos rinkiniai, 114 dėžė, 2 aplankas.
26. Акаревич, А., „Блатные слова“, *Соловецкие острова*, 1925, но. 2, февраль (SKM).
27. Губерман, p. 72–73.
28. GARF, 9489/2/15.
29. Shalamov, *Kolyma Tales*, p. 7.
30. Feldgun, neskelbti atsiminimai.
31. Бердинских, p. 132.
32. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 2, p. 441.
33. Sgovio, p. 165–169.
34. GARF, 8131/37/1261.
35. Лихачев, Д., „Картежные игры уголовников“, *Соловецкие острова*, 1930, но. 1, p. 32–35 (SKM).
36. Finkelšteinas, interviu.
37. Herling, p. 18.
38. Hoover, Lenkijos informacijos ministerijos rinkiniai, 113 dėžė, 2 aplankas.

39. Gorbatov, p. 140–141.
40. Colonna-Czosnowski, p. 126–131.
41. Antonov-Ovseenko, *The time of Stalin*, p. 316.
42. Varese, p. 159.
43. Finkelšteinas, interviu.
44. Земсков, „Заключенные в 1930-е годы“, p. 68.
45. Дугин, „ГУЛАГ глазами историка“; Земсков, *ibid.*, p. 65.
46. Adamova-Sliozberg, „My Journey“, in *Till My Tale is Told*, p. 2.
47. Elletson, p. 2.
48. Кучин, *Полянский ИТЛ*, p. 37–38.
49. Ekart, p. 69.
50. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 334–335; Razgon, p. 93.
51. Razgon, p. 93.
52. Shalamov, *Kolyma Tales*, p. 258–259.
53. Warwick, neskelbti atsiminimai.
54. Фрид, p. 235.
55. Федерольф, p. 123.
56. Purižinskaja, interviu.
57. Trusas, interviu.
58. Гаген-Торн, p. 77.
59. Razgon, p. 138.
60. Ekart, p. 192.
61. Leipman, p. 69.
62. Ekart, p. 67–68.
63. Noble, p. 121.
64. Leipman, p. 89.
65. Ekart, p. 191.
66. Dostoevsky, p. 51.
67. Чухин, *Каналоармейцы*, p. 164–167.
68. GARF, 9489/2/5.
69. Herling, p. 25.
70. Kuznetsov, „The Situation of Japanese“.
71. Полонский.
72. MacQueen.
73. Panin, p. 187.
74. Stajner, p. 203.
75. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 3, p. 401.
76. Hoover, Adamo Galinskio rinkiniai.
77. Wat, p. 147.
78. Chačatrian, interviu.
79. Buca, p. 122.
80. Negretovas, interviu.

81. Korallov, interviu.
82. Sitko, interviu.
83. Purižinskaja, interviu.
84. GARF, 9414/1/206 (1954 m. tautybių statistika).
85. Petrov, p. 119–137.
86. Trusas, interviu.
87. Федерольф, p. 234.
88. Гаген-Торн, p. 205.
89. Andrejeva, interviu.
90. Pečiora, interviu.
91. Larina, p. 159.
92. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 2, p. 330.
93. Дьяков, p. 60–67.
94. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 2, p. 351–352.
95. Shentalinsky, p. 163–165.
96. Andrejeva, interviu.
97. Гаген-Торн, p. 208.
98. Kuusinen, p. 202.
99. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 2, p. 65–66.
100. Улановская, p. 300.
101. Arginskaja, interviu.
102. Гаген-Торн, p. 208.

15 skyrius. **Moterys ir vaikai**

1. *Till My Tale Is Told*, p. 53–54.
2. Pavyzdžiui, Vilenskis, interviu.
3. Buber-Neumann, p. 38.
4. Herling, p. 136.
5. *Ibid.*, p. 134–135.
6. Левинсон, p. 72–75.
7. GARF, 9401/1a/107.
8. Žr., pavyzdžiui, Алин, p. 157–160; Евстоничев, p. 19–20.
9. Statistikos duomenys surinkti iš įvairių GARF šaltinių. Už juos esu dėkinga Aleksandrui Kokurinui.
10. „Not Part of My Sentence“.
11. Shalamov, *Kolyma Tales*, p. 415–431.
12. Sgovio, p. 173–174.
13. Абрамкин, Чеснокова, p. 18; Marchenko, *To Live Like*, p. 16.
14. Yakir, p. 46–47.
15. Улановская, p. 388–391; Lvov, neskelbti atsiminimai.
16. Улановская, *ibid.*

17. Hoover, Lenkijos informacijos ministerijos rinkiniai, 114 dėžė, 2 aplankas.
18. Фрид, p. 186–187.
19. Lvov, neskelbti atsiminimai.
20. Hoover, Lenkijos informacijos ministerijos rinkiniai, 114 dėžė, 2 aplankas.
21. Pečiora, interviu.
22. Andrejeva, interviu.
23. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 2, p. 233.
24. Filštinskis, interviu.
25. Volovich, H., „My Past“, in *Till My Tale Is Told*, p. 260.
26. Lvov, neskelbti atsiminimai.
27. Buca, p. 134–135.
28. Razgon, p. 163–164.
29. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 2, p. 233.
30. Herling, p. 135.
31. Фрид, p. 187.
32. *Ibid.*, p. 187–188.
33. Жигулин, p. 128–133.
34. Vogelfanger.
35. Sitko, interviu; Pečiora, interviu.
36. Кауфман, p. 223.
37. Sitko, interviu.
38. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 2, p. 248–249.
39. *Ibid.*, p. 249.
40. 1937 m. rugpjūčio 15 d. NKVD operatyvinis įsakas, perspausdintas *Сборник*, p. 86–93.
41. GARF, 9401/1a/66.
42. Кауфман, p. 188–189.
43. Natalya Zaporozhets, in *Till My Tale Is Told*, p. 532–539.
44. *Дети ГУЛАГа*, p. 428.
45. *Ibid.*, p. 41–42.
46. Hoover, Lenkijos informacijos ministerijos rinkiniai, 114 dėžė, 2 aplankas.
47. *Дети ГУЛАГа*, p. 117.
48. Pavyzdžiui, 1945 m. paskelbta amnestija moterims su vaikais negaliojo būtent politinėms kalinėms, taip pat negaliojo ir 1948 m. paskelbta panaši amnestija (GARF). 8131/37/4554; 9401/1a/191, ir 9401/1/743.
49. Chačatrian, interviu.
50. Lahti, neskelbti atsiminimai. Už šį rankraštį esu dėkinga Reubenui Rajalai.
51. Joffe, p. 124.
52. Фрид, p. 184; GARF, 9414/1/2741.
53. Andrejeva, interviu.
54. Яковенко, p. 196.
55. Volovich, H., „My Past“, in *Till My Tale Is Told*, p. 260–264.

56. GARF, 9414/6/44, 45.
57. Ginzburg, *Within the Whirlwind*, p. 3.
58. GARF, 9401/2/234.
59. GARF, 8313/37/4554, 1261.
60. *Дети ГУЛАГа*, p. 150.
61. Joffe, p. 127–135.
62. GARF, 8313/37/4554.
63. Anonimas, interviu.
64. GARF, 8313/37/4554.
65. Ginzburg, *Within the Whirlwind*, p. 3–11.
66. Nors darželio vedėja, panorėjusi likti nežinoma, kai su ja kalbėjau, šį faktą neigė, daugelyje atsiminimų kalbama apie tai, kad motinos buvo atskiriamos nuo vaikų. Susana Pečiora sako, kad ypatingojo režimo lageriuose tai buvo įprastas dalykas.
67. *Дети ГУЛАГа*, p. 241–242.
68. Armonas, p. 156–161.
69. *Дети ГУЛАГа*, p. 320.
70. Базаров, p. 362.
71. *Ibid.*, p. 370–376.
72. *Дети ГУЛАГа*, p. 144.
73. GARF, 9401/1a/20.
74. *Дети ГУЛАГа*, p. 248.
75. *Ibid.*, p. 247.
76. GARF, 9401/1a/20.
77. Yakir, p. 31.
78. *Эхо из небытия*, p. 289–292.
79. Jurganova, interviu.
80. Hochschild, p. 87.
81. Pečiora, interviu.
82. Lahti, neskelbti atsiminimai.
83. GARF, 9414/1/27.
84. Serge, p. 28.
85. Базаров, p. 383.
86. GARF, 9414/1/42, 9401/1a/7; Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 2, p. 447–451.
87. *Дети ГУЛАГа*, p. 11.
88. GARF, 9414/1/42; Базаров, p. 385–393.
89. Razgon, p. 162.
90. GARF, 9412/1/58.
91. GARF, 9401/1a/7, 62
92. GARF, 8131/37/4553.
93. GARF, 9401/1a/57.

94. Yakir, p. 32–62.
95. Kmiecik, p. 70–74.
96. *Дети ГУЛАГа*, p. 283–293.
97. Conquest, *The Great Terror*, p. 274.
98. GARF, 8131/37/2063.
99. GARF, 9414/1/27.
100. Kmiecik, p. 93–94.
101. GARF, 9401/1a/81.
102. GARF, 8131/37/2063.
103. Kmiecik, p. 114–117.
104. GARF, archyvai priklauso autorei.
105. GARF, 9414/4/1; iš laikraščio *Перековка*, 1934, 1 июня.
106. GARF, 9412/1C/47.
107. GARF, 9401/1a/107.
108. GARF, 9401/1a/7/84.
109. GARF, 8131/37/4547.
110. Razgon, p. 162–163.
111. *Ibid.*, p. 162.
112. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 2, p. 457.
113. Wigmans, p. 90.
114. Клейн, *Улыбки неволи*, p. 20–25.
115. Šių atsiminimų ištraukas žr. *Дети ГУЛАГа*.

16 skyrius. **Mirštantieji**

1. Гаген-Торн, p. 244.
2. Rossi, *The Gulag Handbook*, p. 107–108, 476.
3. GARF, 9414/3/40.
4. Herling, p. 51
5. Sgovio, p. 177.
6. Petkevich, T., „Just One Fate“, in *Till My Tale Is Told*, p. 223–224.
7. Šalamovo tekstas iš savilaidos, išverstas padedant Galiai Vinogradovai. Autorė turi pagrindo manyti, kad šį eilėraštį sukūrė Varlamas Šalamovas, tačiau Sovietų Sąjungoje galėjo būti platinama ir klaidingai jam priskiriamų kūrinių.
8. Sgovio, p. 160–162.
9. Bardach, p. 236.
10. Ефрусси, „Доходяги“, in *Освенцим без печей*, p. 59.
11. Herling, p. 136.
12. Gilboa, p. 53–54.
13. Bardach, p. 235.
14. GARF, 8131/37/797.
15. Mandelstam, *Hope Against*, p. 263.

16. Гнедин, p. 80–86.
17. Merridale, p. 261.
18. Todorov, *Facing the Extreme*, p. 37.
19. Ротфорт, p. 40–41.
20. Эйзенбергер, p. 38–39.
21. Миндлин, p. 60.
22. Ginzburg, *Within the Whirlwind*, p. 91.
23. Todorov, *Facing the Extreme*, p. 63.
24. GARF, 8131/37/809.
25. Buca, p. 150; Бердинских, p. 28.
26. Vogelfanger, p. 80.
27. GARF, 8131/37/809.
28. GARF, 8131/37/542.
29. Merridale, p. 265.
30. Buca, p. 152.
31. Shalamov, p. 281.
32. GARF, 9414/1/2809.
33. GARF, 9414/1/2771.
34. Herling, p. 149.

17 skyrius. **Išgyvenimo strategijos**

1. Шаламов, *Несколько моих*, p. 391.
2. Vogelfanger, p. 206.
3. Zorinas, interviu.
4. Cituojama pagal Todorov, *Facing the Extreme*, p. 32.
5. Buca, p. 79.
6. Олицкая, p. 233–234.
7. Usakova, interviu.
8. Herling, p, 68.
9. Levi, p. 97.
10. Bettelheim, p. 169–171.
11. Colonna-Czosnowski, p. 118.
12. Shalamov, *Kolyma Tales*, p. 405–414.
13. Tai Todorovo įžvalga. Todorov, *Facing the Extreme*, p. 35.
14. Apie *tuftą* SSRS rašyta gana daug. Žr. Fitzpatrick, *Everyday Stalinism*; Berliner; Ledeneva; Andreev-Khomiakov.
15. Фрид, p. 134–136.
16. Дьяков, p. 54.
17. Anonimas, interviu.
18. Cohen, p. 140–147.
19. Ясный, p. 51.

20. Улановская, p. 360–361.
21. Борин, p. 234–236.
22. Šister, interviu.
23. Petrov, p. 179.
24. Herling, p. 37.
25. Razgon, p. 155.
26. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 2, p. 218.
27. Usova, neskelbti atsiminimai.
28. Karta, Kazimierzo Zamorskio rinkiniai, 1 aplankas, 6107 byla (Halina Storozuk).
29. Фрид, p. 134–136.
30. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 416.
31. Sgovio, p. 167–175.
32. Фомченко, С., „Первые десять", in *Уроки*, p. 225.
33. Галицкий, П., „Этого забыть нельзя", in *Уроки*, p. 83–88.
34. Самсонов, *Жизнь продолжится*, p. 70–71.
35. Максимович, p. 91–100.
36. Zorinas, interviu.
37. Finkelšteinas, interviu.
38. Адамова-Слиозберг, p. 50–51.
39. Rossi, *The Gulag Handbook*, p. 225, 247.
40. Максимович, p. 91–100.
41. Клейн, *Улыбки неволи*, p. 60–61, 73.
42. GARF, 8131/37/797, 1261, 1265.
43. GARF, 9414/1/28.
44. Filštinskij, p. 15–22.
45. Sofsky, p. 130.
46. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 2, p. 252–254.
47. Bien, neskelbti atsiminimai.
48. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 2, p. 252–253.
49. Petrov, p. 48–96.
50. GARF, 9489/2/19.
51. Razgon, p. 154.
52. GARF, 9401/12/316.
53. GARF, 8131/37/356.
54. Razgon, p. 222–31; Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 2, p. 255.
55. Filštinskij, p. 120–21.
56. Ясный, p. 50–51.
57. Бердинских, p. 113.
58. *Ibid.*, p. 113–114.
59. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 2, p. 360–366.
60. *Ibid.*, p. 260–261.

61. Мухина-Петринская.
62. Panin, p. 176.
63. Razgon, p. 153.
64. *Ibid.*, p. 156.
65. Shalamov, *Kolyma Tales*, p. 405.
66. Kopelev, p. 142–144.
67. Ginzburg, *Within the Whirlwind*, p. 108.
68. Sgovio, p. 206.
69. Эйзенбергер, p. 67–68.
70. Окуневская, p. 280.
71. Александровский, p. 11.
72. Розсас, p. 282. Esu dėkinga J. Rozsasui už atsiųstą medžiagą.
73. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 1, p. 279; Reshetovskaya, p. 121–122.
74. GARF, 9414/1/2736.
75. GARF, 9489/2/25.
76. Gliksman, p. 300.
77. Herling, p. 101–102.
78. Bien, neskelbti atsiminimai.
79. GARF, 8131/37/356, 809.
80. Папков, p. 57.
81. GARF, 9489/2/25.
82. Александровский, p. 11, 22.
83. GARF, 8131/37/4547.
84. GARF, 9489/2/25.
85. Shalamov, *Kolyma Tales*, p. 408–410.
86. Colonna-Czosnowski, p. 102–107.
87. Dolgun, p. 240.
88. Finkelšteinas, interviu.
89. Окуневская, p. 336.
90. Александровский, p. 12.
91. GARF, 8131/37/4547, 542.
92. Vogelfanger, p. 71–72.
93. Gliksman, p. 211–12.
94. Buca, p. 150.
95. GARF, 8131/37/356.
96. Lipper, p. 251.
97. GARF, 8131/37/809.
98. Trusas, interviu.
99. GARF, 9414/1/2739.
100. Pavyzdžiui, GARF, 9489/2/18.
101. Ginzburg, *Within the Whirlwind*, p. 8.
102. Dolgun, p. 239.

103. Bardach, p. 259.
104. Vogelfanger, p. 68, 162.
105. GARF, 9414/1/2771.
106. GARF, 9489/2/5/474.
107. Жигулин, p. 153.
108. Кудрявцев, p. 288.
109. Lipper, p. 257–258; Herling, p. 102; Александровский, p. 24–25; Marchenko, *My Testimony*, p. 140–142.
110. Фрид, p. 137.
111. Dolgun, p. 273; Lipper, p. 257–258.
112. Александровский, p. 24.
113. Herling, p. 80–82.
114. Жигулин, p. 151.
115. Bardach, p. 332–333.
116. Lipper, p. 258.
117. Быстролетов, p. 407.
118. Dolgun, p. 176–179.
119. Todorov, *Facing the Extreme*, p. 47–120.
120. Федерольф, p. 224.
121. Marchenko, neskelbti atsiminimai. Esu dėkinga Z. Marchenko už man dovanotą darbą.
122. Кекушев, p. 84–85.
123. Panin, p. 79.
124. Bardach, p. 207–208.
125. Адамова-Слиозберг, p. 8–9.
126. Kuznetsov, p. 613.
127. Четвериков, p. 35.
128. Bardach, p. 122–139.
129. Ginzburg, *Within the Whirlwind.*
130. Гаген-Торн, p. 161.
131. Iš savilaidos išversta padedant Galiai Vinogradovai. Autorė turi pagrindo manyti, jog šį eilėraštį parašė Varlamas Šalamovas, tačiau Sovietų Sąjungoje galėjo būti platinama ir melagingai jo vardu pasirašytų kūrinių.
132. Scammell, *Solzhenitsyn*, p. 284.
133. Пашнин, p. 103–117.
134. Čerchanov, neskelbti atsiminimai; Улановская, p. 300.
135. Zorinas, interviu.
136. Kopelev, p. 154.
137. Zarod, p. 118.
138. Голицын, *Записки князя*, p. 267–268.
139. Dolgun, p. 206–207.
140. Andrejeva, interviu.

141. Твардовский, p. 272–275.
142. Клейн, *Улыбки неволи*, p. 70–71.
143. Feldgun, neskelbti atsiminimai.
144. GARF, 9489/2/20.
145. Sgovio, p. 168–169.
146. Feldgun, neskelbti atsiminimai.
147. Судакова, E., „Отрывок из воспоминаний“, in *Уроки*, p. 132–137.
148. Panin, p. 79.
149. Чирков, p. 96–97.
150. Herling, p. 156.
151. Окуневская, p. 352.
152. Старостин, p. 88–92.
153. Joffe, p. 139.
154. Głowacki, p. 317–318.
155. Finkelšteinas, interviu.
156. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, p. 292.
157. Wat, p. 142.
158. Dolgun, p. 141–147.
159. Bardach, p. 190.
160. Colonna-Czosnowski, p. 120–121.
161. Гаген-Торн, „Рукопись“, in *Память Колымы*, p. 23–25.
162. Smirnova, interviu, 2001 m. vasario mėn.
163. Herling, p. 139–140.
164. Arginskaja, interviu.
165. Улановская, p. 356–365.

18 skyrius. **Sukilimai ir pabėgimai**

1. Rawicz, p. 96.
2. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 3, p. 97.
3. Жигулин, p. 192.
4. Shalamov, *Kolyma Tales*, p. 343–379.
5. MacQueen.
6. Herling, p. 125–129.
7. Petrov, p. 104–107.
8. Rossi, *The Gulag Handbook*, p. 204; Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 3, p. 161.
9. Solzhenitsyn, *ibid.*, p. 197–199.
10. Морозов, *Девять ступеней*, p. 187.
11. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 3, p. 197–199.
12. Кусургашев, p. 34–36; Rossi, *The Gulag Handbook*, p. 204–205.
13. GARF, 9401/1a/64, 552.

14. Stajner, p. 78.
15. Жигулин, p. 191–212.
16. Rossi, *The Gulag Handbook*, p. 406.
17. GARF, 9401/1a/185.
18. GARF, 9401/1a/7.
19. Malsagov.
20. Иоффе, В., „Большой побег 1928-ого года“, *Соловецкие острова*, 1930, но. 2, p. 215–216 (GARF).
21. GARF, 9414/1/8.
22. Tchernavin, *I Speak for*, p. 357; Tchernavin, *Escape from the Soviets*.
23. *GULAG*, BBC dokumentinis filmas, prodiuseris Angus MacQueen, 1998.
24. Чухин, *Каналоармейцы*, p. 188–192.
25. GARF, 9401/1a/5.
26. Макуров, p. 6.
27. GARF, 9401/1a/5, 6.
28. Макуров, p. 38–39.
29. Rossi, *The Gulag Handbook*, p. 310–311.
30. Козлов, „Севвостлаг НКВД“, p. 81.
31. GARF, 9401/1a/20.
32. GARF, 9401/1a/128; Кучин, *Полянский ИТЛ*, p. 148.
33. Полещиков, p. 39.
34. GARF, 9414/1/2632; Кучин, *Полянский ИТЛ*, p. 148.
35. Shalamov, *Kolyma Tales*, p. 345; Rossi, *The Gulag Handbook*, p. 342.
36. Rossi, *ibid.*, p. 310.
37. Lvov, neskelbti atsiminimai.
38. Tchernavin, *I Speak for*, p. 319.
39. Buber-Neumann, p. 112.
40. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 3, p. 140.
41. GARF, 9401/1/2244.
42. Buca, p. 33.
43. GARF, 9401/1a/64.
44. Bardach, p. 106–121.
45. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 3, p. 204.
46. Solzhenitsyn, *ibid.*; Jurijus Morakovas (buvęs MVD karininkas), interviu, 1999 m. lapkričio mėn.
47. Morakov, *ibid.*
48. GARF, 9414/4/10.
49. GARF, 9401/12/319.
50. Shalamov, *Kolyma Tales*, p. 80–85.
51. GARF, 9401/1a/552.
52. GARF, 9401/1a/64, 9401/12/319 ir kt.
53. Buca, p. 123–127.

54. Vilenskis, interviu.
55. Sgovio, p. 177.
56. Дворжецкий, p. 48.
57. Dolgun, p. 338.
58. Smith, *Escape from Paradise.*
59. Vienas garsiausių Rusijoje GULAG'o tyrinėtojų Veniaminas Jofė, Sankt Peterburgo draugijos „Memorial“ direktorius, mėgino rasti Rawicziaus bylas, tačiau nesėkmingai. Dar daugiau abejonių jam kilo pradėjus susirašinėti su autoriumi (dabar jau velioniu), kurio pasakojimais buvo sunku patikėti.
60. Herling, p. 124–125.
61. *Ibid.*, p. 194–195.
62. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 45.
63. Петрус, p. 61.
64. Ratushinskaya, p. 21–22.
65. Петрус, p. 63.
66. Осипова, p. 97–109; Serge, p. 71.
67. Poleshchikovas, V. M., neskelbti atsiminimai, autorės rinkiniai; Иоффе, p. 122–130; Rossi, *The Gulag Handbook*, p. 120.
68. Осипова, p. 109–134; Байтальский, M., „Троцкисты на Колыме“, *Минувшее*, вып. 2, 1990, p. 346–357.
69. Виленский, *Сопротивление в ГУЛАГе*, p. 158.
70. Kravchenko, p. 341.
71. Čia pateikiamas įvykių aprašymas paimtas iš Rogachev, M., „Bunt nad Usa“, *Karta*, 1995, no. 17, p. 97–105; Rogačevas, Michailas, interviu, 2001 m. liepos mėn. Keletas detalių paimta iš kn. Полещиков, p. 37–65; Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 54–55; Осипова, p. 167–182.
72. Ivanova, *ibid.*, p. 45.

Trečia dalis. **Lagerių pramoninio komplekso pakilimas ir nuosmukis, 1940–1986 m.**

19 skyrius. **Karo pradžia**

1. Sitko, eilėraštis be pavadinimo iš kn. Ситко, *Тяжесть света*, p. 11.
2. Stajner, p. 101.
3. Razgon, p. 210.
4. Ginzburg, *Within the Whirlwind*, p. 26–42.
5. Warwick, neskelbti atsiminimai.
6. GARF, 9414/1/68; *Иметь силу помнить*, p. 166.
7. Ginzburg, *Within the Whirlwind*, p. 28.
8. Gogua, neskelbti atsiminimai.
9. Hoover, Lenkijos informacijos ministerijos rinkiniai, 114 dėžė, 2 aplankas.

10. Адамова-Слиозберг, p. 63.
11. GARF, 9401/1a/107.
12. Herling, p. 197.
13. Кокурин, А., „ГУЛАГ: структура и кадры“, *Свободная мысль*, но. 7; Кокурин, Петров, *ГУЛАГ*, p. 441.
14. Bacon, p. 149.
15. *Ibid.*, p. 148.
16. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 94.
17. GARF, 7523/4/37–39.
18. Ginzburg, *Blockade Diary*, p. 14; Overy, p. 104–108.
19. GARF, 9401/2/94, 95, 168.
20. Overy, p. 77.
21. Brodsky, p. 285.
22. Salose tai man sakė mažiausiai trys žmonės, vienas iš jų – Solovkų muziejaus direktorius.
23. Макуров, p. 195.
24. Gurjanow, Kokurin, Popiński, *Drogi Smierci*, p. 8–10, tai draugijos „Karta“ išleistas sovietų archyvų dokumentų rinkinys, taip pat neskelbti draugijos „Karta“ Rytų archyvo (Archiwum Wschodnie) dokumentai, susiję su Rytų Lenkijoje buvusių kalinių likimu pirmomis karo dienomis.
25. Bacon, p. 91; Gurjanow, Kokurin, Popiński, p. 10–26.
26. Gurjanow, Kokurin, Popiński, p. 10–26.
27. GARF, 9414/1/68.
28. Gurjanow, Kokurin, Popiński, p. 40.
29. *Ibid.*, p. 90–91.
30. Sabbo, p. 1128–1132.
31. Bacon, p. 88–89.
32. Штейнберг, М., „Этап во время войны“, in *Память Колымы*, 1978, p. 167.
33. Gurjanow, Kokurin, Popiński, p. 90.
34. GARF, 9414/1/68.
35. Штейнберг, М., „Этап во время войны“, in *Память Колымы*, 1978, p. 167–171.
36. GARF, 9414/1/68.
37. Bacon, p. 91.

20 skyrius. **„Svetimšaliai“**

1. Taylor-Terlecka, p. 56–57. Išversta padedant Piotrui Paszkowskiui.
2. Razgon, p. 138.
3. *Ibid.*
4. Głowacki, p. 273.
5. Sabbo, p. 754.
6. Sword, p. 13.

7. Гурьянов, p. 4–9.
8. Martin, „Stalinist Forced Relocation Policies", p. 305–339.
9. Lieven, *The Baltic Revolution*, p. 82.
10. Głowacki, p. 331.
11. Hoover, Lenkijos informacijos ministerijos rinkiniai, 123 dėžė; Głowacki, p. 331.
12. GARF, 5446/57/65.
13. RGVA, 40/1/71/323.
14. Ptasnik.
15. Sabbo, p. 804–9.
16. Gross, Grudzinska-Gross, p. 77.
17. *Ibid.*, p. 68.
18. *Ibid.*, p. 146.
19. *Ibid.*, p. 80–81.
20. *Ibid.*, p. XVI.
21. Conquest, *The Soviet Deportation of Nationalities*, p. 49–50.
22. Martin, „Stalinist Forced Relocation Policies".
23. Conquest, *The Soviet Deportation of Nationalities*, p. 3–5.
24. Lieven, *The Baltic Revolution*, p. 318–319.
25. Naimark, *Fires of Hatred*, p. 95.
26. Pohl, „The Deportation and Fate"; Naimark, *ibid.*, p. 99–107.
27. Naimark, *ibid.*, p. 98–101.
28. Martin, „Stalinist Forced Relocation Policies".
29. Pohl, „The Deportation and Fate", p. 11–17.
30. Lieven, *Chechnya*, p. 319; Naimark, *Fires of Hatred*, p. 97.
31. Lieven, *ibid.*, p. 320.
32. Pohl, „The Deportation and Fate", p. 17–19; Lieven, *ibid.*, p. 319–321.
33. Lieven, *ibid.*, p. 318–330; Naimark, *Fires of Hatred*, p. 83–107.
34. Zagorulko (gausus įvairių archyvų dokumentų rinkinys paskelbtas bendradarbiaujant su Federaline archyvų tarnyba, GARF, CChIDK ir Volgogrado universitetu, finansavus Soroso fondui).
35. Overy, p. 52.
36. Sword, p. 5.
37. Пихоя и др., *Катынь*, p. 36.
38. Apie Lenkijos vyriausybės pastangas surasti karininkus žr. Czapski.
39. Sword, p. 2–5.
40. Beevor, p. 409–410.
41. *Ibid.*, p. 411.
42. Военнопленные в СССР, p. 31, 333.
43. *Ibid.*, p. 25–33.
44. Kuznetsov, „The Situation of Japanese", p. 618–619.

45. Skaičiai paimti iš Overy, p. 297, kur cituojamas 1956 m. sovietų dokumentas. Kitame sovietų dokumente, paskelbtame 1949 m. ir perspausdintame *Военнопленные в СССР*, pateikiami panašūs skaičiai (2 079 000 vokiečių, 1 220 000 nevokiečių, 590 000 japonų ir 570 000 mirusiųjų).
46. Menczeris, Gustavas, buvusių GULAG'o vengrų kalinių draugijos pirmininkas, interviu, 2002 m. vasario mėn.
47. Bien, neskelbti atsiminimai.
48. Knight, A., „The Truth about Wallenberg".
49. Paczkowski, A., „Poland, the Enemy Nation", in Courtois, p. 372–375.
50. Дорофеев.
51. Noble.
52. *Военнопленные в СССР*, p. 131.
53. *Ibid.*, p. 333. GULAG'e buvo apie 20 000 karo belaisvių.
54. *Ibid.*, p. 604–609, 1042.
55. *Ibid.*, p. 667–668.
56. *Ibid.*, p. 38.
57. Naimark, *The Russians in Germany*, p. 43.
58. *Военнопленные в СССР*, p. 40, 54–58.
59. *Восточная Европа*, p. 270.
60. *Ibid.*, p. 370, 419–422.
61. GARF, 9401/2/497
62. *Военнопленные в СССР*, p. 40, 54–58. Stalinui mirus, SSRS dar buvo likę apie 20 000 karo belaisvių, daugelis jų buvo paleisti iki šeštojo dešimtmečio pradžios.
63. Ситко, *Тяжесть света*, p. 10.
64. Bethell, p. 17.
65. *Ibid.*
66. *Ibid.*, p. 166–169.
67. *Ibid.*, p. 103–165.
68. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 43.
69. Pohl, *The Stalinist Penal System*, p. 51.
70. Pohl, *ibid.*, p. 50–52.
71. GARF, 7523/4/164.
72. GARF, 9401/1a/135.
73. GARF, 9414/1/76.
74. GARF, 9401/1a/135; 9401/1/76; 9401/1a/136.
75. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 43.
76. Круглов, p. 66, 256, 265.
77. Vilenskis, interviu.
78. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 43.
79. GARF, 9414/1/76.
80. Aprašyta kn: Joffe, p. 199–200.

81. Клейн, *Улыбки неволи*, p. 396–403.
82. Volovich, H., „My Past“, in *Till My Tale Is Told*, p. 259.
83. Wallace, p. 137.
84. *Ibid.*, p. 117.
85. GARF, 9401/2/65; Sgovio, p. 251; Wallace, p. 33–41.
86. Wallace, p. 33–41; Sgovio, p. 251.
87. Устиева, В., „Подарок для вице-президента“, in *Освенцим без печей*, p. 98–106.
88. Wallace, p. 127–128.
89. Sgovio, p. 245.
90. Wallace, p. 33–41.
91. Sgovio, p. 252.
92. Wallace, p. 205.

21 skyrius. **Amnestija ir po jos**

1. Taylor-Terlecka, p. 144. Išversta padedant Piotrui Paszkowskiui.
2. GARF, 9414/1/68; Земсков, „Судьба кулацкой ссылки“, p. 129–142; Martin, „Stalinist Forced Relocation Policies“.
3. GARF, 9401/1/743.
4. Bacon, p. 112.
5. Kalinių skaičius miško paruošų lageriuose 1941–1944 m. sumažėjo nuo 338 850 žmonių iki 122 960 žmonių; Охотин, Рогинский, p. 112.
6. Sgovio, p. 242.
7. Gorbatov, p. 150–151.
8. Šifrino, Avrahamo, parodymai, Teisingumo komitetas (Committee on the Judiciary).
9. Gorbatov, p. 169, 174–175, 194.
10. GARF, 7523/64/8–15, 687.
11. Žr., pavyzdžiui, Overy, p. 79–80.
12. Ginzburg, *Within the Whirlwind*, p. 30.
13. GARF, 9414/1/1146.
14. Миндлин, p. 61.
15. GARF, 9414/4/145.
16. Bacon, p. 135–137, 140–141, 144.
17. GARF, 9414/1/68.
18. Sword, p. 30–36.
19. *Ibid.*, p. 48.
20. Herling, p. 190.
21. Karta, Anderso armijos rinkiniai, V/AC/127.
22. Karta, Kazimierzo Zamorskio rinkiniai, 1 aplankas, 15882 ir 15885 bylos.
23. Herling, p. 228.

24. Waydenfeld, p. 195–334.
25. Zarod, p. 234.
26. Wedow, J., „Powitanie Wodza“, in Taylor-Terlecka, p. 145.
27. Czapski, p. 243.
28. Sword, p. 60–87.
29. *Slave Labor in Russia*, p. 31.
30. Djilas, p. 114.
31. Kotek, Rigoulot, p. 527.
32. *Ibid.*, p. 549, 542.
33. *Ibid.*, 539–543, 548–556.
34. *Ibid.*, p. 543–544.
35. *Ibid.*, p. 544–548; Paczkowski, A., „Poland, the Enemy Nation“, in Courtois, p. 363–393.
36. Kotek, Rigoulot, p. 565–572.
37. Todorov, *Voices from the Gulag*, p. 124.
38. *Ibid.*, p. 123–128.
39. Kotek, Rigoulot, p. 559.
40. Naimark, *The Russians in Germany*, p. 376–397.
41. Todorov, *Voices from the Gulag*, p. 39–40.
42. Saunders, p. 1–11; Kotek, Rigoulot, p. 619–648.
43. Ogawa, Yoon, p. 15.
44. *Ibid.*, p. 3.
45. Startseva, A., Korchagina, V., „Pyongyang Pays Russia with Free Labor“, *Moscow Times*, 2001, August 6, p. 1.

22 skyrius. **Lagerių pramoninio komplekso zenitas**

1. *Средь других имен*, p. 64.
2. Ginzburg, *Within the Whirlwind*, p. 279.
3. Zubkova.
4. Service, *A History of Twentieth-Century Russia*, p. 299.
5. GARF, 9401/1/743, 9401/2/104.
6. Кокурин, Петров, *ГУЛАГ*, p. 540.
7. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 95–96.
8. Service, *A History of Twentieth-Century Russia*, p. 299; Иванова, „Послевоенные репрессии“.
9. Andrew, Gordievsky, p. 341.
10. Иванова, „Послевоенные репрессии“, p. 256.
11. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 48–53.
12. Operacija WRINGER, HQ USAF Group 341 aprašymas, 1044 dėžė, JAV karinių oro pajėgų žvalgybos tarnybos pranešimas 59B-B-5865-B. Užrašai apie šią operaciją saugomi Vašingtono nacionaliniame archyve. Esu dėkinga majorui

Timui Falkowskiui, kad papasakojo man šią istoriją. JAV oro pajėgos pripažįsta šį pasakojimą tikėtinu, tačiau jo dar nepatvirtino.

13. Šią istoriją man papasakojo Nikolajus Morozovas. Komijos draugijos „Memorial" darbuotojai apklausė Sedvožo gyventojus ieškodami sakytinių patvirtinimų, bet rado tik vieną žmogų, kuris girdėjo visą istoriją iš kitų. Liuba Vinogradova rado RGVA nuorodą apie škotus, bet paties dokumento nėra. RGVA nepateikė daugiau jokios informacijos.
14. Bacon, p. 24.
15. Werth, N., „Apogee and Crisis in the Gulag System", in Courtois, p. 235–239.
16. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 55–56.
17. Ginzburg, *Within the Whirlwind*, p. 283.
18. *Ibid.*, p. 290–291.
19. *Ibid.*, p. 291.
20. Адамова-Слиозберг, p. 71.
21. Razgon, p. 220.
22. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 55–56.
23. *Ibid.*, p. 56.
24. Кокурин, А., „ГУЛАГ: структура и кадры", *Свободная мысль*, 2000, но. 11, ноябрь.
25. Куц, p. 195.
26. Bulgakovas, interviu.
27. Куц, p. 165.
28. Pečiora, interviu.
29. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 61.
30. Кокурин, Петров, ГУЛАГ, p. 555–557; Кокурин, „Восстание в Степлаге".
31. Кокурин, „Восстание в Степлаге"; Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 55.
32. Абрамкин, Чеснокова, p. 10.
33. GARF, 9401/1a/270.
34. Ginzburg, *Within the Whirlwind*, p. 103.
35. Абрамкин, Чеснокова, p. 10–11.
36. Жигулин, p. 135–137.
37. Buca, p. 59–61.
38. Feldgun, neskelbti atsiminimai.
39. Sitko, interviu.
40. Жигулин, p. 135–137.
41. GARF, 9401/1/4240.
42. Žr., pvz., Гольц, И., „Воркута", in *Минувшее*, вып. 7, 1992, p. 317–355.
43. Craveri, Khlevnyuk.
44. Иванова, „Послевоенные репрессии".
45. Кокурин, Моруков.
46. Craveri, Khlevnyuk, p. 186.
47. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 125.

48. Иванова, „Послевоенные репрессии“, p. 272.
49. Craveri, Khlevnyuk, p. 183.
50. Craveri.
51. Werth, N., „Apogee and Crisis in the Gulag System“, in Courtois, p. 239–240.
52. Craveri, Khlevnyuk, p. 183.
53. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 125.
54. Žr., pvz., Клейн, *Улыбки неволи*, p. 61.
55. Бердинских, p. 56.
56. Craveri, Khlevnyuk, p. 185.
57. *Ibid.*, p. 186.
58. Knight, *Beria*, p. 160–169.
59. Naumov, Rubinstein, p. 61–62.
60. *Ibid.*, p. 62.
61. Адамова-Слиозберг, p. 79.
62. Фильштинский, p. 114.

23 skyrius. **Stalino mirtis**

1. Cituojama pagal Conquest, *Stalin*, p. 312.
2. Александровский, p. 57.
3. Улановская, p. 280.
4. Andrejeva, interviu.
5. Ginzburg, *Within the Whirlwind*, p. 357.
6. Negretovas, interviu.
7. Stajner, p. 358.
8. Бердинских, p. 204.
9. Ginzburg, *Within the Whirlwind*, p. 360.
10. Александровский, p. 57.
11. Адамова-Слиозберг, p. 80.
12. Roeder, p. 195.
13. Vasilejeva, interviu.
14. Khrushchev, vol. 1, p. 322–323.
15. Ginzburg, *Within the Whirlwind*, p. 357.
16. Knight, *Beria*, p. 185.
17. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 124.
18. Наумов, Сигачев, p. 19–21 (APRF, 3/52/100).
19. Knight, *Beria*, p. 185.
20. *Ibid.*
21. Наумов, Сигачев, p. 28–29 (GARF,9401/1/1299).
22. Knight, *Beria*, p. 188–194.
23. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 124.

24. Berijos motyvų analizę žr. Хлевнюк, „Л. П. Берия“; Пихоя, *Советский Союз*, p. XXX; Knight, *Beria*, p. 176–200.
25. Knight, *ibid.*, p. 194–224.
26. Dolgun, p. 261.
27. Александровский, p. 57.
28. Zorinas, interviu.
29. Filštinskis, interviu.
30. Armonas, p. 153–160.
31. Pečiora, interviu.
32. Trusas, interviu.
33. Usakova, interviu.
34. Zorinas, interviu.
35. Chačatrian, interviu.
36. GARF dokumentas, 1955 m. rugsėjo 3 d. įsakas, autorės rinkiniai.
37. Bulgakov, interviu; Гольц, И., „Воркута“, in *Минувшее*, вып. 7, 1992, p. 334.

24 skyrius. ***Zekų* revoliucija**

1. Barkova, A., „In the Prison Camp Barracks“, cituojama kn: *Till My Tale Is Told*, p. 341.
2. Žr., pavyzdžiui, Ginzburg, *Within the Whirlwind*, p. 359–363; Dolgun, p. 261–262; Hoover, Adamo Galinskio rinkinys.
3. Panin, p. 306.
4. Гольц, И., „Воркута“, in *Минувшее*, вып. 7, 1992, p. 334.
5. Apie Ukrainos pogrindžio kovotojų požiūrį į informatorius žr. Burds.
6. Panin, p. 308–310.
7. Ситко, Л., Где мой ветер?.., p. 181–190.
8. Craveri, p. 323.
9. Kosyk, p. 56.
10. GARF, 9413/1/159.
11. Морозов, *Особые лагеря*, p. 23–24.
12. Морозов, *ibid.*, p. 24–25; Noble, p. 143.
13. Noble, p. 143.
14. GARF, 9413/1/160.
15. GARF, 9413/1/160; Морозов, *Особые лагеря*, p. 27.
16. Noble, p. 144.
17. GARF, 9413/1/160.
18. Buca. Buca tikrai ten buvo: jo pasakojimas iš dalies sutampa su oficialiais pranešimais. Abejonių man kelia tik jo vadovaujamas vaidmuo.
19. Kosyk, p. 56–65.
20. Vilenskis, interviu.
21. Bulgakovas, interviu.

22. Куц, p. 198.
23. GARF, 9413/1/160.
24. *Ibid.*
25. Hoover, Adam Galinski Collection.
26. Buca, p. 271, 272.
27. Noble, p. 162.
28. Бердинских, p. 239–240.
29. „Материалы совещания руководящих работников исправительно-трудовых лагерей и колоний МВД СССР (27 сентября–1 октября 1954 г.)“, draugijos „Memorial“ archyvas.
30. Морозов, Рогачёв.
31. GARF, 9401/1/4240.
32. GARF, 9413/1/159, 160.
33. Šis pasakojimas apie Kengiro sukilimą surinktas iš kelių šaltinių, juos suderinus ir palyginus. Archyvinių dokumentų, susijusių su sukilimu, rinkinį sudarė ir anotavo Aleksandras Kokurinas (Кокурин, „Восстание в Степлаге“). Italų istorikė Marta Craveri parašė kol kas pagrįsčiausią sukilimo ataskaitą, pasinaudodama šiais ir kitais dokumentais ir pokalbių su sukilimo dalyviais medžiaga (Craveri, „The crisis of Gulag“, p. 324). Ne itin tolygų pasakojimą apie sukilimą pavyko pateikti naudojantis ukrainiečių pasipriešinimo sąjūdžio šaltiniais, žr. Kosyk, *Concentration Camps in the USSR*. Pasinaudojau ir keliais atsiminimuose pateiktais sukilimo aprašymais, tarp jų: Бершадская, *Растоптанные жизни*, p. 86–97; Кекушев, *Звериада*, p. 130–43, ir dokumentais bei atsimi- nimais, skelbtais periodiniame leidinyje *Воля* (2–3), 1994, p. 307–370. Taip pat apklausiau Ireną Arginskają, per sukilimą ji buvo Steplage. Solženicyno pasakojimą, kuriame taip pat pateikti pokalbiai su sukilimo dalyviais, žr. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 3, p. 285–331. Ten, kur nepateikiama išnašų, remiamasi šiais šaltiniais. Pasakodama laikiausi Craveri chronologijos.
34. Tai Martos Craveri pastaba.
35. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 3, p. 209.
36. *Воля* (2–3), 1994, p. 309.
37. Бершадская, p. 87.
38. *Ibid.*, p. 95–97.

25 skyrius. **„Atšilimas“ – ir laisvė**

1. Voznesensky, A., „Children of the Cukt“, perspausdinta iš Cohen, p. 184.
2. Craveri, Khlevnyuk, p. 187.
3. Negretovas, interviu.
4. „Материалы совещания руководящих работников исправительно-трудовых лагерей и колоний МВД СССР (27 сентября–1 октября 1954 г.)“, drau-

gijos „Memorial“ archyvas. Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 66; Охотин, Рогинский, p. 58–59; Ковальчук-Коваль, p. 299; Filštinskis, interviu.

5. Smirnova, interviu.
6. GARF, 9401/2/450.
7. GARF, 9401/2/450.
8. Khrushchev, p. 559.
9. *Ibid.*, p. 559–618.
10. *Ibid.*, p. 351.
11. Smith, *Remember Stalin's*, p. 131–174.
12. GARF, 9401/2/479.
13. GARF, 9401/2/479; Craveri, p. 337; Ivanova, *Labor Camp Socialism*, p. 67.
14. Ivanova, *ibid.*, p. 67–68; Craveri, Khlevnyuk, p. 189.
15. Ivanova, *ibid.*; Craveri, Khlevnyuk, p. 189.
16. Andreev-Khomiakov, p. 3–4.
17. Кусургашев, p. 70.
18. Kornejeva, Vera, cituojama pagal Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 3, p. 454.
19. Zorinas, interviu.
20. Ginzburg, *Within the Whirlwind*, p. 211.
21. Король, p. 189.
22. GARF, 9489/2/20.
23. Эфрон, *Мироедиха*, p. 127–128.
24. Usakova, interviu.
25. Torbin, draugijos „Memorial“ archyvas, 2/2/91; Король, p. 190.
26. GARF, 9414/3/40.
27. Гольц, И., „Воркута“, in *Минувшее*, вып. 7, 1992, p. 352–355.
28. Sgovio, p. 283.
29. Морозов, *Девять ступеней*, p. 381–382.
30. Hoover, Fond 89, 18/38.
31. Bulgakovas, interviu.
32. Antonov-Ovseenko, *The Time of Stalin*, p. 336.
33. Smith, *Remember Stalin's*, p. 133.
34. Cohen, p. 36.
35. Smith, *Remember Stalin's*, p. 135; Hochschild, p. 222–223.
36. Smith, *Remember Stalin's*, p. 138.
37. Адамова-Слиозберг, p. 84–86.
38. Ротфорт, p. 92.
39. Herling, p. 236.
40. Andrejeva, interviu.
41. Solzhenitsyn, *Cancer Ward*, p. 202.
42. Cohen, p. 115.

43. Antonov-Ovseenko, *The Time of Stalin*, p. 332–336.
44. Cohen, p. 135.
45. Antonov-Ovseenko, *The Time of Stalin*, p. 332–336.
46. Cohen, p. 135.
47. Razgon, p. 50.
48. Домбровский, p. 77. Išversta padedant Galiai Vinogradovai.
49. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 3, p. 455.
50. Koroliova, interviu.
51. Pečiora, interviu.
52. Aksyonov, p. 382.
53. Cituojama pagal Adler, p. 141.
54. *Дети ГУЛАГа*, p. 460.
55. Adler, p. 145.
56. Adamova-Sliozberg, O., „My Journey", in *Till My Tale Is Told*, p. 70.
57. Adler, p. XX.
58. Merridale, p. 418.
59. Cohen, p. 38.
60. Rothberg, p. 12–40.
61. Išsamiausias pasakojimas apie Solženicyno gyvenimą yra Michaelio Scammello (Scammell, *Solzhenitsyn: A Biography*). Biografinė informacija, nepažymėta nuorodomis, paimta iš ten.
62. Scammell, *Solzhenitsyn*, p. 415.
63. *Ibid.*, p. 423–424.
64. *Ibid.*, p. 448–449.
65. *Ibid.*, p. 485.
66. Ситко, *Где мой ветер?..*, p. 318.
67. Rothberg, p. 62.
68. Дьяков, p. 60–67.

26 skyrius. **Disidentų laikai**

1. Perspausdinta iš Cohen, p. 183.
2. Соболев, p. 68.
3. „Prisoners of Conscience in the USSR", p. 48–53.
4. Avrahamo Šifrino parodymai, Teisingumo komitetas.
5. GARF, 9410/2/497.
6. Avrahamo Šifrino parodymai, Teisingumo komitetas.
7. Medvedev, p. IX.
8. *Собрание документов Самиздата*, AC 143. (Savilaidos dokumentų rinkinys, nuo 1960 m. surinktas RFE-RL. Šie dokumentai ne „spausdinti", bet padauginti kopijavimo aparatu, įrišti, sunumeruoti ir padalyti keletui stambiausių bibliotekų.)

9. „Prisoners of Conscience in the USSR", p. 18–23.
10. *Собрание документов Самиздата*, AS 127.
11. „Prisoners of Conscience in the USSR", p. 18–23.
12. Reddaway, *Uncensored Russia*, p. 11.
13. Brodsky, p. 26–27.
14. Rothberg, p. 127–133.
15. Hoover, Josifo Brodskio rinkiniai, Brodskio teismo proceso užrašai.
16. *Ibid.*
17. Browne, p. 3.
18. Cohen, p. 42; Reddaway, *Uncensored Russia*, p. 19.
19. Hopkins, p. 1–14.
20. „Prisoners of Conscience in the USSR", p. 21.
21. Browne, p. 9.
22. Litvinov, *The Trial of the Four*, p. 5–11.
23. Browne, p. 13.
24. Po trisdešimt metų Čornovilas, vienas Ukrainos nepriklausomybės sąjūdžio vadovų, tapo pirmuoju nepriklausomos Ukrainos ambasadoriumi Kanadoje. Aš kalbėjausi su juo Lvove, prieš jam išvykstant, 1990 metais.
25. Reddaway, *Uncensored Russia*, p. 95–111.
26. *Ibid.*, p. 19.
27. Info-Russ, #0044 (žr. Archyvai). Vladimiras Bukovskis ten nusiuntė dokumentus, kuriuos gavo tyrimams prieš komunistų partijos teismo procesą atlikti. Vėliau pagal šiuos dokumentus (1996) jis parašė knygą *Moskovskij process* (Maskvos procesas), kuri buvo išleista prancūzų ir rusų kalbomis. Kai kurie dokumentai saugomi Hooverio institute, 89 fonde.
28. Reddaway, *Uncensored Russia*, p. 24.
29. *Ibid.*, p. 1–47; *Chronicle of Current Events.*
30. Hopkins, p. 122.
31. Ratushinskaya, p. 67.
32. Marchenko, *My Testimony*, p. 17.
33. *Ibid.*, p. 220–227.
34. Sitko, interviu.
35. Ratushinskaya, p. 60–62.
36. Šmirovas, Viktoras, interviu, 1998 m. kovo 31 d.
37. Fedorovas, interviu.
38. Marchenko, *My Testimony*, p. 349.
39. Fedorovas, interviu.
40. Ratushinskaya, p. 174–175.
41. Fedorovas, interviu.
42. Marchenko, *My Testimony*, p. 68.
43. Kuznetsov, p. 169.
44. *Chronicle of Current Events*, 1974, no. 32.

45. Bukovsky, *To Build a Castle*, p. 45.
46. Marchenko, *My Testimony*, p. 90–91; Kuznetsov, p. 165–166.
47. *Chronicle of Current Events*, 1969, no. 6, cituojama pagal Reddaway, *Uncensored Russia*, p. 207.
48. *Chronicle of Current Events*, *ibid.*, cituojama pagal Reddaway, *ibid.*, p. 200–216.
49. Marchenko, *My Testimony*, p. 69.
50. Sharansky, p. 236.
51. Marchenko, *My Testimony*, p. 115; Tokes, p. 84.
52. Sharansky, p. 235; Ratushinskaya, p. 165–178.
53. *Собрание документов Самиздата*, AS 2598.
54. Daniel, p. 35.
55. Marchenko, *My Testimony*, p. 65–69.
56. *Собрание документов Самиздата*, AS 2598.
57. *Chronicle of Current Events*, 1974, no. 32.
58. Litvinov, *The Trial of the Four*, p. 17.
59. Reddaway, Bloch, p. 305; Yakir.
60. *Chronicle of Current Events*, 1972, no. 28.
61. Aleksandro Šatravkos ir daktaro Anatolijaus Koriagino parodymai Europos saugumo ir bendradarbiavimo komisijoje.
62. *Chronicle of Current Events*, 1974, no. 33.
63. Viktoras Šmirovas, interviu 1998 m. kovo 31 d.
64. *Собрание документов Самиздата*, AS 3115.
65. Apie šiuos išgyvenimus Bukovskis pasakojo 1998 m. surengtoje spaudos konferencijoje Varšuvoje. Tekstą galima rasti interneto svetainėje Info-Russ (žr. Archyvai).
66. Буковский, *Московский процесс*, p. 144–161.
67. Reddaway, Bloch, p. 48–49; Seton-Watson, p. 257–258.
68. Bukovsky, *To Build a Castle*, p. 357.
69. Reddaway, Bloch, p. 107, 140, 176.
70. Info-Russ, #0202.
71. Reddaway, Bloch, p. 226.
72. Nekipelov, p. 132.
73. Reddaway, Bloch, p. 226.
74. „Prisoners of Conscience in the USSR“, p. 190; fotografija p. 194.
75. Reddaway, Bloch, p. 214.
76. „Prisoners of Conscience in the USSR“, p. 197–198.
77. „Three Voices of Dissent“, *Survey*, 1970, no. 77.
78. Nekipelov, p. 115.
79. Reddaway, Bloch, p. 348.
80. *Ibid.*, p. 79–96.
81. *Ibid.*, p. 178–180.
82. Info-Russ, #0204.
83. *Ibid.*

27 skyrius. **Devintasis dešimtmetis: nuverstos statulos**

1. Perspausdinta kn. Reavey, p. 8–9.
2. Beichman, Bernstam, p. 145–189.
3. „Prisoners of Conscience in the USSR", p. 20, 119; Алексеева.
4. Beichman, Bernstam, p. 182.
5. Reagan, p. 675–679.
6. Berdzenišvilis, interviu
7. *Ibid.*
8. Bukovsky, *To Build a Castle*, p. 408.
9. *Ibid.*
10. Berdzenišvilis, interviu.
11. Ratushinskaya, p. 236.
12. Walker, p. 142.
13. Reddaway, „Dissent in the Soviet Union".
14. Gorbachev, p. 24.
15. Remnick, p. 50.
16. *Ibid.*, p. 264–268.
17. Smith, *Remember Stalin's*, p. 131–174; Remnick, p. 68.
18. Remnick, p. 101–119; Smith, *Remember Stalin's*, p. 131–174.
19. „USSR: Human Rights in a Time of Change".
20. „Lata Dissidentów", *Karta*, 1995, no. 16.
21. „On the Death of Prisoner of Conscience Anatoly Marchenko", organizacijos Tarptautinė amnestija (Amnesty International) pranešimas, 1987 gegužės mėn. (ML).
22. *Ibid.*
23. Apie lagerių uždarymą nerašoma, pavyzdžiui, tokiose knygose: Walker, *The Waking Giant*, Matlock, *Autopsy of an Empire*, Brown, *The Gorbachev Factor*, Kaiser, *Why Gorbachev Happened*. Svarbi išimtis yra kn. Remnick, *Lenin's Tomb*, joje yra skyrius, skirtas paskutiniams lagerio „Perm-35" kaliniams.
24. Hofheinzas, Paulis, Maskvoje dirbęs reporteris, interviu, 2002 m. vasario 13 d.
25. Matlock, p. 275.
26. Remnick, p. 270.
27. Walker, p. 147.
28. Info-Russ, #0128.
29. *Ibid.*, #1404.
30. *Ibid.*, #0130.
31. „USSR: Human Rights in a Time of Change".
32. „The Recent Release of Prisoners in the USSR", organizacijos Tarptautinė amnestija pranešimas, 1987 m. balandžio mėn. (ML).
33. *Ibid.*
34. Organizacijos Tarptautinė amnestija savaitinis naujienų biuletenis, 1987, balandžio 8 d. (ML).

35. Berdzenišvilis, interviu.
36. Organizacijos Tarptautinė amnestija naujienlaiškis, 1988, XVIII, 6, birželio mėn. (ML).
37. „Four Long-Term Prisoners Still Awaiting a Review", organizacijos Tarptautinė amnestija pranešimas, 1990, balandžio mėn.; organizacijos Tarptautinė amnestija naujienlaiškis, 1990, XX, 10 (ML). Tų pačių metų pabaigoje Klymčakas buvo išleistas į laisvę.
38. Matlock, p. 287.
39. „Russian Federation: Overview of Recent Legal Changes", organizacijos Tarptautinė amnestija pranešimas, 1993, rugsėjo mėn. (ML).
40. Matlock, p. 295.
41. Cituojama pagal Cohen, p. 186.

Epilogas. **Atmintis**

1. Razgon, *True Stories*, p. 27.
2. Smith, *Remember Stalin's*, p. 153–159.
3. Jakovlevas, Aleksandras, Rusijos prezidentinės politinių represijų aukų reabilitacijos komisijos pirmininkas, interviu, 2002 m. vasario 25 d.
4. Merridale, p. 407–408.
5. Gessen.
6. Jakovlevas, Aleksandras, interviu, 2002 m. vasario 25 d.
7. Šį įvykį aprašiau str. „Secret Agent Man", *The Weekly Standard*, 2000, April 10.
8. Pavyzdžiui, 2002 m. liepos mėn. vienuolyno rūsyje Vakarų Ukrainoje rasta apie 130 žmonių griaučių. Apie tai paskelbta *Moscow Times*, 2002, July 18.
9. Applebaum, „Secret Agent Man", *The Weekly Standard*, 2000, April 10.
10. Adamova-Sliozberg, „My Journey", in *Till My Tale is Told*, p. 16.
11. Alexander, A., „The Soviet Threat Was Bogus", *The Spectator*, 2002, April 20.
12. Vidal.

Priedas. **Kiek žmonių mirė?**

1. Bacon, p. 8–9.
2. Conquest, *The Great Terror*, p. 485.
3. Getty, p. 8.
4. Земсков, „Архипелаг ГУЛАГ", p. 6–7; Getty, Ritterspoon, Zemskov, Priedai A, B, p. 1048–1049.
5. Getty, Ritterspoon, Zemskov, p. 1047.
6. Bacon, p. 112.
7. Pohl, *The Stalinist Penal System*, p. 17.
8. Pohl, *ibid.*, p. 15; Земсков, „ГУЛАГ", p. 17.

9. Šiuo metu išsamiausia ir tiksliausia statistinių duomenų santrauka, pasirodžiusi po 1991 m., yra kn. Bacon, p. 6–41, 101–122 (skaičius – 18 milijonų – yra jo, pagrįstas kaitos tempais ir statistikos duomenimis). Beje, Duginas tvirtina, kad 1930–1953 m. buvo suimta 11,8 milijono žmonių, bet aš manau, kad toks skaičius sunkiai suderinamas su faktu, jog iki 1940 m. suimtųjų jau buvo 8 milijonai – ypač turint galvoje, kiek daug žmonių buvo suimta ir paleista į laisvę per Antrąjį pasaulinį karą (Дугин, „Сталинизм: легенды и факты").
10. Overy, p. 297; *Военнопленные в СССР*, p. 331–333.
11. Pohl, *The Stalinist Penal System*, p. 50–52; Земсков, „ГУЛАГ", p. 4–6.
12. Polyan, p. 239.
13. Pohl, *The Stalinist Penal System*, p. 5.
14. Pohl, *ibid.*, p. 133.
15. Nors kai kurie duomenys buvo paskelbti. Žr. Getty, Ritterspoon, Zemskov, p. 1048–1049.
16. GARF, 9414/1/OURZ. Šiuos skaičius pateikė Aleksandras Kokurinas.
17. Бердинских, p. 28.
18. Pohl, *The Stalinist Penal System*, p. 131.
19. Getty, Ritterspoon, Zemskov, p. 1024.
20. Courtois, p. 4.
21. Razgon, p. 290–291.

Bibliografija

Atsiminimai ir literatūriniai kūriniai

Akhmatova, A., *The Poems of Akhmatova*, ed. and trans. S. Kunitz and M. Hayward, Boston, 1967.

Aksyonov, V., *Generations of Winter*, New York, 1995.

Amalrik, A., *Involuntary Journey to Siberia*, trans. M. Harari and M. Hayward, New York, 1970.

Amster, G., Asbell, B., *Transit Point Moscow*, New York, 1984.

Andreev-Khomiakov, G., *Bitter Waters: Life and Work in Stalin's Russia*, Boulder, 1997.

Antiamerikietiškos veiklos tyrimo komisija (Committee on Un-American Activities), JAV Atstovų rūmai, 86-asis kongresas, 2-oji sesija, 1960, balandžio 4 d. (Adamo Galinskio parodymai).

Armonas, B., *Leave Your Tears in Moscow*, Philadelphia and New York, 1961.

Bardach, J. (with K. Gleeson), *Man is Wolf to Man: Surviving Stalin's Gulag*, London, 1998.

Berger, J., *Nothing but the Truth*, New York, 1971.

Brodsky, J., *Less Than One*, New York, 1986.

Buber-Neumann, M., *Under Two Dictators*, trans. E. Fitzgerald, London, 1949.

Buca, E., *Vorkuta*, trans. M. Lisinski and K. Wells, London, 1976.

Bukovsky, V., *To Build a Castle: My Life as a Dissenter*, New York, 1978.

Buxhoeveden, S., *Left Behind: Fourteen Months in Siberia During the Revolution, December 1917–February 1919*, London, New York, Toronto, 1929.

Cederholm, B., *In the Clutches of the Cheka*, trans. F. H. Lyon, London, 1929.

Colonna-Czosnowski, K., *Beyond the Taiga: Memoires of a Survivor*, Hove, Sussex, 1998.

Czapski, J., *The Inhuman Land*, trans. G. Hopkins, London, 1987.

Czerkawski, T., Byłem żołnierzem Generała Andersa, Warszawa, 1991.

Daniel, Y., *Prison Poems*, trans. D. Burg and A. Boyars, London, 1971.

Darel, S., *A Sparrow in the Snow*, trans. B. Norman, New York, 1973.

Djilas, M., *Conversations with Stalin*, trans. M. Petrovich, New York, 1962.

Dmitriev, H., *Surviving the Storms: Memory of Stalin's Tyranny*, trans. C. A. McClintic and G. G. Mendez, Fresno, 1992.

Dolgun, A., *Alexander Dolgun's Story: An American in the Gulag*, New York, 1975.

Dostoevsky, F., *The House of the Dead*, trans. D. McDuff, London, 1985.

Ekart, A., *Vanished Without Trace: Seven Years in Soviet Russia*, London, 1954.

Fehling, H., *One Great Prison: The Story Behind Russia's Unreleased POWs*, Boston, 1951.

Fittkau, G., *My Thirty-third Year*, New York, 1958.

Gessen, M., „My Grandmother, the Censor“, *Granta 64*, 1998, January.

Gilboa, Y., *Confess! Confess!*, trans. D. B. Aba, Boston and Toronto, 1968.

Ginzburg, E., *Journey into the Whirlwind*, trans. P. Stevenson and M. Hayward, New York, 1967.

Ginzburg, E., *Within the Whirlwind*, trans. I. Boland, New York and London, 1981.

Ginzburg, L., *Blockade Diary*, trans. A. Meyers, London, 1995.

Gliksman, J., *Tell the West*, New York, 1948.

Gorbachev, M., *Memoirs*, New York, 1996

Gorbatov, A., *Years Off My Life*, trans. G. Clough and A. Cash, London, 1964.

Gross, J. T., Grudzinska-Gross, I., *War Through Children's Eyes*, Stanford, 1981.

Herling, G., *A World Apart*, trans. A. Ciolkosz, London, 1951.

Joffe, N., *Back in Time: My Life, My Fate, My Epoch*, trans. F. S. Choate, Oak Park, Michigan, 1995.

Khrushchev, N., *Khrushchev Remembers*, trans. S. Talbott, London, 1970.

Kitchin, G., *Prisoner of the OGPU*, London, New York and Toronto, 1935.

Kmiecik, J., *A Boy in the Gulag*, London, 1983.

Kopelev, L., *To Be Preserved Forever*, trans. A. Austin, Philadelphia and New York, 1977.

Kozhina, E., *Through the Burning Steppe*, New York, 2000.

Kravchenko, V., *I Chose Freedom*, London, 1947.

Krzyszton, J., *Wielbląd na Stepie*, Warszawa, 1982.

Kuusinen, A., *The Rings of Destiny*, trans. P. Stevenson, New York, 1974.

Kuznetsov, E., *Prison Diaries*, trans. H. Spider, New York, 1973.

Larina, A., *This I Cannot Forget: The Memoirs of Nikolai Bukharin's Widow*, trans. G. Kern, New York and London, 1993.

Leipman, F., *The Long Journey Home*, London, 1987.

Levi, P., *If This Is a Man*, London, 1987.

Lipper, E., *Eleven Years in Soviet Prison Camps*, trans. Richard and Clara Winston, London, 1951.

Lockhart, R. Bruce, *Memoirs of a British Agent*, London and New York, 1932.

Malsagov, S. A., *Island Hell: A Soviet Prison in the Far North*, trans. F. H. Lyon, London, 1926.

Mandelstam, N., *Hope Against Hope*, trans. M. Hayward, New York, 1999.

Marchenko, A., *My Testimony*, trans. M. Scammell, London, 1966.

Marchenko, A., *To Live Like Everyone*, trans. P. Goldberg, London, 1989.

Matlock, J., *Autopsy on an Empire*, New York, 1995.

Mysliwski, W., *Wschodnie Losy Polakow*, vol. 1–6, Łomża, 1991.

Nekipelov, V., *Institute of Fools*, trans. M. Carynnyk, M. Horban, London, 1980.

Noble, J., *I Was a Slave in Russia*, New York, 1960.
Panin, D., *The Notebooks of Sologdin*, New York, 1973.
Petrov, V., *It Happens in Russia*, London, 1951.
Ptasnik, Z., „A Polish Woman's Daily Struggle to Survive", *The Sarmatian Review*, vol. XXI, 2002, no. 1, p. 846–854.
Ratushinskaya, I., *Grey Is the Colour of Hope*, trans. A. Kojevnikov, London, 1988.
Rawicz, S., *The Long Walk*, New York, 1984.
Razgon, L., *True Stories*, trans. J. Crowfott, D. Point, 1997.
Reshetovskaya, N., *Sanya: My Life with Alexander Solzhenitsyn*, trans. E. Ivanhoff, Indianapolis, 1975.
Robinson, R., *Black on Red: My 44 Years Inside the Soviet Union*, Washington, 1988.
Roeder, B., *Katorga: An Aspect of Modern Slavery*, trans. L. Kochan, London, 1958.
Rosenberg, S., *A Soviet Odyssey*, Toronto, 1988.
Rossi, J., *Quelle Etait Belle Cette Utopie*, Paris, 1997.
Sadunaite, N., *A Radiance in the Gulag*, trans. C. Pugevicius, M. Skabeikis, Manassas, 1987.
Serebryakova, G., *Huragan,* trans. J. Labodowski, Paris, 1965.
Sgovio, T., *Dear America*, Kenmore, New York, 1979.
Shalamov, V., *Kolyma Tales*, London, 1994.
Sharansky, N., *Fear No Evil*, trans. S. Hoffman, London, 1988.
Siemiński, J., *Moja Kolyma*, Warszawa, 1995.
Smith, C. A., *Escape from Paradise*, London, 1954.
Solzhenitsyn, A., *Cancer Ward*, trans. N. Bethell, D. Burg, New York, 1995.
Solzhenitsyn, A., *One Day in the Life of Ivan Denisovich*, trans. H. T. Willetts, London, 1996.
Solzhenitsyn, A., *The First Circle*, London, 1996.
Solzhenitsyn, A., *The Gulag Archipelago*, 3 vol., New York, 1973.
Stajner, K., *Seven Thousand Days in Siberia*, Edinburgh, 1988.
Stypuikowski, Z., *Invitation to Moscow*, London, 1951.
Taylor-Terlecka, N., *Gułag polskich poetów: od Komi do Kołymy*, London, 2001.
Tchernavin, T., *Escape from the Soviets*, New York, 1934.
Tchernavin, V., *I Speak for the Silent*, Boston, New York, 1935.
Till My Tale Is Told, Bloomington, Indianapolis, 1999.
Tolstoy, L., *Anna Karenina*, trans. R. Edmund, London, 1978.
Tryptyk kazachstański: wspomnienia z zesłania (M. Papiński, R. Małachowskich, L.Domańska), opracow. W. Śliwowska, M. Giżejewska, J. Ankudowicz, Warszawa, 1992.
Vitzhum, H., *Torn Out By the Roots*, trans. P. Schach, Lincoln, London, 1993.
Vogeler, R., *I Was Stalin's Prisoner*, New York, 1951.
Vogelfanger, I., *Red Tempest: The Life of a Surgeon in the Gulag*, Montreal, 1996.

Wat, A., *My Century: The Odyssey of a Polish Intellectual*, ed. and trans. R. Lourie, Berkeley, 1988
Waydenfeld, S., *The Ice Road*, Edinburgh, London, 1999.
Weissberg, A., *Conspiracy of Silence*, London, 1952.
Wigmans, J., *Ten Years in Russia and Siberia*, trans. A. de Waal, London, 1964.
Wu, H., *Bitter Winds*, New York, 1994.
Yakir, P., *A Childhood in Prison*, New York, 1973.
Zajdlerowa, Z., *The Dark Side of the Moon*, ed. J. Coutouvidis, T. Lane, London, 1989.
Zarod, K., *Inside Stalin's Gulag*, Lewes, Sussex, 1990.

Адамова-Слиозберг, О., *Путь*, Москва, 1993.
Айтуганов, И., *Круги ада*, Казань, 1998.
Александровский, В., *Записки лагерного врача*, Москва, 1996.
Алин, Д., *Мало слов, а горя реченька*, Томск, 1997.
Андреева, А., *Плаванье к Небесному Кремлю*, Москва, 1998.
Антонов-Овсеенко, А., *Враги народа,* Москва, 1996.
Анциферов, Н., „Три главы из воспоминаний", *Память*, вып. 4, p. 75–76.
Астафьева, О., *В года слепые: стихи*, Москва, 1995.
Белоусов, В., *Записки доходяги*, Ашхабад, 1992.
Беляшов, В., *Жизнь переселенцев на Урале*, Североуральск, 1991.
Бершадская, Л., *Растоптанные жизни*, Paris, 1975.
Бондаревский, С., *Так было,* Москва, 1995.
Борин, А., *Преступления без наказания: воспоминания узника ГУЛАГа*, Москва, 2000.
Брухис, Л., *Чужой спектакль: книга воспоминаний*, Riga, 1990.
Быстролетов, Д., *Путешествие на край ночи*, Москва, 1996.
Варди, А., *Подконвойный мир,* Berlin, 1971.
Веселая, З. *7–35: воспоминания*, Москва, 1990
Веселовский, Б., *Скрытая биография*, Москва, 1996.
Винс, Г., *Евангелие в узах*, Київ, 1994.
Во власти Губчека: воспоминания неизвестного протоиерея, Москва, 1996.
Войтоловская, А., *По следам судьбы моего поколения,* Сыктывкар, 1991.
Волков, О., *Век надежд и крушений*, Москва, 1990.
Время и судьбы, Москва, 1991.
Гаген-Торн, Н., *Memoria*, Москва, 1994.
Гарасева, А., *Я жила в самой бесчеловечной стране*, Москва, 1997.
Гизатулин, Р., *Нас было много на челне*, Москва, 1993.
Гнедин, Е., *Выход из лабиринта*, Москва, 1994.
Голицын, К., *Записки князя Кирилла Николаевича Голицына*, Москва, 1997.
Голицын, С., *Записки уцелевшего*, Москва, 1990.
Гордеева, В., *Расстрел через повешение*, Москва, 1995.

Горчаков, Г., *Л-1-105. Воспоминания*, Jerusalem, 1995.
Горчаков, Г., *Судьбой наложенные цепи*, Jerusalem, 1997.
Горький, М., *Собрание сочинений*, Москва, 1962.
Грачев, Ю., *В Иродовой бездне. Воспоминания о пережитом*, Москва, 1993.
Губерман, И., *Штрихи к портрету*, Москва, 1994.
Дворжецкий, В., *Пути больших этапов: записки актёра*, Москва, 1994.
Дети ГУЛАГа: 1918–1956, сост. С. Виленский и др., Москва, 2002.
Домбровский, Ю., *Меня убить хотели эти суки*, 1997.
Дороги за колючую проволоку, т. 3, Одесса, 1996.
Дурасов, С., „Это было страшным событием: воспоминания о 1938–1940 гг.“, *Исторический архив*, 1999, но. 6, p. 69–84.
Дьяков, Б., „Повесть о пережитом“, *Октябрь*, 1964, но. 7, p. 49–142.
Евстоничев, А., *Наказание без преступления*, Сыктывкар, 1990.
Жженов, Г., *Саночки*, Москва, 1997.
Жигулин, А., *Черные камни*, Москва, 1996.
Заболоцкий, Н., „История моего заключения“, in *Минувшее: исторический альманах*, вып. 2, 1986.
Зернова, Р., *Это было при нас*, Jerusalem, 1988.
Знаменская, А., *Воспоминания*, Санкт-Петербург, 1997.
Иевлева, В., *Непричесанная жизнь*, Москва, 1994.
Изгоев А., „Пять лет в Советской России“, *Архив русской революции*, т. X, Berlin, 1923.
Иметь силу помнить: рассказы тех, кто прошел ад репрессий, сост. Л. Гурвич, Москва, 1991.
Инталия, Москва, 1995.
Иоффе, М., *Одна ночь*, New York, 1978.
Ишутина, Е., *Нарым: Дневник ссыльной*, New York, 1965.
Калачев, К., *В круге третьем*, Москва, 1999.
Каминский, Я., *Минувшее проходит предо мною*, Москва, 1955.
Кауфман, А., *Лагерный врач: 16 лет в Советском Союзе*, Tel Aviv, 1973.
Кекушев, Н., *Звериада*, Москва, 1991.
Керсновская, Е., *Наскальная живопись*, Москва, 1991.
Клейн, А., *Дитя смерти*, Сыктывкар, 1993.
Клейн, А., *Клейменные, или Один среди одиноких*, Сыктывкар, 1995.
Клейн, А., *Улыбки неволи*, Сыктывкар, 1997.
Клементьев, В., *В большевицкой Москве*, Москва, 1998.
Клингер, А., „Соловецкая каторга. Записки бежавшего“, *Архив Русской Революции*, т. XIX, Berlin, 1929.
Ковальчук-Коваль, И., *Свидание с памятью*, Москва, 1996.
Кораллов, М., „Карцерок – не хуже други“, *Московский комсомолец*, 1993, 11 сентября.
Король, М., *Одиссея разведчика*, Москва, 1999.

Крапивский, С., *Трижды рожденный*, Tel Aviv, 1976.
Краснов-Левитин, А., *Рук твоих жар*, Tel Aviv, 1979.
Краснопевцев, Ю., *Реквием разлученным и павшим*, Ярославль, 1992.
Кресс, В., *Зекамерон XX века*, Москва, 1992.
Кудрявцев, Ф., *Примечания к анкете*, Москва, 1990.
Кусургашев, Г., *Призраки колымского золота*, Воронеж, 1995.
Куц, В., *Поединок с судьбой*, Москва, 1999.
Левинсон, Г., *Вся наша жизнь*, Москва, 1996.
Литовцы у ледовитого океана, Якуцк, 1995.
Лихачев, Д., *Воспоминания*, Санкт-Петербург, 1995.
Лихачев, Д., *Книга беспокойств*, Москва, 1991.
Маевская, И., *Вольное поселение*, Москва, 1993.
Мазус, И., *Где ты был?*, Москва, 1992.
Максимович, М., *Невольные сравнения*, London, 1982.
Мамаева, Е., *Жизнь прожить...*, Москва, 1998.
Мандельштам, О., *Стекла вечности*, Москва, 1999.
Медведев, Н., *Узник гулага*, Санкт-Петербург, 1991.
Меншаги, В., *Воспоминания*, Paris, 1988.
Милютина, Т., *Люди моей жизни*, Tartu, 1997.
Миндлин, М., *Анфас и профиль*, Москва, 1999.
Мирек, А., *Записки заключенного*, Москва, 1989.
Мирек, А., *Тюремный реквием*, Москва, 1997.
Морозов, А., *Девять ступеней в небытие*, Саратов, 1991.
Мухина-Петринская, В., *На ладони судьбы*, Саратов, 1990.
Мы из гулага, Одесса, 1990.
Назвать поименно, Горький, 1990.
Наринский, А., *Воспоминания главного бухгалтера ГУЛАГ'а*, Санкт-Петербург, 1997.
Наринский, А., *Время тяжких потрясений*, Санкт-Петербург, 1993.
Никольская, А., *Передай дальше*, Алма-Ата, 1989.
Нумеров, Н., *Золотая звезда ГУЛАГ'а*, Москва, 1995.
Окуневская, Т., *Татьянин день*, Москва, 1998.
Олицкая, Е., *Мои воспоминания*, т. 1, 2, Frankfurt am Main, 1971.
Орлов, А., *Тайная история сталинских преступлений*, New York, 1983.
Освенцим без печей, сост. С. Виленский и др., Москва, 1996.
Память Колымы, Магадан, 1990.
Пашнин, Е., „Венчанные колючей проволокой“, *Выбор*, 1988, но. 3 (январь–март).
Петля-2: Воспоминания, очерки, документы, Волгоград, 1994.
Петрус, К., *Узники коммунизма*, Москва, 1996.
Погодин, Н., „Аристократы“, *Пьесы советских писателей*, т. 4, Москва, 1954, p. 109–183.
Полак, Л., *Было так: очерки*, Москва, 1996.

Полонский, В., „Дорога в пять лет в Казахстан и обратно“, *Источник*, 1996, но. 1, p. 66–77.
Померанц, Г., *Записки гадкого утенка*, Москва, 1998.
Поршнев, Г., *Я все же жив*, Москва, 1990.
Прядилов, А., *Записки контрреволюционера*, Москва, 1999.
Розина, А., *У памяти в гостях*, Санкт-Петербург, 1992.
Романов, Г., *В мраморном дворце*, Dusseldorf, 1993.
Рошас, И., „Из книги „Сестра Дуся“, *Воля*, 1994, но. 2–3.
Ротфорт, М., *Колыма – круги ада*, Екатеринбург, 1991.
Рута, У., *Боже, как ещё хотелось жить*, London, 1989.
Самсонов, В., *Жизнь продолжится*, Петрозаводск, 1990.
Самсонов, В., *Парус поднимаю*, Петрозаводск, 1993.
Ситко, Л., *Где мой ветер?*, Москва, 1996.
Ситко, Л., *Тяжесть света*, Москва, 1996.
Снегов, С., *Язык, который ненавидит*, Москва, 1991.
Средь других имен, Москва, 1991.
Старостин, Н., *Футбол сквозь годы*, Москва, 1992.
Строфы века: антология русской поэзии, сост. Е. Евтушенко, Минск–Москва, 1995.
Сулимов, И., *Эхо прожитых лет, или Воспоминания о Воркутлаге*, Одесса, 1997.
Твардовский, И., *Родина и чужбина*, Смоленск, 1996.
Тииф, О., „Из воспоминаний и заметок о 1939–1969“, in *Минувшее:* исторический альманах, вып. 7, 1992, p. 125.
Трубецкой, А., *Пути неисповедимы*, Москва, 1997.
Трубецкой, С., *Минувшее*, Москва, 1991.
Улановская, Н., Улановская, М., *История одной семьи*, New York, 1982.
Уроки гнева и любви: сб. восп. о годах репрессий, Санкт-Петербург, 1993.
Федерольф, А., *Рядом с Алей*, Москва, 1996.
Фидельгольц, Ю., *Колыма*, Москва, 1997.
Фильштинский, И., *Мы шагаем под конвоем: рассказы из лагерной жизни*, Москва, 1997.
Финкельберг, М., *Оставляю вам*, Ярославль, 1997.
Фишер, Л., *Парикмахер в ГУЛАГе*, trans. Z. Beiralas, Tel Aviv, 1977.
Флоренский, П., *Сочинения*, т. 4, Москва, 1998.
Фрид, В., *58 с половиной или записки лагерного придурка*, Москва, 1996.
Четвериков, Б., *Всего бывало на веку*, Ленинград, 1991.
Чирков, Ю., *А было все так*, Москва, 1991.
Шаламов, В., *Несколько моих жизней*, Москва, 1996.
Шелест, Г., „Колымские записи“, *Znamia*, 1964, но. 9, p. 162–180.
Шиповская, Е., *Исповедь Рыцаря Света*, Москва, 1998.
Ширяев, Б., *Неугасимая лампада*, Москва, 1991.

Шихеева-Гайстер, И., *Семейная хроника времён культа личности*, Москва, 1998.
Шрейдер, М., *НКВД изнутри*, Москва, 1995.
Эйзенбергер, А., *Если не выскажусь – задохнусь!*, Москва, 1994.
Эфрон, А., *Мироедиха*, Москва, 1996.
Эфрон, А., *Письма из ссылки*, Paris, 1985.
Эфрусси, Я., *Кто на „Э"?*, Москва, 1996.
Эхо из небытия, сост. Л. Рычков, Новгород, 1992.
Яковенко, М., *Агнесса*, Москва, 1997.
Ясный, В., *Год рождения – девятьсот семнадцатый*, Москва, 1997.

Nepublikuoti atsiminimai

Baitalskij, Michail, draugijos „Memorial" archyvas, 2/1/8
Bien, George, Hooverio institutas
Čerchanov, P. D., draugijos „Memorial" archyvas, 2/1/127
Feldgun, Georgij, draugijos „Memorial" Novosibirsko rinkiniai
Gogua, I. K., draugijos „Memorial" archyvas, 1/3/18
Gurskij, K. P., draugijos „Memorial" archyvas, 2/1/14-17
Kogan, Mark, draugijos „Memorial" archyvas, 2/2/46-7
Kuperman, Jakov, M., draugijos „Memorial" archyvas, 2/1/77
Lahti, Suoma Laine, Reubeno Rajalos rinkiniai
Lvov, E. M., draugijos „Memorial" archyvas, 2/1/84
Marchenko, Zoya, autorės rinkiniai
Martiuchin, Lev Nikolajevič, Simeono Vilenskij rinkiniai (*Vozvraščenije*)
Neapolitanskaja, V. S., draugijos „Memorial" archyvas, 3/3/39
Sandrackaja, Marija, draugijos „Memorial" archyvas, 2/105/1
Šreider, M. P., draugijos „Memorial" archyvas, 2/2/100-2
Torbin, S. S., draugijos „Memorial" archyvas, 2/2/91
Usova, Zinaida, draugijos „Memorial" archyvas, 2/1/118
Warwick, Walter, Reubeno Rajalos rinkiniai
Zgornicki, George Victor, įrašas, atsiųstas autorei 1998 m. balandžio mėn.

Šaltiniai ir literatūra

Adams, B., *The Politics of Punishment: Prisoner Reform in Russia, 1863–1917*, DeKalb, 1996.
Adler, N., *The Gulag Survivor*, New Brunswick, 2002.
Agnew, J., McDermott, K., *The Comintern*, New York, 1997.
Amis, M., *Koba the Dread: Laughter and the Twenty Million*, London, 2002.
Anders, W., *Bez ostatniego rozdzialu: wspomnienia z lat 1939–1946*, Newtown, Montgomeryshire, 1949.

Andrew, Ch., Gordievsky, O., *KGB: The Inside Story*, New York, 1990.

Anisimov, E., *The Reforms of Peter the Great: Progress Through Coercion in Russia*, Armonk, London, 1993.

Antonov-Ovseenko, A., *The Time of Stalin*, New York, 1980.

Applebaum, A., „A History of Horror", *The New York Review of Books*, 2001, October 18.

Applebaum, A., „Inside the Gulag", *The New York Review of Books*, 2000, June 15.

Arendt, H., *The Origins of Totalitarianism*, New York, 1951.

Bacon, E., *The Gulag at War*, London, 1994.

Baron, N., *Cahiers du samizdat*, vol. I–XV, Brussels, nuo 1972.

Baron, N., „Conflict and Complicity: The Expansion of the Karelian Gulag, 1923–1933", *Cahiers du Monde Russe*, 2001, 42/2–4, April–December, p. 615–648.

Bateson, E., Pirn, A., *Report on Russian Timber Camps*, London, 1931.

Beck, E., Godin, W., *Russian Purge and the Extraction of Confession*, trans. E. Mosbacher and D. Porter, London, 1951.

Beevor, A., *Stalingrad*, London, 1998.

Beichman, A., Bernstam, M., *Andropov: New Challenge to the West*, New York, 1983.

Berliner, J., *Factory and Manager in the Soviet Union*, Cambridge, 1957.

Besancon, A., *Le Tsarevitch Immole*, Paris, 1991.

Besancon, A., *The Rise of the Gulag: Intellectual Origins of Leninism*, New York, 1981.

Bethell, N., *The Last Secret*, New York, 1974.

Bettelheim, B., *The Informed Heart*, London, 1991.

Binner, R., Junge, M., Martin, T., „The Great Terror in the Provinces of the USSR: A Cooperative Bibliography", *Cahiers du Monde Russe*, 2001, 42/2–4, April–December.

Blandy, C., *The Meskhetians: Turks or Georgians? A People Without a Homeland*, Camberley, 1998.

Bobrick, B., *East of the Sun: The Conquest and Settlement of Siberia*, London, 1992.

Brackman, R., *The Secret File of Joseph Stalin*, London, Portland, 2001.

Brodsky, J., Owsiany, H., *Skazani Jako Szpiedzy Watykanu*, Warszawa, 1998.

Brodsky, J., *Solovki: Le hole del Martirio*, Rome, 1998.

Brown, A., *The Gorbachev Factor*, Oxford, 1996.

Browne, M., *Ferment in the Ukraine*, Woodhaven, 1971.

Bullock, A., *Hitler and Stalin: Parallel Lives*, London, 1993.

Bunyan, J., *The Origin of Forced Labour in the Soviet State*, Baltimore, 1967.

Burds, J., „AGENTURA: Soviet Informants' Networks and the Ukrainian Rebel Underground in Galicia, 1944–1948", *East European Politics and Societies*, 1997, 11/1, Winter, p. 89–130.

Celmina, H., *Women in Soviet Prisons*, New York, 1985.

Chekhov, A., *A Journey to Sakhalin*, trans. B. Reeve, Cambridge, 1993.

Chornovil, V., *The Chornovil Papers*, New York, 1968.

Chronicle of Current Events, 1972–1982, no. 28–64, Amnesty International Publications, LOC.

Ciesielski, S., *Polacy w Kazachstanie w Latach 1940-1946*, Wroclaw, 1996.

Cohen, St., *An End to Silence: Uncensored Opinion in the Soviet Union*, New York, London,1982.

Conquest, R., *Harvest of Sorrow*, London, 1988.

Conquest, R., *Kolyma: The Arctic Death Camps*, New York, 1978.

Conquest, R., *Stalin: Breaker of Nations*, London, 1993.

Conquest, R., *The Great Terror: A Reassessment*, London, 1992.

Conquest, R., *The Soviet Deportation of Nationalities*, London, 1960.

Courtois, St., et al., *The Black Book of Communism*, trans. J. Murphy, Cambridge, 1999.

Craveri, M., „The crisis of Gulag: the revolt of Kengir of 1954 as per the documents of MVD“, *Cahiers du Monde Russe*, 1995, XXXVI (3), July–September, p. 319–344.

Craveri, M., Khlevnyuk, O., „The crisis of the economic system of MVD, late 1940s–1950s“, *Cahiers du Monde Russe*, 1955, XXXVI (1–2), January–June, p. 179–190.

Dagor, K., „Magadan“, *Sovietland*, 1939, no. 4, April.

Dallin, A., Firsov, F., *Dmitrov and Stalin: 1934–1943, Letters from the Soviet Archives*, New Haven, London, 2000.

Dallin, D., Nicolaevsky, B., *Forced Labour in Soviet Russia*, London, 1948.

Dawidowicz, L., *The War against the Jews, 1933–1945*, London, 1990.

Deutscher, I., *Stalin: A Political Biography*, London, 1949.

Duguet, R., *Un Bagne en Russie Rouge*, Paris, 1927.

Ebon, M., *The Andropov File*, New York, 1983.

Elletson, H., *The General Against the Kremlin: Alexander Lebed, Power and Illusion*, London, 1998.

Europos saugumo ir bendradarbiavimo komisija (Commission on Security and Cooperation in Europe), 100-asis kongresas, 1-oji sesija, 1987, gegužės 15 d. (Aleksandro Šatravkos ir Anatolijaus Koriagino parodymai).

Fainsod, M., *How Russia Is Ruled*, Cambridge, 1962.

Figes, O., *A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891–1924*, London, 1996.

Filene, P., *American Views of Soviet Russia*, Homewood, 1968.

Fireside, H., *Soviet Psychoprisons*, New York, London, 1979.

Fitzpatrick, S., *Everyday Stalinism*, New York, 1999.

Fitzpatrick, S., *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village After Collectivization*, New York, 1994.

Foucault, M., *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, trans. A. Sheridan, New York, 1978.

Gelb, M., „Karelian Fever: The Finnish Immigrant Community During Stalin's Purges", *Europe-Asia Studies*, 1993, 45, no. 6, p. 1091–1116.
Getty, J. A., Manning, R., *Stalinist Terror: New Perspectives*, Cambridge, 1993.
Getty, J. A., Naumov, O., *The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939*, New Haven, London, 1999.
Getty, J. A., *Origins of the Great Purges*, Cambridge, 1985.
Getty, J. A., Ritterspoon, G. T., Zemskov, V., „Victims of the Soviet Penal System in the Pre-war Years", *American Historical Review*, 1993, October.
Gilbert, M., *The Holocaust: The Jewish Tragedy*, London, 1978.
Giżejewska, M., Polacy na Kołymie 1940–1943, Warszawa, 1997.
Głowacki, A., Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej, *1939–1941*, Łódź, 1998.
Goldhagen, D., *Hitler's Willing Executioners*, New York, 1996.
Gorky, M., *Belomor*, New York, 1935.
Gross, J. T., *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*, Princeton, 1988.
Gurjanow, A., Kokurin, A., Popiński, K., *Drogi Smierći*, Warszawa, 1995.
Harris, J. R., „Growth of the Gulag: Forced Labour in the Urals Region, 1929–1931", *The Russian Review*, 1997, no. 56, April, p. 265–280.
Hill, Ch., *Rights and Wrongs: Some Essays on Human Rights*, London, 1969.
Hochschild, A., *The Unquiet Ghost: Russians Remember Stalin*, New York, 1994.
Hopkins, M., *Russia's Underground Press*, New York, 1983.
Hosking, G., *Russia: People and Empire, 1552–1917*, London, 1997.
Hosking, G., *The Road to Post-Communism: Independent Political Movements in the Soviet Union, 1985–1991*, London, 1992.
Inside Soviet Slave Labor Camps, 1939–1942: An Analysis of Written Statements by 9,200 Former Prisoners, Washington, 1952.
Ivanova, G., *Labor Camp Socialism*, trans. C. Flath, Armonk, London, 2000.
Iwanow, M., Pierwszy naród *ukarany*, Warszawa, Wroclaw, 1991.
Jakobson, M., *Origins of the Gulag: The Soviet Prison Camp System, 1917–1934*, Lexington, 1993.
Jansen, M., Petrov, N., *Stalin's Loyal Executioner: People's Commissar Nikolai Yezov*, Stanford, CA, 2000.
Johnson, P., *The Intellectuals*, London, 1988.
Kaczyńska, E., Syberia: Największe więzienie świata (1815–1914), Warszawa, 1991.
Kaiser, R., *Why Gorbachev Happened*, New York, 1991.
Kalbarczyk, S., Wykaz łagrów sowieckich, Warszawa, 1997.
Kapuscinski, R., *Imperium*, London, 1994.
Karta (istorinis žurnalas), vol. 1–31, Warszawa, 1991–2001.
Kennan, G., *Siberia and the Exile System*, London, 1891.
Kerber, L. L., *Stalin's Aviation Gulag*, Washington, London, 1996.

Klehr, H., Haynes, J. E., Anderson, K., *The Soviet World of American Communism*, New Haven, London, 1998.

Klehr, H., Haynes, J. E., Firsov, F., *The Secret World of American Communism*, New Haven, London, 1995.

Knight, A., „The Truth about Wallenberg", *The New York Review of Books*, 2001, vol. XLVIII, no. 14, September 20, p. 47–50.

Knight, A., *Beria: Stalin's First Lieutenant*, Princeton, 1993.

Knight, A., *Who Killed Kirov?*, New York, 1999.

Koestler, A., *Darkness at Noon*, trans. D. Hardy, New York, 1941.

Kosyk, V., *Concentration Camps in the USSR*, London, 1962.

Kotek, J., Rigoulot, P., Le siècle des camps, Paris, 2001.

Kotkin, S., *Magnetic Mountain*, Berkeley, 1995.

Kuznetsov, S., „The Situation of Japanese Prisoners of War in Soviet Camps (1945–1956)", *Journal of Slavic Military Studies*, 1995, vol. 8, no. 3, p. 613–618.

Ledeneva, A., *Russia's Economy of Favors: Blat, Networking and Informal Exchange*, Cambridge, 1998.

Leggett, G., *The Cheka: Lenin's Political Police*, Oxford, 1981.

Letters from Russian Prisons, New York, 1925.

Lieven, A., *Chechnya: Tombstone of Russian Power*, New Haven, London, 1998.

Lieven, A., *The Baltic Revolution*, New Haven, London, 1993.

Lih, L., Naumov, O., Chlevniuk, O., *Stalin's Letters to Molotov*, New Haven, London, 1995.

Lin, G., *Fighting in Vain: NKVD RSFSR in the 1920s* (filosofijos daktaro disertacija), Stanford University, 1997.

Lipšic, J., *Dokumentalny urode XX vek*, Tel Aviv, 1997.

Litvinov, P., *The Demonstration in Pushkin Square*, trans. M. Harari, London, 1969.

Litvinov, P., *The Trial of the Four: The Case of Galanskov, Ginzburg, Dobrovolsky and Lashkova*, trans. J. Sapiets, H. Sternberg, D. Weissbort, ed. P. Reddaway, New York, 1972.

MacQueen, A., „Survivors", *Granta 64*, 1998, Winter, p. 38–53.

Malia, M., „Judging Nazism and Communism", *The National Interest*, 2002, no. 64, p. 63–78.

Martin, T., „Stalinist Forced Relocation Policies: Patterns, Causes and Consequences", in Weiner, M. et al., *Demography and National Security*, New York, 2001.

Martin, T., „Un'interpretazione contestuale alia luce delle nuove richerche", *Storica*, 2000, 18, p. 22–37.

Martin, T., *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the USSR*, Ithaca, 2001.

Medvedev, R., *Let History Judge*, trans. C. Taylor, New York, 1972.

Melgunov, S., *The Red Terror in Russia*, London, Toronto, 1926.

Merridale, C., *Night of Stone: Death and Memory in Russia*, London, 2000.

Misiunas, R., Taagepera, R., *The Baltic States: Years of Dependence: 1940–1990*, Berkeley, Los Angeles, 1993.

Mora, S. (S. Starzewski), Zwierniak, P. (Kazimierz Zamorski), Sprawiedliwość sowiecka, Rome, 1945.

Moskoff, W., *The Bread of Affliction: The Food Supply in the USSR During World War II*, Cambridge, 1990.

Moynahan, B., *The Russian Century*, New York, 1994.

Naimark, N., *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, Cambridge, London, 2001.

Naimark, N., *The Russians in Germany*, Cambridge, 1995.

Naumov, V., Rubinstein, J., *Stalin's Secret Pogrom*, New Haven, London, 2001.

Nordlander, D., *Capital of the Gulag: Magadan in the Early Stalin Era, 1929–1941* (filosofijos daktaro disertacija), UNC Chapel Hill, 1997.

Nordlander, D., „Magadan and the Evolution of the Dalstroi Bosses in the 1930s", *Cahiers du Monde Russe*, 2001, 42/2–4, April–December, p. 649–665.

Nordlander, D., „Origins of a Gulag Capital: Magadan and Stalinist Control in the Early 1930s", *Slavic Review* 57, 1998, no. 4, Winter, p. 791–812.

„Not Part of My Sentence: Violations of the Human Rights of Women in Custody", organizacijos Tarptautinė amnestija (Amnesty International) pranešimas, JAV, XX, 1999.

Obozy Koncentracyjne OGPU w ZSRR, Warszawa, 1998.

Ogawa, H., Yoon, B. H., *Voices from the North Korean Gulag*, Seoul, 1998.

Olhovych, O., *An Interview with Political Prisoners in a Soviet Perm Camp*, trans. T. Drozd, Baltimore, 1975.

Overy, R., *Russia's War*, London, 1997.

Paczkowski, A., Powrót żołnierzy AK z sowieckich łagrów, Warszawa, 1995.

Parrish, M., *The Lesser Terror: Soviet State Security, 1939–1953*, Westport, London, 1996.

Payne, M., *Stalin's Railroad: Turks and the Building of Socialism*, Pittsburgh, 2001.

Petrov, N., „Cekisti e il secondino: due diversi destini", in *Nazismo, Fascismo e Comunismo*, Milan, 1998, p. 145–164.

Pietrow, N., „Polska Operacja NKWD", *Karta*, 1993, no. 11, p. 24–43.

Piesakowski, T., *The Fate of Poles in the USSR, 1939–1989*, London, 1990.

Pipes, R., *The Russian Revolution*, New York, 1990.

Pohl, J. O., „The Deportation and Fate of the Crimean Tartars", *International Committee for Crimea*, prieiga per internetą: www.iccrimea.org/jopohl.html

Pohl, J. O., *The Stalinist Penal System*, Jefferson, London, 1997.

„Prisoners of Conscience in the USSR: Their Treatment and Conditions", organizacijos Tarptautinė amnestija (Amnesty International) pranešimas, 1975.

Rapoport, Y., *The Doctors' Plot: Stalin's Last Crime*, London, 1991.
Reagan, R., *An American Life*, New York, 1990.
Reavey, G., *The New Russian Poets, 1953–1968*, London, Boston, 1981.
Reddaway, P., „Dissent in the Soviet Union“, *Problems of Communism*, 1983, 32/6, November–December, p. 1–15.
Reddaway, P., Block, S., *Psychiatric Terror: How Soviet Psychiatry Is Used to Suppress Dissent*, New York, 1977.
Reddaway, P., *The Forced Labour Camps in the USSR Today: An Unrecognized Example of Modern Inhumanity*, Bruxelles, 1973.
Reddaway, P., *Uncensored Russia: Protest and Dissent in the Soviet Union*, New York, 1972.
Remnick, D., *Lenin's Tomb*, New York, 1994.
Revel, J.-F., *The Totalitarian Temptation*, trans. D. Hapgood, London, 1977.
Rigoulot, P., *Des Francais au Goulag, 1917–1984*, Paris, 1984.
Rigoulot, P., *Les Paupieres Lourdes*, Paris, 1991.
Rossi, J., *The Gulag Handbook*, trans. W. Burhans, New York, 1989.
Rothberg, A., *The Heirs of Stalin: Dissidence and the Soviet Regime, 1953–1970*, Ithaca, London, 1972.
Rousset, D., *Police-State Methods in the Soviet Union*, Boston, 1953.
Rubinstein, J., *Soviet Dissidents*, Boston, 1980.
Ruud, Ch., Stepanov, S., *Fontanka 16: The Tsar's Secret Police*, Montreal, 1999.
Sabbo, H., *Voimatu Vaikjda*, Tallinn, 1996.
Saunders, K., *Eighteen Layers of Hell*, New York, 1966.
Scammell, M., *Solzhenitsyn: A Biography*, New York and London, 1984.
Scammell, M., *The Solzhenitsyn Files*, Chicago, 1995.
Sereny, G., *Into That Darkness*, London, 1974.
Serge, V., *Russia Twenty Years After*, trans. M. Shactman, New Jersey, 1996.
Service, R., *A History of Twentieth-Century Russia*, London, 1997.
Service, R., *Lenin: A Biography*, London, 2000.
Seton-Watson, H., *The Russian Empire, 1801–1917*, Oxford, 1990.
Shentalinsky, V., *The KGB's Literary Archive*, trans. J. Crowfoot, London, 1993.
Silvester, Ch., *The Penguin Book of Interviews*, London, 1993.
„Slave Labor in Russia“, ištrauka iš Tarptautinio darbo santykių komiteto pranešimo 66-ajame Amerikos leiboristų federacijos suvažiavime, San Franciskas, 1947, spalio 6–16 d.
Smith, K., *Remember Stalin's Victims*, Ithaca, 1996.
Sofsky, W., *The Order of Terror: The Concentration Camp*, trans. W. Templer, Princeton, 1997.
Solomon, P., *Soviet Criminal Justice Under Stalin*, Cambridge, 1996.
Stalin's Slave Camps, Brussels, 1951.
Stephan, J., *Sakhalin: A History*, Oxford, 1971.

Stephan, J., *The Russian Far Fast: A History*, Stanford, 1994.

Strods, H., „The USSR MGB's Top Secret Operation „Priboi", *Genocidas ir rezistencija*, 1997, nr. 2, p. 66–76.

Sutherland, Ch., *The Princess of Siberia*, London, 1985.

Sword, K., *Deportation and Exile: Poles in the Soviet Union, 1939–48*, New York, 1994.

Teisingumo komitetas (Committee on the Judiciary), klausymai prieš pakomitetį Vidaus saugumo akto ir kitų Teisingumo komiteto parengtų vidaus saugumo įstatymų administravimui ištirti, JAV Senatas, 93-iasis kongresas, 1-oji sesija, 1973, vasario 1 d. (Avrahamo Šifrino parodymai).

The Time of Stalin, New York, 1980.

Thomas, D. M., *Alexander Solzhenitsyn: A Century in His Life*, London, 1998.

Thurston, R., *Life and Terror in Stalin's Russia, 1934–1941*, New Haven, London, 1996.

Todorov, T., *Facing the Extreme*, trans. A. Denner, A. Pollak, New York, 1996.

Todorov, T., *Voices from the Gulag*, trans. R. Zaretsky, University Park, 1999.

Tokes, R., *Dissent in the USSR*, Baltimore, 1975.

Tolczyk, D., *See No Evil: Literary Cover-Ups and Discoveries of the Soviet Camp Experience*, New Haven, London, 1999.

Tolstoy, N., *Stalin's Secret War*, New York, 1981.

Tolstoy, N., *Victims of Yalta*, New York, 1977.

Tucker, R., *Stalin as a Revolutionary: 1879–1929*, New York, 1973.

Tucker, R., *Stalin in Power: The Revolution from Above*, New York, 1990.

„USSR: Human Rights in a Time of Change", organizacijos Tarptautinė amnestija (Amnesty International) publikacijos, 1989, spalio mėn.

„USSR Labor Camps", Teisingumo komitetas (Committee on the Judiciary), klausymai prieš pakomitetį Vidaus Saugumo akto ir kitų Teisingumo komiteto parengtų vidaus saugumo įstatymų administravimui ištirti, JAV Senatas, 93-iasis kongresas, 1-oji sesija, 1973, vasario 1 d.

Varese, F., *The Russian Mafia*, Oxford, 2001.

Vidal, G., *The Last Empire*, London, 2002.

Viola, L., „The Role of the OGPU in Dekulakization, Mass Deportations, and Special Resettlement in 1930", *Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*, 2000, no. 1406.

Volkogonov, D., *Lenin: Life and Legacy*, trans. H. Shukman, London, 1994.

Volkogonov, D., *Stalin: Triumph and Tragedy*, trans. H. Shukman, London, 1991.

Volkogonov, D., *Trotsky: The Eternal Revolutionary*, trans. H. Shukman, London, 1996.

Walker, M., *The Waking Giant: The Soviet Union Under Gorbachev*, London, 1986.

Wallace, H., *Soviet Asia Mission*, New York, 1946.

Webb, S., Webb, B., *Soviet Communism: A New Civilisation?*, London, 1936.

Weiner, A., „Nature, Nurture and Memory in a Socialist Utopia: Delineating the Soviet Socio-Ethnic Body in the Age of Socialism“, *The American Historical Review*, 1999, vol. 104, no. 4, October, p. 1121–1136.

Weiner, A., *Making Sense of War*, Princeton, Oxford, 2001.

Werth, N., *Les Proces de Moscou*, Brussells, 1987.

Werth, N., *Rapports Secrets Sovietiques, 1921–1991*, Paris, 1994.

Yezov, Stanford, 2000.

Zaron, P., Ludnosc polska w Zwiazku *Radzieckim i czasie drugiej wojny swiatowej*, Warszawa, 1990.

Zubkova, E., *Russia After the War: Hopes, Illusions and Disappointments, 1945–1957*, trans. H. Ragsdale, Armonk, 1998.

Абрамкин, В., Чеснокова, В., *Уголовная Россия. Тюрьмы и лагеря,* т. 1, Москва, 1993.

Авербах, И., *От преступления к труду*, Москва, 1936.

Алексеева, Л., *История инакомыслия в СССР*, Москва, 1992.

Антонов-Овсеенко, А., *Лаврентий Берия*, Краснодар, 1993.

Артизов, А. и др., *Реабилитация: как это было*, Москва, 2000.

Базаров, А., *Дурелом, или Господа колхозники*, Курган, 1988.

Базунов, В., Детков, М., *Тюрьмы НКВД-МВД СССР в карательной системе советского государства*, Москва, 2000.

Баранов, В., *Горький без грима*, Москва, 1996.

Бердинских, В., *Вятлаг*, Киров, 1998.

„Борьба за ГПУ“, *Социалистический вестник*, 1933, no. 14–15.

Буковский, В., *Московский процесс*, Paris, 1996.

Бутырский, Ф., Карышев В., *Москва тюремная*, Москва, 1998.

Виленский, С., *Сопротивление в ГУЛАГе*, Москва, 1992.

Власть и общество в СССР: политика репрессий (1920–1940-е гг.): сб. ст., Москва, 1999.

Военнопленные в СССР: 1939–1956 гг.: документы и материалы, под ред. М. Загорулько, Москва, 2000.

Возвращение к правде (из истории политических репрессий в Тверском крае в 20–40 и начале 50-х годов), Тверь, 1995.

Возвращение памяти: историко-публицистический альманах, т. 1–3, Новосибирск, 1991, 1994, 1997.

Восточная Европа в документах российских архивов, т. 1, *1944–1948*, Москва, Новосибирск, 1997.

Геллер, М., *Концентрационный мир и советская литература*, London, 1974.

Генрих Ягода: Народный комиссар внутренних дел СССР, Генеральный комиссар госбезопасности, сб. док., Казань, 1997.

Голованов, Я., „Катастрофа“, *Знамя*, 1990, январь, p. 107–150; февраль, p. 104–149.

ГУЛАГ: его строители, обитатели и герои, ред. И. Добровольский, Москва, 1998.

Гурьянов, А., *Репрессии против поляков и польских граждан*, Москва, 1997.

Декреты Советской власти, Москва, 1957.

Добровольский, А., „Мертвая дорога“, in *Отечество*, вып. 5, 1994, p. 193–210.

Долой, Ю., *Красный террор на Севере*, Архангельск, 1993.

Дорофеев, О., „Кузина Гитлера“, *Новые известия*, 1998, 3 апреля, p. 7.

Дряхлицын, Д., „Периодическая печать архипелага (1924–1930 гг.)“, *Север*, 1990, но. 9, p. 128–137.

Дугин, А., „ГУЛАГ глазами историка“, *Союз*, 1990, но. 9, p. 16.

Дугин, А., „Сталинизм: легенды и факты“, *Слово*, 1990, но. 7, p. 40.

Еланцева, О., „Кто и как строил БАМ в 30-е гг.“, *Отечественные архивы*, 1992, но. 5, p. 71–81.

Звенья: исторический альманах, вып. 1, Москва, 1991.

Земсков, В., „Архипелаг ГУЛАГ: глазами писателя и статистика“, *Аргументы и факты*, 1989, но. 45.

Земсков, В., „ГУЛАГ (историко-социологический аспект)“, *Социологические исследования*, 1991, но. 6, p. 4–6.

Земсков, В., „Заключенные в 1930-е годы: социально-демографические проблемы“, *Отечественная история*, 1997, но. 4.

Земсков, В., „Спецпоселенцы (по документам НКВД-МВД СССР)“, *Социологические исследования*, 1990, но. 11, p. 3–17.

Земсков, В., „Судьба кулацкой ссылки. 1930–1954“, *Отечественная история*, 1994, но. 1, p. 118–147.

Иванова, Г., „Послевоенные репрессии и ГУЛАГ“, in *Сталин и холодная война*, Москва, 1998, p. 245–273.

Ивницкий, Н., *Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов)*, Москва, 1996.

Иофе, В., „ФСБ: слово и дело“, in *Новые этюды об оптимизме*, Санкт-Петербург, 1995, p. 120–161.

Канева, А., Ухтпечлаг *1929–1938*, in *Звенья*, вып. 1, Москва, 1991, p. 331–354.

Карлов, С., Тугужекова, В., *Репрессии в Хакасии*, Абакан, 1998.

Климович, Р., Конец Горлага, Мінск, 1999.

Козлов, А., „Севвостлаг НКВД СССР“, in *Исторические исследования на севере Дальнего Востока*, Магадан, 2000, p. 81.

Козлов, А., *Огни лагерной рампы*, Магадан, 1992.

Кокурин, А., „Восстание в Степлаге“, *Отечественные архивы*, 1994, но. 4, p. 33–82.

Кокурин, А., „ГУЛАГ: структура и кадры“ (straipsnių serija), *Свободная мысль*, 1997–2002, (nuo 1997 m. Kokurino bendraautoris buvo Nikita Petrovas (1 str.), nuo 2000 m. jo bendraautoris buvo Jurijus Morukovas (10 str.).

Кокурин, А., „Особое техническое бюро НКВД СССР“ (отчёты Л. П. Берии и В. А. Кравченко, 1944 год), *Исторический архив*, 1999, но. 1, p. 85–99.

Кокурин, А., Моруков Ю., „Тоннель под Татарским проливом: неосуществлённый проект“, *Исторический архив*, 2001, но. 6, p. 41–78.

Кокурин, А., Петров Н., *Лубянка*, Москва, 1997.

Кокурин, А., Петров, Н., *ГУЛАГ (Главное управление лагерей МВД СССР) 1917–1960*, Москва, 2000.

Корни травы: сб. статей молодых историков, Москва, 1996.

Красиков, П., „Соловки“, *Известия*, 1924, но. 236 (2271), 15 октября.

Красильников, С. и др., *Спецпереселенцы в Западной Сибири. 1930–весна 1931 гг.*, Новосибирск, 1992.

Красильников, С. и др., *Спецпереселенцы в Западной Сибири. 1933–1938 гг.*, Новосибирск, 1996.

Красильников, С. и др., *Спецпереселенцы в Западной Сибири: весна 1931–начало 1933 года*, Новосибирск, 1993.

Красильников, С., „Рождение ГУЛАГа: дискуссии в верхних эшелонах власти“, *Исторический архив*, 1997, но. 4, p. 142–156.

Круглов, А., *Как создавалась атомная промышленность в СССР*, Москва, 1995.

Кузьмина, М., *Я помню тот Ванинский порт*, Комсомольск-на-Амуре, 2001.

Куликов, К., *Дело СОФИН*, Ижевск, 1997.

Кучин, С., *Истории города Красноярск-26: „Гранитный“ из 505*, Красноярск-26, 1994.

Кучин, С., *Полянский ИТЛ*, Красноярск-26, 1999.

Ларина, Л., *История Отечества в документах*, ч. 2., *1921–1939 гг.*, Москва, 1994.

Лебедева, Н., *Катынь: преступление против человечества*, Москва, 1994.

Левые эсеры и ВЧК: сб. док., сост. В. К. Виноградов и др, Казань, 1996.

Лих, Л., Наумов, О., Хлевнюк, О., *Письма Сталина Молотову, 1925–1936*, New Haven, 1995.

Макуров, В., *ГУЛАГ в Карелии: сборник документов и материалов, 1930–1941*, Петрозаводск, 1992.

Макшеев, В., *Нарымская хроника 1930–1945*, Москва, 1997.

Мельник, А., Сошина, А., „Заявления политзаключенных Пертоминска и Соловков. 1923-1924 гг.“, in *Звенья*, вып. 1, Москва, 1991, p. 245–251.

Мельник, А., Сошина, А., Резникова, И., Резников, А., „Материалы к историко-географическому атласу Соловков“, in *Звенья*, вып. 1, Москва, 1991, p. 303–330.

Мемориальное кладбище Сандормох. 1937, 27 октября–4 ноября (Соловецкий этап), Санкт-Петербург, 1997.

Минувшее: исторический альманах (iš pradžių leistas Paryžiuje, nuo devintojo dešimtmečio pabaigos iki dešimtojo dešimtmečio pabaigos – Maskvoje).

Митин, В., „Вайгачская экспедиция ОГПУ (1930–1936)“, *Гулаг на Севере и его последствия*: научно-практическая конференция, организованна архангельской областной общественной организацией „Совесть“, 1992.

Морозов, Н., *ГУЛАГ в Коми крае 1929–1956*, Сыктывкар, 1997.

Морозов, Н., *Особые лагеря МВД СССР в Коми АССР (1948–1954 годы)*, Сыктывкар, 1998.

Морозов, Н., Рогачёв, М., „ГУЛАГ в Коми АССР (20–50-е годы)“, *Отечественная история*, 1995, но. 2, p. 182–187.

Наказанный народ: Репрессии против советских немцев, ред.-сост. И. Л. Щербакова, Москва, 1999.

Наумов, В., Сигачев, Ю., *Лаврентий Берия*, 1953, Москва, 1999.

Невский, Г., *Покаяние: мартиролог*, т. 1–3, Сыктывкар, 1998.

Нерлер, П., „С гурьбой и гуртом… (хроника последнего года жизни О. Э. Мандельштама)“, *Минувшее*, вып. 8, 1992.

Ногтев, А., „Соловки“, *Экран*, 1926, но. 2(39), p. 4–5.

Ногтев, А., „УСЛОН, его история, цели и задачи“, *Соловецкие острова*, 1930, но. 2–3.

Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: сборник документов, т. 1, *Накануне*, Москва, 1995.

Осипова, И., *Хотелось бы всех поименно назвать*, Москва, 1993.

Охотин, Н., Рогинский, А., *Система исправительно-трудовых лагерей в СССР: 1923–1960*: справочник, Москва, 1998.

Память: исторические сборники (antologijų serija, nuo aštuntojo dešimtmečio leista Jungtinėse Valstijose ir Paryžiuje)

Папков, С., „Лагерная система и принудительный труд в Сибири и на Дальнем Востоке в 1929–1941 гг.“, *Возвращение памяти*: историко-архивный альманах, вып. 3, Новосибирск, 1997, p. 37–67.

Петров, Н., Скоркин, К., *Кто* руководил *НКВД, 1934–1941*, Москва, 1999.

Пихоя, Р., Лебедева, Н., Гейштор, А. и др., *Катынь. Пленники необъявленной войны*, Москва, 1999.

Пихоя, Р., *Советский* Союз: *история власти 1945–1991*, Новосибирск, 2000.

Полещиков, В., *За семью печатями*, Сыктывкар, 1995.

Полян, П., *Не по своей воле...*: история и география принудительных миграций в СССР, Москва, 2001.

Попов, В., „Неизвестная инициатива Хрущева“, *Отечественные архивы*, 1993, но. 2, p. 31–38.

Попова, Т., *Судьба родных Л. Мартова в России после 1917 года*, Москва, 1996.

Посетители кремлевского кабинета И. В. Сталина, *Исторический архив*, 1998, но. 4, p. 180.

Райзман, Д., *Мальдяк в жизни Королева*, Магадан, 1999.

Резникова, И. *Православие на Соловках*, Санкт-Петербург, 1994.

Роговин, В., *1937*, Москва, 1996.

Розанов, М., *Соловецкий концлагерь в монастыре*, Москва, 1979.

Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий, сост. Е. Зайцев, Москва, 1993.

Сергеев, И., *Царицыно. Суханово: Люди, события, факты*, Москва, 1998.

Словарь тюремно-лагерного-блатного жаргона, Москва, 1992.

Соболев, В. и др., *Лубянка*, 2, Москва, 1999.

Собрание документов Самиздата (Хроника текущих событий NN1–24), München, 1973.

Соина, Е., *К истории побега Соловецких узников в Финляндию: новые материалы*, neskelbtas rankraštis.

Театр ГУЛАГа, Москва, 1995.

Тугужекова, В., Карлов, С., *Репрессии в Хакасии*, Абакан, 1998.

Уйманов, В., *Репрессии. Как это было...*, Томск, 1995.

Хлевнюк, О., „Л. П. Берия: пределы исторической „реабилитации", in *Исторические исследования в России. Тенденции последних лет*, Москва, 1996, p. 139–154.

Хлевнюк, О., „Принудительный труд в экономике СССР. 1929–1941", *Свободная мысль*, 1992, но. 13, p. 73–84.

Хлевнюк, О., 1937: Сталин, *НКВД и советское общество*, Москва, 1992.

Хьетсо, Г., Максим Горький. *Судьба писателя*, Москва, 1997.

Цыганков, А., *Их называли КР*, Петрозаводск, 1992.

Чухин, И., „Два документа комиссии А. М. Шанина на Соловках", in *Звенья*, вып. 1, Москва, 1991, p. 359–381.

Чухин, И., *Каналоармейцы*, Петрозаводск, 1990.

Шмыров, В., „Лагерь как модель реальности", *Судьба России в контексте мировой истории двадцатого века*: конференция, Москва, 1999, 17 октября.

Экономика ГУЛАГа и ее роль в развитии страны в 1930-е годы, Москва, 1998.

Юрасов, Д., „Реабилитационное определение по делу работников ГУЛАГа", in *Звенья*, 1991, т. 1, Москва, p. 389–399.

Archyvai

AKB – Archangelsko bibliotekos kraštotyros archyvas, Archangelskas

APRF – Rusijos Federacijos prezidento archyvas, Maskva

ChIDK – Centrinė istorinių dokumentų saugykla, Maskva

GAOPDFRK – Valstybinis Karelijos Respublikos formavimosi ir socialinių politinių sąjūdžių archyvas (buvęs Komunistų partijos archyvas), Petrozavodskas

GARF – Rusijos Federacijos valstybinis archyvas, Maskva

Hoover – Hooverio karo, revoliucijos ir taikos institutas, Stanfordas, CA

IKM – Iskitimo kraštotyros muziejaus rinkiniai, Iskitimas

Info-Russ – Vladimiro Bukovskio dokumentų rinkinys, prieiga per internetą: http://psi.ece.jhu.edu/-kaplan/IRUSS/BUK/GBARC/buk. html

Karta – draugijos „Karta" archyvas, Varšuva

Kedrovyj Šor – Kedrovyj Šoro *lagpunkto* Intlage archyvai, autorės rinkiniai

Komi Memorial – draugijos „Memorial“ archyvai, Syktyvkaras
LOC – Kongreso biblioteka, Vašingtonas
Memorial – draugijos „Memorial“ archyvas, Maskva
ML – Marylebone biblioteka, *Amnesty International* dokumentų rinkinys, Londonas
NARK – Nacionalinis Karelijos Respublikos archyvas, Petrozavodskas
RGASPI – Rusijos valstybinis visuomeninės ir politinės istorijos archyvas, Maskva
RGVA– Rusijos valstybinis karinis archyvas, Maskva
St. Petersburg Memorial – draugijos „Memorial“ archyvas Sankt Peterburge
SKM – Solovkų kraštotyros muziejaus rinkiniai, Solovkai
VKM – Vorkutos kraštotyros muziejaus rinkiniai, Vorkuta

Interviu

Buvęs lagerio našlaičių prieglaudos direktorius, anonimas (Maskva, 2001 m. liepos 24 d.)
Ana Andrejeva (Maskva, 1999 m. gegužės 28 d.)
Antonas Antonovas-Ovsejenka (Maskva, 1998 m. lapkričio 14 d.)
Irena Arginskaja (Maskva, 1998 m. gegužės 24 d.)
Olga Astafjeva (Maskva, 1998 m. lapkričio 14 d.)
Davidas Berdzenišvilis (Maskva, 1999 m. kovo 2 d.)
Viktoras Bulgakovas (Maskva, 1998 m. gegužės 25 d.)
Ženia Fedorovas (Elektrostalis, 1999 m. gegužės 29 d.)
Isaakas Filštinskis (Peredelkinas, 1998 m. gegužės 30 d.)
Leonidas Finkelšteinas (Londonas, 1997 m. birželio 28 d.)
Liudmila Chačatrian (Maskva, 1998, gegužės 23 d.)
Marlen Korallov (Maskva, 1998 m. lapkričio 13 d.)
Nataša Koroliova (Maskva, 2001 m. liepos 25 d.)
Paulina Miasnikova (Maskva, 1998 m. gegužės 29 d.)
Pavelas Negretovas (Vorkuta, 2001 m. liepos 15 d.)
Susanna Pečiora (Maskva, 1998 m. gegužės 24 d.)
Ada Purižinskaja (Maskva, 1998 m. gegužės 31 d.)
Alia Šister (Maskva, 1998 m. lapkričio 14 d.)
Leonidas Sitko (Maskva, 1998 m. gegužės 31 d.)
Galina Smirnova (Maskva, 1998 m. gegužės 30 d.)
Leonidas Trusas (Novosibirskas, 1999 m. vasario 28 d.)
Galina Usakova (Maskva, 1998 m. gegužės 23 d.)
Olga Vasilejeva (Maskva, 1998 m. lapkričio 17 d.)
Simeonas Vilenskis (Maskva, 1999 m. kovo 6 d.)
Danuta Waydenfeld (Londonas, 1998 m. sausio 22 d.)
Stefanas Waydenfeldas (Londonas, 1998 m. sausio 22 d.)
Maria Wyganowska (Londonas, 1998 m. sausio 22 d.)
Valentina Jurganova (Iskitimas, 1999 m. kovo 1 d.)
Jurijus Zorinas (Archangelskas, 1999 rugsėjo 13 d.)

Žodynėlis

Politinė policija

Čeka – *Črezvyčainaja komissija* (Rusijos ypatingoji komisija kovai su kontrrevoliucija ir sabotažu) – pilietinio karo laikų slaptoji policija

GPU – *Gosudarstvennoje političeskoje upravlenije* (Valstybės politinė valdyba) – trečiojo dešimtmečio pradžios slaptoji policija, Čeka įpėdinė

MGB/KGB – *Ministerstvo/Komitet gosudarstvennoj bezopasnosti* (Valstybės saugumo ministerija/komitetas) – slaptoji policija, pokario metais sekusi vidaus ir išorės priešus

MVD – *Ministerstvo vnutrennich del* (Vidaus reikalų ministerija) – slaptoji policija, pokario laikais buvo atsakinga už kalėjimus ir lagerius

NKVD – *Narodnyj komissariat vnutrennich del* (Vidaus reikalų liaudies komisariatas) – slaptoji policija, veikusi nuo ketvirtojo dešimtmečio pradžios iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos, OGPU įpėdinė

ochranka – caro laikų slaptoji policija

OGPU – *Objedinionnoje gosudarstvennoje političeskoje upravlenije* (Jungtinė valstybės politinė valdyba) – trečiojo dešimtmečio pabaigos ir ketvirtojo dešimtmečio pradžios slaptoji policija, GPU įpėdinė

Svetimžodžiai ir sovietų institucijų pavadinimai

„atšilimas“ – trumpas reformų laikotarpis po Stalino mirties, prasidėjęs Nikitos Chruščiovo kalba XX partijos suvažiavime 1956 m. ir iš esmės pasibaigęs 1964 m., kai į valdžią atėjo Chruščiovo įpėdinis Leonidas Brežnevas

balanda – kalėjime duodama sriuba

bania – rusiška (garinė) pirtis

Barbarosos planas (*Barbarossa Fall*) – Hitlerio įsiveržimo į Sovietų Sąjungą 1941 m. birželio 22 d. planas

bendrieji darbai (*obščiaja rabota*) – dažniausiai lageriuose nekvalifikuotas fizinis darbas, pvz., kirsti medžius arba kasti griovius

beskonvoinas – kalinys, kuris turi teisę keliauti į įvairius lagerio padalinius be ginkluoto sargybinio palydos

bezprizornikai – sovietų beglobiai vaikai, dažniausiai našlaičiai, pilietinio karo ar kolektyvizacijos aukos

blatnoje slovo – vagių žargonas (žr. *urka*)

bolševikai – radikalioji Rusijos socialdemokratų darbininkų partijos frakcija, kuri, Leninui vadovaujant, 1918 m. tapo Rusijos komunistų partija

buožė (*kulak*) – tradicinėje vartosenoje – pasiturintis valstietis. Sovietų laikais buožėmis vadinti visi valstiečiai, kaltinami pasipriešinimu sovietų valdžiai arba kolektyvizacijos politikai. Nuo 1930 iki 1933 m. buvo suimta ir ištremta daugiau kaip du milijonai buožių

Centro komitetas – vyriausiasis Sovietų Sąjungos komunistų partijos sprendžiamasis organas. Tarp partijos suvažiavimų jis rinkdavosi du arba tris kartus per metus. Kai Centro komiteto sesijos nevykdavo, sprendimus priimdavo Politinis biuras, kuris formaliai buvo renkamas Centro komiteto

čefyras – itin stipri arbata. Išgėrusiam sukelia apsvaigimą, primenantį narkotinį

dežurnaja/dnevalnas (budėtojas) – lageryje moteris arba vyras, kuris dieną pasilieka barake, jį valo ir saugo nuo vagių

draugas (*tovarišč*) – SSRS buvo pagarbus kreipinys

dochodiaga (dvasna, gaišena) – žmogus, stovintis prie mirties slenksčio

eserai – socialistai revoliucionieriai (SR) – Rusijos politinė partija, įkurta 1902 m., vėliau suskilusi į dvi grupes – kairiuosius ir dešiniuosius eserus. Kairieji eserai kurį laiką dirbo koalicinėje vyriausybėje su bolševikais, bet vėliau jų pažiūros išsiskyrė. Dauguma eserų vadovų vėliau buvo nubausti mirtimi arba įkalinti gulage

etapas – kalinių transportas

felčeris – pagalbinis medicinos darbuotojas, turintis medicininį išsilavinimą, o kartais ir neturintis

GULAG – *Glavnoje upravlenije ispravitelno trudovych lagerej* (Vyriausioji pataisos darbų lagerių valdyba) – slaptosios policijos padalinys, valdęs sovietų koncentracijos stovyklas

gulagas – Sovietų Sąjungos priverčiamųjų darbų stovyklų sistema

Ypatingasis pasitarimas (*Osoboje soveščianije*) – komisija, kuri skelbdavo nuosprendžius kaliniams masinių suėmimų laikotarpiais, pradedant nuo ketvirtojo dešimtmečio pabaigos

ypatingieji lageriai (*osobyje lageria*) – sukurti 1948 m. ir buvo skirti itin pavojingiems politiniams kaliniams

Izvestija – sovietų vyriausybės spaudos organas

Karelija – respublika šiaurės vakariniame Sovietų Sąjungos kampe, netoli Suomijos sienos.

katorga – caro laikų terminas sunkiųjų darbų kalėjimui nusakyti. Per Antrąjį pasaulinį karą sovietų režimas šiuo žodžiu vadino karo nusikaltėliams skirtus griežto režimo lagerius

kolektyvizacija – 1929–1932 m. vykdyta politika, kuria siekta valstiečius priversti atsisakyti privataus ūkininkavimo ir atiduoti savo žemes bei visus išteklius kolektyvui. Kolektyvizacija lėmė 1932–1934 m. badą kaimuose ir visiems laikams susilpnino sovietų žemės ūkį

Kolyma – Kolymos upės slėnis Rusijos Tolimojoje Šiaurėje ant Ramiojo vandenyno kranto. Vieno didžiausių SSRS lagerių tinklo vieta

kolūkietis (*kolchoznik*) – kolūkio narys

kolūkis (*kolchoz*) – kolektyvinis ūkis. Kai 1929–1931 m. buvo įvykdyta kolektyvizacijos politika, valstiečiai buvo verčiami dirbti kolūkiuose

Komija – respublika europinės Rusijos šiaurės rytinėje dalyje, į vakarus nuo Uralo kalnų. Komijos Respublikoje gyvenantys komiai kalba finougrų kalbomis

Kominternas – Trečiasis (Komunistų) internacionalas, pasaulinė komunistų partijų organizacija. Įkurtas 1919 m. vadovaujant Sovietų Sąjungos komunistų partijai. Sovietų Sąjunga jį uždarė 1943 m.

komjaunimas (*komsomol*) – komunistų partijos jaunimo organizacija, jungusi jaunuolius nuo keturiolikos iki dvidešimt aštuonerių metų amžiaus. Jaunesni vaikai priklausė pionierių organizacijai

Kronštato sukilimas – didelis sukilimas prieš bolševikų valdžią 1921 m., jam vadovavo Kronštato jūrų bazės jūreiviai

kūmas (*kum*) – lagerio administracijos darbuotojas, vadovaujantis informatorių tinklui

KVČ – *Kulturno vospitatelnaja čiast* (Kultūros ir švietimo skyrius) – buvo įsteigtas kiekviename lageryje, rūpinosi kalinių politiniu švietimu, teatro spektakliais ir koncertais

lageriai (*konclageria*) – koncentracijos stovyklos, veikusios Sovietų Rusijoje ir SSRS

lagpunktas – smulkiausias lagerio padalinys

laogai – koncentracijos stovyklos Kinijoje

Leningradas/Sankt Peterburgas – 1703 m. caro Petro Didžiojo įkurto miesto Sankt Peterburgo pavadinimas 1914 m., kai Rusija kariavo su Vokietija, neilgam buvo surusintas – tapo Petrogradu, o 1924 m., mirus Leninui, pervadintas Leningradu

liaudies komisaras – vyriausybės ministras

Liaudies komisarų taryba (*Sovnarkom*) – teoriškai – ministrų kabinetui prilygstantis vyriausybės valdymo organas, praktiškai – paklūstantis Politiniam biurui

machorka – stambiai supjaustyti tabako lapai, juos rūkė sovietų darbininkai ir kaliniai

maloletkos – nepilnamečiai kaliniai

mamka – kalinė, kalėjime gimusio vaiko motina

„Memorial“ – draugija, įkurta devintąjį dešimtmetį, jos tikslas – skaičiuoti, aprašyti ir teikti pagalbą stalinizmo aukoms. Dabar viena aktyviausių žmogaus teises ginančių organizacijų Rusijoje, taip pat garsus istorinių tyrimų institutas

menševikai – nuo Lenino vadovaujamų bolševikų atskilęs Rusijos socialdemokratų darbininkų partijos sparnas. Po bolševikų revoliucijos menševikai mėgino tapti teisėta opozicija, bet 1922 m. jų vadovai buvo ištremti. Daug menševikų vėliau buvo nubausti mirtimi arba išsiųsti į lagerius

monaškos (vienuolės) – įvairių tikėjimų tikinčiosios moterys

nadziratelis – kalėjimo ar lagerio prižiūrėtojas
nariadčikas – lagerio darbuotojas, atsakingas už darbų paskirstymą kaliniams
NEP – *Novaja ekonomičeskaja politika* (Naujoji ekonominė politika) – sovietų ekonominė politika, pradėta 1921 m. ir trumpam sugrąžinusi smulkųjį kapitalizmą (privačias prekybos įstaigas ir įmones). Leninas ją laikė „strateginiu atsitraukimu", Stalinas ją panaikino
norma – darbo apimtis, kurią privalo atlikti kalinys per pamainą
normirovščikas (normuotojas) – lagerio darbuotojas, nustatantis normas
Novyj mir – sovietų literatūrinis žurnalas, kuriame pirmą kartą buvo išspausdinti Aleksandro Solženicyno kūriniai
NTS – *Narodno trudovoj sojuz* (Liaudies darbininkų partija) – stalinizmui priešiška pogrindinė politinė grupuotė, jos grupių buvo ir SSRS, ir užsienyje
otkazčikas – žmogus, kuris atsisako dirbti
OUN – *Organizacija ukrainskich nacionalistov* (Ukrainos nacionalistų organizacija) – Vakarų Ukrainos partizanai, kurie kovėsi su Raudonąja armija per Antrąjį pasaulinį karą ir po jo
paraša – pamazgų kibiras kalėjimo kameroje arba barake
pasimatymų namai (*dom svidanij*) – juose kaliniams buvo leidžiama pasimatyti su giminėmis
pelagra – badavimo sukelta liga
persitvarkymas (*perestroika*) – (žlugusi) sovietų ekonomikos pertvarkymo programa, kurią devintąjį dešimtmetį pradėjo vykdyti Michailas Gorbačiovas
pirmūnas (*otličnik*) – geriausias darbininkas
Politinis biuras – komunistų partijos Centro komiteto politinis organas. Praktiškai buvo svarbiausias SSRS sprendžiamasis organas: vyriausybė – Liaudies komisarų taryba – pakluso jo nurodymams
politrukas – politinis vadovas
Pravda – Sovietų Sąjungos komunistų partijos laikraštis
pridurkas – kalinys, kuris dirba ne bendruosius darbus, bet atlieka lengvesnes, konkretesnes užduotis
psichuška – politiniams disidentams skirta psichiatrijos ligoninė
refusenikas/atkaznikas – SSRS žydas, kurio prašymas emigruoti į Izraelį buvo atmestas
savilaida (*samizdat*) – pogrindžio spauda. Ironiškas terminas sukurtas šaipantis iš valstybinės leidyklos rusiško trumpinio *gosizdat*
skorbutas – prastos mitybos, kai trūksta vitamino A, sukeliama liga. Be kitų simptomų, jai būdingas vištakumas, iškrinta dantys
SLON – *Severnyje Lageria Osobovo Naznačenija* (Ypatingosios paskirties Šiaurės lageriai) – pirmieji lageriai, politinės policijos įkurti trečiąjį dešimtmetį
spartuolis (*udarnik*) – darbininkas arba valstietis, viršijantis jam skirtą išdirbio normą. Po 1935 m. dažniau vartotas žodis „stachanovininkas"

specialieji lageriai – koncentracijos stovyklos, kurias sovietų karinė administracija po 1945 m. įkūrė okupuotose Vokietijos teritorijose

stachanovininkas – pagal angliakasio Aleksejaus Stachanovo, 1935 m. rugpjūčio mėn. per pamainą vietoj septynių tonų anglies normos iškirtusio šimtą dvi tonas, pavardę pavadintas darbininkas arba valstietis, kuris viršijo jam skirtą išdirbio normą

starosta (seniūnas) – kalėjimų kamerose, lagerių barakuose ir traukinių vagonuose *starosta* buvo atsakingas už tvarkos palaikymą

Stolypino vagonas/*stolypinka* – traukinių vagonas kaliniams gabenti. Iš tiesų tai perdirbti keleiviniai vagonai, pavadinti pagal Piotro Stolypino, Rusijos ministro pirmininko nuo 1906 m. iki jo nužudymo 1911 m., pavardę

sūka (kalė) – lagerių žargonu taip vadintas kriminalinis nusikaltėlis, kuris kolaboravo su valdžia

šaraška – 1938 m. Berijos įkurtas specialus kalėjimas, kuriame kalinami mokslininkai ir technologai atlikdavo specialias užduotis

šizo – *štrafnoj izoliator* – lageryje esantis bausmės izoliatorius

taiga – Rusijos šiaurės kraštovaizdis, kuriam būdingi pušynai, plačios upės ir atviros erdvės

troika – trys sovietų pareigūnai, kurie vietoj teismo kaliniams skelbdavo nuosprendžius per masinius suėmimus, pradedant nuo 1937 m.

tufta – lageriuose naudotas būdas apgauti, kad išdirbio norma įvykdyta ir gali gauti didesnį maisto davinį

tundra – poliarinis kraštovaizdis amžino įšalo zonoje. Vasarą trumpam atitirpsta tik viršutinis dirvos sluoksnis; tada atsiranda pelkių, auga žolė, krūmokšniai, bet medžių nėra

urka – profesionalus nusikaltėlis, dar vadinamas *blatnoj* arba *vor* (vagis)

vagonkos – lagerių barakuose dviaukščiai gultai, skirti miegoti keturiems žmonėms

vachta – ginkluoto sargybinio postas prie įėjimo į lagerio teritoriją

vatinis (*bušlat*) – vata pamuštas kalinio ar darbininko paltas ilgomis rankovėmis

veltiniai (*valenki*) – iš vilnų velti ilgi batai

viešumas (*glasnost*) – atvirų diskusijų ir kalbos laisvės politika, devintąjį dešimtmetį pradėta Michailo Gorbačiovo

vlasovininkai – generolo A. Vlasovo rėmėjai, kurie Antrajame pasauliniame kare su naciais kovojo prieš Raudonąją armiją

vermachtas – Hitlerio karinės pajėgos

vochra – *voenizirovannaja ochrana* (ginkluota apsauga) – ginkluoti sargybiniai lageriuose

zekas – žodžio *zakliučionnyj* trumpinys – kalinys

žeminė (*zemlianka*) – žemėje iškastas gyvenamasis namas arba barakas

zona – koncentracijos stovyklos teritorija, aptverta spygliuota viela

Rodyklė

Iliustracijų ir tekstų autorių teisės

Iliustracijos

Jurijaus Brodskio rinkiniai: fotografijos 2a, 2b, 3a, 3b.

Draugija „Memorial“: fotografijos 4a, 4b, 4c, 4d, 12a, Benjamino Mkrtčiano, Ivano Sychanovo, Sergejaus Reichenbergo, Yula-Imaro Soosterio ir Aleksejaus Merekovo piešiniai.

Karaliaus Dovydo rinkiniai (*The David King Collection*): fotografijos 6a, 6b, 11a.

GARF: fotografijos 7b, 9b, 11b, 12b, 13a, 13b, 15a, 16a, 16b.

Draugija „Karta“: fotografijos 8a, 8b, 8c, 9a, 10a, 10b.

Hooverio institutas: fotografijos 14a, 14b, Thomaso Sgovio piešiniai.

Tekstai

Jei kitaip nenurodyta, visi vertimai autorės. Stengtasi surasti visus autoriaus teisių turėtojus. Autorė ir leidėjai dėkoja už visus papildymus ir pataisymus.

W. W. Norton: ištrauka iš Aleksandro Tvardovskio poemos „Atminties teise“ (į anglų k. vertė Vera Dunham); ištrauka iš Andrejaus Voznesenskio poemos „Kulto vaikai“ (į anglų k. vertė Vera Dunham); ištrauka iš Jelenos Vladimirovos poemos „Kolyma“ (į anglų k. vertė Vera Dunham); ištrauka iš Boriso Čičibabino eilėraščio „Stalinas nemirė“ (į anglų k. vertė Vera Dunham); ištrauka iš knygos *An End to Silence: Uncensored Opinion in the Soviet Union from Roy Medvedev's Underground Magazine Political Diary*, red.˙ Stephenas F. Cohenas (į anglų k. vertė George'as Saundersas). Cituojama W. W. Norton and Company, Inc. leidus.

Leonidas Sitko: „Aš buvau kareivis, dabar esu kalinys“ ir „Buvo keturi keliai“, iš knygos *Тяжесть света*. Cituojama Leonidui Sitko leidus.

Lenkijos kultūros fondas (*Polska Fundacja Kulturalna*): Aleksanderio Wato „Almatos gluosniai“, iš rinkinio *Gulag Polskich Poetów*. Cituojama Lenkijos kultūros fondui leidus.

Januszo Wedowo „Atsisveikinimas su lageriu“, iš rinkinio *Gulag Polskich Poetów.* Cituojama Lenkijos kultūros fondui leidus.

Leidykla „Vozvraščenije“: „Ką reiškia išsekimas?“, ištrauka iš Ninos Gagen-Torn knygos *Memoria.* Cituojama leidyklai „Vozvraščenije“ ir Galinai Gagen-Torn leidus.

Jurijaus Dombrovskio „Net mūsų žmonos mūsų nesigailėjo“, iš knygos *Меня убить хотели эти суки.* Cituojama leidyklai „Vozvraščenije“ ir Klarai Dombrovskajai leidus.

Ana Barkova: „Lagerio barake“, iš knygos *Доднесь тяготеет.* Cituojama leidyklai „Vozvraščenije“ leidus.

Simeonas Vilenskis: „Tolimo varpo garsas“ (1948). Cituojama Simeonui Vilenskiui leidus.

Ana Achmatova: „Rekviem“, iš knygos *Poems of Akhmatova* (į anglų k. vertė Stanley Kunitzas ir Maxas Haywardas). Cituojama literatūros agentūrai „Darhansoff, Verrill, Feldman“ leidus.

Ištrauka iš Julijaus Danielio knygos *Prison Poems* (į anglų k. vertė Davidas Burgas ir Arthuras Boyarsas). Cituojama leidyklai „Marion Boyars“ leidus.

Aleksandras Tvardovskis: „Nugriautas statulos pjedestalas“, iš George’o Reavey sudaryto rinkinio *The New Russian Poets, 1953–1968* (į anglų k. vertė George’as Reavey). Cituojama leidyklai „Marion Boyars“ leidus.

Varlamas Šalamovas: „Tostas Ajan Uriacho upei“ ir „Poetui“. Cituojami Iraidai Sirotinskajai leidus. „Aš vargšas, vienišas ir nuogas“, iš knygos *Несколько моих жизней.* Cituojama Iraidai Sirotinskajai leidus.

UAB „Baltų lankų“ leidyba
Kęstučio g. 10, LT-08116 Vilnius
leidykla@baltoslankos.lt
www.baltoslankos.lt

Spausdino Spaudos namai „ARX Baltica“
Veiverių g. 142b, LT-46353 Kaunas
www.arxbaltica.lt
Tiražas 2 000 egz.

Anne Applebaum (En Eplbaum, g. 1964), amerikietė publicistė (šiuo metu dirba „Washington Post" ir „Slate"), savo darbuose Vakarų skaitytoją supažindina su Lietuvos ir kitų Rytų bei Vidurio Europos tautų istorine patirtimi. A. Applebaum parašė dvi plataus atgarsio sulaukusias knygas: „Tarp Rytų ir Vakarų: per Europos paribio kraštus" *(Between East and West: Across the Borderlands of Europe*, 1995) ir „Gulago istorija" (*Gulag: a History*, 2003). 2008-aisiais už nuopelnus skleidžiant istorinį teisingumą ir transatlantinių ryšių plėtojimą A. Applebaum buvo apdovanota Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministerijos garbės ženklu – Lietuvos tūkstantmečio žvaigžde.

„Gulago istorija" – tai plati studija, kurioje pristatoma milžiniška sovietų koncentracijos lagerių sistema. Knygoje pirmą kartą pateikiamas išsamus dokumentais, naujausiais tyrimais, kančias išgyvenusių žmonių patirtimi ir liudijimais grįstas gulago vaizdas: ištakos Rusijos revoliucijoje, Josifo Stalino skatinta plėtra ir galiausiai žlugimas *glasnost* laikais. Studijoje atkuriamos lagerių kasdienybės detalės, gulago sistema apžvelgiama plačiame visos Sovietų Sąjungos istorijos kontekste, atskleidžiama tikroji gulago vieta sovietinėje ekonomikos ir politinėje sistemoje. Kai kurių istorikų nuomone, „Gulago istorija" tokia pat reikšminga kaip ir Aleksandro Solženicyno knyga „Gulago archipelagas".
2004-aisiais „Gulago istorija" laimėjo prestižinį Pulitzerio apdovanojimą.

„Šiandien net ir vaikštinėjant po buvusių lagerių griuvėsius sunku įsivaizduoti juose buvusį gyvenimą. Gyvenimą, kai vieninteliu nekaltų aukų atminimo ženklu kelis dešimtmečius buvo „Belomorkanal" papirosai."

Istorikas Arvydas Anušauskas

ISBN 978-9955-23-288-9

www.baltoslankos.lt